

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Herwig Wolfram, Manjšine – spomini na začetke Evrope 257–271
Minorities – Memories of European Beginnings
- Janez Mlinar, Janez Vetrinjski in njegovo poznavanje Kranjske v Knjigi resničnih zgodb
(*Liber certarum historiarum*) 273–300
Janez Vetrinjski (Johannis abbatis Victoriensis) and His Knowledge of Kranjsko, Manifested
in His Book of True Stories (Johannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum)
- Stanislav Južnič, Kostel med zadnjimi turškimi vpadi in Zrinjsko-frankopansko zaroto ... 301–336
Kostel between the last turkish attacks and the conspiracy of Zriny-Frankopan
- Aleksej Kalc, Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih
in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj 337–376
The Women of Trieste in 1775: Socio-Demographic and Economic Aspects
and Methodological Issues
- Vladislav B. Sotirović, Nacionalno samoodređenje Hrvata i Srba putem jezika u Trojedinoj
Kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, 1835. – 1848. g. 377–389
National self-determination of the Croats and Serbs by the language in the Triune Kingdom
of Dalmatia, Croatia and Slavonia, 1835–1848
- Aleksandra Berberih-Slana, Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji.
Od volitev v Narodno skupščino leta 1923 do volitev v Narodno skupščino leta 1925 391–413
Stjepan Radić and the Republican Movement in Slovenia. From the 1923 to the 1925
Elections to the National Parliament
- Dušan Nečak – Božo Repe, O nastanku in namenu Avstrijsko-slovenske komisije
zgodovinarjev (2001–2004) 415–465
The Origin and Purpose of the Austrian-Slovene Committee of Historians (2001–2003)

ZAPISI – NOTES

- Glose k novi monografiji o Karantaniji (Peter Štih) 467–487
Glosses on the New Monograph about Carantania (Peter Štih)
- Nekaj misli o moji knjigi »Država Karantancev« (Ljubljana 2002) ob njeni predstavitvi
v Slovenskem znanstvenem inštitutu na Dunaju dne 14. junija 2003
(Hans-Dietrich Kahl) 489–491
Comments on My Book »The State of Carantanians« (Ljubljana 2002) at the Press
Conference at the Scientific Institute in Vienna on June 14, 2003 (Hans Dietrich Kahl)
- Inkunabule novomeškega frančiškanskega samostana (Špela Bregač) 493–500
Incunabula of the Franciscan Monastery in Novo mesto (Špela Bregač)
- Slovensko šolstvo na Kozjanskem med 2. svetovno vojno (Marija Pevec) 501–505
Slovene Schools in Kozjansko during the Second World War (Marija Pevec)

Zgodovino pisje na Slovenskem in njegov odnos do plemstva (Miha Preinfalk)	507–516
Historiography in Slovenia and Its Attitude toward the Nobility (Miha Preinfalk)	

IN MEMORIAM

Prof. dr. Dennison Rusinow (Peter Vodopivec)	517–518
Professor Dr. Dennison Rusinow (Peter Vodopivec)	

KONGRESI, SIMPOZIJI IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Mednarodna znanstvena konferenca: Zločini brez žrtev. (Mojca Kovačič)	519–522
Genocide and Human Rights in the 20 th Century. (Mojca Peterne)	522–523
10. letno srečanje IIHA – mednarodne agencije za zgodovino obveščevalnih služb. (Ljuba Dornik Šubelj)	524–528
Mednarodna konferenca Rethinking the Dissolution of Yugoslavia. (Matjaž Klemenčič) ..	528–529
34. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf-Modinci. (France Rozman) ...	529–530

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujkega. (Alenka Ceditnik)	531–533
Pavel Krafl, Synodi a statuta Olomoucké diecéze období stredoveku. (Dušan Kos)	534–535
Ignacij Voje, Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku. (Vasko Simoniti)	536–539
Igor Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860-1918. (Andrej Rahten)	539–541
Andrej Pančur, V pričakovanju stabilnega denarnega sistema. (Žarko Lazarević)	541–542
Staat-Land-Nation-Region. Gesellschaftliches Bewußtsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740-1918. (France Rozman)	543–544
Pavle Rant, »To sem bil«: Prispevki k zgodovini slovenske politične emigracije. (Rozina Švent)	544–546
Makedonien. Geographie, Ethnische Struktur, Geschichte, Sprache und Kultur, Politik, Wirtschaft, Recht. (Ignacij Voje)	546–550
Jens Lüning, et. al., Deutsche Agrargeschichte. Vor- und Frühgeschichte. (Jože Maček)	550–552
Madeleine Albright, Madame Secretary. A Memoir. (Matjaž Klemenčič)	552–553
Problemi Sjevernog Jadrana. Svezak 8. (Jože Maček)	553–554

Zbornik Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Vol. 21. (Jože Maček)	555–556
---	---------

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 58, 2004	559
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 58/2004	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvlečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 55, 2001, 3–4 (124), 57, 2003, 1–2 (127), 58, 2004, 3–4 (130)	IX–XIV
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 55, 2001, 3–4 (124), 57, 2003, 1–2 (127), 58, 2004, 3–4 (130)	

RAZPRAVE

Herwig Wolfram

Manjšine – spomini na začetke Evrope*

Vse do danes manjšine zaznamujejo zgodovino Evrope, še več – zgodovino sveta. Obstajale so in obstajajo iz skrajno različnih razlogov – kot vladajoče elite in kot izolirane skupine spodnjih slojev; kot verski nekonformisti in drugoverci pa tudi kot reformisti in asketi. Navedimo dva časovno zelo oddaljena primera: ko so germanska ljudstva na območju Rimskega cesarstva ustanovila svoje države, so znotraj svojih teritorijev tvorila zelo majhne manjšine; kljub temu so zaznamovala nastanek novih regionalnih višjih slojev, ki so državam dali imena.¹ Bosanski muslimani so se po koncu Osmanskega cesarstva iz vladajoče manjšine razvili v marginalizirano, če ne kar ogroženo versko manjšino. Še pred razpadom države so jih v Jugoslaviji iz razvidnih političnih razlogov priznali za samostojen narod, konec države pa so preživeli z velikimi izgubami, ki so seveda – kot ponavadi – pospešile, okrepile in morda celo zaključile oblikovanje njihove narodnosti.

Danes obstajajo v Evropi splošno gledano tri vrste manjšin, s tem da lahko posamezna manjšina spada tudi k več kot enemu tipu. Prvo vrsto predstavljajo ostanki zgodovinskih ljudstev – na primer švicarski Retoromani, Furlani, Lužiški Srbi v Vzhodni Nemčiji, Bretonci na francoski obali Atlantika, Baski v severozahodni Španiji in južni Franciji ter Aromuni na Balkanu. Druga skupina manjšin je – zlasti v 19. in 20. stoletju – nastala s tem, ko so bili deli prebivalstva zaradi mej novih političnih enot ločeni od svojega dotedanjega zgodovinsko-etničnega okolja. Omenimo le nekaj primerov: francosko govoreči prebivalci doline Aoste, Južni Tirolci, Slovenci v Italiji in Avstriji ter Madžari v sosednjih državah. Tretjo vrsto manjšin sestavljajo priseljenci, ki so iskali oziroma ki iščejo v tujini boljše življenjske pogoje. *Arco alpino italiano* je še danes poln potomcev takšnih skupin.

Beseda *Minderheit* /manjšina, op. prev./ ima tako kot njen pendant *Mehrheit* /večina, op. prev./ srednjevisokonemške in celo starovisokonemške predhodnice (Notker iz Sankt Gallna okoli leta 1000 za *minoritas*, *maioritas*), vendar pa sta oba pojma, ki ju uporabljamo danes, dediščina revolucije in s tem kalka iz francoščine. Če bi ju v njunem aktualnem pomenu brez premisleka uporabili v zvezi z začetki Evrope, bi šlo torej za očiten anahronizem. Toda o vprašanjih, ali manjšina pokvari čistost večine in ali je mešanje ljudstev splošno gledano nekaj slabega ali pa drži ravno nasprotno, je razpravljala že antična etnografija.² Jean-Loup Amselle je leta 1990 s knjigo »Logiques métisses« vpeljal pojem *meticcio*. Toda v predgovoru k italijanski izdaji iz leta 1999 je opozoril, da se s tem ne izreka za multikulturalizem, ki

* Predavanje na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani 19. aprila 2004.

¹ Wenskus, Bevölkerung 359 sqq. Wolfram, Germanen 87 sq. Isti, Reich und die Germanen 275.

² Quellen 2, 130, 141 in 259.

želi v nasprotju z zgodovinsko resnico in izkušnjo v nespremenjeni obliki ohraniti domnevno avtentično kulturo imigrantov (primerjaj, denimo, »iznajdbo« naglavne rute v Evropi, o kateri v urbani Turčiji ne izgubljajo besed).³

»Klasično« preseljevanje ljudstev med 4. in 6. stoletjem je bilo čas manjšin in mešanj par excellence. Takrat so bili položeni »mešani« temelji Evrope. Dve sprva najpomembnejši, četudi ne dolgo obstajajoči naslednici Rimskega cesarstva sta bili južnofrancosko-severnošpanska država Zahodnih Gotov z glavnim mestom Toulouse in italijanska vzhodnogotska država z glavnim mestom Ravenna. V državi Zahodnih Gotov je bilo ljudstvo, po katerem je država dobila ime, v 5. stoletju sestavljeno iz več kot desetih ljudstev germanskega, negermanskega in celo neindoevropskega porekla. Toda vsi tujci skupaj so tvorili zgolj majhno manjšino med rimskimi provinciali. Domačini so se delili na Rimljane, Grke in Sirijce. Poleg teh so bili v državi še Laeti in podrejeni barbari drugačnega pravnega statusa. Število *externae gentes*, tujih ljudstev, je bilo enako tudi v vzhodnogotski vojski, s katero je Teoderik Veliki leta 493 v boju s kraljem Odoakrom dobil Italijo.⁴ Med Teoderikovimi opolnomočenimi odposlanci, *saiones*, sta bila Alan ali Hun Kandak in Iranec Tutizar, med njegovimi *comites* pa so bili Goti in Rimljani, med katerimi ni bilo nobenih razlik.⁵ Nek očitno rimski *comes* Gotov, *vir spectabilis*, leži v kripti katedrale v Trentu. V kastelu Verruca, Dos Trento, so Rimljani in Goti skupaj opravljali stražne in obrambne naloge.⁶ Tako vrhovni poveljniki vseh zahodnogotskih kot tudi vrhovni poveljniki vseh vzhodnogotskih enot so bili nekaj časa Rimljani.⁷ Seveda so se Gotom na njihovem pohodu po Evropi priključili tudi pripadniki drugih etničnih skupin. Korupten, čeprav pomemben balkanskogotski visoki oficir, ki ga je cesarski generalisim Belizar* leta 540 vključil v boj proti italijanskim Vzhodnim Gotom, je po starem trakijskem ljudstvu nosil ime Besa.⁸ Na začetku 7. stoletja je zahodnogotski upravitelj južne Francije obljubil frankovskemu škofu podporo v obrambi proti pretečemu vpadu Avarov. Zahodnogotskemu dostojanstveniku je bilo ime Bolgar in je očitno iz lastnih izkušenj vedel, pred čim svari, saj so bili Bolgari večinoma uporniški pripadniki, če ne kar nasprotniki avarske države, ki so jo trumoma zapuščali.⁹ Slavni škof Teodulf iz Orléansa je bil zahodnogotskega porekla; njegovo rojstno ime je bilo Galindo/Galindus in je še v 9. stoletju spominjalo na nekdanjo gotsko zvezo z baltskimi Galindi iz časa Kristusovega rojstva in po njem.¹⁰ Malo verjetno je, da je Besa izpovedoval kakšno drugo kot gotsko identiteto in enako je najbrž veljalo tudi za Bolgara, zagotovo pa za Galinda/Galindusa. Iz prvotnih etničnih razhajanj so nastale družinske tradicije in družbene razlike.

Začetek tovrstnega razvoja bi lahko opisal stavek Belizarjevega tajnika Prokopija iz Cezareje: »V vojski Gotov je bilo ljudstvo Rugijcev, ki z Goti ni želelo sklepati zakonskih zvez.«¹¹ Konec tega razvoja predstavlja odprava prepovedi o sklepanju zakonskih zvez med Goti in Rimljani, ki jo je ob koncu 4. stoletja uvedla cesarska zakonodaja o tujcih, zahodno-

³ Amselle, *Logiche metice* 33 sq.

⁴ Wolfram, *Goten* 234 sqq. in 300 sqq.

⁵ Cassiodor, *Variae*: 523 sq. s. v. *comitiva* in 582 s. v. *saio*.

⁶ Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich 28 sq. z op. 29 (v.s. Censorius: Grab in der Unterkirche des Tridentiner Doms). Cassiodor, *Variae* III 48 (Verruca).

⁷ Wolfram, *Goten* 235 sq. in 336 sqq.

* Latinska in grška (antična) lastna imena so v prevodu – razen pri citatnih navedbah virov – poslovenjena in sicer so povsod, kjer je bilo mogoče, uporabljene slovenske oblike iz priročnika *Antična imena po slovensko* Bronislave Aubelj (Ljubljana: Modrijan, 1997). /Opombe, označene z asteriskom, so prevajalkine./

⁸ Wolfram, *Goten* 554 s. v. Besa.

⁹ Pohl, *Awaren* 239.

¹⁰ Wolfram, *Goten* 390 op. 39.

¹¹ Wolfram, *Goten* 491 op. 51 sq., po Procopius, *De bello Gothico* III (VII) 2, 1 sqq.

gotske pravne kodifikacije pa so jo obnavljale vse do konca 6. stoletja. Značilno je, da te poteze niso utemeljili z odpravo etnične razlike, temveč z odpravo družbene nepravilnosti, saj je namreč – teoretično s cesarjevim dovoljenjem, v praksi pa pogosto brez njega – vselej prihajalo do porok med barbarskimi in rimskimi partnerji. Cesarski vojskovodja in upravitelj dediščine cesarja Teodozija je bil okoli leta 400 patricij Stilihon: njegov oče je bil Vandal z današnje Sedmograške, njegova mati pa neznana Rimljanka, ki pa je bila očitno blizu Teodozijeve cesarski družini. Nadaljnja rezultata takšnih »mešanih zakonskih zvez« sta bila vandalska kralja Gajzerik in Hilderik. Teoderik Veliki je imel katoliško mater, ki je bila z njegovim očetom v ne povsem veljavni zakonski zvezi; lahko, da je bila Rimljanka.¹² Athaulf, drugi zahodnogotski kralj, je leta 415 s cesarjevo hčerjo Galo Placidijo sklenil zakon, ki je vzbudil veliko pozornosti; njunemu sinu je bilo ime Teodozij, umrl pa je še kot dojenček. Toda tudi na nižjih stopnjah družbene lestvice so sklepali mešane zakonske zveze, za katere je bila pravzaprav zagrožena smrtna kazen.¹³ Barbari v smislu Nerimljanov so se v današnji Sloveniji naselili še pred leti 489–493; tu so si pridobili zemljo in se poročili z rimskimi ženskami. To vemo, ker so si umislili, da bodo neobdavčeni, a je Teoderik Veliki to nemudoma odpravil.¹⁴

Šlo je torej za najrazličnejše pogoje, ki niso prispevali zgolj k nastanku, ampak tudi k nadaljnjemu obstoju ljudstev, k življenju, ki je bilo podvrženo stalnim spremembam in zato tudi mešanjem. In kje najdemo v preteklosti pričevanja o avtohtonosti, nemešanosti in čistokrvnosti kot vrednoti? Malo jih je in zelo protislovna so. Ime Skirov naj bi izražalo, da se kot »čisti« razlikujejo od sosednjih Bastarnov, »mešancev, bastardov«. Toda preden so Skiri v osebi Odoakra postali zgodovinsko ljudstvo, so več generacij sledili hunski mešanici ljudstev. Po koncu vladavine Hunov je Odoakov oče in nekdanji Atilov zaupnik Edika napredoval v kralja Skirov. Bil je pripadnik in vodja Turkilingov, s čimer skoraj gotovo niso bili mišljeni Turki, prav tako pa tudi ne Skiri, temveč neko drugo ljudstvo. Poleg tega Odoakra ne označujejo zgolj kot Skira ali Turkilinga, temveč tudi kot Herula, Rugijca, Huna, Turingijca ali Sasa.¹⁵ Vsaj sredi 5. stoletja čistost Skirov že ni bila popolna. Podobno velja za verjetno svebsko ljudstvo Jutungov. Od njih bi lahko izviralo razvrednotenje imena Alemanov, ki naj ne bi pomenilo nič drugega kot »ljudstvo, ki se je steklo na kup«, medtem ko so /Jutungi, op. prev./ sebe imeli za »nemešane«. Toda zelo kmalu so postali Alemeni in tako sami prispevali k njihovemu »mešanju«.¹⁶

Kot kronska dokaza germanske nemešanosti veljata drugo in četrto poglavje Tacitove »Germanie«. Da pa nemešanih ljudstev ni moglo biti, je logično deduciral že Seneka v svojem žalnem spisu »Ad Helviam matrem« (7, 10): »Moral boš videti, da so vsa plemena in ljudstva spremenila kraj bivanja.« *Videbis gentes populosque universos mutasse sedem* (7, 1). Pa Tacit res oporeka temu spoznanju, kar zadeva Germane? Nikakor.¹⁷ Pravi namreč, da so Germani na eni strani nepomešani zato, ker se noben mediteranski, se pravi razumen človek ne bi preselil v njihovo grozno deželo, da bi se tam pomešal z domačini. Na drugi strani pa zato, ker so se ljudje nekoč priseljevali k morju, »Oceanus« pa je po Tacitovem mnenju to »takrat«

¹² Sivan, *Approbriation* 189 sqq. Wolfram, *Goten* 262 sq.

¹³ Wolfram, *Goten* 557 s. v. *connubium*. Isti, *Reich und die Germanen* 146 sqq. in 236.

¹⁴ Wolfram, *Goten* 301 in 320. Cassiodor, *Variae* V 14, 6.

¹⁵ Wenskus, *Stammesbildung* 63. Wolfram, *Reich und die Germanen* 263 sqq.; prim. 195. Pohl, *Edika* 447: Skiri.

¹⁶ Wolfram, *Grenzen und Räume* 291 z op. 89: Jutungi.

¹⁷ *Quellen* 2, 141 in 259, v komentarju je govor o splošni antični teoriji; bolje bi bilo govoriti o določeni etnografski šoli. Tacit (*Germania* pogl. 46, 1), denimo, Bastarne zaradi njihove mešanosti označi kot grde, ne pa kot dekadentne.

preprečeval. Tacit se s svojo tezo o priseljevanju navezuje na rimski mit o Troji in s tem tudi na »Eneido«. Zadosten razlog, da preučimo polietničen izvor Rima, ki ga je opeval Vergilij. »In kje vam je rod in domovje?«* S temi besedami se začne 114. verz VIII. speva »Eneide«: junak s svojim močno zdesetkanim spremstvom pluje po Tiberi navzgor, pri čemer mora rečni bog reko zaježiti, da tako omogoči priselitev »na klasičen način«, se pravi z ladjo. Tu nastopi Palant, sin palatinskega lokalnega polboga Evandra, ki je prav tako kot begunec prišel po morju. Toda Palant ne vpraša zgolj po poreklu tujcev, temveč doda še *pacemne huc fertis an arma?*, »Ste semkaj mir ali vojno prinesli?«**. Enej mu nato izroči oljno vejico ter imenuje sebe in svoje spremljevalce za *Troiugenes* in sovražnike Latinov, kar je tudi razlog, da so poiskali pomoč Evandra, ki je prav tako v sovražnem odnosu z Latini. Nato še enkrat navede svoje poreklo: *Obstipuit tanto percussus nomine Pallas*, »Slavno Trojencev ime je kar v živo zadelo Palanta«***.

Navajanje imen pomembnega porekla in genealogije razkriva nekaj fascinantnega, celo numinoznega, nekaj svetega. Kdor je znal na pamet naštetih 24 prednikov velike irske svetnice Brigit, je bil s tem podnevi in ponoči varen pred hudičem pa tudi pred zemeljskimi sovražniki. Ko leta 643 langobardski kralj Rotari objavi svoj zakonik, navede na začetku »Edikta« imena svojih desetih prednikov. Hkrati sebe poimenuje za 17. kralja langobardskega ljudstva in z obema nizoma imen legitimira svoje »izvorno« početje, ustanovitveno dejanje, kot »utemeljitelj zakonov«, *conditor legum*. Kot 17. vladar svojega ljudstva ima Rotari gotske, rimske in biblijske prednike, ki so – da bi legitimirali sami sebe – svojo genealogijo proizvedli v podobnih situacijah: Atalarik, vnuk Teoderika Velikega, Romul, ustanovitelj Rima, Ezdra, ustanovitelj novega Jeruzalema – vsi so naštetih 16 prednikov in sebe imenovali kot 17. generacijo, kadar so jih spraševali o zakonitosti pomembnih odločitev.¹⁸

O svojih rodovnikih se seveda pogovarjata tudi Enej in Evander. Na srečo lahko Enej svojemu sogovorniku pove naslednje: Dardan, ustanovitelj Troje, je bil Atlantov vnuk, tega pa Merkurjev sin Evander časti kot svojega pradedaja; »Rod nas obojih se torej delí, krvi pa je iste,«* pravi Enej. Nagovorjeni se takoj odzove nadvse prijazno, Enej in njegovi spremljevalci so pristrčno sprejeti. Zelo uspešno mešanje prišlekov z domačini se lahko prične, čeprav je – preden lahko nastanejo Rimljani – potrebno premagati nekaj nasprotnikov, med drugim kraljevo Amazonko Kamilo. Toda *tantae molis erat Romanam condere gentem*, »Toliko truda je stal spčetek rimskega ljudstva«,** je iz previdnosti zapisano na začetku »Eneide« (33. verz I. speva). Pomembna je v tem kontekstu beseda *gens*, ljudstvo, tudi barbarska ljudstva. Metrum sicer ne bi dovoljeval *populum*, bi pa *urbem*, mesto. Kljub temu Vergilij tu uporabi besedo, ki je bila skupna za Rimljane in druga ljudstva, barbare, in ki Rimljanov ni ločila od tujcev.

Posnemati rimski zgled je bila naloga tistih etnografov, ki so po naročilu kraljev in – kot je vsaj za Langobarde pokazal Walter Pohl – kraljic pisali o poreklu njihovega ljudstva in s tem bistveno prispevali k nastanku nove etnične zavesti.¹⁹ Ti konstrukti so se ohranili še dolgo po koncu držav iz časa preseljevanja ljudstev ter imeli vpliv še tudi v moderni in celo v romantiki naših dni. Znan je vpliv na začetku 16. stoletja ponovno odkrite Tacitove

* Prevod Frana Bradača v: Publius Vergilius Maro: *Eneida*, Ljubljana: Mihelač, 1992, str. 173.

** Prav tam.

*** Prav tam.

¹⁸ Wolfram, *Intitulatio* I. 99 sqq. Isti, *Origo et religio* 31 sq. Ezdra 7, 1–5.

* Prevod Frana Bradača, str. 174.

** Prav tam, str. 11.

¹⁹ Pohl, *Origo gentis* 186 sq.

»Germanie«. V 12. stoletju je na obrobjih »nemških dežel« prihajalo do enačenja Germanov z Nemci in – na drugi strani – Galijcev s Francozi. Opora za to je bila Cezarjeva »Galska vojna«, na podlagi katere je bilo mogoče navidez prepričljivo dokazati, da je prvi cesar s pomočjo Nemcev pokoril Francoze. V zahvalo za to naj bi Cezar ustanovil prvi nemški parlament in hkrati tudi nemško ministerialstvo. Vsa ta razmišljanja so se izjemno okrepila, ko so nemški humanisti s ponovnim odkritjem Tacita dobili instrument za kompenzacijo svojega občutka manjvrednosti v odnosu do Italijanov; naivno razumljena »Germania« namreč opisuje moralno čisto in zdravo primitivno ljudstvo – nasprotje dekadentnih in nemoralnih Rimljanov.²⁰ Prav tako so si nemški humanisti dolgo časa razbijali glavo z jezikovnim preobratom Frankov k Francozom. Tako je neznan glosator dela »Liber historiae Francorum« pri opisu morilskega zavzetja nekega galskega mesta zapisal: Franki, ki so prvotno uporabljali nek neznan jezik – tako je trdil že Babenberžan in škof Oton iz Freisinga²¹ –, so ubili vse Rimljane, še prej pa so se od njih naučili latinščine.²² Zgodba, od katere lahko učenci latinščine zagotovo kaj odnesejo, in ki je bila – pa naj se nam zdi še tako čudna – za oblikovanje nemške identitete prav tako pomembna, kot je bilo pomembno prepričanje Gotov, da so potomci Getov ali apokaliptičnih ljudstev Gog in Magog,²³ prepričanje Frankov (po rimskem zgledu), da so Trojanci²⁴, Normanov in Dancev, da so Dačani,²⁵ Bavarcev, da so Noriki²⁶, Madžarov, da so Atilovi Huni ali celo Skiti,²⁷ ter Poljakov, da so Vandali ali Goti.²⁸ V času renesanse Tacitove »Germanie« so na Češkem govorili, da je češčina najimenitnejši in najstarejši med slovanskimi jeziki. Vsakdo naj bi pri Kozmi iz Prage, avtorju iz časa okoli leta 1130, lahko prebral, da je nek Boemus, ki je prišel neposredno iz Noetove barke, ustanovil Češko in Čehe.²⁹

Za predstavitev legitimirajočih začetkov – kar je postalo najpomembnejša naloga izročila o poreklu – je avtorjem služilo več antičnih zgledov. Najprej Stara zaveza, v kateri so poskušali znova najti svoje lastno ljudstvo, pa četudi v negativnem kontekstu, kot v primeru Goga in Magoga pri Gotih.³⁰ Sklicevanje na Staro zavezo je tudi dopuščalo spreminjanje barbarskega porekla v rimsko-krščansko. Nadalje je bil tu Tacitov zgled, ki je seveda prek Kasiodorja in Jordanesa prišel v srednji vek zgolj v skrajšani obliki. Bistveno več se je ohranilo od drugih antičnih etnografov. Antična etnografija, s svojimi tipi in interesi, je ves čas iskala plemenitega divjaka. Toda ta je bil pogan z nebom, polnim bogov in demonov, ki jih je bilo treba odčarati in hkrati počlovečiti, kot je to v antiki že naredil aleksandrijski učenjak Evhemer. Njegove nauke je Sveti Avgustin v svojem delu »O božji državi« ustrezno priredil za kristjane, zaradi česar je bil evhemerizem nadvse primeren za predstavitev predkrščanskih začetkov.³¹ Tam, kjer pa antična etnografija – opisovanje barbarskih ljudstev, njihovih običajev, jezikov in orožja – ni zadoščala, so poskušali s predznanstveno etimologijo. To pomeni z razlaganjem reči in pojavov na podlagi »realnega, pravega« pomena besed. Tako so iz barbarskih začetkov

²⁰ Wolfram, Reich und die Germanen 37 sq.

²¹ Wolfram, Konrad II. 35 z op. 12 sq.

²² Ewig, Volkstum 273 z op. 224.

²³ Wolfram, Goten 39 sq.

²⁴ Anton, Origo gentis 191 sqq.

²⁵ Dudo von St. Quentin, De moribus. Saxo Grammaticus, Gesta Danorum.

²⁶ Weißensteiner, Tegernsee 162 sqq.

²⁷ Kristó, Selbstbewußtsein 99 sqq.

²⁸ Wolfram, Conversio 102 z op. 27 (Slovani=Vandali). Isti, Goten 13 (Slovani=Goti).

²⁹ Butzbach, Wanderbüchlein 87, po Cosmas von Prag, Chronica Boemorum I 1.

³⁰ Wolfram, Goten 40.

³¹ Weber, Euhemerismus 1 sqq.

nastale etnografske identitete. Odprli so jih krščansko-antičnemu diskurzu in jih prevzeli v splošno, rimsko zgodovino.³²

Rezultat: nepregledna mešanica, bi rekel pozitivističen zgodovinar, pa ne samo on; navidezen nesmisel, katerega pomembnost za zgodovino pa je bila velika, dosegla je celo nacionalizem in mu tudi služila. Upravičeno velikokrat se citira izrek Isaiaha Berlina, po katerem je narod skupina ljudi, ki se je uspela zediniti okrog skupne zmote o svojem poreklu. Kljub temu je po Františku Grausu treba upoštevati, da je prav odsotnost tovrstnih konstruktov o poreklu in njihovih duhovnih avtorjev, ki jih je Gaus imenoval »zastopniki (bodočih ljudstev)«, imela težke posledice.³³ Propad in na koncu popolno izginotje številnih slovansko-baltskih ljudstev vzhodno od Labe sta bila ne nazadnje pogojena s tem, da so se njihove poganske družbe odrekle tako krščanstvu, ki so ga občutile kot »nemškega«, kakor tudi oznanjevalcem te vere, s tem pa so izgubile tudi možnost, da bi bile njihove institucije in tradicija zapisane.³⁴ Njihova *libertas*, kot je Thietmar iz Merseburga imenoval ureditev vzhodno-labskih Ljuticev,³⁵ pa je tudi preprečila oblikovanje kraljevine oziroma celo uničila že obstoječe kraljestvo, kot v primeru severnih Obodritov v zahodnem Mecklenburgu, katerih kraljestvo je judovski popotnik iz 10. stoletja Ibrahim ibn Jakub opisal kot tako vojaško kakor tudi gospodarsko močno. Ljudstvo je izgubilo svoje kraljestvo, ko so ga prisilili, da se je priključilo oligarhično vodeni zvezi Slovanov vzhodno od Labe.³⁶

Z omembo kraljestva smo navedli en, če ne kar bistven razlog za »mešanje« zgodnj srednjeveške Evrope. Kralji so bili tisti, ki so kot nasledniki Rimskega cesarstva »mešali« Evropo, in sicer je šlo za prav določeno vrsto vladarjev, imenovanih vojaški kralji. Vedno jih opisujejo kot vodje vojsk, ki so bile sestavljene iz številnih ljudstev oziroma rodov vojsk.³⁷ Da je pred tem vojaškim kraljestvom obstajalo starejše kraljestvo, ki je zadevalo razmeroma homogeno skupino, nas uči najstarejše titulature, ki so v različnih jezikih na enak način sestavljene z obrazilom -no/-na in imajo tudi isti pomen. Nekaj latinsko-gotskih primerov: *dominus*, *tribunus*, *thiudans*, *kindins*.³⁸ Zgodovina besed je seveda vedno tudi sama podvržena spremembam v zgodovini; toda nekdanja vitalna zveza med skupino, ki se je imela za izvorno skupnost, in njenimi predstavniki postane jasno razvidna ob nosilcih starih titulatur.

Nadmočna rimska državnost je dosegla tudi barbarska ljudstva onstran državnih meja in spremenila njihovo ureditev. Staremu, majhnemu, etnično razmeroma homogenemu kraljestvu so se odpovedali in za nekaj časa so ga izpodrinile oligarhije. Rimsko cesarstvo je za sosede pomenilo hkrati zgled, izziv in grožnjo in že dolgo pred velikim preseljevanjem so se na to odzvali z osvajalnimi ali obrambnimi vojnami. Kot primer zgodnjih osvajalnih vojn naj omenimo vpad svebskega vladarja Ariovista, ki je okoli leta 70 pr. n. št. vdrl v Galijo, se tam razširil s svojim polietničnim spremstvom in poskušal izpodbiti pravico do bogate dežele celo Cezarju. Kot primer obrambnih vojn veljata bitka v Tevtoburškem gozdu, kjer je leta 9 n. št. Herusk Arminij premagal rimski vojaški stroj, in pa oborožena nevtralnost markomanskega kralja Maroboda, ki je s Češke poskušal voditi svojo lastno politiko tudi v odnosu do Rima.³⁹ Ti vojaški gospodarji, ki jih Tacit ni imenoval *reges*, ampak *duces*, so izšli iz

³² Wolfram, *Origo gentis* 177 sq.

³³ Graus, *Nationenbildung* 15 in 83, glej tudi 260 s. v. *Sprecher* /zastopnik, op. prev./.

³⁴ Lübke, *Fremde* 330 sq. Wolfram, *Reichsbildungen* 347.

³⁵ O Thietmarju VIII 5 (4) glej Lübke, *Fremde* 229 sq.

³⁶ Wolfram, *Reichsbildungen* 346 sq.

³⁷ Wolfram, *Heerkönigtum* 115 sqq.

³⁸ Wenskus, *Stammesbildung* 284 sq. in 365. Green, *Language* 124.

³⁹ Schmidt, *Westgermanen* 97 sqq. (Arminij), 131 sqq. (Ariovist), 153 sqq. (Marobod).

oligarhij, ki so po propadu starega kraljestva prevzele oblast. Toda čim bolj uspešen je bil takšen *dux* in čim večja je bila njegova – če spet povemo s Tacitom – *virtus*, tem bolj verjetno je bilo, da bo napredoval v kralja novega tipa in osnoval novo kraljevsko družino, *stirps regia*. Toda tu ni šlo za obnovev starega kraljestva na osnovi starega plemstva, *ex nobilitate*, temveč za – če je le bilo mogoče s strani Rima priznано – oblast nad polietničnimi zvezami na podlagi »lastne (vojaške) sposobnosti«, *ex virtute*.⁴⁰

Rimsko priznanje stoji na začetku tega razvoja: Ariovistu – prvemu *rex Germanorum*, ki ga pozna zgodovina – je dal njegov naziv ter ga označil za Germana rimski senat in sicer na Cezarjevo pobudo. Bil je Sveb in je verjetno šele od Rimljanov izvedel, da je German in *rex*. Zase in za svoje ljudi je bil pač *druhtin*, gospodar vojaškega spremstva: poleg njegovih Svebov so mu sledili še močno keltizirani Trobokijci, Vangioni in Nemetijci z Rena, skandinavski Harudi, Markomani s področja zgornjega toka Majne, domnevna vojaška zveza mladih bojevnikov, ki so se imenovali Seduzi/Evdozi, in noriško-keltska skupina nedoločljive velikosti, ki je prišla z današnje Koroške in Štajerske. Ta je sestavljala spremstvo sestre noriškega kralja Voka, ki so jo poslali v Galijo, da postane druga Ariovistova žena. Zakon naj bi bržkone potrdil sklenitev pogodbe. Če bi bil Ariovist v Galiji uspešen in bi osnoval kraljevsko družino, bi iz vseh njegovih ljudstev resnično nastali Germani, pri tem pa bi prvotno tuje poimenovanje /za Germane, op. prev./, ki so si ga Rimljani izposodili od Galijcev, postalo kolektivno samopoimenovanje za uspešne potujoče bojevnike. Vendar ni bilo tako.⁴¹

Pri vsaki uspešni etnogenezi so mnogi tujci postali člani rodu, kraljestvo pa je ta proces hkrati olajšalo in nadziralo. Po padcu Maroboda in njegovega uzurpatorja je rimska cesarska oblast njuni spremstvi naselila na ozemlje med Moravo in Váh. Obe spremstvi sta bili najbrž že na Češkem sestavljeni iz Markomanov in tujcev, možno pa je tudi, da je bilo vmes celo kar nekaj Gotov. Rimljani so vsekakor tej pisani nekvadski množici dali za kralja Kvada Vanija, ta pa se je opiral na kvadsko in sarmatsko spremstvo. Kraljestvo, ki ga je ustanovil, je obstajalo razmeroma dolgo, čeprav se kralj sam ni mogel obdržati dolgo časa. Toda rezultat je bil, da je njegova država, ki je ležala na današnjem Zahodnoslovaškem, postala središčna dežela Kvadov.⁴²

Načeloma je bil tujec, gost, brezpraven in odvisen od zaščite tistega, ki je imel moč. V ta namen je gospodarju – *gospodar/gospodin* je etimološko gledano gospodar gostov – pomagal priti prek »gospodstva nad gosti« do vzpostavitve oblasti. Krečani in Filistejci so postali pregovorni,* prvotno pa so sestavljali Davidove tuje elitne čete, ki so bile enako dvomljivega slovesa kot spremstvi Knuta Velikega ali norveškega pretendenta za krono Sverrira iz 12. stoletja.⁴³ Znanе so germanske telesne straže rimskih cesarjev kot tudi varjaška telesna straža v Bizancu. Že Marobod in v manjši meri tudi Arminij sta dosegla, da so se tako posamezniki kot celotna ljudstva izneverili Rimljanom, nato pa sta jih sprejela v svoji vojski. Toda še tisoč let pozneje so »nemški gostje«, *hospites Teutonici*, ki jih je bavarska princesa Gizela, poročena z Vajkom-Štefanom, pripeljala na Madžarsko, dvakrat rešili oblast svetega Štefana: na začetku njegovega vladanja pred poganskimi nasprotniki iz njegove lastne družine, poleti leta 1030 pa pred samim cesarjem Konradom II.⁴⁴ Nič čudnega, da je Štefan svojega sina Emerika podrobno opozarjal

⁴⁰ Tacitus, *Germania* pogl. 7.

⁴¹ Caesar, *De bello Gallico* I 35, 2. 40, 2. 43, 4. 51–53.

⁴² Tacitus, *Annales* II 63, 6. XII 29, 1–3 in 30, 1 sq. Quellen 3, 529 sq. Wolfram, Markomannen und Quaden (še ni izšlo).

* »Krethi und Plethi« – v Luthrovem prevodu Biblije oznaka za Krečane in Filistejce iz najemniške vojske kralja Davida – se v nemščini uporablja kot fraza, ki pomeni »vse živo«, »vsi mogoči (ljudje)«.

⁴³ Lübke, *Fremde* 123 sqq. in 251 sqq. Wenskus, *Stammesbildung* 365 sqq.

⁴⁴ Wolfram, *Konrad II.* 246 in 249 sqq.

na to, da mora dobro ravnati z »gosti«, saj je bila po njegovem dežela, v kateri se govori en sam jezik, revna.⁴⁵ Prijaznost do tujcev v najzgodnejšem obdobju madžarske zgodovine so opazili tudi sosedje: Kozma iz Prage piše o njihovih treh *hospitum legiones* in s tem kot prvi z besedo in po smislu govori o »tujski legiji«. ⁴⁶ Večkrat se omenja vlogo, ki so jo tujci, se pravi manjšine v času svojega priseljevanja, odigrali pri nastanku multigentilnih vojsk in oblasti, kamor so bili povabljeni celo osebk, ki so bili na slabem glasu – morilci, tatovi in zločinci.⁴⁷ Mit o ustanovitvi Rima, ki je bil še v mnogih poznejših stoletjih tako predmet posmeha kot spotike, omenja prav takšne ljudi. Celo Karel Veliki si je pridržal pravico, da je pomilostil na smrt obsojene Sase in jih naselil »znotraj svojih držav ali pa na meje«. ⁴⁸

Mnogi tujci so seveda v svojo novo domovino prišli neprostovoljno, kot ujetniki in sužnji. Pokristjanjevanje barbarov, od Gotov do Ircev, se je pričelo z ujetniki.⁴⁹ Velik del gentilnih spodnjih slojev je bil sestavljen iz takšnih ljudi, kar se odraža v pomenski enakosti besed »ujetnik« in »suženj«. Predpanonski Langobardi so bili majhno ljudstvo. Da bi odpravili to slabost, so v svojo vojsko sprejeli veliko nesvobodnih in jih naredili za svobodne pripadnike plemena. Med njimi številni prvotno sploh niso pripadali temu plemenu.⁵⁰

V 10. stoletju je v vzhodni Srednji Evropi cvetela trgovina s sužnji, ki so jih prodajali na Zahod, in v veliki meri prispevala k bogastvu na novo ustanovljenih držav Poljakov, Čehov in Madžarov. Ne nepomembna posledica tega je bila, da je v romanskih in germanskih jezikih *servus* v pomenu sužnja izginil, njegovo mesto pa je vse do danes prevzel Slovan*. ⁵¹ Še dominikanci, ki so leta 1275 kot podporniki Rudolfa I. Habsburškega poskušali Dunajčane odvrniti od Rudolfovega nasprotnika Otokarja II. Přemysla, so zastavili provokativno vprašanje: ali bogati meščani želijo biti sluge sužnja?⁵²

Zato beseda o odnosu – kot bi rekli danes – Zahodne Evrope do Slovanov in obratno. Kot pokaže lepa knjiga Christiana Lübkeja »Fremde im östlichen Europa« (Tujci v vzhodni Evropi), so bila staroruska poimenovanja za »tuje« prevzeta iz germansko-gotskih besed *theod*, *thiuda* (ljudstvo): tujec je bil torej pripadnik drugega ljudstva, zato je bil sprva priznan kot pravna oseba; šele pozneje je zaradi tega postal »nem«, *nemce*. S tem – čeprav bi bila možna tudi drugačna razlaga – bi lahko bilo povezano dejstvo, da Madžari vse do danes Slovence in Slovake imenujejo *tótok* (ed. *tót*), za izvor te besede pa madžarski kolegi prav tako ponujajo *theod*. Potemtakem naj bi Madžari izvirno germansko poimenovanje za ljudstvo leta 900 ali kmalu zatem prevzeli iz slovanskih jezikov, da bi z njim označili slovanska ljudstva z lastnim pravnim redom. In sicer še preden je beseda *theod* pomenila Nemce.⁵³

Če upoštevamo, s kakšno samoumevnostjo se v listinskem izročilu zgodnjega srednjega veka Slované obravnava kot partnerje,⁵⁴ njihovega razvrednotenja, ki je nedvomno prisotno v literarnih virih, ne bomo posploševali.⁵⁵ Če so namreč postali kristjani, so spadali zraven,

⁴⁵ Kristó, Selbstbewußtsein 91. Klaniczay, Rulers 158. Wenskus, Stammesbildung 367 z op. 621.

⁴⁶ Cosmas von Prag, Chronica Boemorum III 42.

⁴⁷ Wenskus, Stammesbildung 369 sqq.

⁴⁸ Capitulare Saxonicum 10.

⁴⁹ Wolfram, Goten 84 sqq.

⁵⁰ Paulus Diaconus, Historia Langobardorum I 13. Wenskus, Stammesbildung 457.

* V nemščini, denimo, se sužnju reče »Sklave«, Slovanu pa »Slawe« in etimološko gledano je prva beseda izpeljana iz druge.

⁵¹ Wolfram, Grenzen und Räume 324 z op. 243 sq. Verlinden, L'origine 121 sqq.

⁵² Wolfram, Meinungsbildung und Propaganda 20.

⁵³ Lübke, Fremde 55 sqq. Wolfram, Grenzen und Räume 325 sqq.

⁵⁴ Wolfram, Grenzen und Räume 310 sqq.

⁵⁵ Fried, Otto III. 60 sq. (Slovani krulijo). Adam, Gesta II 42 Schol. 27 (30): Tudi Slovan, ki je knez, je v očeh saškega veljaka zgolj pes.

kot je to veljalo za Sklavinijo, ki je skupaj z Rimom, Galijo in Germanijo spadala k štirim personificiranim delom države, ki so izkazovali čast cesarju Otonu III.⁵⁶ Čeprav je imel Oton iz Haldensleba slovansko mater, ki »ni bila enako imenitnega porekla«, in čeprav je odraščal na Češkem, je leta 1056 v kratkem času zbral veliko spremstvo, v katero so vstopili tudi grofovski sinovi.⁵⁷ Ko je Parzival na poti iz Seville prek Ogleja potoval na ozemlje današnje Avstrije, je v knjigi Wolframa von Eschenbacha v bližini Celja odigral turnir s plemenitimi slovanskimi gospodi – čast, ki so jo drug drugemu izkazovali le enakopravni moške.⁵⁸ Knut II. Veliki je prišel na svet okrog leta 995, kot sin Svena Vilastobradega ter hčere Piasta Mieška I. in sestre Boleslava I. Hrabrega. Tako Knut kot tudi Mieško II., vnuk prvega Mieška, sta imela krščansko ime Lambert.⁵⁹ Krščanski poljski kralji, hierarhično najvišji vladarji v Sklaviniji in pripadniki cesarstva,⁶⁰ so že zdavnaj postali Evropejci.

Slovani kot Evropejci. Od kod pa sta prišla pojma »Evropa«, »Evropejec«? Ob kakšni priložnosti so Evropo znova odkrili? Še preden je bil Karel Veliki imenovan za prvega *pater Europae* in je Oton I. svojo oblast prav tako interpretiral v evropskem merilu,⁶¹ so obstajali *Europeenses*. Pomenljivo je, kdo je koga in v kakšnem kontekstu tako prvič označil. To je bil španski, pod arabsko oblastjo živeč in latinsko pišoč avtor; zanj so bili Franki Karla Martela, ki so leta 732 zmagali pri Toursu in Poitiersu, nekaj let po bitki severna ljudstva ali *Europeenses*.⁶² Bolj jasno in enoznačno ne bi bilo mogoče povedati, da Franki niso bili eno samo ljudstvo, ampak so zajemali celotno Evropo in ta je bila od nekdaj sestavljena iz več ljudstev. Upamo, da bo tako tudi ostalo.

Proces nastajanja evropskih narodov se je začel v preteklosti, vendar pa se do danes še ni zaključil, saj se narodi kar naprej na novo oblikujejo iz različnih etničnih skupin. To, kar se je od posameznih začetkov v kakršnikoli obliki ohranilo do danes, so manjšine. Te utelešajo spomin na različno stare začetke Evrope. Vsekakor je treba razlikovati naslednje: obstajajo manjšine, ki so bile zaradi zgodovinsko-političnih tokov in postavljanja mej ločene od glavnega ljudstva – na primer Južni Tirolci, avstrijskokoroški Slovenci in Madžari z območja Szigetköz med Veliko in Malo Donavo; čisto drugačne pa so manjšine, ki so nastale zaradi odločitev oblasti, denimo, nekdanji Kočevarji, Hrvatje na Gradiščanskem, Cimbri v višavju na območju Sette Comuni/Sieben Gemeinden* in Tredeci Comuni/Dreizehn Gemeinden. Predstava, da manjšina pokvari »čistost« večine, se pojavi šele na začetku novega veka, v Španiji. Zločinske rasistične teorije in dejanja segajo torej daleč nazaj v evropsko zgodovino,

⁵⁶ Brühl, Deutschland 616 sqq. Wolfram, Konrad II. 224.

⁵⁷ Lübke, Fremde 271.

⁵⁸ Wolfram von Eschenbach, Parzival 496, 15 sqq.:

und dô ich für den Rôhas (Rogatec)
durch âventiure gestrichen was,
dâ kom ein werdiu windisch diet
ûz durch tjoste gegenbiet.
Ich fuor von Sibilje (Sevilla)
daz mer alumb gein Zilje (Celje),
durch Friûl ûz für Aglei (Oglej).

Zahvala za citat gre Hermannu Reichertu z Dunaja.

⁵⁹ Scharer, Knut 66 sqq. Wolfram, Konrad II. 126 z op. 6.

⁶⁰ Brühl, Deutschland 622 z op. 515. Wolfram, Konrad II. 226.

⁶¹ Paderborner Epos. Widukind, Res gestae Saxonicae III 46.

⁶² Continuatio Isidoriana Hispana 105 sq.; 362; prim. 104; 361: *Europeenses* so tudi *gentes septentrionales*. Glej tudi BM² 39a in Wattenbach/Levison/Löwe, Geschichtsquellen 1, 91.

* Geografska poimenovanja, ki zadevajo dvojezično področje Južne Tirolske in za katera ni uveljavljenih slovenskih imen, so v prevodu praviloma navedena tako v italijanski kot nemški različici (v izvirniku so, nasprotno, uporabljene zgolj nemške različice).

četudi so svoj (do tedaj nepredstavljen) vrhunec doživele šele v preteklem stoletju. Že v Španiji 16. stoletja nisi bil več čistokrven *godo*, če se je med tvojimi 36 predniki našel en sam Jud ali musliman.⁶³ Kljub vsem našim drago plačanim izkušnjam in kljub spoznanju, da se je za čistokrvnost vredno prizadevati samo rejcem konjev in psom, samim živalim pa ne, besedi, kot sta »mešanec« ali »mešanica narodov«, še danes zvenita negativno. Pri tem sta opisovali in opisujeta tako za preteklost kot sedanjost normalno stanje.

Na začetku srednjega veka je obstajala prek antično-krščanske literature utrjena »mešana Evropa«.⁶⁴ Da bi iz tega lahko potegnili tudi aktualne nauke, pogledajmo v sedanjost. Vsak moderen evropski narod je na najrazličnejše načine »mešan«. Govorimo lahko o mešani Nemčiji, Franciji, Španiji ali Angliji. Pogledajmo si, kakšna je *Italia meticcica* današnjih dni: v alpskem loku od Nice do Trsta obstaja vsaj deset različnih manjšin romanske, germanske in slovanske jezikovne pripadnosti. Če k tem prištejemo sedem romanskih, albanskih in grških jezikovnih skupin v Mezzogiornu, na Sardiniji in Siciliji, se pokaže, da ima Italija osupljivo veliko različnih avtohtonih manjšin. Če, denimo, Arbëreshe že 500 let domujejo v kalabrijskem mestu Civita/Cifta in če jih je zaradi njihovega italijanskega patriotizma kot *heroi albanesi* pohvalil in nagradil celo Garibaldi, jim danes niti najstrožji zakoni o tujcih ne bodo odrekli njihove avtohtonosti.⁶⁵ In prek Ladinov na Južnem Tirolskem je mogoče zlahka sklepati na romansko prebivalstvo doline reke Isarco/Eisack in doline Pusteria/Pustertal, o katerem ne pričajo zgolj imena krajev, temveč tudi pisni viri časovno določljivega listinskega izročila iz zgodnjega srednjega veka.⁶⁶

Vse te jezikovne manjšine pa – drugače kot na primer veliki narodi v nekdanji Jugoslaviji – redko zahtevajo, da bi morale imeti svoje lastne nacionalne države, in enako je tudi z Vlasi v Grčiji in Makedoniji.⁶⁷ V Italiji je samoumevno, da so vsi pripadniki manjšin italijanski državljani, člani moderne demokratične nacionalne države. Enako velja za vse države »Stare Evrope«. Toda dve ugotovitvi nas poučita o tem, katere so tiste mentalne bariere, ki še vedno na nek način priznavajo manjšine in zagotavljajo njihov obstoj: na eni strani gre za geografsko izoliranost. Manjšine večinoma živijo na ruralnem področju, na območjih z neugodnimi življenjskimi razmerami, v nekdanje težko dostopnih gorskih pokrajinah. Skupine, kot so Gorali na slovaško-poljskem mejnem področju Visokih Tater, to izražajo že s svojim imenom, ki ne pomeni nič drugega kot »gorjani«. Takšne etnične skupine pogosto živijo na obeh straneh meja modernih nacionalnih držav – dejstvo, zaradi katerega so si tako v preteklosti kot sedanjosti prislužile očitek, da niso zadosti nacionalno zanesljive in da tako rekoč želijo ustreči obema stranema.⁶⁸ In poleg tega: kadar pripadniki manjšine zapustijo svojo domovino, se hitro asimilirajo in odpovedo svoji identiteti.⁶⁹

Na drugi strani so razlog za to, da so te skupine do danes ohranile svojo izključenost, naši jeziki. Prvič – manjkajo nam že pojmi, s katerimi bi manjšine enoznačno opisali ali jih celo določili. Po anglo-ameriškem zgledu se za označevanje njihovega prednacionalnega in subnacionalnega obstoja danes pogosto uporablja pojma etnično in etnika. Toda če poslušamo prijatelja Evangelosa K. Chrysos, je kmalu konec z našo gotovostjo, da je razlikovanje samo na sebi potrebno: *to ethnos hellenikon* ne pomeni nič drugega kot »grška nacija«, ta pa zagtovo ni etnična manjšina.

⁶³ Hering Torres, *Limpieza di sangre* 105 sqq. Prim. Wolfram, *Goten und ihre Geschichte* 12 sq.

⁶⁴ Wolfram, *Origo gentis* 174 sqq.

⁶⁵ Gauß, *Europäer* 106.

⁶⁶ Wolfram, *Salzburg* 34 sqq. Isti, *Grenzen und Räume* 298 sq.

⁶⁷ Prim. Gauß, *Europäer* 7 sqq. in 183 sqq.

⁶⁸ Prim. npr. Gios, *Parroci e popolazioni* 525 sqq.

⁶⁹ Prim. de Concini, *Nachbarn in den Alpen* 9 sqq.

A če etnično manjšino priznavamo kot nekaj, kar je podrejeno naciji in njeni državi, težave ne postanejo nič manjše. Pripadnost nacionalni državi se izraža v državljanstvu, ki vsakemu državljanu predpisuje določene pravice in dolžnosti. Nemška beseda *Staatsbürger* /državljan, op. prev./ je razmeroma mlad kalk; pravzaprav ni nič drugega kot zveza pojasnjujočega določila in osnovne besede *Bürger*, *Stadtbewohner* /meščan, prebivalec mesta, op. prev./ . Zgled za nemški pojem je bil revolucionarni *citoyen*, ki pa je – enako kot *cittadino* – sprva pomenil prebivalca mesta. Torej je državljan prebivalec mesta. Obe besedi še vedno pomenita oboje. In tako je bilo že v stari polis, katere prebivalec, *polites*, je bil tisti, ki se je ukvarjal s politiko ali – če uporabimo Aristotelove besede – ki je edini lahko veljal za človeka, saj je samega sebe opredelil s svobodo. Podeželan, rečeno moderno, *contadino*, pa ni sodil in ne sodi k tistim skupinam, ki utelešajo in so utelešale državo in s katerimi je bila in je narejena država. In če je podeželan obstranec, lahko v svoji odmaknjenosti mirno prakticira tuje običaje in govori nek drug, nerazumljiv jezik, lahko je *paysan*, *païen*, *pagano*, pogan ali pa živi kot *sauvage* in *selvaggio*, kot divji mož in barbar, v mračnem pragozdu. Nič ali komaj kaj bo štel, ko bo – še ena meščanska beseda – *civis* oblikoval civilno družbo. »Kdor je živel v gozdu in ni bil puščavnik, si je s tem zmanjšal družbeni ugled,« piše Heinrich Fichtenau.⁷⁰

Danes se zaostalega gozdnega in gorskega prebivalca morda še uporablja za namene folkloristike in turizma. Kaj več pa ne. Pri tem ta uporaba sploh ni najslabše, kar si lahko zamislimo. Odprt, nujno nezaključen projekt »razsvetljevanja« ovirajo »sovražniki odprte družbe« sira Popperja. Njihovo orožje je nenazadnje lažna romantika, iskanje domnevno »pravih«, to je podeželskih izvorov, v katerih se antiurbanizem združuje z »dobrimi starimi običaji« in v skrajni točki celo z novim poganstvom. Išče se »plemenitega divjaka«, ki je bil enkrat moralen, drugič – rajniki, ki ga imamo v slabem spominu – rasno boljši od civiliziranega, dekadentnega meščana, ki pa se v zadnjem času brez vsakršnih seksualnih prisil prehranjuje z neoplemenitenim žitom in zelišči ter se po neuhojenih, naravnih stezah poln moči sprehaja v zdravem okolju. Nič čudnega, da predstavniki takšnih nazorov tudi manjšine stilizirajo kot potomce »prastarih« primitivnih in junaških ljudstev, ki jih je treba znova oživiti, da bi njihovo domnevno izvirno zgodovino postavili nasproti zgodovini zmagovalcev in tistih, ki imajo moč. Manjšinam se s tem dela medvedjo uslugo, saj so takšni nazori v nasprotju z zgodovinsko resnico in poleg tega ustvarjajo napačno zavest, ki lahko vodi in celo mora voditi k napačnemu ravnanju.

Za prebivalce visokih planot jugovzhodno od Trenta, ki govorijo staro bavarščino, so italijanski humanisti 14. stoletja iskali pojasnilo o izvoru in ime ter oboje tudi našli, ko so jih označili za potomce Kimbrov. Nekaj podobnega se je zgodilo alemanskim Walserjem južno od masiva Monte Rosa, ki so jih imeli za Tevtone. A za razliko od slednjih so prebivalci višavja na območju Sette Comuni/Sieben Gemeinden in Tredeci Comuni/Dreizehn Gemeinden tuje literarno-učeno poimenovanje Cimbri najpozneje v 18. stoletju sprejeli tudi kot samopoimenovanje. To vemo, ker so se člani cimbrske delegacije nekemu danskemu kralju, ki je potoval skozi dolino Adiže, poklonili kot potomci nekdanjih kimbrskih vladarjev.⁷¹

Ali pa nek drug primer: južno od Brennerja leži kraj Colle Isarco/Gossensaß. Sem so se – takšno je bilo prepričanje – umaknili in dali kraju svoje ime Goti, ki jih je premagal Narses. Preostanek ljudstva Teoderika Velikega naj bi torej – tako kot njegovi germanski sorodniki Kimbri več kot pol tisočletja prej – našel pribežališče in rešitev v gorah vzdolž doline Adiže

⁷⁰ Fichtenau, *Wald und Waldnutzung* 117.

⁷¹ Riedmann, *Mito* 243 sqq., zlasti 245 sq.

in Isarca/Eisacka. Tudi v tem primeru lahko na podlagi virov ovržemo romantično domnevo.⁷² Enako velja za znanstveni mit, da so prebivalci doline Sarentino/Sarntal potomci Gotov, ki so se po izgubljeni bitki na Vezuvu umaknili v tirolske gore. Josef Rampold v svoji knjigi o Boznu prizna: »teoriji o Gotih se nismo radi odpovedali«; zlasti ker se je v ta namen celo opravljalo meritve lobanj in se za obrambo uporabljalo zgodovinsko-lingvistično orožje. Toda že Anselm Sparber je spoznal neutemeljenost vseh teh časovno pogojenih uvrstitev.⁷³ Kdor natančno preuči vire, mu lahko zgolj pritrdi. Po več kot dveh generacijah so Teoderikovi Goti postali Italijani. Zakaj naj bi se – premagani ali nepremagani, pod kraljevsko ali cesarsko oblastjo – odpovedali svoji domovini, zlasti glede na to, da jim je cesarski vojskovodja Narses po njihovi kapitulaciji zagotovil mirno posedovanje njihove zemlje?⁷⁴ Zakaj naj bi se umaknili v gorovje, ki so ga Italijani vedno znova označevali za deželo Barbarov, neprimerno za bivanje?⁷⁵ Gossensaß zato tudi ni »sedež Gotov« /v nemščini *Gotensitz*, op. prev./, ampak sedež Bavarca z imenom Gozzo.⁷⁶

Z naštevanjem konstruktov »mešane Evrope«, ki so tako v preteklosti kot sedanjosti oblikovali njeno identiteto, naj tukaj zaključimo. Seveda je mogoče potegniti spoznanja o *condition humaine*, če se ukvarjamo z zgodovino in se spominjamo zato, da bi ohranili, kar je dragoceno, ne pa da bi pri tem postulirali genetske povezave tam, kjer niso obstajale, in še manj, da bi iz tega izpeljevali kakšne zahteve za sedanjost. In to – kljub vsej skepsi do našega poklica – ni malo. Brez dvoma: sedanjost »mešane Evrope« je ne nazadnje povezana tudi z usodo manjšin. V preteklosti so v različnih obdobjih neredko nastale zato, ker so nosilci oblasti ljudem v raznih stiskah ponudili možnost, da izboljšajo kvaliteto svojega življenja, ali pa ker se je v neugodni situaciji pojavila potreba po specialistih različnih vrst. Slovanizacija Istre in delov Furlanije je potekala na ta način⁷⁷ in na enak način so tudi Hrvatje prišli na Gradiščansko, Walserji v dolino Aoste, v Vorarlberg in na Tirolsko, Mòcheni so tako našli novo domovino v dolini Valle dei Mòcheni/Fersental, Cimbri pa v višavju Asiaga. Kakorkoli že: vsaka manjšina spominja na določene začetke »stare Evrope«. Noben zgodovinar seveda ne bo sprejel, še manj pa podprl včasih res zmedenih zgodovinskih mitov manjšin. Na primer tega, da je bil Aleksander Veliki Aromun ali Vlah, ker njegovi generali niso razumeli pogovora, ki ga je imel z materjo. Toda spomin na manjšine je danes treba zastopati in z njim nekaj doseči. Zato naj s polnim soglasjem ob koncu citiram zaključne besede pred kratkim napisane spomenice makedonsko-aromunskih predstavnikov: »Dovolite nam, da podpiramo svojo kulturo; s tem bi Evropa postala zgolj bogatejša in lepša, nikakor pa ne revnejša.«⁷⁸

Prevod iz nemščine Anja Naglič

⁷² Schmidt, Ostgermanen 356 in 641.

⁷³ Rampold, Bozen 275 sq.

⁷⁴ Wolfram, Goten 360.

⁷⁵ Riedmann, Mittelalter 311.

⁷⁶ Kühebacher, Ortsnamen 1, 133.

⁷⁷ Krahwinkler, Friaul 243.

⁷⁸ Gauß, Europäer 230.

Viri in literatura

Adam von Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae* (izd. Bernhard Schmeidler, MGH SS rerum Germanicarum, Hannover/Leipzig ³1917, ponatis 1993), ali (izdal in prevedel Werner Trillmich, *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches. Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters* 11, Darmstadt ⁶1990, 137 sqq.).

Jean-Loup Amselle, *Logiche meticce. Antropologia dell'identità in Africa e altrove* (Torino 1999).

Hans Hubert Anton, *Origo gentis*. RGA 22 (Berlin ²2003) 189 sqq.

BM² = Johann Friedrich Böhmer, *Regesta Imperii* 1 (751–918) (predelal Engelbert Mühlbacher, dokončal Johann Lechner, Innsbruck ²1908. S predgovorom, konkordančnimi tabelami in dopolnili Carlricharda Brühla in Hansa H. Kaminskyja, Hildesheim 1966).

Carlrichard Brühl, *Deutschland – Frankreich. Die Geburt zweier Völker* (Köln 1990).

Johannes Butzbach, imenovan Piemontanus, *Wanderbüchlein* (Berlin ²1988).

Caesar, *De bello Gallico libri VII* (ur. Otto Seel, C. Iulii Caesaris commentarii 1, Leipzig ³1977).

Capitulare Saxonicum (ur. Alfred Boretius/Vitkor Krause, MGH Capitularia regum Francorum n. 27, 1, Hannover 1883, ponatis Stuttgart 1984, 71 sq.).

Cassiodor, *Variae epistolae* (ur. Theodor Mommsen, MGH AA 12, Berlin 1894, ponatis München 1981).

Continuatio Isidoriana Hispana (ur. Theodor Mommsen, MGH Auctores antiquissimi 11, Berlin 1894, ponatis München 1894, 334 sqq.).

Conversio Bagoariorum et Carantanorum (izd. in prevedel Fritz Lošek, MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997). Glej tudi Wolfram, *Conversio*.

Cosmas von Prag, *Chronica Boemorum* (izd. Berthold Bretholz, MGH Scriptores rerum Germanicarum, NS 2, Berlin 1923, ponatis München 1980).

Wolfraud de Concini, *Gli Altri delle Alpi. Minoranze linguistiche dell'arco alpino italiano* (Comune di Pergine Valsugana 1997), nemška izdaja: *Nachbarn in den Alpen. Sprachliche Minderheiten im italienischen Alpenbogen* (Chur 1998).

Dudo von St. Quentin, *De moribus et actis primorum Normanniae ducum* (izd. Jules Lair, *Mémoires de la Société des Antiquaires de Normandie* III 3, Pariz-Caen 1865).

Eugen Ewig, *Volkstum und Volksbewußtsein im Frankenreich des 7. Jahrhunderts. Spätantikes und fränkisches Gallien* 3, 1, 231 sqq., ali SSCI 5 (Spoleto 1958) 587 sqq.

—, *Spätantikes und fränkisches Gallien* (Beihefte der Francia 3, 1–2, München 1976/79).

Heinrich Fichtenau, *Wald und Waldnutzung. Beiträge zur Mediävistik* 3 (Stuttgart 1986) 108 sqq.

Johannes Fried, *Otto III. und Boleslaw Chrobry* (Frankfurter Historische Abhandlungen 30, Stuttgart 1989).

Karl-Markus Gauß, *Die sterbenden Europäer* (Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2002).

Pierantonio Gios, *Parroci e popolazioni nella prima guerra mondiale. Un difficile fronte interno* (glej Riedmann, Mito) 525 sqq.

František Graus, *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter* (Nationes 3, Sigmaringen 1980).

Dennis Howard Green, *Language and History in The Early Germanic World* (Cambridge 1998).

Max S. Hering Torres, *La »limpieza de sangre« y su pugna con el pasado. Torre de los Lujanes* 50 (Madrid 2003) 105 sqq.

Gábor Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princes* (Past and Present Publications, Cambridge UPRESS 2002).

Karolus Magnus et Leo papa (izd. Ernst Dümmler, MGH Poetae Latini aevi Carolini 1, Berlin 1881, ponatis München 1997, 366 sqq.).

Harald Krahwinkler, *Friaul im Mittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Dunaj 1992).

Gyula Kristó, *Selbstbewußtsein und Fremdenfeindlichkeit im Ungarn der Árpádzeit. Studien zum Nationalbewußtsein: Mittelalter und Gegenwart* (ur. János M. Bak, East Central Europe-L'Europe du Centre-Est 20/23, 2, Budimpešta 1998) 91 sqq.

- Egon Kühebacher, Die Ortsnamen Südtirols und ihre Geschichte (Veröffentlichung des Südtiroler Landesarchivs 1–3, Bozen 1991/95/2000).
- Christian Lübke, Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9.–11. Jahrhundert) (Köln 2001).
- Erich Meuthen, Karl der Große – Barbarossa – Aachen. Zur Interpretation des Karlsprivileg für Aachen. Karl der Große 4 (Düsseldorf ²1967).
- Mitte Europas um 1000 (ur. Alfred Wiczorek/Hans Martin Hinz 1, Stuttgart 2000).
- Paderborner Epos, glej Karolus Magnus et Leo papa
- Paulus Diaconus, Historia Langobardorum (izd. Ludwig Bethmann/Georg Waitz, MGH Scriptores rerum Langobardicarum, Hannover 1878, ponatis 1988, 12 sqq.).
- Walter Pohl, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 (München ²2002).
- , Edika. RGA 6 (Berlin ²1986) 446 sq.
- , Origo gentis. RGA 22 (Berlin ²2003) 183 sqq.
- Procopius, Werke (izd. Otto Veh, 5 zv., München 1966–1977) ali (izd. H. B. Dewing, Procopius, History of the Wars. The Loeb Classical Library. Cambridge/Mass./London 1962).
- , De bellis libri VIII, dela 2–4, 1966/70/71.
- , De bello Vandalico I–II (III–IV).
- , De bello Gothico I–IV (V–VIII).
- Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas (izd. Joachim Herrmann, Schriften und Quellen der Alten Welt 37, 1–4, Berlin 1988/90/91/92).
- Josef Rampold, Bozen (Südtiroler Landeskunde in Einzelbänden 7, Bozen ²1975).
- Josef Riedmann, Das Mittelalter. Geschichte des Landes Tirol 1 (Bozen/Innsbruck ²1984) 265 sqq.
- , Mito e realtà »cimbre«. Storia dell'Altipiano dei Sette Comuni 1 (ur. Aldo Stella, Vicenza 1994) 243 sqq.
- Saxo Grammaticus, Gesta Danorum (ur. J. Olrik/H. Raeder 1, Kopenhagen ²1931).
- Anton Scharer, Knut der Große. RGA 17 (Berlin ²2001) 66 sqq.
- Ludwig Schmidt, Die Ostgermanen (München ²1941, ponatis 1969).
- , Die Westgermanen, 2 zv. (München 1938/40, ponatis v enem zvezku 1970).
- Hagith Sivan, The appropriation of Roman law in barbarian hands: »Roman-barbarian« marriage in Visigothic Gaul and Spain. Strategies of Distinction (ur. Walter Pohl/Helmut Reimitz. The Transformation of the Roman World 2, Leiden 1998) 189 sqq.
- Tacitus, Agricola (izd. H. Heubner, Göttingen 1984).
- , Annalium libri XVI (ur. Henry Furneaux, Oxford 1965).
- , Germania (izd. Michael Winterbottom, Oxford 1975).
- , Historiarum libri qui supersunt (izd. C. D. Fisher, Oxford 1911).
- Das älteste Traditionsbuch des Klosters Mondsee (izd. Erich Reiter, Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 16, Linz 1989).
- Thietmar von Merseburg, Chronicon (izd. Robert Holtzmann, MGH SS rerum Germanicarum, NS 9, Berlin 1935, ponatis München 1996) ali (izdal in prevedel Werner Trillmich, Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters 9, Darmstadt ⁶1957).
- Charles Verlinden, L'origine de Sclavus=esclave. Archivum Latinitatis Medii Aevi 17 (1937) 97 sqq.
- Wilhelm Wattenbach/Wilhelm Levison/Heinz Löwe, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger 1–6 (Weimar 1952–1990).
- G. W. Weber, Euhemerismus. RGA 8 (Berlin ²1994) 1 sqq.
- Johann Weißensteiner, Tegernsee, die Bayern und Österreich. Studien zu den Tegernseer Geschichtsquellen und zur bayerischen Stammesgeschichte (Archiv für Österreichische Geschichte 133, Dunaj 1983).
- Reinhard Wenskus, Bevölkerung. RGA 2 (Berlin ²1976) 359 sqq.
- , Stammesbildung und Verfassung (Köln ²1977).
- Widukind, Res gestae Saxonicae (izd. Paul Hirsch, MGH SS rerum Germanicarum, Hannover ⁵1935, ponatis 1989) ali (izdala in prevedla Albert Bauer/Reinhold Rau, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 8, Darmstadt ⁴1992).
- Wolfram von Eschenbach, Parzival (izd. Karl Lachmann, Berlin ⁶1926).

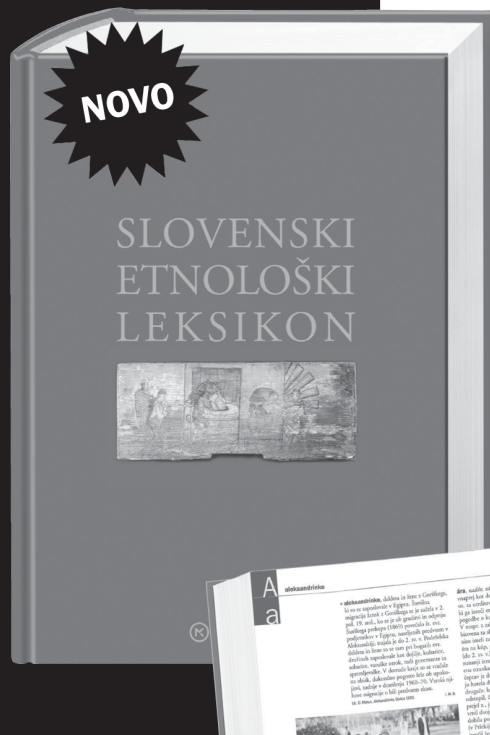
- Herwig Wolfram, Die dauerhafte Ansiedlung der Goten auf römischem Boden. Eine endlose Geschichte. *MIÖG* 112 (Dunaj 2004) 10 sqq.
- , Die Germanen (München ⁷2002).
 - , *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Böhlau Quellenbücher, Dunaj 1979).
 - , Die Goten (München ⁴2001).
 - , Die Goten und ihre Geschichte (München 2001).
 - , Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. 378–907 (Dunaj ²2003).
 - , Heerkönigtum. *RGA* 14 (Berlin ²1999) 115 sqq.
 - , *Intitulatio I.* (*MIÖG* dopolnil. zv. 21, Dunaj 1967).
 - , Konrad II. Kaiser dreier Reiche (München 2000).
 - , Markomannen und Quaden nach dem »Großen Krieg«. Spurensuche nach einer Verfassung. Festschrift Gerhard Dobesch (Dunaj, v tisku)
 - , Meinungsbildung und Propaganda im österreichischen Mittelalter. Schriften des Instituts für Österreichkunde 34 (Dunaj 1979) 13 sqq.
 - , *Origo gentis.* *RGA* 22 (Berlin ²2003) 174 sqq.
 - , *Origo et religio.* Ethnic traditions and literature in early medieval texts. *Early Medieval Europe* 3 (1994) 19 sqq.
 - , Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter (Berlin ²1994).
 - , Reichsbildungen, Kirchengründungen und das Entstehen neuer Völker. *Mitte Europas* 342 sqq.
 - , Salzburg, Bayern, Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit (*MIÖG* Erg. Bd. 31, Dunaj 1995).

Okrajšave: MGH=Monumenta Germaniae Historica. *MIÖG*=Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. NF= Neue Folge. NS=Nova Series *RGA*=Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. SS=Scriptores. SSCI=Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medio evo.

Zusammenfassung

Der Beitrag wird als ein besonderes Kapitel in deutscher Sprache auch im Buch desselben Autors »Gotische Studien. Volk und Herrschaft im frühen Mittelalter« erscheinen (C. H. Beck Verlag, München 2005).

Ohranimo svojo identiteto tudi v Evropi!

Temeljno delo slovenske etnološke vede, ki neposredno in slikovito prikazuje vsakdanjik in praznik Slovencev nekoč in danes. Posebe v osrčje življenja slovenskega človeka in predstavi izjemno raznoterost in kulturno bogastvo slovenskega naroda.

- več kot **6.000** gesel iz vsakdanjega in prazničnega življenja Slovencev
- več kot **1.100** fotografij, ilustracij, zemljevidov, risb
- več kot **800** strani velikega formata (21,5 x 30 cm)
- več kot **110** piscev gesel — etnologov in drugih strokovnjakov
- **52** poglavij iz vsakdanjega in prazničnega življenja Slovencev

"O oblikah gospodarskega prizadevanja, šegah in navadah, duhovni ustvarjalnosti, o dediščini in sodobnosti, življenjskih slogih, o vsem, ki so vse to zbirali in raziskovali ali še raziskujejo ... Vse to v Slovenskem etnološkem leksikonu, knjigi in uporabnem priročniku za vsako družino in številne posameznike, ki svoja strokovna področja lahko obogatijo z novimi spoznanji o vsakdanjkih in praznikih, družbenih razmerjih in gmojnih kulturnih sestavinah na Slovenskem."

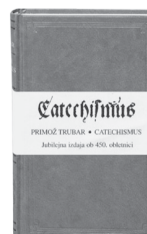
prof. dr. Janez Bogataj, etnolog

Cena knjige: **5.360 SIT x 5** ali 26.800 SIT

Posebno darilo SAMO ZA NAROČNIKE Zgodovinskega časopisa

Za naročilo v 5 dneh od prejema ponudbe brezplačno prejmete: CATECHISMUS Primoža Trubarja - faksimile prve slovenske knjige iz leta 1550 v vrednosti 3.490 SIT

Pokličite še danes: 080 12 05

Janez Mlinar

Janez Vetrinjski in njegovo poznavanje Kranjske v Knjigi resničnih zgodb (*Liber certarum historiarum*)

Srednjeveško zgodovinopisje je ob koncu 13. in v začetku 14. stoletja doživljalo pomembne spremembe, ki se niso kazale zgolj v drugačni obliki in pristopu do pripovedovanja, ampak so se odražale tudi v vsebinskih poudarkih. Historiografske zvrsti, ki so prevladovala v visokem srednjem veku, so se počasi umikale v ozadje in izgubljale svoj ugled. Svetovno kronistiko so izpodrivale vsebinsko manj zahtevne literarne oblike. Podobno usodo je delila tudi analistika z delno izjemo vzhodnoalpskega prostora, kjer so jo pri življenju ohranjali kontemplativni meniški redovi. Zgodovinopisje je pač sledilo dinamičnim družbenim premikom tedanjega časa. Spreminjala se je bralna publika. Če je bila historiografija še stoletje nazaj rezervirana izključno za številčno skromno skupino ljudi zbrano na pomembnejših plemiških dvorih in za zaprte meniške skupnosti, ki so se napajale v redovnih pravilih sv. Benedikta iz Nursije, se je v poznem srednjem veku temu krogu ljudi začelo pridruževati tudi meščanstvo. Dotedanja historiografska produkcija, ki je nastajala za samostanskimi zidovi, je temu delu populacije ostajala nedostopna. S svojim teološko – filozofskim razumevanjem svetovne zgodovine kot poti preko *Civitas permixta*, kjer svet kot božjo stvaritev z roko v roki vodita posvetna in cerkvena oblast, do *Civitas Dei*, v kateri je stvarnik edini vladar, je bil Oton iz Freisinga, ki predstavlja vrhunec srednjeveške svetovne kronistike, preprosto prezahteven in nerazumljiv za širšo publiko. Porajajoče se meščanstvo zgodovinopisja ni več uporabljalo za osmislitev tuzemskega dogajanja, ampak se je iz preteklosti v skladu s Ciceronovo definicijo zgodovine skušalo predvsem učiti. Za beraške redove nastale z namenom utrjevanja krščanstva med meščanstvom, ki so mu ga meniški redovi odtujili, je bilo zgodovinopisje predvsem orodje, s katerim so preko anekdotičnih primerov vse bolj samozavestnim meščanom dokazovali vlogo in moč Boga. Učeno latinščino so začeli izpodrivati nacionalni jeziki, sprva v obliki verzov, kasneje pa tudi v prozni obliki. Svetovnozgodovinske koncepcije so povsem zamlje, smisel prejšnjih kronistov za dejstva pa se je umaknil ljubezni do pripovedi in zgodb. Zgodovinopisje je postalo bolj individualno. Zaradi vse šibkejšje centralne oblasti je država izgubljala vlogo osrednjega usmerjevalca historiografije. Pisci so začeli gojiti in zagovarjati zelo različna stališča o spornih državopravnih in cerkvenih vprašanjih, ki so pretresala prvo polovico 14. stoletja. Podobno se je skrčila tudi širina njihovega obzorja. Interes za *imperium* se je umaknil interesu za lokalne dogodke. Vsebinska se je zožila na neposredno okolico, v kateri je avtor živel in ustvarjal. Cesarstvo stopi v ozadje, v ospredje pa se postavi dežela. Skoraj vsako večje ozemlje je dobilo svojega kronista. Številčno povečanje piscev in pristop k načinu opisovanja preteklosti sta s seboj nujno prinesla tudi padec v kvaliteto napisanega. Iz množice povprečnih izstopajo le redki. Med njimi ima Janez Vetrinjski s svojo Knjigo resničnih zgodb (*Liber certatum historiarum*) prav posebno mesto. Vse od druge polovice devetnajstega stoletja velja vetrinjski opat za najpomembnejšega zgodovinarja poznega srednjega veka.¹ Fedor Schneider, človek, ki je

¹ Lorenz O., Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts I (Berlin 1886), str. 252.

pripravil kritično izdajo Janezove kronike, je v spremni študiji k izdaji celo zapisal, da kar predstavlja Oton iz Freisinga med zgodovinarji 12. stoletja, je med zgodovinarji poznega srednjega veka Janez Vetrinjski – preprosto največji.² Podobne superlative so uporabljali tudi kasnejši preučevalci njegovega dela. Herbert Grundmann je bi v svojem pregledu srednjeveškega zgodovinopisja mnenja, da se je pogled teritorialnih zgodovinarjev poznega srednjega veka redko tako nepristransko razširil onkraj meja njihovega literarnega dela na splošno zgodovino kot je to uspelo Janezu.³ Za Alfonsa Lhotskega je Janezova kronika – njej je v primerjavi z ostalimi historigrafskimi deli poznega srednjega veka posvetil nesorazmerno veliko prostora – skoraj kot tujek, kot prepozno rojeno dete, ki pa je vendarle enkratni pojav in ki so ga razumeli šele mnogo po njegovem nastanku.⁴

Kljub temu, da Janez prinaša pomembne podatke o preteklosti našega prostora, ni bila njegova Knjiga resničnih zgodb nikoli osrednji predmet preučevanja slovenskih medievistov. To sicer ne pomeni, da kronike niso dobro poznali in jo uporabljali pri svojem znanstvenem delu. Iz določenih pasusov v Zgodovini Slovencev Milka Kosa gre zaslutiti, da se je pri opisovanju naslonil ravno na Janeza Vetrinjskega.⁵ Podatki iz Knjige resničnih zgodb predstavljajo tudi enega od najpomembnejših drobcev v mozaiku virov, ki jih je analiziral Bogo Grafenauer v svojem delu o ustoličevanju koroških vojvod.⁶ O nepoznavanju Janezovega dela torej ne moremo govoriti, res pa je, da je bil Vetrinjski zaradi vsebinske usmeritve slovenske medievistike v drugi polovici dvajsetega stoletja potisnjen nekoliko v stran. Janezove Knjige resničnih zgodb ni nihče skušal ovrednotiti kot vira za zgodovino Kranjske v drugi polovici 13. in prvih desetletjih 14. stoletja, ko je Kranjska doživljala korenite notranjepolitične spremembe. Izumrli so Andeški in Spanheimi, ki so v visokem srednjem veku odločilno krojili dogajanje na Kranjskem, iz vzhoda se je kot deželni gospod skušal uveljaviti Otokar Přemysl, zadnjih nekaj desetletij omenjenega obdobja pa je bilo zaznamovanih s spreminjajočim se odnosom med novimi prišleki v vzhodnih Alpah Habsburžani in Goriško – Tirolskimi grofi. Dinamika v političnem dogajanju takratnega časa, je našla odmev tudi v Janezovem pisanju.

1. Stanje raziskav

Vetrinjski samostan je bil s Kranjsko tesno povezan ne samo zaradi svoje geografske bližine ampak tudi zaradi gospodarskih vezi. Južno od Karavank je vetrinjska cisterca posedovala dva centra zemljiške posesti. Le nekaj let za tem, ko je Bernard Spanheimski 1142 ustanovil samostan v Vetrinju, je 1147 vetrinjski menih Engelbert na prigovarjanje opata Eberharda podelil samostanu posest pri Predvoru, ki je s svojim dvorom postal središče vetrinjske posesti na Gorenjskem. Dokončno je bilo zemljišče, ki se je razprostiralo po južnih obronkih Storžiča, teritorialno zaokroženo do okoli 1270. Drugi center je predstavljala posest okrog Špitaliča v Tuhinjski dolini (Kozji hrbet), ki jo je samostanu podelil istrski mejni grof Henrik IV. med leti 1204 in 1228. Hospic oziroma grangij, ki ga je ustanovil samostan

² Schneider F., Studien zu Johannes von Victring I. V: Neues Archiv 28 (1903), str. 171.

³ Grundmann H., Geschichtsschreibung im Mittelalter (4. Aufl., Göttingen 1987), str. 47. Prim. tudi slovenski prevod Grundmann H., Zgodovinopisje v srednjem veku (Ljubljana 2000), str. 41.

⁴ Lhotsky A., Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband (= MÖG Ergbd.) XIX, Graz – Köln 1963), str. 299.

⁵ Zlasti je to moč zaslutiti iz opisov naravnih katastrof, ki so prizadele vzhodne Alpe v poznem srednjem veku. Prim. Kos M., Zgodovina Slovencev, (Ljubljana 1933), str. 166.

⁶ Grafenauer B., Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev (Ljubljana 1952), str. 92 – 115. Besedilo kronike, ki govori o ustoličevanju koroških vojvod, je Grafenauer tudi prevedel. Prim. ibidem str. 96 – 106.

na podarjenem zemljišču, je služil predvsem za oskrbo potnikov, ki so preko Tuhinjske doline potovali med Kranjsko in Štajersko.⁷ Stiki med Vetrinjem in Kranjsko so torej obstajali vse od ustanovitve samostana, čeprav je o njihovi kvaliteti in kvantiteti težko soditi. Vsekakor je bilo pri Vetrinjski cisterci zanimanje za Kranjsko pogojeno z njeno bližino in z ekonomskimi interesi samostana.

Začetki življenja Janez Vetrinjskega so zaviti v temo. Od srede 19. stoletja je veljalo, da je po rodu Francoz oziroma Lotaringijec. Pri teh svojih trditvah sta se Avgust Fournier, avtor prve temeljitejše raziskave o Janezu Vetrinjskem, in Fedor Schneider opirala predvsem na jezik, ki naj bi vseboval nekatere značilnosti francoske sintakse, ter na besede francoskega izvora. Tako je Schneider na primer zapisal, da v jeziku ne gre le za posamezne besede, ampak za povsem romansko, in sicer ne italijansko ortografijo, za katero je on sam zaman iskal analogijo po vsem nemškem ozemlju in da se sem ter tja pojavljajo že kar francoski izrazi.⁸ Za zgled je navedel besedo *maneries*. Po Schneiderjevem prepričanju naj bi Janez svoj francoski izvor potrjeval tudi v slabo čitljivem posvetilu, ki ga je namenil oglejskemu patriarhu Bertrandu. Tako naj bi v njem Janez zapisal, da bo začel svojo pripoved s Karlom Velikim, ki je bil sicer *Francigena* in je bil vladar različnih dežel. Pri tem pa se je slednji mnogo mudil v Nemčiji in se je tam tudi poročil. Nato sledi misel o minljivosti vladanja, podkrepljena z bibličnimi citati, za njimi pa je Janez v originalu zapisal ključni stavek za lokalizacijo njegovega izvora, namreč *de cuius terre primordiis, quia et ipsa eiusdem sum patrie*.⁹ *De cuius terre primordiis* naj bi se po Schneiderjevi interpretaciji nanašala na *Francigena*, torej na Francijo. Tretji Schneiderjev argument za Janezov francoski izvor je najbolj presenetljiv in nenavaden. Po njegovem mnenju naj bi bila duhovna kultura Koroške, te napol slovanske dežele, kot se je izrazil Schneider sam, še daleč za ostalimi sosednjimi deželami in bil bi pravi čudež, če bi mogel Janez Vetrinjski, eden najbolj izobraženih ljudi tedanje Nemčije in največji stilist svojega časa, prihajati iz nje.¹⁰

Schneiderjevi trditvi o »nekulturni« Koroški je oporekal Alphons Lhotsky. Kot argument o nesmiselnosti Schneiderjevega izvajanja je Lhotsky navedel primer po njegovem mnenju v tistem času nič bolj kultivirane Štajerske. Nekaj desetletij pred Janezom je namreč v benediktinskem samostanu v Admontu ustvarjal »čistokrvni« Štajerec Engelbert iz Admonta, čigar glavno delo *De ortu, progressu et fine Romani imperii* sodi ob Dantejevem traktatu *Monarchia* še danes v vrh srednjeveške produkcije državnopravne teorije.¹¹ Ostala dva Schneiderjeva argumenta je spodbijal Heinrich Fichtenau. Na osnovi lastnih dognanj je Fichtenau zavrnil Schneiderjeve dokaze o francoski sintaksi v Janezovi latinščini, s pomočjo Oskarja Pauscha in fonetike pa je ugotovil, da ortografska imena dejansko kažejo na bavarsko–avstrijsko govorno področje in ne na francosko področje Janezovega izvora. Podobno je zavrnil Schneiderjevo mnenje, da se besede *de cuius terre primordiis* nanašajo na Francijo. Po ponov-

⁷ O razvoju posesti Vetrinjskega samostana na Kranjskem prim.: Mlinarič J., Posest vetrinjskega samostana na Kranjskem (od leta 1147 do XVII. stoletja). V: ZČ 35 (1981) 1–2, str. 101 – 119 in Mlinarič J., Posest vetrinjskega samostana v Preddvoru do 17. stoletja. V: Preddvor v času in prostoru. (Preddvor 1999), str. 69 – 81.

⁸ Schneider F., Studien I, str. 149.

⁹ Iohannis Abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum (= LCH), (Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 36, I, II; Hannover und Leipzig 1909, 1910), II, str. 243: »... narrationis exordio a Karolo Magno sumpto, qui, licet Francigena fuerit et diversarum terrarum principatus habuerit, in Alemannia nichilominus coniugatus et maxime commorans, quantum res permiserunt bellice, versabatur. Š... Ć De cuius terre primordiis. quia et ipse eiusdem sum patrie, vertitur intentio...«

¹⁰ Schneider F., Studien I, str. 150 – 151.

¹¹ Lhotsky A., Johann von Viktring. V: Lhotsky A., Aufsätze und Vorträge. Bd. I: Europäisches Mittelalter und Land Österreich (Wien 1970), str. 133.

nem pregledu originalnega rokopisa je ugotovil, da je Schneider napravil napako pri vrstnem redu verzov. Pravilni vrstni red je, da se je Karel Veliki, čeprav *Francigena*, pogosto mudil v Nemčiji in se tam poročil. O začetkih te dežele – namreč Nemčije oz. nemškega cesarstva(!) – hoče Janez poročati. Šele nato sledi pasus o minljivosti tuzemske oblasti. Fichtenau je na osnovi teh ugotovitev zaključil, da je Janez Vetrinjski prihajal iz bavarsko–avstrijskega jezikovnega področja, istočasno pa je poudaril, da ni nobenih dokazov, da je izviral iz Koroške.¹² V nasprotju z Janezovimi »nacionalnimi« koreninami nihče ne dvomi o njegovem socialnem izvoru. Na eni strani njegovo izbrušeno teološko mišljenje, izvrstna izobrazba in veselje nad viteštvom po drugi strani pa prezirljivo mnenje o beraških redovih in povzpeticnikih ne puščajo nikakršnega dvoma, da je Janez izviral iz višjih slojev tedanje družbe.¹³

Podobno kot njegov izvor je v temo zavito tudi leto Janezovega rojstva. Böhmer je njegovo rojstvo postavljal v sedemdeseta leta 13. stoletja, vendar je njegova letnica temeljila na domnevi, da je moral biti Janez ob izvolitvi za opata star okoli štirideset let. Že Schneider je menil, da je boljše od te letnice, ki temelji le na nedokazljivi domnevi, imeti leto opatovega rojstva za nezanesljivo.¹⁴ V spremljevalni študij h kritični izdaji kronike je Schneider na osnovi listinskih virov skušal orisati Janezovo življenje. V virih je prvič zanesljivo izpričan 15. februarja 1312, ko je bil izvoljen za opata vetrinjske cisterce. V samostan je gotovo prišel že pred tem letom, vendar se ne ve točno kdaj. Furnier je bil mnenja, da je bil član samostanske skupnosti že vsaj od leta 1307, ko je bil priča rojem kobilic, ki so pustošile po Koroškem. Po Furnierjevem prepričanju je Janez te dogodke opisoval po lastnih spominih.¹⁵ Sporna je Janezova prisotnost pri srečanju avstrijskega vojvode Friderika in njegove neveste Elizabete Aragonske, ki je januarju 1314 prišla s Pirenejskega polotoka. Ta domneva, ki jo je prvi zapisal Böhmer po njem pa jo je povzel Furnier, se je Schneiderju zdela zelo dvomljiva. V naslednjih letih je opat sklenil prijateljstvo s koroškim deželnim glavarjem Konradom Aufensteinskim. Gotovo mu je poznanstvo z najpomembnejšim koroškim fevdalcem močno olajšalo upravo samostana. Cela vrsta listin v naslednjih desetletjih priča o njegovem velikem trudu za čim večjo dobrobit cisterce. Najkasneje leta 1330 se je Janez trudil navezati stike s tedanjim koroškim vojvodo Henrikom. V oktobru tega leta ga najdemo skupaj s češkim kraljem Janezom v Tridentu, v marcu 1334 pa se v eni izmed listin imenuje kot kaplan deželnega gospoda Henrika. Po Henrikovi smrti leta 1335 je zastopal njegovo hči Margareto Maultasch na pogajanjih med nemškim kraljem Ludvikom in avstrijskima vojvodama Albrehtom in Otonom o prevzemu Koroške.¹⁶ Na pogajanjih je bil sicer neuspešen, navezal pa je prve stike z bodočim deželnim gospodom. Schneider navaja, da naj bi bil Janez prisoten pri umestitvi novega vojvode Otona na Gosposvetskem polju, vendar je to mnenje spodbijal Grafenauer, kar je utemeljeval predvsem z nekaterimi nedoslednostmi in nejasnostmi pri opisovanju samega obreda in okoliščin ob umestitvi.¹⁷ Bolj zanesljivo je, da je bil Janez prisoten ob Otonovi smrtni postelji leta 1339. Podobno kot prej z Aufensteinskim je navezal dobre odnose tudi z novim deželnim glavarjem grofom Ulrikom iz Pfannberga. Leta 1338 je matični samostan iz Villarsa zaradi spremembe redovnih pravil opravil vizitacijo vetrinjskega samostana in bil z opatovim delom zelo zadovoljen. Oktobra 1341 se v listinah prvič imenuje kot

¹² Fichtenau H., *Sprache und Herkunft Johannes von Viktring*. V: Fichtenau H., *Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze*. Bd. 3: *Lebensordnungen – Urkundenforschung – Mittelalter*. (Stuttgart 1986), str. 301 – 305.

¹³ Haider S., *Johann von Viktring V: Neue Deutsche Biographie* 10 (1974), str. 574.

¹⁴ Schneider F., *Studien I*, str. 153.

¹⁵ Furnier A., *Abt Johann von Viktring und sein Liber certarum historiarum* (Wien 1875), str. VII.

¹⁶ To diplomatsko izkušnjo Janez opiše tudi v svoji kroniki. Prim.: LCH II, 157sl. (rec. A) in 193sl. (rec. D, A2).

¹⁷ Grafenauer B., *Ustoličevanje*, str. 109.

kaplan avstrijskega vojvode Albrehta. Takrat ga srečamo na Dunaju, kjer je na pobudo svojega novega zaščitnika napravil prvi osnutek svojega dela in mu ga tudi posvetil. Naslednjega leta se v listinah omenja kot kaplan oglejskega patriarha Bertranda. Njemu je bilo namenjeno posvetilo predelane verzije kronike. Vsa naslednja leta do svoje smrti je Janez preživel v Vetrinju in se ukvarjal s pisanjem. V listinah je zadnjič izpričan 30. julija 1345, po navedbah v sicer precej nezanesljivi seriji opatov vetrinjskega samostana pa naj bi umrl 12. novembra 1345.¹⁸

Mnenja o tem, kaj je spodbudilo Janeza k pisanju Knjige resničnih zgodb, so različna.¹⁹ Od Fournierja naprej velja, da naj bi prvo pobudo dal avstrijski vojvoda Albreht. Hillenbrand meni drugače. Janeza naj bi spodbudili k pisanju predvsem dogodki iz leta 1335, ki jih je kot pooblaščenec Margarete Maultasch tudi sam sooblikoval. Takrat naj bi se zavedel problema nasledstva oblasti. Svoje delo je zato koncipiral kot ogledalo, ki ga je postavil novim deželnim gospodom, da bi v primerih iz zgodovine dobili zgled za uspešen prevzem oblasti in zgledno vladanje.²⁰ Knjigo resničnih zgodb je Janez razdelil v šest knjig in v njih sprva skušal opisati čas od obdobja zadnjih Staufov do svoje sodobnosti. Ta prvi koncept, ki naj bi nastal leta 1341, je kasneje popravljal in razširil vse do časa Karolingov. Vsaka izmed šestih knjig obsega čas vladanje enega vladarja. Po kompoziciji zelo spominja na Otona iz Freisinga.²¹ Podobno kot Oton je tudi Janez razdelil posamezno knjigo na poglavja in jim dodal naslove. V čistopisu je vsaka knjiga sestavljena iz 10 zaokroženih poglavij, le zadnji, šesti knjigi je zaradi kopice snovi dodal še dve poglavji. Hillenbrand opozarja na simboliko teh števil. V srednjem veku je po analogiji s stvarjenjem sveta število šest veljalo kot število ureditve časa, v katerem se človek lahko izkaže, v številu deset – Bog je svojemu ljudstvu dal pač deset zapovedi – pa so ljudje videli simbol zakona in njegove uresničitve. Če je Janez svoje resnične zgodbe vpletel v sistem teh dveh števil, je delil s svojimi bralci nek notranji red dogajanja, ki so ga le-ti morali odkriti in se nanj navezati.²² Po mnenju Lhotskega vlada tako pri Otonovem delu kot pri Janezu isti smisel za strukturo, ista disciplina, le Janezova latinščina se ne more primerjati s tisto, ki jo je uporabljal Oton.²³ Friedensburg, ki je Janezovo kroniko prevedel v nemščino, ocenjuje njegovo pisanje kot jedrnato in zgoščeno, ki pa kljub temu nikoli ne zaide v nevarnost, da bi zaradi skoposti postal nerazumljiv. Zgleduje se pri klasičnih vzorih, pa vendar ni nikoli suženjsko odvisen od njih. Podobno kot Oton tudi on z žalostjo sprejema grešnost sveta in prepad med njegovo resničnostjo ter ureditvijo, kakršna bi morala biti, če bi ljudje spoštovali božje zapovedi. Toda njegove izkušnje in naravna zmerenost ga varujejo pred tem, da bi se utopil v zagrenjenosti in v zaničevanju tuzemskega.²⁴ Kljub vsej hvali pa po mnenju Lhotskega ni dosegel svojega vzornika. Janezovemu delu manjka tisto silno metafizično ozadje, ki Otonovo knjigo o dveh državah dviga visoko preko

¹⁸ Življenje Janeza Vetrinjskega je Schneider skušal rekonstruirati na osnovi registrov. Prim.: Schneider F., Studien I, str. 177 – 191. Po moji evidenci je regeste potrebno dopolniti z vsaj dvema listinama, ki sta sicer manj pomembni. Prva iz leta 1322 govori o pridobitvi dveh hub jugovzhodno od Celovca (prim. Wiessner H., Monumenta historica ducatus Carinthiae (=MDC) VIII, 638), z drugo iz 1337 pa se opat Janez in vetrinjski konvent obvezujeta k obhajanju letne maše za dušni blagor Dimut, žene Konrada Aufensteinskega in njenih dedičev (prim.: MDC X, 56).

¹⁹ Knjiga resničnih zgodb sicer ni edino historiografsko delo Janeza Vetrinjskega. Poleg omenjene kronike je napisal še Cronica Romanorum objavljeno v Johann von Viktring, Cronica Romanorum (ed. Lhotsky A.), Klagenfurt 1960 in pa Historia foundationis coenobii Victoriensis objavljeno v: MDC III, 749, 776, 836, 863.

²⁰ Hillenbrand E., Der Geschichtsschreiber Johann von Viktring als politischer Erzieher. V: Festschrift für Brent Schwineköper. Zu seinem siebzigsten Geburtstag. (Sigmaringen 1982), str. 446sl.

²¹ Lhotsky A., Quellenkunde, str. 296.

²² Hillenbrand E., Der Geschichtsschreiber, str. 453.

²³ Lhotsky A., Quellenkunde, str. 297.

²⁴ Friedensburg W. Das Buch gewisser Geschichten. Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit 86. (Leipzig 1880), str. XIX – XX.

nivoja običajnega zgodovinopisja.²⁵ Svojo politično naklonjenost je Janez izkazoval cesarski strani. Čas interregnuma je bil za njega čas, ko je vsak počel, kar se mu je zdelo, ko je vsak spletkaril proti vsakemu²⁶ in ko se je zavrtilo celemu svetu.²⁷ Izvolitev Rudolfa za nemškega kralja, na katerega je gledal s simpatijo, mu je pomenila zagotovilo za povrnitev miru. Tudi za rimski pohod kralja Ludvika najde zgodovinopisec, ki opravlja pomembno cerkveno službo opata, več opravičil kot pa obtožb. Ludvik naj bi bil zapeljan predvsem zaradi slabih svetovalcev, grajal pa je nepopustljivost vladarjevega nasprotnika papeža Janeza XXII.²⁸ Toda Lhotsky spet zmanjšuje Janezovo izstopanje iz utečenih norm in meni, da je bilo celotno opatovo navdušenje nad cesarsko stranjo še vedno v mejah, v katerih se je lahko gibal takratni menih.²⁹

Zaradi zapletene strukture kritične izdaje je smiselno nekaj več prostora nameniti opisu edicijskega principa, ki ga je uporabil Schneider. Osnovno besedilo Knjige resničnih zgodb je ohranjeno v rokopisu iz benediktinskega samostana Wessobrunn, ki se sedaj nahaja v Münchenski državni biblioteki pod signaturo clm. 22.107. Ta kodeks je bil v skupno celoto sestavljen šele v 15. stoletju iz več med seboj neodvisnih zvezkov. V svojem zadnjem delu (fol. 143 – 206) vsebuje komentar k Janezovemu spisu *Cronica Romanum*, spise iz časa koncilov v Konstanci in Baslu, cerkveno pravni traktat iz 15. stoletja in koledar na zadnjih platnicah. Pred tem je nanizanih več različnih verzij Janezove Knjige resničnih zgodb.³⁰ Kako je ta kodeks že v 15. stoletju prišel iz Vetrinja v Wessobrunn, ni znano. Schneider se je zavedal, da je rokopis sestavljen iz tekstov, ki so nastali v različnih časih in z različnim namenom. Ločil je več plasti oziroma recenzij.³¹ Kot recenzijo A je Schneider označil tekst, ki se nahaja na straneh 1 do 44⁷ in vsebuje dogodke med leti 1231 in 1341. Zdi se, da je bila napisana leta 1340 in 1341. Od Fournierjevih raziskav naprej velja, da je to verzijo napisal Janez osebno in po koncu pisanja na začetku teksta tudi dopisal naslov *Liber certarum historiarum*. Po mnenju Lhotskega je sicer vprašljivo, ali je Janez resnično hotel svoje delo nasloviti kot Knjigo resničnih zgodb ali pa je to bila samo začasna oznaka za *collectaneo*.³² V strokovni literaturi se ta verzija pogosto označuje kot koncept. K tej recenziji pripada tudi posvetilo neznani osebi. Zanimivo je, da je recenzija A skoraj identična s tekstom in posvetilom avstrijskemu vojvodi Albrehtu II. iz rokopisa, ki je bil v dvajsetih letih 18. stoletja v posesti bratov Pez in je do nedavna veljal za izgubljenega. Schneider je posvetilo iz *Chronicon Charintie*, kot jo je poimenoval Hieronim Pez, objavil kot *praefatio* I, tistega iz wessobrunnskega rokopisa pa kot *praefatio* II. Pred leti je Thomas Wallnig v arhivu samostana v Melku med zapuščino bratov Pez našel na tri liste rokopisa, za katere je Winfried Stelzer dokazal, da gre za tri liste rokopisa, na osnovi katerega je Hieronim Pez pripravil izdajo besedila Kronike Anonimnega Leobenčana.³³ Stelzer je besedilo, ki ga je označil z M (po

²⁵ Lhotsky A., Quellenkunde, str. 297.

²⁶ Prim. LCH I, str. 197 »Unusquisque quod sibi rectum visum fuerat faciebat, sua quilibet, quantum poterat, defendebat, alter contra alterum dolos, insidias, captivitates, incendia atque spolia exercebat. . .«

²⁷ Prim. LCH I, str. 134 »... et fluctuat totus orbis.«

²⁸ Hillenbrand E., Der Geschichtsschreiber, str. 451.

²⁹ Lhotsky A., Quellenkunde, str. 297.

³⁰ Natančna shema rokopisa v: Klebel E., Zu den Fassungen und Bearbeitungen von Johannes von Viktring »Liber certarum historiarum.« V: MÖG Ergbd. XI (1929), str. 355 – 356.

³¹ LCH I, str. IX – XV.

³² Lhotsky A., Quellenkunde, str. 293.

³³ Stelzer W., Ein Neufund zu Johann von Viktring. Drei eigenhändige Blätter aus verschollenen »Chronicon Carinthiae«. Mit einem Fundbericht von Thomas Wallnig. V: Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft. Festschrift für Alfred Ogris zum 60. Geburtstag. (Klagenfurt 2001), str. 131 – 160.

njegovem nahajališču v Melku), tudi objavil v obliki reprodukcije in transkripcije.³⁴ Del besedila kronike Janeza Vetrinjskega je ohranjen v rokopisu, čigar avtor je passavski duhovnik Johann Staindel, ki je ustvarjal konec 15. stoletja in v prvih desetletjih 16. stoletja. Podobno kot Wessobrunnski rokopis je tudi Staindelov rokopis pravzaprav collectanea. Ob pripravi na svoje glavno delo *Chronicon generale* je Staindel namreč iz različnih historio-grfskih del izpisal posamezne notice in jih kasneje uporabil pri pisanju. Med drugim je ekscerpiral tudi Janeza Vetrinjskega. Schneider ni bil prepričan, ali besedilo temelji na recenziji A ali recenziji B, zato je ta del označil kot A2. Kasnejšo verzijo, za katero se v literaturi uporablja tudi izraz čistopis, je Janez začel že z letom 1217, fragmenti te verzije pa so na straneh 45 in od 47 do 120' wessobrunnskega kodeksa. Napisala sta jo dve različni osebi. Z B1 je Schneider označil tekst na straneh 45 in od 47 do 110'. V tej verziji manjkajo dogodki iz let 1261 do 1274 in dogodki, ki so se odvijali po letu 1327. Tekst je Janez skrbno pregledal in vanj vnesel popravke. Fragment, ki je napisan z drugo roko in je na straneh 111 do 120', je Schneider označil kot recenzija B2. Tekst je precej krajši od verzije B1 in vsebuje le dogodke med leti 1305 in 1314. Domneva se, da je to besedilo nekoliko starejše. Janez je pregledal tudi ta tekst, vendar ne do konca. Schneiderju se zdi možno, da sta oba pisarja pisala po originalnem Janezovem konceptu, ki pa ni bil narekovan, ker teksta kažeta na napake pri branju in ne na napake, ki bi nastale pri pisanju po nareku.³⁵ Čeprav ima recenzija B precej lukenj, postavlja Schneider njen nastanek v leto 1342, prvotno pa naj bi obsegala dogodke med leti 1217 in 1342. Po Kleblovem prepričanju se je morala vsaj recenzija B že leta 1414 nahajati v samostanu Stams na Tirolskem.³⁶ S črko C so označene tri krajše verzije dogodkov, ki segajo v 7. oziroma 8. stoletje. Verzija C1, ki je razdeljena v 9 poglavij, obsega leta 715 do 919 in se nahaja na straneh 122 do 130' rokopisa. Po Schneiderjevi oceni je napisana v polnejšem stilu. Verzija C2 na straneh 142 in 133 do 136' vsebuje leta 700 do 1125. Janez je verjetno hotel, da bi ta verzija tvorila skupno celoto z recenzijo B, vendar je ugotovil, da bi bilo to preobsežno. Tretja verzija C3 na straneh 121–121', 132–132', 138'–140, 141–141', 46 in na robovih listov 47 do 50 popisuje dogodke od leta 687 do 1271, vendar je precej besedila izgubljenega, večkrat pa se ponovi v različnih variacijah. Recenzija C naj bi bila namenjena oglejskemu patriarhu Bertrandu. Njen nastanek razlaga Schneider s tem, da je opat iz ne več poznanih razlogov čutil potrebo po razširitvi dela vse do vzpona Karolingov.³⁷ Tri različne variante recenzije naj bi bile posledica poskusov našega kronista, da bi vključil v prvo knjigo tudi dogodke karolinške dobe. Če je hotel, da s prvo knjigo ne bi prekoračil primernega obsega, je moral tekst primerno skrajšati, kar pa mu je uspelo šele v tretjem poskusu. Z D je Schneider označil kasnejšo predelavo Janezovega teksta. Čistopis B je namreč služil neznanemu piscu iz konca 14. stoletja za osnovno predlogo pri pisanju njegove *Chronica ab incarnatione Domini et gesta principium sacerdotum id est summorum pontificum novae legis et etiam imperatorum omnium Romanorum*. Leta 1721 je Hieronim Pez, ki je kroniki tudi dal tak baročen naslov, izdal ta spis kot delo Anonimnega Leobenčana, ker so v kroniki nanizani tudi lokalni podatki iz Leobna na Štajerskem. Schneider je pri svoji ediciji Knjige resničnih zgodb izhajal iz tega, da naj bi tekst Leobenčana do leta 1343 predstavljal dobesedni prepis zadnje redakcije Janezove kronike. To pa je predpostavka, ki je v zadnjih desetletjih naletela na največ kritike in očitkov. Lhotsky je podvomil, da bi bil Anonimni Leobenčan zgolj vesten

³⁴ Stelzer W., Die Melker Fragmente der Chronik Johannis von Viktring. V: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (= MIOG) 112 (2004) Heft 1–4, str. 272 – 289.

³⁵ Schneider F., Studien II, str. 408.

³⁶ Klebel E., Zu den Fassungen, str. 358.

³⁷ Schneider F., Studien II, str. 413.

prepisovalec Janezovega osnutka in mu je pri nastanku kronike pripisal tudi lastno historio-grafsko udeležbo. V svoji *Quellenkunde* obravnava Anonimnega Leobenčana ločeno od Janeza Vetrinjskega.³⁸ Zlasti v avstrijskem zgodovinopisju je v zadnjih letih ob vprašanju odnosa Knjige resničnih zgodb in pa Kronike Anonimnega Leobenčana, ki sicer presega ambicije tega članka, nastala obsežna produkcija znanstvene literature.³⁹ Ker pri omembah Kranjske recenzija D dosledno prinaša zgolj skrčen povzetek recenzije A, v članku ne razlikujem med Janezom Vetrinjskim in Anonimnim Leobenčanom, ampak tekst obravnavam kot enotno besedilo. Zadnjo, sicer najskromnejšo, recenzijo je Schneider označil z E. Ta recenzija vsebuje nekaj notic, ki se nanašajo na samostan v Stamsu in na naslednike tirolskega grofa Majnharda.

2. Kranjska v Knjigi resničnih zgodb

Kranjska se prvič omenja v Knjigi resničnih zgodb leta 1077, ko Janez poroča, da je nemški kralj Henrik Kranjsko izročil v roke oglejskemu patriarhu Sigehardu. V kroniki so ohranjene tri različice besedila, ki se med seboj razlikujejo po obsegu in deloma po vsebini. Notico je Janez pri vseh različicah uvrstil v poglavje o Henrikju IV. in Henrikju V. Prva različica, ki jo je Schneider označil kot C3 – *textus prior* – je vsebinsko skromnejša in omenja, da se je izročitev zgodila na pobudo kraljeve žene Berte v času, ko je na Koroškem vladal vojvoda Ludolf. Marka Kranjska naj bi bila oglejskemu patriarhu Sigehardu podeljena z zelo jasnim, nedvoumnim privilegijem (*sub privilegio valde claro*).⁴⁰ Druga različica, ki jo je Schneider označil kot C3 – *textus posterior*, je presenetljivo nekoliko obsežnejša kot prvotni tekst, čeprav naj bi Janez besedilo kronike predeloval predvsem z namenom, da bi ga skrajšal. Kralj Henrik je na posredovanje svoje žene Berte Kranjsko izročil patriarhu. To naj bi se zgodilo v času koroškega vojvode Ludolfa in ob prisotnosti prič obeh stanov.⁴¹ V tretji različici (recenzija D) je preoblikovalec besedila zapisal, da naj bi bila Kranjska izročena oglejskemu patriarhu v prisotnosti Ludolfa (*presente Ludolfo duce Karinthie*).⁴² Vsebinsko so vse tri različice precej skromne in dejansko ne širijo našega poznavanje problematike. Kot je bilo že omenjeno, je nenavadno, da predelan pasus recenzije C3 o podelitvi Kranjske po obsegu prekaša prvotno besedilo. Če pod drobnogled vzamemo celotno besedilo starejše in novejše verzije teksta C3, se izkaže, da je novejšo predelano verzijo besedila Janez v principu dodobra oklestil. Na nekaterih mestih se mu je celo že skrajšana verzija zdela predolga in jo je na robovih rokopisa še dodatno skrajšal. Samo v treh primerih se je Janez odločil, da tekst nekoliko podaljša. V novejši verziji je tako nekaj več besed namenil najdbi legendarnega kopja, s katerim naj bil preboden Kristus, ter pri omenjanju ustanovitve cistercijanskega reda dodal prva dva dobrotnika reda. Tretji primer, ko je Janez razširil predelan tekst, je obravnavana omemba podelitve Kranjske. Zakaj se je torej Janez odločil, da besedilo razširi? Odgovor na to vprašanje nam

³⁸ Lhotsky A. *Quellenkunde*, str. 301 – 304.

³⁹ Naj omenim zgolj najpomembnejše članke: Bassi U. – Kamptner M., *Studien zur Geschichtsschreibung Johanns von Viktring*. (Das Kärntner Landesarchiv 22), (Klagenfurt 1997); Stelzer W., *Studien zur österreichischen Historiographie im 14. Jahrhundert. I. Die Chronik des »Anonymus Leobensis« und die Leobner Martins-Chronik*. V: *MIÖG* 103 (1995) Heft 3–4; Stelzer W., *Die verschollene Trauttmansdorff-Handschrift des Anonymus Leobensis: cvp 3445, 8221 und ihre Kontamination in den »Commentarii Anton Steyerers (1725) V: Unsere Heimat* 66 (1995) Heft 3; Bassi U., *Ein weiteres Doppelblatt der Kremser Fragmente des Anonymus Leobensis: ÖNB Cod. Ser. n. 3052. V: Unsere Heimat* 67 (1996) Heft 1.

⁴⁰ LCH I, str. 74.

⁴¹ LCH I, str. 73.

⁴² LCH I, str. 116.

lahko nakaže nekaj podrobnosti iz teksta. Primerjava starejše in novejše verzije C3 namreč pokaže, da je Janez besedilo razširil predvsem z nekaterimi dejstvi, v katerih se zrcalijo okoliščine podelitve in ki več kot 250 let po izdaji originalne listine niso mogle biti splošno znane. Tako Janez v predelani verziji trdi, da so bile priča tega dejanja osebe iz obeh stanov – tako iz vrst klerikov kot iz vrst laikov. Taka podrobnost bi težko ostala v spominu ljudi, če ne bi bila nekje zapisana. Očitno je v času med nastankom starejše in novejše verzije teksta C3 Janez pridobil dodatne informacije o podelitvi Kranjske, kar je bil tudi razlog, da je besedilo v novejši verziji razširil. In res najdemo v listini iz 1077 naštetе osebe tako iz laiških kot iz kleriških vrst, ki naj bi si prizadevale za to podelitev. S cerkvene strani so bili to škofje iz Augsburga, Eichstädta, Nürnberga, Osnabrucka in Prage, od laikov pa so izrecno imenovani češki vojvoda Vratislav, koroški vojvoda Liudolf, palatinski grof Cuone in mejni grof Tiepold.⁴³ Primerjava besedila vseh treh listin, ki jih je oglejski patriarh Sigehard leta 1077 prejel od Henrika IV., in s katerimi so mu bile podeljene Furlanija, Kranjska in Istra, ter besedila Janezove kronike, pokaže še nekatere zanimive podrobnosti. V kroniki se v vseh treh recenzijah poudarja, da se je podelitev zgodila po posredovanju kraljice Berte (*ad interventum consortis sue, interveniente regina*). Kranjska listina uporablja sicer drugačen izraz. Kralj naj bi oglejski cerkvi Kranjsko podelil na patriarhovo prošnjo in ob pomoči kraljice Berte (*subveniente dilecta nostra Berta regina*). V listini s katero je bila nekaj mesecev pred tem oglejskemu patriarhatu podeljena Furlanija, pa je navedeno, da naj bi se podelitev Furlanije zgodila *interventu excellentissimae matris nostrae Agnetis imperatricis et dilectissimae conjugis nostrae Berthae reginae* ...⁴⁴ Uporaba identičnega izraza *interventu* v furlanski listini in v kroniki Janeza Vetrinjskega nakazuje na možnost, da se je Janez pri pisanju naslanjal na furlansko ne pa na kranjsko listino. S to tezo je možno razložiti tudi zmedo z imeni v novejši verziji recenzije C3. Janez je namreč pri poimenovanju Henrikove žene napačno združil ime kraljice Berte in Henrikove matere Neže. *Rex Bertham Ottonis marchionis Ythali duxit filiam Agnetem*,⁴⁵ čeprav v starejši verziji Janez pravilno imenuje Berto kot Henrikovo ženo. Napako lahko pripišemo Janezovi površnosti pri pisanju, toda njegova površnost je posledica povzemanj in ekscerpiranja listine, s katero je bila Ogleju podeljena Furlanija. Medtem ko se namreč tako v listini o podelitvi Kranjske kot tudi v listini o podelitvi Istre Henrikova mati Neža sploh ne omenja, je v listini o podelitvi Furlanije vloga matere izrecno navedena. Ne samo Henrikova žena Berta, ampak tudi njegova mati Neža naj bi poleg ostalih velikašev posredovala pri vladarju za podelitev Furlanije. Janez torej ni bral in uporabljal kranjske ampak furlansko listino, njuni vsebini pa očitno smatral za identični. Ali je Janez tudi fizično videl omenjeno listino ni jasno, čeprav časovne okoliščine nakazujejo na to. Obe varianti recenzije C3 sta nastali po letu 1341, ko se je Janez vrnil z Dunaja. Januarja 1342 je v Šentvidu na Koroškem seznanil koroškega deželnega glavarja Ulrika Pfannberškega z listino, s katero je vojvoda Albreht vetrinjski samostan vzel pod zaščito.⁴⁶ Aprila 1342 najdemo Janeza v Čedadu pri patriarhu Bertrandu.⁴⁷ Domnevamo lahko, da je bil Janezu ob tem obisku omogočen vpogled v arhiv oglejskega patriarhata. Prav zato je potrebno Janezovo posvetilo

⁴³ Die Urkunden Heinrichs IV. (= D. H. IV.). Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI, 2 (Hannover 1978), 296; Schumi F., Urkunden und Regestenbuch des Herzogthums Krain (=URBK), (Laibach 1882/3; 1884, 1887), I, 52.

⁴⁴ D. H. IV., 293; URBK I, 51.

⁴⁵ LCH I, str. 73.

⁴⁶ MDC X, 150.

⁴⁷ MDC X, 156. Regest je sicer vsebinsko pomankljiv. Iz Schneiderjevih regestov je namreč razvidno, da se je inkorporacija župnije zgodila na prošnjo opata Janeza.

opatu Bertrandu razumeti predvsem kot zahvalo za to možnost.⁴⁸ Janez je torej po vsej verjetnosti poznal in pri delu uporabljal listino o podelitvi Furlanije oglejskemu patriarhu, nastanek predelane recenzije C3 pa lahko postavimo v čas po aprilu 1342.

Janez je oglejsko cerkev ponovno vpletel v svojo kroniko, ko je popisoval dogodke iz šestdesetih let 13. stoletja. Med omembo zakona Otokarja Přemysla z Margareto Babenberško ter dogodki v cesarstvu je Janez vrnil kratko notico o Ljubljani. V enem samem stavku pove, da je leta 1261 koroški vojvoda Ulrik izročil Ljubljano v roke oglejskega patriarha. *Ulricus dux Karinthie Gregorio patriarche Laybacum optulit*.⁴⁹ Takoj za tem skromnim stavkom nadaljuje pripoved v svoji kroniki z delitvijo Bavarske med Henrika in Ludvika. Tako v recenziji C3 kot v recenziji D sta notici vsebinsko identični. Opisano dejanje je zgodovinsko potrjeno. Koroški vojvoda Ulrik III. in oglejski patriarh Gregor sta bila že od leta 1258 v sporu zaradi dedovanja po patriarhu Bertoldu, zadnjemu moškemu potomcu iz družine Andechs-Meran. Kot mož Neže, zadnje še živeče pripadnice te nekdanj najmočnejše plemiške družine na Kranjskem, je Ulrik menil, da posesti na Kranjskem pripadajo njemu. Po treh letih spopadov, v katerih je Ulrik med drugim porušil grad Vernek pri Litiji, sta 24. novembra 1261 oba sprta fevdalca sklenila v Čedadu dogovor. Ulrik se je obvezal, da bo oglejskemu patriarhu vrnil vse na silo odvzete posesti, v treh letih na novo zgradil porušeni Vernek in mu izročil svoje posesti v gozdu *Pocenyer* na Krasu in Furlaniji ter Ljubljano z vsem, kar spada zraven, z dobrinami, ljudmi in gradovi Goričane, Jetrbenk, Falkenberg, Ig in Turjak, ki pa jih je moral patriarh takoj podeliti Ulriku, Filipu in njunim zakonitim dedičem v fevd. Patriarh je nato bratoma in njunim zakonitim dedičem dal v fevd še Kranj in jurisdikcijo nad Kranjsko marko, za čas njunega življenja pa tudi Slovenj Gradec. V pogodbi sledi nato še dogovor o skupnem poslanstvu pri papežu, da bi dosegli razveljavitev Ulrikovega zakona z ostarelo Nežo. Nadalje sta se sprti strani dogovorili, da je v primeru, če bi Neža svoje posesti zapustila oglejskemu patriarhu, patriarh dolžan vse podeliti bratoma Ulriku in Filipu.⁵⁰ Dva dni kasneje je patriarh Gregor že imenoval Berengarja, prošta v cerkvi sv. Ulrika in Ruperta iz Budria v Furlaniji (*de Budria*) ter druge sle in zastopnike, da bi prevzeli Ljubljano z vsemi pripadajočimi gradovi ter dobil od vseh vazalov prisego zvestobe.⁵¹ V naslednjih dneh je nato ljubljanski gradiščan Rudelin izročil ključke gradu Berengerju in Rupertu,⁵² kmalu za tem pa so Falkenberški, Gerloh iz Jetrbenka, Oton s Turjaka in Konrad, brat nekdanjega gospoda Varnerija iz Loke, prisegli – tako pravi tekst listine – pri svetem božjem evangeliju zvestobo oglejskemu patriarhu.⁵³

Odrpito ostaja vprašanje, od kod je Janez poznal omenjeno dejanje. Kronike iz 13. in 14. stoletja, iz katerih bi lahko črpal Janez Vetrinjski o dogodku molčijo. Otokarju iz Geule spori med Spanheimi in oglejskim patriarhom niso poznani. Tudi sam opis dogodka deluje nekako vrinjeno med preostalo besedilo kronike. Janez ne pojasnjuje, zakaj je prišlo do spora, ne omenja Bertoldove oporoke, niti posameznih vojaških spopadov med sprtima stranema.⁵⁴ Zdi se torej,

⁴⁸ Posvetilo opatu Bertrandu objavljeno v LCH II, str. 243 – 246.

⁴⁹ LCH I, str. 97 (rec. C3) in str. 136 (rec. D).

⁵⁰ Tekst mirovne pogodbe v URBK II, 290 in v: MDC IV/1, 2761.

⁵¹ Zahn J., *Austro – Friulana. Fontes rerum Austriacarum (=FRA) II/40* (Wien 1877), 3; Otorepec B., *Gradivo za zgodovino Ljubljane (=GZL)*, (Ljubljana 1956 – 1968), XI/20. Prim. tudi URBK II, 291.

⁵² FRA II/40, str. 316; URBK II, 293.

⁵³ FRA II/40, str. 317; URBK II, 294.

⁵⁴ Okoliščine, ki so pripeljale do sklenitve čedajskega miru, in o njegovih posledicah prim. Hauptman L., *Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung: Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Krain*. (Wien 1929) str. 421 – 423. V slovenskem prevodu Hauptman L., *Nastanek in razvoj Kranjske* (Ljubljana 1999), str. 118 – 119. Še obsežneje Komac A., *Formiranje dežele Kranjske in deželnega plemstva v času med 1150 in 1350* (Doktorska disertacija), (Ljubljana 2003), str. 183 – 187.

da Janezu kot predloga pri pisanju ni služil nek starejši tekst kronikalnega značaja. Po vsej verjetnosti je torej dogodke moral poznati iz listinskega gradiva oglejskega patriarha, kar bi bilo v skladu z zgoraj postavljeno tezo, da je imel Janez posredno ali neposredno možnost uporabe podatkov iz arhiva oglejskega patriarhata. Dodaten argument k tezi o Janezovem poznavanju oglejskega arhiva je tudi dejstvo, da je Janez poznal obstoj in vsebino testamenta Filipa Spanheimskega. Janez namreč v čistopisu kronike trdi, da je Filip v svoji oporoki zapustil Ljubljano oglejskemu patriarhu.⁵⁵ In res je Filip v svoji oporoki, ki jo je spisal nekje pri Kremsu julija 1279, poleg zahteve, da se iz njegovega premoženja na Koroškem in Kranjskem poplača vse cerkvene instance, ki jih je v svojem življenju oškodoval, navedel, da Ljubljano zapušča oglejski cerkvi.⁵⁶ Kontekst v besedilu Knjige resničnih zgodb ponovno nakazuje, da je podatke črpal iz listinskega gradiva in ne iz virov kronikalnega značaja. Očitno je Janez ekscerpiral tudi Filipov testament, vprašanje pa je, na kakšen način oziroma kje je Janez lahko prišel do dokumenta, ki ga danes v dveh originalih hrani Haus- Hof- und Staatsarchiv na Dunaju.⁵⁷ Kot najverjetnejša možnost se ponovno zdi arhiv oglejskega patriarhata. Originala danes furlanski arhivi sicer ne hranijo več, obstajajo pa posredni dokazi, da je še vsaj v šestdesetih letih 14. stoletja bil izvod testamenta hranjen tudi v oglejskem arhivu. V sporu med oglejskim patriarhatom in Habsburžani, ki se je razplamtel v drugi polovici 14. stoletja, se je patriarh leta 1366 sklenil obrniti na kralja Karla IV. Aprila 1366 je furlanski parlament za patriarha Markvarta sestavil spisek listin s kratkimi povzetki njihove vsebine.⁵⁸ Te listine naj bi po prepričanju patriarha in furlanskega parlamenta predstavljale pravno osnovo, na kateri je temeljila pravica Ogleja nad Kranjsko, Krasom in Istro. Tako v spisku najdemo prvo darilno listino iz 1077, drugo iz 1093 in še nekatere pomembne dokumente. Med njimi se omenja tudi Filipov testament iz 1279, ki so ga – vsaj en izvod – takrat očitno hranili tudi v Ogleju. Ko je Janez Vetrinjski predeloval recenzijo A svoje kronike, je po pregledu oglejskega arhiva, v katerem je naletel tudi na omenjeno listino, vsebino razširil tudi z notico o omenjenem dogodku. Časovno lahko torej nastanek recenzije B postavimo podobno kot C3 v čas po aprilu 1342.

Dogodki na Kranjskem postanejo za Janeza Vetrinjskega ponovno zanimivi po smrti Ulrika Spanheimskega. Z njegovo smrtjo se je politična situacija na Kranjskem in na Koroškem bistveno spremenila. Za Ulrikovo dediščino in naslove sta se potegovala dva kandidata. Prvi pretendent je bil Ulrikov brat Filip Spanheimski, njegov konkurent pa češki kralj Otokar II. Přemysl. Otokarjeve zahteve po spanheimski dediščini so temeljile na dedni pogodbi med njim in Ulrikom Spanheimskim, ki sta jo sklenila decembra 1268 v Podiebradu na Češkem. Ulrik se je v pogodbi zavezal, da bo v primeru, če umre brez zakonitih dedičev *sicut nobis consanguinitatis vinculo alligatus multaque amicitie beneficia ac indefesse dilectionis argumenta* vse dežele, fevde in dobrine zapustil Otokarju pod pogojem, da slednji pobožnim ustanovam, ki jih je izbral Ulrik, nameni po 100 mark iz njegove dediščine v spomin Ulrikove smrti.⁵⁹ Pogodba je sicer stala na pravno zelo šibkih temeljih, saj je državne fevde, in to je spanheimsko vojvodstvo na Koroškem brez dvoma bilo, lahko podeljeval samo kralj.⁶⁰ Spornosti svojega dogovora sta se zavedala tako Ulrik kot Otokar. Verjetno je bil tudi to eden

⁵⁵ LCH I, 284.

⁵⁶ MDC V, 392.

⁵⁷ Wiesner navaja, da sta v Haus- Hof- und StaatsArchiv na Dunaju hranjeni dve vsebinsko identični listini oporoke z merami 25: 36 (A¹) in 23:36 (A²). Prim. MDC V, 392.

⁵⁸ FRA II/40, str. 317 – 318.

⁵⁹ MDC IV/2, 2988.

⁶⁰ Dopsch, A, Die Kärnten – Krainer Frage und die Territorialpolitik der Ersten Habsburger in Österreich. V: AÖG 87 (1899), str. 6.

izmed razlogov, da je pogodba ostala tajna. Ulrik je še septembra 1269, ko je Filipa v pismu seznanil s smrtjo oglejskega patriarha Gregorja, brata naslavljal kot svojega dediča na Koroškem in Kranjskem.⁶¹ Nasproti sta si torej stala konkurenta, ki sta oba svoje zahteve po Koroški in Kranjski lahko utemeljevala na pravno majavih nogah. Ker v nemškem cesarstvu ni bilo splošno priznanega vladarja, ki bi lahko razsojal med sprtima stranema, je bil spopad neizbežen. Janez Vetrinjski je poznal obstoj sporne pogodbe. V vseh recenzija poudarja, da sta Ulrik in Otokar *habuerunt pactum*. Dogodke, ki so sledili, povzame opat zelo sumarno. Najobsežnejša in najnatančnejša je recenzija A. Ostale so nekoliko skromnejše, čeprav se vsebinsko razen v nekaterih poudarkih medsebojno ne razlikujejo.⁶² Po Janezovi rekonstrukciji je Otokar na Koroško najprej poslal brnskega prošta, enega izmed svojih uradnikov, ki pa je lahko – tako Janez – prevzel vsega dva gradova. Več uspeha naj bi imel Filip, ki se je polastil *omnes municiones et castra terre cum castris patriarchalibus* in Otokarjevega poslanca celo prisilil, da je z njim sklenil *foedus amicie et concordie*. Ostalih okoliščin Janez ne opisuje. Veliko več nam o prvih mesecih spora med Otokarjem in Filipom pove ohranjeno listinsko gradivo. Filip je takoj začel okrog sebe zbirati pristaše za morebitni vojaški spopad. V Ljubljani so že 2. novembra Rudelin, kastelan v Ljubljani, Herman iz Rabensteina, brata Herbord in Oto Turjaška ter Gerloh iz Jetrbenka obljubili zvestobo Filipu, ki je, kot pravi listina, pravi dedič in gospodar dežele.⁶³ Konec novembra se je omenjenim pridružil še Friderik iz Falkenberga.⁶⁴ Na Filipovi stani je stala zlasti Kranjska in njeno nižje plemstvo, Otokar pa je svoje pristaše našel predvsem med visokim plemstvom. Konec januarja in v začetku februarja leta 1270 najdemo v Otokarjevem spremstvu na Dunaju škofo iz Olomuca, Bamberga, Freisinga, Briksna, Krke in Passaua. Prav tako se takrat na Dunaju mudijo grofje Majnhard in Albert Goriška, Ulrik Vovberški, Friderik Ortenburški, Ulrik Sternberški od kranjskih plemičev pa Gebhard iz Limberka, Ortolf iz Krškega, Konrad iz Loke in Konrad Gal.⁶⁵ Do direktnega vojaškega spopada je prišlo šele jeseni 1270, ko se je Otokar z vojsko odpravil na Kranjsko in Koroško. Janez Vetrinjski je ponovno skromen. Omenja obleganje Ljubljane, hitro predajo ostalih kranjskih gradov in Otokarjevo pot na Koroško.⁶⁶ Ostalih podrobnosti Janez ne prinaša. Spet nam o okoliščinah spopada več kot Janez pove ohranjeno listinsko gradivo. Vse do konca oktobra 1270 se je sodeč po listinah Otokar zadrževal na Češkem in v Avstriji. Prvega novembra je izdal listino na Dunaju in se nato premaknil, očitno že v spremstvu vojske, proti jugu. Listinsko je na Kranjskem izpričan samo enkrat, in sicer 24. novembra, ko je v Stični tamkajšnjemu samostanu podelil desetino vseh dohodkov od gradu in mesta Kostanjevica, pod pogojem, da obhajajo slovesne obletnice za Bernarda Spanheimskega, njegovo ženo Judito in Otokarjeve starše ter dediče, s čimer je izpolnil svoje obveznosti iz dedne pogodbe.⁶⁷ Glede na možen itinerar se zdi, da je že pred tem datumom izdal v Slovenj Gradcu dve nenatančno datirani listini⁶⁸ in tudi že uspešno osvojil mesto Ljubljana z gradom. V Janezovi kroniki omenjeno obleganje smemo torej postaviti v sredino novembra 1270. V začetku decembra ga že najdemo na Koroškem, kjer je 6. decembra potrdil nekatere listine Bernarda Spanheimskega za samostan v Vetrinju.⁶⁹ Janez Vetrinjski je pri opisovanju tega obdobja

⁶¹ MDC IV/2, 3013.

⁶² LCH I, str. 99 (rec. C3), str. 138 (rec. D), str. 174 (rec. A), str. 207 (rec. A2).

⁶³ MDC V, 1.

⁶⁴ MDC V, 3.

⁶⁵ MDC V, 12 – 16.

⁶⁶ LCH I, str. 100 (rec. C3), str. 138 (rec. D), str. 174 (rec. A), str. 209 (rec. A2).

⁶⁷ MDC V, 49.

⁶⁸ Šebánek J. – Dušková S., *Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen II. V: Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 15 (1969).

⁶⁹ MDC V, 54.

neizviren. Vse njegovo pisanje temelji na Rimani kroniki Otokarja iz Geule, ki jo je ekcerpiral in bistveno skrajšal.⁷⁰ Tako na primer Janez ne navaja, da naj bi bil eden izmed Otokarjevih vojskovodij Ulrik iz Lichtensteina, da naj bi obleganje Ljubljane trajalo tri dni, posadka v gradu pa naj bi se predala sama. Enako ne omenja gradov, ki so po padcu Ljubljane drug za drugim odpirali svoja vrata Otokarjevim pristašem, čeprav štajerski kronist izrecno navaja, da je na ta način padel Kamnik. Tudi ko piše o postopanju Otokarja Přemysla po podreditvi Kranjske in Koroške, Janez dosledno povzema Otokarja iz Geule. Novi deželni gospod naj bi za glavarja na Koroškem postavil Albrehta iz Frena, medtem ko naj bi na Kranjskem to funkcijo prevzel točaj iz Hausbacha.⁷¹ Podobno je Janez neizviren tudi pri opisovanju dogodkov po 1273, ko nemško krono prevzame Rudolf Habsburški in se zaplete z Přemyslom v spor o pravicah do Avstrije, Štajerske, Koroške in Kranjske. Ko piše o poslanstvu, ki ga je Rudolf poslal k Otokarju po koncu državnega zbora v Augsburgu maja 1275 z zahtevo, da se vrnejo omenjene štiri dežele, se Janez spet povsem nasloni na Otokarja iz Geule. Ponovi identične napake, ki so se zapisale že štajerskemu kronistu. Čas poslanstva napačno datira v leto 1274 in tudi vodjo poslanstva Friderika iz Nürnberga podobno kot Otokar nepravilno imenuje kot Henrika.⁷² Enako ostanejo neznanka imena talcev, ki jih je po Janezovih navedbah moralo avstrijsko, štajersko, koroško in kranjsko plemstvo poslati na Češko kot garancijo za zvestobo češkemu kralju.⁷³ Na Otokarju iz Geule temelji tudi omemba sodelovanja Kranjcev v bitki pri Dürnkrutu,⁷⁴ in Rudolfovo srečanje s koroškimi in kranjski plemiči v Judenburgu sredi oktobra 1279.⁷⁵ Za obdobje Otokarja Přemysla je Janezova kronika povsem nesamostojen vir.

Kot vir je Knjiga resničnih zgodb dragocenejša za obdobje po smrti Otokarja Přemysla, ko je delitev vzhodnoalpskega prostora postala ponovno aktualna. S spretno politiko je Rudolf Habsburški najprej dosegel, da so se svojim zahtevam odrekli vsi morebitni dediči. Filip Spanheimski, ki se je po Dopschevem mnenju že jeseni 1276 odpovedal Koroški in Kranjski, ki sta mu bili formalno podeljeni februarja 1275,⁷⁶ je julija 1279 umrl v Kremsu. Z Nežo Badensko, ki bi kot nečakinja Friderika II. Babenberškega in žena Ulrika Spanheimskega upravičeno postavljala zahteve do dediščine, se je Rudolf poravnal na že omenjenem judenburškem srečanju s kranjskim in koroškim plemstvom oktobra 1279. S svečano listino se je Neža 22. oktobra v Judenburgu odpovedala vsem posestvom, ki jih je zahtevala kot dedinja po svojem stricu Frideriku Babenberškem, prav tako tudi tistim, ki jih je dobila kot zaženo ali jutrnjo od svojega prejšnjega moža, koroškega vojvode Ulrika Spanheimskega. Grof Ulrik Vovberški, Nežin tedanji mož, se je odpovedal grofiji Perneck, mestu Drosendorf

⁷⁰ Ottokars Österreichische Reimchronik (=Reimchronik), (MGH Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters 5), (ed. J. Seemüller), Leipzig 1890, 1893, verz 10.453 – 10.701.

⁷¹ LCH I, str. 175 (rec. A), str. 209 (rec. A2). Točaj iz Hausbacha se kot glavar na Kranjskem ne omenja v nobenem drugem viru. Listinsko je kot glavar na Kranjskem prvi izpričan Ulrik iz Dürnholza oktobra 1271; Reimchronik, v. 10.589 – 10.591. Prim. tudi MDC V, 82.

⁷² LCH I, str. 223 (rec. A), str. 271 (rec. B, D, A2); Reimchronik, v. 13.187 – 13.425; Prim. tudi Böhmer J. – Redlich O., Regesta imperii (=RI), VI/1, (Innsbruck 1898), 379a.

⁷³ LCH I, str. 229 (rec. A), str. 275 (rec. A2); Reimchronik, v. 13.805 – 13.847. Otokar naj bi po pisanju Janeza Vetrinjskega talce sicer zahteval ob novici, da Rudolf pripravlja vojaški pohod proti njemu. Vendar je sodeč po pismu salzburškega nadškofa Friderika, ki ga je naslovil na kralju Rudolfa in v katerem opisuje razmere v vzhodnih Alpah, Otokar vzel talce že vsaj v začetku 1275. V pismu, ki ga Redlich datira v februar 1275, namreč Friderik omenja, da je v teh deželah povsod slišati tamlanje, saj se s talci, ki so bili izročeni Češkemu vladarju, ravna zelo okrutno. (Prim. RI VI/1, 336).

⁷⁴ LCH I, str. 231 (rec. A), str. 277 (rec. B, D, A2); Reimchronik, v. 14.995 – 15.310.

⁷⁵ LCH I, str. 236 (rec. A), str. 281 (rec. B, D, A2); Reimchronik, v. 18.740 – 18.810 zlasti v. 18.781 – 18.785.

⁷⁶ Dopsch A., Frage, str. 26.

in nekaterim drugim utrdbam v Avstriji, pri čemer je pojasnil, da je bil nekdanj odstopil te posesti Otokarju pod prisilo in je samo pravno dejanje zato neveljavno. Kralj Rudolf je v zameno zagotovil, da jima bo izplačal 6.000 mark srebra. Ker – kot priznava v listini – kraljeva blagajna ni imela tega denarja, jima je v zastavo izročil dohodke od nekaterih sodišč na Koroškem, gospostvo Laško, ter gradove Žaženberg, Klauzenštajn, Freudeneg in Laško.⁷⁷ Rudolf je na ta način dosegel enega najpomembnejših ciljev iz začetka svoje vladavine, namreč povrnitev vseh protipravno odtujenih državnih fevdov, po katerih je segel Otokar Přemysl. Nova delitev tega ozemlja se je lahko začela. Avstrija in Štajerska nista bili sporni. Brez večjih zapletov sta obe deželi prešli v roke Habsburžanov. Rudolf je maja 1281 svojega sina Albrehta postavil za državnega upravitelja v Avstriji in na Štajerskem,⁷⁸ leto dni kasneje pa sta kot državni fevd prišli v roke vladarjevima sinovoma Albrehtu in Rudolfu.⁷⁹ Bolj zapletene je bila situacija s Koroško in Kranjsko. Na eni strani je moral zadovoljiti apetite svojega najpomembnejšega pristaša v vzhodnih Alpah Majnharda Goriškega, po drugi strani pa si je Rudolf želel ohraniti določeno mero moči tudi v teh dveh deželah. Nemškemu kralju je bilo nenaklonjeno tudi dejstvo, da je bil v precejšnji meri finančno odvisen od Majnharda. Kmalu po izgonu Otokarja Přemysla iz vzhodnih Alp je namreč Rudolf zastavil Majnhardu Goriškemu Kranjsko. Po Dopschevih ugotovitvah govorita o zastavi Kranjske zgolj dva vira, ki sta oba posredna. Prvi je kratka notica v Janezovi Knjigi resničnih zgodb. Niti Janezu niso okoliščine povsem jasne. Ko omenja izročitev Avstrije, Štajerske in Kranjske v roke Albrehta Habsburškega, Koroške pa v roke Majnharda Goriškega, priznava, da je javno mnenje o tem vprašanju neenotno. Nekateri naj bi trdili, da je Majnhard prišel do tega naslova potem ko je vladarju dal 30.000 mark srebra, drugi pa pravijo, da mu je bila Kranjska zastavljena za 20.000 marka srebra, s tem da je naziv ostal Albrehtu in njegovim otrokom, dohodki pa Majnhardu.⁸⁰ Drugi vir, v katerem se omenja zastava Kranjske, je listina Rudolfa Habsburškega izdana 23. januarja 1286 v Augsburgu. Listina dejansko predstavlja uvodno dejanje k slovesni podelitvi vojvodine Koroške v roke Majnharda Goriškega, ki se je zgodila dober teden kasneje.⁸¹ Rudolf je v njej naznanil, da za ohranitev večnega prijateljstva med avstrijskim vojvodo Albrehtom in tirolskim grofom Majnhardom odreja, da s podelitvijo Koroške Majnhardu slednji nima nikakršnih pravic do Kranjske in Marke razen tistih, ki izhajajo iz zastave. V nadaljevanju dodaja, da po poplačilu zastave tako Kranjska kot Marka preideta nazaj na Albrehta in njegove dediče.⁸² K tem dvema omembama je potrebno prišteti še skromno notico pri Otokarju iz Geule. Med opisom vojaških akcij poleti 1307, ko sta Majnhard Ortenburški in Henrik Goriški zasedla Kranjsko, Otokar namreč kratko omeni, da je imel Henrik Koroški Kranjsko v zastavo.⁸³ Ostali viri o zastavitvi Kranjske molčijo!

Ob tem se postavlja cela vrsta vprašanj, ki nimajo zanesljivega odgovora. Odprto ostaja, kdaj naj bi bila pogodba med Majnhardom in Rudolfom o zastavi Kranjske sklenjena. Starejši raziskovalci so zastavo postavljali med 1276 in 1286, kot jo datira tudi Janez Vetrinjski. Dopsch je v svojem ekskurzu o času zastave dokazoval, da je do zastave Kranjske po vsej verjetnosti prišlo že ob koncu 1276,⁸⁴ Hauptman pa jo je postavljajal med 1278 in oktobrom

⁷⁷ MDC V, 406, regest v RI VI/1, 1138.

⁷⁸ RI VI/1, 1289.

⁷⁹ Schwind E. – Dopsch A., *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch – österreichischen Erblände im Mittelalter* (Innsbruck 1895), 67.

⁸⁰ LCH I, str. 249 (rec. A), str. 289 (rec. B, D, A2).

⁸¹ MDC V, št. 672, str. 421; prim. RI VI/1, št. 1971.

⁸² MDC V, št. 668, str. 419; prim. RI VI/1, št. 1964.

⁸³ Reimchronik, v. 92.760. »... daz in daz stüend ze phande ...«

⁸⁴ Dopsch A., *Frage*, str. 93ss.

1279.⁸⁵ Tudi finančna plat zastave je nekoliko presenetljiva. Po Wiesfleckerjevem prepričanju zastava namreč ni bila rentabilna. Kranjska in Marka sta Majnhardu prinašala letno 1.200 mark dohodka, če pa bi Majnhard 20.000 mark srebra posojal z običajnimi 10% obrestmi, bi dobil na leto 2.000 mark. Wiesflecker je prepričan, da je tirolski grof v zastavljeno vsoto vračunal tudi svoja pričakovanja in želje po Kranjski.⁸⁶ Prav Majnhardove aspiracije po Kranjski naj bi bile po interpretaciji Augusta Jakscha eden od vzrokov za zapletete pri podelitvi Koroške. Decembra 1282 so bile na državnem zboru v Augsburgu sinovoma nemškega kralja Rudolfa, Albrehtu in Rudolfu, podeljene vojvodine Avstrija, Štajerska, Koroška in dežela Kranjska z Marko,⁸⁷ čeprav naj bi bila Koroška obljubljena Majnhardu.⁸⁸ Jaksch meni, da je bila Rudolfova podelitev Koroške njegovim sinovoma predvsem posledica trmastega Majnhardovega vztrajanja pri zahtevi po Kranjski, ki mu je Rudolf ni želel izročiti na noben način. V Rudolfovi potrditveni listini, izdani 27. decembra 1282,⁸⁹ je Koroška izpuščena, kar naj bi bil dokaz, da je vladar Koroško po rešitvi spora okrog Kranjske res namenil Majnhardu. Slednji naj bi se Kranjski odpovedal šele leta 1285, ko naj bi češki kralj Václav od Rudolfa nepričakovano zahteval izpolnitev Podiebradske pogodbe iz leta 1268 in je obstajala nevarnost, da Koroška in Kranjska prideta v roke češkega vladarja. Kljub majhni verjetnosti, da bi Rudolf Václavove zahteve zares izpolnil, naj bi Majnhard zaradi strahu le popustil pri svojih zahtevah.⁹⁰ Wiesflecker se s tako interpretacijo dogodkov ne strinja. Zaradi nasprotovanja volilnih knezov, da bi Majnhard dobil Koroško, naj bi Rudolf pridobil njihovo privolitev za podelitev Avstrije, Štajerske, pa tudi Koroške in Kranjske v roke svojih sinov, sinova pa bi potem Koroško izročila Majnhardu. Izvedbo tega načrta je preprečilo nenadno izobčenje Majnharda na cerkveni sinodi v Ogleju jeseni 1282⁹¹ in ne Kranjsko vprašanje. Da je bilo to vprašanje tedaj že rešeno, naj bi dokazovala že omenjena Rudolfova potrditvena listina iz 27. decembra 1282, s katero je Kranjska prešla v roke Albrehtu in Rudolfu Habsburškima, med pričami pa se navaja tudi Majnhard.⁹² To naj bi dokazovalo, da se je Majnhard že sprijaznil z izgubo Kranjske. Ko je bilo leta 1284 cerkveno izobčenje nad Majnhardom preklicano,⁹³ je tirolski grof začel z diplomatsko ofenzivo za pridobitev Koroške. Z velikim slavljem ob posvetitvi samostana v Stamsu je skušal narediti vtis na cerkveno gosposko, medtem ko naj bi posvetno plemstvo skušal pridobiti januarja 1285 v Egru ob srečanju med češkim princem Václavom in Rudolfovo hčerko Juto.⁹⁴ Že na zboru v Nürnbergu marca 1285 naj bi Rudolf po Wiesfleckerjevem prepričanju dobil privolitev nekaterih volilnih knezov za podelitev Koroške Majnhardu Tirolskemu.⁹⁵ Januarja 1286 je bila na državnem zboru v Augsburgu Koroška slovesno izročena v Majnhardove roke. Koroško–kranjsko vprašanje je bilo na ta način vsaj začasno rešeno.

Viri, na osnovi katerih je Janez Vetrinjski opisoval omenjene dogodke, so poznani le deloma. Osnovni okvir dogajanja je Janez vsekakor poznal iz Otokarjeve rimane kronike

⁸⁵ Hauptman L., *Erläuterungen*, str. 429 – 430, slovenski prevod Hauptman L., *Nastanek*, str. 127 – 128.

⁸⁶ Wiesflecker H., *Meinhard der Zweite. Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts* (Innsbruck 1955), str. 116.

⁸⁷ RI VI/1, 1740b.

⁸⁸ Wiesflecker H., *Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten II*, 258 (glej zlasti opombo v drobnem tisku).

⁸⁹ RI VI/1, 1743.

⁹⁰ Jaksch A., *Geschichte Kärntens bis 1335* (Klagenfurt 1929) II, str. 102–105.

⁹¹ Wiesflecker H., *Regesten II*, 365.

⁹² Wiesflecker H., *Regesten II*, 366.

⁹³ Wiesflecker H., *Regesten II*, 413.

⁹⁴ O srečanju v Egru prim. RI VI/1, 1877a.

⁹⁵ Wiesflecker H., *Meinhard der Zweite*, str. 123–124.

višino zastave pa je poznal od drugod. Odkod mu ta podatek lahko zgolj domnevamo. Janez se je skušal kar najbolje seznani o vseh okoliščinah dogodka in je informacije iskal in preverjal pri različnih virih. To potrjujejo njegove besede, da o zastavi ne prevladuje enotno mnenje, ampak da nekateri trdijo, da je Majnhard vladarju izročil 30.000 mark srebra, drugi pa govorijo o zastavi Kranjske za 20.000 mark srebra. Vire Janezovih informacij lahko iščemo v krogih, ki sta si stala nasproti po letu 1335, ko so v moški liniji izumrli koroški vojvode iz tirolske veja goriških grofov. Prvi krog predstavljajo pristaši Habsburžanov Albrehta II. in Otona. Od tu verjetno izvira podatek o višini zastave. Drugi krog predstavljajo pristaši Margarete Maultasch, hčerke Henrika Koroškega, ki bi Janezu lahko posredovali podatek o izročenih 30.000 markah srebra. Tako z prvimi kot z drugimi je imel Janez dobre stike.

Janez pa ne omenja samo te zastave. Kot edini med zgodovinskimi viri tudi omenja, da naj bi 1298 prišlo do povišanja zastave. V drugih (vsaj meni) znanih virih se ta vnovična zastava ne omenja. Po Janezovem pripovedovanju naj bi nadškof iz Mainza, sicer volilni knez, ob kronanju češkega kralja Václava II. junija 1297 opazil Albrehtovo slavo in moč ter mu sugeriral, da je vreden same nemške krone. Albrehta je to spodbudilo, da je organiziral koalicijo proti tedanjemu nemškemu vladarju Konradu iz Nassaua. V svoje vrste je povabil tudi vse tri Majnhardove še živeče sinove. Vojaškemu pohodu se je pridružil Henrik, najmlajši izmed bratov. Še pred samim pohodom si je zaradi načrtovanih vojaških aktivnosti Albreht pri Goriških ponovno sposodil denar, vsota pa je bila pripisana k zastavi Kranjske.⁹⁶ Kdaj je do tega pravnega dejanja prišlo iz besedila ni razvidno, očitno je le, da naj bi se to zgodilo pred začetkom vojaškega pohoda. Če izhajamo iz iste predpostavke kot Dopsch pri prvi zastavi leta 1276, namreč da so bile pri sklenitvi zastave osebno prisotne vse vpletene strani, se lahko morebitnemu datumu zastave vsaj približamo. Koroški vojvoda Henrik je sicer listinsko v tistem obdobju slabo izpričan. Sredi oktobra 1297 ga najdemo v Šentvidu na Koroškem, kjer je skupaj z bratom Otonom in Ludvikom posredoval v sporu med Otonom iz Finkensteina in Emichom, novim proštom na Otoku/Maria Wörth.⁹⁷ Do marca, ko naj bi se začel Albrehtov pohod proti zahodu, mi ni znana nobena listinska omemba koroških vojvod. Vendar se v nadaljevanju analov iz Zwetla omenja, da naj bi Henrik sodeloval pri slovesnostih na Dunaju ob zaroki češkega kralja Václava in Elizabete, hčerke madžarskega kralja.⁹⁸ Na zaroki, do katere je prišlo februarja 1298 in ki je predstavljala formalni okvir za srečanje avstrijskega vojvode Albrehta, češkega kralja Václava II. in madžarskega kralja Andreja II., je bil dokončno sprejet sklep o zamenjavi na nemškem prestolu.⁹⁹ Slovesnost je predstavljala primeren okvir za srečanje med Henrikom in Albrehtom, ki je očitno takoj začel z zbiranjem finančnih sredstev za svoj vojaški pohod. Z veliko verjetnostjo lahko domnevamo, da se je Albreht obrnil tudi na Henrika s prošnjo po dodatnih sredstvih. Henrik mu je bil pripravljen sredstva posoditi, sposojena vsota pa je bila pripisana k višini zastave za Kranjsko.

Mirno sobivanje Henrika Koroškega in Habsburžanov je trajalo samo do avgusta 1306, ko je umrl češki kralj Václav III. in je na ta način izumrla češka kraljeva rodbina Přemyslov. Pretenzije na izpraznjeni češki prestol sta kazala tako Henrik, ki je bil poročen z Ano, sestro umrlega kralja, ter avstrijski in štajerski vojvoda Rudolf III.¹⁰⁰ Za Rudolfom je s svojimi

⁹⁶ LCH I, str. 318.

⁹⁷ MDC VI, 386, 387.

⁹⁸ *Annales Zwetlenses*. V: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (=MGH, SS) IX (Hannoverae 1864), str. 659. Prim. tudi MDC VI, 393.

⁹⁹ Lhotsky A., *Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahrhunderts (1281–1358)* (Wien 1967), str. 96; Jaksch A., *Geschichte Kärntens II*, str. 151.

¹⁰⁰ Obsežneje o spopadu za češko krono med Henrikom Koroškim in Habsburžani prim. Lhotsky A., *Geschichte Österreichs*, str. 149 sl. in Jaksch A., *Geschichte Kärntens II*, str. 167 sl.

načrti za Češko dejansko stal njegov oče, nemški kralj Albreht. Češko plemstvo je sprva sicer podprlo Henrika, vendar se je ta, potem ko je Albreht prišel konec septembra 1306 z vojsko na Češko, odrekel kandidaturi in se skupaj z ženo vrnil na Koroško. Da bi utrdil svoj položaj na Češkem, se je Rudolf že sredi novembra tega leta poročil z Elizabeto iz hiše Jageloncev. Slovanski rod neveste naj bi zadovoljil Čehe, odprl pa bi tudi možnost nadaljnje širitve habsburške oblasti na Poljsko. Toda še preden je bil Rudolf sploh formalno okronan za češkega kralja, je v začetku julija 1307 nepričakovano umrl za grižo. Češko plemstvo se je med Henrikom in Friderikom Habsburškim, ki bi mu po dogovoru sklenjenem spomladi leta 1307 morala pripadati češka krona, po večini spet odločilo za Henrika in na silo obračunalo s habsburškimi pristaši. Že 15. julija je plemstvo priznalo Henrika za novega češkega kralja. Albreht je moral spet seči po orožju, da bi pridobil Češko, vendar je bil to pot manj uspešen. Janez Vetrinjski poroča, da ga je prehitela zima in se je moral umakniti v Avstrijo, medtem pa je ukazal, naj napadejo Koroško in Kranjsko.¹⁰¹ Do napada, ki sta ga vodila Ulrik iz Walseeja s pomočjo nadškofa Konrada iz Salzburga in pa goriški grof Henrik z Ortenburžanom in številnim koroškim plemstvom, je dejansko prišlo že avgusta 1307 istočasno z Albrehtovimi vojaškimi operacijami na Češkem. Zanimivo je, na kakšen način je koroško plemstvo opravičevalo sodelovanje pri vojaških akcijah proti svojemu deželnemu gospodu. Janez pravi, da »na noben način niso onečastili prisega zvestobe dane vojvodi Henriku, ker glede na običaj starodavnih vojvod še ni sedel na potreben prestol in vse do sedaj ni na način in po pravu potrdil fevdov.«¹⁰² Zasedeno kranjsko posest sta si Goriški in Ortenburžan razdelila in jo, kot pravi Janez, *pro suo stipendio* obdržala dalj časa.¹⁰³

Tudi v tem primeru se je Janez v veliki meri naslonil na Otokarjevo rimano kroniko, čeprav je ponovno nekoliko skromnejši od Otokarja iz Geule. Otokar namreč med drugim omenja, da je Goriški pridobil Višnjo Goro, Ortenburžan pa je osvojil Falkenberg in Kranj,¹⁰⁴ kar je Janez izpustil. Da so Goriški resnično pridobili Višnjo Goro, potrjuje listina, s katero je bil julija 1308 sklenjen mir med Henrikom Goriškim in koroškim vojvodo Otonom. V sicer obsežni listini, s katero sta Henrik in Oton med drugim potrdila delitev goriške posesti iz 1271, se je Oton obvezal, da bo Henriku izročil Višnjo Goro skupaj z 200 markami *herren-guelte* in polovico mitnine in deželskega sodišča. Vse to so Goriški dobili v zakup za 1.000 mark srebra. Vse ostale zasedene posesti so bili Goriški dolžni vrniti Otonu.¹⁰⁵ Podobno pogodbo, toda brez določil o Višnji Gori, je Oton sklenil tudi z Henrikovim bratom Albertom.¹⁰⁶ Odprto ostaja vprašanje, kdo so velikaši slovanskega rodu (*Sclavice gentis potentes*), ki jih omenja Janez Vetrinjski. V recenziji A Janez poudarja, da sta Henriku pomagala njegov svak Ivan, ki je kasneje postal Slavonski ban (*cum sororio suo Ywano, postea bano Sclavonie*). V čistopisu B je nekoliko skromnejši. Kranjsko naj bi Henrik Goriški podredil s pomočjo Ortenburžanov in *Sclavice gentis potentibus*. Po redakciji B1 naj bi bili ti slovanski velikaši Henrikovi sorodniki, kar pa je kasneje v rokopisu prečrtal.¹⁰⁷ Očitno je imel Janez v mislih hrvaške plemiče Baboniće. Rodbinske zveze med njimi in goriškim grofom Henrikom listinsko sicer niso izpričane, potrjujejo pa jih drugi narativni viri, zlasti furlanske provenience. Kronika čedajskega kanonika Julijana označujejo Babonića kot *dognatus domini Henrici*.

¹⁰¹ LCH I, str. 381–382.

¹⁰² LCH I, str. 344 (rec. A).

¹⁰³ LCH I, str. 383 (rec. B, D, A2).

¹⁰⁴ Reimchronik, v. 92.758 – 92.780.

¹⁰⁵ MDC VII, 481.

¹⁰⁶ MDC VII, 482.

¹⁰⁷ LCH I, str. 344 (rec. A), str. 381 (rec. B, D, A2).

Podobne oznake najdemo tudi v kroniki Albertina Mussattija in Antonia Bellonija. Kdo iz goriške hiše naj bi bil poročen v hišo Baboničev, viri ne povedo. Milko Kos, ki se naslanja na stališče Lajoša Thaloczija, je bil mnenja, da je bila z Ivanom Baboničem poročena Klara Eufemija, sestra Henrika Goriškega.¹⁰⁸ Angažiranost Baboničev v vzhodnih Alpah v času spora za češko krono med Friderikom Habsburškim in Henrikom Koroškim izpričuje tudi Otokarjeva rimana kronika. Otokar iz Geule navaja, da so v Maribor k Frideriku prišli tudi *der herzog von Agrim und sin bruoder graf Radizla, die Wabanic nant man si da*. Z njimi je prišel tudi nek grof Dujmo (*Doym*).¹⁰⁹ Mariborsko srečanje med Baboniči in Friderikom potrjuje tudi listinsko gradivo. Bratje Štefan, Ivan in Radislav, grofje Babonić, so se namreč v listini izdani 15. marca 1308 v Mariboru obvezali, da bodo Frideriku vrnili stolp v Gračenu, desetine v Kostanjevici in Žumberku, vas *Oberlentenberga*, trg Kronovo in podložnike v *Orchiniz*, ki so jih Babonići dobili kot zastavo za posojenih 300 mark srebra dunajske teže.¹¹⁰

Henrika Koroškega je iz izgubljenega položaja v boju za češko krono rešil splet okoliščin. V začetku maja 1308 je bil umorjen Friderikov oče in nemški kralj Albreht I. Friderik je bil zaradi utrjevanja miru v svojih deželah prisiljen urediti spor s Henrikom. V Znoimu sta 14. avgusta oba vladarja sklenila premirje, v katerem se je Friderik v zameno za 45.000 mark praških pfenigov za vedno odpovedal češki kroni in se obvezal, da bo v dveh letih Henrik izročil vse posesti na Češkem, Moravskem, Koroškem, Kranjskem in Slovenski mark, ki jih je zasedel sam ali njegovi privrženci. Henrik naj bi mu denar izplačal v dveh letih. V vmešnem obdobju dokler Henrik ne izplača Friderika, mu je koroški vojvoda zastavil v prvem letu za 5.000 mark srebra praške teže zasedene posesti na Kranjskem in v Marki ter za 10.000 mark srebra praške teže mesto Iglau z rudniki, carinami in sodiščem ter še nekaj gradov na Češkem. V drugem letu se je Henrik obvezal zastaviti še mesta Šentvid, Velikovec in Celovec na Koroškem.¹¹¹ Toda Henrikovo zmagoslavje je bilo kratkotrajno. Češko plemstvo, ki je bilo nezadovoljno s Henrikovim vladanjem, se je kmalu obrnilo proti njemu. Začetno nezadovoljstvo je kmalu preraslo v odkrit vojaški spopad. Niti posredovanje Henrikovega brata Otona ni pomagalo. Decembra 1310 se je moral koroški vojvoda dokončno odpovedati češki kroni. Novo nastalo situacijo je izkoristil Friderik in dosegel nov dogovor me sprtima stranema. V Passauu je aprila 1311 prisegel svojemu stricu Henriku mir in prijateljstvo in se strinjal, da kot razsodnik v novonastali situaciji posreduje Friderikova mati in Henrikova sestra Elizabeta.¹¹² Revizijo dogovora iz Znoima omenja tudi Janez Vetrinjski.¹¹³ Elizabeta je 14. julija 1311 v Salzburgu sprejela sledečo odločitev. Kar je od vsote 45.000 mark Henrik ostal še dolžan Frideriku, mu ni več potrebno plačati, prav tako preidejo vsa zastavljena mesta na Koroškem nazaj na koroškega vojvodo Henrika. V zameno je Friderik dobil v svojo last Slovensko Bistrico in Savinjsko dolino, Kranjsko in Marko pa je Henrik dobil v zastavo za 6.000 mark srebra. Nadalje so morale biti porušene vse utrdbe na Koroškem, Kranjskem in v Marki, ki so bile zgrajene v času spopadov, z izjemo Althofna na Koroškem.¹¹⁴ Dejansko je bila revizija dogovora iz Znoima velika zmaga Friderika. Po eni strani je Friderik na račun Kranjske razširil svoje posesti v Savinjski dolini, ki je na ta način dokončno prišla pod Štajer-

¹⁰⁸ Kos M., Odnosaji medju goričkim grofovima i hrvatskim plemstvom u srednjem vijeku. V: Vjesnik hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva 19 (1917), str. 285 (separat str. 4).

¹⁰⁹ Reimchronik, v. 93.475 – 93.480.

¹¹⁰ Mlinarč J., Gradivo za zgodovino Maribora (=GZM), (Maribor 1976), II/120.

¹¹¹ MDC VII, št. 486.

¹¹² MDC VIII, 29 in 30.

¹¹³ LCH II, str. 13 (rec. A), str. 37 (rec. B1), str. 38 (rec. B2).

¹¹⁴ MDC VIII, 51.

sko istočasno pa se je zastavna vsota za Kranjsko iz 20.000 marka srebra in povišanja iz leta 1298 zmanjšala na vsega 6.000 mark srebra. Friderik je znal stisko svojega strica zelo dobro unovčiti.

Pri opisovanju dogodkov v naslednjih dveh desetletjih se Kranjska v Knjigi resničnih zgodb ne pojavlja. Ponovno postane zanimiva leta 1335, ko umre Henrik Koroški in po moški strani izumre majnhardinska veja goriških grofov. Janez Vetrinjski je to dogajanje osebno doživel in ga tudi aktivno soustvarjal, zato je kot vir še posebno dragocen. Ko je v začetku aprila 1335 na gradu Tirol umrl Henrik Koroški, se je vnel boj za njegovo dediščino, zlasti za vojvodino Koroško. V igri sta bili dve rodbini, ki sta zaznamovali evropsko zgodovino v poznem srednjem veku. Na eni strani so stali Habsburžani z Otonom in Albrehtom, na drugi stani pa so bili Luksemburžani, ki so svoje pretenzije po Koroški utemeljevali z dejstvom, da je bila Henrikova hči Margareta Maultasch poročena z Janezom Henrikom, sinom češkega kralja Janeza iz družine Luksemburžanov. Med njima je stal nemški kralj Ludvik Bavarski, ki je spretno krmaril med obema in utrjeval svojo oblast. Tako ena kot druga stran si je že pred Henrikovo smrtjo skušala zagotoviti odločujočo prednost. Ker koroški vojvoda Henrik ni imel moškega potomca, je skušal izposlovati dedno pravico tudi po ženski liniji. Ludvik mu je februarja 1330 zagotovil, da bo v primeru, da Henrik ostane brez moških potomcev, vse fevde, ki jih je Henrik prejel od države, podelil njegovim ženskim potomkam. Istočasno mu je Ludvik obljubil, da dogovora ne bo spreminjal brez njegove vednosti.¹¹⁵ Toda Ludvik je kmalu spoznal, da bi tako dedovanje pomenilo močno okrepitev pozicij njemu nenaklonjenih Luksemburžanov. Odločil se je spremeniti svojo politiko. Novembra 1330 je Habsburžanom zagotovil, da bo v primeru smrti vojvode Henrika bila Koroška in Poadižje kot državni fevd podeljena prav Habsburžanom.¹¹⁶ Ob smrti Henrika je bil tako zaplet neizbežen. Janez Henrik in Margareta Maultasch, ki očitno nista slutila, kaj se dogaja za njunim hrbtom, sta k avstrijskim deželnim gospodom kot svojega poslanca poslala Janeza Vetrinjskega z nalogo, da pri njih izprosi zaščito za mladoletni par.¹¹⁷ Janez je Habsburžanoma sledil v Linz na sestanek z nemškim vladarjem. Ko je prispel na kraj sestanka, je bilo že vse dogovorjeno in odločeno. Nemški kralj je preprosto pozabil na obljubo dano Henrik Koroškemu, tako da je Koroška dokončno prešla v Habsburške roke. Istočasno z usodo Koroške se je odločalo tudi o usodi Kranjske. Medtem ko sta Habsburžana svoje zahteve po Koroški utemeljevala predvsem zaradi sorodstva njune matere Elizabete z Majnhardom ter Henrikom Koroškim *racione sanguinis matris*¹¹⁸ oziroma sta se sklicevala na odločitev vladarja *Karinthia nobis liberalitate imperii est collata*.¹¹⁹ sta bila za Kranjsko prepričana, da jima pripada, ker je bila goriškim grofom izročena zgolj v zastavo (*vadis nomine*) in je njen čas že potekel (*per delapsionem temporum, tempore iam elapso*).¹²⁰ Vsi ugovori Henrikovih pristašev so bili neuspešni in Kranjska je tudi *de facto* prišla v roke Habsburžanov. Toda zgodbe še ni bilo konec. Luksemburžani so se le težka odpovedali tistemu, kar jim je po njihovem prepričanju pripadalo. Češki kralj Janez je v začetku 1336 začel z vojaškimi vpadi v Avstrijo. Habsburžani so odgovorili z vpoklicem vojske. Po besedah Janeza Vetrinjskega so vojsko poleg Avstrijcev, Štajercev in Korošcev sestavljali tudi Kranjci.¹²¹ Žal Janez ne govori o konkretnih osebah, očitno

¹¹⁵ MDC IX, 321.

¹¹⁶ Lhotsky A., *Geschichte Österreichs*, str. 318.

¹¹⁷ Svoje poslanstvo Janez natančno opiše. Prim LCH II, str. 156 sl. (rec. A), str. 193 sl. (rec. D, A2).

¹¹⁸ LCH II, str. 193.

¹¹⁹ LCH II, str. 158.

¹²⁰ LCH II, str. 158 (rec. A) in 194 (rec. D, A2).

¹²¹ LHC II, str. 162 (rec. A), str. 197 (rec. D, A2).

pa je v ta kontekst potrebno umestiti zadolžnico avstrijskih vojvod Albrehta in Otona, ki sta jo izdala januarja 1336 in s katero sta se obvezala izplačati Frideriku Žovneškemu, dežel-nemu glavarju na Kranjskem, 270 mark srebra graške teže za njegovo vojaško službo proti Čehom in 600 mark srebra za službovanje ob ogrski meji. Za ta sredstva in še dodatnih 900 mark oglejskih denaričev sta mu zastavila gradove Laško, Freudenek, Klauzenštajn in Radeče.¹²²

Po pridobitvi Koroške in Kranjske sta Habsburžana takoj sprejela ukrepe za utrditev svoje oblasti. Na simbolni ravni sta spremembo vladarske dinastije potrdila julija 1335, ko je na Gosposvetem polju Oton slovesno sedel na knežji kamen in opravil obred ustoličevanja. Dogovarjala sta se tudi s sosednjimi fevdalci. Janez Vetrinjski omenja v recenziji A, da naj bi se vojvoda Oton na Kranjskem srečal z oglejskim patriarhom Bertrandom. Do pogovorov, ki so se očitno vršili še pred Otonovo umestitvijo na knežjem kamnu – torej junija 1335 – naj bi prišlo z namenom, da bi zagotovili varnosti na poteh ter odstranili prepreke med Habsburžani in goriškimi grofi na eni strani ter oglejskim patriarhom na drugi strani.¹²³ Toda do sprememb je prišlo tudi v upravi Koroške. Dotedanjega deželnega glavarja Konrada Aufensteinskega je ob svojem prvem prihodu na Koroško Oton zamenjal s svojim zvestim privržencem Ulrikom Pfannberškim.¹²⁴ Janez Vetrinjski o razlogih za zamenjavo ne govori, Lhotsky pa domneva, da je moral imeti Konrad med koroškimi plemiči nasprotnike, ki so spodbudili njegovo zamenjavo.¹²⁵ Za razliko od Koroške se na Kranjskem uprava ni spreminjala. Funkcijo deželnega glavarja je še naprej opravljal Friderik Žovneški. Od kdaj je Friderik Žovneški opravljal to funkcijo in kakšne so bile okoliščine, ki so ga pripeljale na to funkcijo ostaja odprto vprašanje. Po mnenju Marije Wakounig naj bi bil Friderik na tej funkciji že od leta 1332, ko je umrl dotedanji glavar Majnhard Ortenburški,¹²⁶ čeprav se tega ne da potrditi z listinskim gradivom. Še februarja 1333 se v listini, s katero je Konrad Aufensteinski prodal Frideriku Žovneškemu svojo polovico gradu Celje, Friderik titulira zgolj kot *vreyen von Sæ-nek*,¹²⁷ in šele dobro leto kasneje 3. maja 1334 ga najdemo prvič omenjenega kot *capitaneum Carniolae ac Marchie*.¹²⁸ Toda tudi sicer se naziv glavarja v listinah ne uporablja dosledno. V listini, ki so jo bratje iz Cmureka izdali 24. maja 1334 in z njo Žovneškemu podelili posest v okolici Smlednika, se Friderik imenuje kot glavar na Kranjskem in v Marki,¹²⁹ toda le dan kasneje ga krški škof Lovrenc označi samo kot *vreyen von Seunek*.¹³⁰ Možno bi bilo, da se Friderikova titulacija uporablja zgolj v listinah, ki se navezujejo na Kranjsko, toda v listini iz junija 1334, s katero mu je Friderik Sauer prodal tri hube v Podreči in eno v Mostah pri Smledniku, torej na Kranjskem, najdemo Friderika brez omembe funkcije,¹³¹ dva dni kasneje pa se Friderik sam označi kot *hauptman in Chrain und auf der Marichi*.¹³² Še bolj ilustrativen je primer dveh listin gornjegrajskega opata Leopolda in samostanskega konventa, ki sta bili izdani avgusta 1337. Vsebinsko sta identični, saj obe navezujeta na podelitev odvetščine nad

¹²² Kos D., Celjska knjiga listin (= CKL) I, (Ljubljana, Celje 1996), 160.

¹²³ LCH II, str. 160.

¹²⁴ LCH II, str. 160 (rec. A), str. 194 (rec. D, A2).

¹²⁵ Lhotsky A., Geschichte Österreichs, str. 333.

¹²⁶ Wakounig M., Die Besitzungen der Grafen von Ortenburg in Krain (1202 – 1377). Diplomarbeit. (Wien – Dunaj 1982), str. 63.

¹²⁷ CKL I, 146.

¹²⁸ CKL I, 147.

¹²⁹ CKL I, 148.

¹³⁰ CKL I, 149.

¹³¹ CKL I, 151.

¹³² CKL I, 152.

samostanom. V prvi je Friderik omenjen brez glavarškega naslova, v drugi pa z njim.¹³³ Zdi se torej, da uporaba naziva glavarja Kranjske vsaj pri Frideriku Žovneškem ni odvisna od izstavitelja ali od vsebine listine ampak predvsem od (samo)volje sestavljavca listine.

Z de facto pridobitvijo Kranjske habsburška posest v deželi še ni bila povsem zaokrožena. Albertinska veja goriških grofov je vsaj na Dolenjskem posedovala še relativno obsežno posest. Možnost, da bi Habsburžani stegnili roke tudi nad njo, se je pokazala leta 1338. Marca tega leta je namreč umrl goriški grof Ivan Henrik in kot možni dediči so ostali njegovi bratrance, sinovi Alberta III., Albert, Majnhard in Henrik. Toda na Kranjskem in Koroškem jih je prehitel Albreht Habsburški, ki je opravičeval svoje dejanje z dejstvom, da je bila žena Ivana Henrika njegova mladoletna nečakinja Ana, hčerka Friderika Habsburškega. Albrehtu v prid je bila tudi poročna pogodba, ki so jo sklenili 18. junija 1335 v Ljubljani, v kateri sta bila vojvoda Albreht in Oton določena kot skrbnika posesti, utrd in ljudi, ki so bili v lasti mladoletnega para, vse dokler Ivan Henrik ne doseže osemnajst let.¹³⁴ Dobra dva tedna pred svojo smrtjo je Ivan Henrik odkazal svoji ženi bogato jutrnjo in zaženi. Tako ji je na Koroškem namenil gradove Eberstein, Hornburg, Kamen in Možberk, v Marki Šumberk, Kozjak, Žužemberk, Soteska, Rožek, Mehovo in Hmeljnik ter v Beli Krajini Metliko, Gradec in Črnomelj. Dejansko je bila to vsa njegova posest v teh deželah.¹³⁵ Habsburžana sta se kot skrbnika brez večjih težav polastila teh gradov. Janez, ki se je zavedal, da Habsburžani niso upravičeni do Anine zapuščine, se do tega dejanja ni želel opredeliti. Moč in pomen Habsburške hiše ter njegova odvisnosti od nje so bili preveliki. Janezova notica ostaja kratka in suhoparna.¹³⁶ Goriškim je omenjene posesti uspelo pridobiti nazaj šele decembra 1339. V zameno za dediščino po Ivanu Henriku so obnovili zvezo s Habsburžani iz leta 1335¹³⁷ ter prejeli v fevd dedni palatinat na Koroškem.¹³⁸ S to notico Janez Vetrinjski tudi zaključi z omenjanjem Kranjske v svoji Knjigi resničnih zgodb.

Čeprav je Janez Vetrinjski želel v svoji Knjigi resničnih zgodb bralcu posredovati predvsem svoje poglede na politične dogodke in mu predstaviti svoja stališča do njih, najdemo v kroniki tudi pasuse z omembo Kranjske, ki bi jih težko umestili v sfero političnega. V mislih imam predvsem Janezova opise naravnih nesreč, nekatere podatke genealoške narave ter zlasti omembe, ki se nanašajo na ustanavljanje samostanov na Kranjskem. Ravno na osnovi slednjih lahko izluščimo nekaj zanimivih ugotovitev. Samoumevno je, da je Janez kot nosilec funkcije, ki ji je v hierarhiji katoliške cerkve dodeljeno vidno mesto, gojil veliko naklonjenost in zanimanja za preteklost ne samo lastne redovne hiše ampak tudi za zgodovino sosednjih samostanov. To se kaže tudi v njegovi kroniki. Vsakemu izmed pomembnejših samostanov v Vzhodnih Alpah od Tirolske do Štajerske in celo Ogrske je odmeril vsaj nekaj besed. Opisi, ki so sicer običajno zelo skromni, se večinoma nanašajo na informacijo o ustanovitvi dotičnega samostana. *Anno Domini MCXL Lupoldus orientalis marchio moritur, vir pius, monasteriorum et omnium pauperum consolator. Hic fundavit monasterium Sancte Crucis in Austria*¹³⁹ je vse, kar se je zdelo Janezu Vetrinjskemu vredno sporočiti bralcu o ustanovitvi cistercijskega samostana Heiligenkreuz. Podobno redkobeseden je bil tudi pri drugih samostanih. Celo ustanovitvi ustanove, ki jo je sam vodil, je odmeril zgolj stavek, v katerem je skromno

¹³³ CKL I, 169, 170.

¹³⁴ MDC X, 3.

¹³⁵ Štih P., Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (Ljubljana 1994), str. 115.

¹³⁶ LCH II, str. 180 (rec. A), str. 204 (rec. D, A2).

¹³⁷ MDC X, 113.

¹³⁸ MDC X, 114.

¹³⁹ LCH I, str. 84.

zabeležil, da je skupaj s svojo ženo Kunigundo samostan ustanovil Bernard, brat koroškega vojvode Henrika.¹⁴⁰ Omemba ustanovitve se običajno navezuje na omembo smrti ustanovitelja ali pa na navedbo kraja poslednjega počivališča enega izmed članov njegove najožje družine. Tako je na primer v recenziji C3 na še nepopisan rob zapisal, da je štajerski mejni grof Leopold imel sina Otokarja, ter dodal, da je Leopold ustanovil samostan v Reinu, Leopold pa v Žičah. Kasneje sta se mu ta podatka zdela očitno nepomembna in ju je prečrtal.¹⁴¹ Janez je bil dobro seznanjen z začetki vseh treh takrat delujočih samostanov na Kranjskem. Največ prostora je odmeril Stični.¹⁴² Podobno kot pri Reinu in Žičah je v recenziji C3 notico o ustanovitvi najprej zapisal na rob rokopisa. Kasneje je zapis še dodatno popravljajal, tako da je celotno besedilo težko čitljivo.¹⁴³ Po Janezovih navedbah naj bi oglejski patriarh Pilgrim cistercijanski samostan v Stični ustanovil leta 1132, in sicer na posestvih, ki jih je tam posedovala oglejska cerkev. Temu je dodal nekaj pohvalnih besed o patriarhu, ki naj bi bil po njegovem mnenju razumen in hvale vreden mož ter opis legende o ustanovitvi samostana, katere vsebina je zaradi popravkov nejasna. V recenziji D je ustanovitvena legenda izpuščena. Vsebinsko je notica sicer manj pomembna. Letnica ustanovitve samostana, ki jo navaja Janez Vetrinjski, se razlikuje od datuma izstavitve ustanovitvene listine, ki se običajno šteje za ustanovitev samostana. Zdi se, da je Janez kot ustanovitev smatral že priprave na začetek redovniškega življenja in zato postavlja začetek cisterce v leto 1132. Njegove navedbe potrjuje tudi stiški kronist pater Pavel Pucelj. Po njegovi Ideografiji naj bi na Dolenjsko prišli prvi menihi iz Reina leta 1132 in se naselili v sosednjem Šentvidu. Od tam naj bi vodili gradnjo samostanskega kompleksa, ki je bil dograjen dve leti po njihovem prihodu. Naslednje leto naj bi bili po prizadevanju sv. Bernarda iz Morimonda poslan v Stično prvi opat Vincencij,¹⁴⁴ ustanovitvena listina pa je bila izdana šele 1136, torej štiri leta po prihodu prvih menihov.¹⁴⁵ Dragocenejši je zapis legende o ustanovitvi samostana. Ker je bila napisana na rob rokopisa, ima notica nekaj lakun, ki otežujejo njeno razumevanje. Po Janezu naj bi lokacijo samostanskega kompleksa določil sam patriarh Pilgrim z besedami »*Sit hic.*« Tako naj bi samostan tudi dobil latinsko obliko imena Stična. Legendo o ustanovitvi Stične je konec 17. stoletja zapisal tudi Valvasor in se vsebinsko razlikuje od Janezove. Po Valvasorju naj bi se pri gradnji samostana čez noč podrlo vse, kar so zidarji sezidali čez dan, dokler niso zagledali neznanega zelenega ptiča, ki se je oglašal: »*Sit hic, sit hic!*« Tako so začeli zidati samostan na mestu, kjer je stal ptič. Legendo je že Valvasor pripisal lahkovernosti ljudi, ki raje verjamejo neverjetnim zgodbam kot pa resnici.¹⁴⁶ Vsebinsko podobna je tudi legenda v Puceljevi Ideografiji, ki je bila zapisana nekaj desetletij za Valvasorjem. Podrobnosti zgodbe so enake z eno samo razliko. Valvasorjevega zelenega ptiča je pri Pucelju že nadomestila papiga (*psittacus*).¹⁴⁷

¹⁴⁰ LCH I, str. 84.

¹⁴¹ LCH I, str. 79.

¹⁴² LCH I, str. 81 (rec. C3), str. 119 (rec. D).

¹⁴³ Pripombo o nečitljivosti besedila je dal že Schneider v kritični izdaji besedila. Prim. LCH I, str. 81, op. k.

¹⁴⁴ Puzel P., Ideografia sive Rerum memorabilium Monasterii Sitticensis descriptio ... (Stična 1719) V: Arhiv Republike Slovenije, AS 1073, 148 r str. 8. Od kod so prišli menihi, ni povsem jasno. Mlinarič se nagiba k stališču, da so prišli prvi menihi iz Morimonda in je bila paterniteta šele kasneje prenešana na Rein. Glavni razlog za prenos paternitete naj bi bil, da je v tem samostanu kar nekaj menihov obvladalo slovenski jezik. Prim. Mlinarč J., Stiška opatija 1136 1784 (Novo Mesto 1995), str. 38–39.

¹⁴⁵ Ustanovna listina je objavljena v URBK I, 79 in v Mlinarič J., Stiška opatija, str. 955. Prim tudi Kos F., Gradivo za zgodovino Slovencev IV, 130.

¹⁴⁶ Valvasor, J. W., Die Ehre des Hertzogthums Crain. Faksimile-Ausgabe (München, Ljubljana 1971–1973), Buch VIII, str. 694.

¹⁴⁷ Puzel P. Ideografia, str. 331. Potrebno je sicer omeniti, da Pucelj legendo o ustanovitvi omenja tudi v začetku svojega dela (str. 7), kjer namesto papige še vedno nastopa zelena eksotična ptica (*avis viridis peregrina*)

Ali je do te vsebinske spremembe v legendi res prišlo v petdesetih letih med nastankom Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske in Pucljeve Ideografije je težko reči, dejstvo pa je, da je nastanek celotne legende potrebno bolj kot v srednji vek postavljati v novi vek. Lažje je pojasniti, zakaj je prišlo do razlike med Janezom Vetrinjskim in Valvasorjem. Legenda namreč temelji na ljudski etimologiji. Nemška oblika imena Stična Sittich oz. latinizirano Sitticum, namreč označuje eno izmed vrst papige, in sicer skobčevko. Iz imena kraja je ptica hitro prišla v legendo od tam pa tudi v samostanski grb.

Bistveno manj nam Janez pove o ustanovitvi Bistre in Kostanjevice, saj jima namenja le nekaj besed. Ustanovitev Bistre je Janez vključil v tekst naknadno. Ko je pisanje recenzije A že zaključil, je ob rob teksta dopisal *Ulricus dux construxit Vrewnicz*.¹⁴⁸ Vpis mu je služil kot neke vrste opomnik, ki naj bi ga upošteval pri pisanju čistopisa. In res najdemo v kasnejših recenzijah A2 in D omenjeni stavek že inkorporiran v celoten tekst. Kot dodatno pojasnilo za bralca je vpis dopolnil še z natančnejšo lokalizacijo samostana, ki naj bi po njegovem prepričanju ležal v bližini Ljubljane (*in suburbio Laybacensi*).¹⁴⁹ Če je skromen obseg Janezovega zapisa o Bistri še možno utemeljevati z dejstvom, da gre v tem primeru za redovno ustanovo kartuzijanov, je presenetljiva njegova skopost pri omenjanju samostana v Kostanjevici. Kostanjevica je vendarle bila hčerinski samostan vetrinjske cisterce in tudi prvi menihi so pod Gorjance prišli s Koroške. Janezu se je zdelo primerno njeno ustanovitev omeniti zgolj v kontekstu smrti koroškega vojvode Bernarda in naštevanja njegovih zaslug. Podobno kot pri ostalih dveh samostanih je ustanovitev v prvi verziji zapisal na rob rokopisa, v kasnejših verzijah pa je besedilo inkorporirano v ostalo besedilo.¹⁵⁰ Večji poudark kot okoliščinam ustanovitve samostana, ki jih je brez dvoma poznal, je Janez namenil dejstvu, da je kostanjeviška cisterca nudila poslednje bivališče nekaterim članom Spanheimske rodbine. Tako v prvem konceptu poudarja, da je žena koroškega vojvode Bernarda Juta, sicer teta Otokarja Přemysla, pokopana v tem samostanu, skupaj s svojim sinom. V recenziji B je zapis razširil z novim podatkom, da naj bi pokojnika ležala pred oltarjem svetega Janeza Evangelista, pod kamnom, v katerega sta vklesani njuni imeni. Kasnejši verziji C3 in D sta skromnejši. V C3 se kot razlog za ustanovitve cisterce navaja velika zaobljuba vojvode Bernarda, čeprav Janez ne pove konkretno za kakšno zaobljubo naj bi šlo.¹⁵¹ Za razliko od Stične Janez ne omenja legende o ustanovitvi samostana v Kostanjevici, čeprav ima vsebinsko za srednjeveškega človeka in njegovo percepcijo sveta okoli sebe kostanjeviška legenda bistveno večjo težo kot pa legenda o ustanovitvi samostana v Stični. Tavanje Bernarda in njegovega spremstva, vojvodove sanje in sporočilo device Marije, da mu bo starec ob studencu pokazal primeren kraj za postavitev redovne skupnosti, so legendo postavile v sfero nadnaravnega.¹⁵² Lokacije samostana ni izbral človek, ampak oseba, ki je bila po krščanskem prepričanju najbližja Bogu in najuspešnejša priprošnjica. Prostor je bil torej izbran če že ne po božji volji pa vsaj z njegovo vednostjo in to je v očeh srednjeveškega bralca imelo še posebno težo. Kako to, da se Janezu ni zdelo vredno zapisati te legende? Odgovor je preprost. Podobno kot pri Stični, kjer se je legenda razvila šele kasneje, je tudi pri Kostanjevici nastala šele v kasnejših

¹⁴⁸ LCH I, str. 174.

¹⁴⁹ LCH I, str. 138 (rec D), str. 206 (rec A2).

¹⁵⁰ LCH I, str. 95 (rec. C3), str. 134 (rec. D), str. 156 (rec. A), str. 198 (rec. B).

¹⁵¹ Povod za ustanovitev samostana naj bi bila Bernardova zaobljuba pred odločilno bitko z bamberskim škofom Ekbртом (1207–1237), da bo v primeru, če premaga nasprotnika, postavi cistercijski samostan. Sama bitka, ki jo nekateri starejši kronisti postavljajo v leto 1226, je zgodovinsko nedokazana. Prim. Mlinarič J., Kostanjeviška opatija 1234–1786 (Kostanjevica na Krki 1987), str. 127.

¹⁵² O legendi prim. Mlinarič J., Kostanjeviška opatija, str. 128.

stoletjih. Za Janezov molk torej ni krivo nepoznavanje legende, ampak preprosto dejstvo, da kostanjeviške legende v obliki, kot jo poznamo danes, v 14. stoletju še ni bilo.

Veliko pozornosti je pri svojem pisanju opat Janez namenil tudi nizanju genealoških podatkov o osebah, ki so posredno ali neposredno povezane s Kranjsko. Pri svojem pisanju se pogosto izgubi v naštevanju sorodstvenih vezi posameznih veljakov. Tako na primer omenja, da je bil Ulrik Spanheimski najprej poročen z Nežo, hčerko meranskega vojvode, po njeni smrti pa se je vzel za ženo Nežo, sestro Friderika Babenberškega, ki je po Ulrikovi smrti vzela za moža Ulrika Vovberškega in imela z njim sinove in hčerke, iz katerih izvirata rodova Ulrika Pfannberškega in Friderika Žovneškega.¹⁵³ Na genealoške podatke je navezoval omembe kranjskih samostanov, v katerih so našli zadnje počivališče posamezni člani pomembnejših rodbin. Zlasti pripadniki zadnjih dveh spanheimskih generacij so pogosto našli svoje zadnje počivališče v samostanih na Kranjskem.¹⁵⁴ Moški potomci starejših Spanheimov so bili običajno pokopani v Rožacu (tako na primer Ulrik I., ki je umrl 1144 in Henrik umrl 1161) ali pa v Šentpavlu (Herman, ki je umrl 1181 in predzadnji Spanheim na koroškem vojvodskem prestolu Bernard, ki je umrl 1256). Pri članih zadnjih dveh generacij pa se kot kraj zadnjega počitka začnejo pojavljati tudi kranjski samostani. Omenil sem že, da sta bila v cerkvi kostanjeviškega samostana pred oltarjem Janeza Evangelista pokopana Bernardova žena Juta in njun sin Bernard.¹⁵⁵ Juta je bila očitno ena izmed prvih laikov, ki so jo pokopali v Kostanjevici. Leta 1236, komaj dve leti po ustanovitvi Kostanjevice, se Juta v listini, s katero je njen mož Bernard podelil samostanu v Vetrinju, zlasti pa njegovemu špitalu, za uboge 12 fevdov, že omenja kot pokojna.¹⁵⁶ Vendar Juta in Bernard II. nista bila edina, ki sta ležala v Kostanjevici. Janez tako omenja, da je bil v tej cisterci pokopan tudi Henrik, sin Ulrika Spanheimskega in njegove prve žene Neže Andeške.¹⁵⁷ Podobno je tudi slednja svoje zadnje počivališče našla na Kranjskem. Na lastno željo, ki jo je julija 1257 dala zapisati v Kostanjevici(!), si je želela biti pokopana v samostanu Stična in mu v ta namen zapustila 40 hub, da bi bili menihi vsak petek postreženi z vinom in belim kruhom.¹⁵⁸ Ko je v začetku 1263 Neža umrla, se ji je – sodeč po Janezovem pisanju – ta zadnja želja tudi uresničila. Izbira kraja zadnjega počivališča verjetno ni bila naključna. Če za Nežo nekako še razumemo, da si je izbrala Stično, saj je prihajala iz pomembne kranjske rodbine Andeških, pa bi izbiranje novih krajev zadnjega počitka lahko bilo zunanje znamenje spremenjenih geopolitičnih interesov Spanheimov. Na ta način so skušali dati večjo težo ne le svoji cisterci, ampak so skušali pokazati, da se na Kranjskem počutijo tako domače, da se jim zdi ta dežela primerna tudi za zadnje počivališče. S tem so tudi na simbolni ravni demonstrirali svojo težnjo in aspiracijo po tej deželi. Izbira kranjskih samostanov kot krajev pokopa bi torej lahko bil eden od elementov načrtne politike krepitve spanheimskih pozicij na Kranjskem, ki se je začela že s samo ustanovitvijo Kostanjevice leta 1234 ter Bistre 1255 in je bila usmerjena predvsem v izpodrivanje vpliva oglejskega patriarha.

¹⁵³ LCH I, str. 173.

¹⁵⁴ O Spanheimih prim. Štih P., Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice. V: Kostanjevica na Krki 1252 – 2002. Vekov tek. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta. (Kostanjevica na Krki), str. 55 – 75.

¹⁵⁵ LCH I, str. 198.

¹⁵⁶ MDC IV/1, 2117.

¹⁵⁷ Janez Vetrinjski sicer govori samo o sinu in ga ne imenuje po imenu, vendar je iz drugih zgodovinskih virov razvidno, da gre za Henrika. Prim. Hausmann F., Die Grafen von Ortenburg und ihre Vorfahren im Mannesstamm, die Spanheimer in Kärnten, Sachsen und Bayern, sowie deren Nebenlinien. V: Ostbairische Grenzmarken 36 (Passau 1994), str. 19 (z napačno navedbo kraja pokopa).

¹⁵⁸ URBK II, 245, MDC IV/2, 2654.

Janez se v Knjigi resničnih zgodb ne omejuje zgolj na Spanheime. Poleg njih omenja tudi člane nekaterih drugih pomembnih plemiških rodbin, ki so na Kranjskem začeli ali končali svoje življenje. V Stični naj bi bil pokopan eden izmed otrok kralja Albrehta II. in Elizabete Goriške, hčerke grofa Majnharda Goriškega. *Genuitque ei Elisabeth uxor sua, filia Meynardi ducis ... filios, scilicet Rudolfum, Fridericum, Lupoldum, Heinricum, Albertum, Ottonem et in Laybaco unum, qui etatem legitimam non pervenit, ibique moriens in Syticiensi monasterio tumulatur ...*¹⁵⁹ Eden izmed Habsburških potomcev naj bi bil torej rojen v Ljubljani, kjer je kmalu umrl in bil pokopan v Stični. Kako se je imenoval nesrečni sin nam Janez ne pove, enako pa nam zamolči tudi čas rojstva. Po drugih genealoških podatkih se zdi, da je opat imel v mislih okrog leta 1300 rojenega Majnharda. Dobro desetletje kasneje je v Ljubljani umrla še ena članica goriške rodbine. Janez namreč poroča, da je v prestolnici dežele Kranjske umrla Ana, prva žena koroškega vojvode Henrika, ki je bila najstarejša hči češkega kralja Václava II.¹⁶⁰ Henrik se je z Ano poročil februarja 1306 in prav na osnovi te poroke je neuspešno uveljavljal svojo pravico do češke krone. Janezova kronika, v kateri sicer ni naveden natančnejši dan smrti, je edini vir, v katerem je omenjen kraj Anine smrti. Za datum njene smrti izvemo iz *Breve chronicon monasterii Stamensis*, v kateri je navedeno, da je Ana umrla 3. septembra 1313 in da je pokopana v tamkajšnjem samostanu,¹⁶¹ kar pa je v nasprotju s Knjigo resničnih zgodb. Janez namreč trdi, da je bila Ana sprva pokopana v Ljubljani, kasneje pa so bili njeni posmrtni ostanki prenešeni v Bolzano. Sedmi dan po ženini smrti je Henrik svojim uradnikov na Tirolskem zapovedal slovesno obhajanje spominskih slovesnosti. Ljubljanskega pogreba, ki je bil očitno zelo slovesen, so se udeležili briksenški, freisinški in krški škof, opati, prelati in veliko število klera.¹⁶² Septembra je užaloščeni soprog samostanu v Velesovem daroval hubo v Brniku z donosom ene oglejske marke z namenom, da se v samostanu vsako leto obhaja obletna maša v spomin na njegovo ženo Ano.¹⁶³

Kljub stvarnemu tonu, ki preveva Janezovo Knjigo resničnih zgodb, je nekajkrat svojo pripoved popestril z opisi izrednih dogodkov in naravnih katastrof. Tako je precej prostora namenil opisu gibanja bičarjev. Povod za spokorne procesije naj bi bila velika lakota, ki je zajela Vzhodne Alpe. Iz Sicilije se je spokorniški val preko Lombardije razširil po Koroški, Kranjski, Avstriji, Štajerski, Češki in Moravski in naj bi trajal od februarja do aprila 1267, ko je zaradi nasprotovanja duhovščine zamrl.¹⁶⁴ Zdi se, da je Janezova notica, ki jo je moč potrditi tudi z drugimi zgodovinskimi viri, samostojna in ni prepisana iz drugega zgodovinskega vira. Zato nas ne sme čuditi, da je samo dogajanje datirano napačno. Gibanje bičarjev je namreč nastalo na pobudo Raniera Fasanja v marcu 1260 v Perugii in se v teku leta razširilo po vsej Italiji do severa. Na dan svetega Andreja 29. novembra 1260 je sam oglejski dekan Askvin vodil bičarje v Čedad, kjer je za svoje početje pridobil precej ljudi, nato pa so odšli po celi Furlaniji.¹⁶⁵ Iz Lombardije in Furlanije se je gibanje v zimi 1260/61 razširilo po vsem vzhodnoalpskem prostoru in naprej vse do Švabske, Saške, Šlezije in Poljske.¹⁶⁶ Viri pravijo, da je to področje zajela prava histerija. Vse prejšnje razlike, ki so izvirale iz stanu, bogastva, let ali spola, so izginile. V svojem kesanju za storjene grehe so bili vsi ljudje enaki. Avtor

¹⁵⁹ LCH I, str. 257 (rec. A), str. 298 (rec. D).

¹⁶⁰ LCH II, str. 114.

¹⁶¹ MDC VIII, 178, 179.

¹⁶² MDC VIII, 180.

¹⁶³ MDC VIII, 182.

¹⁶⁴ LCH I, str. 98 (rec. C3), str. 137 (rec. D).

¹⁶⁵ *Annales Foroiulenses*. V: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* (=MGH SS) XIX (Hannoverae 1864), str. 196.

¹⁶⁶ Splošno o bičarjih prim. *Lexicon des Mittelalters* (=LMA) IV, str. 510 z navedbo literature.

drugega nadaljevanja analov iz Heiligenkreuza pravi, da so mnogi ljudje, ne glede na stano-vsko pripadnost, hodili naokrog goli do pasu in si pokrivali glavo s platnenimi krpami. S seboj so nosili prapore in goreče sveče ter v rokah biče, s katerimi so se nekateri bičali do krvi. Pri tem so peli pesmi in hodili od pokrajine do pokrajine, od mesta do mesta, od vasi do vasi. Zaradi suma herezije in sovražnega razpoloženja cerkvenih in posvetnih oblasti so začeli gibanje preganjati, tako da je z izjemo Italije po nekaj tednih zamrlo.¹⁶⁷

Vsebinsko lahko v ta sklop umestimo tudi Janezove opise pustošenj kobilic. Vetrinjski navaja tri pustošenja, ki so jih povzročile te drobne živali.¹⁶⁸ Prvega postavlja v leto 1196. Kobilice naj bi prišle iz obmorskih krajev in prizadele predvsem Kranjsko in Marko. To navedbo potrjuje tudi zapis v tretjem nadaljevanju analov iz Klosterneuburga, ki pa postavlja ta dogodek v leto 1195. Kobilice naj bi prišle iz tujine in opustošile Madžarsko, Marko in Kranjsko.¹⁶⁹ Ponovno so po Janezu kobilice obiskale Kranjsko in Marko leta 1307. O ostalih podrobnostih Janez sicer molči, omeni pa, da na Koroškem kobilice niso napravile večje škode. Verjetno isto jato kobilic opisujejo tudi Furlanski anali, ki za leto 1309 navajajo, da so se kobilice pojavile v Istri.¹⁷⁰ Tretje pustošenje, ki ga Janez postavlja v leto 1338 in ki je trajalo tri leta, je bilo hujše in je povzročilo precej več škode. Omenja ga večina pomembnejših analov iz vzhodnoalpskega prostora.¹⁷¹ Od vseh virov samo Janez poudarja, da so kobilice prišle z vzhoda. Zanimivo je, da o tem pojavu kobilic zelo obsežno poroča Valvasor, ki vir za svoje pisanje omenja Bonfina in Aventina. Po Valvasorju, ki pojav sicer datira v 1335, naj bi se kobilice najprej pojavile na Poljskem, Češkem in v Avstriji ter se nato razširile nad ostale dežele. Prizanesle naj bi samo vinski trti. Valvasor pravi, da »ker Turki ne pijejo vina in ker so kobilice prizanašale vinogradom, so nekateri po pravici menili, da so bile kobilice predhodniki, prednje straže in podoba Turkov, saj so le-ti le nekaj let kasneje prišli v Evropo.«¹⁷² Po štirih letih pustošenja so po Janezovih besedah kobilice uničile ptice. Prav njegova dikcija, da se to dogaja *in quarto anno, qui iam volvitur*¹⁷³ je osnova, da se nastanek recenzije A postavlja v leto 1341.

3. Zaključek

Vrednost Knjige resničnih zgodb Janeza Vetrinjskega za zgodovino Kranjske je potrebno ocenjevati predvsem skozi prizmo zgodovinskega vira. Jasno je, da Janez ne piše svoje zgodovine s stališča Kranjske. Središče njegovega univerzuma je Koroška, od tam silijo njegove misli preko plotov lastne dežele, od tam gleda na dogajanje okoli sebe, ga po svojih zmožnostih kritično reflektira in zapisuje na pergament. Toda kljub temu je edini narativni vir iz sredine 14. stoletja, za katerega Kranjska predstavlja nek subjekt. Na ta način je vsaj deloma pokrtil veliko praznino v srednjeveškem zgodovinopisju na Kranjskem. Ta dežela namreč v srednjem veku ni imela nekega močnega centra posvetne oblasti, ki bi generiral nastanek

¹⁶⁷ O bičarjih bolj ali manj obsežno poročajo Continuatio Lambacensis, str. 560; Continuatio Sancrucensis secunda, str. 645; Continuatio Zwetlensis tertia, str. 656; Continuatio praedicatorum Vindobonensium, str. 728; Annales sancti Rudberti Salisburgenses, str. 795 vsi v MGH SS IX.

¹⁶⁸ LCH II, str. 175, 177 (rec. A), str. 207 (rec. D, A2).

¹⁶⁹ Continuatio Clastroneoburgensis tertia. V: MGH SS IX, str. 154.

¹⁷⁰ Annales Foroiulenses. V: MGH SS XIX, str. 216.

¹⁷¹ O kobilicah v letu 1338 poročajo Annales Mellicenses, str. 509, Continuatio Novimontensis, str. 671 in Annales Zwetlenses, str. 683 vsi v MGH SS IX.

¹⁷² Valvasor J. W, Die Ehre, Buch XV, str. 319.

¹⁷³ LCH II, str. 178.

pomembnejših zgodovinopisemskih del. Deželni gospod je običajno prestoloval nekje daleč proč in upravljal deželo s pomočjo drugih bolj ali manj zvestih plemiških rodbin. Oglejski patriarh je bil pasiven gospodar dežele, ki je težišče svoje oblasti postavljal v Furlansko nižino, ki je bila v primerjavi s Kranjsko gospodarsko bolj razvita in tudi zaradi geografskih danosti bolj preprejena s trgovskimi potmi. Tukajšnje področje je ostajalo drugorazredna periferija. Tudi jedra cerkvene oblasti na Kranjskem so ostajala šibka. Po obetavnem začetku stiške cisterce pod opatom Folknandom v 12. stoletju so se samostani izgubili v sivem povprečju. Gospodarsko šibki in z ustanovitelji, čigar rod je izumrl, niso mogli postati center vidnejše historiografske produkcije. Škofijo, ki bi tudi lahko predstavljala potencialni zamelek, je Kranjska dobila šele konec srednjega veka. Brez močnih posvetnih rodbin in brez cerkvenega središča, je bila Kranjska prepuščena usmiljenju »popisovalcev« preteklosti iz drugih dežel. V tem obziru je Janez Vetrinjski presegel ostale historiografe poznega srednjega veka. Knjiga resničnih zgodb nam posreduje nekaj drobnih, pa zato nič manj dragocenih podatkov, ki jih v drugih virih ne najdemo.

Drugi, nič manj pomemben vidik, ki ga pokaže analiza omemb Kranjske, pa je osvetlitev načina dela in virov Janeza Vetrinskega. Janez v uvodu v kroniko sicer trdi, da je začel pisati le o tem, kar je izvedel iz knjig, od ljudi, ki so bili prisotni pri dogodkih, ali pa kar je sam videl.¹⁷⁴ Za starejša poročila iz kronike je analizo virov skušal narediti Fedor Schneider v uvodu h kritični izdaji vira. Po njegovem prepričanju naj bi Janez uporabljal *Annales sancti Rudberti Salisburgenses*, *Vita archiepiscoporum Salisburgensium*, libellum *De conversione Bagoariorum et Carantanorum*, *Continuatio Weichardi de Polheim*, *Chronicon Martini Opaviensis*, če naštejemo le najbolj znane. Posluževal se je tudi življenjepisa Karla Velikega, ki ga je napisal menih Einhard, kronike Otona iz Freisinga in njegovega dela *Gesta Friderici I. imperatoris*, potem spisov *Flores temporum*, Zlate legende Jakoba iz Voragine, dobro pa je poznal tudi *Corpus iuris canonici*.¹⁷⁵ Vse te vire je upošteval predvsem pri opisovanju časa do sredine 13. stoletja. Za čas do okoli 1310 se je deloma naslonil na lastne vire predvsem pa na Štajersko rimano kroniko Otokarja iz Geule. Tudi na primeru Kranjske se pokaže, da je za čas do boja za češko krono med Habsburžani in koroškim vojvodo Henrikom bil Otokar najpomembnejši Janezov vir. Običajno je Janez Otokarja bistveno skrajšal, le v primeru omembe zastavitve Kranjske je opis nekoliko razširil. Za čas po koncu omenjenega spopada temelji Janezovo pisanje na njegovih lastnih opažanjih in spominu in ga lahko smatramo za primarni vir. Precej bolj skromna je Schneiderjeva analiza morebitnih ostalih Janezovih virov. Omenja možnost, da je črpal iz oglejskega arhiva, po možnosti pa tudi iz gradiva, shranjenega v Salzburgu. V natančnejšo analizo se ni spuščal. Prav na osnovi notic o Kranjski pa se Schneiderjeva domneva, da je Janez poznal arhiv oglejskega patriarha, izkaže za pravilno. Podelitev Kranjske oglejskemu patriarhu in nekatere druge podrobnosti, ki se nanašajo na vlogo oglejske cerkve na Kranjskem, je Janez poznal prav na osnovi omenjenega gradiva. Možno je, da je nekaj Janezovega védenja temeljilo tudi na gradivu, ki ga je zapustil Filip Spanheimski. Na to možnost dopušča poznavanje vsebine testamenta Filipa Spanheimskega. Zgornje ugotovitve Janeza ne kažejo zgolj kot marljivega ekscerpista in kompilatorja iz že obstoječih historiografskih besedil, ampak tudi kot zbiralca drugih virov, s pomočjo katerih je skušal osvetljevati posamezne dogodke iz preteklosti. Prestol, na katerega je Janeza Vetrinjskega v svojem pregledu zgodovinopisja v poznem srednjem veku postavil Otokar Lorenz, ostaja tako nedotaknjen v vsej njegovi veličini.

¹⁷⁴ LCH I, str. 144.

¹⁷⁵ LCH I, str. XVIsl.

Zusammenfassung

Janez Mlinar

Johann von Viktring und sein Wissen über Krain in seinem Buch *Liber certarum historiarum*

Johann von Viktring, der seit Mitte des 19. Jahrhunderts als einer der besten Historiographen des Spätmittelalters gilt, war nicht nur wegen der Nähe der Zisterze, der er vorstand, sondern auch als Grundbesitzer mit Krain verbunden. Das Kloster Viktring besaß nämlich zwei Besitzkomplexe in Krain, und zwar in der Umgebung von Preddvor/Höflein und im Tuhinja-/Tuchein-Tal. Obwohl das Hauptinteresse des Verfassers im Buch *Liber certarum historiarum* nicht Krain galt, enthält dieses einige Anmerkungen, auf Grund deren auf seine Arbeitsweise hingewiesen werden kann.

Johanns Hinweise auf Krain können in mehrere Themenkreise eingeteilt werden. Den ersten stellen die Erwähnungen Krains dar, die sich auf politische Ereignisse beziehen. Dem Inhalt nach stechen zwei Erwähnungen hervor, und zwar die Verleihung Krains an das Patriarchat von Aquileia von 1077 und die Verpfändung Krains bzw. Erhöhung der Pfandsumme von 1298. Die Erwähnung der Erhöhung der Pfandsumme für Krain, das die Habsburger zum ersten Mal an die Grafen von Görz-Tirol höchstwahrscheinlich bereits am Ende des Jahres 1276 verpfändeten, ist von Bedeutung, weil es sich dabei um die einzige belegte Erhöhung der Pfandsumme handelt. Die Bedeutung der Erwähnung der Verleihung von Krain an den Patriarchen von Aquileia ist anderer Natur. Inhaltlich beleuchtet die Notiz in keiner Hinsicht den Akt selbst, weist vielmehr hin auf die Arbeitsweise Johanns von Viktring und auf die Quellen, die er beim Verfassen seines Werkes heranzog. Die Analyse der Notiz zeigt nämlich, dass Johann das Archiv des Patriarchats von Aquileia gekannt haben muss. Vermutlich war ihm dieses im April 1342 zugänglich. Dass sich Johann der Angaben aus dem Archiv des Patriarchen von Aquileia bediente, läßt sich noch durch einige andere Notizen bekräftigen, vor allem durch die Erwähnung des Inhalts des Testaments Friedrichs von Spanheim. Für die Regierungszeit Přemysl Ottokars bis zum Kampf um die böhmische Krone zwischen den Habsburgern und Heinrich von Kärnten stützte sich Johann vor allem auf die Österreichische Reimchronik Ottokars von Geul, die er exzerpierte und inhaltlich wesentlich verkürzte. Das Buch *Liber certarum historiarum* wird für Krain zur Primärquelle für die Vorgänge anlässlich des Dynastiewechsels an der Spitze Kärntens nach dem Tod des letzten männlichen Erbes des Görz-Tiroler Zweigs der Grafen von Görz. Diesen Ereignissen wohnte Johann persönlich bei und gestaltete sie als Abgesandter der Margareta Maultasch auch selbst mit.

Den zweiten Themenkreis stellen die genealogischen Angaben dar, die in der Regel mit den Erwähnungen von Klostergründungen in Krain zusammenhängen. Dem Umfang und der Bedeutung nach ragt das Geschlecht der Spanheim hervor, unter den Klöstern aber stehen die Zisterzen in Stična/Sittich und Kostanjevica/Landstrass im Vordergrund. Aufgrund der Aufzeichnung Johanns kann die endgültige Herausbildung der Gründungslegende des Klosters Stična/Sittich erst an das Ende des Mittelalters bzw. an den Beginn der Neuzeit datiert werden. Johanns Aufzeichnung zeigt ebenso, dass die Gründungslegende des Klosters Kostanjevica/Landstrass zur Zeit der Entstehung des Buchs *Liber certarum historiarum* noch nicht herausgebildet war.

Den dritten Themenkreis stellen die Angaben über Naturkatastrophen dar, vor allem Heuschreckenplagen und das Auftreten von Flagellanten.

Stanislav Južnič

Kostel med zadnjimi turškimi vpadi in Zrinjsko-Frankopansko zaroto*

1. Uvod

V prejšnjih številkah Zgodovinskega časopisa smo opisali razvoj gospostva Kostel v času najstarejšega ohranjenega urbarja iz leta 1494 in med poskusi naselitve uskokov sredi 16. stoletja.¹ V nadaljevanju preučujemo dokumente ARS in SLA o Kostelu, zapisane v naslednjem stoletju. Dopolnjujemo objavljene raziskave dunajskega in graškega arhivskega gradiva o sosednjem gospostvu Kočevje.² Vire analiziramo po časovnem zaporedju, obenem pa jih poskušamo razvrstiti še po vsebini.

Ob koncu 16. stoletja se kranjski deželni stanovi niso mogli več upirati protireformaciji. Turški napadi na Kostel in Kočevsko so prenehali. Podložniki ob nekdanji turški meji so postopoma izboljševali svoje življenjske razmere, saj jih vihre tridesetletne vojne niso neposredno prizadele. Po stoletju obrambe pred Turki se niso zlahka prilagodili zahtevam oblasti. Pogosto so tihotapili in se upirali stopnjevanju davčnih obveznosti.

2. Turški napadi na Kostel po uskoški naselitvi

2.1. Obrambna in obveščevalna dejavnost sredi 16. stoletja

Plemiči Langenmantli iz Augsburga so kmalu po prvih Lutrovih protestih zakupili gospostvo Kostel. Postali so protestanti kot večina tedanjega kranjskega plemstva. Bojevali so se proti Turkom in sodelovali pri gradnji obmejnih utrd. Z nezaupanjem so spremljali prihod uskokov; nekatere uskoke so s slabim ravnanjem prisilili k odselitvi na Hrvaško. 2. 10. 1577 so trdili, da uskoki pomagajo Turkom, jih sprejemajo v hišah in obveščajo o možnostih za ropanje. Ti Turki so bili predvsem martolozi, bojeviti obmejni prebivalci, ki verjetno niso bili muslimanske vere. S kranjskimi uskoki so se poznali in je lahko prihajalo do medsebojne pomoči. Vsekakor uskoški priseljenci niso mogli ustaviti roparskih vpadov v Kostel, čeprav so bili bolj vajeni orožja od kostelskih poljedelcev.

5. 11. 1545 so Adam Langenmantl, Hans pl.Wernegkh in Jakob pl.Raunach v Ljubljani prosili deželne stanove za pomoč v vojaki in orožju. Zahtevali so tudi 300 pušk.³ Leta 1525

* Razprava je del disertacije branjene leta 1999. Članom komisije akad. dr. Vasiliju Meliku, dr. Janezu Cvirnu in dr. Vasku Simonitiju se najlepše zahvaljujem.

¹ Južnič, Kostel do konca 15. stoletja, ZČ, 53/3 (1999), str. 295–323; Južnič, Kostel med poskusi naselitve uskokov sredi 16. stoletja, ZČ, 55/5 (2001), str. 35–65. V prejšnjih nadaljevanjih objavljenih referenc v tej razpravi ne navajamo ponovno.

² Georg Widmer, Gottschee 1406–1627 Feudal Domain on the Frontier of Empire, Gottscheer Heritage and Genealogy Association, ZDA 2001.

³ ARS, fasc. 282, šk. 411, str. 761–762. Langenmantl je bil zapisan brez oznake plemstva.

Slika 1: Grb Langenmantlov po Valvasorju.

so bili pl.Wernegkhi lastniki polovice graščine Raka (Arch), ki so jo izgubili med letoma 1575 in 1585.⁴ Med sodelovanjem pl.Wernegkhov z Langenmantli v prvi polovici 16. stoletja je lahko prišlo do selitve kmetov Račkih z njihove posesti v Rakah v kostelsko vas Rake. Jakob III. Raunach je bil leta 1528 lastnik Raven (Raunach) ob Pivki.⁵

V naslednjem desetletju je A. Langenmantl še večkrat prosil deželne stanove za pomoč v vojaki in orožju. 6. 12. 1545 je poročal tudi o zaostanku polmesečnega plačila po 30 gld za strelce, ki so branili mejo pred Turki.⁶

Po popisu 1. 3. 1552 so Kostelci, Poljanci, Kočevarji in Ribničani morali dajati po 30 vojnih obveznikov.⁷ 11. 10. 1552 so deželni stanovi poročali o delovanju Jakoba pl.Raunacha in Adama Langenmantla v gozdovih ob Kolpi na Kranjskem.⁸ 23. 5. 1557 je A. Langenmantl ponovno prosil deželne stanove za pomoč pri obrambi meje. Želel si je svinca, smodnika, 11–15 pušk in 400, v nadaljevanju pisma celo 500 strelcev. Na koncu dopisa je zahteval še napotitev 8 ali 10 plačanih vojaških mojstrov strelcev v Kostel.⁹ Zahteve so bile upravičene, saj so v tem času Turki vsako leto ropali in požigali po Kostelu.

Pred turško nevarnostjo je bila organizirana obveščevalna služba in kurjenje kresov na visokih hribih. V Kostelu so kurili na Stružnici, novoselski Gorici in na vrhu Jelovice. Pred turškimi roparji so se Kostelci Pobrežci skrivali v prifarski Planini, nekateri tudi v jamah. Gorenjci so se skrivali v gozdovih.¹⁰ Žito so shranjevali v grajskih kaščah, kar so plačevali s štirimi kupnimi merami ovsa.¹¹

Obveščevalna dejavnost je bila izpričana za leto 1479 s prenašanjem »Turških glasov«.¹² Po kostelskem urbarju iz leta 1494 je Oswald iz vasi Brsnik pod gradom prenašal pisma, gotovo tudi o turški nevarnosti.¹³ Od leta 1532 dalje je bilo ukazano, da naj se opozorilni kresovi prižigajo prav tam, kjer se strelja z možnarji in oba načina signalizacije pred turško nevarnostjo nista bila več prostorsko ločena. Druga med smermi signalizacije z ognji in streli je potekala čez: Vinico, Poljane, Črnomelj, Metliko, Kostel, Fridrihtaj, Ribnico, Lož, Ortnek, Turjak, Ig in Ljubljano. V primeru turške nevarnosti so morali stražiti vsi podložniki Kostela,¹⁴ kar jim gotovo ni bilo v veselje.

1. 3. 1553 in 14. 4. 1556 je vrhovni poveljnik izdal ukaz o poštnih konjih vzdrževanih iz finančnega proračuna. Ob drugi smeri čez Kranjsko so imeli postajališča za zamenjavo živali v krajih: Poljane, Kostel, Kočevje, Ribnica, Lož, Bloke, Cerknica, Postojna in Vipava (Gorica). To je bila tudi smer uradne obveščevalne službe. Kostelu najbližja sta bila konjenika glasnika na Skradu. Na Krpelju med Ogulinom in Modrušo je bilo opozorilno kresišče za napade proti Kostelu.¹⁵ Na območju poznejše vasi Maverca ob Kolpi¹⁶ so imeli Kostelci pripravljenega enega izmed 48 konj, ki so čakali na jezdece na Kranjskem, Hrvaški krajini in v Bosni. Graščine in mesta so verjetno vzdrževala še dvakrat toliko poštnih konj.

⁴ Smole, n.d., 1982, str. 410.

⁵ Smole, n.d., 1982, str. 417.

⁶ ARS, fasc. 282, šk. 411, str. 767–768.

⁷ Dimitz, n.d., 1975, II, str. 187.

⁸ ARS, fasc. 283, šk. 411, str. 112–113.

⁹ ARS, fasc. 283, šk. 411, str. 1133–1134.

¹⁰ Žagar, n.d.

¹¹ Urbar Kostel 1570; Umek, n.d., 1982, str. 317; Vasko Simoniti, Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju, SM, Ljubljana 1991, str. 204–205.

¹² Butina, n.d., 1994, str. 13; Simoniti, n.d., 1991, str. 157.

¹³ Južnič, n.d. 1999, str. 310.

¹⁴ Umek, n.d., 1982, str. 31, Simoniti, n.d., 1991, str. 175; Widmer, n.d., 2001, str. 53.

¹⁵ Simoniti, n.d., 1991, str. 161, 165 in 170.

¹⁶ Jože Žagar-Jagrov je aprila leta 1993 poročal o grajskem marofu, ki naj bi dal ime sedanji vasi Maverca.

Kočeovski graščak in štajerski deželni glavar Ivan Ungnad (1493–1564) je leta 1553 predložil kralju Ferdinandu poročilo o utrdbah na Kranjskem. Predlagal je, naj zaradi pogosto pokvarjenega in zanemarjenega orožja postavijo artilerijske mojstre tudi v izpostavljene kraje ob hrvaški meji v Vinico, Kostel in Poljane. Tam naj bi artilerijski mojstri skrbeli za opozorilne strele in ognje.¹⁷ Poveljnik Senjsko-ličke kapetanije je leta 1563 poročal, da ima grad Kostel le 6 hlapcev. Potreboval bi jih vsaj 20, da bi skupaj s kmeti lahko kljuboval Turkom.¹⁸

19. 12. 1555 je Lienhart pl. Attems (Atthimis) za vicedomov urad popisal zaloge na gradu Kostel:¹⁹

Domače žito	22 posod
Smodnik v polovičnih posodah	
Skrinje s krogli za težke trdnjavske puške (kukače, Topplhaggen) ²⁰	
Slaba municija za težke trdnjavske puške	18 posod
Nova municija	500 posod
Ročni metalec	3
Grajski plavž	2

Karlovški kapetan naj bi oskrboval grad Kostel z municijo po nalogu vojaške komisije. Naslednje leto so 10. 9. 1566 za vicedomov urad podrobneje popisali zaloge na kostelskem gradu. Med vojaškim materialom so našli:²¹

	Količina
Težke trdnjavske puške s kovanimi podstavki	17
Izstrelki	12
Krogle za težke trdnjavske puške, skupaj s stotimi predanimi domačemu moštvu	250
Železni šrot	66
Krogle	3
Slab smodnik v posodi	10 funtov
Posoda polna smodnika	36 funtov
Zagozde za konje	20
Kosi pločevine	18 funtov

Na sosednjem Fridrihtajnu so imeli sedem let pozneje 50 težkih trdnjavskih pušk, Kočevarjem pa so jih leta 1576 razdelili še 17. Veliko slabše je bilo v manjših krajih, saj so v Gotenici imeli le 5 težkih trdnjavskih pušk, v Mozlju 9, v Borovcu 4 in v Črmošnjicah 10.²² Grad Kostel je bil med najučinkovitejšimi postojankami za preprečevanje roparskih vdorov na Kranjsko.

¹⁷ Simoniti, n.d., 1991, str. 193.

¹⁸ Žagar, n.d., str. 64.

¹⁹ ARS, Vic. šk. 205, fasc. I/102, str. 39, VI, Lit.Militaria.

²⁰ Arkebuza velikega kalibra od 15 do 24 mm z dvojnim odbojnim kavljem in svinčeni krogli, ki so jo pri nas uporabljali tudi za opozorilno streljanje (Simoniti, n.d., 1991, str. 196; Maja Šercer, Vojna oprema i naoružanje u vrijeme bojeva kot Siska 1591–1593, v zborniku Sisačka bitka, Sisak 1994, str. 245).

²¹ ARS, Vic. šk. 205, fasc. I/102, VI, Lit.Militaria.

²² Widmer, n.d., 2001, str. 51, 73, 150.

2.2. Napad na Kostel leta 1577

Deželni zbor iz Ljubljane je 22. 3. 1577 posredoval nadvojvodi poročilo Jobsta (Josipa) Langenmantla o turških vpadih.²³ Poročali so o številu duš v Kostelu in o 160 talerjih, potrebnih za obrambo. Potrebovali so še težke trdnjavske puške in smodnik. Podložnikom v Kočevju, Ribnici, Ortneku, Ložu, Metliki in Črnomlju so naročili pregledovanje okoliških gozdov, v katerih bi se lahko skrival sovražnik.

Nadporočnika na hrvaški meji so obvestili naj se pripravi za vojno proti Turkom, saj bodo sicer morali ljudje te pokrajine zapustiti, kot so mnogi že storili. Prevladalo je mnenje, da je treba mejo zasesti in ponovno začeti vojno. Sumljive ljudi naj bi opazovali. Podložniki ne smejo brez dovoljenja zapuščati Kostela. Cesarski odposlanci naj srčno in silovito delujejo ob meji. Nadvojvodo so prosili naj dovoli deželnemu zboru izdati posebno odločbo za podložniške straže v gozdu.

V ponedeljek, 30. 9. 1577, so Turki napadli Kostel. Pridrveli so »po obedu«, bržkone zgodaj popoldne, kot je poročal J. Langenmantl dva dni pozneje.²⁴ 500 Turkov je napadlo Lešnico ob Dobri južno od Broda na Hrvaškem. Nato so bržkone pri Petrini prebredli Kolpo in napadli Kostel. Langenmantl se je branil s 86 bojnikov, ki gotovo niso bili vsi poklicni vojaki. Dal je tudi zvoniti v cerkvi, verjetno v Trgu pod gradom.

Turki so odpeljali 60 kristjanov, 30 konj, 400 glav velike in male živine ter zažgali 35 hiš. Ob vrnitvi so uporabili nižji prehod čez Kolpo, morda v bližini današnjega mostu pri Slavskem Lazu. Po hrvaški strani so odšli proti Moravicam in Lukovemu Dolu nižje ob Kolpi.

Langenmantl je pustil oskrbnika v gradu in se z ostalim moštvom zapodil za Turki v gozd proti Lukovemu Dolu. Ne vemo kje so zasledovalci prebredli Kolpo. Bilo jih je veliko manj kot napadalcev. Kljub temu so povrnili 180 glav goved, ujeli 6 Turkov in 7 opremljenih turških konj ter osvobodili 3 ujete kristjane.

Čeprav so se Turki umaknili na hrvaško ozemlje, je Langenmantl opozarjal na možnost novih napadov. Domneval je, da tolikšna skupina Turkov ni sama prišla v naše kraje. Trdil je, da bi bilo treba v primeru nadaljevanja vojne s Turki zastražiti prehod čez Kolpo, najraje pri Petrini. Zato je deželnega upravitelja grofa Auersperga prosil še za 25 strelcev oboroženih z mušketai, ki bi branili prehod proti Kočevju, Ribnici, Ortneku, Laščam, Metliki in Črnomlju. S tem naj bi zavarovali kranjsko mejo še pred sv. Martinom (11. november). Potreboval je še 5 sabelj, 5 oprem za črno vojsko in 40 vojakov za obrambo. Svoje predloge je podkrepil s poročilom o streljanju, ki naj bi ga stražarji slišali ravno med pisanjem pisma iz smeri nad 50 km oddaljene Vinice in Ogulina.

Auersperg je že 5. 10. 1577 odobril dodatno orožje, naboje in 25 strelcev za obmejno utrdbo Kostel. Komaj teden dni po Langenmantlovem poročilu je nadvojvoda Karel 10. 10. 1577 v Judenburgu potrdil pomoč.²⁵ Pozorno je zasledoval nemire od turški meji in poudaril pomen Langenmantlove obrambe gradu Kostel. Ni omenil prošnje podložnikov za oprostitev davkov.

Tudi deželni stanovi so odgovorili 5. 10. 1577, le tri po Langenmantlovem pismu. Pismo je potovalo v Ljubljano manj kot dva dni. Že naslednji dan, 6. 10. 1577, so na Kranjskem vpoklicali vojsko, pred tem pa so objavili splošen poziv k orožju v Hrvaški in Slavonski krajini. Vendar Turki dežel niso zapustili, temveč so 6. 10. 1577 in še tri naslednje dni oble-

²³ ARS, Stan. I, fasc. 287, str. 1551–1552.

²⁴ ARS, Stan. I, šk. 421, str. 1717–1723.

²⁵ ARS, Stan. I, fasc. 1739, šk. 421, str. 1739.

gali Gvozdansko. Sam Ferhat beg je z vojsko gradil most na Uni pri Novem. Obramba je bila šibka, saj je Ivan Auersperg sporočal iz Steničnjaka, da ima le 600 vojakov, Ferhat beg pa desetkrat več. S tolikšno silo je Turkom v oktobru uspelo zavzeti še kastel Bojno in Sračice.²⁶

2.3. Turki oropajo Trg Kostel

Maja leta 1578 so Turki z zvijačo zasedli trg Kostel.²⁷ Preoblečeni v hrvaške kmete z dojenčki in orodjem so prosili za sprejem kot begunci pred Turki. Zaradi prepričljivosti je bilo med njimi vsaj nekaj resničnih kmetov iz soseščine onkraj Kolpe, drugače se prevara ne bi posrečila. Kostelci so tudi v tistih nemirnih časih gotovo znali ločiti sosednja narečja iz Gorskega kotarja od govorov iz bolj oddaljenih območij ali iz Bosne.

Navidezni begunci so ponoči odprli vrata močni turški četi. Ta je Trg oplnila in požgala, prebivalce pa pobila. Poročilo izrecno omenja le Trg in ne gradu Kostel, ki je bržkone ostal nepoškodovan.²⁸

Sočasno so druge turške čete ropale po Kočevskem in oblegale Metliko med 28. 3 in 1. 4. 1578.²⁹ O obleganju so bili izdani tudi »Turški listi«. Vračajoče se Turke je dne 22. 5. 1578 presenetil novi komandant Hrvaške in Primorske krajine Ivan Ferenberger. Glavni odred 5000 Turkov so ovirali ujetniki in plen, zato se je težko branil. Nad 900 Turkov je bilo ubitih pri Topoloviciu.³⁰ Njihove glave so zakopali v trdnjavo pod Dubovcem v Krajini, pozneje imenovano Karlovac, ki so jo uradno začeli zidati naslednje leto.

2.4. Kostelci pri gradnji Karlovca

21. 6. 1578 je J. Langenmantl poročal v Ljubljano o delavcih, ki so bežali z gradbišč poznejšega mesta v Karlovac na svoje domačije v Kostel. Ni navedel števila in imen ubežnikov.³¹

Karlovac so gradili po sporazumu med nadvojvodo Karlom in zvečine protestantskimi deželnimi stanovi.³² Sad dogovora je bila tudi nastavitev blagajnika Vojne krajine J. Langenmantla, ki je od marca 1579 skrbel za financiranje del v Karlovcu.³³

17. 5. 1579 se je nadvojvoda kot vrhovni vojaški poveljnik na Hrvaškem obrnil neposredno na J. Langenmantla, ki naj bi zagotovil potreben denar za gradnjo Karlovca ter plače delavcem in vojakom, ki so jih varovali.³⁴ 3. 7. 1579 so Langenmantl, arhitekt Martin Gambon (u. 1591) iz severne Italije, tajnik M. König in drugi uradniki prispeli na gradbišče, 13. 7.

²⁶ ARS, Stan. I, fasc. 421, str. 1717–1723; Vasko Simoniti, Prispevki k poznavanju turških vpadov. II del: Od leta 1576 do začetka gradnje Karlovca leta 1579, ZČ 34 (1980), str. 93.

²⁷ Reisp, n.d., 1990, str. 15. Po Podlogarju (n.d., str. 131) je do napada prišlo aprila istega leta. Maja in junija 1578 so se začele okvirne priprave za Khevenhüllerjevo »Defensions Expedition in Crabaten«, istega leta pa so Turki opleniili tudi širše področje Kočevske (Simoniti, n.d., 1991, str. 220–221; Zgodovina Slovencev, CZ, Ljubljana, 1979, str. 272).

²⁸ Dimitz, n.d., 1875, III, str. 67; Reisp, n.d., 1990, str. 15; Podlogar (n.d., str. 121) trdi nasprotno.

²⁹ Dimitz, n.d., 1875, III, str. 67.

³⁰ Skubic n.d., str. 520.

³¹ ARS, Stan. I, fasc. 3, šk.877, fasc. 42 (Simoniti, n.d., 1980, str. 98).

³² Peter Štih, Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva, Korotan, Ljubljana, 1996, str. 202–203.

³³ Milan Kruhek, Karlovac. Utvrde, granice i ljudi, Matica hrvatska, Karlovac 1995, str. 67–68.

³⁴ ARS, stanovi I, fasc. 163/164, šk.286, str. 1325–1333; Kruhek, n.d., 1995, str. 23.

1579 pa so začeli z gradnjo.³⁵ Leta 1579 je Langenmantl sprejel 14.500 forintov za gradnjo in za delavce.³⁶ Oktobra 1581 je zbolel. Julija 1582 je bil skupaj z drugimi voditelji del zunaj gradbišča, s čimer so si prislužili očitke odposlancev, ki so pregledovali zidavo mesta.³⁷ 5. 7. 1587 je Langenmantl podpisal poročilo o stanju in gradnji Karlovca.³⁸ Skrbel je tudi za financiranje utrjevanja mesta Slunja.³⁹ Karlovac je zapustil leta 1589.⁴⁰ Zaradi težav, ki jih je imel po cesarskem posegu leta 1567 s katoliškimi župniki v Kostelu, se je Langenmantl bolje počutil v manj kot 50 km zračne črte oddaljenem Karlovcu, najbolj protestantskem mestu v Krajini. Že od ustanovitve mesta sta bila v Karlovcu dva predikanta, ki sta večinoma pridigala v nemškem jeziku. Leta 1597 je bila v Karlovcu zgrajena protestantska cerkev, ki se je obdržala do leta 1645.⁴¹

16. 7. 1597 je gospodstvo Kostel plačevalo po 2 gld doklad za dela v Karlovcu. Sosednja gospodstva so plačevala več, med njimi Poljane 8, Metlika 10 in Kočevje 21 gld.⁴²

2.5. Zadnji turški napadi na Kostel

Turški napadi na Kostel so se nadaljevali leta 1582 in 1584. Leta 1585 so napadli dvakrat, prvič tik pred Marijinim vnebovzetjem, 24. 10. 1585 pa Defter paša s 9000 možmi, ki so jih kristjani potolkli pri Slunju.⁴³

Leta 1592 so Turki pustošili po južnih kočevarskih vaseh Spodnji in Zgornji Škrilj, Spodnja in Zgornja Muha vas, Verdreng, Spodnji in Zgornji Pockstein ter Spodnji Log. 4000 vojakov iz Karlovca je prišlo na pomoč, tako da se je 18000 Turkov moralo umikati. Le manjše število jih je prišlo do mostu. 8000 jih je bilo posekanih, tako da je bila Kolpa rdeča od turške krvi.⁴⁴

Po porazu pri Sisku 22. 6. 1593, Turkov ni bilo več v Kostel. 21. 9. 1593 je deželni glavar v Metliki izdal poročilo s popisom vojaštva na štirih gospodstvih, med njimi na Poljanah in v Kostelu.⁴⁵

22. 5. 1595 so v Ljubljani izdali poročilo o organizaciji obrambe meje v Kostelu, Poljanah, Kočevju, Ribnici in Ložu.⁴⁶ Po popisu iz leta 1596 je imela kostelska signalno-opozorilna točka štiri 1,5 funtne možnarje, petnajst pušk z naslonjali in več drugih pripomočkov. Signalna točka je bila zunaj zemljepisnih meja Kostela na Škrilju.⁴⁷

³⁵ Kriegsarchiv, Wien, IÖKR, Prot. II nr. 22, s. 3, julij 1579; Kruhek, n.d., 1995, str. 25; Simoniti, n.d., 1991, str. 242.

³⁶ KA, IÖKR, oktober 1579, prot. II, s. 156, št.2; Kruhek, n.d., 1995, str. 26.

³⁷ Kruhek, n.d., 1995, str. 72.

³⁸ Kruhek, n.d., 1995, str. 30.

³⁹ Kruhek, n.d., 1995, str. 74.

⁴⁰ Kruhek, n.d. 1995, str. 78.

⁴¹ Zgodovina narodov Jugoslavije, n.d., 1959, str. 394 in 398.

⁴² ARS, Stan. I, fasc. 163, šk.286, str. 1390.

⁴³ Tomšič, n.d., str. 98.

⁴⁴ Ecker, n.d., 15. 8. 1892, str. 4.

⁴⁵ ARS, Stan. I, fasc. 290 b, str. 1439–1444.

⁴⁶ ARS, Stan. I, fasc. 291, šk.438, str. 599–600.

⁴⁷ »Oberwald des Schloss Khostel auf des Perg Gschrrill genant« (Vasko Simoniti, Organizacija obrambe pred Turki na ribniškem območju v 16. stoletju, Kronika 30 (1982) str. 102 in 107; n.d., 1991, str. 174 in 176).

Slika 2: Trg Kostel po pol stoletja starem akvarelu.

3. Davki na gospostvu Kostel v času zadnjih turških vpadov

Listina z dne 17. 11. 1553,⁴⁸ pravzaprav vidimus iz leta 1515, poroča o sporu med Adamom Langenmantlom in sosesko (nachbarschaft) Kostel sestavljeno iz vseh kostelskih podložnikov. Tržani niso bili posebej navedeni.

Nenehne grožnje martolozov ob nemirni meji so gospodarsko močno prizadela prebivalce Kostela. Zato so si prizadevali za zmanjšanje doklad. 17. 7. 1560 so Kostelci in Poljanci poslali nadvojvodi prošnjo za spregled urbarialnih davkov in doklad pri mitnici Sv. Vida nad Reko.⁴⁹

Prošnjo naj bi odobrila deželni glavar Jacob pl. Lamberg (u. 1569) in kranjski vicedom Georg Höfer s Hasberga (Planine), zastavni gospod Matene med letoma 1564–1591 ter Planine pri Rakeku in Wallenburga pri Radovljici od leta 1577. V uradnem dodatku k prošnji so poleg Kostelcev in Poljancev navedli še podložnike Fiume (Reke) in Rieg (Kočevske Reke).

9. 9. 1566 je nadvojvoda v Gradcu upošteval poročilo komisije in na polovico znižal doklade podložnikov gospostva Kostel. Ukaz je sprejel tudi vicedom Höfer.⁵⁰

Zaradi nemirne meje je tudi graščak Langenmantl večkrat prosil za odpis davkov. Najstarejši dopis o njegovem plačilu zastavne vsote za Kostel je ohranjen za leto 1571.⁵¹ Leta 1575 je J. Langenmantl poročal o težavnem življenju ob meji v Kostelu.⁵² Hiše so bile požgane in težko je bilo poskrbeti za naselitev v njih. Podložniki so se izseljevali na druga gospostva, zato se ni dalo pobirati davščin. Že njegov oče ni mogel zlahka izterjati plačilo tretjega in šestega pfeniga, posebnega novega davka na vsako kupčijo med podložniki.⁵³ Seveda so se tudi Kočevarji med letoma 1574–1577 upirali plačevanju te novosti in se sklicevali na »staro pravdo«. Upirali so se tudi drugim novostim reformiranih urbarjev iz sedemdesetih let šestnajstega stoletja, s katerimi je nadvojvoda skušal pridobiti denar za obrambo pred Turki: glavarini, tedenskemu pfenigu in predvsem hišnemu ali hubnem goldinarju, ki naj bi ga plačevali ob vsakem dedovanju.⁵⁴ Kmalu po uvedbi teh novih davkov so turški napadi na Kostel prenehali in so si podložniki lahko mislili, da gre denar predvsem za stroške tridesetletne vojne.

13. 1. 1575 je nadvojvoda odgovoril iz Gradca naj zakupnik Kostela vsako leto plača 100 gld.⁵⁵ 9. 7. 1575 je Langenmantl ponovno pisal nadvojvodi o težavah s tlako ob meji,⁵⁶ ki naj bi jih imel že njegov oče Adam. Podobno pismo je pisal tudi deset dni pozneje, 19. 7. 1575.⁵⁷

3. 5. 1577 so kostelski podložniki pisali pismo vicedomu in nadvojvodi Karlu.⁵⁸ Pisar pisma ni datiral, zapisal pa ga je verjetno na gradu Kostel. Podpisal je Peraisa (Petra) Huette-rja iz Novih sel in Marttina Khlarischa (Klariča) iz Banje Loke.⁵⁹ Na ohranjeni kopiji ni križcev, ki bi ju narisala oba nepismena kostelska podložnika.

⁴⁸ ARS, Zbirka listin, po sporočilu Borisa Golca 20. 8. 1998.

⁴⁹ ARS, Vic. šk. 278, fasc. I/141, XXII–11.

⁵⁰ ARS, Vic. šk. 278, fasc. I/141, XXII–11.

⁵¹ ARS, Stan. I, fasc. 286, str. 280.

⁵² ARS, Stan. I, fasc. 287, str. 5–6.

⁵³ Glede na obliko zapisa je dajatev verjetno znašala 50% od vseh transakcij, medtem ko so Kočevarji plačevali deseti in dvajseti pfenig, skupaj le 15%.

⁵⁴ Widmer, n.d., 2001, str. 26 in 71.

⁵⁵ ARS, Stan. I, fasc. 287, str. 11.

⁵⁶ N.d., str. 295.

⁵⁷ N.d., str. 301–302.

⁵⁸ ARS, Stan. I, fasc. 287, str. 1585–1586.

⁵⁹ Urbar, 1570, n.d., str. 31 (Gregur) in 38.

Kostelci so se sklicevali na najemnika Kostela Langenmantla in prosili deželnega kneza naj jih oprosti plačevanja tedenskega pfeniga. Proti tej dajatvi so se upirali tudi Kočevarji, med letoma 1613–1617 posebno v Kostelcem sosednji Reki.⁶⁰

Dedni sovražniki Turki so Kostelce pognali s kmetij, ki so jih pred tem dolge ure obdelovali z lastnimi rokami. Od vse letine jim ni ostalo nič pridelka. Njihove ženske in otroci se morajo ponoči skrivati v gozdovih, kjer jih ogrožajo divje zveri in v divjini plenijo tudi njihovo delovno živino. Tako bodo kmalu ostali brez konj, ki so bili temelj kostelskega gospodarstva.

V januarju bi morali plačati tedenski pfenig. Vendar ne zmorejo, saj morajo biti vseskozi na preži pred sovražnikom. Nadvojvoda naj najemniku Langenmantlu priporoči, da jim bo spregledal desetino in tedenski pfenig. Za oprostitev od mitnine niso prosili, saj zaradi nemirne meje trgovanje čez Kolpo ni bilo donosno.

20. 5. 1577 je nadvojvoda Karl v Gradcu izdal ukaz za obrambo pred Turki.⁶¹ Zapovedal je nabavo kamna, apna, peska, desk in drugih pripomočkov za gradnjo obrambnih utrd. Delavce je v času gradnje osvobodil plačila davkov. Odobril je izplačilo 100 gld za oglednike ob meji. Pri obrambi naj bi sodelovali »vsi na Kranjskem rojeni ljudje«, gotovo pa tudi priseljeni uskoki.

Kostelcem je ukazal poslati tesarje in druge obrtnike, ki bodo gradili in popravljali utrdbe, verjetno tudi grad Kostel. Tedenski pfenig naj Kostelci kar obdržijo, dajati pa morajo oborožene ljudi iz svojih vrst.

23. 12. 1578, pol leta po turški zasedbi Kostela, je Langenmantl pisal deželnim stanovom v Ljubljano.⁶² Ni označil ali je zapis nastal v Kostelu, ki so ga po požigu Trga morda že usposobili za bivanje.

Langenmantlove grajske zaloge je požig močno prizadel. Na srečo je imel nekaj žita in vina varno uskladiščenega v Thurnu pod Brestanico na Štajerskem, dovolj daleč od hrvaške meje. Zaradi pomanjkanja je prosil za spregled plačila zastavnine ter tretjega in šestega pfeniga na gospostvu Kostel. Skladiščnik deželnih stanov naj bi mu izdal žito in vino na račun, da bi lahko oskrbel tudi kostelskega župnika.

11. 2. 1579 je nadvojvoda Karel v Gradcu osvobodil kostelske podložnike plačevanja tretjega in šestega pfeniga in s tem končal dolgoletni spor. Upošteval je njihovo prošnjo z dne 3. 5. 1577, ki jo je Langenmantl podprl 23. 12. 1578 in jo kar petkrat omenil leta 1579. Langenmantl je leta 1579 poročal nadvojvodi tudi o turških vpadih.⁶³ Zaradi pomanjkanja je del zastavne vsote za Kostel pokrival iz dohodkov od svoje posesti Thurn pod Brestanico in od tam uvažal živila. Opisal je tudi delovanje kostelskega župnika in grajskega oskrbnika, ki je živel ob sami meji.⁶⁴

Langenmantlov vohun iz Ogulina je poročal o Turkih, treba pa je bilo plačevati še druge obveščevalce.⁶⁵ Poleg tega je imel tudi stroške z vzdrževanjem gradu in moštva. Turki so vdirali v deželo tudi po dvakrat na leto in prizadejali ogromno škode, »posebno zadnjič, ko so odpeljali iz Kostela 60 ljudi in 30 konj ter požgali 35 hiš skupaj s tam spravljenim žitom in živino«. Glede na zapisano škodo je šlo za napad 30. 9. 1577, ki je bil očitno najhujši v tej

⁶⁰ Widmer, n.d., 2001, str. 26, 115, 118, 120.

⁶¹ ARS, Stan. I, fasc. 287, str. 1601–1602.

⁶² ARS, Stan. I, fasc. 288, str. 281–282.

⁶³ ARS, Stan. I, fasc. 288, str. 1803–1806.

⁶⁴ N.d., str. 1803–1804.

⁶⁵ N.d., str. 1804–1805.

dobi. Podložnikom ni ostalo niti seme za setev. Zato graščaku niso mogli plačati desetine od prirastka.

Langenmantl in njegovi podložniki so med velikimi nesrečami ob nemirni meji družno prosili vladarja za milost. V skupni stiski so bili odnosi med luterancem Langenmantlom in podložniki dobri, čeprav ne vemo, koliko Kostelcev je prestopilo v novo vero. V devetdesetih letih so imeli v Kostelu protestantskega župnika in ob njem domačega katoliškega kaplana.

Leta 1579 je bilo izdano poročilo od dajatvah v Kostelu.⁶⁶ 29. 11. 1583 je vicedom izdal dopis o Langenmantlih in njihovi posesti v Kostelu.⁶⁷ Kostel naj bi dajal letno 200 fl,⁶⁸ vendar je v resnici plačeval komaj petino te vsote.

Poročilu deželnih stanov je bilo priloženo poročilo J. Langenmantla. Za junij naj bi plačal 304 fl, za maj pa 287 fl 24 kr. Langenmantl je se je pritoževal čez vlahe (uskoke) in našteval težave s tlako. Dajatve je ovirala celo kuga, ki jo je raziskovala tudi komisija.⁶⁹ Kuga je leta 1546, 1578 in 1600/1601 zajela Kočevje in v Kostelu povsem opustošila nekatere vasi.⁷⁰

Leta 1579 je J. Langenmantl začel dolgotrajno tožbo proti Francu Gallu pl. Gallernsteinu (u. 1614), zakupniku Ribnice in posestniku na Bizeljskem. Tožil ga je, češ da je Langenmantlovim kmetom preprečeval plačevanje desetinskega žita in ga zahteval zase. Za priče so bili vabljeni podložniki obeh plemičev, vendar med njimi ni bilo Kostelcev.⁷¹ Tožba se je nadaljevala še v 17. stoletju.

Leta 1585 so farani župnije Kostel prosili za spregled plačila mitnine za sol in primorsko vino, ki je znašala 20 kr od soli in prav toliko od bokala vina. Kostelska fara na habsburški strani meje je trpela pomanjkanje, saj je morala živež dajati poslom in vojakom. Vzdrževali so še krščanske ljudi na hrvaški strani, ki naj bi preprečili prehod Turkov skozi gozdove. V zadnjem letu so pomagali oboroževati ljudi na Hrvaškem za boje proti turškemu paši.

»Krščanske duše« kostelske fare so bile vsako uro in vsak dan, tudi ponoči, ogrožene od Turkov. Morali so se skrivati med divjimi živalmi, in trepetati za svoje hiše in imetje pred martolozji, ki so prihajali v skupinah po 65 in več oseb. Med potovanji na morje proti St. Vidu nad Reko skozi velike in nevarne gozdove, ki jih v enem dnevu ni bilo mogoče prepotovati, so zaslužili komaj za sol in druge hišne potrebščine. Pogosto so jedli neslano hrano. Zato so prosili za oprostitev plačila mitnine pri prevozu soli od morja, ki so jo zaračunavali obo-roženi graničarji, višji oskrbnik mitnic na Kranjskem in oskrbnik mitnice na St. Vidu.⁷²

25. 10. 1586 je nadvojvoda Karel iz Gradca poslal kranjskemu vicedomu odgovor na prošnjo Kostelcev. Opozoril je na škodo, ki bi nastala, če bi dovoljenja izkoristili za tihotapstvo.⁷³

31. 7. 1586 so v Ljubljani popisali dajatve od točenja vina v Kostelu. Plačali naj bi: Marina Marintschin 3 krone, gospod Adam Langenmantl 8 kron in Martin Zallevitsch 3 krone.⁷⁴

Marina Marinč je bila Kostelka, Martin Zalevič pa ne. Za razliko od Langenmantla nista bila zapisana kot »gospoda«, saj sta bila bržkone gostilničarja. O legi kostelskih gostiln ni podatkov pred 18. stoletjem.

⁶⁶ ARS, Stan. I, fasc. 207 a, str. 153.

⁶⁷ ARS, Stan. I, fasc. 289 a, str. 575–581.

⁶⁸ N.d., str. 576.

⁶⁹ ARS, Stan. I, fasc. 289 a, str. 277–278.

⁷⁰ Ecker, n.d., 15. 7. 1892, str. 3; Steska, n.d., 1896, str. 213; Tone Jurkovič-Butinov od Krkovih, sporočilo, junij 1995.

⁷¹ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 73–94.

⁷² ARS, Vic. šk. 182, fasc. I/102, XXII–8.

⁷³ ARS, Vic. šk. 182, fasc. I/102, XXII–8.

⁷⁴ ARS, Stan. I, fasc. 289 b, str. 1030.

4. Kostelski trgovci konec 16. stoletja

4.1. Tovorniki in trgovina s primorjem

Kostel je bil središče pomembne tranzitne trgovine med primorjem in osrednjo Kranjsko. Kostelski tovorniki so imeli veliko tovarnih konj in goved, ki niso bili naštet med dajatvami.

Dovoljeni del kostelske trgovine je bil predvsem krošnjarjenje z lastnimi pridelki po patentu iz Linza leta 1492.⁷⁵ Kostelci so izkoriščali tudi privilegije za posredniško trgovino med morjem in Ljubljano, ki jih je cesar dal uskokom ob naselitvi. Tako je bilo precej kostelskih trgovcev zapisanih v mitninskih knjigah mesta Reka.

Veliko donosnejše je bilo tihotapstvo, predvsem soli. Tri četrtine pridelane soli z otoka Paga so podložniki iz (Novega) Vinodola, Kostela in Kočevja tovorili mimo Reke po tihotapških poteh.

Tihotapstvo mimo habsburške Reke proti Bakru, svobodnemu mestu Frankopanov in pozneje Zrinjskih, so podpirali tudi kostelski graščaki ter hrvaški tovorniki.⁷⁶ Kočevski mestni svet in sodnik sta leta 1586 svetovala vicedomu, naj pri prehodu Brod na Kolpi postavi posebne paznike, ki bi ustavljali tihotapce.

4.2. Oprema kostelskih tovornikov

Povprečna Kostelska kmetija je bila obremenjena z dvajsetimi soldi⁷⁷ tovarnine na leto. Skupna kostelska tovarnina je dosegala 1170 ss ali 780 kr. Domnevamo, da so vse Kostelske hube z denarno dajatvijo tovarnine leta 1494 povrnile stroške za vsaj 20 tovorjenj v Ljubljano ali do morja v eno smer.

Kostelci so tovorjenje za graščino sprva opravljali v naravi tako, da so podložniki z več hub skupaj prepeljali tovor. Leta 1494 so vse cele hube plačevale po tretjino cene tovorjenja na razdalji 100–150 km.⁷⁸

Leta 1570 je bilo v Kostelu popisanih 105 konj in 135 volov. Leta 1516 je bila v Ljubljani cena voliča 5 do 6 gld, cena tovarnega konja največ do 9 gld, tovarnina od Ljubljane do Reke pa je veljala 47 kr. Za pot dolgo 100 do okoli 150 km so znašale tovarnine brez mitnine 40 do 45 kr ali 20–30% nakupne cene. Za mitnine je bilo treba odšteti še 10 do 11%, po letu 1596 celo 22% kupne cene tovorjenega vina. Potne stroške je bilo treba plačati za tri tovornike, ki so lahko oskrbovali 6 tovarnih konj. Cenejši je bil vozni promet, kjer so trije konji za vprego vlekli težo 6 do 7 tovorov, gonila pa sta jih le voznik in hlapec. Z upoštevanjem nihanja cen in kupne moči so bile tovarnine med letoma 1516 in 1620 približno enake.

Leta 1618 je tele stalo 106 2/3 kr. Dninar je tisti čas zaslužil 9 kr na leto. Tovornik med Gradcem in Ljubljano (okoli 200 km) je imel čistega zaslužka za 40 dnin ali za 3 teleta. Čisti dobiček tovorjenja od Ljubljane do obale in nazaj je tovarniku navrgel za četrtno voliča ali za šestino konja, s katerim je tovoril,⁷⁹ če zanemarimo potne stroške.

⁷⁵ Marija Makarovič in Eva Lenassi, Slovenska ljudska noša v besedi in podobi, Četrty zvezek, Kostel, Ljubljana 1989, str. 3; Widmer, n.d., 2001, str. 131.

⁷⁶ Žagar, n.d., str. 103–104.

⁷⁷ 13 kr 1 den (Kos, n.d., 1991, str. 166).

⁷⁸ Cena tovorjenja od Kostela do morja (Bakar ali Reka, cca.60 km) ali do Ljubljane (cca.100 km) je bila manjša od cene 40–45 kr za tovorjenje po poti 100–150 km leta 1516 (Ferdo Gestrin, Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, SM, Ljubljana 1991, str. 286).

⁷⁹ Gestrin, n.d., 1991 str. 286, 287 in 288.

12. 1. 1576 je obed južno od Ljubljane v Markah stal 9 kr, hlevarina za noč in dan pa 3 kr. Leta 1578 je bilo treba za star ovsa odšteti 40 kr. Krma z 1/48 ljubljanskega stara ovsa po posameznem konju je bila enaka v vsej deželi in naj bi imela tudi enako ceno. V Koschani (Košani) na Notranjskem je leta 1627 funt govedine stal 3 pfenige 1 vinar, kravje in slabo volovsko meso pa 3 pfenige. Funt koštrunovega mesa je stal 4 pfenige, drugo meso pa 3 pfenige. Za 4 pfenige se je dobilo dva kosa kruha težka po 2 funtov,⁸⁰ kot so jih dajali kostelskim podložnikom za dan tlake leta 1603.

Na poti med Metliko in Bakrom krma, hrana in prenočišče niso bili cenejši kot v Ljubljani. Ob vsakem prenočišču je bilo treba plačati oskrbo za enega konja in pol človeka po tovoru; v primeru prevoza z vozovi pa manj. Oskrba konja in pol oskrbe človeka je veljala 12. 1. 1576 v Markah gotovo nad 12 kr, kar je več od četrtnine tovarnine od Metlike do Bakra v eno smer.

Z vsemi svojimi konji so lahko Kostelci naenkrat prepeljali 105 tovorov po 150 kg ali 15,75 ton. Podložniki Kostela, Poljan, Kočevja in Gerovega⁸¹ so konec leta 1585 v enem mesecu prepeljali okoli 3000 do 4000 reških staričev žita. Prevoz od metliškega ozemlja do Bakra je naročil senjski trgovec Matija Daničič⁸² za potrebe Benečanov. En sam beneški trgovec je kupil okoli 400 starov tega žita.⁸³ Pri prevozu tovara se je skušal izogniti reški mitnici, vendar se je zaradi burje vseeno moral zateči v reško pristanišče. Tam so njegov tovor obravnavali kot kontrabant. Ladji so odvzeli krmilo, da ni mogla izpluti, dokler niso končali postopka proti trgovcu.⁸⁴

Če bi bil reški star enak bakarskemu,⁸⁵ bi skupni tovor meril okoli 140.000 l pšenice. Pri gostoti pšenice 1 kg/l, je bil tovor težak okoli 140 ton. Treba je bilo torej odpeljati 933 tovorov težkih po 150 kg. Kostelci niso tovorili sami, saj bi moral vsak kostelski konj v povprečju prenesti skoraj 9 tovorov po 150 kg iz Metlike v Reko. Tega gotovo ni bilo mogoče opraviti v enem mesecu.

Prevoz 933 tovorov je terjal 6531 delovnih dni.⁸⁶ Če je bila pot neotovorjenih konj nazaj od Bakra v Metliko za polovico hitrejša, pomeni to skupno okoli 10.000 delovnih dni. Če so delo opravili v mesecu dni, so potrebovali nad 300 konj, med katerimi je vsak odpeljal po tri tovore iz Metlike čez Kostel v Bakar v mesecu dni. To pa je trikratno število kostelskih konj po popisu iz leta 1570.

Za spremstvo tovara so potrebovali po enega človeka na dva konja. Če so uporabljali vprege za vozni promet, so potrebovali dvakrat manj konj in za tretjino več ljudi.⁸⁷ Verjetna pot je bila Metlika-Črnomelj-Poljane-Kostel-Brod-Delnice-Bakar v skupni dolžini okoli 120 km.

⁸⁰ Dimitz, n.d., 1875, str. 232–233 in 482.

⁸¹ Po Žagarju (n.d., str. 103) naj bi vso tovarjenje opravili Kostelci sami in sicer »po skrivni poti«, medtem ko Gestrin (n.d., 1991, str. 255) tihotapstva Kostelcev ne omenja, ob njih pa našteva še poljanske, kočevske in gerovske tovarnike.

⁸² Po Žagarju (n.d.) naj bi se pisal Dimič.

⁸³ Ferdo Gestrin, Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stoletju, ZČ 29 (1975), str. 118; Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, SAZU, Ljubljana 1972, str. 51–52; Gestrin, n.d., 1991 str. 255.

⁸⁴ Dokumenta ni mogoče najti v ARS, Vic., fasc. I/73, 16. 4. 1586. Rodovina Daničič je bila v zelo vplivna. Iz časov boja proti Turkom je leta 1580 znan uskoški general Giorgio Danicichio, leta 1581 pa so barona Lambergerja pri vrnitvi v Nemčijo spremljali tudi trije bratje Danicichi (Franjo Rački, Prilog za poviest hrvatskih uskoka, Starine JAZU, 9 (1877) str. 195–198, 212 in 236; Gestrin, n.d., 1991, 155).

⁸⁵ Beneški star je okoli leta 1528 meril 83,32 l, bakarski star pa okoli leta 1610 le 39,98 l (Kos, n.d., 1991, str. 169 in 172).

⁸⁶ Po Gestrinu (n.d., 1991, str. 288) je tovarnik potoval iz Ljubljane na Reko 9 do 10 dni (cca.160 km). Za četrtno krajšo pot od Metlike čez Kostel v Bakar je lahko opravil v 7 dneh v eno smer.

⁸⁷ Gestrin, n.d., 1991, str. 287–288.

Po tedanjih poteh otovorjen konj ni mogel potovati hitreje od 5 km/h. Tako so za pot iz Metlike v Bakar in nazaj potrebovali skoraj 48 ur ali 6 dni s po 8 urami tovorjenja. Če bi Kostelci tovorili sami, brez pomoči Kočevarjev, Poljancev in podložnikov iz Gerova, bi kostelski konji opravili nad 44.000 delovnih ur v mesecu dni ali več kot 14 ur dnevno na posameznega konja. Gotovo je bilo treba po šestih urah tovorjenja iz Metlike konje zamenjati v Kostelu.⁸⁸

4.3. Kostelski trgovci na mitnici nad Reko

Poleg tihotapstva so se Kostelci ukvarjali tudi z dovoljeno trgovino in plačevali mitnine. Mato Huetter je skozi mitnico na Reki leta 1586 ali 1587 tovoril 350 klobukov po 1 gld, 13. 5. 1587 še 100 klobukov, 4. 10. 1587 166 klobukov in 4. 12. 1587 100 klobukov. 4. 10. 1587 je Bernard Huetter tovoril 50 klobukov. 10. 6. 1594 je Gašpar Huetter tovoril 3 kadane (po 48 kg) soli, 13. 8. 1594 Juri Klobučar 3 palice platna po 2 kr, Gore Huetter pa 5. 1. 1594 en tovor uvoženega vina.⁸⁹ Klobučarji (Heuetter) so poleg klobukov tovorili tudi druge dobrine: raševino, obročje (za sode), drož, nečke, deske, pomaranče, olje, milo, fige, riž in rožiči, mandeljni. Domnevno so vino in sol uvažali iz Primorja, s celine pa so prinašali predvsem sukno.

Huetterji so bili Kostelci, meščani Kočevja ali pa Kostanjevice, njihov priimek pa so ponekod poslovenili v Klobučar.⁹⁰ Spomin na klobučarsko obrt ali večjo trgovino danes ni več živ med Kostelci. V kostelskem narečju se uporablja naziv »škrjak« za klobuk, zato priimek Klobučar zveni nekoliko tuje.

26 različnih kostelskih priimkov je bilo zapisanih v reških mitninskih knjigah za leto 1586/87 in 1594 ter po eden za leto 1538 in 1631. Mitničarji niso zapisovali bivališč tovarnikov, ki jih lahko določimo glede na enake priimke v tedanjih kostelskih urbarjih. Osnovni trgovski artikel je bila sol, pa tudi platno ter vino, domače in uvoženo.

Količine prepeljanega blaga so pripadale predvsem majhnim trgovcem. Le Kosler je leta 1594 prevažal 12 tovorov soli, vsi drugi pa so imeli 10 tovorov ali manj. Zato so tovorili v manjših skupinah, ki ni presegala 10 tovarnih živali, bržkone predvsem konj.

Razen za leto 1585 nimamo podatkov o žitu, ki naj bi ga tovorili kostelski trgovci. Kmečka trgovina z žitom bržkone ni šla skozi deželno knežje reško pristanišče, temveč na svobodno pristanišče Bakar po tihotapskih poteh; po njih so speljali tudi večino soli. Kočevsko in bržkone tudi kostelsko gospostvo pa je prodajalo in dovažalo žito za vojsko v Senju.⁹¹

Kostelska cesta je v 16. stoletju peljala v Kočevje preko Črnega Potoka, drugače kot danes. Sol so tovorili na konjih, saj pot ni bila dovolj dobra za vprego. Promet je tekel tudi od Trsta čez Ribnico, Kočevje, Cvišlerje, Mačkovec, Knežjo Lipo in Stari trg do Vinice.⁹²

⁸⁸ Za prevoz 933 tovorov so podložniki zaslužili nad 660 gld, če so blago tovorili tudi domov grede pa dvakrat toliko. Z izkupičkom tovorjenja v obe smeri so Kostelci lahko kupili vsaj 155 tovarnih konj, torej pol več, kot so jih imeli dotlej. To je previsok zaslužek za enomesečno delo. Od njega je treba odšteti mitnine in potne stroške: oskrbo s hrano, pijačo in krmo, nočitve ter morebitna popravila opreme ali kakšno večjo nesrečo na poti.

⁸⁹ Gestrin, n.d., 1972, str. 254, 255, 269, 293, 312 in 331.

⁹⁰ Južnič, Južna meja »Kočevskega otoka« v 15. in 16. stoletju, Kronika, 43/3 (1995) str. 21; Urbar 1570, n.d., str. 31; Wolsegger, n.d., 1890, str. 157; Wolsegger, n.d., 1891, str. 15.

⁹¹ Widmer, n.d., 2001, str. 93.

⁹² Ecker, n.d., 15. 7. 1892, str. 2.

5. Kostelci do začetka tridesetletne vojne in prodaje gospostva Langenmantlom

5.1. Urbar deželno-knežjega gospostva Kostel

Urbar datiran 14. 5. 1603 poznamo le po treh prepisanih straneh shranjenih med poročili o kostelskem uporu iz leta 1767.⁹³ Vsaka polna kmetija je morala opraviti:

Obdelovanje (zemlje s plugom, podobno leta 1570)	2 dni
Ograjevanje (enako leta 1570)	1 dan
Okopavanje, pletje (enako leta 1570)	1 dan
Žetev (enako leta 1570)	1 dan
Košnja (podobno leta 1570)	1 dan
Tretje in prinašanje prediva na grad (podobno leta 1570)	1 dan

Podložniki so morali ročno delati in pomagati na gradu. Vsakemu so za vsak dan tlake leta 1603 prisodili po dva kruha namesto kruha s tolščo iz leta 1570. Vrsta kruha ni bila zapisana.

Nadaljevanje ohranjenega dela reformiranega urbarja opisuje dajatve od krčmarjenja v trgu Kostel, v gostilnah in vinotočih. Plačevali so po 53 kr 1 den ob sv. Juriju.⁹⁴ Gostilne so bile obdavčene enako kot leta 1570, ko so gostilničarji letno plačevali 4 libernike.⁹⁵

Po urbarju iz leta 1603 je vsaka polna huba opravila po sedem dni tlake enake vrste kot leta 1570. Leta 1603 ni bilo zapisano, da je treba zorane njive tudi pobranati, pokošeno travo pa posušiti in pripeljati na grad. Zapisali pa so, da je treba na grad pripeljati strti lan, kar 33 let prej ni bilo posebej omenjeno. Verjetno so bili Kostelci leta 1570 in 1603 obvezni do enake tlake okoli deset dni na leto.

Kostelci so se v 16. stoletju preusmerili najprej od poljedelstva in gozdarstva k živinoreji in pozneje nazaj k poljedelstvu. Priseljeni uskoki so se v drugi polovici 16. stoletja prilagodili staroselcem in konec stoletja opustili vzdrževanje večjih čred drobnice. Kljub temu se vrste ročne in živinske tlake med letoma 1570–1603 niso spremenile, med tem ko je pred letom 1570 prišlo do velikih sprememb. Gotovo so se med letoma 1570–1603 spremenile druge dajatve, ki jih ohranjeni izveček iz urbarja za leto 1603 ni vseboval. Med letoma 1570–1681 so postopoma nadomeščali dajatve v naravi s plačevanjem denarja.

5.2. Davki na gospostvu Kostel

Okoli leta 1600 je vicedom v nedatiranem dopisu izdal odlok o plačevanju zastavne vsote na gospostvih v Kostelu in soseščini.⁹⁶ 19. 3. 1600 so iz Ljubljane poslali dopis najemniku gospostva Kočevje grofu Nikolaju Blagaju (u. 1606) in najemniku gospostva Kostel baronu Langenmantlu o njunih podložnikih.⁹⁷

⁹³ ARS, Dež.glav, Rub.Publ.Polit, šk. 42, nepaginirano.

⁹⁴ Okoli 18 g srebra (Kos, n.d., 1991, str. 167).

⁹⁵ Na str. 70 urbarja za leto 1570 beremo, da je 1 libernik veljal 13 kr 1 den kranjske veljave. Višjo vrednost naj bi imel beneški libernik četrto stoletja pozneje na Kočevskem (Kos, n.d., 1991, str. 166; Widmer, n.d., 2001, str. 212). Dajatev je ostala nespremenjena tudi po dokumentu z dne 26. 7. 1616 (SLA-H, Karton 84, Heft 4a, str. 9).

⁹⁶ ARS, Stan.I, fasc. 293 b, šk. 465, str. 1641–1645.

⁹⁷ ARS, Stan.I, fasc. 192, šk. 446, str. 361–362.

18. 10. 1602 je Filip Khobenzi (Kobencl) pl. Prosseg iz Jame pri Postojni (Lüeg) poročal kranjskemu vicedomu o pobiranju denarne tlake v Kostelu pod najemnikom graščine Langenmantlom. Verjetno so pobirali dajatve po urbarju iz leta 1570.⁹⁸

12. 6. 1606 so iz Ljubljane poročali nadvojvodi o Turkih ujetih pri Poljanah.⁹⁹ 3. 5. 1611 je vicedom na kratko poročal o denarju porabljenem v Kostelu, bržkone za obnovo gradu.¹⁰⁰

V drugem dopisu z dne 6. 7. 1612 so se kostelski podložniki pritoževali zaradi obdavčevanja pri prevozu lesa in tovorjenju žita. Omenili so grad Lož in tihotapljenje v smeri Notranjske, med tovorjenimi dobrinami pa vino, katerega prevoz v Kostel je bil obdavčen.¹⁰¹

Kranjski vicedom je k pritožbam kostelskih podložnikov dne 6. 1. 1612 in 20. 6. 1612 priložil kratki opombi. Med letom 1594 in koncem leta 1607 so bili kmetje na območju Kočevja, Poljan in Kostela v zaostanku pri plačevanju tedenskega pfeniga. Kočevjarji so davkarje pričakali celo z orožjem, Poljanci in Kostelci pa so se izgovarjali na napade Turkov in uskokov. Tako ni mogel vicedom od leta 1594 pobrati nič tedenskih pfenigov, mesta in vasi pa so odklanjala celo plačevanje hubnega goldinarja ob dedovanju. Zaradi kratke življenjske dobe so bila dedovanja dovolj pogosta, da je postala dajatev hudo breme tako za Kočevjarje iz sosednje Reke,¹⁰² kot za Kostelce. Zaostalih davkov od dedovanja se je nabralo toliko, da so se Kostelci še več kot dve desetletji tudi z orožjem upirali plačevanju.

5.3. Tihotapstvo

Ko je turški pritisk oslabil, je začelo ob meji cveteti tihotapstvo, kot beremo v dopisu vicedoma Jožefa Panizöla (Pänozöl), poslanem iz Ljubljane 26. 11. 1611.¹⁰³ Šest dni pozneje je nadvojvodi poročal o skupinah 300 do 400 kočevarskih tovarnikov, ki so tihotapili proti Bakru in drugim pristaniščem po prepovedanih skrivnih poteh.¹⁰⁴

6. 2. 1612 in 26. 1. 1613 je komisija nadvojvodskega urada poročala o tihotapskih poteh mimo Sv. Vida nad Reko. Kostelci so prenašali pridelke mimo mitnice in jih skrivaj tovorili na Hrvaško.¹⁰⁵

6. 2. 1613 se je Langenmantl v Kostelu skliceval se na svoj dopis z dne 28. 1. 1613, ki se ni ohranil. 29. 1. 1613 je uveljavil deželni red med podložniki. Posebne težave je imel s šestimi podložniki, ki jih ni posebej imenoval. Poročal je o prihodu ulancev ter o izvrševanju smrtnih kazni nad upornimi podložniki.¹⁰⁶ Število smrtnih kazni ni bilo zapisano.

Obravnaval je ročno obdelovanje zemlje, gojenje rastlin ter tovorjenje orehov in žita. Kostelski podložniki naj bi tovorili žito hrvaškega grofa Zrinjskega. Omenil je mitnico za pregledovanje tovorov, bržkone na današnjem »Avžlaku«¹⁰⁷ Pri Pirčah. Kranjski tovarniki naj bi se po poti tudi upijali. Opisal je gojenje sadnih dreves, pri plačilu kontribucije pa je posebej izpostavil Pobrežce ob Kolpi.

⁹⁸ ARS, Vic. šk. 75, II–4.

⁹⁹ ARS, Stan.I, fasc. 293 b, šk. 464, str. 27–28.

¹⁰⁰ ARS, Vic. šk. 75, II–3.

¹⁰¹ ARS, Vic. šk. 75, II–3 (maj 1611–februar 1613).

¹⁰² Dimitz, n.d., 1875, III, str. 444; Widmer, n.d., 2001, str. 26, 115, 118.

¹⁰³ ARS, Stan.I, fasc. 293, šk. 461, str. 1839–1840.

¹⁰⁴ Widmer, n.d., 2001, str. 116–117.

¹⁰⁵ ARS, Vic. šk. 75, II–3.

¹⁰⁶ ARS, Vic. šk. 75, II–3.

1. 7. 1613 je grof Thurn iz Ljubljane poslal nadvojvodi Ferdinandu nepodpisano pismo o tovorjenju skozi kostelsko mitnico in o cesarskih dohodkih na njej.¹⁰⁷ Mitnico je imel v zakupu Hans Wilhelm Langenmantl, zato je dopis poročal tudi o njegovih dohodkih z graščine Kostel. Langenmantli so zaradi nemirne meje trpeli veliko škode, ki so jo povzročali tudi »novi vlaški naseljenci«, čeravno je od njihovih prvih naselitev po najvišjem ukazu minilo že osem desetletij. Skrbeli naj bi za vzdrževanje in pomlajevanje stražarjev v deželi, vendar so bili vseskozi v sporu z Langenmantli.

Deželni glavar je poročal o mnogih tihotapskih poteh skozi Kostel. Najemnik kostelske mitnice je pobiral po 6 krajcarjev mitnine od tovara. Poleg tega je pobiral še kontribucijo za državno blagajno. Zmerjal je potujoče podložnike črnomaljskega gospostva, katerih kmečka trgovina je v začetku novega veka močno ogrožala trgovski monopol meščanov.

5.4. Obramba

1. 2. 1614 sta brata Hans Wilhelm in Karl Langenmantl poslala pet strani dolgo pismo nadvojvodi Maksimilianu v Gradec. Ta je sprejem potrdil z zaznamkom dne 17. 2. 1614. Poročala sta o opremi in konjih na gradu Kostel, ki ga 10 ljudi težko uspešno brani pred napadalci. Čeprav je neposredna turška nevarnost minila, so oboroženi tržani morali stražiti na zidovih in zanemarjati obdelovanje njiv. Omenjala sta svojega prednika J. Langenmantla, njegovega oskrbnika Juana in Ivana Langenmantla.¹⁰⁸

16. 7. 1614 je dal deželni upravitelj baron Auersperg v Ljubljani popisati opremljenost obmejnih gradov za obrambo Kranjske.¹⁰⁹ Najprej je bila opisana utrdba Ig, kjer je bilo pri roki nekaj slabih težkih trdnjavskih pušk brez smodnika in svinca. Na Turjaku so imeli tri možnarje, 20 težkih trdnjavskih pušk in smodnik. Ortnek je imel tri možnarje ter še dva druga, 20 ali več težkih trdnjavskih pušk, malo smodnika in nič svinca. Lož je imel dva majhna možnarja, 18 težkih trdnjavskih pušk, nič smodnika niti svinca. V Ribnici so imeli dva možnarja ter še dva zraven. V stolpu so imeli železno kratko puško, pet ali šest težkih trdnjavskih pušk ter še najmanj 30 ali 40 občinskih. Ni pa bilo smodnika in svinca. Fridrihštajn pri Kočevju je imel dva možnarja, velikega in majhnega, ter tri možnarje, ki so jih s Hrvaške prepeljali grofi Blagaji. Na gradu v Kočevju so imeli tudi dva centa smodnika za 24 mušket, ki jih bodo deloma prenesli na Fridrihštajn. V mestu Kočevje so se pred 18–20 leti zelo pritoževali glede gradu Fridrihštajn, zato so se sami oskrbeli s strelivom, smodnikom in kamenjem za obrambo. Manjkalo je lesa za kurjavo, predvidoma tudi smodnika. Nekaj smodnik so shranili nad gradom na gmajni. Deželni upravitelj je prosil deželnega kneza, da naj po preudarku odobri dodatni smodnik in svinec in tako omogoči dobro obrambo.

V primerjavi s sosednjimi gradovi je bil Kostel dobro zavarovan. Imel je 4 možnarje in 39 težkih trdnjavskih pušk ter je bil dobro preskrbljen s smodnikom in svincom. Pri večjih obrambnih dejavnostih so lahko uporabljali tudi nekaj dobrih mušket, ki jih je Langenmantl izprosil od kneza. Možnarji in drugo orožje so bili podobni dve desetletji starejšemu popisu na bližnji signalno-opozorilni točki Škrilj. Po prenehanju turške nevarnosti so orožje s Škrilja verjetno prenesli v grad Kostel. Tam je ob spremenjenih političnih okoliščinah služilo novemu namenu, predvsem ustrahovanju upornih podložnikov.

¹⁰⁷ ARS, Vic. šk. 75, II–3.

¹⁰⁸ ARS, Vic. šk. 75, C II, II–5.

¹⁰⁹ ARS, Stan.I, fasc. 308 b, šk. 537, str. 41–42 in dalje.

Podložniki in tudi tržani so se vseeno pritoževali nad zavarovanjem svojega blaga, stanovanj in kmetij. Prosili so, naj sezidajo kočice za stražarje ob treh javnih mejnih prehodih in tako poskrbijo za njihovo varnost. Trije prehodi so bili verjetno čez Kolpo. Med njimi je bil gotovo Brod pri današnji Petrini. Kostelci so zahtevali namestitve obrambnih in ne carinskih obmejnih postojank. V teh desetletjih je prišlo do velikih sprememb, saj je pritisk obmejnih roparjev oslabil in so se odprle tihotapske poti v Bakar. S hrvaške strani Kostelcem ni več grozila nevarnost, temveč je bil prav neoviran prehod čez Kolpo pogoj za dobro kupčijo. Tako kostelskim tihotapcem carinska izpostava postavljena 37 let pozneje pri Pirčah ni bila po godu, čeprav so jo prav njihovi očetje zahtevali v obrambne namene.

Po vicedomovem poročilu iz prve polovice leta 1619¹¹⁰ je zakupni imetnik gospostva Kostel vzdrževal 12 vojakov na Brodu, 12 v Moravicah in 6 v drugih krajih. Postojanke na Hrvaškem so služile tudi za obveščanje o nevarnosti napadov. Problemi so nastajali zaradi nerednega plačevanja vojakov v postojankah. Dopis je obravnaval še žito, raznovrstno živino in druge posesti kmetov, ki so jih ogrožali Turki. Kostelski kmetje so uporabljali tudi zemljo na Hrvaškem in jo »gnojili z znojem in krvjo«. Martolozi so jih ropali skupaj z »dednimi sovražniki«. Zato naj bi Kostelci plačali le pol predpisanega davka, vsaj v tovorjenju in predivu.

Kostelci so lahko v eni uri pretovorili blago čez svoje gospostvo, torej od Kaptola do Petrine. Občasno je prihajalo do zaplemb tovorov, kar so vedno zelo težko prenašali.

5.5. Spori s Kočevarji

Nadvojvoda Ferdinand II. (1578–1637) je v Gradcu 20. 6. 1613 imenoval dva komisarja za določitev meje med kostelskim in kočevskim gospostvom. Zgladila naj bi še spore med najemnikom kočevskega gospostva grofom Janezom Vajkardom Blagajem in njegovimi podložniki. Komisar Jurij Diener je težko zbolel. Zato je drugi komisar Andrej Ziegelfest pl. Haft od Marchburga¹¹¹ namesto njega samovoljno določil Zaharijo Tanzerja (Tancer), nekdanjega služabnika Otta iz Tiefenbacha (nemške Brige), kočevske vasi tik ob severni meji Kostela. Tanzer ni bil predstavljen zbornici, ki je zato izbiro zlovoljno pograjala. Ziegelfest ga je gotovo določil zato, ker je mejo dobro poznal.

7. 11. 1613 sta komisarja prispela v Kočevje. Posebno sporni so bile obmejni gozdovi, paša in zemljišča, zaradi katerih je večkrat prišlo do preprirov, tepeža in celo uboja med Kostelci iz Podsten, Suhorja, Ajblja, Jesenovega vrta in Rak ter Kočevarji iz Zdihova, Ograje, Morave in Dolnje Brige. 7. 12. 1613 je komisija podpisala poročilo skupaj z Langenmantloma, kočevskim oskrbnikom Pavlom Schweigerjem in župnikom Leonardom Ziegelfestom, ki se je leta 1589 kot protestant poročil s Schweigerjevo sorodnico. Pašnik in pustoto »Plessenthal« med kostelskimi Rakami in kočevskim Srobotnikom so razdelili na pol med gospostvoma. Tako je Srobotnik prešel od kostelskega h kočevskemu gospostvu, sicer pa je razmejitev potekala po sodobni krajevni in jezikovni meji.¹¹²

Med drugim je komisija dovolila kostelskemu podložniku Klempšetu skupno pašo z vaščani Morave. Klempšetovo zemljišče je pod Mošenikom segalo v kočevsko gospostvo proti Moravi

¹¹⁰ ARS, Vic. šk. 75, II–2.

¹¹¹ Simonič, n.d., 1939, str. 34–35; Widmer, n.d., 2001, str. 14, 137, 139. Drugi viri navajajo priimek tudi v oblikah Ziegelfast in Ziegelfest.

¹¹² Confins Libell der Herrschaft Gottschee, wie es Im 1498 und wiederum Im 1574 Jars in der Berütung und im Reformier Urbar erfunden (Simonič, n.d., 1939, str. 116–117; Widmer, n.d., 2001, str. 90, 138, 141, 155).

»nachlengs hinauf den Faden zu Grauern Thurn, In Grauen Prunn, bei dem Alblein In Ness...«, kjer je bil toponim »Grauen Prunn« verjetno potok, ki izvira pod hribom Jasternik. Ves Kapič je ostal kostelski.¹¹³

27. 11. 1613 je J. Panizöl poročal o urbarskih podložnikih v Kočevju, Poljanah in Kostelu.¹¹⁴ 16. 12. 1613 je dvorni knjigovodja popisal dajatve na deželnoknežjih gospodstvih v Metliki, Mehovem, Poljanah, Kostanjevici in Kostelu. Zastavna imetnika Kostela sta bila Adam Langenmantl in njegov neimenovani najstarejši sin Jurij (Georg). Letno sta pobrala 2000 fl davka od gosposčinske zemlje, 600 fl dajatev od podložniške zemlje in še dodatnih 100 fl, skupno precej več kot dve stoletji pozneje.¹¹⁵

Kmalu so se pokazale nepravilnosti pri delu Zieglfestove komisije, saj ga je ribniški, višnjegorski in logaški graščak Adam pl. Moscon 19. 12. 1613 naravnost obdolžil podkupljivosti. Vicedom je poslal davčnega ocenjevalca Thomasa Reringerja, ki je tri dni preverjal podatke v Kočevju. 31. 7. 1616 sta nova komisarja Janez Jakob Kurtz pl. Senftenau in vicedom Oktavij Panizöl ugotovila, da sta se dala Zieglfest in Tanzer podkupovati in zato niso mogli sprejeti njunega poročila iz leta 1614.¹¹⁶

6. Upori, trgovina, davki in obmejni spori med tridesetletno vojno

6.1. Pred prodajo Kostela

Kočevska s svojim še ne povsem ustaljenim prebivalstvom je bila središče kmečkih uporov. Kočevjarji in njihovi sosedje Kostelci so si želeli podobnih privilegijev glede davkov, kot so jih imeli uskoški priseljenci v Žumberku po letu 1538. Leta 1573 je bil vojaški voditelj »hrvaško-slovenskega« upora Ilija (Elias) Gregorič, rojen okoli leta 1523 v Ribniku pri Črmošnjicah na kočevskem gospostvu.¹¹⁷ Leta 1574 so bile v vasi Ribnik 2 celi kmetiji s štirimi polovičnimi kmeti. Vsak je imel po poldrugi oral njiv in eno košenico. Skupno so morali po 4 dni sekati les za tlako ter skrbeti za vzdrževanja in popravila kleti. Vsak je imel še po 20 šilingov denarnih dajatev gosposki. Leta 1574 so bili v Ribniku naseljeni: Leonhardt Jurman brez župnega grunta ali župnice, Hannsl Ramb, Urban Stanitsch in Lucas Striczl. Gregoričev v Ribniku (Ribnikh) leta 1574 ni bilo, čeprav je bil ta priimek na Kočevskem in v Kostelu pogost.¹¹⁸ Ilija Gregorič je bil v tem času naseljen v Stubici na Hrvaškem, kjer se je ukvarjal s trgovino. Na pohodu s puntarji je bil Gregorič leta 1573 dobro sprejet v Brestanici, pod katero so v Thurnu že tri leta gospodarili kostelski Langenmantli.¹¹⁹

Kočevjarji so se upirali med letoma 1577–1598 zaradi popravljenega urbarja iz leta 1574, ki je zahteval novo dajatev ob spremembi gospodarja na kmetiji ter dela na taborih in utrdbah

¹¹³ Simonič, n.d., 1939, str. 118 in 34.

¹¹⁴ ARS, Stan.I, fasc. 293 a/2, šk. 463, str. 871–874.

¹¹⁵ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 2; Smole, n.d., 1982, str. 234.

¹¹⁶ Oktavij (Ottänio) Panizöl je po Jožefu Panizölu postal kranjski deželni vicedom med letoma 1621–1637. Imel je v lasti graščino Jama v Zgornji Šiški (Smole, n.d., 1983, str. 200; Simonič, n.d., 1939, str. 121; Erich Petschauer (1907–1977), *Das Jahrhundertbuch der Gottscheer*, bearbeitet von Hermann Petschauer, Wilhelm Braumüller, Wien, 1980, str. 61 in 70; Widmer, n.d., 2001, str. 15–16, 185, 189 in 192).

¹¹⁷ Wolsegger, n.d., 1890, str. 145; Dimitz, n.d., str. 35; Skubic, n.d., str. 347 in 688. Po drugih virih gre za Ribnik v Gorskem kotarju. Janez Trdina navaja za Gregoričev rojstni kraj Črmošnjice pri Težki vodi (Sprehod v Belo krajino, Zbrano delo, 11. Knjiga, DZS, 1958, str. 13 in 418).

¹¹⁸ Wolsegger, n.d., 1890.

¹¹⁹ Zgodovina Slovencev, CZ, 1979, str. 284.

mesta. Skušali so se znebiti zemljiškega gospoda grofa Blagaja in priti neposredno pod deželnega kneza. Leta 1569 so oblasti res najprej odstavile grofa Franca Blagaja. Nato so se premislili, odstavitev preklicali in zaprli voditelje upora. Upori so se vrstili v letih 1604, 1609–1617 in 1631. Po nekaj letih miru so se Kočevarji zopet začeli upirati v letih 1635, 1640, 1653–1662 in 1677, ko je prišlo do praske med vojaki in kmeti.¹²⁰

V letih 1606, 1614, 1615 in 1616 so se kostelski in drugi podložniki pogosto pritoževali, posebno zaradi novih doklad.¹²¹ Imenovali so komisijo za spremljanje pobiranje najemnine. 10. 8. 1615 je nadvojvoda Ferdinand obravnaval poročilo komisije. Osem dni pozneje je svoje ugotovitve poslal Langenmantlu v Kostel.¹²²

26. 7. 1616 je Adam pl. Moscon v Kostelu podpisal popis rednih in izrednih dohodkov od 67 kostelskih kmetij. Dajatve so bile ovrednotene, tako da zvedemo tudi cene posameznih dobrin.¹²³ Ob popisu zalog na kostelskem gradu nam je zapustil najstarejši popis grajskih prostorov. Ob vhodu v kleti na desni je bilo spravljeno 5 starov vina, na levi pri stolpu za zgornjo sobo pa so bile kovaške potrebščine. Pri drugem obrambnem stolpu je bila shramba za smodnik prirejena v žitno kaščo za 100 starov žita. Od tod se je šlo v zeljno klet. Pri prvem ozkem hramu ob stopnicah levo od spalnice je bilo v žitni shrambi 10 starov žita. Za sobo je bila majhna izbica, v kateri so naseljenci tkali za graščaka. Ob stanovanju je bila v ločeni stavbi zidana kuhinja.

Zaradi martolozov so bili podložniki ob meji na lastno prošnjo oproščeni polovice ročne in živinske tlake. Tudi dohodek od visokega lova zaradi uboštva podložnikov ni bil obdavčen.¹²⁴

3. 8. 1616 so deželni stanovi sprejeli poročilo barona pl. Auersperga, deželnega upravitelja in graščaka v Žužemberku, o številu konj, ki so jih imeli na razpolago različni plemiči, meščani in drugi vojaki. Med njimi je bil tudi Matien (Matej) Marintsch, ki ga po dokumentih iz let 1618, 1619 in 1622 poznamo kot tihotapca in vodjo kostelskih puntarjev. Imel je enega konja, enako kot drugi Kostelci Michel Obrenovich (sic!), Jurij Zollner in Georg Khestelitz, ki niso bili popisani tik ob Marinču.¹²⁵ Med popisanimi so bili gospodje iz Šumberka (Schönberg) na Dolenjskem, oskrbniki, baroni, pl. Lamberg, pl. Ravbar, pl. Egkh in drugi.¹²⁶

Kljub martolozom je bilo v prvih desetletjih 17. stoletja kmetovanje v Kostelu dovolj varno, da se je splačalo krčiti nove površine. 27. 8. 1616 so povišali dajatve glede na urbar iz leta 1570 za podložnike iz vasi: Kuželj (6 družin), Vas (1), Vrh (1), Nova sela (1), Banja Loka (4), Rajšole (3), Ajbelj (1), Suhor (2) in Jesenov Vrt (2). Dodatno so obdavčili koče na gmajni, njive, ograde, vrtove, nabiranje praproti v gozdu Orlik, kovačije in mline. Povišali so tudi desetino štirim mlinarjem ob Kolpi. Večina dodatnih dajatev je bremenila severni del Kostela na območju Banje Loke. Vse nove dajatve so bile v denarju razen Ambroža Klariča iz Banje Loke, ki je bil poleg denarne tlake dodatno obremenjen še s prašičem, tovorjenjem vina, žitom, jajci in lesom za kurjavo.¹²⁷

17. 9. 1616 je spodnjeavstrijska zbornica poročala o dohodkih gospodstev: Višnja Gora, Poljane, Mehovo in Kostel. Ocenila je tudi vrednost poslopij in pristav za določitev vsote

¹²⁰ Steska, n.d., 1896, str. 212; Reisp, n.d., 1990 str. 18; Zgodovina Slovencev, CZ, 1979, str. 317.

¹²¹ ARS, Stan.I, fasc. 208 a, šk. 311, str. 502–503, 1275, 1459–1460, 1493, 1501, 1507, 1519, 1603–1604.

¹²² ARS, Vic, šk. 75, II–4.

¹²³ SLA–H, Karton 84, Heft 4a, str. 8–9.

¹²⁴ SLA–H, Karton 84, Heft 4b, str. 10–11.

¹²⁵ ARS, Stan.I, šk. 467, fasc. 294, str. 403.

¹²⁶ N.d., str. 399–404.

¹²⁷ SLA–H, Karton 83, Heft 6; SLA–H, Karton 84, Heft 4b, str. 4.

Slika 4: Kostelu po Florjančičevem zemljevidu iz leta 1744.

dajatev od gosposočinske in podložniške zemlje. Obravnavala je še druga gospostva, med njimi Kočevje in Snežnik.¹²⁸

2. 3. 1618 so iz Ljubljane poročali Hansu Wilhelmu Langenmantlu o ukrepih proti tihotapljenju žita in živine.¹²⁹ Po cesarskem ukazu so tihotapce med podložniki gospostva Kostel 40 dni po njihovem uporju leta 1617 prisilili k povrnitvi nastale škode. Popisali so tudi 16 kostelskih tihotapcev, vendar niso navedli njihovih vasi.

Višji nadzornik mitnic Mathias Posanek je 21. 3. 1618 poročal deželnim stanovom o sedemnajstih kostelskih tihotapcih, ki so delali škodo bratoma Langenmantloma. Skliceval se je na poročilo Kočevarja Adama Verderberja, oskrbnika Avžlaka. Prosil je naj se Langenmantlom dovoli uporaba surove sile nad tihotapci.¹³⁰ Našteti tihotapci so bili popisani z drugačno, manj dodelano pisavo kot ostali del dopisa, ki ga je pisal poklicni pisar. Imena so bila enaka kot devetnajst dni prej, dodan je bil le Michael Cetinski takoj za svojim domnevnim sorodnikom Jernejem. Njihove kmetije lahko določimo po urbarju iz leta 1570 in likvidacijskem izvlečku za leto 1681:

LETO: 1618	1570	1681
Juan Abranouitsch	/	Slavski Laz
Andre Sonich	/	/
Juraj Majetič, Thomass Maietitsch	Banja Loka, mlin	Vimol, Vas, Petrina
Andre Clementitsch	Kuželj	Kuželj
Jakob Werisske	Banja Loka	Banja Loka, Kaptol, Drežnik
Andre Lissetz	/	Fara, Poden
Juraj Clementitsch	Kuželj ali Ajbelj	Kuželj, Vas, Banja Loka
Jarne Sdrauouitz	Banja Loka	Banja Loka, Vimol
Jarne, Michel Cetinskhi	/	Nova sela
Mathe, Juan Marinitz	Vrh, Oskrt	Poden, Kaptol, Slavski Laz
Andre Delatz	Dren (Delač)	Dren (Delač)
Brose Herandt	/	Štajer
Markho Abranovitsch	/	Slavski Laz
Andrea Craritsch (Barishki)	Banja Loka	Banja Loka, Kaptol, Drežnik

Na drugem mestu zapisani Sonič ni bil znan v Kostelu in okolici. Zadnji priimek Krarič je gotovo sodobni Klarič. Med tihotapci so bile nekatere družine zastopane po dvakrat: Marinč, Abramovič, Majetič in Klemenčič. Razen Andreja Lisca niti eden med popisanimi tihotapci iz leta 1618 ni imel enakega priimka kot uporniki in tihotapci, ki jih je urad na Brodu popisal 71 let pozneje.¹³¹ Ker sredi 17. stoletja v Kostelu ni bilo več velikih selitev prebivalstva, so se tihotapska središča premaknila. Oblasti so leta 1618, 1619 pregnale predvsem tihotapce z gorenjskega in banjskega dela Kostela, leta 1622 in 1689 pa tudi podložnike ob Kolpi.

25. 7. 1618 so iz Ljubljane v Kostel poslali spis z zahtevami po plačilu dajatev od kmetij od leta 1608 dalje. Za prekršitev ukazov so grozili z izvršbo, bržkone z rubljenjem posesti.¹³² Bratje Hans Wilhelm, Georg in Karl Langenmantl so odgovorili 8. 2. 1619 iz Kostela.

¹²⁸ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 2.

¹²⁹ ARS, Stan.I, fasc. 294 a, šk. 469, str. 133–144.

¹³⁰ ARS, Stan.I, šk. 469, fasc. 494a, str. 245–250.

¹³¹ ARS, Stan.I, fasc. 310 a, šk. 546, str. 505.

¹³² ARS, Vic. šk. 75, II–2.

Navajali so primanjkljaj dohodkov od kmetij po letu 1608 zaradi napadov martolozov in uskokov iz soseščine, ki so deloma poselili tudi zemljišča v Kostelu.

24. 7. 1618¹³³ so iz Ljubljane poslali Hansu Wilhelmu Langenmantlu dopis podobne oblike kot dopis o tihotapcih z dne 2. 3. 1618. Obravnaval je obdavčenje krčem in kleti na Dolenjskem po deželnem pravu. 9. 8. 1617 so v Kostelu iz tega naslova nabrali 50 zlatih cekinov davkov. Podoben izkupiček so pričakovali tudi avgusta leta 1620. Ohranjeni podatki ne zadoščajo za oceno števila gostiln v Kostelu.

4. 8. 1618 se je H. W. Langenmantl v Kostelu¹³⁴ odgovoril na pismo. Zanimali so ga predvsem davki od vina na gospodstvu Kostel. Za pobiranje davščin je skrbel njegov brat Karel Langenmantl, ki ga je v dopisu trikrat omenil. Pri odmeri dajatev podložnikom so se držali urbarja iz leta 1570.

V dopisu je trikrat omenil tudi Matijo Vuka (Wukh), vendar samo prvič z imenom in brez navedbe kraja. Vuk je bil gostilničar, morda celo župan. V začetku 18. stoletja so Vuki živeli v kostelskih vaseh: Ajbelj, Slavski Laz, Suhor, Zapuže, Dren in v trgu Kostel, kjer je imel M. Vuk verjetno gostilno.

H. W. Langenmantl se je pritoževal glede zastavnine za gospodstvo Kostel. Stroške je imel tudi s svojim posestvom Thurn pod Brestanico. Tamkajšnje poslopje bi bilo treba popraviti in plačati delavce, tega pa sam ni zmogel. Zato je prosil za pomoč državo in cesarja.

25. 7. 1618 so trije bratje Langenmantl poročali o pobiranju denarnih davkov od podložnikov. Denarno tlako so pobirali vsako leto od vsake kmetije, vendar so dajatve zaostajale še od leta 1608. Predlagali so, naj vladar potrdi njihove terjatve.¹³⁵ Očitno se podložniki niso strinjali, saj so 27. 9. 1618 Langenmantli zahtevali kontribucijo 300 funtov denaričev zaradi njihove upornosti.¹³⁶ 26. 3. 1619 je bila v Ljubljani potrjena višina obremenitev podložnikov v Kostelu in Poljanah.¹³⁷

26. 11. 1618 je Jožef Panizöl iz Ljubljane poročal o kostelski mitnici.¹³⁸ Omenil je deželno-knežje dohodke od mitnice in problem tihotapstva. Napovedal je hude kazni za tihotapstvo po dveh novih poteh skozi Kostel. Zaradi izgub, ki jih je povzročalo tihotapstvo, so povišali tudi dajatve od tovorov na kostelski mitnici. Dopis omenja še Hrvate z druge strani Kolpe ter podložnike deželnega upravitelja Auersperga v Šumberku. Oktobra 1619 je Karl Masserman sestavil dopis o tihotapstvu kostelskih, poljanskih in kočevarskih podložnikov Hansa Karla (sic!) Langenmantla in Janeza Jakoba Khisla (Hans Khissl), ki je ravno tedaj kupil Kočevsko. Deželni stanovi so poročilo oddali naprej 15. 11. 1619.¹³⁹ Kostelski hišni gospodarji Luka Metschar (sic!), Grego Majetich, Sime Vutch (Vuk) in Andre Pappesh naj bi tihotapili žito in sol tudi s 50 konji.¹⁴⁰ Zato je graščak Langenmantl prosil za pomoč pri zatiranju teh hudodelcev, ki so se izgovarjali na spričevala in prepustnice izdane v starih časih.¹⁴¹

Leta 1619/1620 so se Kostelci pridružili upori tlačanov s sosednjih gospodstev. 7. 11. 1619 sta brata Langenmantla poročala o težavah, ki jih imata s plačevanjem zakupa posestva zaradi neposlušnosti podložnikov, ki so se pridružili upornim Kočevarjem.¹⁴² Istega dne je

¹³³ ARS, Stan.I, šk. 469, str. 507–508.

¹³⁴ ARS, Stan.I, šk. 469, str. 557–560.

¹³⁵ ARS, Vic. šk. 75, II–5.

¹³⁶ ARS, Vic. šk. 75, II–2.

¹³⁷ ARS, Vic. šk. 75, II–2.

¹³⁸ ARS, Vic. šk. 75, II–3.

¹³⁹ ARS, Stan.I, šk. 471, fasc. 294b, str. 1547–1550.

¹⁴⁰ ARS, Stan.I, šk. 471, fasc. 294b, str. 1547.

¹⁴¹ ARS, Stan.I, šk. 471, fasc. 294b, str. 1548.

¹⁴² ARS, Stan.I, šk. 471, fasc. 294b, str. 1695–1698.

Georg Sybeross v dopisu deželnim stanovom potrdil poročilo Langenmantlov.¹⁴³ Zahteval je kaznovanje kostelskih upornikov, ki pomagajo martolozom pri njihovih pohodih čez Hrvaško.¹⁴⁴ Kostelci niso plačevali hubnega goldinarja, na kostelskem gradu pa je prišlo celo do streljanja. Ukvarjali so se tudi s tihotapstvom in niso plačevali dajatev na mitnicah v Metliki, Črnomlju in St. Vidu.¹⁴⁵ Med kolovodji kostelskih puntarjev je naštel 11 oseb: Gregor Maietitsch kot prvi med njimi, Mathe Marintch, Juvan Marintzh, Mathe Kheifesh, župan Mathia brez navedbe priimka, Juvan Sdraievich, Thomas Khlarich, Andres Brischki, Andres Vallantsch, Schorsaner brez navedbe imena in Andrej Mathkovisch.¹⁴⁶

Vasi niso bile navedene. Vallantsch, Schorsaner in Mathkovisch se kot priimki pozneje niso obdržali v Kostelu. Marinči, Briški in Kajfeži so bili naseljeni v Novih selih in na pobočju pod njimi blizu gradu, kjer je bilo žarišče puntov tudi v 18. stoletju.

21. 1. 1620 sta brata Langenmantl prosila deželne stanovne naj jih oprostitjo plačila najemnine za zastavno gospostvo Kostel. Izgovarjala sta se, da njuni uporni kmetje nočejo plačevati dajatev.¹⁴⁷ Nad upornimi Kostelci naj bi se po državnem pravu izvajale tudi izvršbe po nalogu deželnega sodnika Zeleviča (Nikhlose Zellewitsch) iz Črnomlja. Dajatve naj bi izterjali z orožjem na kmetijah gospostva Kostel. Podobno kot v Kostelu so tudi Kočevarji prenehali s plačevanjem dajatev. Zaradi tega sta brata Langenmantl zahtevala, da se neposlušneže zatire in se tudi Kočevarjem in drugim podložnikom zaračuna kontribucija za kritje stroškov urada.¹⁴⁸

24. 4. 1620 sta brata Langenmantla poslala stanovom ukaz za zaplembo premoženja upornih kostelskih podložnikov.¹⁴⁹ Poročala sta, da Kostelci še vedno ne plačujejo desetine za svoje kmetije in ne opravljajo tlake na poljih. Odpoved tlake je morala biti za graščaka posebno boleča, saj bi bilo treba že začeti z aprilsko setvijo.

Podrobnosti o vojaškem posegu, kaznovanju kostelskih puntarjev in o njihovem sodelovanju s Kočevarji niso znane. Razmere se niso uredile, saj sta si Langenmantla leta 1620 večkrat dopisovala z deželnimi stanovni o uporih in tihotapljenju Poljancev, Kočevarjev in Kostelcev proti Bakru.¹⁵⁰ Septembra in oktobra leta 1622 so kranjski deželni stanovi ostro nastopili proti kostelskim tihotapcem¹⁵¹ in proti grofom Zrinjskim, gospodarjem Bakra in Gorskega kotarja.

22. 12. 1617 so iz cesarske pisarne v Gradcu poslali dopis kranjskemu vicedomu o zakupu Kostela in drugih devetih gospostev na Dolenjskem. Cesar Ferdinand je bil v dolgovi. Zato je vicedomu povedal, da bo posestva prodal kar zakupnim imetnikom, ki v dopisu niso bili imenovani.¹⁵² 23. 5. 1620 so deželni stanovi iz Ljubljane poslali dve pismi z ukazi za Hansa Wilhelma in Karla Langenmantla.¹⁵³ Obe pismi sta poročali o Gašparju Nachtigalu, ki ga je kranjski deželni zbor nastavljal za prodaje deželnoknežjih posesti na Kranjskem. Gospostvo Kostel je zaostajalo pri plačilu žita deželnemu knezu. Zato je kočevski grof Khisl postavil stražo za izterjavo dolga in tlake podložnikov na še vedno spornem obmejnem ozemlju.

¹⁴³ ARS, Stan.I, šk. 471, fasc. 294b, str. 1699–1704.

¹⁴⁴ ARS, Stan.I, šk. 471, fasc. 294b, str. 1700.

¹⁴⁵ ARS, Stan.I, šk. 471, fasc. 294b, str. 1702.

¹⁴⁶ ARS, Stan.I, šk. 471, fasc. 294b, str. 1703.

¹⁴⁷ ARS, Stan.I, fasc. 294 c, šk. 472, str. 210.

¹⁴⁸ N.d., str. 210.

¹⁴⁹ ARS, Stan.I, fasc. 294 c, šk. 472, str. 256–259.

¹⁵⁰ ARS, Stan.I, fasc. 494 c, šk. 472, str. 1169–1170 (3. 7. 1620), str. 1278 (september 1620), str. 209–212 (21. 1. 1620) in str. 759–761 (24. 4. 1620).

¹⁵¹ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295.

¹⁵² SLA-H, Karton 93, Heft 18.

¹⁵³ ARS, Stan.I, šk. 472, str. 967 in 969–970.

Drugo pismo¹⁵⁴ je imelo podobno vsebino. Grof Janez Jakob Khisl (Janž, Hans, u. 1638) je za 16 dni zasedel Kostel in izterjal zaostale dolgove. Ozemeljski spor med gospostvoma Kostel in Kočevje okoli Mošenika je razreševala posebna komisija.

Georg Langenmantl je leta 1620 umrl. 28. 12. 1620 je komisija popisala njegovo zapuščino v Thurnu pod Brestanico.¹⁵⁵ Med šestnajstimi knjigami so našli Dalmatinovo in Lutrovo biblijo, slovenski prevod Lutrove postile in knjigo pridig Johana iz Prage.¹⁵⁶ Nobena med temi knjigami ni bila popisana v Kostelu leta 1681. Žal ni mogoče ugotoviti ali so pozneje v Kostelu popisali kakšen kos bogate oprave in zlatnine iz zapuščine Georga Langenmantla.¹⁵⁷ Po dvanajstih dukatih v zlatu in srebrnini so popisali še »zelo veliko kletko s papagajem«,¹⁵⁸ ki je bil v tistem času gotovo posebnost v naših krajih.

Med dokumenti iz G. Langenmantlove zapuščine so trije omenjali Kostel: poročilo o zalogah na gospostvu Kostel (24. 4. 1610), pobotnica H. W. Langenmantla za 40 talerjev, datirana v Kostelu 6. 2. 1619 in pisni dogovor med bratoma H. W. in G. Langenmantlom glede 972,3 kg žitnih desetih, datiran v Kostelu 24. 7. 1620.¹⁵⁹ Na koncu so popisali še najemnino za gospostvo Kostel v znesku 33 fl 20 kr.¹⁶⁰ Cesarska pisarna v Gradcu je 13. 12. 1632 potrdila bratoma H. W. in K. Langenmantlu dedovanje gospostev Thurn pod Brestanico in Kostel.¹⁶¹

Leta 1620 so sestavili knjigo o plačilu tedenskega pfeniga za leta 1604, 1605 in 1606–1609 ter o mitnicah in stanju podložnikov. Podatki za Poljane in Kostel so bili večinoma vpisovani skupaj.¹⁶²

15. 11. 1620 sta H. W. in K. Langenmantl sklenila s kraljem Ferdinandom pogodbo o nakupu graščine Kostel,¹⁶³ ki so jo Langenmantlovi predniki imeli v zakupu že skoraj sto let.

6.2. Davki, tihotapci, uporniki in razmejitev po prodaji Kostela

20. 9. 1622 je kostelski uradnik Mathias Kchessmovitch z dovoljenjem kneza Ossgoliovicha poslal deželnim stanovom dopis o upornosti kostelskih podložnikov Mathegkha Marintcha, Jonaba Brieskhi, Martisa Briskhi in Jurija Khaifessa, ki niso hoteli plačevati dajatev.¹⁶⁴

28. 9. 1622 so stanovi izdali ukaz v Ljubljani za Pavla Schweigerja, oskrbnika kočevskega graščaka Khisla ter za sodnike in svetnike mesta Kočevje.¹⁶⁵ Poročali so o prepovedani trgo-

¹⁵⁴ ARS, Stan.I, šk. 472, str. 969–970.

¹⁵⁵ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 102–155. Glede na to, da je dokument obravnaval štajerski deželni glavar (SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 103) sta bila od 42 dokumentov (str. 103–111) le dva datirana v Kostelu (33, 37 in 38), številni drugi pa v Thurnu pod Brestanico (32, 34, 35 in 36) ali v (Spodnji) Brestanici (12, 13 in 18), se v Gradcu datirani inventar nanaša na posestvo Thurn, kjer je Georg Langenmantl verjetno največ bival. Za Kostel, ki je bil v času njegove smrti še zastavno gospostvo Langenmantlov, ne poznamo morebitnega zapuščinskega inventarja iz leta 1620.

¹⁵⁶ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 111–112.

¹⁵⁷ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 112–136.

¹⁵⁸ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 112.

¹⁵⁹ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 111, No. 33, 37 in 40.

¹⁶⁰ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 140.

¹⁶¹ SLA-H, Karton 93, Heft 18, str. 154.

¹⁶² ARS, Stan.I, fasc. 208, šk. 307, str. 16, 32, 33, 756, 805, 818–819, 830 in 849.

¹⁶³ ARS, Zap.inv.1681, No.1.str. 8–9; Reisp, n.d., 1990, str. 20. Spis je kot zadnji priložen dokumentom v ARS, Vic. šk. 75 C II, II–5. Pod njim je bila podpisani komisija: Johan Toma Gasparis, Martin Lichtenberg in še en član z nečitljivim podpisom.

¹⁶⁴ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1323–1324.

¹⁶⁵ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1351–1353.

vini proti Bakru, kamor so kostelski podložniki tovorili tudi po 100 tovorov pšenice, živino in žito. Kolovodje tihotapcev so bili enaki kot teden dni prej: Mate Marinč, Jakob Briški, Martin Briški in Jurij Kajfež. Zanje so zahtevali kazni. Iz tega in poznejših dopisov niso razvidne njihove domače vasi.

Tudi veliko podložnikov z graščin Kočevje in Poljane je tovorilo svoje pridelke in kupljeno pšenico, živino in živež v Bakar. Med prepovedanim tovorjenjem so kupovali blago tudi v Gerovem in drugih posestih Zrinjskih. Deželni knez naj bi zato določil ukrepe za preprečevanje tihotapske trgovine in zapor štirih kostelskih kolovodij. Istega dne 28. 9. 1622 so stanovi izdali podoben ukaz še za kostelska graščaka Hansa Wilhelma in Karla Langenmantla.¹⁶⁶ Naročili so jima naj zapreta omenjene štiri kolovodje že v mesecu oktobru in jim odmerita po 10 udarcev v opomin ostalim podložnikom.

8. 10. 1622 sta brata Langenmantla poslala iz Kostela dopis deželnim stanovom, v katerem sta se sklicevala na vsebino dopisa z dne 20. 9. 1622. Stanovi so dopis sprejeli 14. 11. 1622 in ga obravnavali 15 dni pozneje. Tudi Langenmantla sta kot kolovodje naštela iste štiri svoje podložnike: Marinča, oba Briška in Kajfeža. Ti naj bi že 10 mesece zavračali pokorščino in zaradi svoje nesramnosti zaslužijo kazen, tudi zaplembo hiš.¹⁶⁷

Tihotapstva s tem niso zatrli, saj so dva tedna pozneje, 13. 10. 1622, deželni stanovi v Ljubljani izdali še tri dokumente o kostelskih tihotapcih. V prvem dopisu so našteli 31 kostelskih podložnikov, z imeni in priimki.¹⁶⁸ Med njimi le Schunisch, Kalissitz in Drinstehi niso kostelski priimki. Ob večini oseb je bilo zapisano še število konj, s katerimi so razpolagali. Največ (4) konje je imel Juan Marinč. Vasi niso bile navedene, v dveh primerih je bilo navedeno tudi očetovo ime, v enem pa oznaka »S' Klapschen Vasn .1.«, ki se je lahko nanašala na Klapšetovo kmetijo v Vasi ali morda v Kaptolu. Podložniki so bili razdeljeni v tri skupine: dvakrat po 9 in po 13 oseb. Prva in zadnja skupina sta imeli na začetku posebej označenega vodjo, Kajfeža z dvema konjema ter Mateja oz. Martina Marinča s po tremi konji, ki sta bila omenjana že prej kot voditelja tihotapcev. Druga dva prej omenjena voditelja s priimkom Briški popis ni navajal. Pri prvi in tretji skupini je bilo posebej zapisano, da gre za podložnike Kostela. V drugi skupini so bile tri osebe dopisane pozneje, dve izmed njih sta bili Prifarca Južnič in Vidmar. Domnevni tihotapci so bili: Jurij Kaijphesch (2 konja, vodja),¹⁶⁹ Gregor Maietshitsch (2), Gregor Pischkhur (2), Ambros Erandt (3), Andrejev sorodnik, Andre Mulner, Andre Petrina (1), Juan Marinitsch (4), Michael sin Andreja Kirschnerja iz Kostela, Anthoni Schunich (2), Juan Juschnitsch (2), Jurij Vidmār (2), Paul Kalissitz, Andre Schunich (2), Mathias Obranouitsch (2), Petter Padauiz (2), Antoni Mauriz S' Klapschen (1), sin Paulla Lyssesa (2), Martin Marinitsch (3, vodja), Lucasch Delätsch (1), Andre Delätsch (2), Andre Drinstehi (1), Ulrich Drinstehi (1), Mathe Marinitsch (3), Juan Gottenitz (2), Thomasch Gottenitz (2), Petter Kherkhouitsch (2), Stephan Kherkhouitsch (2), Marco Kaiphesch (2), Jurij Khrischmanitsch (2) in Petter ad Griuiz.

13. 10. 1622 so deželni stanovi iz Ljubljane poslali bratoma H. W. in K. Langenmantlu pooblastilo za Hansa (Janeza) Baltazarja pl. Purgstalla, ki naj bi se ukvarjal s preganjanjem tihotapcev po določilih kostelskega urbarja.¹⁷⁰ Leto izdaje urbarja ni bilo navedeno. Purgstall je bil v tem času gospodar Pobrežja in Ribč pri Litiji. Leta 1630 je kupil še gospostvo Vinica, vendar je istega leta umrl.

¹⁶⁶ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1357–1358.

¹⁶⁷ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1421–1424.

¹⁶⁸ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1449.

¹⁶⁹ Naslednjih devet in zadnjih 12 oseb so označili kot »podložniki Kostela«.

¹⁷⁰ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1451–1452.

Dne 13. 10. 1622 so deželni stanovi poslali tudi dopis o Tomasu Richterju, njegovemu sinu Jakobu ter Juriju Kajfežu in Martinu Marinču,¹⁷¹ ki sta bila že našteta med tihotapci. Te kostelske podložnike naj bi kaznovali zaradi tovorjenja žita za Zrinjskega v Ozaljšu in v druge gradove brez dovoljenja zemljiške gosposke.

V likvidacijskem izvlečku za leto 1681 najdemo Jurija Kajfeža v Banji Loki. Kajfeži so živeli še v Ajblju, pri Potoku, Pirčah ter na Hribu, kjer je bilo kmetiji tudi ime Georg in Miha Kajfež.¹⁷² Iz ene teh kmetij je bil tihotapec Jurij, ki ga omenjajo dopisi stanov jeseni leta 1622.

V drugi skupini tihotapcev je bil zapisan Marko Kajfež¹⁷³ od Potoka, kjer se je po njem kmetija imenovala še leta 1681.¹⁷⁴

V tretji skupini domnevnih tihotapcev je bil naštet tudi Jurij Krismonič z dvema konjema.¹⁷⁵ 28. 10. 1622 so deželni stanovi v Ljubljani odobrili naselitev Mihaela Krismoniča na gospodstvo Kostel¹⁷⁶ ne da bi zapisali od kod in v katero vas se je naselil. Ob naselitvi naj bi Krismonič plačal 18 fl pobiralcu davkov v Kostelu za njive, ki so mu pripadle po urbarju.¹⁷⁷ Podatek kaže, da je bil Kostel v začetku 17. stoletja že dovolj gosto naseljen. Zato niso več sprejemali novih naseljencev brez plačila ali celo z obljubo oprostitev davkov kot so to počeli 90 let prej z uskoki. Leta 1681 so bili trije Krismoniči na Tišempolju, eden pa v trgu Kostel. Krismoničevih prednikov ni bilo v obmejnih kočevarskih vaseh, čeprav je bilo več naseljencev z imenom Krismon, tudi v Vasi in Banji Loki leta po urbarju iz prve polovice 16. stoletja. Zato domnevamo, da je bil Krismonič uskoški naseljenec, ki se je preselil čez Kolpo. Leta 1681 so bili Krismoniči dolžniki graščine Kostel v trgu Kostel in na Tišempolju.

5. 11. 1622 so deželni stanovi iz Ljubljane¹⁷⁸ odgovorili na Langenmantlovo poročilo o tihotapstvu z dne 27. 10. 1622. Kolovodje naj bi kaznovali z izterjavo hubnega goldinarja. Posebej naj bi privili gostilničarje in s strogimi ukrepi preprečili konkurenco meščanski trgovini. Imen tihotapcev in gostilničarjev niso zapisali.

14. 11. 1622 sta brata Langenmantla poslala deželnim stanovom dopis, ki so ga ti sprejeli 14 dni pozneje.¹⁷⁹ Pritožila sta se nad zvijačami tihotapcev pri tovorjenju vina, živeža in platna. Naštela sta štiri krivce: Petra in Štefana Krkoviča, Jurija Krismoniča in Petra iz vasi Grivac, vse popisane že 13. 10. 1622. Tihotapci naj bi kupovali robo in povzročali škodo. Zato sta Langenmantla poročala v Ljubljano. Pisala sta o škodi, ki jo je utrpela dežela, ker so Kostelci odklonili plačevanje doklade. Nepokorni podložniki so se skrivali pri Kočevarjih. Zahtevala sta izterjavo plačila polovice zaostalega hubnega denarja. Zahteva se je verjetno nanašala na letne denarne davke od hub in ne na plačila hubnih goldinarjev ob dedovanju.

26. 6. 1623 so deželni stanovi v Ljubljani izdali ukaz,¹⁸⁰ ki so mu priložili še Langenmantlovo pismo, datirano z enakim datumom brez oznake kraja.¹⁸¹ Dopisa sta naštevala kostelske

¹⁷¹ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1455; ARS, Stan.I, fasc. 295a, šk. 478, str. 840–841; ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1458.

¹⁷² Likvidacijski izvleček, 1681, n.d., str. 28 in 57.

¹⁷³ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1449.

¹⁷⁴ Likvidacijski izvleček, 1681, n.d., str. 27.

¹⁷⁵ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1449.

¹⁷⁶ ARS, Stan.I, šk. 476, str. 1501–1502.

¹⁷⁷ Kupnina ni bila visoka, saj je bila npr. Jurjočičeva kmetija v žirovski župi kupljena za 740 gld (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, 2. zvezek, DZS, Ljubljana 1980, str. 268).

¹⁷⁸ ARS, Stan.I, šk. 476, str. 1545–1546.

¹⁷⁹ ARS, Stan.I, šk. 476, fasc. 295, str. 1575–1578.

¹⁸⁰ ARS, Stan.I, fasc. 295a, šk. 478, str. 839–840.

¹⁸¹ ARS, Stan.I, fasc. 295a, šk. 478, str. 841.

podložnike, ki sta jih brata Hans Wilhelm in Karel Langenmantl določila za pobiralce hubnega goldinarja in izterjevanje desetine v Kostelu. Imenovani so bili za dobo šestih mesecev in so za svoje delo dobivali les za kurjavo, bržkone iz grajskega gozda. V obeh zapisih so bili med izbranci: sodnik Tomaž Briški, brata Mihael in Jernej Cetinski, brata Tomaž in Juan (Jovan) Klarič, brata Tomaž in Jovan Klarič, Matija Zdravič, Juvan Marinč, Gregor Majetič, Urban Mülner (Mlinc) in Urban Lisac. Le v drugem prepisu sta bila naštetata Pavle Fajfar in Möchte Klemenčič. Sodnik Briški (Thomashen Wrischkhi) je istoveten Tomasu Richterju, ki so ga pred nekaj meseci 13. 10. 1622 dolžili tihotapstva.

Langenmantla sta predlagala 12 pobiralcev, vendar dveh stanov ni bilo potrjeno. Nobena oseba ni bila enaka tihotapcem naštetim v dopisih leta 1618, vendar so sodnika T. Briškega dolžili tihotapstva leta 1622. T. Briški je bil verjetno tudi župan in zato kot prvi predlagan za pobiranje davkov. Živel je v Banja Loki, kjer so se Briški naselili že leta 1570. Med naštetimi le priimka Fajfar ni bilo med podložniki graščine Kostel.

15. 11. 1623 sta brata Langenmantl poslala iz Kostela pismo deželnim stanovom.¹⁸² Nekateri Kostelci so se upirali pobiranju hubnega goldinarja, desetine in dajatev za mojstre, med njimi za čevljarje. Zato naj bi s pomočjo zvestih podložnikov pritisnili nanje. Podobne težave so se pojavljale tudi pri Poljancih, Kočevarjih in v mestu Kočevje.

Mesec dni pozneje, 14. 12. 1623, so deželni stanovi odgovorili iz Ljubljane.¹⁸³ Naporavane račune podložnikov naj bi izterjali s stražo in z oboroženo silo. Namesto denarja naj pobirajo ustrezen delež živine, krav in kobil.

Langenmantla sta morala priseči, da bosta dolg izterjala s silo. S takšnimi ukrepi se podložnikom gotovo nista priljubila. Odtod huda trenja in spori v naslednjih desetletjih.

23. 4. 1624 je vicedom izdal patent za prisilno izterjavo vseh zaostalih terjatev in dolgov podložnikov in drugih oseb na gosposki posesti.¹⁸⁴ Patent je obravnaval fare, župe, kraje in samo mesto Kočevje. Poslan je bil »kočevskemu grofu« Pavlu Gregorju Khislu, sorodniku kočevskega graščaka Janeza Jakoba, in Langenmantloma, graščakoma v Kostelu in v Thurnu pod Brestanico. Patent povezuje gospostvi Kostel in Kočevje, čeprav sta po prodaji že nekaj let imeli različna lastnika.

Ob ponovni razmejitvi med 16. 9. in 18. 9. 1624 komisarjev Hansa Zieglfesta in Eliasa Thomasa je lastnik Kostela H. W. Langenmantl odločno ugovarjal meji, ki mu je jemala nekatera obmejna zemljišča. Meriti so začeli na območju Bilpe, vendar so bili zaradi dolgoletnih razprtij podložniki z obeh strani tako razburjeni, da sta jih komisarja komaj mirila. Razmejitve so opravili po kočevskem urbarju iz leta 1574. Kršitev določb je bila prepovedana pod kaznijo 1000 zlatih ducatov.¹⁸⁵ Končno odločitev o novih mejah je morala izreči notranje avstrijska zbornica.¹⁸⁶ Z razmejitvami med kostelskim in kočevskim gospostvom spori s sosedi niso bili rešeni. Podložniki Janeza Vajkarda Auersperga (1615–1677) so kmalu po njegovem dedovanju gospostva Kočevje¹⁸⁷ avgusta 1673 zavrnili plačilo zapovedane mitnine pri prehodu skozi kostelsko mitnico pri Petrini oziroma Pirčan. Plačali so le tretjino namesto polovice tovara. Pozneje je Franc Adam baron Langenmantl s povratnico pridobil dolžni znesek, kar dokazuje, da so se razmere le uredile od časov podobnih sporov pred poldrugim stoletjem.¹⁸⁸

¹⁸² ARS, Stan.I, fasc. 295 a, šk. 478, str. 1491–1493.

¹⁸³ ARS, Stan.I, fasc. 295 a, šk. 478, str. 1493.

¹⁸⁴ ARS, Stan.I, fasc. 295 a, šk. 279, str. 1917.

¹⁸⁵ Žagar, n.d., 1983, str. 49–50; Widmer, n.d., 2001, str. 203–204.

¹⁸⁶ Simonič, n.d., 1939, str. 122.

¹⁸⁷ Simonič, n.d., 1939, str. 124; Inventarium uber weillandt dess Wollgebornen Herrn Herrn Franz Adam Langenmantl (ARS Zap.inv, lit.L, fasc. XXIX, št.27/1), str. 23–24, št. 25

¹⁸⁸ Reisp, n.d., 1990, str. 16.

23. 1. 1625 je deželno glavarstvo razsojalo o dveh hišah v trgu Kostel.¹⁸⁹ Neža Mavsar jih je imela za svojo dediščino, Wilhelm Langenmantl pa ju ni hotel izročiti.

Leta 1626 so deželni stanovi izdali dopis o različnih gospostvih na Kranjskem.¹⁹⁰ V Kostelu se je pobralo le 500 fl letnih denarnih davkov od hub, čeprav bi se ga moralo 1400 fl, glede na zapis 16. 12. 1613 pa še več. Podobno je bilo tudi na gospostvu Poljane.

28. 5. 1627 sta brata Langenmantla v Kostelu odgovorila na dopis deželnih stanov z dne 23. 5. 1627. Opravičevala sta zaostanek pri plačevanju dolgov z velikimi stroški za vzdrževanje oboroženih mož ob meji.¹⁹¹ Zatrjevala sta, da sta poslala 16 gld že pred enim mesecem, v aprilu leta 1627.

8. 8. 1628 je višji paznik iz Ljubljane naročil podružnični mitnici v Kočevju naj pazi na tihotapljenje proti luki Bakar. 4. 12. 1628 je dvorna pisarna obvestila višji davčni urad v Ljubljani, da je 8. 9. 1628 sto konj iz Kočevja in sosednjih gospostev tovorilo žito, predivo in drugo blago proti Bakru, verjetno s tihotapskimi nameni.

Po vojni s Habsburžani so Benečani 18. 8. 1629 v Bakru odšteli 12000 dukatov tihotapcem, predvsem iz Hrvaške in Kočevske. Ti naj bi zanje tihotapili žito v Bakar v skupinah po 80, 90 ali celo po 100 konj. Nazaj grede so tovorili sol. Zato je dvorna pisarna opozarjala višji davčni urad v Ljubljani, naj namesto sedanjega podružničnega davkarja Urbana Erkherja iz Kočevja nastavijo tujca, saj naj bi Erkher kot domačin popuščal svojim rojakom. Njegov prednik Caspar Erkher je bil meščan Kočevja leta 1574.¹⁹²

Po poročilu z dne 12. 9. 1629 naj bi tihotapstvo pšenice in živine naraščalo iz dneva v dan. To je bilo leto hude lakote na Kranjskem, zaradi katere so ljudje bežali na Ogrsko in celo v Turčijo.¹⁹³ Na rojstni dan sv. Marije leta 1628 je prišlo 300 tovornih konj podložnikov iz Kočevja, Kostela in Poljan. Prepeljali so pšenico v Bakar, od tod pa vino, sol in drugo brez plačila mitnine. Vino so tovorili tudi proti Benečiji. Zaradi tihotapstva je v srenji Pöfl,¹⁹⁴ prejšnje leto pa tudi v Kočevju, prišlo tudi do lakote in pomanjkanja kruha. Od kočevskega graščaka so zahtevali naj popiše vse Kočevarje, ki tovorijo pšenico mimo mitnice. Zapiše naj njihova imena, smer potovanja ter kraj nakupa in prodaje pšenice. Poročilo bodo potem vsak mesec preverjali v mitnici St. Vid pri Reki. Zaprli so Kočevarja Oswalda Stampfla iz Brige ob kostelski meji, ki je tovoril žito v Bakar in sol nazaj. Še od celjskih časov je bila mitnica v Knežji Lipi na Kočevskem, kjer jo je potrdil tudi cesar Friderik III.¹⁹⁵

Cesar je leta 1631 izdal patent o kmečkih dajatvah, ki so ga 18. 2. 1631 uveljavljali grof Thurn, Lantheri, Khisel in Petrazi. Vendar so se Kočevarji, Kostelci, Metličani in Črnomaljci upirali.¹⁹⁶ 25. 6. 1635 so v Ljubljani izdali dopis o tihotapstvu kmetov s posestev Kostel in Metlika.¹⁹⁷ 2. 7. 1635 je v Gradcu cesarski uradnik Franc Stefan Rätthe pl. Buethe sestavil poročilo o nemirnih podložnikih gospostev Kočevje, Kostel, Poljane in Metlika. Dokument je podpisal cesar Ferdinand.¹⁹⁸

¹⁸⁹ Wegen zweyer Im Markht Cosstl ligunden ... Heüser (ARS, Sodišče deželnega glavarstva za Kranjsko, kopijalna knjiga 1625). Prva sodna instanca je tako za kmete kot za tržane pripadala zemljiškemu gospodu. Druga sodna instanca in vse pristojnosti v sporih z zemljiško gosposko pa so po prodaji Kostela Langenmantlom od vicedomskega sodišča prešle na deželno glavarstvo (Boris Golec, sporočilo 20. 8. 1998).

¹⁹⁰ ARS, Stan.I, fasc. 295 b, šk. 481, str. 1785–1801. Kostel je obravnaval dopis pod številko 19 na str. 1798–1799.

¹⁹¹ ARS, Stan.I, fasc. 495 b, šk. 481, str. 2097–2100.

¹⁹² Wolsegger, n.d., 1890, 156.

¹⁹³ Dimitz, n.d., 1875, III, str. 483.

¹⁹⁴ Morda Wolfl na hrvaški strani Kolpe.

¹⁹⁵ Georg Widmer, Bausteine zur Geschichte des Gottscheerländchens, G.Kal, 1934, str. 49–50.

¹⁹⁶ Dimitz, n.d., 1875, III, 407; Zgodovina Slovencev, CZ, 1979, str. 316.

¹⁹⁷ ARS, Stan.I, fasc. 297 a, šk. 287, str. 1969.

¹⁹⁸ ARS, Stan.I, fasc. 297 a, šk. 287, str. 2007 in 2010.

24. 4. 1631 je Langenmantl poslal iz Kostela v Ljubljano dopis o neporavnanih hubnih goldinarjih.¹⁹⁹ Kot advokata je navedel Putscharja, ki ga poznamo tudi iz drugih dopisov iz te dobe. Doktor prava Janez Putschar je leta 1629 kupil Rakovnik pri Ljubljani, umrl pa je leta 1650.²⁰⁰

6.3. Vojaški posegi proti upornikom

12. 8. 1635 sta v Gradcu cesarski uradnik Franc Stefan Rätthe pl.Bueth in sam cesar podpisala poročilo,²⁰¹ na osnovi katerega so v Ljubljani izdali ukaz baronu Heinrichu Paradeiserju naj zatire oboroženi upor podložnikov v Kostelu. H. Paradeiser je bil v tem času gospodar graščine Podsmreka pri Stični.²⁰² Bil je tudi lovski mojster na Koroškem in kranjski deželni upravitelj.²⁰³

Langenmantl je z orožjem odbil napad podložnikov na grad Kostel.²⁰⁴ Napadalci so se upirali plačevanju dajatev, predvsem hubnega goldinarja. Dopis ne omenja posebej, da bi bili puntarji uskoškega rodu. Oblasti so pritiskale nanje, da bi jih prisilile h kmečkemu življenju. Ni jih več potrebovala za obrambo meje, ki se je premaknila dlje proti jugovzhodu. Dolgoletno prigovarjanje Langenmantlom, naj s silo pripravijo podložnike k plačevanju davkov, je povzročilo oborožen upor, ki je pol stoletja pozneje graščake prisilil k prodaji Kostela.

Vicedom je 21. 8. 1635 poročal cesarju Ferdinandu v Gradec, da se kostelski podložniki z orožjem upirajo opravljanju svojih obveznosti, predvsem plačevanju davkov. Tudi župniku Sigmundu Barbu niso hoteli plačevati davka v živini. Z uporniki naj bi bil pogovor možen zgolj preko »petelina na puški«.²⁰⁵

Komisija so sestavljali: H. Paradeiser, Johan Ferdinand pl.Portia, pozneje graščak v Pazinu in Orehku, Andreas Daniel grof Barbo (u. 1639), lastnik Kostanjevice in Moravč, in Georg pl.Stemberg, graščak v Gotniku med letoma 1630–1633, ki ga je omenjal tudi dopis deželnih stanov z dne 22. 6. 1636. Pregledali so stanje in odobrili poseg vojaštva. Pri kaznovanju naj bi sodelovali tudi Hrvatje onstran meje (bržkone uskoki) in enote iz Novega mesta.²⁰⁶

Štiri dni pozneje je nadvojvoda odgovoril na vicedomov dopis.²⁰⁷ Po poročilu komisije poslano v Kostel je ugotavljal, da podložniki ne opravljajo svojih dolžnosti do gosposke in predvsem ne plačujejo davkov. Ni omenil uskoškega porekla podložnikov ali obljub o oprostitvi od davkov ob njihovi naselitvi.

Posebna skrb je veljala meji. Za ureditev razmer so si prizadevale oblasti v Novem mestu in deželni stanovi v Ljubljani. Podložnike bi bilo treba prisiliti k izpolnjevanju dolžnosti, plačilo dolga pa naj bi se odložilo v skladu z deželnimi svoboščinami.

18 dni pozneje je Paradeiser poročal o eksekucijah neimenovanih podložnikov v mestu Kočevje. S strogimi kaznimi so pomirili upore v Kostelu, Poljanah, Metliki in Črnomlju.²⁰⁸

¹⁹⁹ ARS, Stan.I, fasc. 297, šk. 483, str. 241–244.

²⁰⁰ Smole, n.d., 1982, str. 665.

²⁰¹ ARS, Stan.I, šk. 287, str. 2131 in 2134.

²⁰² Paradeiserji so imeli v začetku 17. stoletja tudi graščine: Lož, Mehovo in Novi grad pri Ilirski Bistrici (Smole, n.d., 1982, str. 323 in 657).

²⁰³ Landsverwalter (ARS, Stan.I, fasc. 297 a, šk. 287, str. 2174).

²⁰⁴ ARS, Stan.I, šk. 287, str. 2131.

²⁰⁵ ARS, Stan.I, šk. 287, str. 2152.

²⁰⁶ ARS, Stan.I, šk. 287, str. 2152.

²⁰⁷ ARS, Stan.I, šk. 287, str. 2171 in 2174.

²⁰⁸ ARS, Stan.I, šk. 287, str. 2226.

Podložniki, ki so izzvali poseg vojaštva, so bili dolžni plačati dodaten davek. Proti upornikom je maja leta 1635 uporabil štiri uskoške regimente. Podložniki so se upirali na gospodstvih na katerih so sto let prej naseljevali uskoke. Upornost je dodatno podžigalo dvigovanje davkov med tridesetletno vojno. Uskoki iz Žumberka in Krajine se niso upirali, saj so obdržali polvojaški status.²⁰⁹

26. 7. 1637 je nadvojvoda iz Gradca izdal ukaz glede desetine, oskrbe in kontribucije na gospodstvih Kočevje, Kostel, Črnomelj, Metlika in Stična.²¹⁰ 9. 2. 1638 so v Ljubljani izdali izvleček ukaza osrednjega urada. Uporniki z gospodstva Kostel naj bi plačali po 2 gld.²¹¹ Dopis je bil poslan v izvršbo generalnemu uradniku Georgu Višnjegorskemu.

22. 6. 1638 je deželni glavar v Ljubljani naročil oskrbniku gospodstva Kostel Sabbtatiniju (Sabattiniju) naj zatre tihotapce z vojaštvom.²¹² Stenberg je bil v imenu deželnega kneza določen za komisarja vojakov pri odpravljanju tihotapske nadloge. Njegovo veličanstvo je ukazalo uradu deželnega glavarstva naj s 500 renskimi zlatniki preskrbi živež za vojake. Iz stroškov lahko ocenimo število vojakov in trajanje njihovega posega v Kostelu.

27. 1. 1640 in 28. 1. 1640 je V. pl. Moscon v Ljubljani izdal ukaz za pehotnega stotnika grofa Schweigerja glede upornih podložnikov v Kostelu, Kočevju, Poljanah ter trgu in gospodstvu Ribnica.²¹³

22. 2. 1640 so deželni stanovi v Ljubljani naročili deželnemu upravitelju grofu Rudolfu Paradeiserju (u. 1647) naj z rednim vojaštvom spravi k poslušnosti kostelske podložnike. Zaslišani so bili uporni podložniki kostelskega graščaka Adama Langenmantla, ki so se morali pokoriti gospodstvu. 28. 2. 1640 je vicedom izdal dva dopisa o kostelskih upornikih.²¹⁴ Kostelski podložniki so bili povezani še s Kočevarji in Poljanci. Po pregledu terena in po prenehanju nemirov naj bi vojsko razpustili in odšli iz Kostela.

Istega dne so poslali tudi dopis Leopoldu Raum(b)schüsslu, po letu 1633 graščaku v Volčjem Potoku, glede odbitkov od zastavščine gospodstva Kočevje. Kočevarji so pokorno plačali kontribucijo, Kostelci le deloma, v Poljanah pa so bili še problemi. Zaradi zaostalih dajatev se je viteška vojska še zadrževala v bližini Ljubljane, preprečevala plenjenje in predpisovala kazni za krivce. Paradeiserju je bilo pisno ukazano naj v Kostelu gospodari pravično in učinkovito.

1. 3. 1640 je Raum(b)schüssl iz Kočevja odgovoril na dva dni starejše Paradeiserjevo sporočilo iz Ljubljane.²¹⁵ Obravnaval je prispevek podložnikov za župnike v: Črmošnjicah, Mozlju in Škrilju, Koprivniku ter Kočevju. To so bile kočevske fare in razen Črmošnjic tudi pod upravo kočevskega nadžupnika. Tudi v Kostelu in Poljanah je deželna gosposka skrbela za izvrševanje vseh dolžnosti in zaračunavala kontribucijo. Paradeiserjeva poročila so dobro opisovala Kostelsko polovico problematičnega področja ob Kolpi. Ustno je bilo dogovorjeno, da bodo Kostelci prispevali 300 ljudi za dela s kamnom in kovino, verjetno pri obnovi poškodovanih gradov.²¹⁶ Ob prehodu čez mitnice je bilo treba poljanske in kostelske trgovce še posebej pregledati. Z živežem so morali plačevati delo pl. Lamberga in Schweigerja.

²⁰⁹ Dimitz, n.d., 1875, III, str. 407.

²¹⁰ ARS, Stan.I, fasc. 498, šk. 489, str. 1727–1728; 12. 5. 1637 (str. 1459–1466); 20. 7. 1637 (str. 1707–1710, 1712).

²¹¹ ARS, Stan.I, fasc. 498 a, šk. 490, str. 67 in 70.

²¹² ARS, Stan.I, fasc. 498 a, šk. 490, str. 445 in 446.

²¹³ ARS, Stan.I, fasc. 299, šk. 492, str. 73 in 77.

²¹⁴ ARS, Stan.I, fasc. 299, šk. 492, str. 149–152 in 154.

²¹⁵ ARS, Stan.I, fasc. 299, šk. 492, str. 155–160.

²¹⁶ ARS, Stan.I, fasc. 299, šk. 492, str. 157.

Šest dni pozneje, 7. 3. 1640, je Leopold Raum(b)schüssl ob svojem odhodu iz Kočevja ponovno poročal Paradeiserju.²¹⁷ Oskrbnika Kostela in Poljan sta morala oddati poročilo o podložnikih, terjatvah in računih za vojaški poseg ob uporabi. Paradeiser je izdal ukaz za kaznovanje upornikov, ki so jih prenočili v Ribnici in jih nato odpeljali v Ljubljano. Za en mesec je podaljšal službovanje Raum(b)schüssla in pehotnega stotnika Schweigerja, ki pa ni imel več pravice do uporabe vojaškega sluge kočevskega grofa Jurija Jerneja (Bartolomeja) Khisla. Z vojaštvom so »ustrahovali, pokorili in kaznovali ropanje in zaslepljenost«, njihove stroške pa je povrnili visoki urad.

Leta 1640 so se podložniki v Kostelu, Poljanah, Metliki in Črnomlju skupaj z Ribničani puntali zoper zemljiško gospodo, proti kateri so se leta 1661 uprli še Kostelci sami.²¹⁸ Med letoma 1633–1646 so se uprli tudi podložniki samostana Stična. Za upore je bilo temeljnega pomena, da se je med podložniki našel nekdo, ki je znal spraviti obtožbe zoper gospostvo do oblasti v Gradec in Ljubljano,²¹⁹ vendar podatkov o takšni osebi v Kostelu ni.

11. 12. 1641 so deželni stanovni iz Ljubljane opominjali dediče Wilhelma (sic!) Langenmantla naj plačajo davke in glavnico za leti 1640 in 1641.²²⁰ Pismo je bilo verjetno naslovljeno na njegovega sina Franca Adama.

4. 9. 1645 so v Ljubljani prešteli osebe, ki so bile na posameznih gospostvih dolžna opravljati deželno tlako.²²¹ V gospostvu Kostel je bilo takih oseb 30, v Ložu s Snežnikom 50 v Postojni pa 54.

6.4. Obnova kostelske mitnice

Kostelsko mitnico je imel leta 1504 v zakupu pl. Pranberger.²²² Konec 15. stoletja je grof Zrinjski v Zamostu na hrvaški strani Čabranke pri Osilnici postavil mitnico. V Osilnici je kočevski grof postavil svojo mitnico s stražo. Kostelska mitnica je bila v času turških vojn sredi 16. stoletja opuščena, saj sta kočevski mestni svet in sodnik leta 1586 svetovala vicedomu postavitev paznikov ob prehodu čez Kolpo v Kostelu zaradi plačila mitniških pristojbin. Vendar zaradi pomanjkanja mitniškega osebja ni bilo učinkovitih ukrepov proti tihotapstvu skozi Kostel vse do 17. stoletja.²²³

6. 7. 1612 so mitničarji že pobirali davek od podložnikov pri prevozu lesa ter pri tovorjenju žita in vina čez Kolpo. Podložniki so tedaj gradili mitnico,²²⁴ verjetno prav tam, kjer so leta 1680 pozidali današnji »Avžlak«.

21. 2. 1648 in 1. 3. 1648 je mitničar pri Sv. Vidu nad Reko grof Adam Zupantschitsch poslal dopis o tihotapljenju žita in soli podložnikov Franca Adama Langenmantla.²²⁵ V dopisu so bile pozneje z drugo pisavo in podobnim enakim črnilom popravljene nepravilno zapisane tujke, npr. Boloina v Bolognia.

²¹⁷ ARS, Stan.I, fasc. 299, šk. 492, str. 165–168.

²¹⁸ Bogo Grafenauer, Razredni boji agrarnega prebivalstva, v zborniku: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, 1980, str. 504; Zgodovina Slovencev, CZ, 1979, str. 317.

²¹⁹ Mlinarič, n.d., 1995, str. 539–541.

²²⁰ ARS, Stan.I, fasc. 299, šk. 492, str. 1839–1840.

²²¹ ARS, Stan.I, fasc. 300, šk. 498, str. 2172–2176 in 2193.

²²² Gestrin, n.d., 1982, str. 95; Južnič, n.d., 2001, str. 35.

²²³ Žagar, n.d., str. 102, 104 in 107; ARS, Stan.I, fasc. 301 a, šk. 506, str. 153.

²²⁴ ARS, Vic. šk. 75, II–3.

²²⁵ ARS, Stan.I, fasc. 300 b, šk. 502, str. 119–121 in str. 147–150.

Po virih visoke dvorne komore in Hansa Georga Pasorelija z mitnice v Ljubljani so podložniki za vojvodo iz Modene nakupovali pod roko pri Judih.²²⁶ Zato je bila ukazana preiskava v tujini.

Opisali so promet živeža iz Dolenjske in Hrvaške. Kostelski podložniki so tovorili žito v Bakar in od tam dovažali sol. Živež so tovorili Petru Zrinjskemu, ki je bil med letoma 1649–1670 gospodar Bakra, med letoma 1654–1667 pa tudi Kostanjevice na Dolenjskem.²²⁷ Bakar je bil do Zrinjsko-Frankopanske zarote svobodno mesto Zrinjskih in ni bil pod habsburško upravo tako kot Reka.²²⁸

Tihotapili so tudi v bližnjo Italijo ter v druge tuje dežele. Tako so prepeljali 800 beneških starov pšenice v Bologno. Tam so jih zasačili in jim zaračunali kazen zaradi sklepanja pogodbe za prodajo žita. Po cesarskem ukazu so priprli krivce in kaznovali judovske žitne posrednike. Če se mera v sto letih ni bistveno spremenila, so leta 1648 tihotapili okoli 64.000 l žita za Bologno.²²⁹

Dolenjci, Hrvatje in Kostelci so kljub kaznim nadaljevali s tovorjenjem žita v Bakar. Tja so ob neki priliki prepeljali 400 starov žita, ne da bi ga prijavili pri carinskem uradu Sv.Vida. Žito je prevzel Anton Jakob Corso.²³⁰ Pri prevozu žita je z Langenmantlom in njegovimi podložniki sodeloval tudi grof Zrinjski. Od morja so tihotapili sol po skrivnih poteh. Zato jih je treba kaznovati z visokimi denarnimi kaznimi, saj so si preko svobodnega pristanišča Bakar Dolenjska in Slovenska marka izogibali plačilu doklad pri mitnici Sv.Vida nad Reko. Žid pl.Trust je od tihotapcev kupoval tudi po 800 starov žita naenkrat. Oskrbnik iz Pazina je poročal o tihotapljenju 700 starov žita v Italijo. Zato so z mitnice Sv.Vida zahtevali, da je treba o početju Langenmantla in njegovih podložnikov poročati na višji carinski urad v Ljubljani.²³¹

Grašček naj bi podpiral kostelske tihotapce.²³² Žita so 21. 2. 1648 prepeljali v Bakar, kjer so ga prevzeli Židje. Novembra leta 1647 so v Bakru po dogovoru dvakrat naložili svoje ovce in jih z ladjami peljali za Dubrovnik.

4. 5. 1651 je cesar Leopold v Gradcu izdal ukaz za preprečevanje tihotapstva kostelskih in metliških podložnikov, ki so tihotapili blago v pristanišča Bakar in Bakarac ter v Italijo. V Kostelu in v Metliki naj postavijo podružnična carinska urada Sv.Vida nad Reko, da bi preprečevali nedovoljeno trgovino.²³³

4. 6. 1651 je W. Zupantschitsch, carinski uradnik na Reki, poslal poročilo s predlogom za (ponovno) ustanovitev podružničnih mitnic v Kostelu in Metliki višjemu mitničarju Gašparju Khuschlandu v Ljubljano.²³⁴

Reški uradnik W. Zupantschitsch je 4. 6. 1651 poročal, da podložniki tihotapijo v Bakar lesene skodle, veliko žita, veliko in majhno živino, surovi lan, med, baker in druga živila iz tujih dežel. Iz Bakra odvažajo skozi Hrvaško ovce in sol ter tako delajo škodo cesarskemu kameralnemu uradu. Trgovino v svobodni luki Bakar v posesti grofov Zrinjskih bi bilo treba prepovedati in podrediti carinskim dokladam. Kostelskim podložnikom bi bilo treba prepovedati zadrževanje v pristanišču, kjer dobivajo blago. V Kostelu in Metliki bi bilo treba postaviti podružnična carinska urada. Zdaj tamkajšnji ljudje tovorijo sol brez dovoljenja

²²⁶ ARS, Stan.I, fasc. 300 b, šk. 502, str. 119.

²²⁷ Laszowski, n.d., 1923, str. 142; Smole, n.d., 1982, str. 233.

²²⁸ Žagar, n.d., str. 104 pomotoma navaja Frankopane kot gospodarje Bakra konec 16. stoletja.

²²⁹ Beneški star je okoli leta 1528 meril 83,32 l (Kos, n.d., 1991, str. 169 in 172).

²³⁰ ARS, Stan.I, fasc. 300 b, šk. 502, str. 127.

²³¹ ARS, Stan.I, fasc. 300 b, šk. 502, str. 121.

²³² Žagar, n.d., str. 103.

²³³ ARS, Stan.I, fasc. 301 a, šk. 506, str. 115.

²³⁴ ARS, Stan.I, fasc. 301 a, šk. 506, str. 139–140. Pl. Gašper Khuschlan je leta 1633 kupil Zablate v Brezovici pri Ljubljani, naslednje leto pa Baumkrietherthum pri Vipavi (Smole, n.d., 1982, str. 72, 547).

habsburških carinskih uradov iz Bakra skozi gozd Javornik in Hrvaško; sol bi sicer obdavčili na Karlovškem mostu. S tem vsekakor nastajajo dodatni stroški. Grofu Zrinjskemu naj se ne dovoli prosto tovorjenje skozi mitnice in carine do njegovih luk. Zaradi visoke vrednosti soli je treba upornemu grofu Zrinjskemu zagroziti s pisnim opominom, da bo uredil carino in mitnico v svojih pristaniščih. Preko carinskega urada Sv. Vida nad Reko je treba preprečiti motečo trgovino Kostelcev v luki Bakar s soljo, žitom in drugo robo, za katero je določeno plačilo pristojbin. Zato je nujno potrebno na Travi ali Na Tranči med Bakrom in Ribnico prisiliti kostelske tovarnike k plačevanju doklad.

Gašpar Khuschland je deset dni pozneje v Ljubljani podpisal sprejemnico za pismo z Reke. Še isti dan so v Ljubljani izdali poročilo o tihotapstvu podložnikov gospostev Kočevje, Kostel in Metlika čez hrvaško mejo.²³⁵ Tihotapili so: veliko žita, živino, surovi lan, med, baker in druga živila, ki so bila sicer podvržena carinjenju. Posebno veliko soli so prevažali skozi Hrvaško, ne da bi plačevali pristojbine.

Od višjega nakladnika Janeza Jurija pl. Posarellija²³⁶ so zahtevali ukrepanje proti nedovoljenemu prevažanju živil skozi Hrvaško po cestah proti luki Bakar. Ukrepal naj bi tudi v Kočevju, Kostelu, Metliki in drugih mestih in vaseh ob habsburški meji. Prehode naj redno brani in naj poroča o uspehu. Nadzira naj Kostelce in Kočevjarje in uredi podružnične urade, ki se bodo lahko branili z orožjem. Nikomur ne bo omogočen prehod brez carinskega potrdila Sv. Vida nad Reko. Tudi sodniki bodo sodelovali pri iskanju ljudi za namestitev v podružničnem uradu Metlika, saj je tudi mitnico v Kostelu zakupil kočevski mestni sodnik. O tovorjenju soli po Hrvaškem skozi gozd Javornik bodo poročali na Karlovški most in v Metliko in izsilili pokorščino z orožjem.

17. 6. 1651 so v Ljubljani izdali poročilo o tihotapstvu podložnikov gospostva Kostel čez hrvaško mejo v Bakar in o ustanovitvi novih carinskih podružnic.²³⁷ Kostelskim podložnikom je treba preprečiti tihotapstvo z ustanovitvijo podružničnih carinskih uradov v Kostelu in Metliki v skladu s cesarskim ukazom z dne 4. 5. 1651. Tod se tihotapi veliko žita, majhne in velike živine, surovega lanu, meda, bakra in drugih živil, ki se sicer carinijo. Tihotapi se skozi Hrvaško preko posesti grofa Zrinjskega na škodo cesarskih mitnic. Trgovci bi morali plačevati pristojbine pri St. Vidu, kjer naj bi od vsakega izterjali plačilo. Zrinjskim bi dajali tretjino pristojbin od prehoda pri Sv. Vidu. S tem bi preprečili tovorjenje iz Bakra skozi Hrvaško in Travo do Ribnice. Od Metlike proti Kostelu, v gozdu Javornik in na Karlovškem mostu čez Kolpo proti Ribnici je treba vzpostaviti oblast z delovanjem na Travi nad Čabrom.

V južnem podružničnem uradu ponovno ustanovljene mitnice pri Kostelu je njen zakupnik Luka Peer, mestni sodnik iz Kočevja od leta 1643,²³⁸ pomagal vzpostaviti nadzor visoke dvorne pisarne nad tihotapljenjem proti Bakru iz obmejnih krajev Kočevja, Kostela in Metlike. Peerov prednik Mathe Peer je 9. 5. 1594 tovoril 2 kadana soli in plačal 17 kr 1 den reški mitnici, Martin Peer pa je bil 19. 1. 1614 že kočevski mestni sodnik.²³⁹ Peeri so ostali zakupniki mitnice tudi pozneje, vendar so bili zaradi tihotapstva večkrat prikrajšani za dohodek.²⁴⁰ Carinska vojna za Bakar se je končala šele z Zrinjsko-Frankopansko zaroto. Kostelci pa se donosnemu tihotapstvu seveda tudi pozneje niso odrekli.

²³⁵ ARS, Stan.I, fasc. 301 a, šk. 506, str. 141–146.

²³⁶ Lastnika gospostva Groblje od leta 1630 in Volčjega Potoka od leta 1647 do smrti leta 1654 (Smole, n.d., 1982, str. 536).

²³⁷ ARS, Stan.I, fasc. 301 a, šk. 506, str. 151–154.

²³⁸ Žagar, n.d., 1983, str. 107.

²³⁹ Gestrin, n.d., 1972, str. 280 in 311; Widmer, n.d., 2001, str. 170.

²⁴⁰ Žagar, n.d., str. 104 in 107; ARS, Stan.I, fasc. 301a, šk. 506, str. 153.

7. Zaključek

Za obdobje protireformacije je ohranjeno razmeroma veliko kratkih poročil o gospostvu Kostel. Pokažejo nam, kako se je obmejna pokrajina mukoma izvila iz strahotnih razdejanj turških vojn in si postopoma opomogla med tridesetletno vojno. Iz nemirnega obmejnega prebivalstva so se Kostelci uspešno razvili v nosilce trgovine s svobodnimi pristanišči Zrinjskih, ki je v očeh habsburških oblastnikov seveda veljala za tihotapstvo. Naselitev Kostela se je ustalila in se ni posebno spreminjala v naslednjih 300 letih do 20. stoletja.

8. Uporabljene okrajšave

ARS = Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani.

Dež.glav. = II. Arhivi vrhovnih organov oblasti za Kranjsko, Deželno glavarstvo.

Stan. = Arhiv deželnih stanov za Kranjsko.

Vic. = Arhiv vicedomskega urada za Kranjsko.

n.d. = Navedeno delo, velja tudi za dela citirana v ZČ 53/3 (1999) str. 295–323 in v ZČ 55/5 (2001) str. 23–60.

SLA-H = Steiermärkischen Landesarchiv Graz, Sachabteilung der Hofkammer.

S u m m a r y

Kostel between the last turkish attacks and the conspiracy of Zriny-Frankopan

Stanislav Južnič

By using some archival sources for the first time we described the conditions at the Kostel manor in the century after the last Turkish attacks. There are no compete urbans preserved for that era and we used the mosaic of sources preserved in archives of the Estates General and Viceroy of Carniola in Ljubljana, and the Provincial Government Archive in Graz.

With the collection of reports about the last Turkish attacks, defense, smuggling, taxes and migrations we painted the picture about Kostelan economy that painfully raised from the disaster during Turkish wars. We researched how the defense activities of the Kostelan leaseholder influenced his subjects. We described more peaceful time when Langnmantls bought Kostel and tried to build up a successful economy. We proved that the comparatively great number of Kostelan packhorses enabled them to smuggle goods to the seaside and back. Kostel became an important center of the illegal trade.

The preserved sources helped us to light up the relations of Kostelans with their Gottschees and Croatian neighbors. After the Turkish wars there was more sharpness in their relations and the strict measure of the border became the need of the day.

Aleksej Kalc

Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj

Uvod

Ženska in njena vloga v teku zgodovine sodita, odkar sta pred nekaj desetletji odločno stopili iz sence tematske anonimnosti in marginalizacije, med specifične veje mednarodne historiografije. K poznavanju in razčlenjevanju zgodovine žensk so, kot pri zgodovini nasploh, zlasti glede družbenih in gospodarskih vidikov mnogo prispevali kvantitativni in serijski viri oziroma kvantitativno in serialno zgodovinopisje¹, začenši s historično-demografskimi dokumenti in raziskavami². V slednji okvir se uvršča tudi pričujoči prispevek, ki želi prikazati nekatere značilnosti tržaškega ženskega prebivalstva v luči popisa stanovalcev mesta iz leta 1775.

Ljudska štetja in druge z njimi povezane statistike so nepogrešljiv vir za preglednost nad določeno populacijo in za razpoznavanje raznih aspektov njene fiziognomije v času in prostoru. Znale pa so tudi informativne meje in problematičnost tovrstne dokumentacije, zlasti tiste iz časa pred razvojem moderne demografske statistike, ki se je v Avstriji idealno začela leta 1857, s prvim civilnim popisom, odgovarjajočim vsem osnovnim metodološkim predpostavkam: individualnosti, univerzalnosti, periodičnosti in sočasnosti ali kritičnemu datumu. Vir, na katerega se tu opiramo, se torej bistveno razlikuje od popisnega pragradiva, ki ga poznamo od druge polovice 19. stoletja dalje³, bodisi zaradi skromnejšega števila rubrik, bodisi po izvedbi in zasnovi ter kakovosti podatkov. Raziskovalcu nalaga veliko filološkega dela in vprašanj za pravilno razumevanje zapisov, ki so, ob napakah in »licencah« popisovalca, pogojeni z neenotnimi kriteriji opisovanja oseb, dvoumnimi klasifikacijami, nejasnimi

¹ Mišljena je Braudelova koncepcija *histoire sérielle* (Braudel 1963); o konceptualizaciji kvantitativnega zgodovinopisja glej še vedno aktualno razpravo Furet (1971), za osnovne kvantitativne metodološke prijeme pa Floud (1979).

² Historično-demografska literatura o filoloških in metodoloških vidikih ter vsebinah, vključno s spolnospecifičnimi tematikami, je zelo obsežna. Zato naj na tem mestu omenimo le nekaj vidnejše periodike, s katero se je mogoče dokumentirati o omenjenih temah: za Francijo *Annales E.S.C.* in *Annales de démographie historique*, za Španijo *Boletín de la Asociación de demografía histórica*, za Italijo *Bollettino di demografia storica* (od leta 2000 dalje *Popolazione e storia*), za Češko *Historická demografie*, za Avstrijo *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, za Nemčijo *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*.

³ Pragradivo modernih avstrijskih popisov je za različne tematske raziskave sistematično izkoristilo tudi slovensko zgodovinopisje (na primer A. Studen 1993 in 1995); o ženski problematiki je pred kratkim izšlo delo S. Žnidaršič (2000), ki pa sloni na objavljenih statistikah, izhajajočih iz ljudskih štetij in drugih uradnih statističnih opazovanj. Istega gradiva se je poslužila tudi M. Cattaruzza (1979) v knjigi o tržaškem proletarijatu konec 19. in na začetku 20. stoletja, v kateri je posebej izpostavila tudi spolnospecifično problematiko. Glede uporabe arhivskega gradiva na historično-demografskem področju pa velja opozoriti, kot novost, na doktorsko disertacijo D. Krmaca (2002), obranjeno na zgodovinskem oddelku tržaške univerze in osnovano na nedavno odkritem pragradivu popisa tržaškega prebivalstva iz leta 1857.

opredelitvami družbenih in gospodarskih značilnosti in drugimi pomanjkljivostmi. Med »nedoslednostmi« je glede na obravnavano temo posebnega poudarka vredno spolno razlikovanje, ki prihaja do izraza predvsem pri opredeljevanju ženskih poklicev in dodatno otežuje analizo ženske družbene komponente. Beseda bo potemtakem tekla tudi o nekaterih izmed nakazanih konceptualnih problemih in metodoloških vprašanjih.

Prispevek prinaša le delne rezultate analize vira in sodi v okvir širše raziskave o tržaškem prebivalstvu v 18. stoletju. Čeprav ima v središču pozornosti žensko populacijo, se jasno ne more izogniti in zanemariti niti moške komponente, ki bo pritegnjena v razpravo v primerjalne in interpretacijske namene. Za boljše razumevanje in razreševanje nekaterih vprašanj se bomo občasno poslužili tudi drugega serijskega gradiva, ki bo predstavljeno po potrebi v teku obravnave.

O viru

Popis iz leta 1775⁴ je s tistim iz leta 1765 (BCT, AD2) edini, in zato zelo dragocen, ohranjeni oziroma do danes razpoložljivi poimenski tržaški popis iz druge polovice 18. stoletja, ko je mesto začelo svoj nagli pomorsko-gospodarski in družbeni vzpon⁵. Opravljen je bil v okviru vsedržavnega avstrijskega statističnega sistema, ki so ga začeli uvajati leta 1754 in je po preureditvi v vojaške namene, v sedemdesetih letih, ostal v veljavi do srede 19. stoletja. Trst je bil sicer kot prosta luka izvzet iz zakonodaje o vojaški obveznosti, vendar je bil podrejen vsedržavnemu konskripcijskemu števnemu sistemu, s tem, da so morale oblasti pošiljati na Dunaj letne sumarije o stanju prebivalstva za centralno statistiko. Vsakih pet let so bile dolžne opraviti popis (kar se v resnici ni dogajalo redno), vmesne letne izkaze pa izračunati na osnovi evidence prirodnega in selitvenega gibanja. Tržaški popisi so bili vsekakor civilnega značaja in so služili upravnim, gospodarskim in splošnim potrebam po preglednosti ter uravnavanju mestnega razvoja. Po zasnovi in vsebini so precej odstopali od konskripcijskih kriterijev, kar ob pomanjkanju navodil in točnejših informacij o njihovem izvajanju otežuje razumevanje nekaterih vrst podatkov. Vprašanje je tudi, koga je popis zajel in koga ni upošteval, prvič ker je prebivalstvo hitro naraščalo in se zaradi selitev pospešeno obnavljalo, tako da je bilo oblastem težko voditi evidenco o spremembah, drugič pa zaradi nedorečenosti in nejasnosti okrog pojma prebivalec, kar je pomenilo, da je o vključitvi oseb v kontekst mestnega prebivalstva pogostoma odločala uvidevnost popisovalca. Po drugi strani je ženska komponenta v teh popisih bolje opisana kot v sočasnih konskripcijskih registrih, ki so od 1770 odgovarjali čisto vojaški logiki in za ženske niso prišle v poštev pomembne informacije, kot sta npr. starost in poklic⁶.

Tržaški popis iz leta 1775 je lastnoročno delo policijskega akturaja Antonia Tognane de Tonnefelda, ki ga je opravil v prvih mesecih leta. Tiskani popisni list je razdeljen na tri razdelke, ki odgovarjajo trem, različno popisanim kategorijam prebivalstva, razvrščenim po zaporednih hišnih številkah, in sicer *stanovalcem* (*Abitatori*), t.j. poročenim, neporočenim ali ovdovelim samostojno bivajočim osebam, njihovim v družini živečim in še ne poročenim *otrokom* (*Figli*)

⁴ Register nosi naslov »Coscrizione Generale Della Città e Porto Franco di Trieste fatta nell'anno 1775 da me G. A. Tognana de Tonnefeld« in je shranjen v Diplomatskem arhivu Tržaške mestne knjižnice (Biblioteca Civica di Trieste, Archivio Diplomatico).

⁵ Za prvo polovico stoletja je na voljo popis iz leta 1735, ki pa ne upošteva celotnega prebivalstva (BCT, AD1).

⁶ O izvajanju in problemih demografske statistike v Trstu glej Breschi et al. (2001, 183–193) in Blaznik et al. (1970, 38–39).

in pod isto streho bivajočim *poslom* oziroma odvisnim delavcem ter uslužbencem raznih vrst (*Domestici ossia Servitori*)⁷. Prvi razdelek se začne z rubriko, v kateri so poimensko navedeni lastnik hiše in pod njim stanovalci po družinah z družinskim poglavarjem na čelu. Sledijo izvorni kraj stanovalcev, čas bivanja v Trstu, starost, veroizpoved, poklic ali družbeni položaj in stan. V drugem razdelku je kot rečeno zabeleženo potomstvo, vendar ne poimensko, pač pa samo številčno po spolu in treh starostnih razredih (1–7, 7–15 in nad 15 let). Za starejše sprašuje popisnica tudi, če so dela sposobni ali ne in s katerim poklicem oziroma dejavnostjo se ukvarjajo. V tretjem razdelku so navedena imena poslov, služabnikov ali drugih uslužbencev, njihova starost, izvorni kraj, veroizpoved in poklic oziroma vrsta dejavnosti.

Kot vidimo, je vir relativno bogat s podatki in struktura načeloma ne uvaja spolne diskriminacije, saj za ženske predvideva enako raven poizvedovanja kot za moške. Popisnice so zelo vestno in z vidika berljivosti jasno izpolnjene. V razdelku *stanovalci* so navedene tudi sorodstvene vezi med le-timi, kar je zelo pomemben podatek za vpogled v družino in gospodinjstvo, a je v tem primeru le malo uporaben, ker vir ne razlikuje prebivalcev znotraj hiš po stanovanjih oziroma bivanjskih ali gospodinjstvih agregatih. Največja pomanjkljivost pa je v popisni zasnovi razdelka, namenjenega otrokom, predvsem zaradi odsotnosti točnejšega podatka o starosti ter o krajevnem izvoru in zaradi nejasnih kriterijev grupacije po starostnih razredih. To onemogoča podrobnejšo obravnavo zelo velikega, generacijsko specifičnega segmenta populacije in omejuje analitične potencialnosti celotnega vira. Dodatno jih omejuje različna informativna stopnja opisov posameznih popisnih razdelkov, saj je tudi pri *poslih* na voljo manj podatkov kot pri *stanovalcih* (manjkata čas bivanja in stan). Zato bo to, kar sledi, v marsičem površinski in mestoma hipotetični prikaz stanja. Pomudili se bomo pri parametrib, ki kljub okrnjenosti podatkovne osnove predstavljajo dovolj jasne in sprejemljive pokazatelje določenih značilnosti, oziroma ob pomanjkljivostih ter nedorečenostih, ki postanejo v danih okoliščinah pravzaprav osrednjega pomena za korektno razumevanje stvarnosti.

Splošne koordinate

Leta 1775 je bil Trst že zelo živahno trgovsko-pomorsko središče, ki je hitrih korakov stopalo v smeri izrednega družbeno-gospodarskega razcveta in urbanistične ekspanzije. Od proglastitve proste luke, leta 1719, s katero je merkantilistično navdahnjeni dunajski absolutizem, voljan pospeševanja mednarodne trgovinske izmenjave, namenil mestu vlogo izhoda obsežnega avstrijskega državnega prostora na morje, je sicer poteklo skoraj celega pol stoletja. Vendar se je v prvih desetletjih tega obdobja tržaški emporialni načrt spoprijemal z raznovrstnimi predvidenimi in nepredvidenimi problemi, ki so zavirali njegovo uresničevanje, tako da sta pristanišče in samo mesto ujela zaželjeni razvojni ritem šele v šestdesetih letih. Ta dinamika se jasno zrcali v podatkih o prebivalstvu: dovolj verodostojne ocene pravijo, da je leta 1735 mesto imelo okrog 5.000 stanovalcev (Breschi et al. 2001, 74–75), ob popisu leta 1754 so jih našteali 5.780, register iz leta 1765 pa jih navaja 6.518 (Montanelli 1905, 68). Ker so bili pri tem popisu, ki je bil dejansko izveden konec leta 1764, izpuščene določene kategorije ljudi⁸, je mogoče podatek po določenih ocenah zaokrožiti na 6.900 oseb (Vascotto 1994, 11–15). Ob popisu leta 1775 so

⁷ V nadaljevanju razprave bomo zaradi enostavnejše ekspozicije za popisne kategorije uporabljali navedene, čeprav pomensko ne najbolj ustrezne izraze *stanovalci*, *otroci* in *posli*.

⁸ Redovniki obeh spolov iz raznih samostanov, zaporniki, administrativno osebje Komerčne intendance, gostje ubožnice, družinski člani in služabniki ter nameščenci borznih trgovcev, oskrbovanci bolnišnice in vojaštvo (BCT, AD2).

nato ugotovili 10.705 stanovalcev, s tem da je iz registra izpadlo več sto oseb⁹, delno vojaštva, največ pa takih, ki so popisovalcu najavile skorajšnji odhod iz mesta, medtem ko je na začetku 19. stoletja število tržaškega prebivalstva znašalo po reduktivnih uradnih podatkih več kot 20.000¹⁰ oseb, v resnici pa že skoraj 25.000 prebivalcev (Breschi et al. 2001, 76). Ne glede na neskladnost številke je jasno, kako se je nekje sredi šestdesetih let začel za Trst izjemen razvojni polet, ki je strmo dvigoval krivuljo prebivalstvene rasti in jo kljub kriznim presledkom ter bolj umirjenim fazam vzdrževal v nepretrganem vzponu skozi celo 19. in del 20. stoletja. Popis iz leta 1775 se torej uokvirja v ključno obdobje tega dolgega procesa in prikazuje že globoko začrtane družbeno-gospodarske poteze »novega« Trsta.

Pri oblikovanju nove podobe mesta in spodbujanju njegove rasti je odigralo vodilno vlogo priseljevanje. Tržaška prosta luka je bila vzpostavljena z namenom ustvariti pogoje za čim večji in hitrejši razvoj in oblast je s pravnimi ter administrativnimi instrumenti spodbujala nastanitev ne samo trgovskih podjetnikov, ampak široko paleto aktivnega prebivalstva, ki bi z vključevanjem v delovne procese zadostilo vsem potrebam pomorsko-gospodarskega središča. Teža zunanega priliva prihaja v našem viru neposredno do izraza v številčnem razmerju med rojenimi Tržičani in tujci, ki nam sicer dopušča le pavšalno vrednotenje prave moči priseljskega pojava. Kot je razvidno iz tabele 1 c), je bilo med poimensko popisanimi prebivalci z znanim krajevnim izvorom kar 76% tujcev, s tem da je pri *stanovalcih* tuja komponenta znašala 72,1%, pri kategoriji *posli* pa 86,9%. Te številke seveda ne odražajo pravega razmerja med domačim in priseljenim prebivalstvom, ker ne upoštevajo kategorije *otrok*. Ta skupina (31, 8% vseh prebivalcev) je po sestavu močno naklonjena rojenim Tržičanom, ker je bil priseljski proces v mesto le v skromni meri družinskega značaja in je zajemal majhno število najmlajših. Vprašanje pa je koliko. Odgovor lahko poiščemo z bolj ali manj zapleteno oceno. Ker nas tu ne zanimajo točnejše meritve, ampak le približna slika, smo izbrali enostavnejši način, in sicer rekonstrukcijo na podlagi podatka o času bivanja roditeljev v Trstu in starostne strukture po popisu iz leta 1765¹¹. Iz tega izračuna, ki kljub

⁹ V nepopolno ohranjenem spremnem poročilu Tognane de Tonnefelda jih je navedenih približno 210. Točnejšega števila ni mogoče ugotoviti, ker je popisovalec pogostokrat zapisal le ime družinskega poglavarja ali gospodarja-delodajalca s pripisom *in družina* ali *in služabniki*. Upoštevajoč manjkajoči del poročila lahko sklepamo, da jih je bilo vseh okrog 300 (BCT, AD4, »Continuazione del Protocollo de' rimarchi sopra li mancamenti trovati nella visita delle Case fatta in occasione della coscrizione generale«).

¹⁰ Konskripcijski sumarij za leto 1800 navaja 20.900 oseb (Montanelli 1905, 70). Vendar v tem številu niso zajeti tujci, ki jim pravila konskripcijskega štetja niso še priznavala statusa stanovalcev, čeprav so to dejansko bili. Število le-teh je že v 80. letih 18. stoletja šlo v tisoče (BCT, ASC, F12 (1783–1789): »Ausweis der Volksmenge 1784 et 1785, Septemper 1787«).

¹¹ Ocena je bila dosežena z odštevanjem srednje vrednosti treh starostnih razredov od obdobja bivanja staršev v Trstu in torej ločevanjem otrok, rojenih pred prihodom staršev v mesto, od tistih, katerih starost je po tem postopku nižja od bivanja roditeljev v Trstu. Tretji starostni razred je kot smo videli odprt in zajema gotovo tudi določeno število odraslih oseb. Pri teh izračunih smo ga zamejili s 23. letom in sicer na osnovi polnoletnosti, ki se je pri obeh spolih začela z izpolnjenim 24. letom starosti. Razporeditev po posameznih letih (za pregrupacijo po petletnih razredih) je bila nato izvedena na osnovi razporeditve iz leta 1765. Opozoriti velja, da se je dejanska starostna struktura leta 1775 zlasti v prvem starostnem razredu (<7 let) po številu primerov močno razlikovala od tiste iz leta 1765 in podobno velja po vsej verjetnosti – čeprav v manjši meri – za drugi starostni razred (7–14), ker je vmes nastopila najprej kriza zaradi smrtnosti, ki je najbrž osiromašila najmlajše starostne skupine, takoj za tem pa je vidno poskočila rodnost (Breschi et al. 2001, 94). Za točnejšo sliko tako starostnega sestava kot razmerja med domačini in tujci bi bilo treba v izračun primerno vgraditi tudi prirodne dejavnike. Glede tu uporabljenega postopka naj dodamo, da bi pri ločevanju rojenih od priseljenih otrok namesto srednje vrednosti lahko izredno uporabili asimetrično sredino starostnih razredov (po razporeditvi 1965). Na tej osnovi se razmerje premakne še dodatno na stran Tržičanov. Vendar izhaja iz neposrednega pregledovanja vira približno 10 % »mejnih« primerov, del katerih bi hipotetično lahko spadal med tujce. Ne glede na različne številčne rezultate posameznih postopkov ostajajo glavne značilnosti starostne fiziognomije v bistvu nespremenjene.

nekaterim šibkim točkam postopka ne more bistveno odstopati od dejanske situacije, izhaja, da je bilo med *otroki* 88,2 % rojenih Tržačanov in komaj 11,8 % priseljencev. V celotnem kontekstu naj bi torej tujci predstavljali okrog 55 % prebivalstva¹². Leta 1765 je bil njihov delež skoraj enak, in sicer 54,8 tujcev nasproti 45,2 rojenim Tržačanom.

Podčrtati je treba, da razmerje med domačini in tujci samo po sebi ni kazalec intenzivnosti in pomena, ki ga je imelo priseljevanje pri tržaškem demografskem razvoju. V času t. i. starega družbenega reda in še kasneje – kot so ugotovile številne raziskave – se je prebivalstvo mest vzdrževalo in se obnavljalo večinoma z dotokom od zunaj, ki je zapolnjeval vrzeli zelo nihajočega in pogostoma globoko negativnega prirodnega salda (De Vries 1984, 199–200). Zato, kot tudi zaradi strukturno-gospodarskih značilnosti in tipologije urbanih naselbin, so primeri z visokimi deleži priseljenega prebivalstva pogosti ali celo prevladujoči. V »novem«, emporialnem Trstu pa priseljevanje ni delovalo več samo kot revitalizacijski element, ampak je postalo gonilna sila rasti, podobno kot v drugih mestih, ki so doživljala večji ali manjši demografski vzpon. Vlogo in težo priseljenkega procesa mnogo jasneje izražajo migracijske stopnje, katerih letna povprečja so znašala v prvi četrtini stoletja komaj 1,1 promila, v drugi že 13,3 promila, v tretji in četrti pa 17,6 in celo 23,8 promila, vse to nasproti povprečnim letnim stopnjam totalne rasti, ki so po enakem vrstnem redu bile 7,8, 17,3, 21,8 in 25,0 promilov. Intenzivnosti doseljavanja (pretežno mladega in demografsko

Tabela 1: Prebivalstvo po popisnih kategorijah in izvoru

a) absolutne vrednosti

Popisne kategorije	Skupaj prebivalcev	Krajevni izvor				
		Tržačani	Tujci	Znan	Neugotovljen	Nezabeležen
<i>Stanovalci</i>	5.406	1.456	3.762	5.218	188	
<i>Otroci</i>	3.402					3.402
<i>Posli</i>	1.897	244	1.613	1.857	40	
Skupno	10.705	1.700	5.375	7.075	228	3.402

b) navpični odstotki

Popisne kategorije	Skupaj prebivalcev	Krajevni izvor				
		Tržačani	Tujci	Znan	Neugotovljen	Nezabeležen
<i>Stanovalci</i>	50,5	85,6	70,0	73,8	82,5	
<i>Otroci</i>	31,8					100,0
<i>Posli</i>	17,7	14,4	30,0	26,2	17,5	
Skupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

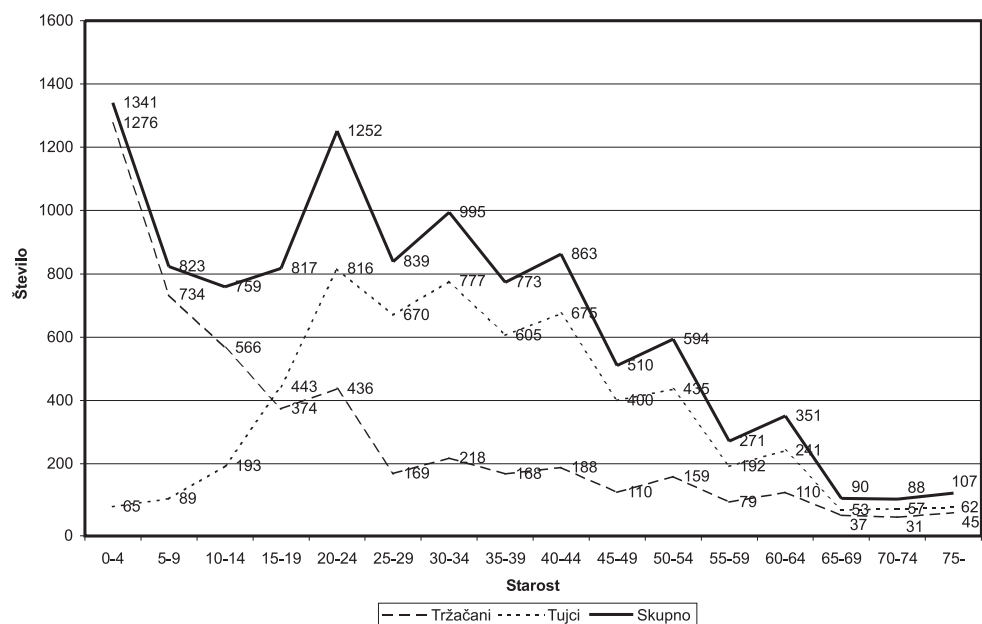
c) vodoravni odstotki

		Krajevni izvor					Znani izvor	
Popisne kategorije	Skupaj prebivalcev	Tržačani	Tujci	Znan	Neugotovljen	Nezabeležen	Tržačani	Tujci
Stanovalci	100,0	26,9	69,6	96,5	3,5		27,9	72,1
Otroci	100,0					100,0		
Posli	100,0	12,9	85,0	97,9	2,1		13,1	86,9
Skupno	100,0	15,9	50,2	66,1	2,1	31,8	24,0	76,0

¹² S proporcionalno razporeditvijo primerov neugotovljenega izvora (2,1% celote) 55,1%.

aktivnega prebivalstva) gre hkrati zasluga, da je vseskozi ostajala pozitivna tudi prirodna dinamika, ki je sicer beležila stalno večanje rodnosti, a še bolj smrtnosti kot posledice negotovih bivalnih, higienskih, zdravstvenih in splošnih življenjskih razmer (Breschi et al. 2001, 95).

Grafikon 1: Tržaško prebivalstvo leta 1775 po starosti in krajevnem izvoru

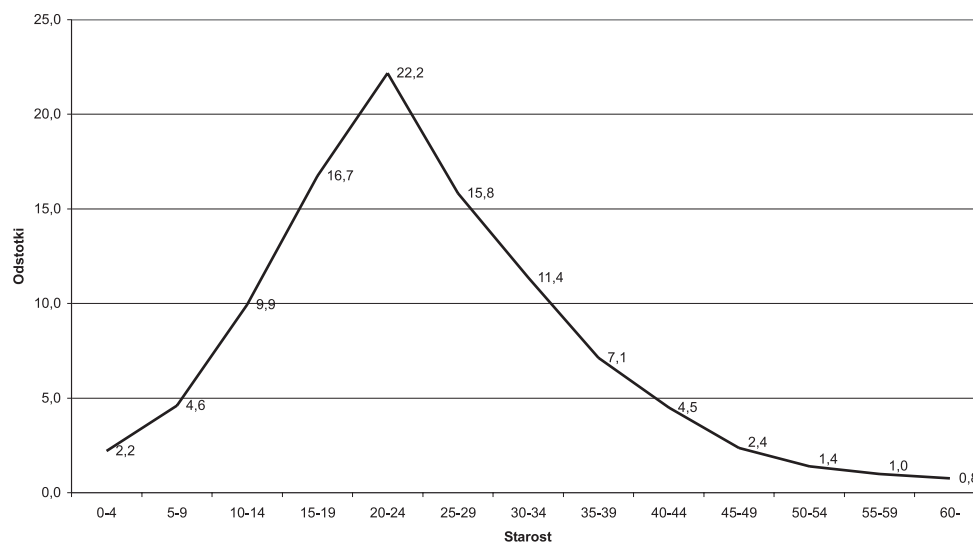
Upoštevani so samo primeri s poznanim podatkom o starosti in izvoru

Posledice močnega doseljevanja prihajajo občutno do izraza tudi v starostni strukturi tržaškega prebivalstva. Grafikon 1 prikazuje profile tega sestava v absolutnih vrednostih, vključno s podatki rekonstruiranih generacij. Kot vidimo, so kontingenti med 20. in 45. letom starosti pri celoti močno napihnjeni, kar je značilno za demografske entitete z visoko stopnjo priseljevanja, ki je navadno v tem starostnem obsegu najmočnejše. To je še jasneje razvidno iz krivulj, ki ponazarjata tujce in rojene Tržščane. Od starostnega razreda 15–19 je število prvih močno presegajoče in kljub postopnemu tanjšanju razlike ostaja večje od števila Tržščanov vse do najstarejših razredov, kar priča o kontinuiranem priseljenjskem procesu. Krivulja Tržščanov pa z večanjem starosti postopoma pada. Pri vsem tem se ne smemo ozirati na cik-cakasto obliko črtežov, ki je deformacija stvarno linearnejšega sestava, povezana z metodo zapisovanja podatka (beleženje let življenja namesto leta rojstva) in predvsem z nepismenostjo in s percepcijo starosti oziroma samega časa pri ljudeh. Mnogi namreč niso poznali ali se niso spominjali svojega pravega rojstnega datuma, še pogosteje pa so starost preprosto zaokroževali proti vrednostim z ničlo. Posledica je zgoščevanje frekvenc v deseticah,

kar vpliva na povišano vrednost razredov, ki vsebujejo okrogle starosti¹³ Tudi pri Tržičanih od 20 do 24 let gre le za navidezno anomalijo, ki je rezultat zgornje zamejitve tretje števne razreda *otrok* s 23. letom in potrjuje, da so v njej zajeti tudi starejši. Če se povrnemo k vsebinskim aspektom, je iz grafikona ne nazadnje jasna povezava med doseljevanjem in prirodno demografsko dinamiko: priliv mladega, demografsko aktivnega prebivalstva je vzdrževal zelo visoko rodnost in napihoval prve starostne kontingente, ki pa so se z večanjem starosti zaradi visoke smrtnosti tudi hitro tanjšali.

Iz povedanega in grafično ponazorjenega so nam že razumljive nekatere osnovne poteze priseljskega procesa, ki jih potrjuje in dopolnjuje starostna struktura ob prihodu v mesto (grafikon 2). Tudi ta podatek ni povsem zanesljiv, ker je rezultanta razlike med starostjo in časom bivanja v Trstu, ki temelji na enakem poizvedovalnem principu, in ker je prisoten le pri popisni kategoriji *stanovalcev* (v 3.715 primerih ali 34,7 % celotnega prebivalstva). Drugo vprašanje je, na kaj se podatek nanaša, če upoštevamo, da doseljevanje in sedimentacija tujega prebivalstva, zlasti v primeru mest, navadno nista enkratni definitivni korak, pač pa

Grafikon 2: Tuji *stanovalci* po starosti ob priselitvi (%)

¹³ Spodnja preglednica prikazuje indeks regularnosti razporeditve starostnega podatka ($IR_{10} = P_{10} / [(P_8 + P_9 + P_{10} + P_{11} + P_{12}) / 5]$ itd.), iz katerega je razvidna stopnja zgoščevanja pri desetih (nevtralna razporeditev = 1). Če izvzamemo starost 10, ki zaradi rekonstrukcije ni zanesljiva, vidimo, da je deformacija z večanjem starosti vse bolj poudarjena in sploh zelo izrazita. V celoti je pri ženskah karakteristika bolj izstopajoča, kar odgovarja splošni takratni in tudi poznejši tendenci.

Starost	Moški	Ženske	Skupno
10	0,75	0,73	0,74
20	1,32	1,53	1,45
30	2,14	2,26	2,20
40	2,71	2,69	2,70
50	2,69	2,84	2,76
60	3,40	3,20	3,30
Skupno	2,78	3,02	2,89

proces krajšega ali daljšega trajanja, v teku katerega se lahko vrstijo prihajanja, odhajanja in zopetna vračanja, enkratna ali večkratna, začasna ali trajnejša bivanja¹⁴. So popisane osebe pri odgovarjanju na vprašanje o bivanju mislile na čas, odkar so se ustalile oziroma se trajneje naselile, ali so prištevale tudi morebitne prejšnje začasne prisotnosti? Ne glede na to, lahko na podlagi nekaterih karakteristik podatkovne baze in zadevajoče arhivske dokumentacije sklepamo, da je parameter, ki ga imamo na razpolago, zadovoljiv in jasen pokazatelj starostnih potez priseljevanja. Kot omenjeno, je to zajemalo predvsem mlado prebivalstvo pri največji delovni moči, ki ga je nastajajoče mesto najbolj potrebovalo in mu nudilo najuspešnejše vključevanje v tržišče dela. Več kot polovica (54,7 %) priseljencev je tako prispela v Trst med 15. in 29. letom starosti, dodatnih 18,5 % do 39. leta starosti, skoraj 10 % pa pri starosti od 10 do 14 let. Starostni segment med 10. in 39. letom je torej združeval kar 84 % vseh priseljencev. Številčnost starostnega pasu 10–14 kot tudi 15–19 opozarja na možnost, ki so se ponujale vajeništvu v raznih obrtnih in trgovskih poklicih ter hišnim poslom. Nizek je, kot vidimo, delež otrok pod 10. letom starosti in najstarejših, ki je v obeh primerih izraz družinskih oblik selitev oziroma tesnih zvez z že ustaljenimi člani ožjega družinskega kroga ali sorodstva, čeprav tega ne moremo jemati kot tipološko pravilo. Vse doseljevanje in prostorsko gibljivost, usmerjeno proti mestu, je namreč potrebno kot drugod razbirati v kontekstu kompleksnih migracijskih sistemov, v katerih se prepletajo tako priseljevanja kot izseljevanja, in relacijskih mrež, ki so lahko sorodstvenega, poklicnega, verskega ali širšega družbenega značaja¹⁵. Priseljevanje družinskega značaja v smislu preselitve družinskih jeder, pri katerih so bili prisotni tudi otroci, je bilo bolj značilno za nekatere socialno-ekonomske kategorije, npr. trgovce in obrtnike, delno je bilo pogojeno z večjo oddaljenostjo izvirnega kraja in pogostokrat povezano z versko pripadnostjo. Trgovci ali obrtniki, ki so prenesli v Trst svoje poslovne dejavnosti, so mnogokrat pripeljali ali poklicali za seboj družino, kar je bilo tudi med pogoji za pridobitev stalnega bivališča. Mnogokrat so bili to pripadniki nerimokatoliških veroizpovedi, grško in srbsko pravoslavne, uniatske, evangeličanske, predvsem pa judovske, kar se je pospešilo po letu 1778, ko je Beneška republika začela izganjati iz svojih ozemelj revnejše judovske sloje in so številne družine trkale tudi na tržaška vrata (Kalc 2003, 74). Primere priseljevanja celih družin pa najdemo tudi med najrevnejšim oziroma socialno najšibkejšim prebivalstvom, navadno med nosači. Šlo je praviloma za t.i. *mandrijerje*, ki so se priseljevali v tržaški ager kot kmečki koloni, kjer so na podlagi spolovinarskega ali drugačnega kratkodobnega pogodbenega razmerja obdelovali posestva (*mandrije*) patricijev in bogatejših meščanov. Mandrijerske družine so bile precej mobilne, ker so si mnoge ob zapadlosti navadno enoletne pogodbe iskale ugodnejših pogojev, nemalokrat pa so ostale brez zemlje ali so se odločale preseliti se v mesto, kjer so se moški in tudi ženske zaposlovali kot težaška delovna sila, ali kmečki dninarji. Pojav je bil številčno nihajoč in tudi ni potekal le v eni smeri, ker je bil odvisen od letin in od povpraševanja po osnovni delovni sili v mestu, ki se je ravno tako spreminjala¹⁶. Doseljevanje mladih družin z majhnimi otroci, kot je videti iz naših podatkov in kot potrjujejo kasnejši izkazi ter popis iz leta 1765, vsekakor

¹⁴ O tem vprašanju prim. Belfanti (1994, 75).

¹⁵ O migracijskih sistemih glej npr. Moch (1992, 13–18); o selitvenem pojavu ter vključevanju v priseljska okolja v luči osebnih in družbenih relacijskih mrež pa Arru (2001).

¹⁶ Teh primerov pogostokrat popisi niso upoštevali, ker so ti ljudje zaradi pomanjkanja zaposlitve ali nejasnih perspektiv glede stanovanja popisovalcem najavljali odhod iz mesta, dejansko pa so se legalno ali ilegalno mnogi zadrževali v mestu in izpadali iz popisne evidence. V poročilu Pittonija iz l. 1787 tako beremo, da je treba k številu dodati na »stotine družin«, ki so najavile odhod, a so bile v resnici del tržaškega prebivalstva (BCT, ASC, F12, 1783–1789, 31. 8. 1787).

ni bil najbolj pogost. K priseljevanju otrok ali bolje rečeno k številu primerov tujega prebivalstva in otroški ter mladostniški starosti so nekoliko prispevali varovanci samostanov obeh spolov in gostje najdenišnice oziroma ubožnice¹⁷.

Ženski Trst

Kaj nam popis pove o ženski komponenti prebivalstva oziroma o ženskem delu tržaške družbe? Kakšne so bile njene strukturne specifikke in posebnosti, kakšen položaj je zasedal ženski spol in kakšne vloge je odigral v nastajajočem tržaškem družbeno-gospodarskem tkivu? Samoumevno je, da so tudi ta vprašanja globoko pogojena s selitveno problematiko, kot enega izmed dominantnih vodil tržaškega družbenega razvoja.

Katerih je več?

Mednarodna historično-demografska literatura in raziskave o zgodovini mest ugotavljajo kot pogosto značilnost urbanih naselij starega družbenega reda in časa zgodnje industrializacije številčno prevlado ženskega prebivalstva nad moškim. V primerih raznih velikosti, ki jih navaja Roger Mols v svoji študiji o zgodovinski demografiji evropskih mest, število žensk skoraj povsod nedvoumno in večinoma občutno presega število moških. V italijanskih mestih, za katere je na voljo dosti zanesljive in kontinuirane dokumentacije, lahko to prevlado kvantificiramo na okrog 85 %. Presežek je bil ponekod bolj, drugod manj poudarjen, spreminjal se je po posameznih starostnih pasovih, znotraj mestnih četrti in v času, saj je bil odvisen od vrste dolgoročnih in konjunktturnih demografskih in predvsem družbeno-gospodarskih razvojnih momentov, same tipologije mest in drugih dejavnikov, ki so privilegirali številčnejšo navzočnost ženske komponente v primerjavi z moško. Ko ni šlo za popisno napako, je bila večja ali manjša stopnja femininitete npr. povezana z izrazitejšo moško mobilnostjo, z »zaposlovalnim tržiščem«, ki je nudilo večje in stabilnejše zaposlitvene možnosti ženskim poklicem, začasno odsotnostjo moških zaradi vojn ali vrste njihovega poklica, večjo ali manjšo navzočnostjo vojaštva ali izrazito spolnospecifično pogojenih skupnosti. Tako so na primer univerzitetna mesta beležila bolj uravnovešeno razmerje med spoloma oziroma večje število moške populacije. Ta je večkrat prevladovala v središčih političnoupornega življenja, zaradi prisotnosti uradništva in moške služinčadi, medtem ko je izrazito maskuliniteto Rima pripisati, poleg navzočnosti administrativnega kadra papeške države, številnemu moškemu kleru, ki je v določenih mestnih predelih predstavljal veliko večino populacije (Sonnino 1999). Mimo podobnih skrajnih in partikularnih primerov pa je presežek moškega nad ženskim prebivalstvom povezan s situacijami, kjer je prihajalo do korenitih strukturno-gospodarskih preustrojev, npr. z uveljavljanjem industrializacije, in z mladimi, nastajajočimi oziroma hitro razvijajočimi se mesti. Emblematična so v tem smislu »z vrha ustanovljena« mesta kot npr. ruski St. Petersburg, italijanski Livorno, kjer je v začetni fazi znatno prevladovalo število moških in razmerje med spoloma se je šele z časom, bodisi kot posledica selitev, bodisi zaradi prirodnega doprinosa, začelo uravnovešati (Mols 1955, 183–199).

¹⁷ *Casa dei Poveri* je bila hkrati ubožnica, sirotišnica in najdenišnica, ki je služila tudi Kranjski in Goriški, ne samo kot sprejemnica najdenčkov, ampak so vanjo prihajale rojevati nezakonske matere iz omenjenih dežel (Trisciuzzi, De Rosa 1986).

Med slednje primere sodi s svojimi posebnostmi tudi Trst. Ob popisu leta 1765 so v Trstu številčno prevladovali ženske in sicer z 51 % celotnega prebivalstva. V teku naslednjega desetletja se je slika spremenila, saj se je razmerje med spoloma prevesilo v korist moških, ki so predstavljali 50,5 % celote (tabela 2). Ta relativno skromen premik je v resnici sekvenca daljšega procesa, povezanega s pospešeno demografsko rastjo in bolj neposredno z množičnim doseljevanjem. Čeprav nimamo na razpolago zanesljivih direktnih podatkov o razmerju med spoloma v prvi polovici 18. stoletja in predvsem iz časa pred »rojstvom« novega Trsta, ni predrzno domnevati, da je bila takrat stopnja feminitete odločno bolj poudarjena in da se je razmerje do leta 1765 že občutno popravilo v korist moške komponente¹⁸. Indirektni pokazatelj je razmerje med spoloma pri Tržačanih ob popisu 1765, med katerimi je bilo 54,8 % žensk. Med priseljenci pa so prevladovali moški s 54,7 %. Glede na to, da je bilo priseljenega prebivalstva znatno več kot v Trstu rojenega (55 %), je jasno, da je razmerje med spoloma težilo k uravnovešanju. Podobna težnja se kaže iz podatkov iz leta 1775: v celoti je pri Tržačanih prevladovala ženska komponenta, medtem ko so med tujci prednjačili moški. Zaradi velikosti priseljenke mase so ti v skupnem seštevku številčnejši od žensk. V tej fazi je torej hitro razvijajoče se mesto potrebovalo in navezovalo nase veliko moškega aktivnega prebivalstva, ki je imelo priložnost gospodarskega udejstvovanja oziroma zaposlovanja v trgovskih, obrtnih, protoindustrijskih sektorjih, dejavnostih nekvalificiranega tipa, povezanih z emporialno vlogo mesta, in ne nazadnje pri sami gradnji urbanega aglomerata ter pristaniških infrastruktur. Manjkalo ni niti tipično ženskih zaposlitvenih možnosti, o katerih bo podrobneje govor v nadaljevanju in ki so spodbujale ravno tako množični priliv nežnega spola, vendar sta moško in žensko doseljevanje potekala po nekoliko drugačnih »časovnih tirih«. Iz statistike, izdelane na podlagi poročnih matrik, ki z upoštevanjem podatka o izvorni fari novoporočencev omogočajo vpogled v doseljevanje in njegovo časovno dinamiko, se jasno kaže, kako je zagon proste luke pospešil celoten priseljenjski proces, a bolj moškega kot ženskega. Ženski

Tabela 2: Prebivalstvo po popisnih kategorijah, krajevnem izvoru in spolu

a) absolutne vrednosti

Popisne kategorije	TRŽAČANI			TUJCI			IZVOR NEZNAN			S K U P N O		
	M	Ž	Skupno	M	Ž	Skupno	M	Ž	Skupno	M	Ž	Skupno
<i>Stanovalci</i>	601	855	1.456	2.090	1.672	3.762	90	98	188	2.781	2.625	5.406
<i>Otroci</i>	1.510	1.492	3.002	211	189	400				1.721	1.681	3.402
<i>Posli</i>	114	130	244	758	855	1.613	18	3	21	890	988	1.878
Skupno	2.225	2.477	4.702	3.059	2.716	5.775	108	101	209	5.392	5.294	10.686

b) vodoravni odstotki

Popisne kategorije	TRŽAČANI			TUJCI			IZVOR NEZNAN			S K U P N O		
	M	Ž	Skupno	M	Ž	Skupno	M	Ž	Skupno	M	Ž	Skupno
<i>Stanovalci</i>	41,3	58,7	100,0	55,6	44,4	100,0	47,9	52,1	100,0	51,4	48,6	100,0
<i>Otroci</i>	50,3	49,7	100,0	52,8	47,3	100,0				50,6	49,4	100,0
<i>Posli</i>	46,7	53,3	100,0	47,0	53,0	100,0	85,7	14,3	100,0	47,4	52,6	100,0
Skupno	47,3	52,7	100,0	53,0	47,0	100,0	51,7	48,3	100,0	50,5	49,5	100,0

¹⁸ Popis iz leta 1735 navaja 1928 moških in 1877 žensk, vendar zajema – kot rečeno – samo del prebivalstva, katerega realnejše število je bilo okrog 5.000. Vrh tega je bil vojaškega značaja, tako da prevlada moških (50,7 %) ne čudi. Podatek iz leta 1758 (3.181 ali 49,4 % moških na 6.433 prebivalcev) pa se sklada in potrjuje tendenco večanja moške prisotnosti (Montanelli 1905, 68).

tokovi so skozi celo stoletje nekoliko zaostajali za moškimi, kar se sklada s tezo, da so se ženske vključevale v kolikor toliko utrjene ali vsaj jasneje nakazane gospodarske situacije in oblikovane družbene strukture, spotoma, ko so se v okviru le-teh ustvarjali pogoji za integracijo ženske kot gospodarskega dejavnika in sooblikovalca družbenega tkiva (Breschi et al. 2001, 121). Podčrtati pa je treba, da je bil demografski razvoj mesta v prvi fazi, najmanj do srede stoletja, deloma pa še v šestdesetih letih zelo nihajoč. Iz raznih opisnih virov je znano, da so velika infrastrukturna dela, kot izsuševanje solin, gradnja pristaniških objektov, stanovanjskih hiš, ter razne trgovske in druge podjetniške pobude priklicale v mesto številno delovno silo, ki pa je ravno tako v valovih odhajala, ko so dela zastala ali zamrla. Kratka življenjska doba podjetij, tudi javnih, in splošna gospodarska negotovost zaradi raznoraznih faktorjev, vključno z vojnami, s katerimi se je Avstrija spoprijemala v tem obdobju, sta bili skorajda pravilo. Neposredna posledica pa je bila močna fluktuacija priseljevanja in odseljevanja zlasti moške delovne sile, ki je šla v stotine in včasih celo v tisoče (Andreozzi 2003, 546–562). Mnogi izmed teh poklicev, zlasti gradbeniški, so bili že po naravi geografsko gibljivi. Drugi, vezani na trgovske, obrtne in manufakturne dejavnosti, pa so ob ugodnih pogojih težili k trajnejši naselitvi. Nestabilnost gospodarskih razmer in moške populacije sta potemtakem močno pogojevala prebivalstveno sliko tega obdobja in razgibavala številčno razmerje med spoloma. Faza nastajanja »novega« Trsta je torej močno poudarila vedenjsko značilnost moškega selitvenega pojava, ki je bilo nasploh bolj občutljivo na spremembe gospodarskih razmer, medtem ko so se ženske priseljenke v tem smislu »odlikovale« po večji stabilnosti.

V primerjavi z letom 1765 je vredno opozoriti, da se je razkorak med spoloma pri Tržačanih skrčil od 45,2 % moških in 54,8 % žensk na 47,3 % oziroma 52,7 %, pri tujcih pa od 54,7 % moških in 45,3 % žensk na 53 % oziroma 47 %. V slednjem primeru zaradi večjega priliva oziroma sedimentacije ženskega prebivalstva, v prvem pa zaradi konsistentnega vpliva prirodnega prirastka. Zanimivo je tudi, da je bilo razmerje med spoloma po podatkih iz leta 1802 še vedno na strani moških (50,5 %) (Montanelli 1905, 70), kar lahko povezujemo z nadaljevanjem demografske razvojne tipologije, osnovane na pospešenem doseljevanju in prevladi moške komponente nad žensko. To lahko sklepamo upoštevajoč migracijsko stopnjo, ki je dosegla v zadnji četrtini stoletja višek (23,8 promilov letnega povprečja) in poročne podatke, ki v zadnjem desetletju nakazujejo še nekoliko bolj poudarjen presežek moškega priseljevanja v primerjavi z ženskim (Breschi et al 2001, 95, 120).

Nekoliko podrobnejši pregled nad skicirano sliko ponuja razčlenitev stopnje maskulinitete po starostnih razredih (tabeli 3a in 3b), iz katere je razvidno, kako je moška komponenta prevladovala povsod, razen v starosti od 7 do 24 let (v razčlenitvi po 5-letnih kontingentih, pridobljeni z opisano rekonstrukcijo, se ta čas skrči na segment 10–24 let, in, kot v tej tabeli, predvsem na starost 15–24) in, z izjemo starosti 55–59 let, na starejše od 70 let. Prevlada moških v prvem starostnem razredu (v tabeli 3b v prvih dveh razredih) je povezana z naravnimi dejavniki, zaradi katerih ob rojstvu prednjači moški spol, ki ostaja za določen čas številčno močnejši. Številčno prevlado žensk v starosti 7–14 in predvsem 15–24 pa je pripisati po eni strani občutno nižjemu številu Tržačanov v primerjavi s Tržačankami (verjetno kot posledica odhoda ali druge vrste odsotnosti moškega prebivalstva), po drugi pa s poudarjenim presežkom priseljenega nežnega spola, tako pri kategoriji stanovalcev, kot pri poslih. Kot smo že opozorili, je koncentracija primerov v starostnem pasu 15–24 (pri 5-letni starostni porazdelitvi v razredu 20–24) posledica arbitrarne zgornje zamejitve razreda pri kategoriji otrok, ki vsebuje dejansko tudi starejše primere. Stopnja femininitete v tem razredu bi zato utegnila biti nekoliko manj poudarjena in razmerje med spoloma v naslednjem starostnem pasu nekoliko manj ugodno moškimi. S tem bi se slika skladala s tisto izpred desetih let, ko so ženske prevladovale v starostnem loku 15–29 let.

Tabela 3a: Moški in ženske po starostnih razredih in indeks maskulinitete

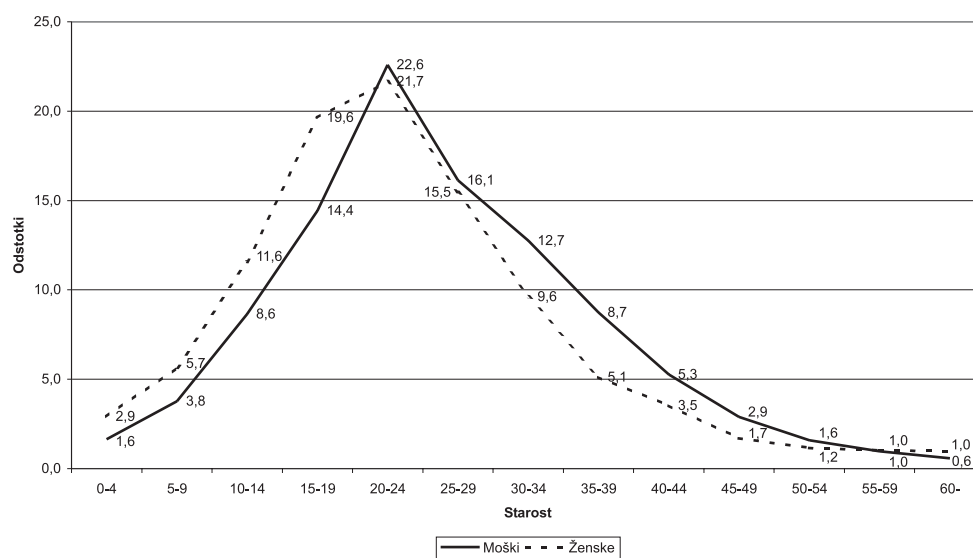
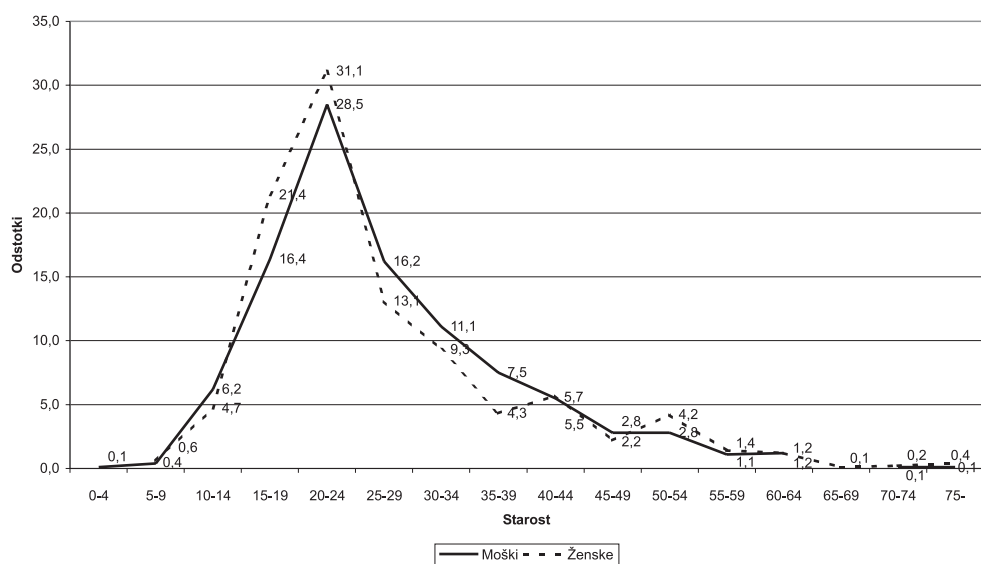
Starostni razredi	Moški	Ženske	Skupno	M/F*100
0-6	918	848	1.766	108,3
7-14	571	587	1.158	97,3
15-24	905	1.164	2.069	77,7
25-29	424	415	839	102,2
30-34	511	485	996	105,4
35-39	429	344	773	124,7
40-44	466	397	863	117,4
45-49	291	219	510	132,9
50-54	315	279	594	112,9
55-59	131	140	271	93,6
60-64	180	171	351	105,3
65-69	49	41	90	119,5
70-74	42	46	88	91,3
75-	50	57	107	87,7
Skupno	5.282	5.193	10.475	101,7

Tabela 3b: Moški in ženske po starostnih razredih, izvoru in indeks maskulinitete

Starostni razredi	T R Ž A Č A N I			T U J C I			S K U P N O		
	Moški	Ženske	M/F*100	Moški	Ženske	M/F*100	Moški	Ženske	M/F*100
0-4	647	629	102,9	37	28	132,1	684	657	104,1
5-9	384	350	109,7	47	42	111,9	431	392	109,9
10-14	268	298	89,9	106	87	121,8	374	385	97,1
15-19	178	196	90,8	195	248	78,6	373	444	84,0
20-24	176	260	67,7	356	460	77,4	532	720	73,9
25-29	71	98	72,4	353	317	111,4	424	415	102,2
30-34	107	111	96,4	403	374	107,8	510	485	105,2
35-39	86	82	104,9	343	262	130,9	429	344	124,7
40-44	76	112	67,9	390	285	136,8	466	397	117,4
45-49	44	66	66,7	247	153	161,4	291	219	132,9
50-54	71	88	80,7	244	191	127,7	315	279	112,9
55-59	26	53	49,1	105	87	120,7	131	140	93,6
60-64	43	67	64,2	137	104	131,7	180	171	105,3
65-69	18	19	94,7	31	22	140,9	49	41	119,5
70-74	11	20	55,0	31	26	119,2	42	46	91,3
75-	17	28	60,7	33	29	113,8	50	57	87,7
Skupno	2.223	2.477	89,7	3.058	2.715	112,6	5.281	5.192	101,7

Ne glede na omenjene hipoteze, je jasno, v katerem starostnem pasu se je zgoščalo žensko prebivalstvo in kako je ta značilnost vezana na nekoliko različne starostne poteze moškega in ženskega priseljevanja. Iz grafikona 3, ki prikazuje odstotni razpored moške in ženske starosti *stanovalcev* ob priselitvi, je razvidno, kako je bil za obe komponenti višek priseljevanja med 20. in 24. letom starosti, vendar je priseljevanje žensk bilo pomaknjeno v mlajša leta, zlasti v starostni razred od 15 do 19 in tudi od 10 do 14 let, in je ostajalo precej poudarjeno tja do 34. leta, medtem ko je bilo pri moških občutnejše tudi v višjih starostih¹⁹. Podobne

¹⁹ Aritmetična sredina je pri moških 25,7 let, pri ženskah 23,2 let, mediana pa 24 oziroma 21,9 let; modus je pri obeh spolih 20 let, standardna deviacija pa 11,4 oziroma 11,7.

Grafikon 3: Tuji *stanovalci* po spolu in starosti ob priselitvi (%)Grafikon 4: Tuji *posli* po spolu in starosti (%)

značilnosti se kažejo pri starostni strukturi tujih poslov (grafikon 4), se pravi tendenčno nižja starost nežnega spola²⁰, čeprav skupin zaradi drugačnega referenčnega podatka ni mogoče neposredno primerjati. Naj spomnimo, da so pri poslih ženske številčno prevladovale in prispevale k poudarjeni femininiteti celotnega prebivalstva v starosti 7–24 let (oziroma, po 5-letni razporeditvi, 10–24 let).

Služenje v sobivanju kot priseljenski model

Razporeditev poslov po starosti, med katerimi je bilo komaj 13,1 % Tržčanov (od tega 46,7 moških), odpira vsekakor eno od ključnih vprašanj o doseljevanju, in sicer v kolikšni meri je bilo službovanje s sobivanjem pri delodajalcu predhodni korak k trajnejšemu usidranju in sedimentaciji v mestu. Točnejši odgovor bi terjal razčlenjeno analizo in pritegnitev drugih serijskih virov, poleg popisa iz leta 1765 zlasti poročnih in drugih cerkvenih matrik, na podlagi katerih je mogoče tudi s poimenskimi preverjanjem presoditi postopke, tipologijo in težnje priselitvenega procesa. Če ostanemo pri špekulativnem in pavšalnem branju podatkov, lahko glede žensk najprej ponovimo za tisto obdobje prevladujočo in v literaturi splošno sprejeto predpostavko, da se je ženska prostorska mobilnost tesneje navezovala na družbene strukture kot moška (Moch 1992, 14–15). Ne glede na organizacijske vidike selitvenega koraka, različnih okoliščin in akterjev, ki so pri tem sodelovali kot elementi socialnega povezovanja, je bil vstop in obstanek ženske v nekem priseljenškem kontekstu podrejen bolj ali manj formalnim, vsekakor priznanim in prepoznavnim socialnim jedrom. Lahko je bila to lastna družina, ko je šlo za selitev celotnega oziroma dela družinskega nukleusa, za priselitev zaradi poroke ali pridružitve že priseljenemu zakonskemu partnerju; lahko je šlo za sorodstveni krog ali drug relacijski sistem, ki je vzel priseljenko pod svoje okrilje, kar je pomenilo bodisi pod zaščito kot pod socialno kontrolo. V našem primeru, in pri poslih nasploh, pa je šlo za družino, pri kateri je priseljenka (ali tudi domačinka) stanovala in službovala in v razmerju s katero je imela pravno definirane pogodbene pravice, predvsem pa dolžnosti²¹. O »odvisnem« položaju priseljenk, če niso pripadale uglednim družbenim slojem, je na voljo mnogo dokazov iz vsakdanjega življenja. Naj omenimo le, da je v sicer (tudi moralistično) strpnem Trstu zlasti mlajša priseljenka, ki ni bila poročena v mestu oziroma ni sodila v nek družinski ali sorodstveni krog in ni mogla dokazati delovnega razmerja, veljala, kot je predvideval zakon, avtomatično za potepuha ali celo za potencialno prostitutko in je bila takoj pripravna za izgon, medtem ko je bila praksa do moških priseljencev prizanesljivejša (Kalc 2003, 72).

Druga predpostavka se dotika pomena, ki ga je imel odhod (večinoma, a ne samo iz podeželja) v mesto v gospodarski in širši družbeni strategiji posameznika in njegove družine. Če se omejimo na nežni spol, podobno pa velja tudi za moške, se lahko vprašamo, če so se dekleta in mlade ženske obračale proti tržaškemu delovnemu tržišču v sklopu nekega načrta, usklajenega znotraj izvorne družine in podrejenega konzervativnim potrebam le-te, ali je šlo za zapustitev izvorne skupnosti in prestop v novo, mestno družbeno okolje? Je njihov selitveni korak odgovarjal namenu krajšega ali daljšega delovnega postanka v funkciji obstoja pripadajoče družine, ali želji po odcepitvi in načrtovanju samostojnega družinskega življenja, morda pa po osamosvojitvi in družinski reprodukciji v izvornem kraju²²? Te možnosti in njihove variante se niso izključevale, ampak so v masi priseljenk sobivale ter se pogostoma med seboj prelivali.

²⁰ V tej kategoriji je srednja starost pri moških 26,9 let, pri ženskah 26,5 let, mediana 24 oziroma 23, modus ostaja enak (20 let), standardna deviacija pa 10,6 in 11,4.

²¹ V zvezi s tem glej AST, CRG, b. 546, »Ordnung für das Stadtgesind in Triest, Görz und Gradisca«.

Paul-André Rosental (1990) je problem izrazil s paradigmo *maintienrupture*, ki učinkovito ponazarja smisel procesa, čeprav izzveni nekoliko dihotomično v primerjavi z interpretacijo migracij v luči migracijskih sistemov (Moch 1992) in predvsem nasproti biografskemu ter socialno-relacijskemu analitičnemu pristopu, ki je v zadnjem desetletju najbolj prispeval k razgrinjanju kompleksnosti migracijskega dogajanja in ki mu je sam Rosental dal pomemben doprinos (Griboudi 1996, Rosental 1999, Griboudi 2001). Starostna struktura poslov, bivajočih pod delodajalčevo streho, kar je predstavljalo primarno možnost ženskega vključevanja v tržaško delovno tržišče, nas vsekakor navaja k tezi, da je bilo služenje v obliki sobivanja večinoma daljša ali krajša prehodna faza v življenjskem ciklusu priseljenk²³ in da je za mnoge predstavljalo predsobo trajnega in samostojnega usidranja v mestnem družbenem tkivu. Podaljšek krivulje v starejše starostne razrede dokazuje namreč, da je bila stabilizacija znotraj mestnega okolja v tem poklicnem razmerju in torej socialnem položaju skromna²⁴. Strmo padanje primorov že po najbolj markantnem starostnem razredu nam potemtakem daje sklepati o delnem odhajanju članic te družbene kategorije, upoštevajoč podatek o priseljenkah med *stanovalci* pa predvsem o njihovi sedimentaciji z ustvarjanjem lastne družine. V to smer kažejo tudi poročni podatki, iz katerih je razvidno, kako je mogočen priliv prebivalstva ustvarjal v Trstu veliko poročno tržišče in ponujal pogoje za »dostop« do zakona, ki jih mnogi v izvorni skupnosti niso imeli (Breschi et al. 2001, 166–181). Dodatni kazalec nakazanega priseljskega modela je primerno visoka starost ob prvem zakonu, ki je pri tujkah znašala v zadnjem četrstoletju povprečno 27,1 leta, medtem ko je bila pri domačinkah 22,4 leta. Tržaško poročno tržišče je bilo med drugim (vsaj potencialno) bolj naklonjeno nežnemu spolu, ker mu je zaradi številčne prevlade moških ponujalo več priložnosti. Ženskam v prid pa je igrala tudi liberalna miselnost glede sklepanja zakonskih zvez, kar so tržaški upravitelji posebej naglašali, ker se je skladalo s prizadevanji merkantilistične politike po pospeševanju demografske rasti. V poročilih na Dunaj lahko beremo torej, kako je bil Trst v tem oziru prost predsodkov in kako so tukaj tudi nezakonske matere zlahka dobile poročnega partnerja (Dorsi 1989, 168).

Geografski izvor priseljevanja

Trst je s svojo rastjo postajal gospodarsko težišče obsežnega geografskega območja, v katerega je širil tudi svojo atraktivno moč. Njegove silnice so segale globoko v vse strani evropskega kontinenta kot tudi v bližnjevzhodni prostor, vendar je bil bazen njegovega kontinuiranega in večinskega priseljskega dotoka bližje in srednjeoddaljeno mestno zaledje. Iz tabele 4, ki se zaradi enostavnejše ekspozicije nanaša pri notranjeavstrijskih deželah na upravno-politično delitev iz 19. stoletja, je razvidno, da je šlo v prvi vrsti za Kranjsko in Goriško-Gradiščansko, za njima pa za Istro in Furlanijo. Te štiri regije, ki obdajajo mesto, so prispevale leta 1775 kot tudi v dolgi časovni perspektivi več kot 60 % priseljencev, s tem da se je sčasoma njihova teža spreminjala in je na primer Goriška konec 18. stoletja prekosila Kranjsko (Breschi et al. 2001, 124). Pomemben tok je prihajal tudi iz nekoliko oddaljenejših

²² Umestno je tudi vprašanje, koliko priseljenk, bivajočih pod delodajalčevo streho, je bilo že poročenih, o čemer naš vir molči. Sicer je mogoče na osnovi splošnih dognanj o ženskem služenju sklepati, da je bilo njihovo število skromno, ker se zakonski stan zlasti pri ženskah ni najboljše ujemal s tovrstno obliko službovanja, predvsem ne za ženske, ki so imele družino v mestu. Prim. Arru (1996, 256).

²³ To kar Laslett opredeljuje z izrazom *life-cycle servanthood* (1977); glej tudi Kaser (2002, 53) in Arru (1995, 9).

²⁴ Vprašanje je tudi, v kolikšni meri je šlo za primere, ki so zaradi raznih okoliščin in potreb stopali v tako razmerje v višji starosti, in še bolj za primere, pri katerih je bilo služenje povezano s celibatom ali vdovstvom, o čemer brez podatka o času bivanja poslov v mestu in o njihovem stanu ni mogoče soditi.

Veneta in Koroške. Najbolj zastopana ožja območja glavnega bazena so bila v času popisa širše slovensko zaledje Gorice, Vipavska, teritoriji sežanskega, postojnskega in delno logaškega okrajnega glavarstva, v Istri zlasti koprsko zaledje in nekateri deli obalnega pasu.

Tabela 4: Priseljenci po spolu in izvornem območju*

Izvorno območje	a) navpični odstotki			b) vodoravni odstotki		
	Moški	Ženske	Skupno	Moški	Ženske	Skupno
Goriška	15,2	19,0	17,0	47,7	52,3	100,0
Kranjska	19,1	41,4	29,5	34,4	65,6	100,0
Istra	6,7	8,7	7,6	46,5	53,5	100,0
Furlanija	9,7	3,6	6,9	75,3	24,7	100,0
Koroška, Tirolska	5,8	5,5	5,6	54,2	45,8	100,0
Štajerska	2,5	1,4	2,0	66,3	33,7	100,0
Kvarner in Dalmacija	3,1	3,7	3,4	48,9	51,1	100,0
Veneto	8,1	5,3	6,8	63,5	36,5	100,0
Sp. In Zg. Avstrija, Češka, Moravska	6,2	2,8	4,6	71,8	28,2	100,0
Lombardija	2,7	0,2	1,5	92,5	7,5	100,0
Švica	3,8	0,2	2,1	95,5	4,5	100,0
Italija	5,2	2,4	3,9	71,1	28,9	100,0
Nemčija	2,9	1,6	2,3	67,8	32,2	100,0
Drugo	8,9	4,1	6,7	71,3	28,7	100,0
Skupno	100,0	100,0	100,0	53,0	47,0	100,0

* Brez primerov, pri katerih podatek ni zabeležen, oziroma ga ni mogoče ugotoviti

Glede spolnih specifik je zanimivo, da sta se moško in žensko priseljevanje podobno kot v časovnih vidikih razlikovala tudi v geografskem izvoru. Moška in ženska mobilnost ter dotok v mesto sta bila namreč vezana na drugačne družbene in gospodarske vloge spolov, potekala sta deloma po skupnih, deloma po samostojnih poteh in se naslanjala na partikularne in nemalokrat povsem ločene relacijske mreže. Kot jasno vidimo iz podatkov, je bilo žensko doseljevanje krajšega dometa kot moško, saj je kar 69,1 priseljenk izviralo iz Goriške, Istre in predvsem iz Kranjske, ki je močno izstopala med vsemi ostalimi. Nezanemarljivo število (dodatnih 10,8 %) jih je vsekakor prihajalo tudi iz Koroške in iz Veneta, torej nekoliko bolj oddaljenih območij. Iz Goriške, Kranjske in Istre je prihajalo komaj 41 % moških, če dodamo še Furlanijo pa 50,7 %, kar je še vedno daleč od ženskega deleža. Za prve tri regije je nadalje značilno, da so ženske številčno presegale moške, pri čemer je zopet izstopala Kranjska (65,6 % kranjskih priseljencev), ki je to značilnost ohranila v času in je bila torej dežela ženskega doprinosa *par excellence*. Razen kvarnersko-dalmatinskega toka, pri katerem so ravno tako rahlo prednjačile ženske, a je bil številčno manj izrazit, je preostalo priseljevanje bilo, z različnimi poudarki, pretežno moškega značaja. Pri tem je vredno opozoriti na tri primere. Na tok iz Furlanije, ki ga je sestavljalo samo 24,7 % žensk in ki je predstavljal med regijami primarnega doprinosa pravo nasprotje Kranjski. Tudi tu je šlo za dolgoročno strukturno značilnost, ki jo potrujeta popis iz leta 1765 (18,6 % žensk) in poročna statistika (17,1 % nevest med furlanskimi novoporočenci v 18. stol.). Še bolj izraziti sta bili v tem smislu Lombardija in Švica, pri katerih sta bili moški komponenti skoraj ekskluzivni. Če je poudarjeno moško konotacijo furlanskega toka težje interpretirati, so v zadnjih dveh primerih vzroki jasni in dobro poznani. Šlo je za izraz svojevrstne migracijske tipologije, značilne za družbeno-gospodarske sisteme gorskih območij oziroma za določene poklice. Alpski svet se je ponekod že od poznega srednjega veka vse izraziteje soočal s problemom delikatnega

razmerja med številom prebivalstva in preživetvenimi viri, ki so tradicionalno temeljili na agrarno-pašniškem gospodarstvu. Zaradi podirajočega se ravnovesja so skupnosti razvile od primera do primera sicer zelo raznolike družbene in gospodarske strategije, ki pa so med drugim slonele na kombinaciji tradicionalne ekonomije in sezone oziroma začasne migracije. Te selitve so bile pretežno moške, vezane so bile na trgovino (pogostokrat krošnjarstvo), bolj ali manj kvalificirane obrtne poklice kot tudi na agrarno in drugo dninarstvo. Marsikje so v 18. stoletju dosegle že množičen značaj in spremenile vloge v izvornih skupnostih, kjer so dejavnosti lokalne ekonomije prešle v pristojnost žensk, medtem ko so se moški že od mladih nog usmerjali v »poklic« začasnih izseljencev. Podobno je bilo tudi s skoraj izključno moškima skupnostima iz Švice in iz Lombardije v Trstu. Prvo so sestavljali večinoma priseljenci iz (takrat še ne švicarskega) kantona Graubünden, ki so se uveljavili na dveh področjih: kot čevljarji in kot kavarnarji. Zaposlovali so izključno moško osebje iz izvornih krajev, medtem ko je ženska komponenta njihovih družin skoraj brez izjeme ostajala v domovini. Ta »ločitev« je trajala desetletja in desetletja. Preostali Švicarji, ki so prihajali z območja Lugana, in priseljenci iz Lombardije pa so se ukvarjali večinoma z zidarstvom. Ta poklic se je ravno tako najpogosteje kombiniral z agrarno osnovo, za katero so v izvornem kraju skrbele ženske²⁵.

Omenjeno je bilo zapleteno ozadje razlik v geografskem izvoru priseljenjskih tokov. Osnovne elemente za sicer splošno in shematično razčlenjevanje tega vprašanja dobimo v gospodarskem oziroma poklicnem sestavu priseljenega prebivalstva. Iz njega izhaja to kar je bilo bolj ali manj značilno tudi za mnoga druga takratna mesta, in sicer, da je bila oddaljenost geografskega izvora tendenčno povezana z vrsto poklica (v smislu stopnje kvalifikacije) in socialnim položajem²⁶. Pri moških je tako opaziti, da je izvirala najosnovnejša delovna sila (zlasti nosači, težaki in agrarni delavci) v veliki večini iz bližjega in srednje oddaljenega mestnega zaledja. Ko je prihajala iz oddaljenejših krajev, je v mnogih primerih razumeti, da je bila njena prisotnost vezana na priselitev delodajalcev oziroma usklajena znotraj nekega relacijskega kroga, ki je povezoval izvorno območje s Trstom. Moška nekvalificirana delovna moč je bila med drugim tudi številčno najbolj nihajoča. Povpraševanje v Trstu je lahko nenadoma naraslo ali upadlo in podobno potrebe tistih, ki so iskali zaslužka v mestu, ponujajoč le svojo fizično moč. Vse to je privilegiralo premike na krajše razdalje. Iz neposrednih dežel okrog mesta so prihajali tudi številni obrtni poklici, mali in večji trgovci in drugi, vendar so bili izvorni kraji le-teh razporejeni znotraj najširšega obsega priseljenjskega bazena. Pri kvalificiranih kategorijah je imel priseljenjski in sedimentacijski proces zaradi organizacijskih vidikov drugačne modalitete, bil je točneje pravno normiran, sledil je poklicnospecifičnim ciljem in kompleksnejšim oblikam načrtovanja, ob čemer je bila razdalja postranskega ali vsaj drugorazrednega pomena.

²⁵ O tovrstnih migracijah in vlogi začasnih selitev v gorskih družbeno-gospodarskih sistemih obstaja bogata mednarodna literatura. Nekatera temeljna dela so Viazzo (1989), Merzario (1996), Fornasin (1998), Merzario (2000). O švicarski skupnosti (ki se je med drugim razlikovala po valdeški veroizpovedi) in priseljenjih iz Lombardije v Trstu za čas, ki nas zanima, ni obravnav, ne manjka pa del o začasnem izseljevanju iz kantona Graubünden, kot npr. Bühler (1994) in Kaiser (1994).

²⁶ Izraz tendenčno je treba posebej poudariti, ker teza ni splošno veljavna in ustreza le kot zelo splošen interpretacijski model. Bolj razčlenjene analize in drugi primeri mest kažejo, namreč, da je razmerje med poklicno dejavnostjo oziroma socialnim položajem in geografsko razdaljo izvornega kraja priseljenjskih tokov samo na sebi relativno. V »igri« so predvsem drugi dejavniki, ki lahko pospešijo, zavirajo ali usmerjajo mobilnost proti takim ali drugačnim ciljem, npr. razporeditev urbanih naselbin in drugih gospodarskih središč v določenem prostoru ter njihova atraktivna sposobnost, ali relacijske naveze, ki se vzpostavijo med izvornimi kraji in kraji priseljevanja in na podlagi katerih deluje poklicna, sorodstvena ali širša družbena selitvena veriga. Razdalja torej ni »avtomatični« dejavnik, čeprav ima »bližina« kot vplivni faktor nedvomno zelo veliko težo. O teh vprašanjih glej npr. Levi (1985).

Podobno je veljalo za ženske, vendar za razliko, da so priseljenke, ki so se obračale proti mestu zaradi dela, lahko računale na neprimerno ožji spekter zaposlovalnih možnosti, ki se je v glavnem osredotočal na služnostne dejavnosti v obliki sobivanja z delodajalcem. Koncentracijo ženskega dotoka iz ožjega mestnega zaledja je torej mogoče vzporejati z nizkim in ozkim socialno-poklicnim profilom zaposlitvenega tržišča, ki je bilo zelo ugodno za dekleta in mlade ženske iz bližnjega podeželskega (in ne samo podeželskega) zaledja. Med tem zaledjem in mestom so bile razporedene tudi najgostejše mreže medosebnih stikov in poznanj, bodisi med delodajalci in izvornimi družinami delojemalcev, bodisi med samimi priseljenci oziroma priseljenkami, ki so si na razne načine medsebojno pomagale vstopati v mestne delovne in družbene sisteme.

Poklicni in družbeni vidiki

Preden preidemo k podrobnejšemu prikazu poklicnega ter socialnega sestava priseljske in celotne ženske komponente tržaškega prebivalstva, se moramo ustaviti pri vprašanju opredeljevanja ženskih dejavnosti in njihovega družbenega položaja v našem in podobnih virih. Problem je večplasten. Za popisno dokumentacijo iz predstatističnega in zgodnjega statističnega obdobja sta med drugimi pomanjkljivostmi značilna vrzelasto in dvomljivo oziroma dvournno navajanje poklicev in gospodarskih dejavnosti populacije. Ta vidik je prisoten pri obeh spolih, a je mnogo bolj poudarjen pri ženskah, ker izhaja iz konkretnih vlog, predvsem pa iz različnega načina opredeljevanja moškega in ženskega lika znotraj družbenega konteksta in miselne predstave o le-tem. V teh predstavah je bilo gospodarstvo v njegovem najširšem razponu ter »pomembnosti« oblik enačeno prvenstveno z moškim spolom. Posledično je moškega in njegov družbeni položaj definirjal in legitimiral poklic oziroma gospodarsko delovanje, ki sta bila zato deležna večje in skrbnejše formalizacije. Za ženske pa sta veljala kot osnovni ključ opredeljevanja prej stan (poročena, neporočena, vdova) in sorodstvena relacija (soproga, hčerka, mati, snaha itd.), se pravi razmerje do »glavnega« moškega. Poklic oziroma gospodarsko opredeljujoč pojem sta tako nastopala kot moškemu enakovreden samolegitimacijski element pri ženskah »samih«, npr. vdovah in neporočenih, oziroma kjer so nastopale (tudi v tem primeru zlasti vdove ali samske) kot nosilke družinskega nukleusa. Poleg teh je bila običajno definirana s poklicno vlogo še kategorija dekel in vseh tistih delavk, ki so bivale pod delodajalčevo streho. Iz literature izhaja torej ugotovitev, da so v popisnih virih ostajale z vidika podatkov o gospodarskih vlogah najbolj zanemarjene poročene ženske.

Drug problem, ki otežuje razbiranje dejanskih gospodarskih dejavnosti, je pomanjkanje standardiziranih poklicnih definicij in klasifikacij, tako da je bila ena in ista dejavnost lahko navedena s pojmovno različnimi izrazi, ali pogosteje obratno, da so se za istim izrazom lahko skrivale zelo različne dejavnosti z različno gospodarsko težo in socialno legitimacijo. Popisovalci so poleg tega beležili to, kar so osebe izjavljale, se pravi, da so podatki izraz samoreprezentacije lastne gospodarske dejavnosti in socialne podobe, ki se ni nujno skladala z definicijo oblastvenega dovolila za opravljanje dotičnega poklica, ko je bilo to predvideno²⁷. Mnogi so se izjavljali kot se jim je ob priložnosti popisa zdelo najbolj primerno. Pri ženskah je realna podoba še bolj »zamaskirana« in težje razumljiva zaradi ožjega spektra ženskih poklicev in ker so definicije, ko so sploh prisotne, največkrat zelo splošne, nedorečene,

²⁷ O tem vidiku glej zanimive in emblematične ugotovitve S. Cavallo na primeru turinskih kirurgov in ranocelnikov (2001, 61).

dvoumne. Za izrazom dekla (*serva*) se je lahko skrivala cela vrsta dejavnosti, še več pa za izrazom gospodinja (*fa lavori di casa* in podobno), ki ga navadno najdemo zapisanega pri poročenih ženskah. Je šlo res samo za gospodinjska opravila in skrb za dom in družino, kar med drugim ni nikoli veljalo (in se še danes ne priznava) kot prava gospodarska dejavnost? In ko viri o poklicu soproge, hčere ali sestre preprosto molčijo? Logika nam narekuje, da v vseh teh primerih upoštevamo gospodarsko osnovo družine, ki ji oseba pripada, s kom je ženska poročena in s čim se ukvarja njen soprog, čigava je dotična hči, pri kom je dekla zaposlena. Na ta način je zgodovinopisje izgrajevalo tezo o »nevidnem« in neformalnem sodelovanju žensk pri dejavnostih njihovih moških, še posebno ko je šlo za obrti in druge gospodarske oblike, organizirane na družinski podlagi. Dejstvo je tudi, da so bili ženski poklici in gospodarsko udejstvovanje labilnejši, da je bilo žensko delo bolj fleksibilno in elastično oziroma manj stabilno od moškega, bolj prilagodljivo trenutnim situacijam in potrebam; pogojeno je bilo tesneje z življenjskim ciklusom ženske in njeno reprodukcijsko vlogo, posledična »šibka« dokumentarna formalizacija in identifikacija ženske s poklicno/gospodarsko dejavnostjo pa odpira nenazadnje osnovni problem razlikovanja med ženskim delom in »nedelom«.

Novjše študije o ženski v gospodarstvu in historiografska kritika, ki je v zadnjih letih prereševala vprašanje virov in njihove povednosti na tem tematskem področju, opozarjajo, da so zgoraj nakazane interpretacije ženskih vlog hipotetične. To ne pomeni, da niso pravilne, temveč, da ne slonijo na trdnih dokazih, ker so izpeljane, kot smo videli, iz dokaj labilnih in skopih poklicnih opredelitev ter iz kontekstualizacije v določenih socialno-gospodarskih okoljih, v katere je iz istih razlogov težko imeti točnejši vpogled. Pomeni tudi, da so pavšalne in zato simplicistične. Če so bile na primer žene in neporočene hčere, zabeležene kot gospodinjje ali brez poklicnih oznak res pogostokrat aktivno soudeležene pri družinskem trgovskem ali obrtnem »podjetju«, ne moremo tega sprejeti kot pravilo. Podobno ni nujno, da je bila sicer dokazana ženska delovna fleksibilnost povsod enako poudarjena in na podobne načine usklajena s fazami življenjskega ciklusa. Najbolj pa se moramo izogibati historiografsko precej zakoreninjenih predstav, ki žensko gospodarsko udejstvovanje obravnavajo v smislu subsidiarnega in dopolnilnega. Strategije dela so bile nujno bolj kompleksne, diferencirane, in to ne samo, kjer se je družinska skupnost očitneje opirala na razne zaposlitvene oblike in gospodarske doprinose svojih članov. Za obdobja, bližja našemu, so nam ti gospodarski sistemi in ženske vloge znotraj njih lažje doumljivi, predvsem, če razpolagamo tudi z ustnimi viri, ki bogato pričajo o mnogoterih formalno nezabeleženih vidikih življenja in udejstvovanja, in jih osmišljajo še s subjektivno sfero neposrednih akterjev. Glede na to, morda ni neumestno opozoriti na nevarnost prenašanja interpretacijskih vzorcev v druga, četudi navidezno slična okolja in še manj jih projicirati v časovnem smislu. Mnogi italijanski primeri kažejo, kako sta bili prisotnost ženske v gospodarstvu in delitev gospodarskih vlog med spoloma krajevno, časovno in v samem življenjskem ciklusu ter v posameznih proizvodnih procesih raznoliki, glede na družbene, politične, kulturne, tehnološke specifičnosti in organizacijo dela (Poni 1996; Laudani 1996; Piccinni 1996; Greci 1996). Če se omejimo na zahodno slovensko območje, lahko navedemo korenito spremembo, do katere je prišlo v ženskem gospodarskem udejstvovanju na tržaškem podeželju, ko se je proti koncu 19. stoletja začelo zaradi gospodarskih premikov in prodiranja novih kulturnih modelov postopno šibiti žensko samostojno pridobitništvo, sloneče predvsem na krušarstvu. Vzporedno s tem je pešal tudi družbeni položaj žensk, ki so se stoletja ukvarjale s to dejavnostjo in ki so z gospodarskega in tudi socialnega ospredja drsele v podredje (Verginella 1996, 254).

Za jasnejšo in verodostojnejšo razumevanje ženskih gospodarskih vlog in statusnega položaja v času našega popisa in starejših obdobjih nasploh se postavlja skratka problem povednosti virov, a tudi pristopov k problematiki. Ni dovolj upoštevati in se poglobiti v poklicne

in statusne definicije. Treba je presegati pojem »delovnega trga« in gospodarsko vlogo ženske ocenjevati celoviteje, tudi v luči premoženjskih, dotalnih, družinsko-organizacijskih in drugih vidikov, v katerih se lahko realneje zrcali njena gospodarska teža²⁸.

S temi vprašanji in pristopi se seveda pričujoči članek ne namerava in tudi ne more spoprijeti, ker med raziskavami o družbeni in gospodarski zgodovini Trsta, kljub nezanemarljivi dosednji produkciji in ambicioznim najnovejšim raziskovalnim naporom²⁹, še vedno ni temeljnih analiz v smislu zgoraj nakazanih smernic³⁰. Vredno pa jih je izpostaviti in problem povednosti ohraniti pred očmi za korektnije branje poklicnih podatkov popisa, ki so kljub vsemu pomemben globalni pokazatelj družbeno-gospodarskih struktur.

Tržaški popis iz leta 1775 ima glede poklicnega in stanovskega opredeljevanja žensk svoje posebnosti in nekoliko odstopa od opisanih tendenčnih značilnosti. Kot prvo je zanimivo, da je rubrika o poklicu večinoma izpolnjena, točneje v 81% primerov vseh poimensko popisanih žensk (tabela 5). Pri *stanovalkah* je pomanjkanje podatka izjema (samo v 1,3% primerov), pri *poslih* pa odločno prevladujejo osebe brez vsakršnega zapisa (66,1%). Odsotnost zapisov pri *poslih* zavisi od dejstva, da je ta kategorija prebivalstva uvrščena v posebno, njej namenjeno sekcijo registra, ki nosi poklicno oziroma funkcijsko oznako že v naslovu (*domestici* in *servitori*). Popisovalec je zato ni dodatno vpisoval. Primere z neizpolnjeno rubriko gre torej razumeti v smislu generičnih pojmov služkinja in dekla. Slednji (*serva*) je tu pa tam le zabeležen, skupno v 6,3% primerov. K takšni razlagi navaja tudi dejstvo, da se vse ostale oznake nanašajo na specifičnejše dejavnosti oziroma statusne položaje, skladno s tem, kar naslov poklicne rubrike dejansko sprašuje, in sicer, če imajo osebe »še kak drug poklic« (*Se oltre ciò abbino altro Mestiere*). Pri *stanovalkah* so kot rečeno rubrike izpolnjene bolj dosledno, vendar se z vidika povednosti definicij ponavlja v bistvu enak problem: v 52,5% primerov je popisovalec uporabil oznako gospodinja (*lavora in casa, fatti di casa* in podobno), preostale pa so definirane s sicer širšo pahljačo konkretnjših opredelitev.

Tabela 5: Poimensko popisane ženske z, oziroma brez poklicne oznake

	Poklic	Število	%
Stanovalka	Zabeležen	2.591	98,7
	Nezabeležen	34	1,3
	Skupno	2.625	100,0
Posli	Zabeležen	335	33,9
	Nezabeležen	653	66,1
	Skupno	988	100,0
Skupno	Zabeležen	2.926	81,0
	Nezabeležen	687	19,0
	Skupno	3.613	100,0

²⁸ O vseh tu nakazanih vprašanjih, nanašajočih se na vire in žensko kot gospodarski subjekt (s posebnim poudarkom na italijanski situaciji), glej Groppi (1996a) in podrobneje Groppi (1996b). Za tržaško okolico prim. Verginella (1996, 221–246) in Navarra (1990). Zanimive izsledke za vrednotenje podatkov o poklicu v nonoveških popisnih virih ponuja tudi Belfanti (1994, 64).

²⁹ Mišljen je knjižno-raziskovalni projekt *Storia economica e sociale di Trieste* (Gospodarska in družbena zgodovina Trsta), ki poteka na Ekonomski fakulteti tržaške univerze in ki je do danes obrodil dva od treh načrtovanih zvezkov: Finzi, Panjek (2001) in Finzi, Panariti, Panjek (2003).

³⁰ Izjema je judovska skupnost, ki je med nekatoliškimi komponentami tržaške družbe bila deležna največ raziskovalnega zanimanja. Z vidika družine in v podredu ženskega družbenega položaja znotraj tržaške judovske skupnosti v drugi polovici 18. in prvih desetletjih 19. stoletja glej npr. Navarra (1996).

Popisna kategorija *otroci* je še nekoliko bolj posebna in problematična, ker je podatek prisoten samo v 157 (9,4 %) primerih, za moški spol pa v 348 (20,2%) primerih. Te številke odpirajo kompleksno vprašanje otroškega dela, in sicer, ali je taka stopnja participacije mladine v gospodarskih dejavnostih realistična. Če izvzamemo prvo starostno kategorijo (do 7 let), znašajo omenjeni deleži pri moških 43,3%, pri ženskah pa še vedno samo 18,8 % in 30,8 % v primerjavi z najstarejšim starostnim razredom. Vrh tega, del zapisov ni poklicnega ali gospodarskega značaja, tako da so odstotki dejansko še nižji. Navedbe dokazujejo, da se je zaposlovanje otrok oziroma njihovo uvajanje v poklic začinjalo nekje v drugem starostnem razredu (po originalni starostni razčlenbi) in da je bilo pri moških deležno večje formalizacije, vprašanje pa je, v kolikšni meri to odraža dejansko spolno razlikovanje vključevanja v gospodarske procese, in še prej, koliko je gospodarska angažiranost teh kategorij presegala stopnjo njene formalizacije. Mimo pomanjkljivosti informacije v rubriki »delo otrok« (*Impiego di questi [figli]*) in agregiranega starostnega podatka, zaradi katerega nimamo preciznejših indicov o starosti (vsaj formalnega) vstopanja v svet dela, se moramo vprašati, kaj se dejansko skriva za prazninami, predvsem pri ženskem spolu. Problem, ki se ga bomo na kratko še dotaknili, je za specifično raziskavo³¹. Zato bo tudi v nadaljevanju razprave podatek o poklicno-gospodarski strukturi kategorije upoštevan le splošno. Za primerjavo z ostalimi dvema kategorijama, naj za sedaj povemo, da se je z »domačimi hišnimi opravili« ukvarjalo 19,1% deklet z navedenim podatkom.

Preden preidemo k pregledu poklicno-socialnih profilov, med katerim bo govor o pridobitnih in nepridobitnih dejavnostih, velja opozoriti, da je med gospodarsko pridobitnimi oznakami mogoče razlikovati še dve, konceptualni kategoriji: ženske s samoopredeljenim poklicem ali dejavnostjo, in tiste, pri katerih se oznaka sklicuje na gospodarsko dejavnost moškega, nekega drugega družinskega člana oziroma, pri *poslih*, družine, pri kateri so zaposleni. Slednja kategorija je sicer številčno povsem obrobna, vendar se nam zdi z metodološkega vidika in za pravilnejše branje vira informiranje o tem ločevanju umestno, ker gre za redke eksplicitne znake ženske participacije pri gospodarskih dejavnostih družinskega oziroma bivanjskega agregata, ki dodatno izpostavljajo vprašanje ženske vloge in načina njenega udeleževanja v gospodarskih procesih. Te primere najdemo v vseh treh popisnih kategorijah in sicer z oznakami pomaga možu, očetu, materi, bratu (*aiuta il marito, assiste il marito, aiuta al padre, fa l'arte del padre, accudisce al padre, negozia col fratello, assiste alla madre*), ali pomaga v klavnici (*aiuta al macello*). Referenčne osebe oziroma dejavnosti pa so: krojač, mesar, mali trgovec (imetnik trgovine), v kategoriji »otroci« pa tudi višji profili kot upravljaec loterije (*collettore di lotto*), posrednik (*sensale*) in v enem primeru celo veletrgovec (*mercante*).

³¹ Pri tem je vredno med drugim spomniti, da so leta 1775 v Trstu začeli izvajati terezijansko Splošno šolsko naredbo iz leta 1774 in odprli Normalno šolo, nekaj let kasneje pa še štiri trivialke. Kljub obveznosti šolskega obiska otrok od 6. do 12. leta starosti, in naporom lokalnih oblasti, ki so na splošno izobraževanje gledale kot na predpostavko za uspešno rast mesta in od leta 1761 na svojo pest organizirale verski pouk za izboljšanje »moralne« vzgoje mladine, je uvajanje šolstva napredovalo počasi in z velikimi težavami. Na koncu stoletja je šola obiskovala še vedno samo okrog polovica šoloobveznih otrok in poročila nadzornikov ter policijskih oblasti govorijo redno o problemu izostajanja od pouka. Pri tem so pozorna predvsem na socialno-moralni vidik, ker so mnogi otroci postopali po ulicah in na razne načine (ne nazadnje prek drobnega kriminala) motili javni red. Razbrati pa je, da je stala za nerednim obiskom, popolnim izostajanjem in šolskim osipom tudi »uporaba« oziroma angažiranje otrok v družini, vključno z različnimi oblikami gospodarskih dejavnosti (De Rosa 1991, 39). Še več. Šolska obveznost je veljala samo za del otrok, in sicer tiste, ki uradno niso bili kakorkoli delovno zaposleni. V kmečki družbi na tržaškem podeželju je vprašanje prihajalo še eksplicitneje do izraza: da bi zagotovile šolski obisk, so oblasti v domeni z vaškimi skupnostmi usklajevale pouk s kmečnimi opravili (Kalc 2004). To kot splošno in indirektno potrdilo o »nevidnih« vlogah tudi mlajših otrok, ki še dodatno izpostavlja vprašanje položaja in formalne »nevidnosti« funkcije mladostnikov.

Opredelitvene oznake se v vseh treh popisnih kategorijah pojavljajo z bolj ali manj profiliranimi poklicnimi oziroma gospodarskimi konotacijami, nekatere pa označujejo stan ali položaj socialnega, zdravstvenega in še kakega drugega tipa. Med gospodarsko pridobitnimi navedbami odpade pri *stanovalkah* (tabela 6) 6,6 % celote na trgovino, gostinske usluge in prehrabene obrti, med katerimi lahko razlikujemo več vrst dejavnosti oziroma gospodarskih ravni. Najbolj zastopana (4,2%) je bila kategorija prodajaln (*bottegara*), mesnic (*beccara*), pekarn (*fornara*), predvsem pa razne oblike gostilničarstva, prodaje vina, žganih pijač, olja in druge prehrane. Gostinstvo je bilo v pristaniškem mestu razširjena in precej dobičkonosna dejavnost, pri kateri so sodeč po številu primerov (44) ženske odigravale pomembno vlogo. Gostiln je bilo več vrst, od manjših vinotočev in krčem, do lokalov s kuhinjo in prenočišči. Razlikovale so se tudi po kvaliteti, pri čemer je kot diskriminanta veljala že vrsta vina, ki so ga smele prodajati (tržaško ali uvoženo). Kot tipično ženska dejavnost sodi v to kategorijo poklicev tudi oddajanje sob oziroma postelj (*affittaletti*), ki je omenjeno samo v petih primerih, a je bilo v resnici dosti bolj razširjeno, če pomislimo, da so prav v naslednjih letih zaradi javnega reda in kontrole nad tujci oddajanje sob in postelj hoteli omejiti, in sicer na 24 licenc (AST, CRG, b. 103, ad 589, 23. 1. 1783). Iz tega lahko sklepamo, da je ta dejavnost, ki je bila težko obvladljiva, delno ušla popisovalcu in ostala marsikje »skrita«³².

Le v par primerih se navedbe nanašajo na prodajalne z neprehrambenimi proizvodi in namigujejo na nekoliko bolj izbrano blago (*vende abiti*, *vende galanterie*). Preostalih 2,3% pa odpade na najnižje, krošnjarske oblike trgovanja. Te so zastopale v polovici primerov (32) prodajalke kruha (*vende pane*), s tem, da vir ne razlikuje med tistimi, ki so ga same tudi pekle, in tistimi, ki so ga odkupovale v pekarnah in ga nato prodajale. Razlika je pomembna, ker je imelo krušarstvo važno pridobitno in monetarno vlogo in je predvidevalo poleg obrtnih in organizacijskih sposobnosti določeno finančno podlago ter razpoložljivost krušne peči, medtem ko je samo preprodajanje navadno odgovarjalo osnovnejši, dnevno-preživetveni logiki. Če izvezamo prodajalke sukna in tekstilnih proizvodov (*revendigola de drappi*), je tej logiki najbrž sledila večina žensk, opredeljenih kot krošnjarka ali prodajalka (*revendigola*, *vende in piazza*), ki so navadno preprodajale vrtnine, nakupljene pri okoličanskih kmetih ali beneških uvoznikih (čolnarjih). Tako smemo sklepati na podlagi dejstva, da so tovrstno drobno

Tabela 6: *Stanovalka* po poklicno-gospodarskih kategorijah ali družbenem stanu

Poklicno-gospodarske kategorije ali družbeni stan	Število	%
Trgovina, gostinske usluge in živilske obrti	173	6,6
Obrt in protoindustrija	162	6,2
Perice	124	4,7
Dninarke nosačice	115	4,4
Služkinje, kuharice, strežnice	70	2,7
"Dela za druge"	227	8,6
"Domača opravila"	1.379	52,5
Plemkinje, redovnice	144	5,5
Drugo	166	6,3
Brez podatka	65	2,5
Skupno	2.625	100,0

³² Resnici na ljubo je popisovalec odkril nekaj primerov najemanja sob oziroma postelj brez dovoljenja in na to opozoril v svojem zapisniku, skritih primerov pa je bilo mnogo več (BCT, AD4, »Continuazione del Protocollo de' rimarchi sopra li mancamenti trovati nella visita delle Case fatta in occasione della coscrizione generale«).

trgovino dopuščali le osebam, ki zaradi ostarelosti ali telesne nesposobnosti niso imele alternativnih virov preživetja. V nasprotnem primeru je bila prepovedana ali komaj tolerirana, iz gospodarskih razlogov (konkurenca trgovinam) in zaradi javnega reda. Pretežno ženski »poklic« branjevke (*revendigola*) je bil drugače priznan samo neposrednim kmetovalcem oziroma članicam kmečkih družin, ki so smele prodajati svoje proizvode v namenskih krajih, točno določenih po pravilniku (*Regolamento di Piazza*). Nekaj jih je stanovalo v mestu, večina pa je bila s tržaškega podeželja, in jih ne najdemo v mestnem popisnem registru.

V obrtnem in protoindustrijskem sektorju je bilo po izkazih v viru zaposlenih 6,2% *stanovalk*. Več kot polovico (3,5%) poklicni nazivi povezujejo s t. i. političnimi obrtni, čeprav v Trstu, kot pristaniškem mestu z velikim povpraševanjem raznoraznih obrtnih uslug, ločnica med političnimi in komerčnimi obrtni ni bila nikoli jasna. Tako je npr. število krojačev in čevljarjev presegalo lokalne potrebe, ker so delali dosti za tranzitne stranke oziroma za izvoz. Ravno krojaštvo (*sarta, sarta di donna, sarta d'omo*) in z njim povezane ali sorodne dejavnosti (npr. izdelovanje gumbov in pokrival ter čipkarstvo: *bottoniera, scuffiera, fà merli*) so bile najbolj razširjeni poklici žensk (2,6%). Za njimi je prišlo tkalstvo (*tessera*, 0,7%), nato solinarstvo (*salinara*, 0,6%), od preostalih pa je zabeleženih samo nekaj primerov izdelovalk lasulj, čevljarka in urarka (*parrucchiera, scarpapa, orologiara*).

Rokodelstvo protoindustrijskega oziroma manufakturnega značaja (2%) so zastopale delavke v nekaterih obratih (npr. svečarni), v veliki večini (1,7%) pa pletilke slamnatih ovojev za steklenice (*fà fiasche* ali *impagliatrice de fiaschi*). Šlo je za tipično žensko dejavnost, osnovano na založništvu, ki so jo delavke opravljale na domu, večinoma za izdelovalnice rozolijevih likerjev in žganih pijač. Kljub povsem prostemu tržišču dela³³, je imela *de facto* nekakšen privativni značaj, saj je bila po tihi domeni oblasti in gospodarskih subjektov prepuščena najšibkejšim družbenim slojem, zato da je pripomogla k premagovanju krhkih družinskih preživetvenih bilanc. Ne čudi, da je bilo tovrstno rokodelstvo razširjeno tudi v popisni kategoriji *otroci*, in sicer kot največkrat imenovana pridobitna oblika, saj je bilo zaradi organizacije proizvodnje in z vidika ročnih spretnosti primerno tudi za mlade in ne nazadnje za otroke. Posebno zanimivo pa je dejstvo, da ta zelo precizno definiran »poklic« direktno izpostavlja vprašanje »nevidnosti« ženske pridobitne delovne participacije. V popisu je namreč navedenih 75 žensk, ki so se ukvarjale s pletenjem steklenic, medtem ko jih v popisu iz leta 1765 najdemo 26. Izkazi o proizvodnji rozolij pa poročajo, da je leta 1765 sodelovalo pri izdelavi 300.000 pletenk 60 družin in leta 1771 za 500.000 steklenic »več kot 60 družin«, pri čemer smemo sklepati, da je bilo število krepko višje. Že to odgovarja po podatkih komerčnih oblasti 180 do 200 delavkam (in v minimalni meri delavcem). Še bolj poveden je podatek, da sta samo vodilni žganjarni, Rossetti in Balletti, leta 1774 zaposlovali 300 izdelovalk pletenk (Andreozzi 2003, 580). Jasno je torej, da je bila ta dejavnost neprimerno bolj razširjena od formalno izkazanega v popisnih registrih, da jo je opravljalo tudi po več članov iste družine in da se je skrivala za generičnimi ali drugimi poklicno-gospodarskimi oznakami, zaradi nekontinuirane delovne udeležbe in nestabilnosti samega proizvodnega procesa žganjarn, deloma pa tudi zaradi menjavanja in usklajevanja različnih dejavnosti. Dejstvo, da je delo potekalo na domu, je omogočalo vključevanje in izključevanje iz proizvodnje in fleksibilno uporabo razpoložljivih delovnih moči znotraj družine, skladno s potrebami, časovno razpoložljivostjo in povpraševanjem trga. Vse to, šibka identifikacija s »poklicem«, ki ni bil pravi poklic, in najbrž še drugi razlogi so postavljali v podredje formalizacijo dejavnosti.

³³ Naj opozorimo, da v Trstu ni bilo cehov in zlasti po proglašitvi proste luke so centralne oblasti spodbujale svobodno konkurenco dejavnosti in dela (Kalc 2003, 59 in sl.).

Lepo število *stanovalk* je bilo nadalje dninark in predvsem nosačic (4,4%). Prve (0,7%) so opredeljene z dobesednim izrazom *giornaliera* in brez podrobnejših opisov, saj se je njihovo delovno področje menjavalo. Zaposlovala so se tako rekoč iz dneva v dan kot najosnovnejša delovna sila, glede na povpraševanje raznoraznega tipa, ki ga v rastočem mestu ni primanjkovalo, čeprav je bilo precej pogojeno z letnimi časi in gospodarsko razvojno dinamiko, splošno in po posameznih sektorjih. Podobnim vplivom so bile (tudi številčno) podvržene nosačice, vendar so se kljub temu, da so ostajale v kategoriji nekvalificiranih delavk, precej razlikovale od navadnih dninark po načinu dela. Sam vir jih podrobneje definira: manjše število kot »prenašalke s košaro« (*porta il cesto*), »prenašalke sena« (*porta il fieno*), »prenašalke smeti« (*porta immondizie*) ali tudi generično nosačica (*facchina*), veliko večino (3,2%) pa kot »prenašalke vreč« (*porta sacco*). Ta, na prvi pogled splošen naziv se je v takratnem in tudi poznejšem Trstu nanašal na točneje določeno dejavnost pretovarjanja razsutega blaga v vrečah v skladišča in iz njih ter raznašanja oziroma razvažanja po naročilu trgovcev, kupcev, posrednikov. Nosači (*facchini*) so bili najbolj številni stalno prisotni³⁴ nekvalificirani delavci v mestu in so odigrali nenadomestljivo vlogo v pristaniških in splošneje trgovskih dejavnostih. Zato so bili tesno povezani v kategorijo, ki je bila deležna posebne pozornosti s strani oblasti in delodajalcev, saj je pomanjkanje nosačev lahko upočasnilo delovanje pristanišča in dvigovalo ceno storitev, preveliko število pa je povzročalo brezposelnost, poslabšanje socialnih razmer in ogrožanje javnega reda. Nosači so živeli v protislovnem položaju: po eni strani so predstavljali kompaktno skupino, uživali so poseben status, med njimi je bil razširjen močan čut pripadnosti delovni kategoriji, njihove mezde so bile višje od mezd ostalih splošnih delavcev, tako da je nekvalificirana delovna sila, ki je prihajala v mesto, težila vključiti se v njihove vrste; po drugi strani pa je bila ta kategorija socialno izredno krhka, ker je dolgoročni zaslužek bil odvisen od nihanja trgovine ter pristaniškega prometa in je bil močno sezonsko pogojen. V zimskih mesecih so se skoraj redno pojavljali krizni momenti, ko je nemalo nosačev in njihovih družin trpelo pomanjkanje³⁵.

Nosači so bili dveh vrst, stalno zaposleni pri trgovskih podjetjih ali pri carinski upravi in t.i. »javni nosači« (*facchini di piazza*), odvisni od dnevne delovne borze. Ženske so sodile v slednjo skupino. Njihovo številno prisotnost ne gre pripisati avtomatično in samo »potrebi« oprijemanja tako napornih in za žensko telo še posebno izčrpajočih dejavnosti. Upoštevati je treba tudi to, da sta bila pretovor in skladiščenje določenega blaga tako rekoč v ženskem zakupu, in sicer žito. To je znotraj nosaškega poklica zagotavljalo nosačicam segment delovnega trga, ki je kot pri moških, kljub sezonskim in konjunktornim dinamikom, nudil višje mezde v primerjavi z drugimi težaškimi deli. Dejavnost je vsekakor ostajala preživetvenega značaja in nastopa največkrat kot dejavnik diferencirane gospodarske strategije. Med nosačicami ni niti ene neporočene ženske, vse so omožene in manjše število je vdov. Glede na dejavnosti soprogov (v 64% nekvalificiranih), med katerimi prednjačijo zlasti kmečki delavci in razni težaki, si lahko predstavljamo šibke družinske socialno-ekonomske situacije, v katerih je bilo preživetje odvisno prav od kombiniranega zaposlovanja na najosnovnejšem delovnem tržišču. Kot pri nosačih je tudi za nosačice značilna visoka starost, ki je znašala v povprečju 44,4 leta in je pri vdovah presegala 52 let. Dejstvo, da je samo v par primerih znašala manj kot 30 let, dodatno potrjuje, da je bilo oprijemanje tega »poklica« povezano z

³⁴ Zelo številna je bila tudi druga težaška delovna sila, predvsem tista, ki se je zaposlovala v gradbeništvu in pri velikih infrastrukturnih delih, vendar je bila zelo mobilna, prihajala je in odhajala v valovih glede na faze urbanističnega razvoja. Prim. Andreozzi (2003, 547, 552) in Panjek (2003, 680).

³⁵ Podrobneje o tržaških nosačih in »politiki« do njih Kalc (2003, 67–70); splošneje o posebnosti kategorije nosačev tudi v drugih mestih glej npr. Moricola (2002) in Piccinno (2002).

družinskimi gospodarskimi dinamikami in njihovim (težavnim) uravnavanjem³⁶. Pomeni tudi neke vrste »ekskluzivnost« kategorije, ki je bila očitno zaprta mlajšim in predvsem samskim, ki je spodbujala kohezijo med članicami in kot pri moških poudarjala, kljub pogostokrat nezavidljivim razmeram, svojo gospodarsko vlogo in družbeno istovetnost. O krhkem družbenem položaju in skrajno negotovem gospodarskem stanju mnogih izmed teh družin je na voljo poseben zapis izvajalca popisa v poročilu o stanju bivališč, ki razodeva tudi izvor mnogih nosačev in nosačic ter vzrok za tako številne agrarne delavce med soprogi nosačic. O predelu Rena v Starem mestu (*contrada della Rena*) je Antonio Tognana de Tonnefeld poročal: »V tej soseski bivajo večinoma Furlani in mandrijerji – sami revni ljudje brez poklica. Slednji so tisti, ki so jih gospodarji odslovili ali so se naveličali bivati v mandrijah in so se zatekli v mesto. Oboji se preživljajo kot javni nosači ali kmečki dninarji. Njihove žene nosijo vreče ali služijo po hišah. Vsi so polni otrok, za katere ne skrbijo in jih puščajo, da se potepajo po mestu. Ti otroci nadlegujejo ljudi, prosjačijo po cerkvah in hišah, hranijo pa se samo z mineštro, ki jo delijo kapucinski patri pri vratih samostana ob določenih dneh«³⁷.

Še bolj razširjeno je bilo pranje perila (4,7%), ki bi ga morali praviloma obravnavali skupaj z ostalimi obrtni, a si kot samostojna ženskospesificna in številčno zelo relevantna dejavnost zasluži posebno pozornost. Perice so dejansko predstavljale svojstveno kategorijo. Tudi zanje je bila značilna močna poklicna identifikacija, vendar prežeta z izrazitejšim individualizmom. Kot pri dninarkah in nosačicah je bila obrt vezana na »zrela leta«, na družinski kontekst in na gospodarsko logiko usklajevanja diferenciranih virov dohodka, vendar je nastopalo tudi kot nosilni gospodarski steber. Perice so bile namreč poročene ali ovdovele ženske, njihova povprečna starost je znašala 41,4 oziroma 49,3 let, redkokatera je bila mlajša od 33 let, obrt pa so opravljale tudi do zelo pozne starosti. Da se je poklic posebej prilegal starejšim ženskam in samohranilkam nas opozarja delež (in tudi absolutno število) vdov, ki je bil pri pericah višji (29%) kot pri nosačicah (21%), pri čemer je pomembno upoštevati, da je šlo za stabilnejšo gospodarsko dejavnost, ki je zagotavljala stalnejši zaslužek kot dninarstvo in nosaštvo. V tej smeri si lahko razlagamo tudi pogostejšo navzočnost otrok oziroma družinskih skupnosti pri ovdovelih pericah in sicer 66,7% nasproti 40%. Iz družinskih kontekstov, ki bi jih bilo vredno podrobneje analizirati skupaj še z drugimi parametri, sta nadalje razvidna višji družbeni položaj peric a tudi večja razslojenost obrti. Tudi med soprogi peric ni manjkalo preprostih delavcev (več kot 43 %), skoraj izključno nosačev (38,3%). Vendar je bil preostali del porazdeljen na občutno širšo pahljačo pretežno bolj kvalificiranih obrtnih poklicev (npr. kovač, čevljar, krojač, sodar, mizar) in v nekaterih primerih tudi uglednejših dejavnosti ali javnih služb (npr. vojaški načelnik, mornariški načelnik, pristaniški sanitetni čuvaj, trgovski posrednik). Poleg tega najdemo že pri soprogih-nosačih več stalno zaposlenih pri zasebnih trgovcih, enega od številčno omejenih carinskih nosačev (*facchino di dogana*), se pravi javnega nameščenca, zadolženega za posebna, zakonsko normirana opravila, in samesa načelnika javnih nosačev, odgovornega za organizacijo dela, najemanje, razmeščanje in plačevanje te delovne sile.

Če pomislimo na značilnosti obrti in na to, kar so študije dognale za kasnejša obdobja, lahko trdimo, da so bile pericam odprte večje možnosti za zadoščanje preživetvenih potreb in pogostokrat za gospodarsko uveljavljanje ter socialno rast. Njihov uspeh je bil med drugim povezan z vrsto strank, ki so lahko segale v najvišje družbene sfere. Poleg delovnih sposobnosti

³⁶ Med ženskimi posli sta samo dva primera tega poklica.

³⁷ BCT, AD4, »Continuazione del Protocollo de' rimarchi sopra li mancamenti trovati nella visita delle Case fatta in occasione della coscrizione generale, 26 febbraio 1775«.

so zato prihajale do izraza tudi spretnosti navezovanja in gojenja medosebnih odnosov. Upoštevač omejeno povednost vira in na osnovi dosedanje nominativne analize, ki ostaja kljub opori elektronske tehnologije zelo zamudna in težavna, ne moremo konkretnije podpreti za novejši čas veljavnih dognanj, da so tržaške perice prenašale obrt na svoje žensko potomstvo, kot tudi ne, da so delovale podjetniško, tako da so zaposlovale delovno silo in s tem povečale storilnost ter dohodek. Nekaj primerov sicer govori v tej smeri, vendar je vprašanje, če lahko brez številčnejših indicov sprejmemo to tezo, ki velja za čas, ko je obrt zapustila mesto in se preselila v periferijo, torej v spremenjene oziroma drugačne socialno-gospodarske in bivanjske kontekste³⁸. Glede na to, da so perice opravljale svoje delo doma pa smemo sklepati, da so pri obrti sodelovale še druge članice družine, največ hčerke, česar vir ne beleži, ker upošteva samo nosilke dejavnosti, ki jih je poklicno legitimiral stik s strankami. Pod tem pogojem gre razumeti tudi trditev, da je bilo pranje perila poklic »zrelih let«, in navedeni podatek o povprečni starosti peric, ki je zaradi popisnih kriterijev deformiran in bi se z upoštevanjem dejanske delovne participacije najbrž občutno spremenil. Iz podatkov o vdovah, ki so lažje obvladljivi, lahko vsekakor domnevamo, da so imeli otroci peric ugodnejša izhodišča za zaposlovanje v primerjavi s preprostimi delavkami. Nekatere dejavnosti potomstva namigujejo namreč na obstoj privilegiranih osebnih zvez ali poznanstev (npr. *cameriera da Levi* – natakarica pri judovskem trgovcu Leviju), oziroma na možnost dvigovanja nad najpreprostejšo delovno silo in včasih uvajanja v poklice, za katere je bilo potrebno izobraževanje oziroma vajeništvo (npr. šivilja ali vrvar). Ne bo odveč znova poudariti, da ostaja to sklepanje na ravni hipoteze, bodisi zaradi vseh izpostavljenih značilnosti vira, bodisi ker je mogoče o omenjenih aspektih tehtneje razpravljati le v luči diahrone, predvsem biografske perspektive.

Kot je razvidno iz razpredelnice, so bile pri *stanovalkah* prisotne tudi razne oblike služenja (2,7%). Ta klasifikacija združuje dva različno opredeljena segmenta. Manjšega so predstavljale kuharice in kaka strežnica (0,6%), ki so delale tako po gostilnah kot pri uglednejših družinah ali osebnostih³⁹. Nekoliko večje število (2,1%) navaja vir kot dekle (*serva* ali *fà servizi*). Poleg teh je 8,6% *stanovalk* zabeleženih z nedoločnim pripisom »dela za druge« (*lavora per altri*), ki pove samo, da so pridobitno angažirane, vendar ne v kakšni obliki, niti na katerem področju. Jasno je, da ni šlo za točnejše profile, ker bi bili drugače eksplicitneje opredeljeni. Pripis se zdi bolj v smislu razlikovanja z opredelitvijo »domača opravila« (*lavori di casa, fatti di casa*) in ga za razliko od »deklet« (4 primeri) pogosto najdemo tudi pri popisni kategoriji *otrok* (27 ali 17,2% vseh opredeljenih primerov). Vendar je težko trditi, da je šlo preprosto za opravljanje gospodinjskih del pri strankah. Verjetno so te ženske res nudile razne domače usluge, spekter dejavnosti pa je bil nedvomno širši, podobno kot za »deklet«, pri katerih pripisi nakazujejo, da so sodelovale tudi in včasih izključno pri gospodarskih dejavnostih svojih delodajalcev. Čeprav je šlo v osnovi za služenje, je med kategorijo »deklet« in ženskami, opredeljenimi s pripisom »dela za druge«, vendarle vidna razlika, ki jo je morebiti pripisati vrsti odnosa (občasnega ali stalnejšega) s stranko.

Za dekle je vredno izpostaviti predvsem to, da je bila večina (vsaj 23 na 35) zaposlena pri judovskih družinah, kar je povezano s pravilom, da krščanske ženske (in predvsem neporočena dekleta) niso smele prenočevati na judovskih domovih. To so velevala krščanska versko

³⁸ O vprašanju »periferizacije« tržaških peric je zanimiv podatek iz leta 1843, ko je bilo v obmestnih in okoliških naseljih 429 peric, v mestu pa le še 28 (Schematismo 1843, 371). Obširneje o tem pojavu, ki je bil pogojen tudi z razpoložljivostjo vodnih virov in primernih prostorov za sušenje perila, poroča, s poudarkom na dvajsetem stoletju, Repinc 1990.

³⁹ Npr. kuharice pri judovskem trgovcu Luzzatu, pri markizu Costanzu, pri tržaškemu škofu, ali strežnica pri gospodu Di Piazzi.

moralna načela, med drugim tudi da bi se izognili »posledicam« moških pozornosti, ki jih je bila pogostokrat deležna mlada ženska služinčad, bivajoča pod isto streho z delodajalci. Judovske služkinje so se zaposlovale izključno pri judovskih družinah, vendar jih za potrebe ni bilo dovolj. Zato so se Židje posluževali krščanskih ženskih služkinj, ki so bile preskrbljene s stanovanjem. Mnogi pa se niso ozirali na prepoved in so imeli krščanske dekletke pri sebi, kar se sklada z liberalnejšim verskim ozračjem, ki je vladalo v Trstu še pred Tolerančnim patetnom iz leta 1781 in ukinitvijo judovskega geta 1785. Popisovalec, ki je imel med drugim tudi nalogo preverjati moralno stanje družin in spoštovanje zakonskih predpisov na tem področju, je vsekakor sestavil natančno evidenco krščanskih deklet, bivajočih po judovskih domovih⁴⁰.

Za razliko od peric in težaških delavk, ki so bile kot rečeno skoraj brez izjeme poročene ali vdove, so bile *stanovalke*, popisane kot »dekle«, pogostejše tudi samske (18,6%) in podobno, čeprav manj izrazito, velja za ženske, ki so »delale za druge« (11,5%)⁴¹. Služenje ni imelo »starostnih pragov«, realnih ali navideznih zaradi deformacij, povezanih s kriteriji popisovanja, in je predstavljalo najzgodnejšo obliko izkazanega (in tudi dejanskega) ženskega zaposlovanja, kot smo že videli iz starostne strukture popisne kategorije *poslov*. Tudi pri *stanovalkah*, ki so služile, dobimo mlada dekleta vse od 15. leta dalje, vendar ima starostna krivulja drugačno obliko kot pri *poslih*: pri ženskah, ki so »delale za druge« doseže višek v starostnem razredu 30–34, pri »deklah« pa v razredu 40–44 let. Pri obeh kategorijah ostaja število primerov znatno tudi pri višjih starostih, vse do 55 let, s tem da so bile »dekletke« tendenčno starejše⁴². Ta značilnost, ki je sicer najvidnejša pri kuharicah in jo torej lahko povezujemo s poklicno specializacijo, potrjuje, da je šlo tudi pri ostalih oznakah, ki smo jih združili pod kategorijo »dekle«, za nekoliko posebno, delovno ali statusno bolj definirano skupino, najbrž pogodbeno in osebno tesneje povezano z delodajalcem. Zanimivo je tudi, da je pripadnic te kategorije skoraj 89% priseljenc, medtem ko jih je med ženskami, ki »delajo za druge«, slabih 68%, in nadalje, da je starost ob priselitvi v mesto pri prvih nekoliko višja od splošnega povprečja.

Po številčno najboljše segmentu »domača opravila« imamo statusno kategorijo plemenitih žensk (*nobile educazione*), s 4,6-odstotnim deležem, in redovnic (*religiose*), ki jih je bilo 0,9%. O slednjih, kot pri moških redovnikih, vir ne navaja drugega, razen skupnega števila. Kategorija »drugo« združuje končno še vrsto precej različnih opredelitev. Med temi je raznolika podskupina bolj profiliranih pridobitnih dejavnosti oziroma statusno nekoliko izstopajočih figur (skupno 2,1%), kot npr. rentnica (*vive del suo*), inšpektorica v bolnišnici (*inspettrice dell'ospitale*), babica (*levatrice*), zlasti pa učiteljica (*maestra di scola*). Šlo je za zasebne učiteljice, ki so pogostokrat vodile svoje šole, pri čemer so nekatere uvajale v poklic hčerke oziroma so jih imele pri sebi kot pomočnice. Pripadnice te podskupine so bile pogostokrat vdove ali samske (med učiteljicami 8 na 22), drugače pa poročene z bolj situiranimi moškimi, ki so bili najmanj obrtniki, včasih srednje veliki trgovci, učiteljice pa v več primerih z učitelji. V to podskupino lahko uvrstimo s 0,4% deležem še mlade varovanke ženskih samostanov (*educande*).

Druga, kar zajetna podskupina (4%) združuje primere, ki so opredeljeni na osnovi telesne ali duševne prizadetosti (bolna, slepa, slabovidna, nora), predvsem pa splošneje invalidka (87 primerov ali 3,3%), kar je pomenilo največkrat stara⁴³. Le-te so bile večinoma vdove in

⁴⁰ BCT, AD4, »Continuazione del Protocollo de' rimarchi sopra li mancamenti trovati nella visita delle Case fatta in occasione della coscrizione generale«. Podrobneje o tej problematiki Dubin (1999).

⁴¹ Če jim prištejemo še primere iz popisne kategorije *otrok*, se tudi pri teh delež samskih dvigne, in sicer na 20,9%.

⁴² Med »deklami« je samo ena mlajša od 20 let, njihova srednja starost je 39,2 let, medtem ko znaša pri ženskah, ki so »delale za druge«, 37,5 let.

⁴³ Srednja starost »invalidk«, za katere razpolagamo s podatkom (53 primerov), je znašala 74,4 let.

34 (32,4%) jih je bivalo v ubožnici. Oznako invalidka lahko razumemo v smislu dela nezmožna, vendar nam podrobnejša dokumentacija o stanovalkah ubožnice razodevajo, da ni bilo povsem tako, da popisni vir v svojem klasifikacijskem shematiziranju zopet delno prikriva dejansko stanje, saj so bile te ženske, kljub letom in zdravstvenim hibam pogostokrat vse prej kot neaktivne. Njihovo delo se ni omejevalo le na gospodinjske vloge znotraj bivalne skupnosti, ki je delovala kot velika družina, ampak so bile soudeležene pri pridobitnih proizvodnih procesih, predvsem na področju svilarstva in predilstva⁴⁴.

Poleg navedenih so prisotni posamezni posebniji primeri, ki so po nečem odstopali od »rednega«. Na primer beračica (*pitocca*), ki ji je bilo kljub strogim predpisom proti prosjačenju to očitno dovoljeno kot edina preživetvena možnost, in osramočena obubožanka (*povera vergognosa*), se pravi ženska plemenitega, na vsak način višjega družbenega stanu, ki je moralno ali kako drugače propadla in je odrinjena živela v uboštvu od diskretne miloščine svojega izvirnega kroga ali druge skromne podpore⁴⁵. Naj omenimo še, da so oznake negospodarskega tipa prisotne tudi pri popisni kategoriji *otroci*, nanašajo pa se večinoma na nestarševske sorodstvene vezi in na šolsko izobraževanje (*va a scuola*).

Posli

Služenje raznih vrst je bilo, kot smo videli, pogosta pridobitna dejavnost med ženskami, ki so razpolagale s samostojnim bivališčem, za kakršno koli bivanje ali sobivanje je že šlo. Tudi ta, najbolj razširjeni ženski poklic je spadal med sestavine ekonomsko diferenciranega gospodinjstva in pogostokrat nastopal kot samopreživetveni gospodarski vir. Številke pa kažejo, da je daleč prevladoval način, ki je predvideval sobivanje z delodajalcem. Ker je šlo v glavnem za priseljenke, je ta oblika, kot omenjeno, predpostavljala čvrsto mrežo družbenih relacij, ki je pomenila nepogrešljivo oporo za dotok in zaposlovanje ženskih poslov, saj je bil neorganiziran dostop tujk samih tvegan korak, glede na to, da njihova nezaposlenost brez jamstva »poštenih« oseb ni bila dovoljena (Kalc 2003, 72). O obstoju te, današnjemu opazovanju težko vidne relacijske dimenzije, opozarjajo posamezni a zelo povedni indici in sicer nekajkratna omemba poslov, ki niso še bili stopili v službo (*una cuoca che non hanno ancora acquistato* – kuharica, ki je še niso zaposlili, in *serva che s'attende* – dekla, ki jo pričakujejo). Vključitev teh oseb v register prebivalstva je predpostavljala gotovost, da se bodo vsaj za določen čas priselile, in torej pogodbo ali vsaj domeno med delodajalci in delojemalci⁴⁶. Glede tega se med drugimi odpira vprašanje načina in kriterijev izbiranja poslov, ki predstavlja posebno tematiko, zanimivo za samo razumevanje modelov priseljevanja ter stikov med mestom in njegovim zaledjem⁴⁷.

Kot vidimo iz razpredelnice (tabela 7), so tudi ženske iz popisne kategorije *posli* razporejene po več razdelkih, glede na dejavnosti in funkcije, ki so jih opravljale. Vir je vsekakor

⁴⁴ Izkaz gostov ubožnice iz leta 1776 navaja poleg oznake *invalidka* tudi oznako *impotente* (nesposobna, onemogla). S tem in drugimi eksplicitnimi izrazi (npr. *incapace di lavori*) opredeljuje dejansko za delo nezmožne osebe, medtem ko je pri mnogih »invalidkah« pripisano opravilo, s katerim se ukvarjajo, največ *filla*, se pravi prede. AST, CRG, b. 30, »Specificazione Della Quantità, e qualità delle Persone trovate nella Casa de« Poveri dalla conscrizione fatta li 4. luglio 1776«, 5. 7. 1776.

⁴⁵ O tem liku prim. Ferrante (2002).

⁴⁶ Pogodbo, pisмено ali največkrat ustno, je delodajalec po predpisih moral zajamčiti in torej uradno potrditi s predjemom v višini dvajsetine dogovorjenega plačila. AST, CRG, b. 546, »Ordnung für das Stadtgesind in Triest, Görz und Gradisca«.

⁴⁷ V drugih primerih mest so bili ti vidiki že predmet poglobljenih raziskav. O konceptualnih in metodoloških aspektih glej npr. Moch (1983 in 2001).

kot že omenjeno pri tovrstnem opredeljevanju precej skop, saj 75,3% primerov označi preprosto kot služinčad: 68,5% implicitno, ostale s pripisom dekla (*serva*). Eksplicitna poklicna ali statusna diferenciacija zajema torej četrtno teh žensk, ki smo jo porazdelili v dva po profilu jasno zaokrožena segmenta in razdrobljeno skupino posameznic z različnimi konotacijami⁴⁸.

Tab 7: Ženski *posli* po poklicnih kategorijah

Poklicne kategorije	Število	%
Dojilja	32	3,3
Kuharica, strežnica	184	18,8
Služkinja, dekla	736	75,3
Drugo	25	2,6
Skupno	977	100,0

Dojilje so bile, kot si je lahko predstavljati, mlajše ženske, večina v starosti od 20 do 30 let⁴⁹. Razen ene Judinje, so bile vse katoličanke, krog njihovih delodajalcev pa je bil versko raznolik. Zajemal je vse v mestu živeče verske skupnosti: rimokatolike, armenske katolike, grške in srbske pravoslavce, Jude ter luterance. Velika večina dojilj je bila priseljenk, največ s Kranjskega in drugih slovenskih dežel, vendar vir ne pove, če oziroma katere so bivale v mestu že preden so stopile v službo in pri katerih je navzočnost pogojena s tovrstnim služenjem. Pri obeh variantah je prihajal do izraza, mnogo bolj kot pri ostalih oblikah služenja, organizacijski aspekt, posebno v primeru, ko so se priseljevale namenoma. Iz drugih virov vemo, da so nemalokrat nastopale službo ob smrti svojih otrok, in v Trstu je otroška umrljivost strmo naraščala kot eden od socialnih davkov, ki so ga terjala neskladja med demografskim razvojem in stanovanjskimi, sanitarnimi, higienskimi ter splošnimi življenjskimi razmerami⁵⁰. Prisotno je bilo tudi dojenje otrok iz najdenišnice, ki so jih matere jemale domov in so ga skupaj z rejništvom podpirali iz javnih občinskih sredstev. Ta, sicer posebna pridobitna ženska oblika, ostaja v popisnem registru prikrita, zabeležena pa je v popisovalčevem poročilu⁵¹.

Kuharice in strežnice sestavljajo dve podkategoriji, ki se razlikujeta tudi po starosti. Prve so bile v povprečju bistveno starejše (29 let nasproti 23,8) in so skladno s kvalifikacijo uživale višji socialni status. Poklicna profila sta predstavljala nekakšno »aristokracijo« znotraj služinčadi. Oba dobimo pri visoko situiranih družinah ali stanovanjskih agregatih, najpogosteje skupaj z nižjo služinčadjo. Največ jih je bilo zaposlenih pri velikih in srednjih trgovcih ter podjetnikih (36,1%), pri državnem in lokalnem politično-upravnem kadru oziroma zasebnem uradništvu (29,4%), pri plemiških družinah in posestnikih oziroma rentnikih (17,2%) ter višji duhovščini (6,1%), preostali del pri svobodnih poklicih in drugih družinah višjih socialnih slojev. V istih okoljih najdemo tudi dojilje, le da so močno zgoščene predvsem pri trgovcih (več kot 57%), ki so mlajši in torej demografsko aktivnejši od visokih uradnikov in

⁴⁸ Križno preverjanje s *stanovalkami* nam razkrije, da nekatere osebe, vodene pod popisno kategorijo *posli*, nimajo delovnega razmerja znotraj bivalnega agregata, temveč so v njem le nastanjene. Najbrž so podobni primeri tudi med *posli* brez opredelitve. Število je vsekakor zanemarljivo in posebnost ne vpliva na celotno sliko.

⁴⁹ Povprečna starost 25,6 let.

⁵⁰ Od proglasitve proste luke do konca stoletja se je povprečna letna umrljivost otrok do 6. leta starosti povečala za 75% (od 200 do 350 promilov), v prvi polovici 19. stoletja je v špicah segla do 500 promilov, pri nezakonskih otrocih pa do 800 promilov (Breschi et al. 2003, 106)

⁵¹ BCT, AD4, »Continuazione del Protocollo de' rimarchi sopra li mancamenti trovati nella visita delle Case fatta in occasione della coscrizione generale«.

drugih omenjenih kategorij. Glede na številčnost (moške in ženske) hišne služinčadi po družinah, ki je v nekaterih primerih res izrazita, je razvidna tudi notranja hierarhija kuharic in strežnic (kuharice, podkuharice, kuharske pomočnice, strežnice, podstrežnice ipd.). Posebno kategorijo predstavljajo nadalje guvernante (5 primerov, v preglednici uvrščenih pod »drugo«), ki so v skladu s tipologijo svoje vloge in pojmovanjem služenja kot poklica v pravem pomenu besede⁵² primerno starejše od vseh ostalih hišnih služnostnih profilov (povprečna starost 40,8 let). Dobimo jih v družinah z najštevilnejšo služinčadjo, večkrat v kombinaciji z majordomi⁵³. Med hišnimi posli je bila prisotna tudi moška komponenta, vendar je nasploh močno prednjačil ženski spol. Trst je zaradi hitre rasti in s svojimi socialno-gospodarskimi strukturnimi značilnostmi favoriziral žensko služinčad, v času ko je marsikatero urbano okolje šele doživljalo postopno feminizacijo teh dejavnosti, ki je bila povezana z večanjem priseljevanja in z drugačnim odnosom ženske do te dejavnosti ter ženskim pristopom do zaposlovanja nasploh. Moška komponenta je zasedala med hišnimi posli marsikje številčno pomembne, ponekod prevladujoče položaje⁵⁴. V Trstu jo najdemo še vedno pri najvišjih družbenih plasteh in v »elitnih« vlogah, vendar je precej številna tudi na najnižji ravni⁵⁵, in to skoraj brez izjeme v kombinaciji z vsaj eno služkinjo, saj so se delodajalci, ki so imeli po enega hišnega posla, očitno odločali za žensko. Glede ženskih hišnih poslov vsekakor velja, da so oznake prisotne pretežno pri tistih, ki so v službi višjih slojev, zato da so se razlikovale razne figure in njihove vloge. Pri nižjih slojih so hišne čakala najrazličnejša opravila, zaradi česar pri njih niso prišle v poštev podrobnejše označbe.

Pod kategorijo »drugo« so kot rečeno uvrščene raznorazne posamezne ali redkejše oznake. Del je poklicnih, poleg guvernante in drugih hišnih tudi vajenke (*impara l'arte*) in delavke, del pa je podobno kot v popisnem razdelku *stanovalcev* opredeljen s socialnega vidika: invalidka, slepa, uboga, beračica. Primeri vajenk so zaradi redkosti posebno zanimivi, ker opozarjajo na enega od osrednjih aspektov gospodarske in statusne diferenciacije med spoloma, ki ga je treba upoštevati tudi pri razbiranju prej omenjenega vprašanja o poklicni (ne)formalizaciji popisne kategorije *otrok*. Diferenciacija se namreč začne že v dobi odraščanja in z načinom priprave na vloge v odrasli družbi. Pri moških je poklicna priprava potekala po formalnih in natanko predpisanih vajeniških postopkih (kjer je bilo vajeništvo potrebno), pri ženskah pa je bilo formalno poklicno izobraževanje skoraj popolnoma odsotno. Čeprav se je moralo tudi dekletom katerekoli dejavnosti naučiti, je znanje osvajalo tako rekoč »z naravnim prenašanjem«, »neuradno« in zato formalno nevidno, tudi ko je šlo za obrtno in druge pokli-

⁵² Mislimo na trajno obliko služenja (*life-long servanthood*), ki je bila zlasti pri ženskah povezana s celibatom in drugimi zavezujočimi izbirami, bodisi s strani delojemalca kot delodajalca, še posebno pri višjih likih služnostne hierarhije.

⁵³ Predsednik Komerčne intendance grof von Lemberg in soproga sta poleg uradniškega osebja (2 osebi) gostila pod svojo streho še 13 moških poslov (majordoma, natakarka, lakaja, dva kuharja, štiri služabnike, dva kočijaža, hlapca in mizarja) in 9 ženskih služabnic (guvernanto, natakarico, podnatakarico, kuharski pomočnici, hišnico in perico), skupno 22 hišnih poslov. Intendančni svetnik grof Scharfenberg je z ženo razpolagal z desetimi posli (majordomom, guvernanto, kuharico, strežnicama-natakarcama, služabnikom, kočijažem, hlapcem in dekle), intendančni svetnik baron von Kriegsbrunn pa z devetimi (guvernanto, dvema kuharicama, natakarjem in natakarico, služabnikoma, kočijažem in hlapcem).

⁵⁴ Moški so na hišno služenje gledali v smislu trajnega poklica in so težili k poročanju, kar je močno pogojevalo usklajevanje njihovih delovnih dolžnosti. Ošibilo je tudi njihovo pogajalsko moč na pram ženskam, ki so dejavnosti posvečale določeno fazo življenja, bile pri tem pripravljene prenesti zakon v zrelejša leta oziroma se mu lažje kot moški popolnoma odpovedati. Poleg tega so bile lažje zamenljive in ob izgubi službe socialno manj problematične od moških kolegov, ki so se težje prilagajali drugim dejavnostim. Ta vprašanja podrobneje analizira, med drugimi, Arru (1996).

⁵⁵ Najpogostejša figura je bil t.i. *famiglio*, ki velja za hlapca oziroma nižjega hišnega služabnika.

ce, ki so terjali pridobivanje specifične izobrazbe in spretnosti. Medtem ko je bilo za moškega vajeništvo faza v izgrajevanju bodočega gospodarskega položaja in družbenega priznanja, pri dekletih to prehodno obdobje ni veljalo kot identifikacijski in statusni opornik, ker v resnici prvenstveno ni bilo namenjeno poklicnemu izučanju in gospodarski uveljavitvi poklicnega znanja, temveč pripravljalna faza na poti v zakon. Zato tudi ni bilo naravnano v smislu kvalifikacije, temveč bolj v smeri ohlapnega pridobivanja raznolikih veščin (od domačih opravil do pridobitnih dejavnosti), ki so opredeljevale miselnostno predstavo ženske kot socialno in gospodarsko fleksibilnega osebk. Sposobnost vstopanja in izstopanja iz produkcijskega procesa ter usklajevanja domačih opravil s pridobitnimi dejavnostmi je pogojevala poklicno izobraževanje žensk in dequalificirala njihovo gospodarsko vlogo, tudi ko je bila ta dejansko kvalificirana oziroma je ženskam namenjala odgovorne položaje, s tem, da je bila ženska zaradi svojega neformalnega oziroma v primerjavi z moškim deklasiranega poklicnega statusa manj plačana, manj zaščitena in sploh socialno-pravno šibkejša ter lažje obvladljiva. Učenje »za življenje« je torej potekalo spolno diferencirano in v drugačnih krajih. Za (mnoge) moške v obrtni delavnici, trgovini ipd., za dekleta največkrat doma, s prenosom znanja o »ženskih opravilih« in morebitnih pridobitnih dejavnostih od matere na hčer, če se je družina ukvarjala s kako obrtno, trgovsko ali drugo dejavnostjo tudi od očeta ali drugih družinskih članov, kot kažejo tudi pripisi v našem viru v razdelku *otroci* (npr. *assiste il padre, accudisce al padre, fa l'arte del padre, assiste alla madre*), redkokdaj v obliki pravega vajeništva.

Alternativno možnost izobraževanja so nudile karitativne in vzgojne institucije. Tržaška ubožnica in najdenišnica je dekletom in mlajšim ženskam, ki so ji bile zaupane, nudila osnovno izobraževanje v predenju in tkanju, in določen čas je bila tu edina tkalnica v mestu, ki je s pomočjo zasebnih založnikov proizvajala za trg. Namen pa je bil sprijaznjevanje z omenjenima rokodelskima dejavnostima prej kot prava poklicna kvalifikacija, in to v okviru boja zoper kulturo brezdelja, za moralno (pre)vzgojo nižjih slojev k aktivnosti in osnovno usposabljanje za samovzdrževanje, poleg doprinosa k vzdrževanju ustanove⁵⁶. Žensko potomstvo višjih družbenih slojev je lahko podoben pripravljalni življenjski cikel opravilo pri ženskih redovnicah, ki so svoje varovanke poleg drugega učile njihovim družbenim položajem primerne veščine kot npr. čipkarstva ali vezenja. V obeh primerih pa je podobno kot nasploh v tovrstnih ustanovah tistega časa glavni cilj ostajal usposabljanje za »žensko vlogo v družini« in privzganje k raznolikosti opravil, fleksibilnosti ter sposobnosti adaptacije raznim dejavnostim. Te so predstavljale glavni adut za ženske, ki so se vključevale v delovno tržišče, najsi bo, če so pridobitno delo opravljale na domu, ali izven njega. Njihova konkurenčna moč in hkrati socialna šibkost je bila v sposobnosti kombinacije družinske vloge s pridobitno⁵⁷. Ločena priprava spolov za dostop do delovnega trga je prihajala močno do izraza v cehovsko strukturiranih okoljih in središčih (zlasti tekstilne) protoindustrijske proizvodnje, kjer je v 18. stoletju ženska delovna sila v večji ali manjši meri spodnesla moško. Tržaška gospodarska struktura in zaposlitvene značilnosti so bile, kot smo videli, drugačne in so žensko v fazi izobraževanja za življenje najbrž še bolj formalno marginalizirale.

⁵⁶ Razna dokumentacija v AST, CRSIC, b. 2, 1763–1766.

⁵⁷ Podrobneje o poklicnem izobraževanju žensk in načinih kot tudi posledicah njihovega vključevanja v razna področja delovnega tržišča glej npr. Groppi (1996) in Laudani (1996).

Izvor in poklic

Na koncu še kratka primerjava poklicno-gospodarskih oziroma statusnih podatkov s krajevnim izvorom prebivalstva. O tem je bilo nekaj govora že v prikazu spolno-geografskih specifik doseljevanja, ko smo ugotovili manjši prostorski obseg ženske selitvene gibljivosti na pram moški in ga povezali z različnimi tipologijami moškega in ženskega delovnega tržišča ter značilnostmi gospodarskega udejstvovanja nasploh. Razčlenitev podatkov dovoljuje še nekaj podrobnejših zapažanj, pri čemer ob tako pomembni vlogi tujega priliva ni odveč poudariti, da slika delno odraža socialno-gospodarske profile priseljenjskih tokov, delno pa ne, ker je rezultanta preoblikovanj, do katerih je prihajalo v mestu. To velja še posebno za žensko komponento, ki je, kot rečeno, stopala med mestno prebivalstvo v velikem številu skozi »vrata« sluznostnih dejavnosti in manj v okviru družinske, ženitne ali kake druge, poklicno zaznamovane oblike mobilnosti. Tako so priseljenke, popisane kot gospodinje (»domača opravila«, dobra polovica *stanovalk*), večinoma pridobile ta »značaj« v Trstu, pri čemer sta bila ključna poroka in oblikovanje lastne družine. Podobno pa velja tudi za druge, gospodarsko opredeljene kategorije, pri katerih kvalifikacije največkrat niso prinesene v mesto, temveč v njem s časom pridobljene. Pomislimo na perice, ki najjasneje odražajo ta »poklicni prehod«, a tudi na trgovske in (morda nekoliko manj) obrtne dejavnosti (bodisi družinskega značaja, bodisi v smislu diferenciranega udejstvovanja) in sama dninarsko-težaška dela. Vključno s služenjem, ki ni bilo nujno le nadaljevanje službovanja v obliki sobivanja z delodajalcem, so pri *stanovalkah* vse delovne kategorije in kategorija »domačih opravil« vezane v glavnem na poročni stan ali na vdovstvo, vsekakor pa (tudi v redkih primerih neporočenih žensk samih) na samostojno obliko bivanja.

Iz tabel 8 in 9 je jasneje zaznavna korelacija med izvornim bazenom ženskega doseljevanja in poklicno-gospodarskimi profili oziroma družbenim položajem. V tabeli 9 a) pade takoj v oči osnovna značilnost, številčni doprinos primarnega zaledja k sluznostnemu osebju kot poglobitvenemu segmentu samostojnega ženskega zaposlovanja. Gre za Goriško, Kranjsko in Istro, od koder je izviralo 67,3 % (in 78,5% tujih) ženskih poslov, bivaajočih pod gospodarjevo streho. Pri tem močno prednjači Kranjska (46,1% celote in 53,8% priseljenk), se pravi ne najbolj neposredno, ampak nekoliko oddaljenejše območje, po razpoložljivih podrobnejših podatkih zlasti Postojna in Ljubljana z okolicama. Zanimiv je tudi podatek za Koroško, ki se uokvirja v dokaj intenzivno splošno migracijsko navezo te dežele s takratnim Trstom.

V popisni kategoriji *stanovalk* (tabela 8 a), med katerimi prednjačijo Tržačanke, je število priseljenk iz Goriške, Kranjske in Istre še vedno prevladujoče (39,4% žensk in 64,2% priseljenk), vendar kranjska komponenta ne izstopa tako močno nad vsemi ostalimi. Na Tržačanke in na *stanovalk* iz Kranjske in Goriške odpade, zaradi velikega števila, tudi pretežni del raznih socialno poklicnih kvalifikacij, čeprav z dokajšnjimi notranjimi razlikami. Pri trgovini in gostinskih uslugah so si Tržačanke in priseljenke iz Kranjske skoraj enakovredne, medtem ko je Goričank precej manj. Te dejavnosti so bile v ekspanziji in so dopuščale dobre možnosti tudi iniciativi ter podjetnosti domačih in zlasti tujih žensk, kot pričajo tudi podatki drugih, številčno manj zastopanih priseljenjskih komponent. Ne smemo vsekakor pozabiti, da kategorija obsega različne oblike in gospodarske stopnje udejstvovanja, od pridobitnih do čisto preživetvenih. Povsem drugačna so razmerja pri obrti in protoindustrijskih dejavnostih, kjer daleč prednjačijo Tržačanke. Ta značilnost je pogojena z nekaterimi tradicionalnimi obrtmi, ki so ostajale trdno v rokah domačinov oziroma domačink (solinarstvo), in z izdelovanjem pletenk, ki ga vir ravno tako pripisuje v večji meri Tržačankam, čeprav so se z njim ukvarjale tudi mnoge priseljenke. Odstotki priseljenk na vsak način opozarjajo, da je bilo vključevanje v to kategorijo manjše,

Tabela 8: Stanovalke po poklicnih in družbenih kategorijah ter krajevnem izvoru

a) Navpični odstotki

	Trgovina, gost.	Obrt in protindustrija	Perice	Dinarke, nosačice	Služkinje, kuharice, dekle	"Domača opravila"	Plemkinje, redovnice	Drugo	Brez podatka	Skupno
Trst	28,3	46,9	8,9	15,7	28,6	35,2	56,9	33,1	23,1	33,4
Goriška	15,0	8,6	18,5	31,3	17,8	10,6	4,9	6,6	13,8	12,4
Kranjska	26,6	19,1	49,2	43,5	26,6	19,9	2,8	9,0	3,1	21,4
Istra	5,8	5,6	1,6	3,5	7,1	6,2	0,0	7,8	1,5	5,6
Furlanija	4,0	3,1	4,0	3,5	3,0	2,6	0,7	2,4	1,5	2,7
Koroška, Tirolska	5,2	1,9	4,0		0,7	3,7	0,7	1,8		2,8
Štajerska	1,2	0,6	0,8		1,3	0,7	1,4	0,6		0,8
Kvarner, Dalmacija	3,5		5,6	0,9	2,4	2,5	2,8	1,8		2,4
Veneto	2,9	6,8	1,6		5,7	5,4	1,4	5,4	4,6	4,7
Zg. in Sp. Avstrija, Češka, Moravska	0,6				1,3	2,5	4,9	1,2	1,5	1,9
Nemčija	0,6	1,9	1,6		0,3	1,5	0,7			1,1
Lombardija		0,6				0,3	0,7			0,2
Švica	0,6				0,3	0,2				0,2
Italija	1,7	3,1	0,8	0,9	1,3	2,1	0,7	1,2	6,2	1,9
Drugo	1,7	1,2	0,8		1,3	5,1	3,5	0,6		3,3
Neugotovljeno	2,3	0,6	2,4	0,9	2,0	1,5	1,4	1,2		1,5
Brez podatka							16,7	27,1	44,6	3,7
Skupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

b) Vodoravni odstotki

Trst	5,6	8,7	1,3	2,1	9,7	55,4	9,4	6,3	1,7	100,0
Goriška	8,0	4,3	7,1	11,1	16,3	44,9	2,2	3,4	2,8	100,0
Kranjska	8,2	5,5	10,8	8,9	14,0	48,8	0,7	2,7	0,4	100,0
Istra	6,8	6,2	1,4	2,7	14,4	58,9		8,9	0,7	100,0
Furlanija	9,7	6,9	6,9	5,6	12,5	50,0	1,4	5,6	1,4	100,0
Koroška, Tirolska	12,2	4,1	6,8		2,7	68,9	1,4	4,1		100,0
Štajerska	9,5	4,8	4,8		19,0	47,6	9,5	4,8		100,0
Kvarner, Dalmacija	9,5		11,1	1,6	11,1	55,6	6,3	4,8		100,0
Veneto	4,1	8,9	1,6		13,8	60,2	1,6	7,3	2,4	100,0
Zg. in Sp. Avstrija, Češka, Moravska	2,0				8,0	70,0	14,0	4,0	2,0	100,0
Nemčija	3,6	10,7	7,1		3,6	71,4	3,6			100,0
Lombardija		16,7				66,7	16,7			100,0
Švica	20,0				20,0	60,0				100,0
Italija	6,0	10,0	2,0	2,0	8,0	58,0	2,0	4,0	8,0	100,0
Drugo	3,5	2,3	1,2		4,7	81,4	5,8	1,2		100,0
Neugotovljeno	10,3	2,6	7,7	2,6	15,4	51,3	5,1	5,1		100,0
Brez podatka							24,5	45,9	29,6	100,0
Skupno	6,6	6,2	4,7	4,4	11,3	52,5	5,5	6,3	2,5	100,0

Tabela 9: Ženski *posli* po poklicnih kategorijah in krajevem izvoru

	a) Navpični odstotki				b) Vodoravni odstotki				
	Dojilje	Kuhanice, strežnice	Služkinje, dekle	Drugo	Skupno	Dojilje	Kuhanice, strežnice	Služkinje, dekle	Drugo
Trst	6,3	12,5	13,3	16,0	13,0	1,6	18,1	77,2	3,1
Goriška	12,5	11,4	14,9	16,0	14,2	2,9	15,1	79,1	2,9
Kranjska	59,4	42,9	47	24,0	46,1	4,2	17,6	76,9	1,3
Istra	6,3	2,7	8,2	4,0	7,0	2,9	7,4	88,2	1,5
Furlanija			2,3		1,7			100	
Koroška, Tirolska		15,8	4,1	8,0	6,2		47,5	49,2	3,3
Štajerska	6,3	2,7	0,8	4,0	1,4	14,3	35,7	42,9	7,1
Kvarner, Dalmacija	3,1	1,6	3,1	4,0	2,9	3,6	10,7	82,1	3,6
Veneto	3,1	1,1	0,5		0,7	14,3	28,6	57,1	0
Zg. in Sp. Avstrija, Češka, Moravska	3,1	5,4	0,5	12,0	1,8	5,6	55,6	22,2	16,7
Nemčija		2,7	0,8		1,1		45,5	54,5	
Italija		1,1	0,8	4,0	0,9		22,2	66,7	11,1
Drugo			1,6	8,0	1,4			85,7	14,3
Neugotovljeno			1,9		1,4			100	
Skupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	3,3	18,8	75,3	2,6

vendar bolj kvalificirano, saj dobimo med obrtnimi poklici (pretežno v oblačilnem sektorju) občutno več priseljenk kot domačink. Pranje perila pa je bilo skoraj izključno v rokah priseljenk, v prvi vrsti iz Kranjske, manj iz Goriške in delno tudi nekaterih drugih območij. Podobno velja za nosaštvo in dninarstvo, s tem, da so se, ob nekoliko večji udeležbi Tržačank, z njima ukvarjale skoraj izključno kranjske in goriške priseljenke. Služnostne dejavnosti so zopet koncentrirane pri Tržačankah, Goričankah in priseljenkah s Kranjskega, vendar so razporejene tudi med raznimi drugimi komponentami, in podobno »domača opravila«, deleži glavnih komponent pa so različni. Plemkinje so pretežno tržaškega izvora, a prihajajo tudi od drugod, bodisi zaradi zakonskih zvez s tržaško aristokracijo ali priselitve družin, angažiranih v gospodarskih dejavnostih v mestu, bodisi kot soproge in sorodstvo priseljenega visokega uradništva. Dopri nos Goriške je večji od kranjskega, vendar ti deželi ne izstopata v primerjavi z ostalimi kot pri drugih kategorijah. Kategorija »drugo« obsega aktivne in predvsem (formalno) neaktivne ženske zaradi starosti, bolezni ali druge prizadetosti.

S perspektive poklicne razporeditve po posameznih izvornih komponentah (tabela 8 b) se je vredno ustaviti najprej pri kategoriji »domačih opravil«. Če pojmuje ta položaj v smislu okoliščin oziroma razmer, zaradi katerih se je ženska (lahko) omejevala na gospodinjska dela (ne glede na trenutna stanja in neformalne oblike gospodarske participacije, ki so se lahko skrivale za to oznako), nas kljub poenostavljeni in konceptualno problematični ločnici podatki jasno opozorijo na razliko med Kranjsko in Goriško, kot glavnim bazenom ženskega priliva, in večino ostalih območij doseljevanja. Če prištejemo še statusno kategorijo plemkinj (in redovnic), sta to priseljenki komponenti z daleč najnižjimi odstotki primerov v omenjenih kategorijah (edini pod 50%) in potemtakem z največjimi deleži formalizirane participacije v gospodarskih dejavnostih. Kranjsko in goriško komponento je vredno primerjati predvsem s Koroško, Venetom, Avstrijo in proveniencami, združenimi pod »drugo«, pa tudi s Štajersko in nemškimi deželami, pri čemer pride do izraza tudi vrsta gospodarske participacije. Pri teh komponentah ne najdemo na primer dninark in nosačic, se pravi najpreprostejše delovne sile, prisotne pa so

služkinje in kuharice, a v precej različnih razmerjih. Pri Korošicah so na primer le-te komaj zastopane, medtem ko izstopa število zaposlenih v trgovini, služkinje in kuharice iz Veneta so neprimerno številnejše in ravno tako priseljenke, zaposlene v obrti, manj pa jih je v trgovskih dejavnostih. Precejšnje razlike so vidne (včasih tudi zaradi skromnega števila primerov) tudi pri ostalih komponentah in pri samih kranjskih in goriških priseljenkah ter pri Tržačankah.

Ta številčna zapažanja je težko interpretirati brez podrobnejših analiz in povednejših virov. Iz statistične slike vsekakor izhajajo nekatere iztočnice za razbiranje socialno-gospodarskih značilnosti žensk in njihovega položaja v tržaškem družbenem tkivu v luči njihovega geografskega izvora. V tem se nam zdi glede priseljenk dovolj poudarjeno dejstvo, da je bila, podobno kot za moške, pri višjem socialnem položaju oziroma bolj kvalificiranih poklicnih karakteristikah njihova mobilnost manj pogojena z razdaljo. Tako govori tudi statistika *poslov*, ki ponuja direktnije elemente za vrednotenje socialno-poklicne in izvorne korelacije. Podatki kažejo, da se služnostno osebje iz Koroške, Zgornje in Spodnje Avstrije, Češke in Moravske ter tisto iz Nemčije odlikuje po višjem kvalifikacijskem profilu. Iz podrobnejše analize izhaja, da je mnogo kvalificiranih ženskih poslov iz teh dežel kot tudi iz krajev, zbranih v kategoriji »drugo«, službovalo pri delodajalcih iz istih območij, tako da lahko njihovo prisotnost v Trstu primerjamo s prisotnostjo delodajalcev, ki so jih očitno sem priklicali ali celo pripeljali s seboj. Mnogo pa jih je zaposlovala avtohtona ali druga priseljena, bolj ali manj premožna elita. Lahko rečemo, torej, da je tudi pri mobilnosti ženskih poslov igrala vlogo njihova kvaliteta in da so kvalificirani posli uživali poklicni sloves, ki jim je odpiral možnosti zaposlovanja v višjem in ožjem družbenem segmentu, zato pa na geografsko bolj razprostrtem tržišču. Samo število teh poslov iz mnogih dežel izven poglobitnega priseljenškega bazena opozarja, da njihovo premikanje ni sledilo ustaljenim množičnejšim tokom, temveč so bili skrbno izbrani in njihova prisotnost namensko usklajena z zahtevami določenega tipa delodajalcev. Podčrtati pa je treba, da slovesa ni določala samo kvalifikacija (poleg poklicne tudi v smislu osebnostnih značilnosti). Na izbiro poslov (in posledično na razdaljo njihovega premikanja) so vplivali tudi drugi dejavniki, kot kaže primer Korošic. Te so, ne glede na kvalifikacijo, službovale skoraj brez izjeme pri premožnih ali socialno izstopajočih delodajalcih, ki so v dobrem delu izhajali iz severnih avstrijskih in nemških dežel, a tudi od drugod. Zdi se torej, da so koroške služkinje že kot take tvorile cenjeno kategorijo z določenimi pripoznanimi konotacijami. Njihovo prisotnost v Trstu lahko asociramo s prisotnostjo trgovske in druge gospodarske in uradniške koroške elite, ki je – lahko domnevamo – temu ženskemu toku odprla pot do Trsta in zajamčila njegov »poklicni« sloves ter širšo uveljavitev na področju hišnih služnosti določenega nivoja. Upoštevajoč nakazane smernice je mogoče dodati, da je bila tovrstna in splošna ženska mobilnost na daljše razdalje še posebno odvisna od organizacijskih vidikov in pogostokrat del »premikanja drugih«, tistih, na katere je bila sorodstveno ali zaposlitveno vezana.

Glede na značilnosti tržaškega gospodarskega in družbenega razvoja ter na težo, ki so jo imele služnostne dejavnosti pri ženskem zaposlovanju, naj na koncu poudarimo, da se nam zdi vprašanje poslov eno od ključnih tematskih področij za razumevanje ženskega doseljevanja in ženskih vlog v procesu oblikovanja družbeno-gospodarskega tkiva tega v marsičem posebnega mesta. V izhodiščnih selitvenih izbirah, načinih prihoda v mesto skozi »kanal« služnja, odnosih do delovnega trga in konkretnih razmerjih z delodajalci ter v nadaljnjih življenjskih korakih, začeni s strategijami poročanja, so zajeti objektivni in subjektivni dejavniki, ki so oblikovali fiziognomijo lepega dela tržaške ženske stvarnosti. Vir, ki smo ga uporabili, je kljub »statičnosti« in vsej problematičnosti dragocen pokazatelj mnogoterih potez tega razvojnega procesa. Ob dodatni dokumentarni podpori lahko še mnogo doprinese, predvsem v širši komparativni perspektivi in kot pripomoček za evidentiranje ter izostrovanje splošnospecifičnih in mnogih drugih vprašanj.

Arhivski viri:

- AST, CRSIC: Archivio di Stato di Trieste, *C. r. Suprema Intendenza Commerciale per il Litorale (1748–1776)*
 AST, CRG: Archivio di Stato di Trieste, *C.r. Governo del Litorale in Trieste (1776–1809)*
 BCT, AD: Biblioteca civica di Trieste, Archivio diplomatico
 BCT, AD1: *Notta di tutte le case, famiglie, et abitanti nella città di Trieste li 18 luglio 1735*, 2 D 32
 BCT, AD2: *Conscrizione fatta del Popolo ch'Abbita nella città di Trieste, 10 gennaio 1765*, 2 D 32.
 BCT, AD3: *Coscrizione Generale Della Città e Porto Franco di Trieste fatta nell'anno 1775 da me G. A. Tognana de Tonnefeld*
 BCT, AD4: *Atti di Polizia (1. gennaio – 30 giugno 1775)*
 BCT, ASC: Biblioteca civica di Trieste, Archivio Storico Comunale, *Capitanato Circolare*

Literatura:

- Andreozzi** Daniele (2003): Gli «urti necessari». Dalla manifattura all'industria (1718–1914), v: Finzi Roberto, Panariti Loredana, Panjek Giovanni (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste. II: La città dei traffici 1719–1918*, Trieste, 541–639.
- Arru** Angiolina, **Ehmer** Josef, **Ramella** Franco (ur.) (2001): *Migrazioni*, »Quaderni Storici«, n. 106, XXXVI, 1.
- Arru** Angiolina (1996): Uomini e donne nel mercato del lavoro servile, v: Groppi Angela (ur.), *Il lavoro delle donne*, Bari, 245–268.
- Arru** Angiolina (1995): *Il servo. Storia di una carriera nel Settecento*, Bologna.
- Belfanti** Carlo Marco (1994): *Mestieri e forestieri. Immigrazione ed economia urbana a Mantova fra Sei e Settecento*, Milano.
- Blaznik** Pavle, et al. (1970): *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I*, Ljubljana.
- Braudel** Fernand (1963): Pour une histoire sérielle: Séville et l'Atlantique (1504–1650), »Annales E.S.C.«, XVIII, 541–553
- Breschi** Marco, **Kalc** Aleksej, **Navarra** Elisabetta (2001): La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste (secc. XVIII–XIX), V: Finzi Roberto, Panjek Giovanni (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste. I: La città dei gruppi 1719–1918*, Trieste, 69–237.
- Bühler** Linus (1994): Von Schustern, Kaminfeuern und Bauleuten. Zur gewerblichen Emigration aus Graubünden bis zum Ersten Weltkrieg, v: Brunold Urs (Hrsg.), *Gewerbliche Migration im Alpenraum*, Bozen, 483–495.
- Cattaruzza** Marina (1979): *La formazione del proletariato urbano. Immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla metà del secolo XIX alla prima guerra mondiale*, Torino.
- Cavallo** Sandra (2001): La leggerezza delle origini: rotture e stabilità nelle storie dei chirurghi torinesi tra Sei e Settecento, v: Arru Angiolina, Ehmer Josef, Ramella Franco (ur.) (2001): *Migrazioni*, »Quaderni Storici«, n. 106, XXXVI, 1, 59–90.
- Contini** Alessandra, **Martelli** Francesco (1996): Il censimento del 1767: una fonte per lo studio della struttura professionale della popolazione di Firenze, v: *Fonti archivistiche e ricerca demografica*, Roma, I, 344–393.
- De Vries** Jan (1984): *European Urbanization 1500–1800*, Cambridge, Mass.
- De Rosa** Diana (1991): *Libro di scorno, libro d'onore: la scuola elementare triestina durante l'amministrazione austriaca: 1761–1918*, Udine.
- Dorsi** Pierpaolo (1989): »Libertà« e »Legislazione«. Il rapporto del barone Pittoni sullo stato della città di Trieste e del suo Territorio (1786), »Archeografo Triestino«, S. IV, XLIX, 137–185.
- Dubin** Lois (1999): *The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist Politics and Enlightenment Culture*, Stanford.

Ferrante Lucia (2002): L'onore dei poveri vergognosi. Il caso di Bologna, v: *Čast: identiteta in dvoumnost neformalnega kodeksa (Sredozemlje, 12. – 20. stol.)*, »Acta Histriae«, 8, 2 (X.), Koper, 431–448.

Finzi Roberto, **Panjek** Giovanni (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste. I: La città dei gruppi 1719–1918*, Trieste.

Finzi Roberto, **Panariti** Loredana, **Panjek** Giovanni (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste. II: La città dei traffici 1719–1918*, Trieste.

Floud Roderick (1979): *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, London.

Fornasin Alessio (1998): *Ambulanti, artigiani e mercanti. L'emigrazione dalla Carnia in età moderna*, Verona.

Furet François (1971): L'histoire quantitative et la construction du fait historique, »Annales E.S.C.«, XXVI, 63–75.

Greci Roberto (1996): Donne e corporazioni: la fluidità di un rapporto, v: Groppi Angela (ur.), *Il lavoro delle donne*, Bari, 71–91.

Gribaudo Maurizio (2001): Percorsi individuali ed evoluzione storica: quattro percorsi operai attraverso la Francia dell'Ottocento, v: Arru Angiolina, Ehmer Josef, Ramella Franco (2001): *Migrazioni*, Quaderni Storici, n. 106, XXXVI, 1, 115–151.

Gribaudo Maurizio (1996): L'analisi di rete: tra struttura e configurazione, »Rassegna italiana di sociologia«, XXXVII, 1, 31–55.

Groppi Angela (1996a), Introduzione, v: Groppi Angela (ur.), *Il lavoro delle donne*, Bari, V–XVI.

Groppi Angela (ur.) (1996b): *Il lavoro delle donne*, Bari.

Groppi Angela (1996c), Lavoro e proprietà delle donne in età moderna, v: Groppi Angela (ur.), *Il lavoro delle donne*, Bari, 119–163.

Kalc Aleksej (2003): Aspetti del popolamento e della politica dell'immigrazione nel porto franco di Trieste (secolo XVIII), v: Kalc Aleksej, Navarra Elisabetta (ur.), *Le popolazioni del mare. Porti franchi, città, isole e villaggi costieri tra età moderna e contemporanea*, Udine, 47–86.

Kalc Aleksej (2004): Prispevki za zgodovino slovenskega šolstva na Tržaškem. Primer šole na Katinari: od ustanovitve do Ilirskih provinc, »Acta Histriae«, Koper, oddano v objavo.

Kaiser Dolf (1994): Bündner Zuckerbäcker in den Nachbarländern vom Spätmittelalter bis ins 20. Jahrhundert (Pasticceri grigionesi negli Stati confinanti, dal tardo medioevo al XX secolo), v: Brunold Ursus (ur.), *Gewerbliche Migration im Alpenraum*, Bozen, 511–526.

Kaser Karl (2002): La servitù della gleba nell'Europa orientale, v: Barbagli Marzio, Kertzer David I. (ur.), *Storia della famiglia in Europa. Dal Cinquecento alla Rivoluzione francese*, Bari, 34–86.

Krmac Dean (2002): *Il censimento demografico del 1857. Fonte per lo studio della popolazione di Trieste e dell'Istria*, Tesi di dottorato (relatore Anna Maria Vinci), Trieste, Università degli Studi di Trieste, a.a. 2001/2002.

Laslett Peter (1977): Caratteristiche della famiglia occidentale, v: Barbagli Marzio (ur.), *Famiglia emutamento sociale*, Bologna, 80–115.

Laudani Simona (1996): Mestieri di donne, mestieri di uomini: le corporazioni in età moderna, v: Groppi Angela (ur.), *Il lavoro delle donne*, Bari, 183–205.

Levi Giovanni (1985): *Centro e periferia di uno stato assoluto. Tre saggi su Piemonte e Liguria in età moderna*, Torino.

Merzario Raul (1996): Donne sole nelle valli e nelle montagne, v: Groppi Angela (ur.), *Il lavoro delle donne*, Bari, 229–246.

Merzario Raul (2000): *Adamocrazia. Famiglie di emigranti in una regione alpina (Svizzera italiana, XVIII secolo)*, Bologna.

Moch Leslie Page (1983): *Paths to the City: Regional Migration in Nineteen-Century France*, Beverly Hills, California.

Moch Leslie Page (1992): *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington-Indianapolis.

Mols Roger (1956): *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIV au XVIII siècles*, Louvain.

- Moricola** Giuseppe (2002): Gli uomini che muovono i beni: facchini e organizzazione del porto a Napoli dopo l'Unità, »Società e storia«, XXV, 2, 517–540.
- Navarra** Elisabetta (1996): Famiglie e terre a Barcola fra '700 e '800, »Archeografo triestino«, 50, 3–47.
- Navarra** Elisabetta (1996): *Famiglie, patrimoni, valori nella comunità ebraica di Trieste (1750–1840)*, Università di Trieste, Working Papers, N.s. n. 24.
- Panjek** Aleksander (2003): Chi costruì Trieste. Edilizia, infrastrutture, mercato immobiliare, v: Finzi Roberto, Panariti Loredana, Panjek Giovanni (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste. II: La città dei traffici 1719–1918*, Trieste, 643–758.
- Piccinni** Gabriella (1996): Le donne nella vita economica, sociale e politica dell'Italia medievale, v: Groppi Angela (ur.), *Il lavoro delle donne*, Bari, 5–46.
- Piccinno** Luisa (2002): Le Compagnie di facchini stranieri operanti nel porto di Genova (secoli XV–XVIII), v: Petti Balbi G. (ur.), *Comunità forestiere e »nationes« nell'Europa dei secoli XIII–XVI*, Napoli, 325 – 338.
- Poni** Carlo (1996): Tecnologie, organizzazione produttiva e divisione sessuale del lavoro: il caso dei mulini da seta, v: Groppi Angela (ur.), *Il lavoro delle donne*, Bari, 269–296.
- Repinc** Martina (1990): *Perice v vaseh tržaškega Brega (od 1918 do zatona obrti)*. Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani, Trst.
- Rosental** Paul-André (1990): Maintien/rupture: un nouveau couple pour l'analyse des migrations, »Annales E.S.C.«, 45., n. 6, 1403–1431.
- Rosental** Paul-André (1999): *Les sentiers invisibles. Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle*, Paris.
- Trisciuzzi** Leonardo, **De Rosa** Diana (1986): *I bambini di sua maestà. Esposti e orfani nella Trieste del Settecento*, Milano.
- Schematismo** dell' I. r. Litorale austro-illirico ed unitovi *Indicatore generale della Città di Trieste per l'anno 1843*, Trieste.
- Sonnino** Eugenio (1999): Roma, secolo XVII: popolazione e famiglie nella »città maschile«, v: *La popolazione italiana nel Seicento*, Bologna, 777–796.
- Studen** Andrej (1993): Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialno zgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910, Ljubljana.
- Studen** Andrej (1995): Stanovati v Ljubljani: socialno zgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljancev pred prvo svetovno vojno, Ljubljana.
- Vascotto** Aldo (1994–95): *La popolazione di Trieste nel censimento del 1765*, Tesi di Laurea, Università di Trieste, Facoltà di Scienze Politiche.
- Verginella** Marta (1996): *Ekonomija odrešenja in preživetja. Odnos do življenja in smrti na tržaškem podežlju*, Koper.
- Viazzo** Pier Paolo (1989), *Upland communities. Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*, Cambridge.
- Žnidaršič** Ž. Sabina (2000): *Ora et labora – in molči, ženska! Pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880–1910*, Ljubljana.

R i a s u n t o

La popolazione femminile di Trieste nel 1775: alcuni aspetti socio-demografici, economici e metodologici

Aleksej Kalc

Il contributo offre una panoramica sulla società femminile triestina nel momento in cui la città emporio, dopo più di mezzo secolo dalla proclamazione del porto franco ed uno sviluppo a lungo stentato, si trova in pieno decollo economico, socio-demografico ed urbanistico. La base informativa

utilizzata per l'analisi è la coscrizione della popolazione del 1775 che costituisce, assieme a quella del 1765, l'unica fonte censuaria nominativa oggi disponibile per la seconda metà del secolo e fino al primo censimento austriaco moderno del 1857. Soffermandosi su alcuni dei caratteri socio-demografici ed economici che l'anagrafe riesce a mettere in evidenza, l'autore dedica ampio spazio ai numerosi problemi metodologici ed ai limiti interpretativi legati all'utilizzo di tale fonte, in modo particolare all'analisi di genere.

L'indagine fa emergere e mantiene costantemente in primo piano il fenomeno dell'immigrazione quale motore dello straordinario sviluppo demografico della città e fattore costitutivo di un amalgama sociale pluri-etnico e cosmopolita. Ricorrendo alla ricostruzione strutturale per far fronte alle lacune informative riguardanti l'età e la provenienza di un consistente segmento giovanile della popolazione (0–23 anni), l'autore tratteggia la fisionomia demografica dell'immigrazione e della popolazione nel suo insieme che corrisponde ai seguenti caratteri generali: una concentrazione dei flussi in entrata nelle classi di età 15–39, con il massimo addensamento nell'intervallo 15–29 (attorno al 55%), che determinano un forte gonfiamento generale delle medesime classi di età; una percentuale poco rilevante di forestieri nell'arco di età 0–14, riconducibile ad una tipologia immigratoria prevalentemente individuale ovvero scarsamente caratterizzata dal trapianto di interi nuclei familiari; una forte consistenza generale delle età più giovani come risultato della sostenuta natalità, favorita dall'afflusso migratorio, erose però molto velocemente dalla sempre più insidiosa mortalità (aumentata nel corso del secolo da 200 a 350 per mille). Tra le specificità di genere vengono rilevati: un predominio numerico della componente maschile su quella femminile, anomala per la maggior parte della demografia urbana di antico regime, ma caratteristica per determinate realtà cittadine, tra le quali i centri in grande crescita, soggetti come nel caso di Trieste a speciali politiche di incentivazione; una immigrazione femminile un po' meno numerosa di quella maschile e anche lievemente anticipata per quanto riguarda l'età all'arrivo, che contribuisce alla creazione di un vasto mercato matrimoniale, attraverso il quale trova, come confermato dalle fonti parrocchiali, la via della sedimentazione urbana; un accesso alla città che passa per lo più attraverso i ruoli lavorativi femminili classici, vale a dire i servizi domestici, e si basa sul modello *life-cycle servanthood*; un bacino di provenienza di più corto raggio rispetto all'ampiezza dei flussi maschili, localizzato per quasi il 70% dell'apporto nelle regioni immediate del Goriziano, dell'Istria e soprattutto della Carniola, caratteristica, quest'ultima, correlata alla tipologia del mercato occupazionale.

Per quanto riguarda la struttura occupazionale e la posizione sociale l'indagine mette innanzitutto in evidenza una delle questioni chiave per una corretta lettura dei dati: il problema della differenza tra rilevamento formale e realtà effettiva dei ruoli economici femminili. A differenza di altri casi, la coscrizione triestina del 1775 riporta con maggiore regolarità il dato relativo alla condizione socio-professionale delle donne, anche di quelle sposate che risultano essere solitamente le più penalizzate in questo senso. Ciò non toglie però l'appiattimento in una gamma di indicazioni, da un lato ristretta dai limiti del mercato del lavoro, dall'altro condizionata da classificazioni vaghe e stereotipate che fanno intuire, ma non permettono di cogliere lo spessore di situazioni reali molto più complesse. Situazioni che presuppongono una diversa concettualizzazione del lavoro femminile rispetto a quello maschile, che si esprimono attraverso una maggiore flessibilità dell'impiego e dell'apporto economico delle donne attraverso svariate strategie e combinazioni lavorative, che trovano riscontro già nei modi e negli orientamenti formativi delle giovani in confronto a quelli dei maschi.

La fonte permette comunque di apprezzare i tratti socio-economici generali della popolazione femminile, che rispecchiano, come del resto anche nel caso maschile, il ruolo prettamente portuale ed emporiale della città. L'autore si sofferma sulle singole categorie e tipologie di attività, sui caratteri strutturali dei gruppi entro i quali esse si manifestano, sulle differenziazioni sociali alle quali si associano ed altre peculiarità, strettamente connesse con il lavoro femminile della «nuova Trieste». La categorizzazione delle attività economiche cosiddette produttive comprende il settore commerciale e del ristoro, rappresentato per lo più da negozi al dettaglio e dalla rivendita in piazza di generi alimentari e soprattutto dalla conduzione di taverne, osterie e dormitori; il settore dell'artigianato e della protoindustria è caratterizzato in parte dai mestieri legati all'abbigliamento e tra le classi sociali più basse dall'impagliatura di bottiglie su vasta scala ad uso delle distillerie; nel settore delle prestazioni di manodopera comune spicca il «mestiere» delle facchine o «porta sacco», anche questo correlato ai più bassi ambiti sociali. Socialmente più elevato si presenta invece, almeno nella media, il consistente

gruppo delle lavandaie e, un po' meno, quello ancora più diffuso delle prestatrici di servizi domestici.

Le appartenenti alle categorie menzionate hanno come comune denominatore il fatto di essere maritate, o comunque, se vedove oppure sole, di abitare autonomamente. L'età ed altre caratteristiche strutturali confermano, con numerose differenze e vistose peculiarità sia a livello di categorie e di »mestieri« sia a livello dei singoli soggetti, che si trattava di attività legate alla fase »matura« della vita, nella stragrande maggioranza dei casi determinata dalla costituzione della famiglia. Lo stesso vale per la componente non registrata secondo caratteristiche formali di tipo economico-produttivo, vale a dire le mogli ed altre appartenenti del nucleo familiare che »lavoravano in casa«. Tale e simili indicazioni si pongono al centro della sopracitata questione sul reale ruolo ed apporto economico di queste componenti femminili.

A fronte di tutta questa parte di società femminile stava il blocco occupazionale più diffuso, cioè quello del servizio sotto forma di coabitazione con il datore di lavoro. Connotato prevalentemente dall'età »prematrimoniale« (dai 15 ai 29 anni) e da una scarsissima presenza della componente autoctona, esso rappresentava, come già accennato, la principale »via di accesso« femminile alla città, intesa sia come mercato del lavoro sia come realtà di innesto sociale. Si trattava anche in questo caso di un segmento socio-professionale articolato, sebbene concentrato per lo più nei servizi domestici. Ed anche qui si pone come problema di fondo la tipologia reale della prestazione lavorativa dei soggetti in questione, poiché solamente un quarto di essi reca qualifiche meglio definite. Si tratta in piccola parte di collaboratrici inserite (anche) nelle attività economiche dei datori di lavoro e soprattutto di personale domestico impiegato presso famiglie di alto rango sociale, per questo, come anche per la presenza pro famiglia alquanto numerosa, soggetto ad una più puntuale definizione delle mansioni e delle posizioni gerarchiche. Il restante 75% si raggruppa invece sotto un'unica generica definizione, quella della serva.

In chiusura il contributo prende in esame il rapporto tra struttura socio-professionale e provenienza della popolazione femminile, aggiungendo ulteriori elementi di riflessione soprattutto per quanto riguarda i modelli immigratori, le loro articolazioni ed i fattori sottostanti ai vari tipi di mobilità, aspetti questi di cui la fonte utilizzata offre però indizi insufficienti per interpretazioni approfondite..

Vladislav B. Sotirović

Nacionalno samoodređenje Hrvata i Srba putem jezika u Trojedinj Kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, 1835. – 1848. g.

»Pod ‘nacionalizmom’ ja ću podrazumevati *ideološki pokret za ostvarivanje i očuvanje autonomije, jedinstva i identiteta ljudske populacije, čiji ga pojedini pripadnici prihvataju da bi formirali stvarnu ili potencijalnu ‘naciju’*«...»Naciju’ ću definisati kao *ljudsku populaciju koja ima ime, istorijsku teritoriju, zajednički mit i pamćenje, masovnu javnu kulturu, jedinstvenu ekonomiju i obaveze za sve svoje članove*«, (Smith 1996, 359).

»Jugoslavijo na noge
pjevaj nek te čuju
ko ne sluša pjesmu
slušaće oluju«

(iz pesme »Pljuni i zapjevaj moja Jugoslavijo« sa istoimenog albuma sarajevske rok grupe *Bijelo Dugme*).

Cilj ovog članka je da analitički istražim glavne tokove i ideološku osnovu sukoba jezičkih nacionalizama kod Srba i Hrvata na prostorima Provincijala i Vojne krajine Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 1835. do 1848. g. U isto vreme je praćena i pojava mađarizacije ovih prostora putem nametanja mađarskog jezika kao jedinog državnog (»političkog«) jezika u čitavoj Kraljevini Ugarskoj. Razlog zašto sam izabrao baš ovaj južnoslovenski prostor za istraživanje južnoslovenskih lingvističkih nacionalizama je taj što se upravo na teritoriji Trojedne Kraljevine suština nacionalnog određenja putem jezika i pisma u gore navedenom periodu kod Južnih Slovena može najbolje uočiti, shvatiti i pratiti. Ni na jednom drugom prostoru Jugoistočne Evrope sukob dva lingvistička nacionalizma nije dobio tako jasne crte i imao tako jak uticaj na formiranje nacionalne svesti pojedinih naroda kao što je to bio slučaj sa Hrvatima i Srbima u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Takođe, lingvistički nacionalizmi ova dva naroda su tipičan primer kako ideolozi i političari koriste jezik kao instrumente za formiranje nacionalne svesti i nacionalne države uzimajući ih kao jedinstveni i apsolutni simbol nacije. Ako usvojimo Gelnerovu aksiomu da je nacionalizam »politički princip pod kojim se podrazumeva podudarnost političkog jedinstva sa nacionalnim jedinstvom« (Gellner 1989, 13) onda se na primeru hrvatskog i srpskog lingvističkog nacionalizma od 1835. do 1848. g. može dobro uočiti i pratiti fenomen pridavanja različite važnosti terminu »nacionalno jedinstvo« u dijametralno suprotnim političkim ideologijama sukobljenih političkih aktora.¹

Uopšteno govoreći, hrvatski i srpski nacionalizmi u čitavom XIX. i XX. veku su na onim prostorima na kojima su ova dva naroda živela zajedno imali dvojak karakter: 1) nacionalno određenje i pretenzije na pojedine teritorije kroz religioznu pripadnost (Hrvati su rimo-katolici

¹ O lingvističkom nacionalizmu videti u (Fishman 1975).

dok su Srbi pravoslavci) i 2) određenje pripadnosti jednoj ili drugoj naciji na osnovu jezika i pisma (svi štokavci su Srbi dok su Hrvati i čakavci i štokavci i kajkavci; svi koji pišu ćirilicom pripadaju Srpstvu dok svi koji koriste latinicu pripadaju Hrvatstvu). Zbog žestine nacionalnih sukoba u kojima su faktori jezika (i pisma) igrali vidnu i bitnu ulogu, kao i zbog kasnijih posledica za zajednički život ova dva naroda, lingvistički nacionalizmi Hrvata i Srba od 1835. do 1848. g. zaslužuju posebnu pažnju istraživača.

Analiza glavnih tokova hrvatskog i srpskog lingvističkog nacionalizma na prostoru Trojedinice u ovom članku pokriva vremenski period od osnivanja *Ilirskog pokreta* 1835. g. do Revolucije 1848.–49. g. i predstavlja zaokruženu celinu u istorijskom razvitku hrvatskog i srpskog naroda u Trojedinici pa je stoga veoma pogodan za istraživanje.

Revolucija 1848.–1849. g. predstavlja najvažniji istorijski događaj u Centralnoj Evropi a naročito na prostorima Habsburške Monarhije u XIX. veku. Osnovna karakteristika hrvatsko-srpskih odnosa u Trojedinici u toku Revolucije 1848.–49. g. je ta što je tada došlo do privremenog nacionalnog izmirenja Hrvata i Srba u Habsburškoj Monarhiji, a što se i otvoreno manifestovalo u njihovoj zajedničkoj borbi (vojnoj i ideološkoj) protiv mađarizacije koja se od strane vođa mađarske revolucije (isto kao i od strane političkog vođstva Mađara pre i nakon 1848.–49. g.) imala sprovesti prevashodno putem uvođenja obaveznog mađarskog jezika za sve stanovnike nezavisne velike mađarske države (od Karpata pa do Jadrana) kao zvaničnog i državnog jezika što je faktički vodilo ka asimilaciji nacionalnih manjina (Bideleux, Jeffries 1998, 271–273, 302–307, 362–374; Glatz 1995, 33–44; Kontler 1999, 241, 244, 292, 298). Protiv ovakvog ekskluzivnog mađarskog lingvističkog nacionalizma, Hrvati i Srbi sa prostora istorijske Mađarske (zemalja krune Sv. Ištvana) su odgovorili potenciranjem na upotrebi svog maternjeg jezika što je samo ubrzalo formiranje nacionalne svesti kod oba ova naroda. Tako je 25. marta 1848. g. na *Velikoj narodnoj skupštini* u Zagrebu pored ostalih odluka odlučeno i da se (štokavski) *hrvatski jezik* proglasi službenim jezikom u Trojedinici. To je bila prirodna posledica odluke poslednjeg hrvatskog (feudalnog) staleškog Sabora od 23. oktobra 1847. g. da se umesto službenog latinskog jezika uvede hrvatski jezik (tj. tzv. ilirska štokavština) kao »diplomatički« jezik u Hrvatskoj-Slavoniji (Perić 1997, 166–167).² Ova odluka Sabora je došla u poslednji čas pošto je uvođenje mađarskog jezika u javne institucije (na primer u pošte) u Hrvatskoj i Slavoniji bilo jasno vidljivo. Od svih mađarskih političkih stranaka jedino su tzv. »reformatori« pristajali da uoči revolucionarne 1848. g. dozvole upotrebu hrvatskog jezika u administrativnim poslovima na teritoriji Hrvatske i Slavonije, koje su se nalazile u sklopu Mađarske od 1102. g. sa pravom na unutrašnju autonomiju, ali nikako nisu pristajali da ispune zahtev hrvatskih političkih predstavnika u mađarskoj staleškoj skupštini (Diet): na primer onaj iz 1790. g. da hrvatski poslanici u toj skupštini mogu da koriste svoj maternji jezik kao jezik izražavanja i političkog opštenja (Kontler 1999, 216, 244).

Koliki je značaj pridavan lingvističkom modelu nacionalnog određenja na prostorima Centralne i Jugoistočne Evrope sredinom četrdesetih godina, pa i u kasnijim decenijama XIX. veka, sa svim političkim implikacijama primene ovog modela u praksi, najbolje nam mogu pokazati reči rumunskog istoričara Kogalniceanua izgovorene u Akademiji u Jašiju u polunezavisnoj Moldaviji 1843. g. (sedam godina nakon pisanja Vukovog članka *Srbi svi i*

² Uvođenje narodnog jezika kao »diplomatičkog« umesto latinskog u Hrvatskoj-Slavoniji je nagovestio hrvatski delegat na Mađarskoj dieti Herman Buzan (1800.–1862. g.) još 1839.–1840. g. On je tada izjavio da će Hrvati »pronađu li možda jednom za zgodno, zamijeniti latinski jezik svojim narodnim«. Buzan je bio prvi hrvatski delegat koji nije branio upotrebu latinskog jezika umesto mađarskog u Dieti. Ovom njegovom izjavom je nagoveštena skora mogućnost uvođenja hrvatskog jezika u službenu upotrebu u Hrvatskoj-Slavoniji.

svuda i samo godinu dana pre pisanja Garašaninovog Načertanija): »Smatram za svoju otadžbinu sve teritorije na kojima se govori rumunskim jezikom!«

Proces nacionalne identifikacije putem nacionalnog jezika je bio u usponu na prostorima zemalja kune Sv. Ištvana kojima su pripadali i Hrvati i Srbi u Hrvatskoj-Slavoniji. Međutim, ovaj lingvistički nacionalizam koji je potresao temelje čitave Habsburške Monarhije je imao i svoje političke posledice izražene u težnjama da nacionalna država mora obuhvatati sve teritorije na kojima se govorilo nacionalnim jezikom. Nacionalno određenje putem jezičke pripadnosti je bilo naročito opasno za egzistenciju teritorijalnog integriteta »istorijske« Mađarske što je bio jedan od glavnih razloga da se vođe Mađarske revolucije 1848.–49. g. opredele za politiku mađarizacije svih nacionalnih manjina u Mađarskoj putem proklamovanja mađarskog jezika kao zvaničnog državnog jezika koji bi imao odigrati i ulogu državno-nacionalne homogenizacije. Ovakva politika je naravno sa svoje strane prouzrokovala narastanje lingvističkog nacionalizma kod svih pripadnika nacionalnih manjina u etnolingvistički veoma heterogenoj Mađarskoj pa i kod Hrvata i Srba koji su svoje teorijske modele nacionalnog određenja putem jezika gradili ne samo kao vid nacionalnog buđenja već i kao jako sredstvo nacionalne odbrane.

U periodu prve polovine XIX. veka među svim nacionalnim manjinama Habsburške Monarhije je u punom jeku bio proces standardizacije lingvističkih normi radi negovanja maternjeg jezika, nacionalne književnosti i stvaranja nacionalnog književnog jezika (Kontler 1999, 243–246; Kann 1974, 367–405). Dok je na primer slovačka luteranska intelektualna elita krajem XVIII. i početkom XIX. veka insistirala na upotrebi češkog idioma favorizovanog od Antona Bernoláka (koji je 1787. g. napisao slovačku gramatiku i istoriju književnosti), na kome je Ján Kollár napisao svoje apoteoze Slovenstvu kao i »Bibliju« pan-Slavizma – *Slavi dcera* (1827. g., potpuna verzija 1832. g.), dotle je L'udovit Štúr pokrenuo 1845. g. *Slovenskije Národnje Novini* koje su štampane isključivo na slovačkom jeziku. Promovišući narodni dijalekt srednje Slovačke, kao i slovački nacionalni preporod oslobođen »češkog lingvističkog tutorsva« iza koga je stajala češka aristokratija ali i slovački intelektualci kao na primer filolog Ján Kollár, L'udovit Štúr je otvorio novu fazu u razvitku slovačkog nacionalnog preporoda baziranog uglavnom na lingvističkom modelu slovačkog nacionalnog određenja. Tako, uglavnom zahvaljujući Štúru, sredinom XIX. veka slovački jezik, koji su pojedini slavisti (Josef Dobrovský, Jernej Kopitar, Palacký, Jungmann) smatrali češkim dijalektom, je priznat kao poseban jezik i samim tim i Slovaci kao posebna nacija (Милосављевић 1997, 430). Na drugom kraju Habsburške Monarhije, u Transilvaniji, izlazila je *Gazeta de Transilvania* na rumunskom jeziku od 1838. g. a čiji je prvi urednik bio George Barițiu (Treptow 1996, 242; Kontler 1999, 244) kao vidan protest protiv peštanske politike mađarizacije.

Mađarski liberali koji su predvodili Revoluciju 1848.–49. g. (Lajos Kossuth, Ferenc Deák, grof Lajos Batthyány) su od svih etničkih grupa na teritoriji velike (istorijske) Mađarske bili spremni da priznaju »istorijski status nacije« jedino Hrvatima. Ovakav stav mađarskih liberala je prevashodno proisticao iz činjenice da je hrvatski nacionalni preporod, tzv. *Ilirski pokret* (1835.–1848. g.), od svih nacionalnih preporoda etničkih grupa u Mađarskoj bio najrazvijeniji do Revolucije 1848.–49. g. Takođe je hrvatski nacionalni preporod tridesetih i četrdesetih godina XIX. veka uspeo da standardizuje hrvatski književni jezik, nakon neuspešnih pokušaja da na veštački način spoji tri govorna dijalekta (čakavski, kajkavski i štokavski), uzimanjem novoštokavskog dijalekta za njegovu osnovu. Promovišući »štokavicu«, vođa *Ilirskog pokreta* Ljudevit Gaj (1809.–1872. g.)³ se ujedno zvanično zalagao za južnoslovensko

³ Ljudevit Gaj je poticao iz nemačke porodice i po ocu i po majci. Njegov otac se prezivao Gay a majka Schmidt. Kao maternji jezik Gaj je govorio nemački.

ujedinjenje pod *ilirskim* imenom. Kao osnova tom ujedinjenju trebalo je da posluži zbližavanje Hrvata i Srba preko zajedničkog književnog jezika koji je kod Srba standardizovan početkom XIX. veka preko *Писменице српског језика по говору простог народа* (Беч, 1814. г.) i *Српског рјечника* (Беч, 1818. г.) Vuka Stefanovića Karadžića (1787.–1864. г.). Ljudevit Gaj je takođe počeo reformu pravopisa književnog jezika Hrvata izdavanjem 1830. г. u Budimu brošure *Kratka osnova hrvatsko-slavenskoga pravopisanja* napisane na dva jezika nemačkom i kajkavskom (Perić 1997, 152), u kojoj je izneo predlog za novi pravopis Hrvata na kajkavskom jezičkom području. Gaj je tako počeo sa ortografskom reformom prema češkoj grafiji iz XV. veka (tzv. »gajica») (Pavličević 2000, 244; Božić, Ćirković, Ekmečić, Dedijer 1973, 239). Do Gajevog vremena Hrvati su koristili sedam pravopisa: 1) kajkavski »ugarski pravopis« u Provincijalu (civilni deo Hrvatske), 2) štokavski »slavonski pravopis« u Slavoniji, i posebne pravopise 3) u Bosni i Hercegovini, 4) u Hrvatskom primorju, 5) u Dalmaciji, 6) u Istri, i 7) u Dubrovniku (Božić, Ćirković, Ekmečić, Dedijer 1973, 238).

Ljudevit Gaj je delio mišljenje savremenika da se nacija identifikuje sa jezikom kojim govori i obrnuto. Gaj je međutim smatrao da Hrvati govore štokavskim, čakavskim i kajkavskim dijalektom (po Vuku posebnim jezicima) (Perić 1997, 157–167).⁴ Čvrsto je verovao da je za ostvarenje osnovnog političkog cilja *Ilirskog pokreta* (ujedinjenje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) bilo neophodno stvoriti novu formu književnog jezika za Hrvate. Iz tog razloga se zalagao kod hrvatske inteligencije da se štokavski dijalekt prihvati kao standardna forma hrvatskog književnog jezika jer je većina stanovnika (Hrvata i Srba) ove tri provincije govorila ovim dijalektom (po Vuku jezikom). Prema nekim južnoslovenskim i inostranim filolozima, hrvatski *ilirci* su ne samo preuzeli Vukov ijekavski podizgovor štokavskog dijalekta (tj. srpski narodni jezik) za svoj književni jezik već i Vukovu ortografiju⁵, leksiku, morfologiju, tvorbu reči, sintaksu i stil (vidi npr. Reclus 1878, 278; Brockhaus 1931, 645; Јагић 1931, 247; Ковачевић 1999, 48–49, 64, 371; Костић 1999, 45–67; Брборић 2001, 69).

Iza ovakve jezičke politike vođa *Ilirskog pokreta* se, po mišljenju ne malog broja južnoslovenskih filologa, istoričara i lingvista, krila potajna težnja za asimilacijom nehrvatskog stanovništva južnoslovenskih zemalja koje je govorilo i pisalo štokavskim dijalektom jer je taj dijalekt bio u stvari maternji jezik Srba a ne i Hrvata koji su izvorno bili čakavci a Slovenci kajkavci (Карић 1887; Стојановић 1924; Етнографска карта 1892; *Нови Србобран* 1902; Лазић 1894a; Лазић 1894b; Лазић 1895; Никетић 1890; Јовановић 1892; Марећ 1889; Милаш 1901; Милутиновић 1989; Петровић 1996, 303–304; Крестић 1983; Милосављевић 1997, 13–41, 412–426, 466–476; Брборић 2000, 324, Брборић 2001, 321–326). Ovakvo mišljenje je zasnovano prevashodno na naučnim radovima o rasporedu slovenskih jezika od strane filologa slavista s kraja XVIII. i početka XIX. veka. Vodeći slovenski filolozi u to vreme (Josef Dobrovský, Jernej Kopitar, Pawel Josef Šafařík, Franc Miklošič) su polazeći od tvrdnje nemačkog istoričara Ludviga fon Schlöttera (Ludwig von Schlötzer 1735.–1809. г.) da je štokavski dijalekt srpski, delili mišljenje da se kao pravi hrvatski narodni jezik može smatrati samo čakavski dijalekt, a kajkavski dijalekt kao slovenački, pa bi shodno implementaciji ovakve teorije hrvatska nacionalna teritorija bila svedena na teritorijalnu rasprostranjenost čakavskog dijalekta tj. na Istru, severni deo istočne obale Jadrana i na većinu jadranskih ostrva.⁶ (Dobrovský 1792/1818; Šafařík 1955; Šafařík 1826; Šafařík

⁴ O Gajevim stavovima o književnom jeziku Hrvata videti u (Vucinich 1975, 69–72; Despalatovic 1975; Barac 1954; Šidak 1973, 113–124).

⁵ O otporu hrvatske inteligencije da prihvati Gajevu jezičku reformu vidi u (Springer 1863/1865, II, 31).

⁶ Hrvat Dr. Juraj Krnjević je bio 1955. г. mišljenja da je samo kajkavska Hrvatska prava Hrvatska: «Pred jedno 120 godina Hrvatska je bila vrlo malena. Zagorje i okolina, to je bila Hrvatska... Onaj kraj gde se govori 'kaj' to je bila Hrvatska» (Krnjević 1955).

1833; Kopitar 1810; Kopitar 1984; Miklošič 1852/1879. Uporedi sa Kollár 1835). Neosporna je ipak činjenica da su i Gaj i Drašković sanjali o stvaranju *Velike Ilirije* – države koja bi se prostirala od Jadrana do Drave i od Drine do Karavanki i Julijskih Alpa sa političko-administrativnim centrom u Zagrebu. Ideološki tvorac *Velike Ilirije* je bio Grof Janko Drašković (1770.–1856. g.) koji je tu ideju izneo u najvažnijem programskom spisu *Ilirskog pokreta* pod naslovom *Disertacija iliti razgovor...* koji je štampan štokavskim dijalektom u Karlovcu 1832. g. Grof Janko Drašković je predlagao u svom drugom spisu *Riječi ilirskim kćerima* iz 1838. g. da se u ovu državu uključi i Srbija, Bugarska i severni deo Albanije (Božić, Ćirković, Ekmečić, Dedijer 1973, 238). Simbolički prikaz političkih težnji *iliraca* se jasno uočava na heraldičkim obeležjima tog pokreta, a pre svega na »Ilirskom grbu« – *Leljiva* koji je bio u zvaničnoj upotrebi od strane podržavalaca *Ilirskog pokreta* (Banac 1993, 233–235). Treba istaći da je Drašković slično jednom od najistaknutijih hrvatskih preporoditelja – Ivanu Derkosu (autor programskog spisa *Genij domovine...*, Karlovac, 1832. g.) tražio da se stvori jedan jedinstveni zajednički jezik za sve južnoslovenske zemlje i južnoslovenske narode *Velike Ilirije*. »Ilirizam« je dakle počivao na ideji o egzistenciji jednog jedinstvenog južnoslovenskog jezika koji je imao tri podvarijante, odnosno dijalekta: ilirski (srpski i hrvatski), slovenački i bugarski.⁷

Vukov lingvistički model identifikacije Srpstva izražen u njegovom članku *Srbi svi i svuda* (Beč, 1849. g.) da su svi južnoslovenski štokavci etnički Srbi je bio u direktnoj suprotnost prema gore navedenim Derkosovim i Draškovićevim stavovima. Naime, kao što Derkos i Drašković nisu videli Srbe na prostorima Dalmacije, Slavonije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine tako i Vuk nije video Hrvate ni na jednoj od južnoslovenskih teritorija na kojima se govorilo štokavskim dijalektom.⁸ Ovaj Vukov lingvistički model definisanja Srpstva je nastao iz autorovog dubokog uverenja da je upravo jezik glavna nacionalna determinanta; mišljenje koje su uostalom delile i vođe *Ilirskog pokreta*. Međutim, dok su hrvatski ilirci smatrali da Srbi i Hrvati imaju zajednički govorni jezik, Vuk je uvek (od početka svoje naučne delatnosti pa do kraja života) jasno pravio razliku između maternjeg (govornog) jezika Hrvata od Srba. Za njega, drugim rečima, (za razliku od hrvatskih iliraca) Hrvati i Srbi nisu bili isti narod; tj. narod koji govori istim jezikom.

⁷ Prema hrvatskom povjesničaru Ivi Periću »Autori nekih latinsko-hrvatskih ili talijansko-hrvatskih rječnika iz 18. stoljeća (Pavao Vitezović, Ardelio Della Bella, Ivan Belostenec, Andrija Jambrešić) ili s početka 19. stoljeća (Joakim Stulli, Josip Voltić) upotrebljavali su za hrvatski jezik naziv ilirski jezik. Jednako tako i autori nekih gramatika hrvatskog jezika, pisanih latinskim ili talijanskim jezikom (Bartol Kašić početkom 17. stoljeća, Franjo Marija Appendini početkom 19. stoljeća) nazivali su hrvatski jezik ilirskim... Naziv 'ilirski' jezik kao sinonim za hrvatski jezik upotrebljavao se i u administrativnom jeziku Austrijske Carevine, a u saborskim raspravama u Hrvatskom i Ugarskom saboru. U hrvatskoj historiografiji i politološkoj literaturi preporodnog doba također se za hrvatski jezik upotrebljavao naziv 'ilirski' jezik« (Perić 1997, 158–159). Ova činjenica je za neke uticajne i eminentne srpske filologe i istoričare iz poslednjih decenija prošlog veka predstavljala glavni dokaz za tezu da se u stvari iza ideje hrvatskih *iliraca* o zajedničkom južnoslovenskom (*ilirskom*) jeziku krije *hrvatski* jezik a da se pod projektom *Velike Ilirije* nalazila idela o stvaranju velike ujedinjene Hrvatske (vidi npr. Милосављевић 1997, 28–30; Брборић 2000, 173–174; Костић 1999). Najpoznatiji hrvatski povjesničar s kraja XIX. i početka XX. veka, Ferdo Šišić, tvrdi da »Практична је политика илирског покрета у суштини својој била чисто хрватска – не југословенска; – то више, што се она оснивала искључиво на хрватском историјском државном праву, идући у првом реду за тим да око Загреба окуписве хрватске земље унутар граница Хебсбуршке монархије, а од чести још и неке крајеве гадашње Турске, тј. тако звану Турску Хрватску (или некадашњу Јајачку бановину) и Турску Далмацију (или крајеве на сјеверу до доње Неретве) и да се тако састави област подобна да с успјехом узмогне својом снагом и величином одбијати мађарске наспртаје« (Шишић 1937).

⁸ O Ivanu Derkosu i grofu Janku Draškoviću u hrvatskoj istoriji videti opširnije u sledećim radovima (Roksandić 1988; Horvat 1990; Macan 1992; Šidak, Foretić, Grabovac, Karaman, Strčić, Valentić 1990).

Neophodno je napomenuti da je inicijativu za izbor novoštokavskog dijalekta za književni jezik Hrvata pokrenuo Petar Frano Martecini (Martecchini) 1826. g. kada je objavio na »hrvatskom« jeziku zbirku radova Ivana (Dživa) Gundulića (1589–1638. g.), najvećeg dubrovačkog i slovenskog baroknog pesnika, skrećući time pažnju na »hrvatski« karakter dubrovačke literarne tradicije koja je pisana štokavštinom. Ubrzo nakon pojave ovog izdanja, vođe hrvatskog nacionalnog preporoda, tj. *Ilirskog pokreta*, su počele zagovarati standardizaciju hrvatskog književnog jezika na osnovama novoštokavskog idioma centralne i južne Dalmacije, zapadne Hercegovine i Slavonije, idioma koji je u literarnoj tradiciji bio najbolje izražen u delima štokavskih rimokatolika Antuna Kanizlića (1700.–1777. g.), Andrije Kačića Miošića (1704.–1760. g.) i Matije Antuna Relkovića (1732.–1798. g.).⁹ Na taj način je hrvatski nacionalni preporod postavio iste temelje hrvatskom književnom jeziku kao što je to uradio 1814. i 1818. g. Vuk Stefanović Karadžić sa srpskim književnim jezikom uzevši (svoj maternji) novoštokavski govor ijekavskog izgovora za njegovu osnovu. Tako se na primer učitelj Tomo Koščak (1752.–1831. g.) može smatrati Gajevom pretečom u borbi za uvođenje »štokavstine« u sve školske udžbenike u Hrvatskoj.

Nova forma književnog jezika je promovisana u novopokrenutom časopisu *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka* 1835. g., koja je preimenovana u *Danicu Ilirsku* naredne godine od kada se štampa isključivo štokavštinom, kao i od strane nekoliko kulturnih udruženja koja su se okupljala u »Hrvatskoj narodnoj kući«, tj. palati grofa Janka Draškovića u Zagrebu. Konačno je 1840. g. i Hrvatski plemićki (staleški) sabor prihvatio Gajevu »štokavicu« tražeći te godine od mađarsko-hrvatskog kralja da se u Hrvatskoj-Slavoniji u sve gimnazije i zagrebačku Akademiju uvede »čisto narodni jezik«, tj. štokavski dijalekt. Tom odlukom je poništen zaključak istog Sabora iz 1827. g. o tome da se u Hrvatskoj-Slavoniji može uvesti mađarski jezik u školski sistem kao obavezan predmet kojim se želelo pridobiti mađarsko plemstvo za saradnju sa hrvatskim staležima (Perić 1997, 150). Godine 1842. je Dragutin Rakovac izdao *Mali katekizam za velike ljude* u kojem traži upotrebu narodnog jezika (tj. štokavskog dijalekta), narodnu književnost, prosvetu na hrvatskom jeziku i očuvanje hrvatskih municipalnih prava. Sledeće godine (2. maja 1843.) je Ivan Kukuljević-Sakcinski održao u Hrvatskom saboru prvi zastupnički govor na *hrvatskom jeziku* tražeći da se taj jezik, tj. štokavski dijalekt, proglasi službenim za prostor Hrvatske-Slavonije (Pavličević 2000, 253).

Međutim, jedan veliki deo hrvatske inteligencije iz kajkavske Hrvatske je bio protiv Gajeve namere da štokavski dijalekt standardizuje u hrvatski književni jezik smatrajući da štokavski idiom nije hrvatski nacionalni jezik. Tako je 1841. g. deo hrvatskog plemstva osnovao »Horvatsko-ugarsku stranku« sa programom borbe protiv »ilirskog« tj. štokavskog dijalekta, a za očuvanje pravog »horvatskog« jezika, tj. kajkavskog dijalekta, koji je po njima bio najbolje predstavljen u delima sveštenika Titusa Brezovačkog (1757.–1805. g.) najvrsnijeg kajkavskog komediografa (njegova najpoznatija dela su: *Matijaš grabancijaš dijak* i *Diogenes ili sluga dveih zgubljenih bratov*). Da bi prebrodio ovaj jaz između »čakavske, kajkavske i štokavske književne tradicije među Hrvatima«, Ljudevit Gaj je upravo izabrao ijekavski idiom slavne dubrovačke književnosti koja je trebala da Hrvate konačno opredeli da prihvate štokavski dijalekt ijekavskog izgovora kao svoj nacionalni književni jezik. Gajeva i Babukićeva filološka škola u Zagrebu je konačno uspjela da kodifikuje hrvatski književni jezik i da ga nametne kajkavskoj severozapadnoj Hrvatskoj. Gaj i njegovi saradnici su 1836. g., dakle iste godine kada Vuk Stefanović Karadžić piše svoj članak *Srbi svi i svuda*, izvršili revolucionarnu promenu na području hrvatskog književnog jezika. Iako je većina njih bila rođena u kajkavskim

⁹ O ovom pitanju videti opširnije u (Brozović 1978, 11, 34–66).

krajevima, oni su odlučili da *Novine horvatzke* i *Daniczu* izdaju na štokavskom dijalektu i pod ilirskim imenom što je sa njihove strane protumačeno kao nastavak dubrovačke i slavonske »hrvatske« književnosti.

Gaj je svoju odluku iz 1836. g. da odbaci kajkavski a prihvati štokavski dijalekt za štampanje svojih novina opravdavao rečima da to čini između ostalog i zbog »neprocenjivog literarnog blaga četrdeset i više klasičnih pisaca iz *ilirsko-parnaškog Dubrovnika*...i zbog drugih važnih književnih ostvarenja koja pravom nasleđa mi ponovo prihvatamo kao našu staru baštinu« (Gaj 1836). Ali čak šta više, prema srpskom filologu Petru Milosavljeviću, Gaj je prihvatio ijekavski štokavski a ne ikavski kao što se to moglo pretpostaviti s obzirom na broj književnih dela napisanih ikavskim, veličinu teritorije koju je pokrivaov ovaj izgovor i na činjenicu da je ikavski bio isključivo hrvatski izgovor dok je Vukov ijekavski izgovor istočne Hercegovine bio isključivo srpski (Милосављевић 1997, 28–30, 438). Jedan od najistaknutijih srpskih filologa, Pavle Ivić, je mišljenja da ukoliko bi Gaj izabrao ikavski izgovor za književni jezik Hrvata u tom slučaju bi priznao nacionalnu podelu Srba i Hrvata na jezičkoj osnovi što je Gaj želeo da izbegne (Ивић 1971, 186–187). Ipak u ovom slučaju, mišljenja sam da je »dubrovački faktor« igrao presudnu ulogu u izboru ijekavskog izgovora naročito posle Gajeve i Mažuranićeve posete Dubrovniku 1841. godine (videti o tome u Vince 1978, 332–334). Ista ta 1841. g. je bila presudna godina u ideološkoj evoluciji dubrovačkog rimokatoličkog Srbina Mede Pucića koji je tada kao student prava u Padovi upoznao Slovačka Jána Kollára koji se trenutno nalazio u Veneciji. Tada je ovaj slovački filolog upoznao dubrovčanina Pucića sa svojom i Šafaříkovom teorijom o južnoslovenskim dijalektima i nacionalnoj pripadnosti. Pucić koji je već bio upoznat sa rudimentalnim oblicima te teorije preko učenja Vuka Stefanovića Karadžića, nakon susreta sa Kollárom 1841. g. je postao ubeđeni pristalica nacionalnog određenja Južnih Slovena na osnovu pripadnosti jednoj od nekoliko dijalektoloških grupa kojim su govorili Južni Sloveni. Tako je Pucić te 1841. g. prvi put nedvosmisleno rekao da postoje »Srbi-katolici« u Dubrovniku pod kojima je podrazumevao one rimo-katoličke stanovnike grada koji su govorili štokavskim dijalektom. Pucić je svoje ubeđenje o nacionalnoj determinaciji putem jezika ubrzo izneo u nekoliko članaka štampanih u tršćanskom magazinu *Favilla* u godinama 1842.–1844. Tako je u jednom svom članku iz 1843. g., polazeći od Šafaříkove teze objavljene 1842. g., Pucić tvrdio da ima samo 801.000 Hrvata, tj. Hrvata koji su živeli isključivo u »kajkavskoj« Hrvatskoj (Stulli 1956, 39–40, 48).

Otprilike u isto to vreme, ali u Brusi u Anadoliji, je još jedan Srbin rimokatolik iz Dubrovnika prolazio kroz istu ideološku evoluciju kao i Medo Pucić. Bio je to Matija Ban koji se ranih četrdesetih godina XIX. veka u Anadoliji upoznao sa poljskom emigracijom sa kojom je imao prisnih političkih kontakata u Beogradu gde se nastanio 1844. g. U oba ova slučaja, kako u Anadoliji tako i u Beogradu, Matija Ban je prihvatio stavove poljske emigracije o nacionalnoj pripadnosti Južnih Slovena na osnovu »nacionalnog« jezika (tj. dijalekta), stavove koji su uglavnom bili bazirani na učenju slavista iz prve polovine XIX. veka.

Na primer, P. J. Šafařík (1795.–1861. g.) u svom delu *Slowansky národopis*, Praha, 1955. (prvo izdanje 1842. g.), stranice 146–159 je nazvao jezik kojim se govorilo u Dalmaciji »srpski jezik«. Ovakav Šafaříkov stav je bio žestoko kritikovan od strane Vjekoslava Babukića (1812.–1875. g.), jednog od najeminentnijih vođa hrvatskog *Ilirskog pokreta*, koji je nazivao jezik stanovnika Hrvatske i Dalmacije »horvatski« (Babukić 1842). Požežanin Vjekoslav Babukić piše 1842. g. P. J. Šafaříku sledeće: »Nama nije mило, što Vi *Ilire* sa *Serblji* prevodite. Ono je ime *obćenito*, a ovo *posebno*. Serblji su u Srbii, a koji su po drugih pokrajinah ilirskih raztreseni, ti se *radi zakona* tako zovu, i samo pismeni ljudi za to ime znadu. Izvan Banata, Bačke i Srema, gde se i prosti puk istočnoga zakona imenom Serbljina naziva.

Prosti narod u Virovitičkoj i Požeškoj varmeđi zatim u Brodskoj i Gradiškoj regimenti zove svoj jezik *rački* a pismeni samo ljudi zovu ga *slavonskim* ili *ilirskim*. U Horvatskoj i Dalmaciji zovu ga svi stanovnici, bez razlike vere, *horvatskim* jezikom« (Babukić 1842). Na taj način su pioniri slovenske filologije kajkavski dijalekt pripisali etničkim Slovencima dok je etničkim Hrvatima ostao čakavski dijalekt i delom kajkavski. Nemački filolog A. Leskien je decidno tvrdio 1914. g. da je jedino čakavski dijalekt izvorni hrvatski jezik (Leskien 1914, XX), dok P. Ivić tvrdi da se hrvatsko ime među kajkavcima raširilo tek od druge polovine XVII. veka (Ивић 1990, 10).

Tako je etnička teritorija hrvatskog naroda svedena od strane prvih specijalista za slovensku filologiju na prostor govornog čakavskog dijalekta što će reći na teritoriju Istre, severozapadni deo istočne obale Jadranskog mora i ostrva u severnom Jadranu. Šafařík je shodno ovakvom stavu tvrdio da je pravih Hrvata bilo samo 801,000, pravih Slovenaca 1,151,000 a pravih Srba 5,294,000. Ovi poslednji su se delili na 2,880,000 pravoslavaca, 1,864,000 rimokatolika i 550,000 muslimana (Šafařík 1955, 144–150; Banac 1984, 80–82). Prema njegovoj statistici iznetoj u knji *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (Pest, 1826.), Srba, tj. štokavaca, »grko-pravoslavaca« je bilo: »a) Bugara 575.000, b) srbijanskih Srba i Srba u Ugarskoj 1,150,000, c) Bosanaca 250,000, d) Crnogoraca 60,000, e) Slavonaca 247,000 i Hrvata (Srba u Hrvatskoj) 174,000«. Rimo-katoličkih i pounijačenih Srba je bilo prema istoj statistici: »Lužičkih Srba 50,000«, dok je »protestantskih« Srba bilo: »Lužičkih Srba« 150,000. Šafařík je na istom mestu izveo zaključak na osnovu govornog jezika mesnog stanovništva da u »srpsko stablo« spadaju: Bugari, Srbi, Bosanci, Crnogorci, Slavonci i Dalmatinci. Tako je prema njemu bilo nešto više od 3,000,000 onih koji su govorili štokavskim dijalektom, tj. etničkih Srba. Srpsko jezičko narečje se delilo prema njemu na dve podvrste: a) bugarsku i b) srpsku, dalmatinsku, bosansku itd; hrvatsko narečje je bilo jedinstveno dok se slovenačko ili vindsko narečje delilo na a) gornjokranjsku i b) donjokranjsku podvrstu. Treba istaći i to da je Šafařík u svojoj knjizi *Geschichte...* sve Slovene podelio na »jugoistočne« i »severozapadne«. U prvu grupu su spadali Rusi, Srbi i Hrvati, a u drugu Slvenci (Wends), Česi, Slovaci, Poljaci i Sorabi (Lužički Srbi). Tako je on kao što smo videli u toj knjizi pod Srbima podrazumevao Bugare, mađarske Srbe, otomanske Srbe, Bosance, Crnogorce, Slavonce, Sorabe i konačno Dalmatince. Međutim, u svom delu *Slowansky národopis* iz 1842. g. on više ne uključuje Bugare u Srbe smatrajući ih posebnom granom Južnih Slovena polazeći od toga da Bugari ne govore štokavskim dijalektom. Šafařík je čakavske pesme naveo kao primer pesama na hrvatskom jeziku (Šafařík 1955, 159).

Jasno je da je Pawel Josef Šafařík jasno i veoma dosledno razlikovao Srbe rimokatolike i unijate od Hrvata. Mišljenja sam da je Šafařík smatrao, iako to nije direktno izneo, da su rimokatolički i pounijačeni štokavci u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u stvari bili etnički Srbi. Ipak, neophodno je istaći da je Šafařík u odeljku treće glave dela *Slowansky národopis* koji nosi naslov »Ilirski jezik« srpsku književnost podelio na tri dela, tj. na onu koju su stvarali pravoslavni štokavci, rimo-katolički štokavci i na onu koja je pisana glagoljicom na »srpskom jeziku«. Shodno ovakvom njegovom stavu, nije nikakav kuriozitet što je u knjizi *Slowansky národopis* Šafařík ubrojao među srpske štokavske rimo-katoličke književnike Dubrovnika, Bosne, Hercegovine i Dalmacije i Ljudevita Gaja. To se dogodilo jednostavno stoga što je za Šafaříka hrvatska književnost svedena na čakavštinu i kajkavštinu, a pošto je kajkavac Gaj počeo da piše štokavskim jezikom on je stoga uvršten među »srpske« pisce (Šafařík 1955, 114). Sledeći istu logiku razmišljanja i primenjujući svoje stručno znanje, drugi slavista iz iste epohe, Slovenac Jernej Kopitar (1780.–1844 g.) je takođe veoma jasno razlikovao Srbe od Hrvata na osnovu njihovih različitih jezika. Shodno tome, on je rimo-katoličke Šokce kojima je govorni jezik bio štokavski smatrao, kao i Vuk, za Srbe a ne za

Hrvate. Ipak, valja istaći i to da je Kopitar pobijao tezu J. Dobrovskog po kojoj je *staroslovenski jezik* bio u stvari starosrpski jezik. Ova teza je inače nastala na osnovu pisanja vizantijskog cara Konstantina VII. Porfirogenita (car od 945. do 959. g.) da su se u Makedoniji u solunskoj oblasti naselili Srbi. Shodno tome, Dobrovský je zaključio da je Sv. Ćirilo stvorio prvo slovensko pismo na osnovu starog srpskog govornog jezika pošto je poznato da mu je kao uzor poslužio jezik makedonskih Slovena u okolini Soluna.

Za vođstvo *Ilirskog pokreta* je bilo najteže odlučiti se između ikavice i ijekavice kao književnog jezika Hrvata. Izbor je konačno ipak pao na (dubrovačku) ijekavicu zbog velikog ugleda književnih dela napisanih na tom izgovoru u Dubrovniku. Ipak, mnogi hrvatski kulturni delatnici, i pre ovog izbora i nakon njega, su se zalagali za ikavicu kao čist nacionalni hrvatski govor. Tako je, još pre Gajeve reforme hrvatskog književnog jezika, Šime Starčević (1784.–1859. g.), katolički sveštenik i stari gramatičar, u svojoj *Novoj ricsosloviici ilirskoj* iz 1812. g. ukazivao na prisutnost stranih elemenata u dubrovačkom ijekavskom izgovoru, koji se stoga nije mogao prihvatiti kao hrvatski nacionalni »jezik«, zalažući se u isto vreme za ikavski izgovor kao čisti hrvatski nacionalni jezik. Po Šimi Starčeviću, dubrovački ijekavski izgovor je postao suviše »stran« Hrvatima zbog velikih »pozajmnica« iz italijanskog jezika kao i iz crkvenoslovenskog jezika kojim se služila Srpska pravoslavna crkva.¹⁰ Na suviše »srpski« karakter dubrovačke epske poezije u delima Ive Gundulića i Junija Palmotića je ukazivao i Andrija Torkvat Brlić po kome je njihovo epsko pesništvo bilo »inferiorno« usled prisustva stranih elemenata u strukturi epske pesme u odnosu na pravo hrvatsko epsko pesništvo koje je ispevano na »nacionalnom epskom metru« (Brlić 1848). Slično mišljenje su imali i Šime Starčević i Ante Kuzmanić (1807.–1879. g.) koji je bio vodeća figura onih predstavnika hrvatske inteligencije okupljenih oko *Zore dalmatinske* koja se žestoko borila za standardizaciju ikavskog (kao nacionalnog hrvatskog) a ne ijekavskog (kao nacionalno srpskog) izgovora za književni jezik Hrvata. Povodom rada zagrebačke filološke škole, Srbin rimo-katolik iz Dubrovnika, Matija Ban, je rekao da je ta škola »lep i potpuno savršen srpski jezik«, misleći na štokavski dijalekt ijekavskog izgovora, presadila iz njegovog »gnezda« u »sve ilirske zemlje« i tako »pripremila ulazak u pan-Slavizam« (Ban 1849).¹¹ Medo Pucić je otišao korak dalje 1867. g. tvrdeći da ukoliko se narodi razlikuju po jeziku onda je Gajevo usvajanje »srpskog jezika u zvaničnoj upotrebi« pretvorilo sve Hrvate u »lingvističke« Srbe. Shodno tome, Srbi se ne trebaju plašiti hrvatskih »istorijskih prava« jer su to u suštini srpska prava (Orsatto 1867, 26).

Treba istaći da su i neke najistaknutije vođe »ilirskе faze« hrvatskog nacionalnog preporoda (na primer Lj. Gaj i I. Kukuljević Sakcinski) žalili što je dubrovačka književnost iz XVIII. veka radije prihvatala »latinske muze« a ne nacionalni izgovor, a naročito što najistaknutiji dubrovački naučnik Ruđer Bošković (1711.–1787. g.) nije ništa napisao na »svom maternjem jeziku« već samo na latinskom.¹² Bez obzira na ove primedbe vođa *Ilirskog pokreta*, može se slobodno zaključiti da je čitav intelektualni krug oko Gaja bio produkt »raguzofilije«, krug koji je legendu o Ivi Gunduliću pretvorio u centralni deo ideologije *Ilirskog pokreta*. Pozitivna kritika Vukove zbirke narodnih junačkih pesama i podrška Vukovoj jezičkoj reformi koju su dali dubrovački slavisti Pero Budmani (1835.–1914 g.) i Milan Rešetar (1860.–1942. g.) je konačno uverila hrvatsku inteligenciju u ispravnost Gajeve reforme hrvatskog književnog jezika.

¹⁰ O ovom problemu videti u (Horvat 1940, 32–34).

¹¹ Po dolasku u Beograd 1844. g. Matija Ban je jedno kratko vreme radio na stvaranju i promovisanju zajedničkog slovenskog jezika pa je shodno tome Hrvate i Srbe smatrao samo »plemenima« jednog jedinstvenog slovenskog naroda.

¹² Gajeve primedba na Kukuljevićev članak *Nesto o iznenadnom pesništvu* (Gaj 1842). Videti (Sakcinski 1841). Dubrovčanin Ruđer Bošković je 1758. g. objavio u Beču svoje fundamentalno delo: *Philosophiae naturalis theoria*.

Gajeva borba za novu formu književnog jezika je sadržavala i političke implikacije. Kao prvo, standardizovana štokavica je pružala jaku intelektualnu osnovu za otpor mađarizaciji. Kao drugo, pokušalo se da se osigura most saradnje sa Srbima što je *ilircima* bilo jako važno radi jačeg pritiska na Peštu. Naime, Lj. Gaj je smatrao da će lakše doći do političkog jedinstva Hrvata i Srba ukoliko se prethodno bude obezbedilo njihovo jezičko jedinstvo. Stoga je po Gajevom mišljenju bilo neophodno da svaki Hrvat nauči ćirilicu kako bi mogao čitati dela srpskih pisaca.¹³ Kao treće, uzimanje štokavske forme za standardizaciju hrvatskog književnog jezika je navelo jedan deo srpske inteligencije, i tada a i kasnije, da optuži Lj. Gaju za privajanje celokupnog kulturnog nasleđa pisanog štokavskim dijalektom kao hrvatskog a ne srpskog nacionalnog blaga (Анонимус 1937; Милосављевић 1997; Костић 1999; Брборић 2000; Брборић 2001).¹⁴

U prvoj polovini XIX. veka, a naročito u periodu delovanja Ilirskog pokreta, među Srbima i Hrvatima sa područja Trojednice su postojale dve vodeće »lingvističke ideologije»: 1) *lingvistički nacionalizam* koji je postavljao jasnu granicu između »hrvatskog« i »srpskog« jezika i 2) *lingvistički unitarizam* koji je naglašavao istovetnost jezika ova dva naroda. U praksi, koji će vid od ove dve »lingvističke ideologije« nadvladati u određenom vremenskom intervalu uglavnom je zavisilo od trenutnog političkog pritiska Beča i Pešte na Trojednicu. Ukoliko su Beč i Pešta nastojali da sprovedu germanizaciju, odnosno mađarizaciju, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Hrvati i Srbi sa ovih prostora su zbijali svoje redove oko ideje hrvatsko-srpskog lingvističkog unitarizma. Međutim, ako pritisak germanizacije i mađarizacije nije postojao u jako izraženoj formi tada su Hrvati i Srbi potencirali na svojim posebnim lingvističkim nacionalizmima.

Dok su mađarski liberalni reformisti dozvoljavali da se hrvatski jezik upotrebljava u unutrašnjoj administraciji Hrvatske i Slavonije, odlučno su se protivili upotrebi hrvatskog jezika, kao i bilo kog drugog jezika osim mađarskog u Ugarskom parlamentu (staleškoj skupštini–Dieti) koji je do 1848. uglavnom zasedao u Požunu (Bratislava, Pressburg). Pravo hrvatskih deputata na upotrebu latinskog ili svog maternjeg jezika u mađarskoj državnoj Dieti je izazivalo žestoke rasprave između hrvatskih i mađarskih poslanika na zasedanjima mađarske Diete 1843.–1844. g. Mađarska većina je i ovom prilikom kao i u slučaju Diete 1839.–1840. g. uspela da izglasa zakon po kome je mađarski jezik zvanični jezik kojim se imaju voditi saborske sednice Ugarske Diete. Nakon napuštanja Diete od strane hrvatskih poslanika, mađarski delegati su doneli zaključak da se u roku od deset godina mora mađarski jezik uvesti u Hrvatsku i Slavoniju. Po ovoj dietalnoj odluci, sva nadležstva, kancelarije i sudovi na prostoru Hrvatske i Slavonije su u opštenju sa Peštom morali da vode službenu prepisku na mađarskom jeziku, dok se u domaćim poslovima na tzv. »Ugarskom primorju« koje se pritezalo od grada Rijeke sa okolinom do iza Karlobaga i Gospića (oblasti Modrus-Fiume i Lika Korbava) mogao koristiti italijanski, u Hrvatskoj latinski, dok se u Slavoniji u roku od narednih šest godina u domaćim poslovima moralo sa latinskog preći na mađarski pošto je Slavonija proglašena integralnim delom Ugarske u užem smislu reči. »Zakonskom osnovom« o uvođenju mađarskog jezika koju je usvojila Ugarska Dieta 1848. g. se zahtevalo takođe da se u Hrvatskoj-Slavoniji i Ugarskom primorju mađarski jezik izučava kao obavezni nastavni predmet u svim školama kao državni jezik. Konačno je Lajos Kossuth porekao i samo postojanje hrvatskog imena, jezika i nacije

¹³ Ovakva jezička koncepcija vođe *Ilirskog pokreta* je ujedno postala i kamen temeljac unitarističke ideologije jugoslovenstva po kojoj su Srbi, Hrvati i Slovenci jedinstven narod sa tri imena.

¹⁴ O tome je Jovan Dučić pisao: »Илирци су узели српски језик најпре да присвоје дубровачку књижевност, а затим да по Босни могу да похарају српске народне песме и онако их бестидно штампају у Загорју као хрватску народну поезију« (Дучић 1942, 26).

(Macan 1992, 284). Ubrzo je i počela u jeku revolucije i nasilna »lingvistička« mađarizacija Hrvatske, Slavonije i Modrus-Fiume/Like Korbave uvođenjem javnih natpisa na mađarskom naročito u gradu Rijeci (Fiume) (Pavličević 2000, 259).

Ovakav mađarski lingvistički nacionalizam koji je proisticao iz teorije o samo jednom (mađarskom) »političkom narodu« na teritoriji zemalja krune Sv. Ištvana je uveliko doprineo da se i Hrvati i Srbi u toku Revolucije 1848.–49. g. nađu zajedno na strani mađarskih protivnika. Jaz između svih nemađarskih etničkih skupina u Mađarskoj i revolucionarne mađarske vlade je definitivno postao nepremostiv donošenjem mađarskog liberalnog ustava iz 1848. g. po kome je mađarski jezik ozakonjen kao jezik zakonodavstva i administracije na čitavoj državnoj teritoriji Mađarske – od Karpata do Jadrana. Na ovaj način se pokušao sačuvati geografski i politički integritet istorijske Ugarske ali je upravo ovakva politika Kosuthovih »velikomađara« uskoro dovela do anti-mađarske pobune svih nemađarskih nacionalnosti što je uveliko doprinelo konačnom slomu Mađarske Revolucije.

Bibliografija

- Аноним 1937 – Аноним. *Српско-хрватски спор. Мало историје...*, Београд, 1937.
- Babukić 1842 – V. Babukić P. J. Šafařiku, *Nacionalna i sveučilišna biblioteka*, Zagreb, R 3992a, 1842.
- Ban 1849 – Ban M. Osnova sveslavianskoga jezika // *Dubrovnik*, Dubrovnik, s. 282, 1849.
- Banac 1984 – Banac I. *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Cornell University Press, Ithaca, London, 1984.
- Banac 1993 – Banac I. The Insignia of Identity: Heraldry and the Growth of National Ideologies Among the South Slavs // *Ethnic Studies*, Vol. 10, pp. 215–237, 1993.
- Barac 1954 – Barac A. *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*, knjiga I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1954.
- Bideleux, Jeffries 1998 – Bideleux R, Jeffries I. *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*, Routledge, London and New York, 1998.
- Bilandžić 1999 – Bilandžić D. *Hrvatska moderna povjest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.
- Božić, Ćirković, Ekmečić, Dedijer 1973 – Božić I., Ćirković S., Ekmečić M., Dedijer V. *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973.
- Брборић 2000 – Брборић Б. *О језичком расколу. Социолингвистички огледи I*, ЦПЛ, Прометеј, Београд, Нови Сад, 2000.
- Брборић 2001 – Брборић Б. *С језика на језик. Социолингвистички огледи II*, ЦПЛ, Прометеј, Београд, Нови Сад, 2001.
- Brlić 1848 – Brlić A., T. Književne vesti // *Danica ilirska*, 14, № 7, Zagreb, s. 28, 1848.
- Brockhaus 1931 – *Der grosse Brockhaus*, X, 1931.
- Brozović 1978 – Brozović D. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povjesne mijene kao jezika hrvatske književnosti, u Aleksandar F., Krunoslav P. (urednici), *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zagreb, 1978.
- Despalatovic 1975 – Despalatovic E. M. *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement* Boulder, Colo., East European Quarterly, 1975.
- Dobrovský J., 1792/1818 – Dobrovský J. *Geschichte der böhmische Sprache und Literatur*, Wien, 1792/1818.
- Дучић 1942 – Дучић Ј. *Југословенска идеологија, Истина о »југославизму«, Верујем у Бога*, Кливленд, 1942 (анонимно).
- Етнографска карта 1892 – Етнографска карта српских земаља израђена на основу језика, обичаја и поезије // *Просветни гласник*, Beograd, 1892.
- Fishman 1975 – Fishman J. A. *Language and nationalism. Two Integrative Essays*, MA, Newbury House, Rowley, 1975.
- Gaj 1836 – Gaj Lj. Proglas // *Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, 2, № 49, Zagreb, 1836, s. 195.

- Gaj 1842 – Gaj Lj. *Danica ilirska*, 8, № 20, Zagreb, 1842, s. 79.
- Gellner 1989 – Gellner E. *Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski, and the Habsburg dilemma*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Glatz 1995 – Glatz F. *Bourgeois Transformation, Assimilation, and Nationalism*, in Glatz F. (ed.). *Hungarians and Their Neighbours in Modern Times, 1867–1950*, Distributed by Columbia University Press, New York, 1995.
- Horvat 1940 – Horvat J. *Ante Starčević*, Zagreb, 1940.
- Horvat 1990 – Horvat J. *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1990.
- Ивић 1971 – Ивић П. *Српски народ и његов језик*, Београд, 1971.
- Ивић 1986 – Ивић П. *Српски народ и његов језик*, друго издање, Српска књижевна задруга, Београд, 1986.
- Ивић 1990 – Ивић П. *О језику некадашњем и садашњем*, Београд, Приштина, 1990.
- Јагић 1931 – Јагић В. *Спомени мојега живота*, II, Београд, 1931.
- Јовановић 1892 – Јовановић Ј. П. *Повјесница српског народа у Славонији*, Загреб, 1892.
- Kann 1974 – Kann A. R. *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 1974.
- Карић 1887 – Карић В. Карта распрострањења Срба, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Краљевска српска државна штампарија, Београд, између страница 240 и 241, 1887.
- Ковачевић 1999 – *Удобрану језика српскога – и даље. Са Словом о српском језику*, Друго допуњено издање, Требник, Београд, 1999.
- Kollár 1835 – Kollár J. О књижевној заимности међу народи и наречјима словенским // *Сербски народни лист*, децембар, 1835.
- Kontler 1999 – Kontler L. *Millenium in Central Europe. A History of Hungary*, Atlantis Publishing House, Budapest, 1999.
- Копитар 1810 – Kopitar J. *Patriotische Phantasien eines Slaven* // *Vaterländische Blätter*, 5. VI, 1810.
- Копитар 1984 – Kopitar J. *Serbica*, Београд, 1984.
- Костић 1999 – Костић Л., *Крађа српског језика. Културно-историјска студија*, Нови Сад, 1999 (прво издање 1964 у Бадену).
- Krestić 1983 – Krestić V. *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja*, Београд, 1983.
- Krnjević 1955 – Krnjević J. *izjava data kanadskom Hrvatskom Glasu*, 26. IX 1955.
- Лазих 1894а – Лазих С. Ј. *Кратка повјесница Срба*, Загреб, 1894.
- Лазих 1894б – Лазих С. Ј. *Срби у давнини*, Загреб, 1894.
- Лазих 1895 – Лазих С. Ј. *Двије оскоруше једна мени друга њему*, Загреб, 1895.
- Leskien 1914 – Leskien A. *Grammatik der Serbo-kroatischen Sprache. 1. Teil. Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre*, Heidelberg, 1914.
- Macan 1992 – Macan T. *Povijest hrvatskoga naroda*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Maretić 1889 – Maretić T. *Slaveni u davnini*, Zagreb, 1889.
- Miklošič 1852/1879 – Miklošič F. *Serbisch und chorvatisch, Vergleichende Gramatik der slawischen Sprachen*, Wien, 1852/1879.
- Милаш 1901 – Милаш Н. *Православна Далмација*, Нови Сад, 1901.
- Милосављевић 1997 – Милосављевић П. *Срби и њихов језик. Хрестоматија*. Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1997.
- Милутиновић 1989 – Милутиновић К. О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској 1848–1914 // *Зборник о Србима у Хрватској*, 1, Београд, с. 33–90, 1989.
- Никетић 1890 – Никетић П. М. *Српски свет у речи и слици*, Београд, 1890.
- Нови Србобран* 1902 – *Нови Србобран*, Zagreb, 1902.
- Orsatto 1867 – Orsatto P. (Medo Pucić). *La Serbia e l' Impero d'Oriente*, Firenze, 1867.
- Pavličević 2000 – Pavličević D. *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i znatno prošireno izdanje sa 16 povijesnih karata u boji*. Naklada Pavičić, Zagreb, 2000.
- Perić 1997 – Perić I. *Povijest Hrvata*, Centar za transfer tehnologije, Zagreb, 1997.
- Петровић 1996 – Петровић Д. *Школа немунитог језика*, Нови Сад, 1996.
- Reclus 1878 – Reclus 1878. *Geographie Universelle*, III, Paris, 1878.

- Roksandić 1988 – Roksandić D. Vuk Karadžić, Ilirci i proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama (1835–1848), *Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Vuk Karadžić i njegovo delo u svome vremenu i danas*, Beograd, 1988, s. 119–128.
- Sakcinski 1841 – Sakcinski K. I. Dopis iz Milana // *Danica ilirska*, 7, № 14, Zagreb, 1841, s. 54.
- Smith 1996 – Smith D. A. Nations and their pasts // *Nations and Nationalism*, 2 (3), November, 1996.
- Springer 1863/1865, II – Springer A. *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809. In zwei Teilen*, Wien, 1863/1865.
- Стојановић 1924 – Стојановић Љ. *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд, 1924.
- Stulli 1956 – Stulli B. Trščanska 'Favilla' i Južni Sloveni // *Anali Jadranskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti*, № 1, Zagreb, 1956.
- Шишић 1937 – Шишић Ф. О стогодишњици Илирског покрета // *Љетопис Југословенске академије знаности и умјетности*, 1937.
- Šafařík 1826 – Šafařík P. J. *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur*, Buda, 1826.
- Šafařík 1833 – Šafařík P. J. *Serbische Lesekörner*, Pest, 1833.
- Šafařík 1955 – Šafařík P. J. *Slowansky národopis*, četrto izdanje, Prague, 1955 (prvo izdanje 1842).
- Šidak 1973 – Šidak J. *Studije iz hrvatske povjesti XIX stoljeća*, Institut za hrvatsku povjest, Zagreb, 1973.
- Šidak, Foretić, Grabovac, Karaman, Strčić, Valentić 1990 – Šidak J., Foretić V., Grabovac J., Karaman I., Strčić P., Valentić M. *Hrvatski narodni preporod Ilirski pokret*, Zagreb, 1990.
- Treptow 1996 – Treptow W. K (ed.). *A History of Romania*, The Center for Romanian Studies and The Romanian Cultural Foundation, Iași, 1996.
- Vince 1978 – Vince Z. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1978.
- Vucinich 1975 – Vucinich W. S. Croatian Ilirism: Its Background and Genesis in Stanley B. W., Joseph H. *Intellectual and Social Developments in the Habsburg Empire from Maria Theresa to World War I*, Boulder, Colo., East European Quarterly, 1975, pp. 68–73.

Summary

National self-determination of the Croats and Serbs by the language in the Triune Kingdom of Dalmatia, Croatia and Slavonia, 1835–1848

Vladislav B. Sotirović

This article deals with the question of linguistic nationalism and its interpretations among Croats and Serbs intellectuals in the first half of the nineteenth century. In ethnically mixed Triune Kingdom, Croats and Serbs have been in the final process of building up their national identity and national political programmes. Both these South Slavic ethnic groups identified the language as the prime national identity marker and indicator for political claims. Intellectuals of the time advocated ethnolinguistic unity of Croats and Serbs on the whole territory of their ethnographic dispersion. The leaders of Croatian national revival movement chose shtokavian dialect as the background of the national literal-standardized language at the moment when Serbs already adopted the same dialect for their own national literal language. This was important to justify national claims of the Croats for inclusion of the territories settled by shtokavian speakers and unite South Slavs for the political struggle against Magyarization and Germanization of the Triune Kingdom. However, many writers of the time criticised linguistic unity among Croats and Serbs and attempted to delineate their linguistic differences and ethnic particularities..

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon +1 / 2411 200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Zbornik razprav. 1980, 44 str. – **320 SIT**
2. Franc Šebjanič: **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730-1786).** 1982 (ponatis 1999), 28 str. – **320 SIT**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Zbornik razprav. 1987, 134 str. – **960 SIT**
4. Dušan Kos: **Bela krajina v poznem srednjem veku.** 1987, 76 str. – **600 SIT**
5. Janez Cvirn: **Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907.** 1988, 88 str. – **640 SIT**
6. Predrag Belić: **Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546-1569).** 1989, 40 str. – **320 SIT**
7. Marta Verginella: **Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** 1990, 36 str. – **280 SIT**
8. Rajko Bratož: **Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** 1990, 72 str. + pril. – **560 SIT**
9. Petra Svoljšak: **Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** 1991, 56 str. – **400 SIT**
10. Bogo Grafenauer: **Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** 1994, 44 str. – **320 SIT**
11. Peter Štih: **Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** 1994, 266 str. – **2000 SIT**
12. Rajko Bratož: **Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** 1994, 48 str. – **400 SIT**
13. Miha Kosi: **Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** 1995, 48 str. – **480 SIT**
14. Marjeta Keršič Svetel: **Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama.** 1996, 88 str. – **800 SIT**
15. Olga Janša-Zorn: **Historično društvo za Kranjsko.** 1996, 320 str. – **4000 SIT**
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: **Rožmanov proces.** 1996, 317 str. – **4000 SIT**
17. Andrej Pleterski: **Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov.** 1997, 60 str. – **680 SIT**
18. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** 1997, 268 str. – **razprodano**
19. Rok Stergar: **»Vojski prijazen in zaželen garnizon«. Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno.** 1999, 88 str. – **880 SIT**
20. Peter Rustja: **Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873-1897).** 1999, 336 str. – **2800 SIT**
21. Herbert Grundmann: **Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti.** Prev. Janez Mlinar, 2000, 84 str. – **1600 SIT**
22. Ivan Vogrič: **Slovenski književniki in 1 svetovna vojna.** 2001, 46 str. – **880 SIT**
23. Božo Repe: **Slovenci v osemdesetih letih.** 2001, 86 str. – **2000 SIT**
24. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. I. del.** 2001, 96 str. – **1000 SIT**
25. Erik Dolhar: **Boj za slovenstvo Kanalske doline. Od TIGR-a do volitev 1946.** 2002, 368 str. – **3600 SIT**
26. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** (Druga, dopolnjena izdaja) 2003, 304 str. – **4800 SIT**
27. Janko Pleterski: **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu = Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«.** 2003, 64 str. – **800 SIT**
28. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. II. del.** 2003, 376 str. – **3400 SIT**

Znižana cena celotne zbirke je **24.000 SIT**. Na vse cene članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije priznavamo **25 %**, študentom pa **50 % dodatnega popusta**. Možnost obročnega odplačevanja.

Aleksandra Berberih-Slana

Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji

Od volitev v Narodno skupščino leta 1923 do volitev v Narodno skupščino leta 1925

Prodor politike Stjepana Radića in republikanskega gibanja v Slovenijo, ki je po Prunku eno temeljnih vprašanj slovensko-hrvaških odnosov med obema vojnoma, je v obdobju od nastanka Kraljevine SHS do volitev v konstituanto šele začel svoj razvoj.¹ Od volitev v konstituanto do volitev v Narodno skupščino leta 1923 pa je Radić začel aktivno izpolnjevati svojo željo, da bi se HRSS uveljavila tudi izven Hrvaške.²

Že od samih začetkov prodora Radićeve politike se je ta srečala z močnim odporom večine slovenskih političnih strank, med katerimi so bili prav gotovo najbolj ostri liberalci ter pristaši političnega katolicizma, ki so »hrvaško radićevščino« od samih začetkov primerjali z ruskim boljševizmom in menili, da le-ta ne bi mogla narediti nikakršne škode, če bi ostala omejena na Hrvaško, če pa bi pognala korenine med Slovenci pa naj bi to pomenilo razpad države.³ Odnos SLS do Radića in Hrvatske pučke seljačke stranke oz. (od 8. decembra 1920) Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS), se je v tem obdobju večkrat spreminjal, seveda glede na politično situacijo v državi.

Če je v obdobju od združitve v Kraljevino SHS do sprejetja Vidovdanske ustave Radić slovensko politično sceno označil z bojem za svobodno opredelitev slovenskega in hrvaškega ljudstva, z začetki širitve svojega gibanja med Slovenci ter z bojem proti ustavi, ki je bila sprejeta brez sodelovanja večine Slovencev in Hrvatov ter proti njihovi volji, pa se je po sprejemu ustave Radić odločil za odkrito politično akcijo v Sloveniji. To je Radić pravzaprav napovedal že februarja 1921, ko je v svojem časniku *Slobodni dom* objavil pismo »Slovenskim republikancem u Štajerskoj i Kranjskoj«, v katerem je zatrdil, da je iz Slovenije dobival številna pisma, v katerih so ga pristaši vabili k sodelovanju v slovenski politiki.⁴

Čeprav so njegovi nasprotniki menili, da je bilo slovensko ljudstvo dovolj politično izšolano, da bi nasedalo praznim obljubam,⁵ pa je Radić v Sloveniji začel z intenzivnim iskanjem zaveznika. Kljub temu, da je imela Samostojna kmetijska stranka podoben socialni program kot HRSS, Radić zaradi njene takratne politične usmeritve z njo ni mogel sodelovati. Oporo pa je našel v disidentu iz SKS, pisatelju dr. Antonu Novačanu.⁶

Sodelovanje z Novačanom, ki je bilo že od vsega začetka precej zapleteno, se je pred volitvami v Narodno skupščino leta 1923 končalo, saj sta se obe strani sprli zaradi sestave

¹ Prunk, Janko, Radić in Slovenci 1919–1928, *Zgodovinski časopis* (dalje ZČ), 39 (1985), št. 1–2, (dalje Prunk), str. 25.

² Prav tam. Več o tem: Berberih-Slana Aleksandra, *Slovensko – hrvaški politični stiki od 1918 do 1926*, doktorska disertacija, Maribor 2003 (dalje Berberih-Slana).

³ Prav tam, str. 26.

⁴ Slovenskim republikancem u Štajerskoj i Kranjskoj, *Slobodni dom* (dalje SD), 23.2.1921, št. 8, str. 1.

⁵ Radićevščina, *Straža* (dalje ST), 31.1.1921, št. 12, str. 1.

⁶ Prunk, str. 26; Grdina Igor, *Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske Republikanske Stranke Antona Novačana*, ZČ, 43 (1989), št. 1, (dalje Grdina), str. 78.

volilnih list.⁷ Os Radić – Novačan, zaradi katere je SLS Radića opozarjala, naj se ne vmešava v notranje slovenske politične zadeve,⁸ je bila pretrgana. Stjepan Radić je v časniku *Slobodni dom* javno objavil, da HRSS ni več v nikakršni zvezi z Novačanom, Novačan pa je svojo propagandno akcijo pred volitvami posebej ostro usmeril proti nekdanjemu zavezniku Radiću.⁹ Nekoč zaveznika, naenkrat nasprotnika v pripravah na volitve v Narodno skupščino, ki so dokazale, da je volivce v bistvu privlačilo Radićevo ime in le v majhni meri politični program, saj je Novačan s svojo stranko na volitvah popolnoma pogorel, Radić pa je doživel precejšen uspeh in zahvaljujoč slovenskim volivcem dobil dva dodatna sedeža v Narodni skupščini.¹⁰ Vzroke za Radićev uspeh so iskali tako slovenski liberalci, ki so menili, da je k njegovemu uspehu pripomogla vlada s preganjanjem Radića in HRSS, kot tudi SLS, ki je trdila, da je Radić volivce pridobil s praznimi obljubami pa tudi grožnjami.¹¹

Spor med HRSS in Novačanom je potrdil, da je bilo njuno kratkotrajno sodelovanje neiskreno, da je pomenilo le boj za oblast in ni bilo v ničemer povezano z idejo in interesi enotnega slovensko-hrvaškega kmečkega gibanja.¹² Radić je nadaljeval z organizacijo republikanskega gibanja med Slovenci, Novačan pa je svojo politično pot znova poskušal najti v Beogradu, s čimer je bilo za njega končano obdobje njegovega najplodnejšega ukvarjanja s politiko.¹³

Že 22. marca, torej takoj po volitvah v Narodno skupščino leta 1923, so se med HRSS in SLS v Ljubljani pričeli prvi medsebojni dogovori o sodelovanju, ki sta jih vodila dr. Anton Korošec in dr. Vlatko Maček. Sporazum je bil podpisan 27. marca 1923 v Zagrebu in z njim je bil ustanovljen federalistični blok, v katerem so bili poleg HRSS in SLS tudi bosanski muslimani v JMO. Kaj vse je pripeljalo do sklenitve tega bloka ni popolnoma znano. Osnovna ideja pa je bila, da bo federalistični blok kontriral velikosrbski in centralistični politiki radikalno-demokratske vlade. Verjetno pa je, da je Korošec upal, da bo sporazum z Radićem zavezil njegovo aktivnejše delovanje v Sloveniji.¹⁴

Vendar do tega ni prišlo. Radić in njegovi pristaši v Slovenski kmečki republikanski stranki (SKRS), ki je nastala po razdoru z Novačanom, so nadaljevali začeto delo. Že 22. marca so v Poljčanah sklicali sejo glavnega odbora te stranke, katere sta se udeležila tudi podpredsednik HRSS dr. Maček ter tajnik dr. Košutić. Glavni namen sestanka je bil dogovor o tem, kako bodo po volitvah nadaljevali z organizacijo SKRS, tako na Štajerskem kot na Kranjskem. Na Štajerskem se je organizacija začela šele s predajo volilne liste ter še ni napredovala v zaželeni meri. Izvoljen je bil organizacijski odbor, katerega predsednik je postal Andrej Kelemina. Sprejeta pa je bila tudi odločitev, da bodo štajerski republikanci čim prej navezali stike s svojimi kranjskimi istomišljeniki, saj naj bi se tudi ti organizirali, čeprav na zadnjih volitvah niso mogli nastopiti.¹⁵

To je bila klofuta za SLS. *Slovenec* je Radića opozoril, da je na zadnjih volitvah s pomočjo Madžarov in madžaronov sicer dobil dva mandata, da pa na naslednjih volitvah prav gotovo

⁷ Več o tem: Berberih-Slana.

⁸ Politične vesti, Neresen demagog se oglašja, *Slovenec* (dalje S), 5.1.1922, št. 3, str. 2.

⁹ Grdina, str. 92–93.

¹⁰ Horvat Rudolf, Hrvatska na mučilištu, Zagreb 1992 (dalje Horvat), str. 158; Grdina, str. 158; Radićeva poslanca v Prekmurju, Slovenski narod (dalje SN), 21.3.1923, št. 66, str. 2.

¹¹ Po volitvah, SN, 19.3.1923, št. 65, str. 1; Pismo iz Prekmurja, 22.3.1923, št. 67, str. 1; Politične vesti, Radić v Štajersko-prekmurskem okraju, S, 21.3.1923, št. 64, str. 3–4.

¹² Zečević Momčilo, Na zgodovinski prelomnici, Slovenci v politiki Jugoslovanske države 1918–1929, Maribor 1986, str. 100.

¹³ Vsi pridete za menoj!, dr. Anton Novačan, SN, 10.8.1923, št. 181, str. 1; Grdina, str. 94–95.

¹⁴ Prunk, str. 28; Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 101.

¹⁵ Sjednica Glavnoga odbora SRSS u Štajerskoj, SD, 4.4.1923, št. 15, str. 5–6.

ne bo dosegel večjih uspehov. Tudi na glasove ob hrvaški meji se ne bo mogel zanesti, so dodali, saj so bili to predvsem glasovi samostojnih in drugih političnih frakcij, katere so volivci pustili na cedilu. Vendar pa je tudi SLS v teh prostorih napredovala za 100% in je bila prepričana, da bo v prihodnosti na tem področju dobila veliko večino volivcev, torej za republikance tudi tu ne bi bilo mesta. In zakaj je *Slovenec* to tako poudarjal? Menda zato, da si ne bi kdo domišljjal, da SLS sporazuma z Radićem ni sklenila iz »taktično utemeljenih razlogov«, ampak iz strahu pred njim. Dodal pa je še, da je seveda stvar političnega okusa, če »smatra g. Radić čas, ko je ž njim SLS kot zastopnica slovenskega naroda v dogovoru, kot primeren za organizacijo svoje hrvatske stranke v Sloveniji«.¹⁶

In Radić je očitno, ne glede na sporazum, menil, da je prav ta čas primeren za organizacijo stranke med Slovenci, predvsem na Štajerskem in v Prekmurju. Na Binkoštno nedeljo je v Prekmurje poslal deset svojih poslancev, ki so se razdelili v pare in v različnih krajih organizirali pet shodov. Najbolj obiskan je bil shod v Križevcih, na katerem sta kot govornika nastopila Radićev sorodnik Ivica Radić, poslanec za travniško okrožje v Bosni, ter Štefan Čižmešija, ki je bil na Radićevo listo izvoljen v Prekmurju. Govor Ivica Radića je bil zelo zanimiv, saj je med drugim dejal, da bo prišel čas, ko bosta Slovenija in Hrvaška republiki, čeprav so se morali radićevci trenutno republiki odpovedati (!). V isti sapi je govoril o tem, da v Beograd ne bo odšel zaradi želje volivcev, da pa bo HRSS, če bi bilo to potrebno, v Beograd poslala dvajset ali pa še več svojih ljudi. Napovedal je še, da bodo naslednje volitve že jeseni. Ker je Radić resnično računal na nove volitve, na katerih je želel tudi na tem področju dobiti večino glasov, je HRSS organizirala veliko število shodov.¹⁷

Slovenski narod je poročal, da so celo srbski časniki, tako kot npr. *Politika* in *Vreme*, poročali o rastočem nezadovoljstvu in nasprotovanjih, ki so nastopila med Radićem in Korošcem. Ta poročila naj bi bila popolnoma resnična, saj jih je dopisniku *Slovenskega naroda* potrdil neimenovani pristaš SLS. *Politika* je med drugim poudarila, da so bile vezi med obema politikoma nadvse zrahljane in da so njuni odnosi postajali vse slabši, do tega pa naj bi prišlo prav zaradi shodov, ki jih je Radić organiziral v Prekmurju. Vendar pa težava ni bila toliko v tem, ker so bili shodi organizirani, kot pa v tem, da so govorniki na njih zelo ostro nastopili proti SLS. Vodstvo SLS je bilo nadvse ogorčeno, saj so Radić in njegovi sodelavci na ta način oškodovali njihove interese in škodili ugledu stranke. Ko so se odnosi med dvema politikoma ohlajali, pa je Radić v Prekmurju še ostreje nastopil proti SLS. V zvezi z nasprotjem med tema dvema strankama so se začele širiti tudi govorice o razpadu t. i. »revizijonističnega bloka«, saj se ostale stranke bloka niso strinjale s političnim nastopom hrvaških republikancev.¹⁸

Slovenski liberalci so z veseljem trdili, da se bo to zgodilo prav kmalu, saj je ob vsej svoji agitaciji po Sloveniji Radićeva stranka mogla rasti le na račun SLS, da bi si ti dve stranki sporazumno določili interesne sfere, pa je bilo, po mnenju liberalcev, popolnoma izključeno, predvsem z Radićeve strani.¹⁹ Liberalci so želeli dokazati, da slovenski kmetje sploh niso razumeli Radićevega programa in da jih je pritegnila le njegova osebnost ter splošno razširjeno mnenje, da bo »z Radićem konec vsega zla v državi«. Tako naj bi prav po shodu o binkoštih v Prekmurju neki kmetje vzklikali: »Živio Radić! Nam ne treba republike!« in ko so jim drugi prisotni razložili, da so ti vzkliki v nasprotju z radićevim programom, so »utihnili, tiho

¹⁶ Politične vesti, Radićevo poizkusi v Sloveniji, S, 8.4.1923, št. 79, str. 2–3.

¹⁷ Na Radićevem shodu, SN, 27.5.1923, št. 120, str. 2.

¹⁸ Razdor med Radićem in dr. Korošcem, SN, 3.6.1923, št. 125, str. 2.

¹⁹ Radićeva agitacija, SN, 17.6.1923, št. 137, str. 1–2.

premišljujoč, zakaj sta Radić in republika isto, kajti republiko imajo mnogi Prekmurci izza svojih boljševiških dni v slabem spominu».²⁰

Sodelovanje HRSS in SLS v federalističnem bloku ni odpravilo razlik in rivalstva med strankama. SLS več kot očitno ni bila pripravljena slediti drzni in avanturistični politiki Stjepana Radića. V enem svojih pisem, ki jih je, po svojem pobegu pred vlado v tujino, Radić pošiljal vodstvu HRSS iz Londona, je med drugim pisal o razgovoru z neimenovanim angleškim državnikom, s katerim se je pogovarjal tudi o Slovencih. V razgovoru je Radić govoril o tem, da velika večina slovenskega naroda podpira enotnost in samostojnost Slovenije v enakopravni zvezi s Srbijo. Poudaril je, da je za Korošcem stalo čez 100.000 volivcev in 22 poslancev, ki so vodili enako politiko kot Hrvati, čeprav z drugačno taktiko. Vendar pa je Korošču poslal nedvoumno sporočilo: »Če pa bi spremenili tudi politiko – kar mislim da je nemogoče – bi mi Hrvati z 10 tisoč glasov in dveh zastopnikov na zadnjih volitvah zagotovo skočili na 100 tisoč glasov in dvajset zastopnikov. Kandidirali bi normalno same Slovence, vendar samo takšne, ki zahtevajo za Slovenijo enak položaj v skupnosti s Srbijo kot mi za Hrvaško».²¹

Zanimivo je, da po sklenitvi sporazuma *Slovenec* ni več kritiziral Radića ali njegovo politiko v Sloveniji. Na SLS so v Sloveniji namreč stalno pritiskali določeni krogi, ki so zahtevali, naj čim tesneje sodeluje s Hrvati. V letih 1923 in 1924 je bilo to slovensko avtonomistično gibanje, ki je imelo sicer le malo pristašev in ki je izdajalo časnik *Avtonomist*. To gibanje sta vodila Albin Prepeluh in dr. Dragotin Lončar. Ta dva sta se navduševala za Radićev program ter ga propagirala v svojem časniku in opozarjala na usodno povezanost slovenskega in hrvaškega naroda.²² Konec oktobra 1923 je *Slovenski narod* poročal, da je *Avtonomist* postal celo službeno glasilo HRSS v Sloveniji, dokaz za to pa naj bi bila tudi vsebina časnika, ki se je začel zavzemati za federalizacijo in ne več za avtonomijo ter za »človečansko in mirotvorno republiko«, čisto po Radićevem vzgledu.²³

Novo usmeritev *Avtonomista* je nadvse ilustrativno pokazal članek »Odločilni trenutki«, v katerem je pisec opozarjal, da se je bližal čas, ko bi Slovenci morali dokončno izbrati svojo politiko napram Beogradu. Ob tem pa je zatrdil, da v tej izbiri ne bi smeli pozabiti, da Slovenci brez Hrvatov niso dovolj močni, da bi karkoli dosegli. Torej, Slovenci ne bi smeli narediti ničesar brez sporazuma s Hrvati, še posebej zaradi tega, ker je srbska politika na vsak način želela zanetiti spor med slovenskim in hrvaškim narodom. V tem pa je po mnenju pisca članka obstajala nevarnost: »Hrvati so močnejši od Slovencev, hrvatski problem je za Srbe bolj pereč kot slovenski; če bi se hoteli Hrvati sporazumeti s Srbi – bi jim dali Srbi na milost in nemilost vse Slovence! Kaj sledi iz tega? Tudi če bi dobili Slovenci danes za to, da pomagajo Belgradu proti Hrvatom, kakšno drobtinico, bi Slovenci pozneje drago plačali vse to. Kajti tudi Slovenci skupaj s Srbi ne bi mogli dolgo vladati proti celemu hrvatskemu narodu. Prej ali slej bi bili Srbi prisiljeni, da se pogajajo s Hrvati. In takrat se ne bi Belgrad nič pomišljal, izročiti Slovence Hrvatom. Kako bi Hrvati plačali Slovincem to, da so jim Slovenci v najtežjem boju padli v hrbet, si ni težko misliti. Slovensko in hrvaško vprašanje je v bistvu isto in se reši najlažje, če korakata oba naroda v eni bojni vrsti ... Mi ne smemo nikdar pozabiti, namreč: da smo Slovenci in Hrvati navezani en na drugega, da pa so Hrvati Slovincem bolj potrebni kot Slovenci Hrvatom ...».²⁴

²⁰ Radićeva agitacija, SN, 17.6.1923, št. 137, str. 1–2; Dnevne vesti, Posledice Radićeve agitacije, SN, 1.7.1923, št. 147, str. 4.

²¹ Prunk, str. 29; Radićeva akcija, Hrvat (dalje H), 19.11.1923, št. 1112, str. 1.

²² Prunk, str. 29.

²³ Politične vesti, Avtonomist – Radićevo glasilo, SN, 16.10.1923, št. 236, str. 2.

²⁴ Prunk, str. 29.

Omahovanje SRS glede republikanskih načel in glede sodelovanja s HRSS je zbujalo nezadovoljstvo številnih republikancev. Zaradi tega se je v Sloveniji pojavila še ena republikanska stranka. Pod vplivom znanega slovenskega komunističnega vodje Lovra Klemenčiča, je kmet Josip Murn v Kandiji v začetku januarja 1924 ustanovil Kmečko republikansko stranko, za katero je trdil, da nasprotuje centralistični SKS, Prepeluhovi SRS in Kristanovim socialistom. Voditeljem republikanskih strank je očital, da njihovo gibanje ni izšlo iz kmečkih slojev, ampak naj bi bilo proizvod interesov drobne buržuazije. Ta nova republikanska stranka pa je bila le še en dokaz razcepljenosti republikanskega gibanja v Sloveniji. Akcija, za katero so se zavzemali Prepeluhovi avtonomisti v začetku leta 1924, s katero naj bi združili in bolje organizirali republikansko gibanje v Sloveniji, je tako propadla.²⁵

Radić je v Londonu ostal do konca leta 1923. Ker tam ni naletel na razumevanje za hrvaško politiko, je pred Božičem odpotoval na Dunaj, od koder je lažje vzdrževal stike s svojimi sodelavci.²⁶ Prav tako se je lažje pripravljaj na volitve, za katere je pričakoval, da bodo razpisane prav kmalu. Ko je Reka pripadla Italiji, je Radić nadvse ostro reagiral na pisanje *Slovenca*, ki je to po njegovem mnenju odobral, in omenil, da se bližajo volitve, na katerih bo slovenski narod obračunal tako s *Slovincem* kot z SLS. Obljubil pa je, da v kolikor to ne bo uspelo slovenskim republikancem samim, da jim bo pri tem na vse načine pomagala HRSS. Radić je še dodal: »V vsako slovensko vas bo prišlo po več hrvaških kmetov,²⁷ da to Pašičevo izdajo in vse Pašičeve javne in skrite pomočnike dobro opišejo in neusmiljeno ožigosajo.«²⁸ Liberalni *Slovenski narod* je na te Radićeve grožnje zajedljivo pripomnil: »Radić in Korošec sta res dobra zaveznika, ki pri vsaki priliki grozita drug drugemu s kolom.«²⁹

Le mesec dni po tej izjavi se je Korošec mudil v Zagrebu, kjer je imel daljšo konferenco z vodstvom HRSS. Novinarjem Korošec o tem sestanku ni želel dosti povedati, zato so v političnih krogih sklepali, da dr. Korošec ni bil zadovoljen z rezerviranostjo HRSS. Na sestanku so namreč razpravljali o prihodu poslancev HRSS v Narodno skupščino. Radić je izrazil pripravljenost za to, vendar pa je poudaril, da še ni prišel pravi čas. Prav tako Radić ni želel dati nobene izjave v zvezi z nastopom HRSS v času volitev in po njih. Bilo je gotovo, da želijo radićevci v svoji politični taktiki popolno svobodo, zaradi te rezerviranosti pa je bil Korošec precej skeptičen, saj je slutil, da je Radić začel pripravljati teren v Sloveniji, da bi republikanci tu na volitvah nastopili samostojno in na tak način v prvi vrsti oškodovali SLS.³⁰

V tem vprašanju se je spor med SLS in Radićem poglobljal. Liberalni *Slovenski narod* je poročal, da se je Korošec Radićevega volilnega nastopa v Sloveniji tako zelo bal, da naj bi SLS namigovala, da bo na Hrvaškem in v Sloveniji proti radićevskim kandidaturam uporabila vladno moč. SLS naj bi celo nameravala s pomočjo žandarjev Radiću in njegovim pristašem zapreti pot čez Sotlo in Kolpo.³¹

²⁵ Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 101.

²⁶ Horvat, str. 188.

²⁷ Le kakšen mesec kasneje je okrajni glavar okrajnega glavarstva Murska Sobota v svojem situacijskem poročilu zapisal: »Pred vsemi drugimi strankami so se pričeli Radićevci živahno gibati. Osobito v Dolnje Prekmurje prihajajo često preko Mure radićevski poslanci iz sosednjega Medjimurja ter prirejajo po tamošnjih vasicah sestanke s svojimi somišljeniki. Shodov v pravem pomenu besede ne prirejajo, omejujejo se na podrobno delo; vsebina razgovorov se suče večjidel v duhu, ki ga zastopa Slobodni dom in drugo opozicijsko časopisje. Na ugovore Prekmurcev, kaj išče Radić v inozemstvu in zakaj ne gredo njegovi poslanci v Beograd, je nek poslanec odgovoril, da Radić seznanja inozemstvo s svojim programom, za katerega hoče pridobiti in da še ni prišel pravi trenutek za odhod v Beograd«. ARS, Veliki župan Mariborske oblasti, Sekretariat, S 86, 1924, 1–1000, št. 374/preds.

²⁸ Političke i kulturne vesti, »Slovenec« glav. list dra. Korošca, SD, 6.2.1924, št. 6, str. 7.

²⁹ Maskiran nastop Hrvatskega bloka, SN, 8.2.1924, št. 32, str. 2.

³⁰ Konferenca dr. Korošca v Zagrebu, SN, 1.3.1924, št. 51, str. 2.

³¹ Politične vesti, Notranji spor med SLS in Radićem se širi, SN, 28.3.1924, št. 72, str. 2.

Časnik *Avtonomist* je objavil pismo Ludvika Berganta iz Sv. Lenarta nad Škofjo Loko, pristaša SLS, ki je kritiziral politiko SLS napram Radiću in jo želel javno ožigosati: »Gre v prvi vrsti tukaj za Radiča. Vsi, ki z možgani mislimo, dobro vemo, da so vsi strankini časopisi, ki so namenjeni priprostemu narodu, slikali Radiča kot največjega zapeljivca in demagoga, ki ljudi samo vara, medtem ko se ga v listih, ki so namenjeni bolj inteligenci, ni napadalo, ali vsaj ne tako strastno kot v ostalem strankinem časopisju. Zakaj to? Kar se pove enemu, naj se še drugemu. Ne bom zagovarjal Radiča tukaj, to ni moj namen, čeprav vem, da ima tudi on nekaj lepih in dobrih točk v svojem programu (vse se pa itak malokdaj more v praksi uporabiti) pač pa hočem pribiti samo dejstvo, da ljudje zmajujejo z glavami, češ kako je mogoče, da se vodstvo naše stranke sploh kaj pregovarja z Radičem in njegovimi pristaši, če so taki zločesti ljudje, da bratski nam narod hrvatski samo varajo.«³²

Seveda je SLS na te obtožbe odgovorila. Zavrnila je obtožbo, da je bila njena politika glede Radiča dvolična, ampak naj bi bilo v interesu države dogovarjati se z vsakim, s katerim mora zaradi določenih ciljev uskladiti taktiko, četudi se z njegovimi političnimi usmeritvami ne strinja. Zatorej je bila SLS upravičena zavracati tiste točke Radičevega programa, ki so bile v nasprotju s programom stranke.³³

Kljub vsemu prepričanju, da je SLS v Sloveniji nepremagljiva pa se je strankino vodstvo očitno zelo balo Radičevega nastopa v Sloveniji, kar je nadvse zabavalo krog okoli *Slovenskega naroda*³⁴. Ta časnik je zapisal, da so poslanci HRSS bolj podpirali nove volitve, kot pa možnost sestave poslovne vlade opozicijskega bloka, saj so računali, da bodo po njih v skupščino prišli še številčnejši in močnejši. Iz istega vzroka pa naj bi se SLS volitev bala in jim nasprotovala. *Slovenski narod* je trdil, da je Korošec vedno poudarjal, da morajo volitve biti izvedene kasneje, ker SLS na njih ni bila pripravljena in so se njeni vodje bali, da bodo nekaj mandатов izgubili na račun svojih »zaveznikov«, ki so nameravali nastopiti pod »Prepe-luhovim praporjem«. Zaradi tega naj bi, kot je trdil *Slovenski narod*, pristaši političnega katolicizma v strahu opazovali Radiča, ki je volitve poskušal izsiliti s posebno taktiko intervjujev v tujem tisku o notranjepolitičnih razmerah v Kraljevini SHS.³⁵

Vendar pa je dopisniku *Slovenca* neimenovani član vodstva HRSS v razgovoru zanimal možnost, da bi se ta stranka na volitvah spopadla s katero izmed svojih zaveznic. Omenil je, da bo vsa moč HRSS na volitvah koncentrirana na jug države, da pa ne nameravajo motiti svojih zaveznikov, saj bi morali blok sporazuma okrepiti tudi po volitvah. Dodal je še: »Deplasirano je radi tega govoriti in pisati, da bomo v Bosni in Sloveniji koga izpodrivali, ker nimamo zato nikakih razlogov, ko vendar dr. Korošec in dr. Spaho stojita z nami na istem stališču sporazuma«. Omenil pa je možnost skupnega nastopa na volitvah, če bi se stranke o tem medsebojno sporazumele.³⁶ Beograjski časnik *Vreme* je ocenil, da je takšen sporazum med SLS in radičevci v Sloveniji nemogoč, saj »sprejemajoč Radičevo stališče, da so Hrvati, Slovenci in Srbi trije narodi, dr. Korošec ne priznava Radiću pravice, da postavlja kandidate na teritoriju slovenskega naroda, ki prav tako želi voditi svojo samostojno politiko«.³⁷

³² Kaj ni prav?, A, 5.4.1924, št. 14, str. 1.

³³ Politične vesti, Na naslov SLS, S, 5.4.1924, št. 79, str. 2–3.

³⁴ 24. aprila so se ljubljanski pridobitni sloji zbrani v NNS združili s slovenskim delom NRS, obdržali pa so staro liberalno politično glasilo *Slovenski Narod*, katerega pa po tem obdobju ne moremo več opisovati kot liberalno.

Perovšek Jurij, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929), Ljubljana 1998, str. 7.

³⁵ Radičeva stranka želi volitve, SN, 18.4.1924, št. 90, str. 1; Dnevne novice, Strahovi se že pojavljajo, SN, 25.4.1924, št. 95, str. 3.

³⁶ Smernice H.R.S.S., S, 29.4.1924, št. 98, str. 2.

³⁷ Radičevci i opozicioni blok, Vreme, 26., 27., 28.4. 1924, št. 847, str. 4; Politične vesti, Volilni sporazum med radičevci in klerikalci, SN, 29.4.1924, št. 98, str. 2.

Radić pa se je kljub vsem izjavam o sodelovanju že pripravljaj na volitve,³⁸ in to z novim zaveznikom, Albinom Prepeluhom³⁹, na katerega zvezo z Radićem so slovenski liberalci že zdavnaj namigovali, Prepeluh pa je v svojem časniku *Avtonomist* to zanikal. Konec aprila se je Prepeluh dva dni mudil na Dunaju, kjer se je sestal z Radićem in se z njim sporazumel glede nastopa na prihodnjih volitvah.⁴⁰ Znano naj bi bilo, da je bilo vodstvo HRSS proti sodelovanju s Prepeluhom na volitvah, ker naj bi se zavedalo, da bi s takim nepremišljenim korakom razrazilo sodelovanje z SLS in uničilo medsebojno zaupanje. Vendar pa Radić tega mnenja vodstva ni upošteval, kakor je zapisal *Slovenec*, »kakor že mnogokrat, kadar je hotel kako najpametnejšo pogruntati in je nasedel dunajskemu romarju iz Ljubljane«. SLS je to obžalovala, ne zato, ker bi se bala Radića, temveč zaradi tega, ker »bo brez vsake potrebe absorbirala nekaj energije za medsebojno borbo, mesto da bi se vsa slovenska in hrvatska energija strnjeno uporabila zgolj proti centralizmu in za udejstvitvev slovenskega in hrvatskega programa«. Iz tega vzroka je *Slovenec* molčal, kadar se ni strinjal s politiko HRSS, še posebej, če se je nanašala na notranje zadeve hrvaškega naroda in na program HRSS. SLS naj bi se namreč zavedala, da je stvar Hrvatov, kako si bodo postlali, kakor je verjela, da je samo stvar Slovencev, kako si bodo uredili svojo prihodnost. SLS je sebe opisala kot lojalno zaveznico v skupni obrambi in v skupnem napadu in opozorila, da ne namerava na sebe prevzeti krivde zaradi morebitne izgube moči zaradi nelojalnosti med zavezniki. Zagrozila pa je, da nikomur ne bo pustila krhati politične moči slovenskega naroda, niti Radiću ne.⁴¹

Dopisniku *Slovenca* je član predsedstva HRSS sicer izjavil, da HRSS ni želela voditi slovenske politike, ker je želela spoštovati načelo suverenosti vsakega naroda. Vendar pa je zagovarjala stališče, naj se vsi volivci, ki so soglašali z njeno politiko, zbero okoli Slovencev, ki so zagovarjali tako politiko. In prav iz tega razloga naj bi Radić sklenil sporazum s Prepeluhom, s katerim je bil že dalj časa v zvezi.⁴² Krog okoli *Slovenskega naroda* je o slovenskih republikancih menil, da so verjeli v Radićevo uspešnost kakor »kristjan v evangelij, da so

³⁸ To so potrjevala tudi t.i. situacijska poročila, ki so jih okrajna glavarstva pošiljala velikemu županu mariborske oblasti. Tako je npr. 24. marca 1924 okrajno glavarstvo v Murski Soboti poročalo: »V velikem številu se pojavljajo v tukajšnjem območju dalmatinski krošnjarji pa tudi zagorski kučarji; prepričan sem, da je velika večina teh ljudi v zvezi z Radićevo propagando v Prekmurju«, 1. aprila pa je isti okrajni glavar velikemu županu poročal: »Kakor sem že v prejšnjih poročilih omenjal, moram tudi tokrat povdarjati, da se radičevska agitacija po Prekmurju zelo razvija in posega precej intenzivno na sosedni ljutomerski okraj. Po dobljenih poročilih se vrši močna radičevska propaganda v severo-zapadnih občinah Prekmurja z nemško narodnostjo. Živahno dejavnost je opazovati pa tudi v ob_murskih občinah zlasti v beltinskem okraju, ki je dosedaj veljal kot neomejeno vdan Kleknu«. ARS, Veliki župan mariborske oblasti, Sekretariat, S 86, 1924, 1–1000, spis 508/pred.

³⁹ Ob tej novici je *Kmetijski list*, časnik SKS, odreagirajl s precej negativnim opisom Prepeluha in te nove politične zveze: »Je meščansko dete, ki je po hitro končani šoli iskal kruha kot kanclijski pisar. Ko se mu je razvil um, je spoznal, da je kruh trd in pičel in da ni prave prihodnosti. Pa je postal socialista. Zadnji ni rad in je pričel pisati. Kmalu je postal eden prvih njihovih ideologov. Ob prevratu je bil že skoro najvplivnejši med njimi in v pokrajinski vladi je že zavzel za socialiste najvplivnejše mesto poverjenika social. politike. To pa je rodilo zamero in, ko se je dal po kratkodobnem poverjeništvu visoko penzionirati, je to rodilo v socialističnih vrstah odpor in tudi pri drugih strankah precej studa, ker je izdajalo presilen socialen apetit. Leta 1920 ga niso marali za kandidata v ustavotvorno skupščino in to ga je prisililo, da je obesil na kol svoje socialistično prepričanje. Iskal je hvaležnejšega pota do mandata. Postal je *avtonomist* in je visoko zažigal kadilnice klerikalcem. Tudi to ni pomagalo. Pa se je zatekel v Beograd in pridno konferiral s pok. Protićem, čeprav zdaj piše, da je »ena sama laž in farbarija, kar govore Belgrajčani.« Umril pa je g. Protić in Bine Prepeluhov se je *zopet prelevil*. Poskušal je z Zagrebom. Postal *republikanec* in *človečanski mirotvorni kmet*, avtonomijo pa je prepustil klerikalcem, sam pa razpel *federacijo*. Nekaj časa mu tudi Hrvatje niso zaupali pri tako mavričnem prepričanju, nazadnje pa je šlo. Do kdaj, se ne ve. Novačanov slučaj še ni pozabljen.« Politične vesti, Prepeluhovstvo, *Kmetijski list*, 28.5.1924, št. 22, str. 2.

⁴⁰ Vodopivec Peter, Avtonomistična misel Albina Prepeluha, *Nova Revija*, 1989, letnik VIII., št. 81/82, str. 207.

⁴¹ Politične vesti, Radić – Prepeluh, S, 3.5.1924, št. 101, str. 2–3.

⁴² Pakt HRSS z g. Prepeluhom, S, 9.5.1924, št. 106, str. 1.

računali z metodami prihodnjega političnega boja na Hrvaškem, z dušo dolenjskega in štajerskega kmeta ter z možnostjo, da »pljuskejo hrvatski seljaški glasovi tudi v Slovenijo«, zaradi česar so se tudi zatekli k Radiću. Vendar pa naj bi bilo od vsega tega važneje le to, da so računali, da bodo z Radićevo pomočjo prav gotovo prišli do poslanskega mesta.⁴³

Slovenski narod je komentiral, da se je v Jugoslovanskem klubu pojavilo zanimivo razpoloženje, saj so pristaši političnega katolicizma stremeli po prekinitvi kakršnihkoli odnosov s HRSS, česar jim sicer ne bi bilo težko narediti, vendar pa si tega niso upali storiti, saj so se bali poraza na volitvah proti Prepeluhu in njegovim slovenskim republikancem. SLS pa se je znašla v škripcu ne le zato, ker ni upala raztrgati vezi z radičevci, ampak tudi zaradi tega, ker ni mogla vstopiti v Pašić-Pribičevićevo vlado, saj se ni mogla kar čez noč odpovedati svojemu »avtonomistično-separatističnemu programu«, kot je trdil krog okoli *Slovenskega naroda*, saj bi s tem izgubila podporo v volilnem telesu.⁴⁴

Del trditev o želji po prekinitvi sodelovanja med SLS in HRSS bi lahko potrdil članek v *Slovencu*, v katerem je bilo zapisano, da je bila avtonomistična misel sestavni del programa SLS, zato je bil njen nasprotnik vsak, ki bi uresničenje tega programa na kakršenkoli način oviral, velik zločin pa bi zagrešil vsak, ki bi sejal razdor in ustvarjal novo stranko »v veselje slovenskim in tujerodnim centralistom«. Menili so, da noben človek zdravega razuma ne bi mogel misliti, da bodo razcepljeni dosegli več kakor enotni (so ciljali na Radića?). Vendar so poudarili, da ne nameravajo odnehati ali sklepati kakršnihkoli kompromisov, saj naj bi jim bilo jasno, da so bili v preteklosti tisti, ki niso znali svojih osebnih interesov podrediti interesom naroda, v bistvu izdajalci. *Slovenec* je pristaše SLS opozoril, da lahko strančica, ki se je pojavila v Sloveniji, »imenujmo jo Prepeluhovo, ker končnega imena itak še sama ne ve«, naredi precej zmede, vendar pa bo na koncu vseeno propadla, zato se volivci nanjo ne bi smeli zanašati.⁴⁵

Že konec maja so se začele širiti govorice, da se je med slovenskimi republikanci in njihovim vodjo Prepeluhom pojavilo nesoglasje, zaradi česar je iz Zagreba v Ljubljano odpotoval dr. Maček, ki naj bi izgladil spore.⁴⁶ Ta trditev pristašev SLS je razburila radičevce in Radić je v *Slobodnem domu* zatrdil, da je organizacija slovenskih republikancev potekala zelo mirno in nadvse uspešno. Ob tem je Radić v strankinem časniku opozoril, da je decembra 1918 SLS na svoji glavni skupščini v Ljubljani enoglasno sprejela zaključek, da je in ostane republikanska, kar so potrdili tudi članom HRSS, ki so iz Zagreba dopotovali na obisk v Ljubljano. Sedaj pa naj bi vodstvo SLS sicer odločno zastopalo zahtevo po nedeljivosti in avtonomiji Slovenije, manj odločno, včasih pa niti malo, je menil Radić, pa se zavzema za pravico samoodločbe slovenskega naroda, ter dodal, da se je v praksi SLS popolnoma odrekla svojemu republikanstvu ter je svojim pristašem v tem vprašanju prepustila popolno svobodo.⁴⁷

Ob tem je vodja HRSS poudaril, da je ves slovenski narod republikanski ter pod vplivom HRSS, zaradi česar naj bi bilo razumljivo, da bo republikanska politika prinesla zmago na naslednjih volitvah. Priznal je sicer, da je imela Slovenija trenutno pošteno, sposobno in spretno zastopstvo v skupščini, vendar to zastopstvo po njegovem mnenju ni predstavljalo zveste slike socialnih potreb in republikanskih teženj slovenskega kmeta in delavca, zato je dodal: »Slovenci gredo od dobrega k boljšemu in tako je tudi prav«.⁴⁸

⁴³ Naše politične grupe, SN, 1.3.1924, št. 51, str. 1.

⁴⁴ Klerikalci med dvema stoloma, SN, 10.5.1924, št. 107, str. 1.

⁴⁵ Politične vesti, Čisto jasno je treba povedati, S, 14.5.1924, št. 110, str. 2.

⁴⁶ Politične vesti, Dr. Maček v Ljubljani, S, 24.5.1924, št. 119, str. 2.

⁴⁷ Političke i kulturne vesti, Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, SD, 18.6.1924, št. 25, str. 7.

⁴⁸ Prav tam.

Ta Radičev članek je zelo razburil krog okoli *Slovenskega naroda*, ki je komentiral, da je Radić slovenski narod naivno sodil po »primitivnem in enostavnem razumu hrvatskih nepismenih mas«, ter dodal, da Slovenci republikanskim geslom ne bodo tako slepo sledili, kot so »hrvatske mase sledile Radičevim mirotvornim natolcevanjem«. *Slovenski narod* je menil, da je Radić vsake toliko objavil kakšen članek o Sloveniji le zato, da bi prestrašil vodstvo SLS in jo na ta način prisiljeval k radikalnejši politiki, prepričani pa je bil, da SLS to ni bilo po volji ter da je bil blizu čas, ko bo SLS ostro nastopila proti »Radičevi nevarnosti«. ⁴⁹

Zaradi tega krog okoli časnika *Slovenski narod* ni razumel, kako je lahko SLS v sporočilu o poteku svoje poslanske skupščine v Celju zapisala le, da je dr. Korošec poročal o notranjepolitičnem položaju. Po njihovem mnenju je bilo SLS neljubo govoriti o notranjem položaju, o možnostih uspeha boja opozicijskega bloka, o zvezi z Radićem, o vstopanju kmečkega boljševizma v državo. ⁵⁰ Ta molk naj bi povedal vse, saj je pokazal, da stranka v teh vprašanjih ni bila sposobna zavzeti določenega stališča. Po mnenju *Slovenskega naroda* je bila SLS največja izdajalka slovenskega naroda, saj se ni sramovala sodelovanja »z našimi zunanjimi sovražniki, ki ščuvajo naše nepoučeno ljudstvo proti kraljevini in Jugoslaviji, ki propovedujejo separatizem ter priporočajo zavezništvo z veleizdajalskim tipom, kakoršen je g. Stjepan Radić«. ⁵¹

Ne Radić, ne pristaši HRSS, ne slovenski republikanci pa se niso kaj dosti ozirali na take in podobne napade *Slovenskega naroda*, temveč so se posvetili organizaciji stranke v Sloveniji. *Slobodni dom* je poročal o velikih skupščinah, ki so jih njihovi pristaši organizirali v Prekmurju, precej pogosto pa so Prekmurje obiskovali tudi poslanci HRSS, ki naj bi pomagali pri organizaciji dela ter na tem področju propagirali republikansko gibanje. ⁵² Odpor SLS, ki teh področij ni želela kar tako prepustiti radičevcem ter njen boj proti širjenju vpliva HRSS med tamkajšnjimi kmeti in delavci, so izzvali Radića, ki je izjavil, da »dasi so vsi popi delali z vsemi sredstvi za stranko g. Korošca, je vendar hrvatski republikanski pokret za vedno odvelj prostrana področja teh krajev mračnemu klerikalizmu in nadutemu fevdalizmu madžarskih grofov«. ⁵³ Ta izjava Stjepana Radića je še toliko bolj zanimiva glede na dejstvo, da je HRSS prav v tem času razmišljala o vstopu v Davidovićevo vlado, v kateri je bila zastopana tudi SLS, torej v času, ko naj bi bila Radić in Korošec s svojima strankama v bistvu zaveznika.

15. septembra 1924 je predsedstvo HRSS razpravljalo o vstopu stranke v Davidovićevo vlado. Po dvournem zasedanju so člani predsedstva sprejeli odločitev, da bo stranka v vlado stopila s štirimi poslanci. ⁵⁴ Seveda se je takoj odprlo tudi vprašanje sporazuma med Radićem in SLS. Krog okoli *Slovenskega naroda* je poudarjal, da je SLS vprašanje avtonomije vedno tretirala samo z »interslovenskega« stališča in svoja načela branila predvsem proti političnim krogom, ki so zagovarjali čim tesnejšo zvezo s Hrvati in Srbi. Po njihovem mnenju pa je SLS o vprašanju avtonomije Slovenije premalo razpravljala z drugimi, v prvi vrsti s Hrvati: »Diskusijo z brati Hrvati, zlasti z gosp. Radićem odklanja SLS z neko neverjetno opreznostjo, ni ji po godu zagovarjati avtonomijo Slovenije napram Hrvatski ter zlasti postaviti Hrvatom in gosp. Radiću temeljno, nadvse usodno vprašanje, kaj pravzaprav misli s svojim sporazumom, ki ga le enostransko poudarja, kakor da v Jugoslaviji gre samo za sporazum razdelitve

⁴⁹ Politične vesti, Slovenska republikanska stranka, SN, 21.6.1924, št. 140, str. 2.

⁵⁰ Stjepan Radić je brez dogovora z zavezniki odpotoval v Moskvo, kjer naj bi svojo stranko pridružil »organizaciji zelene internacionale«, s čimer je predstavnike opozicijskega bloka neprijetno presenetil, vladnim strankam pa vzbudil upanje, da ta njegova poteza pomeni konec opozicijskega bloka. Več o tem: Berberih-Slana, str. 120.

⁵¹ Sklepi Jugosl. Kluba, SN, 27.6.1924, št. 145, str. 1.

⁵² Iz HRSS, Prekomurje jednako za republiku i za Hrvatsku, SD, 18.6.1924, št. 25, str. 6; Iz Hrvatske Republikanske Seljačke Stranke, Velike skupštine HRSS u Prekomurju, SD, 27.8.1924, št. 35, str. 3.

⁵³ Politične vesti, Radić o dr. Korošcu, SN, 27.8.1924, št. 195, str. 2.

⁵⁴ Horvat, str. 205.

Jugoslavije na Srbijo in Hrvaško, ne pa tudi za ekzistenco Slovenije.« Po mnenju *Slovenskega naroda* naj bi določena znamenja dokazovala, da si je Radić prizadeval, da bi Hrvaški priboril čim večji obseg meja in zato naj bi s Srbi mešetaril za nekatere slovenske pokrajine, katere je želel videti v objemu hrvaške federacije. Zaradi tega je ta časnik Radiću postavil vprašanje, kaj namerava s slovenskimi kraji, ki jih hoče SLS »izpremeniti v avtonomistično zaokroženo, strankarsko in absolutistično upravljano Slovenijo«? Menili so, da bi bilo iz državnih, pa tudi iz gospodarskih interesov zaželeno, da bi bilo razčiščeno vprašanje razmerja Slovenije in Hrvaške ter da bi SLS razložila, kako si to razmerje zamišlja po sporazumu. Tudi Radić naj bi natančno povedal, ali bi Slovenija dobila enako samostojnost kakor Hrvaška ali Srbija, ali pa naj bi se Slovenci kot »planinski Hrvatje« enostavno pridružili Zagrebu.⁵⁵

Pa to vprašanje ni bilo dolgo aktualno. S svojim govorom na skupščini v Krašiču 28. septembra 1924, v katerem je Radić napadel poslanico, ki jo je ob tisočletnici hrvaškega kraljestva 20. avgusta izdalo 14 hrvaških škofov, se je Radić odmaknil od možnosti sklenitve kakršnegakoli sporazuma z SLS. Med drugim je namreč izjavil: »Jaz sem vam povedal, da nam popovi politično ne morejo škoditi, ali ne dopuščamo, da nas sramote in da bo pri nas kmalu tako, kakor na Kranjskem, kjer popje vprašujejo žene pri spovedi, kakšne liste čita njen mož oziroma kateri stranki pripada. Ako to ni popovska stranka, ji reče, da ni več njegova žena, to pa na tako prostaški način, da se tu ne more ponoviti. To je, vidite, največji greh proti Svetemu Duhu, je greh proti vsej naši prosveti in našemu napredku, a mi Hrvati tega ne dopustimo, ker nočemo biti druga Kranjska. Vsaka duša ima svojo ravno pot k Bogu. Po vsako dušo pridejo božji angeli, nikakor pa je ne vodijo v nebesa kaki popovski mešetarji.«⁵⁶

Pristaši političnega katolicizma so bili šokirani. Radićev govor so označili kot »bruhanje strastnega sovraštva« in hujskanje proti episkopatu. Tega po mišljenju *Slovenca* niso čisto nič omilili stavki, v katerih je poveljeval krščanstvo, saj naj bi to bile le že obrabljene Radićeve metode. *Slovenec* mu je zaradi tega sporočil, da Hrvati pač ne rabijo biti »druga Kranjska«, če tega ne želijo, da pa Radiću Kranjci prav nič ne zavidajo njegove Hrvaške, so pa s svojo Kranjsko čisto zadovoljni, še bolj pa bodo, ko se bo SLS izborila za avtonomijo Slovenije, katere nikoli ne bi zamenjali z Radićevo Hrvaško. Čestital pa mu je, da se je tako hitro in tako dobro znašel v vrstah slovenskih centralistov, kateri so v svojih časnikih z užitkom poročali o Radićevem govoru.⁵⁷

Slovenski narod je ocenil, da je v tem trenutku izbruhnilo pritajeno sovraštvo pristašev političnega katolicizma proti HRSS, ker so le-ti uvideli, da Radić ne želi sklenitve sporazuma pred volitvami ter da na teh volitvah namerava svojo akcijo razširiti tudi na Slovenijo, kar bi, kot so že večkrat poudarjali, najbolj škodilo SLS. Krog okoli *Slovenskega naroda* je ocenil, da bi lahko Radić kot najnevarnejši nasprotnik SLS odvezel vsaj 6 poslanskih mest. Zaradi tega naj bi bilo v politiki SLS opaziti povsem novo usmeritev, in sicer naj bi se začeli zavzemati za takšno politično kombinacijo, v kateri bi bili radićevci potisnjeni na stran in ne bi imeli nikakršnega vpliva niti na državno upravo niti na razvoj notranje-političnih dogodkov.⁵⁸ Po drugi strani pa naj bi bilo nemogoče, da bi Davidović in Radić zastopala kakršnekoli moderne ideje, če bi se pri tem opirala na, po mnenju *Slovenskega naroda*, »najhujši klerikalizem v Evropi«, ki naj bi celo komaj čakal trenutek, ko bi se lahko »razlil« po Hrvaški pa tudi po Bosni.⁵⁹ Zaradi tega je krog okoli *Slovenskega naroda*, čeprav je odločno zavračal

⁵⁵ Kaj je s sporazumom med Radićem in SLS?, SN, 21.9.1924, št. 216, str. 1.

⁵⁶ Politične vesti, Radićev napad na hrvaške škofo, S, 3.10.1924, št. 226, str. 2; Radićeva ofenziva proti »škofom in popom«, J, 1.10.1924, št. 231, str. 2.

⁵⁷ Politične vesti, Radićev napad na hrvaške škofo, S, 3.10.1924, št. 226, str. 2.

⁵⁸ Nova politična situacija, SN, 5.10.1924, št. 228, str. 1.

⁵⁹ Več o delovanju SLS med Hrvati v: Berberih-Slana, str. 282.

državnopravne zahteve HRSS, pozdravil Radićevo pravilno presojo ter odklonitev vsakega koraka hrvaškega episkopata, ki bi lahko pripomogel k vzpostavi organizacije političnega katolicizma na Hrvaškem.⁶⁰

Slovenski narod je poročal, da je uradni časnik Vatikana *Osservatore Romano* pisal o tem Radićevem govoru in ga obsodil ter izrazil mnenje, da bi bil že skrajni čas, da bi se Hrvati otresli pogubnega Radićevega vpliva. Seveda je ob tem takoj zbodel SLS rekoč: »Kaj poreko k temu slovenski klerikalci, ki so popolnoma zlezli pod pazduho Stjepana Radića? Ali bo škof Anton Bonaventura še trpel, da bo komandiral Radić njegovo armado, ki je zbrana v SLS, oni Radić, ki ga proklinja papeževo glasilo in pravi o njem, da se morajo katoliki osvoboditi njegovega vpliva.«⁶¹ In vendar se je razpoloženje SLS proti Radiću po teh dogodkih spremenilo, kar je opazil tudi *Slovenski narod*, ki je menil, da si je Radić jezo SLS nakopal šele potem, ko je za to sprejel »navodila« iz Vatikana.⁶² V resnici pa se je za tem skrivalo veliko več, saj je prav v tem času, tudi zahvaljujoč številnim Radićevim nepremišljenim izjavam, padla Davidovičeva vlada, kar mu SLS ni mogla oprostiti.⁶³

Časnik Hrvaškega bloka *Hrvat* je v enem svojih člankov ocenil, da se je *Slovenec* prena-glil, ko je trdil, da je Radić s svojimi govori razbil parlamentarno večino in opozicijski blok. *Slovenec* naj bi po mnenju tega blokaškega časnika s svojim »razburjenim krikom« le poskušal izničiti vpliv Stjepana Radića na slovensko politično sceno. *Slovenski narod* je dodal še, da bodo pristaši SLS svoje mnenje znova spremenili, čim jim bo Radić zagrozil, da bo na naslednjih volitvah svoje kandidate postavil tudi na slovenskem ozemlju. »Klerikalcem« naj bi se tresle hlače pred Radićem, ker so se zavedali, da Radić v Sloveniji ne bo škodoval »napredni stvari«, tudi če bi postavil svoje kandidate, škodoval bi lahko le SLS.⁶⁴

Ta strah naj bi bil tembolj upravičen, ker se je v Sloveniji Združenje slovenskih avtonomistov, katero je dve leti prej ustanovila Prepeluhova skupina, pretvorilo v izrazito avtonomistično usmerjeno Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev. Idejni vodja je bil seveda Albin Prepeluh.⁶⁵ Na sestankih zaupnikov 12. oktobra na Ptuju in 19. oktobra v Ljubljani je bila sprejeta naslednja resolucija: »Zaupniki izjavljajo, da dobro razumejo in odobravajo odločno borbo hrvatskega republikanskega kmečkega naroda za svojo svobodo. Ker so splošni interesi hrvatskega in slovenskega naroda isti in skupni ter ima hrvatski in slovenski republikanski ljudski pokret tudi politične in socialne cilje, ki jih je mogoče izvojevati le s složnim skupnim nastopom slovenskih in hrvatskih kmetov in delavcev, izjavlja zbor zaupnikov, da stopa slovenska republikanska stranka s sedežem v Ljubljani v federativno zvezo s HRSS, ki ima svoj sedež v Zagrebu.«⁶⁶ Glasilo te stranke je postal *Avtonomist*, ki se je prekrstil v *Slovenskega republikanca*. Stranka si je nadela uradno ime Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, glavni vodji stranke pa sta postala Albin Prepeluh in dr. Karel Lončar. Krog okoli *Slovenskega naroda* je menil, da bo Radić s to podružnico svoje stranke Korošca in njegovo SLS držal v šahu, da ne bi mogli nikoli več nastopiti proti njegovi volji.⁶⁷

⁶⁰ Radić, klerikalizem in državna regeneracija, SN, 5.10.1924, št. 228, str. 1.

⁶¹ Politične vesti, Vatikan proti Radiću, SN, 24.10.1924, št. 244, str. 2.

⁶² Politične vesti, Klerikalci, Vatikan in Radić, SN, 26.10.1924, št. 246, str. 2.

⁶³ Več o tem: Berberih-Slana, str. 131.

⁶⁴ Politične vesti, Radićevo glasilo proti »Slovincu«, SN, 28.10.1924, št. 217, str. 2.

⁶⁵ Perovšek Jurij, Liberalizem in vprašanje slovenstva, Ljubljana 1996, str. 206; Perovšek Jurij, Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, Nova Revija, 1989, letnik VIII., št. 81/82 (dalje: Perovšek, Prepeluh), str. 195.

⁶⁶ Dve zgodovinsko pomembni pol. konferenci, A, 24.10.1924, str. 1; Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 102.

⁶⁷ Politične vesti, Radićevo glasilo proti »Slovincu«, SN, 28.10.1924, št. 217, str. 2; Politične vesti, Podružnica Radićeve stranke v Sloveniji, SN, 26.10.1924, št. 216, str. 2; SRS, H, 31.10.1924, št. 1396, str. 1.

1. novembra 1924 je imel Radić na seji zagrebške organizacije HRSS govor, ki je dvignil zelo veliko prahu, predvsem znotraj SLS. *Slovenec* je ocenil, da je bil ta govor nedopusten, saj naj bi v trenutku, ko so vodje ožjega bloka v Beogradu poskušali napraviti vse, da se ta blok čimbolj uveljavi, prišel Radić, se odrekel bloku, ga napadel in naznanil, da bo proti članicam bloka zavzel najostrejšo opozicijo. *Slovenec* je še dodal: »In to je storil Radić brez točnih informacij o položaju čisto brez skrupulov in je lahkomišno razbil blok s pretnjo, da prekine vse zveze s političnimi prijatelji, ki so se dosedaj kljub njegovim ekstraturam držali lojalno širšega bloka. Kakor v zasmeh SLS in Spahovim muslimanom pa je še pretil, da bo zmlél Spahovce in SLS, ako ne gredo v tisti federalistični blok, ki ga sam ni hotel«. Radić naj bi, po mnenju *Slovenca* vsakič pred volitvami prekinil zveze s svojimi zavezniki samo zaradi tega, da bi imel pri volitvah proste roke.⁶⁸

Vodstvo SLS je bilo očitno razburjeno, saj naj bi Radić po izbruhu svoje »nepreračunljive, nebrzdane in vseh mogočih protislovij polne narave« razbil solidarnost med strankama. Menili so, da Radić ni bil zrel za politika, saj je bil preveč nestalen: »Danes proglašá kvazi-boljševiško republiko, jutri se pred grofom Begouenom izjavi praktično za monarhijo, samo da je po angleškem vzorcu, pojutrišnjem pa zopet napada monarha na način, ki je v popolnem protislovju z angleškimi običaji. Danes je g. Radić navdušen za delavsko stranko, jutri se hvali, da ima svoje najboljše prijatelje med konservativnimi lordi. Danes hvali krščanske tradicije angleških laburistov, jutri spuščá framasonske fraze. In tako dalje. G. Radić se je s svojo demagoško, nestalno in od ene skrajnosti do druge nihajočo miselnostjo za današnje čase preživel, in kar imenuje na sebi načelnost, ni nič drugega, kakor velika samoprevara njegove prenapete samozaljubljenosti. Sedanji trenutek rabi ljudi drugačne politične miselnosti in kova: ljudi, ki pozabljajo nase in se znajo brzdati, mož, ki svoja načela v vsakdanjem neumornem delu vztrajno udeležujejo in brez potrebe ne bleščijo z duhovitostmi, ki se izkažejo v dejanskem življenju kot prazna pena, politikov, ki imajo pred očmi en cilj, ne pa tisoč fantomov«. ⁶⁹

Slovenski narod je, razen namigov, da je Radić tepec in strahopetec, najbolj zabaval komentatár *Slovenca*, da iz Radića govori »vinski duh«. Javna skrivnost naj bi namreč bila, da je Radić svoje »najboljše« govore imel v vinjenem stanju. Čeprav je bilo to sicer strašno, je zapisal *Slovenski narod*, pa do tega napada *Slovenca* tega niso javno objavili niti najhujši Radićevi sovražniki: »Slovenec je prvi, ki to ugotavlja o svojem zavezniku, ki ga je še nedavno tega koval v zvezde in ga predstavljal slovenski javnosti kot poosebljeno pamet in politično modrost. In sedaj označuje istega Radića za moža, ki ga sploh ni jemati za resnega, ker itak govore iz njega samo – vinski duhovi«. Ob takih napadih SLS na Radića je pisec članka ocenil, da je bilo vsako sodelovanje in vsaka podpora SLS Radiću v preteklosti nadvse vprašljiva.⁷⁰

Radić je vse to ignoriral in še naprej utrjeval organizacijo tako HRSS kot Prepeluhove SRSKD. S tem ciljem so bili organizirani številni republikanski shodi. Velik pomen so pripisovali skupščini, ki so jo organizirali v Lendavi, okrajno glavarstvo pa jo je prepovedalo. Ker je bila skupščina prijavljena osem dni pred tem, prepovedana pa je bila šele dan pred dogodkom, je dr. Juraj Krnjević ocenil, da je bila skupščina prepovedana šele, ko je okrajno glavarstvo ugotovilo, da se je namerava udeležiti veliko število pristašev ter naj bi na tak način poskušalo onemogočiti »manifestacijo moči« HRSS v Prekmurju. Kljub temu pa se je na dan skupščine zbrala velika množica, Krnjević pa je poklical velikega župana v Maribor in od njega dobil dovoljenje za izvedbo skupščine, vendar pa so zborovalce obkrožili tako vojska

⁶⁸ Radićev »veliki govor« v Zagrebu, S, 4.11.1924, št. 252, str. 2; Radićev prelom z blokom, S, 4.11.1924, št. 252, str. 1.

⁶⁹ Jasna načela, S, 5.11.1924, št. 253, str. 1.

⁷⁰ Politične vesti, Poštene levite bere danes, SN, 5.11.1924, št. 253, str. 2.

kot žandarji. Krnjevič je v svojem sporočilu s skupščine zapisal, da so bile prekmurske oblasti pripravljene storiti prav vse, da bi Prekmurje odtujile Hrvaški, vendar pa naj bi bilo Prekmurje preko politike HRSS vsak dan močnejše povezano s Hrvati.⁷¹

Pristaši SLS so trdili, da se Radića ne boje, saj naj bi vse simpatije, ki jih je v preteklosti pridobil v obmejnih krajih in v Prekmurju, že zdavnaj zapravljal s svojo spreminjajočo se politiko, v kateri naj bi se zrcalila njegova neiskrenost in trmoglavost. Prepričani so bili, da se bo na prihodnjih volitvah Radić sam prepričal, da »mi Slovenci pojmujeemo svojo lastno narodno individualnost, suverenost in samostojnost, tudi v smeri avtonomne slovenske politike, ki noče pod noben jarem, tudi ne pod Radićev«. ⁷²

Medtem ko se je *Slovenski narod* zabaval nad govoricami, da je Radić, ki je nepričakovano izginil, pred novo Pašić-Pribičevićevo vlado pobegnil v tujino⁷³ ter o njem pisal kot o neodgovornem strahopetcu⁷⁴, je odjeknila novica, da se dr. Korošec pogaja s HRSS. Konec novembra so namreč v Zagrebu pričakovali prihod dr. Korošca, ki naj bi se kljub vsemu z voditelji HRSS dogovoril o skupni volilni akciji. Ta akcija je bila obsojena na neuspeh, saj je HRSS od Korošca zahtevala intervencijo pri Hrvatski pučki stranki (dalje HPS), da ta na Hrvaškem ne bi postavila svojih kandidatov za volitve. Ker pa so bili odnosi med SLS in HPS v tem času precej hladni, predvsem zaradi političnega sodelovanja Korošca z Radićem, je bilo le malo možnosti, da bi dr. Korošec s svojo intervencijo karkoli dosegel. S tem se je takoj zmanjšala že tako mala možnost volilnega sporazuma, ki pa je postala še manjša, ko je vodstvo HRSS, kljub izjavi dr. Krnjevića, da HRSS nikjer ne bo nastopila proti svojim zaveznikom iz federalističnega bloka, sprejelo sklep, da bo v Sloveniji na volitvah podprlo kandidate SRSKD. ⁷⁵

Ko je dr. Maček kot predstavnik HRSS podpisal komunike s seje federalističnega bloka, v katerem je bilo zapisano, da se bodo stranke bloka na volitvah medsebojno podpirale⁷⁶, je Stjepan Radić v *Slobodnem domu* objavil »Izborne obaviesti za sve organizacije i pristaše HRSS«, v katerih je zapisal: »V Sloveniji HRSS ni delovala direktno, vendar pa je duh Matije Gubca s programom mirotvorne kmečke republike do danes zajel celo Prekmurje, celotno južno Štajersko in vso Belo Kranjsko. S pomočjo tega duha izbrana četa slovenske republikanske inteligence že več kot pol leta organizira slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev, s katero bo HRSS sporazumno postavila kandidate tako na Štajerskem kot na Kranjskem. S Slovensko ljudsko stranko, katero vodi dr. Korošec, ne bo nikakršnega volilnega sporazuma, ker ta stranka ni republikanska, vendar s strani HRSS proti njej ne bo nobene volilne borbe niti kakršnih volilnih napadov, ker ta stranka iskreno, pošteno in pogumno zastopa samoodločbo slovenskega naroda ter nedeljivost in samostojnost Slovenije. Dr. Korošec kot pameten politik zelo dobro ve, da pet, šest in deset republikanskih poslancev ne bo niti najmanj oslabilo, ampak samo še ojačalo položaj in dvignilo ugled slovenskega naroda v Beogradu in v svetu«. ⁷⁷

⁷¹ Gdje su sve bile skupštine dne 26. listopada, SD, 29.10.1924, št. 44, str. 3–4; Situacija, H, 27.10.1924, št. 1392, str. 1.

⁷² Politične vesti, Klerikalci se Radića ne boje, SN, 7.11.1924, št. 255, str. 2.

⁷³ 6. novembra 1924 je kralj postavil novo vlado s Pašićem in Pribičevićem na čelu. Stjepan Radić, katerega so zavezniki obtoževali, da je s svojimi nepremišljenimi izjavami onemogočil obstoj Davidovićeve vlade, je v očitnem strahu pred vrnitvijo Pašića in Pribičevića na oblast izginil neznano kam. Več o tem: Berberih-Slana, str. 142–155.

⁷⁴ Politične vesti, Stjepan Radić pobegnil, SN, 8.11.1924, št. 256, str. 2; Politične vesti, Junak pa tak!, SN, 8.11.1924, št. 256, str. 2.

⁷⁵ Dr. Korošec se pogaja s HRSS, SN, 16.11.1924, št. 263, str. 1; Volivna taktika HRSS, S, 9.11.1924, št. 257, str. 1.

⁷⁶ 10. dan apsolutizma, Uzajamna potpora stranaka bloka u izborima, H, 19.11.1924, št. 1411, str. 1.

⁷⁷ Izborne obaviesti za sve organizacije i pristaše HRSS, SD, 19.11.1924, št. 47, str. 2–4; HRSS u izborima, H, 19.11.1924, št. 1411, str. 2; Radić vabi narodne manjšine, SN, 20.11.1924, št. 266, str. 1; Radić zahteva republiko, SN, 20.11.1924, št. 266, str. 1.

Seveda SLS tega ni sprejela z odobravanjem. Na volilnem shodu SLS v Ljudskem domu v Ljubljani 23. novembra je Korošec med drugim dejal: »Da je politika SLS bila dobro usmerjena in dobro izpeljevana, ta kompliment nam je napravila tudi Radićeva stranka v 'Slobodnem domu'. Ne dopade pa se Radiću, da naša stranka ni republikanska. Vidi se, da Radić, ako tako govori, ne pozna niti programatičnega stališča naše stranke, kakor se je ponovno, zadnjikrat v Celju, formuliralo, niti faktičnega razpoloženja v njej. Poslednji dogodki so tako vplivali kakor na druge tako tudi na naše pristaše, da lahko rečemo, da je med nami več in bolj resničnega ter resnega republikanstva, nego ga je zadnji čas bilo v Radićevi stranki, kjer so kar iz rokava sipali različne monarhistične formule«. Dodal je, da Radićeva stranka nikoli ne bo slovenska stranka. Dva glavna cilja HRSS naj bi po njegovem bila: 1. »Priboriti si s Slovenci Prekmurje ter ga uvesti v hrvatski narodni in kulturni krog« ter 2. »vpreči Slovence v svoj hrvaški voz«. Korošec je natančno poudaril, da bodo vsi Slovenci, ki bi Radiću pri tem pomagali, izdajalci dela slovenske zemlje, izdajalci Prekmurja.⁷⁸

Slovenec je poudaril, da je bila SLS vedno najodločnejša nasprotnica politične neiskrenosti in nedoslednosti, ki je izvirala iz golega pohlepa po moči. Zaradi tega je odločno zavrnila Radićevo težnjo po hegemoniji, po absolutni nadvladi HRSS in njega samega, še posebej v času, ko sta se slovenski in hrvaški narod borila za svojo narodno individualnost, politično in kulturno samostojnost ter demokratičen sporazum. Mož, ki se je boril za samostojno Hrvaško in terjal, naj Srbi spoštujejo, kar je hrvaškega, ne bi smel posegati v tuje, je menil *Slovenec*. Radićevo poseganje v volilni boj izven hrvaških meja je po mnenju SLS nepotrebno slabilo blok narodnega sporazuma, hkrati pa naj bi bilo v nasprotju z načeli programa HRSS. *Slovenec* je poudaril, da je Prekmurje slovensko in kakor SLS ni sestavila volilnih list npr. v Zagorju, tako tega Radić ne bi smel narediti v Prekmurju. Radićeve obljube o »prekmurški republiki« so Slovenci imenovali »navadna debela demagogija«, ki naj bi služila samo njegovim hegemonističnim ciljem, pri tem pa naj bi računal na »politično neizšolanost komaj od mažarskega robstva osvobojenega ljudstva«.⁷⁹

Enako sporočilo je SLS poslala tudi Prepeluhu, ki je bil po njihovem mnenju le orodje v Radićevih rokah. Poudarili so, da je vse, kar je v programu SRSKD dobrega, le prevzeto iz programa SLS, ki je bila tradicionalno slovenska ljudska in socialna stranka, zato naj bi bilo možno SRSKD označiti le kot »slovenstvu škodljivo kaprico«. SRSKD so opozorili, da jih Radić le izkorišča in da jih bo, ko bo dosegel svoje cilje, pustil na cedilu. Radić naj bi v svojem cilju – hrvaški nadvladi v Sloveniji – zvesto posnemal svoje nasprotnike, »Velesrbe«. Pri tem je SLS omenila, da so oblasti v Beogradu takoj po združitvi v Kraljevino SHS Slovincem nudile Medjimurje, da bi tako sprle Slovence in Hrvate. Vendar pa je SLS, kar so posebej poudarili, to ponudbo zavrnila, saj naj si ne bi želela lastiti ničesar, kar ni bilo slovensko in kar bi uničilo odnose med Slovenci in Hrvati. V nasprotju s tem pa je bil Radić daleč od takšne lojalnosti, je zatrdil *Slovenec* in vso zavedno slovensko ljudstvo naj bi v en glas obsojalo njegovo politiko, ki ni združevala, ampak razdvajala, ki je ustvarjala konflikte, namesto da bi pospeševala sporazum. In to slovensko ljudstvo naj bi na prihodnjih volitvah pokazalo, da želi o sebi odločati samo, da druge spoštuje, vendar pa ne bo dopustilo, da bi jim drugi narekovali politične smeri. *Slovenec* je še dodal: »Odklanjamo velesrbstvo, ravno tako odločno pa odklanjamo tudi hegemonijo, s katero hoče Radić spraviti Slovence pod svoj šovinistični hrvatski klobuk«.⁸⁰

⁷⁸ Volivni govor dr. Korošca, S, 25.11.1924, št. 270, str. 1; Mikuž, str. 300.

⁷⁹ Da si bomo na jasnem!, S, 23.11.1924, št. 269, str. 1.

⁸⁰ Prav tam.

Vendar pa je, po pisanju *Slovenca*, SLS s strani HRSS grozila še večja nevarnost, kot je bilo misliti, vendar tokrat ne po Radičevi krivdi, ampak ob pomoči slovenskih liberalcev. Ko je bilo v Beogradu znova načeto vprašanje uporabe zakona o zaščiti države nad HRSS, sta Pribičević in Gregor Žerjav zagovarjala idejo, da bi na Hrvaškem HRSS dovolili, da vloži končane volilne liste, šele potem pa bi stranko prepovedali in razveljavili volilne liste, da bi tako volivcem preprečili ustanovitev nove stranke z istimi idejami. Vendar je Žerjav svoje stališče ob vrnitvi v Ljubljano delno spremenil, in sicer je predlagal, da naj na volitvah v Sloveniji Radičeve oz. Prepeluhove stranke ne bi preganjali, ampak naj bi jo celo podpirali. O tem naj bi Žerjav poročal na sestanku s Pribičevićem, Wilderjem in Lukinićem. Žerjav naj bi takrat že imel izdelan načrt podpore slovenskim republikancem, predložil pa naj bi tudi sporazum, ki ga je v Ljubljani sklenil s SRSKD. Ta načrt, katerega obstoj naj bi dopisniku *Slovenca* potrdili tudi nekateri radikalski ministri, naj bi bil sprejet z namenom, da bi razbili »enotno fronto slovenskega ljudstva« in uničili njegovo politično moč in veljavo.⁸¹

Kakorkoli že, HRSS ni nameravala odstopiti od sodelovanja s SRSKD. Dr. Krnjević je izjavil, da je »politika drobtin«, ki jo je uvedel Korošec, doživela popoln neuspeh in slovenski volivci naj bi iskali uspešnejša sredstva v boju proti korupciji in nasilju. In prav ti volivci naj bi pozvali HRSS naj kandidira v Sloveniji. Vodstvo HRSS je dnevno sprejemalo povabila slovenskih kmetov, je zatrdil Krnjević in dodal: »Mi nismo nikdar poskušali dobiti vodstva slovenske politike v svoje roke. Mi smo vedno zastopali stališče, da je bolj zdravo, če slovensko politiko vodijo Slovenci sami. Kmečko republikansko gibanje ima iz dneva v dan v Sloveniji več pristašev in ti od nas zahtevajo, naj tam nastopimo neposredno z listo HRSS. Karakteristično je za to slovensko razumevanje, da narod z mnogih strani od nas to zahteva, čeprav obstaja Slovenska republikanska stranka, ki stoji na enakem socialnem in republikanskem programu kot HRSS.«⁸² V zvezi s tem so se začele širiti govorice, da bo Radić kandidiral tudi v sami Ljubljani, kar je *Slovenski narod* komentiral le z besedami: »Nimamo nič proti temu. Le naj kandidira, nekaj bedakov ujame vendar le na svoje limanice in oškoduje s tem svoje klerikalne zaveznike... Ako je torej Radiću ležeče na blamaži, naj le poskusi s svojo kandidaturo v Ljubljani.«⁸³

SRSKD se je vedno bolj povezovala s HRSS. Stranka je na svoji seji 30. novembra 1924 v Zidanem Mostu razglasila federativno zvezo s HRSS. Seveda je ta dogodek nadvse zanimal SLS, še posebej, ker naj bi Prepeluh že v otvoritvenem govoru napadal SLS in blatil dr. Korošca. Svoje pristaše je pozval, naj sprejmejo volilni boj, ki jim ga je napovedala SLS. Vendar je Prepeluh naredil napako, ko je izjavil, da je njegov državnopravni cilj »samostojna država, država z republikansko vladavino, s sedežem v Zagrebu«. Ker naj bi Prepeluh po reakcijah prisotnih ugotovil, da je preveč očitno pokazal svojo »hlapčevsko vlogo«, ni želel nadaljevati s to temo in je prešel na vprašanje organizacije stranke. Po mnenju *Slovenca* je bil Prepeluhov govor bolj podoben poročilu predsednika bankrotiranega podjetja kot pa vodje mladega političnega gibanja.⁸⁴ *Slovenski Republikanec* je v svojem poročilu s seje o govoru dr. Prepeluha zapisal le, da je le-ta poudaril, da »pokret hrvaške republikanske kmečke stranke že davno ni več samohrvaški, ampak je obče človeški in zato socialen« ter da je govoril o spletkah političnih nasprotnikov slovenskih republikancev proti njim.⁸⁵

Seje sta se udeležila tudi podpredsednik HRSS dr. Vlatko Maček ter tajnik HRSS dr. Krnjević. Dr. Maček naj bi v svojem govoru predvsem napadal SLS, vendar pa naj bi

⁸¹ Naklepi vladnih komisarjev, S, 15.11.1924, št. 262, str. 1.

⁸² HRSS, Korošec in Spaho, H, 27.11.1924, št. 1418, str. 1.

⁸³ Politične vesti, Radić namerava kandidirati tudi v Ljubljani, SN, 29.11.1924, št. 274, str. 2.

⁸⁴ Seja glavnega odbora SRS na Zidanem mostu, S, 6.12.1924, št. 279, str. 2.

⁸⁵ Seja glavnega odbora SRS v Zidanem mostu, SR, 5.12.1924, št. 49, str. 1.

zaradi tega prišel v konflikt z zastopnikom iz Bele krajine, ki je poudaril, da nihče ne sme napadati slovenske duhovščine. Eden izmed udeležencev, neki dr. Lackner, pa je poudaril, da je boj proti SLS škodil samo in predvsem SRSKD. Še večje težave naj bi povzročil dr. Krnjevič, ki je na začetku govora poudarjal ozko vez med slovenskimi in hrvaškimi republikanci, potem pa je, tako je trdil *Slovenec*, zatrdil, da je SRSKD le del HRSS, le del Radičevega gibanja, da je popolnoma odvisna od HRSS ter da morajo Prepeluhove volilne liste dobiti znak HRSS. Dodal naj bi še, da bo HRSS Slovincem pustila nekaj samostojnosti, da pa je Prekmurje izključno hrvaško, saj naj bi mu vsi prebivalci Prekmurja, ko je potoval po tem območju, izjavili, da so Hrvati. Zaradi njegovih trditev so odločno protestirali Prekmurci, ki so se seje udeležili, z besedami: »Republikanci smo, toda Hrvatje nismo bili, nismo in nočemo biti! Smo in ostanemo Prekmurci! Proč s hrvatsko malho!«⁸⁶

Na seji je ponovno prišlo do spora v zvezi z volilnimi listami. Zbor je namreč za nosilca list določil Stjepana Radića za Štajersko ter Albina Prepeluha za Kranjsko. Za okrajnega kandidata je bil določen le g. Oblak iz Smlednika pri Kranju, in sicer kot kandidat za Gorenjsko. Vendar pa so zaradi tega protestirali Prekmurci in zahtevali, da morata dva Slovence kandidirati kot nosilca list HRSS na Hrvaškem, če že kandidira Radić v Sloveniji. Vendar pa jim vodje SRSKD niso pustili do besede, je trdil *Slovenec*, ki je menil, da je bila skupščina popolna polomija in je precej zmanjšala navdušenje med slovenskimi republikanci.⁸⁷

Slovenski Republikanec je zanikal poročilo *Slovenca* ter SLS očital, da so v SRSKD poslali vohuna, ki naj bi si celo prizadeval, da bi postal poslanec te stranke, hkrati pa naj bi bil še vedno v dobrih odnosih z vodstvom SLS. Ker je bilo vodstvo SRSKD opozorjeno, tega »vohuna« ni več niti povabilo na sejo, pa je vendar prišel in ker ni prišel do zaželjene kandidate, je trdil *Slovenski Republikanec*, naj bi *Slovincu* napisal popolnoma lažno poročilo.⁸⁸ *Slovenec* je to zanikal in zatrdil, da so bili ljudje, ki so bili v Zidanem Mostu, nadvse razočarani in tega niso niti poskušali skriti. Zgodbo naj bi *Slovincu* po objavi potrdil eden izmed udeležencev, ki pa je zatrdil, da je bilo na zborovanju še huje, kot je to objavil časnik *Slovenec*.⁸⁹

Po mnenju *Slovenskega naroda* SLS nikakor ni mogla preboleti udarca, ki ga je politični katolicizem doživel s tem, da je Radiću pomagal ustanoviti podružnico njegove stranke v Sloveniji. Ta podružnica naj bi SLS postala trn v peti, ker ji v boju proti njej niso mogli očitati ne korupcije, ne centralizma, ne nasilja, ne reakcionarnosti. In tako naj bi Koroščevi republikanci, kot je poudaril sam Korošec v svojem govoru v Celju, na volitvah nastopili v najostrejšo opozicijo Prepeluhovemu republikanizmu.⁹⁰

Slobodni dom, časnik HRSS, je užival v pisanju Prepeluhovega časnik *Slovenski Republikanec*, saj je menil, da je v prah in pepel spremenil vse laži in klevete »popovskih« časnikov. Predstavnike SLS naj bi bilo zaradi tega in zaradi republikanskega gibanja v Sloveniji že tako strah, da si ni znala pomagati na drug način, kot pa z lažjo. Prav njeno vodstvo naj bi bilo avtor govoric, da bo Albin Prepeluh na volitvah kandidiral proti Radiću, tako kot je to pred dvema letoma naredil Novačan. Potrebno je opozoriti na dejstvo, da je bila zgodba o prepiru glede nosilcev kandidatnih list na zborovanju v Zidanem Mostu precej podobna tisti o prepiru z Radićem. Vendar pa je *Slobodni dom* zatrdil, da Prepeluh, ki naj bi bil republikanec že več kot 20 let (!), ne bo proti »popovcem« iz kakšne častihlepnosti ali kljubovanja, ampak iz prepričanja, da je to narodna dolžnost in potreba.⁹¹ *Slovenec* je sicer zanikal, da je kdaj trdil,

⁸⁶ Prav tam, str. 3.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ *Slovenec* zopet potegnen!, SR, 12.12.1924, št. 50, str. 2–3.

⁸⁹ Politične vesti, Zadrega in blamaža, S, 7.12.1924, št. 284, str. 3.

⁹⁰ Politične vesti, So si že v laseh, SN, 7.12.1924, št. 280, str. 2.

⁹¹ Što pišu slobodne novine, »Slovenski Republikanec«, SD, 10.12.1924, št. 50, str. 3.

da bo Prepeluh kandidiral proti Radiću, ampak naj bi mu samo očitali, da je zlezel pod Radićevo okrilje in priznal hrvaško hegemonijo nad Slovenci.⁹² *Slovenski narod* pa je samo zajedljivo dodal: »Srečna slovenska zemlja, ki nosi tako poštenega, marljivega, skromnega in idealnega 20letnega republikanca!«.⁹³

11. decembra 1924 so se v Celju še enkrat zbrali zaupniki SLS, da bi dokončno potrdili kandidate za volitve. Dr. Korošec se je v svojem govoru znova ozrl po trenjih med SRSKD in Radićem na eni ter SLS na drugi strani. Dejal je, da je Albin Prepeluh v *Avtonomistu* zelo dolgo zagovarjal slovensko avtonomijo in zaradi tega bi lahko sklepali, da ve kaj to pomeni, vendar pa so se zmotili. To je poskušal dokazati z dvema primeroma: slovenska avtonomija je zemljepisno obsegala tudi Prekmurje, vendar pa so ga Prepeluhovi »politični krušni očetje« – Radić in HRSS – želeli priključiti Hrvaški, kar je Prepeluh podpiral; SLS si je samostojno Slovenijo predstavljala kot državo s središčem v Ljubljani, kar naenkrat pa je na sestanku SRSKD postalo jasno, da bi morala Slovenija postati del Hrvaške z Zagrebom kot glavnim mestom. Korošec je dodal: »Zagreb nam je mil in drag, a Ljubljana je ljubljena naša matuška. Kdor tega ne razume, ne razume slovenske duše, je zgubil živo zvezo s slovenskim narodom, je postal priprega Radićevega voza na Slovenskem«. Poudaril je še, da se je tudi SLS že skoraj dve leti v vseh važnih političnih vprašanjih sporazumevala z Radićem, pa je za razliko od Prepeluha vseeno ostala samostojna, neodvisna in ni prodala ne slovenske zemlje ne slovenskega ponosa.⁹⁴

Slovenec je komentiral, da je Radić Prepeluhu končno oblekel »hrvaško košuljo in ga spravil pod hrvaški klobuk«. Kljub vsem demantijem *Slovenskega Republikanca*⁹⁵ in Prepeluhovim izjavam, da je SRSKD slovenska stranka, pa je *Slobodni dom* objavil, da »kandidira HRSS (Hrvatska republikanska seljačka stranka) v Sloveniji v obeh okrožjih«. V volilnem okrožju Maribor-Celje je bil kot nosilec liste imenovan Stjepan Radić, v volilnem okrožju Ljubljana-Novo mesto pa je nosilec »liste HRSS« Albin Prepeluh. Torej je bilo poročilo s shoda v Zidanem Mostu, kakor je ugotovil *Slovenec*, le resnično.⁹⁶ *Slovenski Republikanec* pa je ob tem zatrdil, da je Stjepan Radić postal nosilec liste za Štajersko šele, ko so to na seji v Zidanem Mostu soglasno zahtevali vsi prisotni, da pa je isti odklonil prošnjo kranjskih republikancev, naj postane tudi nosilec liste na Kranjskem.⁹⁷

Slovenec je v predvolilnem boju Prepeluha obtožil tudi sodelovanja s slovenskimi liberalci. Njihov skupni cilj naj bi bilo uničenje SLS, od česar bi obe strani imeli koristi. Zato naj bi liberalci dali prosto pot Prepeluhu, Prepeluh pa Žerjavu, skupaj pa sta složno napadala SLS. Vendar je *Slovenec* menil, da Slovenci, ki resnično želijo politično samostojnost slovenskega naroda, nikoli ne bi volili Albina Prepeluha, saj si je ta prizadeval, da Slovenija postane le velika županija hrvaške republike, v kateri bi jim vladal Radić. Zaradi tega je SLS Prepeluhu sporočila, da si bodo Slovenci sami utrdili svojo samostojno Slovenijo, brez raznih Prepeluhov in Radićev, ki naj bi do tedaj pokazala le, da znata dobro poskrbeti zase, ne pa za Slovenijo. Po mnenju SLS se je Prepeluh zaman trudil, da bi dokazal, da se ni prodal Radiću ter da Radiću ni pomagal osvojiti Prekmurja. Prav tako naj bi Prepeluh poskušal zamolčati resnico, da SRSKD v pripravi na naslednje volitve v resnici sploh ni kandidirala, ampak naj

⁹² Politične vesti, Pod hrvatsko komando, S, 13.12.1924, št. 284, str. 3.

⁹³ Politične vesti, »Slobodni dom« o Prepeluhu, SN, 13.12.1924, št. 284, str. 2.

⁹⁴ Zbor zaupnikov SLS, S, 12.12.1924, št. 283, str. 1–2.

⁹⁵ Dnevne vesti, Halooo – Hrvatje so v deželi!, SR, 26.12.1924, št. 52, str. 2; Dnevne vesti, Tepen bo, SR, 26.12.1924, št. 52, str. 3; Dnevne vesti, Iz »Slovenca«, SR, 26.12.1924, št. 52, str. 3.

⁹⁶ Politične vesti, Kdo je koga potegnil, S, 18.12.1924, št. 288, str. 2; Kandidatske liste HRSS, SN; 18.12.1924, št. 288, str. 1.

⁹⁷ Dnevne vesti, Halooo – Hrvatje so v deželi!, SR, 26.12.1924, št. 52, str. 2.

bi kandidirala le HRSS, Prepeluh in drugi slovenski republikanci pa so bili le Radićevi mandatarji. Prepeluh naj bi se, enostavno povedano, obračal »kakor zapiha Radić«, takšnih »vetrnic« pa Slovenci prav gotovo ne bodo volili, je bil prepričan *Slovenec*.⁹⁸

Slovenca je očitno skrbela prihodnost Prekmurja, saj je temu vprašanju posvečal veliko število člankov. V enem izmed njih je bilo zapisano: »Šele sedaj, ko so za silo premagane prve poteškoče dveh skozi tisoč let ločenih slovenskih zemelj, sta prišla Radić in Prepeluh z mislijo, da je treba, da postanejo Prekmurci Hrvati. Prekmurci so se vedno zavedali kot Slovenci in to zavest izpovedovali v pismu in govoru /.../ Tudi v časih, ko je madžarski pritisk bil najhujši, so se prekmurški Slovenci držali formule: Ogrska nam je domovina, slovenščina pa naša materinščina. In pri ljudskih štetjih so se pogumno priznavali za Slovence. Radić lovi mandate za svojo stranko, kjer more. Tudi po Slovenskem. Njegova zamisel je, da bi Slovenci nadomestili one Hrvate, kateri bi pri novi ureditvi države prišli v takozvano srbsko interesno sfero. Slovenci bi naj prišli pod Hrvate in njihovo glavno mesto naj bi bil Zagreb. S Prekmurjem pa ima Radić še svoje posebne namene. Prekmurci bi se morali brezpogojno jezikovno in upravno podvreči Hrvatom ter jim služiti kot most do Avstrije. Glasovanje pri sedanjih volitvah v Prekmurju hoče smatrati kot plebiscit, da li hočejo Prekmurci ostati Slovenci ali se dati pohrvatiti. Glasovanje za Radića in Prepeluha po celi drugi Sloveniji pa bi naj bila izjava, ali so Slovenci v bodočnosti voljni iti pod hrvatsko hegemonijo ali ne«. ⁹⁹

23. decembra 1924 je Pašić razširil Obznano, z veljavnostjo od 1. januarja 1925, tudi na HRSS.¹⁰⁰ Radić se je zaradi tega umaknil v ilegalo, Obznana nad HRSS pa je delno prizadela tudi Radićeve slovenske pristaše. Sicer so bile volilne liste pri mariborskem sodišču za ta volilni okraj potrjene, vendar pa so politične oblasti v Prekmurju od velikega župana dobile navodila, kako morajo postopati v zvezi z izvedbo sklepov vlade proti HRSS. V Mariboru ni bilo nikakršnih hišnih preiskav pri pristaših HRSS, ker tam ni bilo nobene organizacije, ni pa še bilo jasno, kaj se bo zgodilo v Prekmurju, kjer je obstajalo več Radićevih kmečkih organizacij.¹⁰¹

Dr. Korošec se je v začetku meseca januarja 1925 na poti iz Beograda v Ljubljano ustavil tudi v Zagrebu, kjer se je sestal z dr. Trumbićem in poslanci HRSS. V intervjuju za časnik *SLS Slovenec* je na vprašanje, ali bodo Radićevi pristaši v primeru, da bodo njihove volilne liste razveljavljene, volili poslance SLS, odgovoril: »Odklanjamo vsako agitacijo, da naj Radićevci sedaj volijo z nami, ker je Radić zaprt ali ker jim stojimo v borbi ob strani. To bi bilo grdo, bi ne bilo fair. Odločno odklanjamo!« Vendar pa je takoj nato dodal, da slovenske radićevce in republikance, če želijo dobro slovenskemu narodu, SLS vabi, da glasujejo zanjo. To naj bi nujno zahtevala »slovenska stvar«, saj, kot je poudaril, nihče ne bo vprašal, koliko glasov je dobila Radićeva ali republikanska stranka v Sloveniji, ampak bodo vsi preštevali ali je SLS dobila več ali manj glasov kot na prejšnjih volitvah.¹⁰²

Slovenski republikanec je Korošču na njegovo izjavo odgovoril z vprašanjem: »Ali vrstice, ki jih je on sam napisal ali dal napisati na naslov slovenskih republikancev, niso agitacija, naj mi republikanci glasujemo za SLS?« in še dodal: »Res grdo, in sicer strahovito grdo pa bi napravili slovenski republikanci, še bi se sedaj, ko je Radić zaprt in ko vse oblasti, od najvišje

⁹⁸ Politične vesti, »Slovenski republikanec«, S, 20.12.1924, št. 290, str. 3.

⁹⁹ Prekmurje, S, 23.12.1924, št. 292, str. 1.

¹⁰⁰ V obrazložitvi je bilo rečeno, da je HRSS podprla tujo, protidržavno in komunistično propagando, da je začela sodelovati z, v Kraljevini SHS prepovedano, Komunistično stranko, da je sodelovala z makedonsko revolucionarno organizacijo in drugo. Mikuž, str. 301; Horvat, str. 215; Začetek odkrite diktature, S, 24.12.1924, št. 293, str. 1.

¹⁰¹ Volilno gibanje v mariborskem okrožju, SN, 4.1.1925, št. 3, str. 1.

¹⁰² Dr. Korošec o položaju, S, 10.1.1925, št. 7, str. 1.

pa do najnižje, republikance preganjajo kot zajce, izneverili svojemu republikanskemu programu, če bi pustili svoje tovariše sramotno na cedilu in glasovali za monarhiste! To bi bil res svetoven škandal in za nas večna sramota! Te sramote pa si mi ne bomo nakopali nikdar na glavo, ampak bomo tudi v nesreči vračali zvestobo za zvestobo!« Zaradi tega je *Slovenski republikanec* vabilo dr. Korošca »vljudno« odklonil.¹⁰³

Medtem pa so se začele širiti govorice, da je Radić, ki so ga oblasti ulovile in zaprle,¹⁰⁴ iz zapora poskušal pretihotapiti dve pismi za dr. Trumbića, vendar sta bili odkriti in predani sodniku. Za Slovence, še posebej za SLS naj bi bilo eno teh pisem še posebej pomembno, in sicer pismo, v katerem je Radić vodstvu razpuščene HRSS dajal navodila glede volilne taktike. V delu pisma, v katerem naj bi govoril o volitvah v Sloveniji, je Radić, tako je vsaj zatrdil *Slovenski narod*, svojim pristašem v Sloveniji ukazal, naj volijo SLS, oziroma dr. Korošca.¹⁰⁵ O tem vprašanju so 19. januarja razpravljali člani Hrvatske Zajednice, ki so, kar se Slovenije tiče, potrdili, da bodo slovenski republikanci glasovali za SLS, ampak samo, če bodo liste HRSS in njenih slovenskih pristašev razveljavljene.¹⁰⁶

Slovenski narod je komentiral, da je SLS na vse pretege snubila Radićeve pristaše v Sloveniji, da bi skupno z njimi volili dr. Korošca in druge kandidate SLS. Pri tej snubitvi naj bi SLS manevrirala tudi z raznimi »žurnalističnimi triki« in njenih pristašev največja želja naj bi bila, da bi vlada pristašem političnega katolicizma ustregla na ta način, da bi razveljavila volilne liste SRSKD. Če bi se to zgodilo, je komentiral *Slovenski narod*, »menijo klerikalci, da bodo na konju, ker razpuščeno vodstvo izda povelje, da morajo radićevci v Sloveniji voliti klerikalno«. ¹⁰⁷

Že tako zapletene okoliščine v predvolilnem času v Sloveniji je še dodatno zapletla nova »republikanska« volilna lista v Beli krajini. Po tem ko je *Slobodni dom* uradno objavil, da so bile vse volilne liste SRSKD postavljene v »konfederaciji« s HRSS ter je razglasil kot nosilca republikanske liste na Kranjskem Albina Prepeluha, na Štajerskem pa samega Radića, je Josip Murn predal »pravo republikansko listo«. On in njegovi prijatelji so trdili, da je njihova lista prava Radićeva, ne pa lista SRSKD. Murn je s svojimi prijatelji začel izdajati časnik *Republikanske novice*, v katerem je zastopal »najčistejše« republikanstvo. *Slovenski republikanec* je zatrdil, da je za to novo stranko stala SLS, saj je *Slovenec* o novi kandidatni listi poročal že preden je bila ta sploh vložena na sodišču.¹⁰⁸ Cilj te taktike, katero so republikanci pripisovali SLS, naj bi bil v tem, da bi razcepili republikanske glasove in SRSKD onemogočili, da bi dosegla količnik.¹⁰⁹ *Hrvat* je zapisal, da je bila Murnova lista lažna, da ni bila prava kmečka in republikanska lista ter da s kandidati na tej listi niso in nikoli ne bodo imeli nič skupnega. Potrdil pa je, da je bila prava republikanska lista na Kranjskem le tista, katere nosilec je bil Prepeluh, na Štajerskem pa lista, katere nosilec je bil Radić.¹¹⁰

Slovenski republikanec je opozarjal na dejstvo, da je Murn svojo listo vložil le na Kranjskem, na Štajerskem pa ne in sicer naj bi to naredil zaradi tega, ker je na Kranjskem volivcem

¹⁰³ Naš odgovor na vabilo g. dr. Korošca, SR, 16.1.1925, št. 3, str. 1.

¹⁰⁴ V začetku leta 1925 so bili aretirani številni vodje HRSS, Radića so odkrili nekaj kasneje v stanovanju njegovega zeta ing. Košutića in sicer v skrivališču, kar je izzvalo številne norčave napise v časnikih, tudi slovenskih. Več o tem: Berberih-Slana, str. 152–153.

¹⁰⁵ Radić ukazuje slovenskim republikancem, da volijo Korošca, SN, 13.1.1925, št. 9, str. 1.

¹⁰⁶ Če bodo liste HRSS razveljavljene, S, 20.1.1925, št. 15, str. 1.

¹⁰⁷ Politične vesti, Klerikalni upi, SN, 21.1.1925, št. 16, str. 2.

¹⁰⁸ Dnevne vesti, Nova republikanska stranka, SR, 2.1.1925, št. 1, str. 5.

¹⁰⁹ Dnevne vesti, »Republikanska konkurenca«, SR, 9.1.1925, št. 2, str. 3.

¹¹⁰ Pašić-Pribečevići plačnici u Sloveniji, H, 20.1.1925, št. 1457, str. 1.

trdil, da je »edini pravi Radićev zastopnik v Sloveniji«, ker pa je bil nosilec liste na Štajerskem sam Radić, tega tam ni mogel narediti. Razen tega pa je zatrdil, da se je Murn nadvse ustrašil, ko je izvedel, da so bili iz zagrebškega zapora izpuščeni nekateri voditelji HRSS, med drugim dr. Maček, saj naj bi se zavedal, da bodo ti slovenskim volivcem povedali resnico¹¹¹, da Murnova stranka ni v nobeni zvezi s HRSS.¹¹²

Le še dva tedna pred volitvami je Roman Bende, kandidat SRSKD, *Slobodnemu domu* poročal o okoliščinah pred volitvami v Sloveniji. Zapisal je, da se je preganjanje HRSS in njenih pristašev¹¹³ spremenilo v dobro reklamo za republikance v Sloveniji ter da so bile volilne liste SRSKD kljub vsem težavam sprejete. Vendar pa so slovenski republikanci nalteli na številne sovražnike, je zatrdil Bende. Poudaril je, da jih je nekaj časa strašno napadal tisk SLS, ker so se bali, da bo SLS zaradi njih izgubila volivce, v zadnjem času pa naj bi jih argumentirani odgovori *Slovenskega Republikanca* precej utišali.¹¹⁴ In čeprav je vodstvo SLS na zborovanjih zatrjevalo, da so bolj republikanski od HRSS, naj bi narod bil politično že dovolj zrel, da je SLS doživljala neuspeh za neuspehom, tako je vsaj trdil Bende. Dodal je še, da je bila SRSKD na Kranjskem in Štajerskem nadvse uspešna, vendar pa naj bi upali, da jih bo vlada še naprej preganjala, saj naj bi vso to preganjanje republikanskemu gibanju bolj koristilo kot pa škodilo.¹¹⁵

Konec januarja so deželo preplavili letaki, ki so po mnenju SLS dokazali, da je bil Albin Prepeluh, le navaden »privesek« Radićeve stranke. Ti letaki, ki sta jih izdala Pavle Radić in urednik *Slobodnega doma* Rudolf Herzeg, in na katerih sta se podpisala kot narodna poslanca in člana glavnega odbora razpuščene HRSS, so Slovincem na Kranjskem kot nosilca liste priporočali Albina Prepeluha. *Slovenec* je menil, da je bilo iz tega letaka vidno, da je šlo za hrvatsko stranko, ki je hotela »s pomočjo izdajnika enotne slovenske fronte« dobiti toliko glasov, da bi lahko nato rekli, da so »na Slovenskem ljudje, ki priznavajo Hrvatom pravico do Prekmurja«. Zatrdil je, da je pred časom eden od voditeljev HRSS izjavil, da še ni bilo plebiscita ali je Prekmurje slovensko ali hrvaško ter da bi morale biti volitve tak plebiscit. Prekmurci naj bi večkrat poudarjali, da so Slovenci ogorčeno odklanjali, da bi pripadli Hrvaški, zato je bila zanje ideja o plebiscitu žalitev. Vendar pa je *Slovenec* razumel to težnjo Hrvatov, saj bi ti preko

¹¹¹ Zanimivo je bilo pismo, katerega je *Slovenski republikanec* prejel iz Kandije: „Ptič brez peroti je naš Murn. Zaletaval se je že v mnoga gnezda, toda povsod ga je starka pregnala. V vsakem gnezdu, kamor se je hotel vrniti, so ga spoznali, da je ptič brez peroti. Povsod so ga spoznali, da je – falš. Premišljaj je dolgo, kam bi mogel znositi svojo mlačno žabjo vodo in kje bi dobil kakšno pšenično zrno, za sebe in za svoje bedne, ki jih je celih 7 po številu ...« Iz Kandije, SR, 2.2.1925, št. 6, str. 4.

¹¹² Dnevne vesti, Svojo »republikansko« listo, SR, 16.1.1925, št. 3, str. 3; Dnevne vesti, Gospod Murn se boji!, SR, 16.1.1925, št. 3, str. 3.

¹¹³ Le nekaj dni po volitvah je ptujski srezki poglavar v dopisu velikemu županu mariborske oblasti celo prosil za dodatno plačilo orožnikom, ki so nadzorovali pristaše republikancev: »V času zadnjih volitev v narodno skupščino so se stavile na orožništvo, kar se tiče vršenja službe, precejšnje zahteve. V tem obziru omenjam pred vsem mnogobrojne hišne preiskave pri pripadnikih H.R.S.S., nadziranje volilnega gibanja, zasledovanje agitatorjev za H.R.S.S., prenašanje volilnega materiala in konečno še skrb za red in mir na dan volitve. Vse te naporne službene posle je orožništvo z vso potrebno naglico, kar najtočneje in najvestneje izvršilo, tako da so se volitve v celem srezu popolnoma v redu in miru izvršile. Z ozirom na rečeno predlagam, da bi se celokupnemu orožništvu tukajšnjega sreza, tako častnikom kakor tudi moštvu, od pristojnega mesta izreklo priznanje in pohvala za točno in vestno vršenje službe za časa volitev v narodno skupščino«. Veliki župan mariborske oblasti, Sekretariat, S 86, f 6, 1925, 501–750, spis 630–25.

¹¹⁴ Tudi sam Stjepan Radić je v pismu soprogi Mariji, z dne 5. februarja 1925, izrazil svoje zadovoljstvo s *Slovenskim Republikancem*: »Slov.[enski] Republ.[ikanec] (posebno izdanje) je zelo dober ter po pismih iz ljudstva, ki so kakor naša, vidim, da bo na Štaj.[erskem] zelo dobro, lahko pa bi prišlo tudi do nenav.[adnega] presenečenja (ugodnega za nas, normalno)«. Krizman, str. 595.

Prekmurja dobili neposredno povezavo z Avstrijo. Razumel je, da so se zaradi tega poskušali Prekmurcem in ostalim Slovencem vsiliti s svojim republikanstvom, ni pa mogel razumeti, kar je večkrat poudaril, »da se je mogel dobiti na slovenskih tleh človek, ki naše Prekmurje zaradi par sto glasov, ki jih bo vjel na Kranjskem, izdaja drugemu narodu«. ¹¹⁶

Slovenec je postavil vprašanje, kaj bi imeli Slovenci od tega, če bi davke namesto v Beograd plačevali v Zagreb. Kako bi bilo Slovencem boljše, če bi namesto Narodne skupščine v Beogradu hrvaški Sabor v Zagrebu z veliko hrvaško večino odločal o slovenskih zadevah, slovenskem gospodarstvu, slovenskem kmetijstvu in šolstvu. Slovenci bi morali, po mnenju *Slovenca*, znova prosjačiti ali se boriti za vsako malenkost, o kakem napredku ali velikem razvoju pa sploh ne bi bilo govora. Prepeluh naj bi o tem previdno molčal, ali pa celo pripovedoval, da temu ne bo tako. Vendar pa je *Slovenec* dodal: »danes nam Hrvatje komandirajo, koga naj volimo, da bo njim prav, jutri pa nam bodo komandirali, kako naj v Zagreb davke plačujemo«. ¹¹⁷

Zaradi tega je SLS opozorila volivce, še posebej dolenjske kmete, pred Radičevimi agitatorji. V tem času naj bi namreč Slovenijo preplavilo 83 Radičevih »političnih agentov«, kar je neimenovanemu pristašu SLS, misleč, da ima pred seboj republikanca, potrdil eden izmed njih. *Slovenec* ni želel opisati metod, katerih naj bi se ti agitatorji med slovenskimi kmeti posluževali, vendar pa je ostro poudaril, da večjega uspeha med slovenskim ljudstvom ne bodo dosegli. Slovencem pa je naročil: »pokažite tem agitatorjem vrata s ponosno voljo, da nočemo biti nikomur hlapci, ampak svoji gospodarji na svoji zemlji«. ¹¹⁸

Ivan Mermolja, pristaš SKS, je v časniku SKS objavil svojo »sodbo« o Radičevem predvolilnem nastopu na Štajerskem: »Radić si je vzel na Štajerskem za svoje voditelje same slabiče, s katerimi lahko ravna po svoji volji. Znal je, da med nezadovoljneži vleče samo ime Radić, ker je še najbolj revolucionaren. Tako se je čulo med kmeti. Med delavstvom pa je šel glas: »Radić je v zvezi z ruskimi sovjeti«, zato so ga volili tudi komunisti. Te so mu pridobili naši blokaši, ker so vedno naglašali, da se je Radić zvezal z ruskimi boljševiki«. ¹¹⁹ Mermolja je bil prepričan, da se je HRSS SKS v Sloveniji ustrašila, saj naj bi njeno vodstvo ugotovilo, da si je SKS resnično prizadevala za »kmetško organizacijo dežele«. Tega pa naj bi se ustrašili zaradi tega, ker naj bi bilo znano, da Radićeva stranka ni bila kmečka stranka, ampak stranka, ki jo je vodila zagrebška gospoda. Zaradi tega naj bi bil glavni namen Radičevega nastopa v Sloveniji uničenje SKS, »ker se odtod boje pohujšanja hrvatskim kmetom«. ¹²⁰

Na dan volitev, 8. februarja 1925, je *Slovenec* objavil razglas »Bratje Hrvati!«, v katerem je bilo zapisano: »Spomnite se velikanske in dolge borbe, ki jo je vodil hrvatski narod proti nekdanjemu Hedervarijevemu nasilju.

Spominjajte se tudi obljub, ki jih je tedaj hrvatski narod storil, ko je bila zlomljena Hedervarijeva klika, da bode vsikdar možato in krepko branil sveto narodno pravo!

Spominjajte se tudi vi mlajši, ki ste čuli od svojih očetov to krasno povest borbe Hrvatov proti nasilju mažarskega tirana, in bodite vredni potomci svojih očetov, tudi sedaj, ko tepe in tlači celokupni naš narod Pribičević-Žerjavova klika!

Mislite, kako bi ti trinogi še divjali nad hrvaškim narodom, če bi ostali na vladi!

¹¹⁵ Izborna situacija u Sloveniji, SD, 28.1.1925, št. 2, str. 7–8.

¹¹⁶ Volivno gibanje, Prepeluh in hrvatsko radičevstvo, S, 31.1.1925, št. 25, str. 3; Komanda iz Zagreba, S, 4.2.1925, št. 27a, str. 2.

¹¹⁷ Komanda iz Zagreba, S, 4.2.1925, št. 27a, str. 2.

¹¹⁸ Komanda iz Zagreba, S, 4.2.1925, št. 27a, str. 2; Dnevne novice, Radičevski agitatorji v Sloveniji, S, 4.2.1925, št. 27a, str. 3.

¹¹⁹ Ivan Mermolja, Iz moje volilne agitacije, KL, 18.3.1925, št. 14, str. 1.

¹²⁰ Prav tam.

Čeprav ne morete voliti na rodni grudi, imate priliko, da v Ljubljani branite narodno voljo in pravo s tem, da oddaste svoje glasove, oziroma kroglice v 4. skrinjico, kakor Vam zapovedujejo interesi hrvatskega naroda.

Vaša parola bodi: Skupaj z brati Slovenci, ki jim gre na čelu SLS z dr. Korošcem, za svobodo Hrvatske!¹²¹

Očitno je bilo, da je SLS ciljala na volivce v mestu Ljubljana, saj za samo mesto ni bila postavljena volilna lista, torej tukaj republikanci niso kandidirali. Vendar pa je kar se tega tiče, HRSS konec januarja svoje pristaše v Sloveniji pozvala, naj se za navodila v zvezi z glasovanjem obrnejo na Albina Prepeluha, le nekaj dni pred volitvami pa je *Hrvat* objavil, da naj pristaši HRSS in SRSKD v Ljubljani volijo za listo dr. Korošca, »ki sicer ne vodi republikanske in popolnoma človeške politike, vendar njegova politika pomeni obrambo celovitosti Slovenije in vseh narodnih teritorijev ter prehod od avtonomije k federalizmu«.¹²² Kljub vsej predvolilni borbi SRSKD na volitvah ni dosegla uspeha, saj v ljubljanskem okrožju ni dobila niti enega mandata, je pa s svojo akcijo pripomogla, da so bili po zaslugi slovenskih republikancev na Štajerskem izvoljeni trije Hrvati.¹²³

Če je Prepeluh na listi HRSS oz. SRSKD res kandidiral samo zaradi želje po poslanskem mestu, je moral biti po volitvah zelo razočaran, saj v ljubljanskem okrožju s 4.139 glasovi ni bil izvoljen, Radićeva lista na Štajerskem pa je dobila 16.404 glasove, in s tem 3 mandate. Torej so bili po zaslugi slovenskih republikancev izvoljeni trije Hrvati: Stjepan Radić ter Jakob Hrupić in Ivan Tizaj, oba kmeta iz Međimurja. *Slovenski narod* se je veselil, da je bilo radićevsko gibanje na hrvaškem zajezeno, vendar pa je moral priznati, da je svoje izgube na Hrvaškem HRSS nadomestila z glasovi, ki jih je dobila v Bosni in Hercegovini, Dalmaciji, pa tudi v Sloveniji.¹²⁴

S u m m a r y

Aleksandra Berberih-Slana

Stjepan Radić and the Republican Movement in Slovenia. From the 1923 to the 1925 Elections to the National Parliament.

After the 1923 election to the National Parliament, in which Stjepan Radić's HRSS (Croatian Peasant Party) was successful also in Slovenia, Radić continued to advocate and spread the republican movement among the Slovenes. After a disagreement with Anton Novačan, his former colleague, he started to search for new allies who could help him with the organization of his republican party.

Hoping to reach an agreement and continue to cooperate with Radić, the Slovene People's Party suffered several disappointments. Not wishing to relinquish his independent status on the Slovene political scene, Radić possessed an additional threat to the Slovene's People's Party before the 1925 election to the National Parliament.

¹²¹ Bratje Hrvati!, S, 8.2.1925, št. 31, str. 3.

¹²² Izbori 8. veljače 1925., H, 5.2.1925, posebno izdanje, str. 1; Kandidature narodne suverenosti, čovječanske pravice i republikanske slobode, H, 30.1.1925, št. 1466, str. 1–2.

¹²³ Hrvatsko narodno zastupstvo, H, 16.2.1925, št. 1482, str. 1; Glavne karakteristike zmage Narodnega bloka, SN, 12.2.1925, št. 34, str. 2; Mikuž, str. 310.

¹²⁴ Hrvatsko narodno zastupstvo, H, 16.2.1925, št. 1482, str. 1; Glavne karakteristike zmage Narodnega bloka, SN, 12.2.1925, št. 34, str. 2; Mikuž, str. 310.

Stjepan Radić was preparing his election strategy with the help of his new supporter, Albin Prepeluh, who had tried with his autonomistic ideas to persuade the Slovene People's Party to closely cooperate with Croats; later on, Prepeluh himself established close contacts with the Croatian Peasant Party. Even though the leadership of the Croatian Peasant Party was against any cooperation with Prepeluh, wishing to maintain good relations with the Slovene People's Party, Stjepan Radić ignored their opinion.

As seen from the printed media of that time the views within the Croatian Peasant Party were often different. While the Party's leadership advocated cooperation with the parties of the opposition and mutual support during the election period, Stjepan Radić prepared for the upcoming election with the help of his Slovene supporters, but without the Slovene People's Party. In view of this, the relations between the two parties became increasingly worse, and the chances for possible cooperation diminished.

Winning three seats in the National Parliament in the 1925 election, Radić's ticket was a marked success in Štajersko; Prepeluh, on the other hand, was not successful in the district of Ljubljana. This was yet another proof that the voters had been attracted by the personality of Stjepan Radić himself, but far less by his party's political program.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Posebna vrsta Kosovega prispevka h kritičnemu zgodovinopisju so končno tudi njegove ocene (v letih 1882 do 1885 v Kresu, 1896 do 1900 v LZ, 1895 in 1900 do 1903 v IMK, 1911 v Slovanu, 1912 do 1913 v Vedi, 1915 do 1924 v Času, 1915 v DiS). V prvi dobi je zanje značilen zlasti podrobni stvarni pretres podatkov in njihove originalnosti, pri čemer Kos svoje ugovore in opombe takoj podpre s podrobnimi navedbami virov, v poznejšem času pa seznanja našo publiko v večji meri tudi s tujimi publikacijami, zlasti srbskimi, ki se tičejo tudi naše zgodovine. (*Bogo Grafenauer, Pomen dela Franca Kosa v razvoju slovenskega zgodovinopisja, ZČ, 8, 1954, številka 1 – 4, str. 123*)

... pred štirimi desetletji?

Drugačo sliko dobimo, če se vprašamo, koliko so ti slovenski liberalci izražali v političnem življenju svoj liberalizem v svetovnonazorskih vprašanjih. To vprašanje postane pa prav v političnem življenju tistih let posebno važno. Res je seveda, da je vprašanje odnosa države do posameznih konfesij obstajalo vedno, v dobi ustavnega življenja v Avstriji pa tako v dobi revolucije 1848-1849 kakor tudi v letih med 1861 in 1867. Vendar pa dobimo za te dobe vtis, da to vprašanje še ne spada med osnovna vprašanja, po katerih se ločijo politični tabori, in da je zato mogoče, da pripadajo istemu taboru ljudje, ki imajo v tem oziru različna naziranja. (*Fran Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, ZČ, 18, 1964, str. 142*)

... pred tremi desetletji?

Medtem ko je bila služba cerkvenih ključarjev več ali manj častna, le ponekod so jim priznavali manjše dohodke v denarju ali naturalijah, je bila služba cerkovnika plačana. Dolžnost cerkovnika je bila, da je bil navzoč pri službi božji kakor tudi pri vseh drugih cerkvenih opravilih, kot pri krstih, porokah in pogrebih. Farani so morali plačevati za ta cerkvena opravila določeno štolnino v denarju ali naturalijah tako župniku kot cerkovniku. Bogatejše župnije so imele tudi svojega organista, ki je bil po navadi učitelj dotičnega kraja. (*Anton Svetina, Prispevki k zgodovini Pliberka in okolice, ZČ, 28, 1974, št. 3-4, str. 228*)

... pred dvema desetletjema?

Libra (0,477 kilograma) sira je v tridesetih letih 14. stoletja stala solid oziroma solid in 2 denariča. Bila je torej dvakrat dražja od enake količine govedine oziroma skoraj tako draga kot poldruga libra svinine. Sir je bil na Piranskem izredno zaželeno prehrabeno blago: bil je (kot ribe) postna hrana, uporabljal pa se je tudi za zabelo. S tem je do neke mere pojasnjena njegova visoka cena. (*Darja Mihelič, Prispevek k osvetlitvi zaslužkov in cen v srednjeveškem Piranu, ZČ 38, 1984, št. 4, str. 292*)

... pred desetletjem?

Dodatna negativna opredelitev, po kateri naj bi »informator D« najverjetneje ne bil v »italijanski službi«, bi nam prišla prav le, ako bi vedeli, kdo vse je v tej »službi« bil, a ker je mogoče s precejšnjo gotovostjo domnevati, da tudi tovrstna dejavnosti ni bila ravno prevladujoča značilnost »diplomatskih urednikov« londonskih konzervativno usmerjenih listov, nam tudi takšna hipotetična vednost ne bi bila v posebno pomoč. Po drugi strani bi diplomatova navedba, po kateri naj bi se britansko zunanje ministrstvo posluževalo »informatorja E« kot »gospodarskega eksperta« za »strokovna mnenja o tehnični izpeljavi gotovih mednarodnih gospodarsko-političnih načrtov (kot: internacionalizacija Tangerja, internacionalizacija Sueza, Singapurja etc)«, vendarle lahko predstavljala tisti oprijemljivi podatek, ki bi že sam po sebi znatno olajšal ali celo omogočil njegovo prepoznanje. (*Samo Kristen, Pet Britancev in vprašanje Trsta v letu 1945. Poskus »dekonspiracije« nekega diplomatskega dokumenta, ZČ 48, 1994, št. 3, str. 386*)

Dušan Nećak – Božo Repe

O nastanku in namenu avstrijsko – slovenske komisije zgodovinarjev (2001–2004)

I. obdobje 2001–2003 (Dušan Nećak)

V predgovoru k izdaji zbornika *»Nemci« na Slovenskem 1941 – 1955*, Ljubljana 1999, 2002 sem, kot že nekajkrat prej, zapisal, da bi bilo treba za celovitejše vedenje o naslovni problematiki k njej pristopi interdisciplinarno. Ponovno sem predlagal ustanovitev komisije znanstvenikov s področja zgodovine, prava, jezikoslovja, sociologije, politologije... , ki naj bi to politično žgoče in znanstveno slabo obdelano problematiko, še globlje in obširneje preučila. Do danes se predlog ni uresničil. Pač pa je bila spomladi 2001 na predlog prof. dr. Petra Vodopivca in ob podpori slovenskega zunanjega ministra prof. dr. Dimitrija Rupla osnovana komisija zgodovinarjev (in kasneje pravnikov), ki naj bi skupaj z avstrijskimi kolegi, v znanstvenem projektu »Avstrija-Slovenija v 20. stoletju«, celovito raziskali sto let sosedskih odnosov. Doslej kaj takega še nismo storili in znanstvena potreba zagotovo obstoja. Vsebinsko zasnovo za tak projekt smo pripravili prof. dr. Peter Vodopivec, prof. dr. Dušan Nećak in prof. dr. Božo Repe.¹

Že od vsega začetka pa je bilo vsaj podpisanemu jasno, da sta obe politični strani, še posebej pa avstrijska, zainteresirani predvsem za skupno obdelavo tematike vezane na usodo »Nemcev« na Slovenskem po drugi svetovni vojni, skupaj z vprašanji vračanja premoženja, posledic Avnojskega sklepa in revizije vloge Avstrije in Avstrijcev v drugi vojni. Vse ostalo je le »znanstveni okras«.

Po mnogih sestankih in pogovorih na slovenskem Ministrstvu za zunanje zadeve (MZZ) in diplomatskih stikih z avstrijsko stranjo, na katerih smo se pogovarjali zlasti o statusu komisije, njeni sestavi in njenemu vodstvu so se oblikovali naslednji sklepi:

1. Komisija naj bo sestavljena iz dveh delov – zgodovinskega in pravniškega. Strokovnjake k delu v komisiji MZZ vabi in za njeno delo zagotavlja tudi materialna sredstva. Posebej je državni sekretar prof. dr. Iztok Simoniti poudarjal trdno namero, da MZZ na noben ne bo vplivalo na sestavo ali na delo komisije.

2. Zgodovinskega naj vodi, kljub poprejšnjem drugačnem mnenju ministra Rupla, ki je menil naj komisijo vodi prof. dr. Peter Vodopivec, prof.dr. Dušan Nećak, pravniškega dela pa prof.dr. Ivan Kristan.

3. Dokončna sestava obeh delov komisije je odprta in bo znana šele, ko se bo komisija konstituirala in bo začela s svojim delom.

4. O statusu komisije, t.j. razrešitvi dileme ali naj komisijo imenuje zunanje ministrstvo ali vlade (npr. tako kot je bila imenovana podobna slovensko- italijanska komisija zgodovinarjev) ali gre za projektno skupino neodvisnih strokovnjakov (npr. tako kot je bila projektna skupina, ki sem jo vodil in je pripravila publikacijo *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955«*), naj odloči komisija sama na prvem sestanku.

¹ Glej prilogo 1.

5. Prvi uradni stik med predsednikoma zgodovinarske komisije naj bi bil v juliju 2001, prvi stik predsednikov pravniške komisije pa v avgustu 2001.

6. Za operativnega sodelavca pri delu komisije je bil s strani MZZ določen dr. Andrej Rahten.

Kot najpomembnejše se je pokazalo vprašanje statusa komisije. Ta namreč pogojuje sestavo komisije, ta pa uspešnost dela komisije. Če namreč člane komisije imenuje država, nobena stran nima nikakršnega vpliva na sestavo komisije na drugi strani. Če pa gre za neodvisno skupino strokovnjakov, si obe strani lahko izbirata strokovno neoporečne sogovornike. Vpliv politike na delo komisije je na ta način omejen na minimum. Slej ko prej ostajam namreč prepričan, da je dobro če znanost pomaga politiki, nikakor pa ne more biti od nje odvisna oz. pod njenim neposrednim vplivom.

Zaradi objektivnih razlogov (predsednik slovenskega dela komisije je bil ta čas post-hospitalni rekonvalescent) se je sestanka med predsednikoma zgodovinske komisije 20. julija 2001 v Salzburgu s slovenske strani namesto njega udeležil prof. Vodopivec in se tam srečal s predsednikom avstrijskega dela komisije prof. Suppanom. Dogovorila sta se za osnovne parametre delovanja komisije, ki naj bi bili temelj za delo na prvi konstitutivni seji komisije, ki je bila dogovorjena za 3. in 4. september v Ljubljani.² Sam sem, kot predsednik slovenskega dela komisije, omenjeni dogovor, ki ga je zapisal in v Ljubljano z datumom 23. julij 2001, poslal prof. Suppan, v celoti sprejel. Zame je pomenilo edino dogovorjeno osnovo za razpravo na prvem skupnem zasedanju komisije.

Kazalo je na uspešen začetek dela. Konec julija sem, preko MZZ, v Ljubljano na dogovorjeno srečanje povabil avstrijske in slovenske kolege, za katere sta se na sestanku v Salzburgu dogovorila prof. Vodopivec in prof. Suppan. Toda na avstrijski strani so politiko postavili pred znanost. Ne samo za člana, kar za so-predsednika avstrijskega dela komisije so postavili prof. dr. Stefana Karnerja, zgodovinarja, ki je tesno povezan z avstrijsko vladno politiko. Sam sem to dojel kot postavitev »politikomisarja«, katerega naloga je paziti na pravilnost »linije« pri delu komisije. Na slovenski strani so bili na prvi sestanek bilateralne komisije po dogovoru iz Salzburga, povabljeni: prof. dr. Dušan Nečak, prof. dr. Peter Vodopivec, prof. dr. Božo Repe, prof. dr. Igor Grdina, prof. dr. Franc Rozman, doc. dr. Mitja Ferenc, dr. Ervin Dolenc, dr. Bojan Godeša in dr. Žarko Lazarević. Na avstrijski strani pa: prof. dr. Arnold Suppan, prof. dr. Stefan Karner, prof. dr. Marija Wakounig, prof. dr. Karl Stuhlpfarrer, prof. dr. Ernst Bruckmüller, prof. dr. Helmut Rumpler, doc. dr. Walter Lukan, doc. dr. Hellwig Valentin, dr. Rüdiger Malli, dr. Avgustin Malle.

Od avstrijskih kolegov sem dobil pet takojšnjih pozitivnih odgovorov, eden je najprej udeležbo odpovedal a jo naknadno potrdil, dva pa sploh nista odgovorila. To sta bila prof. Karner in prof. Rumpler, medtem, ko je prof. Bruckmüller že vnaprej odklonil sodelovanje. Kljub temu je bil sestanek z avstrijske strani tik pred uresničitvijo odpovedan, z obrazložitvijo, da večina njihovih članov ne bo mogla priti. Očitno pa ni mogel priti le prof. Karner, katerega navzočnost je bila za avstrijsko politiko tako nujna, da so zato sestanek raje odpovedali. O odpovedi sestanka sta svoje kolege in naju s prof. Vodopivcem, z dopisom 28. avgusta 2001 obvestila zdaj že dva predsednika – prof. Suppan in Karner.³ S prof. Suppanom sva se dogovorila za nov termin prvega srečanja: 12. oktober 2001 v Mariboru.

Medtem pa je delovala tudi diplomacija. Očitno se je avstrijska stran bolj kot slovenska zavedala pomena statusa bilateralne komisije. Pritiskala je na slovensko diplomacijo, da bi

² Glej Prilogo 2

³ Vabilo/dopis hrani avtor; Glej tudi: Dušan Nečak (Izd.), »Nemci« na Slovenskem 1941 – 1955, Ljubljana 2002, str. 41, (dalje: »Nemci«...).

komisiji oba zunanja ministra podelila mandat oz. da bi ona imenovala člane komisije. V ta namen je bil pripravljen sestanek obeh zunanjih ministrov v Ljubljani 12. septembra 2001. Zanj je bil tudi pripravljen pismen dokument – mandat, ki naj bi ga oba ministra podpisala. V grobem je bilo v mandatu zapisano to, kar sta se v Salzburgu dogovorila prof. Vodopivec in Suppan.⁴ Do sestanka ministrov zaradi dogodkov v ZDA 11. septembra ni prišlo in 20. septembra sem ponovno in na isti način, poslal vabilo domala istim povablencem. Z avstrijske strani, zaradi njegovega že omenjenega odklonilnega stališča, nisem povabil le prof. Bruckmüllerja. Tudi vsebina vabila je bila domala enaka kot pri julijskem vabilu, le mesto sestanka je bilo, skladno z dogovorom s prof. Suppanom, spremenjeno, torej Maribor.

Toda pritiski z avstrijske strani po spremembi sestave članov komisije, po modifikaciji vsebine dela komisije, predvsem pa po obliki delovanja komisije..., v vsem tem času niso popustili. Nasprotno stopnjevali so se in to še pred začetkom dela komisije in njenem konstituiranju. Konec septembra 2001 so se nakopičili do te mere, da nisem več videl smisla sodelovati v projektu, ki ni znanstven, temveč političen. Svoja opažanja – zgodovino dogajanja sem zapisal in jih 1. oktobra poslal pristojnemu državnemu sekretarju prof. dr. Iztoku Simoniti. Iz obširnega povzetka mojega pisma je tudi jasno razvidno moje stališče do dela v komisiji in možnosti za njen uspeh:

*»Red. prof. dr. Dušan NEČAK
LJUBLJANA*

*Spoštovani gospod državni sekretar
prof. dr. Iztok Simoniti!
Ljubljana, 1. 10. 2001*

Potem ko me je avstrijski kolega prof. dr. Arnold Suppan na mednarodnem srečanju zgodovinarjev na temo »Deset let postkomunistične historiografije« (Dunaj, 27.–29.9.01) obvestil o novih avstrijskih zahtevah v zvezi z predvidenim delom slovensko – avstrijske komisije zgodovinarjev in mi izročil fotokopijo note (Faxa) avstrijskega diplomata, veleposlanika Christiana Prosla, našemu diplomatu, veleposlaniku Petru Bekešu, z dne 21. 9. 2001, sem se po temeljitem premisleku odločil, da Ti napišem tole pismo.

Že drugič v zadnjih nekaj mesecih sem se znašel v zelo neprijetnem položaju, da sem se sicer strogo neformalnega pogovora (v odmoru za kosilo prvega dne simpozija) s kolegom Suppanom udeležil neinformiran in zato tudi nepripravljen. Pogovor je tekel o novih avstrijskih zahtevah, ki so bile očitno dogovorjene nekje drugje, ne da bi jaz o tem kaj vedel, in so bile zapisane v avstrijski noti, ki mi jo je »prijateljsko« predal. Vendar to dejstvo ni najpomembnejši razlog mojega pisanja.

Nota namreč vsebuje potikanje avstrijske strani (vse navedke bom citiral v originalu): »Now, it seems that Prof. Nečak has again new ideas (podčrtal D.N.)...«, ki so presegle prag moje osebne in strokovne dignitete. Dovolj mi, da Ti za osvežitev spomina ponovim moja velikokrat izražena stališča, ki se vse do danes niso v ničemer spremenila in jih nisem nikoli dopolnjeval z novimi idejami. Tisti, ki so dogovore eklatantno kršili in prihajali vedno z novimi zahtevami, ali, če se izrazim zelo nediplomatsko, »izsiljevanji«, so bili na avstrijski strani:

⁴ Usklajeno verzijo dokumenta hrani avtor. Čeprav je bilo sprva predvideno, ministra na slovensko zahtevo dokumenta nista podpisala, pač pa je bila njegova vsebina posredovana javnosti na tiskovni konferenci obeh zunanjih ministrov na Brdu pri Kranju 3. oktobra 2001.

1. Po dolgih in lahko rečem zame zelo izčrpavajočih pomladanskih pogovorih na našem ministrstvu, smo končno prišlo do dveh sklepov: 1. Komisija naj se na prvi seji dogovori o svojem statusu, vsebini dela, številu članov in časovnih parametrih (predlog prof. Vodopivca) in 2. Dne 16. ali 20. julija 2001 naj se srečata oba predsednika komisij prof. Suppan in prof. Nečak na Dunaju ali v Ljubljani (predlog prof. Nečaka). O tem je s pismom, 5. julija 2001, naš minister obvestil avstrijsko zunanjo ministrico in jo informiral o naših osnovnih predlogih:

a) da se srečata oba prej imenovana predsednika komisij ob prej navedenih datumih na Dunaju ali Ljubljani

b) da nameravamo organizirati prvo srečanje ekspertnih skupin 3. in 4. septembra 2001 v Ljubljani: »Na tem dvodnevem sestanku bi se dogovorili o konkretnih oblikah sodelovanja in o vsebini raziskav ter določili natančni časovni okvir raziskovalnih dejavnosti«. Torej na tem sestanku in ne na zasebnih pogovorih tega ali onega člana obeh komisij!!!

c) da bomo na sestanku poleg naših strokovnjakov (6, /šest/), povabili tudi sedem njihovih strokovnjakov, in sicer profesorje: Suppana, Karnerja, Valentina, (prvi uradni predlog avstrijske strani) Haselsteinerja, Stuhlpfarrerja, Bruckmüllerja in dr. Malleja.

Avstrijska zunanja ministrica je sicer v noti, z dne 20. julija 2001, ostro protestirala, ker smo poleg z njihove strani predlaganih strokovnjakov povabili še druge, do česar pa je po mojem prepričanju prišlo predvsem zaradi tega, ker ni bil jasno določen status komisije, o čemer sva (smo) veliko govorili. Vendar je kljub vsemu do sestanka med predstavnikoma obeh delov komisije prišlo in sprejet ter še celo razširjen je bil predlog sodelavcev, ki ga je avstrijski ministrici v citiranem pismu posredoval naš zunanji minister.

Zaradi moje bolezni in hospitalizacije sta se v Salzburgu (torej ne na Dunaju ali v Ljubljani), 20. 7. srečala avstrijski predsednik komisije prof. Suppan in prof. Vodopivec, ki sta bila tam zaradi povsem drugih razlogov. Po sestanku sem dobil »zapisnik« dogovora, ki nosi datum 23. 7. 2001 in ga je sestavil prof. Suppan. Nimam razloga, da bi dvomil v verodostojnost zapisanih dogovorov.

2. Ta dogovor obeh kolegov sem v celoti sprejel in ga sprejemam tudi danes. Na vseh zasebnih pogovorih s prof. Suppanom, Karnerjem in na sestanku na pisno željo predstavnika avstrijskega veleposlaništva, dr. Stranzla, ki me je obiskal v začetku avgusta, nisem imel nikakršnih novih idej ali spreminjevalnih predlogov. Zato dogovor Suppan-Vodopivec zame vse do danes pomeni edino dogovorjeno in z obeh strani sprejeto izhodišče za razpravo na prvi konstitutivni seji komisije, ki se še ni zgodila. V pogovoru z dr. Stranzlom sem pripomnil le, da povišanje števila strokovnjakov na devet (9) na vsaki strani, kot sta se dogovorila kolega, lahko v praksi oteži delo komisije. Dogovor obeh kolegov vsebuje naslednje temeljne točke:

a) končno poročilo naj bi bilo končano do septembra 2003,

b) dogovorjenih je bilo 14 (štirinajst) »wesentliche Themenfelder – ohne weitere Präzisierung...«,

c) komisija je bila razširjena na po devet (9) raziskovalcev z vsake strani in kot predsednika (»Sprecher«) sta bila izrecno določena prof. Suppan in prof. Nečak,

d) sprejet je bil datum prvega srečanja komisije, t.j. 3. in 4. 9. 2001, kjer naj bi se dogovorilo o: »...die 14 Themenvorschläge genau abgestimmt, die jeweiligen Bearbeiter nominiert und der genaue Zeitplan bis zum Fertigstellung des Endsberichts festgelegt wird«. Prav ta dogovor je prvi temelj mojega videnja dela ekspertne skupine in sem ga ter ga še vedno postavljam kot »conditio sine qua non« za moje sodelovanje v njej.

e) na tiskovni konferenci ob obisku avstrijske zunanje ministrice naj bi sodelovala oba predsednika komisij in po en član komisije z vsake strani. (»...werden von beiden Sprechern und je ein weiteren Kommissionsteilnehmer Themen, Mitarbeiter in Zeitplan der Historikerkommission der Öffentlichkeit vorgestellt.« Citat iz pisma interpoliran 13.2.2004, D.N.)

f) naslednje srečanje celotne komisije naj bi bilo »in Tainach oder Retzhof am 28. 2./1.3. 2002 zu dem jeder Mitarbeiter ein Diskussionspapier von 2. Seiten vorzulegen hätte und Ergänzungen bzw. Abänderungen vorzunehmen wären.« Kot si zagotovo opazil v tem dogovoru ni niti besede o »...we want to create the environment in the public to be able to proceed with political solutions to our problems. For this reason, public awareness of the historians and international lawyers work is essential«, kot piše v zadnji avstrijski noti. Dokler delo ne bo končano ne vidim prav nobenega strokovnega razloga za javno razpravo o vmesnih rezultatih. Tega nisem delal pri nobenem znanstvenem projektu, ki sem ga vodil (tudi pri »Nemcih« na Slovenskem ne); če sem prav informiran tega ni počela niti slovensko-italijanska komisija zgodovinarjev. Ob tej nameri avstrijske strani ni nepomemben podatek, da so spremenili mesto drugega srečanja komisije in zanj določili Dunaj.

Zavračam prelevitev našega znanstveno raziskovalnega dela v ciljno, politično manifestacijo – to je drugi temelj mojega videnja dela komisije, ki sem ga in ga postavljam kot »conditio sine qua non« za sodelovanje v komisiji.

Posebej pa naj poudarim dejstvo, da je dogovor Suppan-Vodopivec v notah, z dne 26. julija 2001 (Prosl-Bekeš) in 1. avgusta 2001 (Prosl-Bekeš), v celoti sprejela tudi avstrijska stran in izrecno tudi avstrijska zunanja ministrica.

3. Dne 31. julija 2001 sem sestavil vabilo, ki je bilo usklajeno na našem zunanjem ministrstvu in povabil vse določene in sprejete kolege na dogovorjeni sestanek, 3. in 4. septembra, v Ljubljani. Po zapletih, ki jih dobro poznaš, je vabilo z nekajdnevni zamikom vendarle bilo poslano. Pozitivne odgovore s strani avstrijskih kolegov sem dobil od: prof. Suppana, prof. Stuhlpfarrerja, prof. Valentina, dr. Mallija; dr. Malle je najprej udeležbo odpovedal, vendar kasneje po telefonu v tajništvu oddelka za zgodovino udeležbo na sestanku potrdil, prof. Wakounigova je udeležbo pogojila z varstvom hčere, ki sem ji ga zagotovil. Udeležbo je, zaradi sodelovanja na simpoziju v Rimu, odpovedal le dr. Lukan, prof. Rumpler in prof. Karner pa nista smatrala za potrebno, da bi na vabilo sploh odgovorila. Vsekakor pa je bila zagotovljena udeležba večine avstrijskih kolegov s predsednikom vred.

Avstrijska stran je, kot veš, z izgovorom, da večina članov komisije ne more priti v Ljubljano, že do potankosti organizirano srečanje tik pred njegovo realizacijo odpovedala. Želela ga je nadomestiti z nekakšnim srečanjem okrnjene sestave komisije Suppan, Karner : Nečak, Vodopivec, na katerem naj bi se dogovorili o tem, kar je bilo predvideno za sestanek celotne komisije. Takšno srečanje sem takoj odločno zavrnil in pristal le na kompromisno, neformalno srečanje na večerji »Pri Mraku«, 11. 9. 2001. Tudi tam sem jasno izrazil svoja prej navedena stališča, kakor tudi, da ta sestanek nikakor ni »uradno« srečanje in ne more nadomestiti sestanka celotne komisije, ki je pristojna za dokončne odločitve o delu na raziskavi. Obema avstrijskima kolegoma sem tudi povedal, koliko njunih kolegov je potrdilo udeležbo na predvidenem septembrskem prvem srečanju, kdo je udeležbo odpovedal in omenil, da dva nista odgovorila. Prof. Karner, ob šibki asistenci prof. Suppana, je bil tisti, ki je iz aktovke potegnil »New ideas« od spremenjene liste tem in udeležencev do javnega nastopanja na dunajskem srečanju. Res je, da sem vse zavrnil in s tem v celoti sledil že pripravljenemu in bilateralno usklajenemu dokumentu, ki naj bi ga naslednji dan podpisala oba ministra.

Odločno zavračam avstrijske metode sprotnega poročanja ministrstvu o bolj ali manj slučajnih, zasebnih in nenapovedanih pogovorih med predsednikoma ali člani komisije ter njihovo zavestno prekvalifikacijo v uradna stališča slovenske strani, ki se jih povrh vsega nato uvršča v uradne diplomatske note. To je moj tretji temeljni »conditio sine qua non« za sodelovanje v delu komisije. Pri tem se seveda zavedam, da naša stran tega ne more preprečiti, upam pa, da je pri avstrijski strani vsaj protestirala. Posebej pa poudarjam, da do nobenega takega pogovora (ne v Ljubljani, ne v Zadru in ne na Dunaju) ni prišlo na mojo iniciativo.

O odpovedi prvega sestanka celotne komisije (3. in 4.9.2001) me je po telefonu, konec avgusta obvestil prof. Suppan. Dogovorila sva se za nov datum sestanka t. j. 12. oktober 2001 ob 11. uri v Mariboru. Dne 28. 8. 2001 sva skupaj s prof. Vodopivcem dobila v vednost kopijo pisma namenjenega članom avstrijskega dela komisije. Podpisala sta ga očitno sedaj že dva predsednika avstrijskega dela komisije Karner in Suppan (Mimogrede, o tem me (nas) ni nihče od MZZ obvestil, čeprav iz zadnje note izhaja, da je bilo MZZ o tem obveščeno). V njem je že prvi stavek neresničen. Do odpovedi prvega sestanka 3. in 4. septembra v Ljubljani ni prišlo »Im Einvernehmen mit Prof. Nečak...«, temveč mi je bilo le sporočeno, da avstrijskih kolegov ne bo. V nadaljevanju pa je bilo ponovno poudarjeno:

a) da bo osnova za pogovore 12. oktobra v Mariboru dogovor Suppan-Vodopivec

b) da bomo na tem sestanku opravili: »Festlegung der Referenten zu den einzelnen Punkten...«

c) da se bomo dogovorili o »des weiteren Fahrplanes«. Tako o sestanku na Dunaju kot o novih raziskovalnih projektih in še o drugih tehničnih stvareh.

Do podpisa dokumenta zaradi znanih razlogov ni prišlo. Od 13. do 16. 9. 2001 sva bila s prof. Suppanom na mednarodnem simpoziju v Zadru, kjer sva se v nevezanih, neformalnih in neobvezujočih pogovorih, denimo na sprejemu, pogovarjala med drugim tudi o problematiki dela komisije, npr. o potrebi po zapisniku zasedanja komisije, o prevajalcih itd. Oba sva ostala pri svojih stališčih, o ničemer se nisva dogovorila in nikakršnih »novih idej« z moje strani ni bilo. Nasprotno, moja temeljna že zapisana stališča je podprl tudi član komisije, ki je bil slučajno tudi navzoč na istem simpoziju, prof. Rozman.

Zadnja nota z dne 21. 9. 2001 (Prosl-Bekeš) zato zame ni samo veliko presenečenje, zaradi bistveno novih izhodišč za delo komisije – še trije novi avstrijski člani, spremenjene teme, javna manifestacija predvidenega dunajskega srečanja, uradna postavitve dveh vodij avstrijskega dela komisije, odpoved (brez pojasnila) prihoda avstrijskih kolegov na tiskovno konferenco obeh ministrov v Ljubljano, 3. oktobra – temveč tudi ponovni dokaz izrazite ter za moje prepričanje mnogo prevelike politizacije našega načrtovanega znanstveno-raziskovalnega dela. Na drugi strani pa dojemam to dogajanje tudi, kot poskus diskreditiranja mene osebno kot človeka, ki zaradi vztrajanja pri že doseženih dogovorih, moti in zavira delo komisije. Vse skupaj pa se dogaja še preden je bila komisija sploh imenovana in se je zbrala na konstitutivni seji!!! ...

... Stroka pa rabi za prevetrenje doseženega predvsem resno znanstveno delo, zanj pa čas in mir. Tak način dela avstrijske strani tega ne omogoča. Za slovensko strokovno in najbrž tudi politično rabo, pa bi bil projekt kakršnega smo izvirno predložili prof. Vodopivec, prof. Repe in jaz, na začetku te zgodbe še vedno zanimiv in izvedljiv, tudi s pritegnitvijo vsaj nekatere avstrijskih kolegov.

Zato Ti, spoštovani državni sekretar in kolega, prof. dr. Iztok Simoniti, sporočam, da ne vidim več svojega mesta v delu slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev. Tudi skrb za zdravje mi narekuje takšno odločitev. Prosim Te, da o tem obvestiš tudi gospoda ministra prof. dr. Dimitrija Rupla in se Ti ob tej priložnosti lepo zahvaljujem za sodelovanje, ki je bilo kljub težavnemu poslu korektno in vsaj do neke mere uspešno.

Sam bom svojo odločitev sporočil članom slovenskega dela komisije, na predvidenem sestanku z njimi, 8. 10. 2001, ob 12. uri, na oddelku za zgodovino FF.

*Lep pozdrav
Dušan Nečak*

Priloga:

– *Dodatno vabilo – k mojemu vabilu za sestanek v Mariboru 12. 10. 2001 – predsednikov avstrijskega dela komisije iz katerega so razvidna dodana nova imena raziskovalcev in modificirane teme.*⁵

Na željo Ministrstva za zunanje zadeve in zaradi čuvanja lastnega dostojanstva, saj sem vendar sam povabil kolege na obisk, sem pristal, da bom slovenski del komisije vodil do prvega sestanka bilateralne komisije 12. oktobra 2001. Ne vem ali je moje pisanje kaj vplivalo na presenetljivo a dobro zadeto odločitev slovenskega zunanjega ministra, da na ponovljenem sestanku z avstrijsko zunanjo ministrico 3. oktobra 2001 na Brdu, niso podpisali že pripravljenega mandata komisije, temveč so ga zbranim novinarjem le prebrali. Komisija je tako ostala brez pisnega mandata in imenovanja ter s tem pravzaprav na začetku svoje poti. Njen status še vedno ni bil določen in odločitev naj bi padla, tako kot je bilo dogovorjeno že mesece prej na njenem prvem zasedanju. Kakšen vihar negativnih kritik na račun Slovenije in slovenskega zunanjega ministra, je ta odločitev povzročila v Avstriji in še posebej na Koroškem, je mogoče razbrati iz sočasnega koroško-avstrijskega tiska. Glavno (domala edino) besedo in glavno medijsko pozornost pri tem sta imela koroški deželni glavar Jörg Haider in prof. Stefan Karner.

Toda na prvo zasedanje bilateralne komisije v Maribor 12. oktobra 2001 so avstrijski kolegi vendarle prišli. Čeprav namesto devetih povabljenih, kar enajst, enega, nepovabljenega pa so še opravičili. Kako sem videl delo komisije govori naslednji zapis:

»...Seja je potekala v skladu z mojimi pričakovanji.

S sprejetjem dnevnega reda: 1. Status komisije, 2. Določitev tematskih sklopov, 3. Določitev sodelavcev pri obdelavi tematskih sklopov, 4. Modalitete dela; ni bi problemov. Na začetku smo kar dosti časa porabili za razpravo o statusu komisije oz. o odgovoru na vprašanje ali imamo mandat obeh ministrstev oz. vlad. Prof. Karner je zatrjeval, da nam je bil podeljen ustni mandat, kakršen je bil predviden in zapisan v dokumentu, ki ni bil podpisan. Tega ni sprejela niti večina članov avstrijskega dela komisije. Pa tudi sam s seboj je prišel v opreko, ker so na avstrijski strani sodelovali tudi kolegi, ki jih ni najti v nepodpisanem dokumentu (prof. Bruckmueller, asist. Burz, povabljen je bil tudi kolega Beer, a je bil zadržan). Poleg tega pa so namesto 14 tematskih sklopov, ki so zapisani v nepodpisanem mandatu, v razpravo ponujali le 12 nekoliko modificiranih tematskih sklopov. Teh 12 sklopov so dobili tudi člani avstrijskega dela komisije z vabilom na pravo sejo komisije, kot predlog, ki bo na njej obravnavan. Neuradno sem spisek oz. vabilo avstrijskim kolegom dobil tudi jaz. Na zadnjem neformalnem pogovoru s prof. Suppanom na Dunaju konec septembra, me je o tem avstrijski kolega sicer obvestil, a sem razširitev komisije pred konstitutivno sejo zavrnil, dopustil sem le možnost, da dodatno pride prof. Bruckmueller, ki je bil za člana komisije predviden že takoj na začetku a je svojo udeležbo odklonil.

Naša stran je enajst članov avstrijskega dela komisije, namesto dogovorjenih devet, vzela na znanje in ni iz tega delala nikakršnih problemov. Le na tiskovni konferenci po seji komisije, sem to dejstvo omenil.

Dogovor o statusu komisije smo preložili za konec razprave in se lotili vsebinskih stvari. Na naši strani je bilo poudarjeno le, da se smatramo za popolnoma neodvisno skupino strokovnjakov, ki želi opraviti strokovno delo in ima polno, tudi materialno, podporo našega zunanjega ministrstva, sicer pa povsem proste roke. V tej zvezi sem poudaril, da mi je odločitev

⁵ Vabilo hrani avtor; Glej tudi: »Nemci«...str. 42, 45.

ministra Rupla, da ne podpiše mandata blizu. Prof. Rumpler pa se je odločno zavzemal za to, da komisija vendarle dobi nekakšno »naročilo« (Auftrag) in ne »mandat«. Z »naročilom« bi naj bilo naše delo materialno zagotovljeno in uradno verificirano, da ne bi v očeh javnosti delovali kot nekakšna skupina zasebnikov. Prav tako odločno je bil zoper vmešavanje politike/diplomacije v naše delo. Takšen sklep smo o statusu naše komisije sprejeli ob koncu zasedanja.

Pač pa je med avstrijskimi kolegi ob razpravi o statusu komisije prišlo do dokaj ostre razprave o tem, kdo je predsednik njihovega dela komisije oz. do vprašanj zakaj sta dva. To razpravo sta sprožila doc. Lukan in prof. Stuhlpfarrer. Prof. Karner je bil prisiljen jasno povedati, da je njega postavilo avstrijsko zunanje ministrstvo in da je tako rekoč njegov pooblaščenec oz. pooblaščenec za poročanje in komuniciranje z ministrstvom. Na dvojno vodstvo avstrijskega dela komisije se je nato vsul plaz kritik zaradi dejstva, da so bile teme avstrijskim kolegom v naprej določene ne da bi jih o tem vprašali, da ni bilo nobene predhodne seje avstrijskega dela komisije, da so popolnoma neobveščeni o finančnih pogojih dela itd. To neprijetno razpravo sem prekinil z utemeljitvijo, da gre za interne avstrijske zadeve, ki naj jih rešijo sami in sem jim ponudil sosednjo sobo v primeru, da bi se želeli sami dogovarjati. Ponudbo so zavrnili in seja se je nadaljevala. Več avstrijskih kolegov je takšno delo vodstva avstrijskega dela komisije v zasebnih pogovorih označilo kot »sramoto«. Iz razprave pa je bilo razbrati tudi, da finančna vprašanja na avstrijski strani še zdaleč niso rešena in urejena.

Pri razpravljanju o preciziranju tematskih sklopov, za kar smo porabili največ časa, smo do dogovor prišli brez omembe vrednih problemov. Namesto 14 tematskih sklopov smo določili 13, nekoliko modificiranih sklopov. Do 15. januarja 2002 naj bi prof. Stuhlpfarrer, Bruckmueller in Wakounigova pripravili predlog še enega tematskega sklopa, ki naj bi časovno zajel vse 20. stoletje in obravnaval tematike kot so zgodovina vsakdanjega življenja, ženska vprašanja... Govor pa je bil tudi o zaključnem poglavju našega dela, ki naj bi bil nekakšno napotilo za bodočnost, ki naj izhaja iz izkušenj zgodovine ločenega in skupnega življenja ter življenja eden poleg drugega.

Prav tako ni bilo nikakršnih problemov pri določevanju sodelavcev pri obdelavi posameznih tematskih sklopov. Število sodelavcev je seveda odprto in k sodelovanju bomo povabili vse tiste strokovnjake, ki nam pri strokovnem delu lahko pomagajo. Naša stran dodatnih konkretnih imen ni predlagala, čeprav jih imamo.

Razprava o modalitetah dela in tiskovna konferenca pa sta pokazali prave namene in cilje vodstva avstrijskega dela komisije, torej tistih, ki sta izražala zahteve zunanjega ministrstva. Njima izrecno in javno ni oporekal nihče, podprl pa jih je prof. Rumpler. Takoj smo se dogovorili, da bo rezultat našega dela zbornik s kar se da poenotenimi stališči, če pa to ne bo mogoče s separatnimi mnenji. S podrobnostmi dopolnjene tematske sklope naj bi si sodelavci izmenjali preko elektronske pošte. Tako dopolnjene tematske sklope naj bi v enem ali več referatov na tematski sklop predstavili na drugem zasedanju komisije na Dunaju 28. 2. in 1. 3. 2002, v obliki znanstvene delavnice.

Do popolnega nesoglasja pa je prišlo pri temeljnem vprašanju : Kakšna bo oblika našega dela na znanstveni delavnici? Prof. Karner se je takoj oglasil k besedi in tako rekoč »uradno« sporočil »željo« avstrijskega zunanjega ministrstva, ki zahteva vsaj delno javno predstavitvev tako imenovanih »vmesnih rezultatov« našega dela. Govor je bil o 2 do 6 referatih, ki naj bi bili predstavljeni široki javnosti. V kolikor na javno predstavitvev ne bi pristali, bo moral o tem poročati v zunanjem ministrstvu in podpora ministrstva našemu delu bo postala vprašljiva. Na ta izvajanja sem reagiral z besedami, da to čutim kot politični pritisk in da sam nikakor ne nameravam v javnosti nastopati z delnimi, nepreverjenimi, nedorečenimi in

neusklajenimi rezultati. Na vprašanje ali me podpirajo tudi drugi člani našega dela komisije sem dobil pritrdilen odgovor od vseh.

Prof. Karnerja sta podprla prof. Suppan in prof. Rumpler, vendar smo ostali vsak na svojem bregu reke. Torej o enem temeljnih pogojev za normalno in neodvisno delo, tudi o tistem, ki sem ga sam postavil za »*conditio sine qua non*« mojega sodelovanja pri načrtovanem delu, se nismo mogli dogovoriti.

Tiskovna konferenca je bila dobro obiskana, naše bolj ali manj dobro povzete izjave je mogoče prebrati v dnevnem časopisju in drugih medijih. Rad pa bi posebej poudaril, da je prof. Karner na tiskovni konferenci ponovno govoril in posebej izpostavljal probleme povezane z Avnojskim sklepom, statusom »nemške manjšine« v Sloveniji, vračanjem njihovega premoženja... čeprav o tej problematiki na seji sploh nismo govorili. Moral sem ga javno zavrniti. Še enkrat pa je s tem pokazal na edini pravi namen vodstva (Karner, ob aktivni ali pasivni asistenci Suppana in Rumplerja) avstrijskega dela komisije, ki zagotovo ni v prvi vrsti strokovni, temveč politični. Njihove velike besede o neodvisnosti, svobodi in ne vmešavanju v naše delo so le leporečje za naivneže. Na žalost je (politična) moč drugih članov premajhna, da bi mogli to usmerjenost spremeniti.⁶

Skratka predvidevanja v mojem pismu državnemu sekretarju z dne 1.10. 2001 so se v celoti uresničila, čeprav smo se o večini sprejetih sklepov hitro dogovorili. Te sklepe sem zapisal v zapisniku in jih posredoval vsem slovenskim udeležencem ter na željo prof. Suppana tudi njemu.

Od tedaj se na strokovni ravni dolgo ni premaknilo nič. Sam pa tudi nisem v ničemer spremenil svojih odločitev. Spremenil bi jih, če bi imel nedvoumna zagotovila, da se je avstrijska stran odrekla metod političnega pritiska na bilateralno komisijo in možnim manipuliranjem z njenimi (celo vmesnimi) rezultati. Tako sem do dokončnega odstopa marca 2003 ostal predsednik slovenskega dela bilateralne komisije zgodovinarjev v odstopu.

Z avstrijske strani do srede decembra 2001 nismo dobili niti odgovora ali so avstrijski kolegi zapisnik prejeli in ali se strinjajo z zapisom sklepov prvega zasedanja. Le v avstrijskih medijih zapisana sestava avstrijskega dela komisije je zadnji dan oktobra 2001 pripravila koroškega deželnega glavarja Haiderja do še enega diskvalifikacijskega izpada. Izjavil je, da so člani avstrijskega dela »z izjemo dveh zaupanja vrednih Korošcev Stefana Karnerja in Helwiga Valentina, sami nacionalistični Slovenci ali agitatorji« in zagotavljal, da rezultatov dela komisije ne bo priznal.⁷ Toda te izpade smo sprejeli kot avstrijsko stvar, ki nas pravzaprav ne zadeva neposredno. Kaže pa na hujskaško vzdušje, kakršno je bilo v sosednji deželi, kar zagotovo ni bila dobra popotnica za delo komisije. Politizacija je bila popolna in upanja, da bo rezultat dela bilateralne komisije tak, kot je bil denimo rezultat italijansko-slovenske komisije ali kot je bil ta, ki je objavljen v knjigi/zborniku »Nemci« na Slovenskem, je bilo vse manj.

Moji »strahovi«, da zadane si naloge, na način kakršnega je prakticirala avstrijska stran in smo mu bili priča do konca leta 2001 ne bo lahko opraviti, so se na žalost uresničili. Druga, vsekakor bolj tehnično-načrtovalna, kot vsebinska, seja bilateralne komisije zgodovinarjev 28. 2. in 1. 3. 2002 na Dunaju, je bila namreč obenem tudi zadnja. Kljub temu pa, vsaj na slovenski strani ves čas nismo prenehali z delom. Upali smo, da bo morda vsaj našemu delu komisije z nekaterimi avstrijskimi sodelavci uspelo opraviti načrtovano in potrebno delo – preučitev slovenskih-avstrijskih odnosov v dvajsetem stoletju.

⁶ Poročilo s 1. seje komisije z dne 14. 10. 2001, hrani avtor in arhiv MZZ.

⁷ Kleine Zeitung, Celovec, 31. 10. 2001, Kronen Zeitung, 31. 10. 2001.

Slovenska stran je pravočasno in v skladu z dogovori v celoti opravila svoje delo. Za nastal zaplet in za neuresničitev zgoraj opisane osnovne ideje, kot bom prikazal v nadaljevanju, slovenski del komisije ne nosi nobene odgovornosti.

Sredi decembra 2002 so se avstrijski kolegi vendarle odzvali na zapisnik prve seje komisije in predlagali popravke, med katerimi tudi take, ki so bili nesprejemljivi, kot je bil tisti o spremembi sodelavcev na posameznih tematskih sklopih, o čemer se na zasedanju sploh nismo pogovarjali, kaj šele dogovorili.⁸ Zahtevo po javnosti skupne delavnice predvidene za 28. 2. in 1. 3. 2002 na Dunaju so še zaostriili, čeprav na zasedanju tako ni bilo govorjeno, zapisnik pa je, kot vemo, zapis izrečenega na seji.⁹ Zato so člani slovenskega dela komisije na januarski seji (2002) komisije soglasno ugotovili: »...da se namere avstrijske strani, v primerjavi s tistimi iz časa prvega zasedanja imenovane komisije, 12. 10. 2001 v Mariboru, niso v ničemer spremenile. Avstrijska stran še vedno zahteva vsaj delno javno zasedanje komisije, kar je slovenska stran že takrat jasno zavrnila. Zato je bil sprejet sklep, da se slovenska stran drugega zasedanja komisije na Dunaju, predvidenega za 28. 2. in 1. 3. 2002, ne bo udeležila.

Člani komisije so ponovno ugotovili, da je v nasprotju z običajno prakso znanstvenega dela, izkušnjami pri delu v podobnih komisijah in v opreki s svobodo znanstvenega raziskovanja, da bi vmesne rezultate dela, še preden bi jih soočili z avstrijskimi kolegi v komisiji, predstavljali v javnosti. Tako zahtevo občutijo člani komisije kot političen pritisk nanje...«¹⁰

Morda je bilo tako stališče slovenskega dela komisije razlog za naslednje januarsko presenečenje: Slovenski del komisije je dobil informacijo z MZZ, da je bilo z avstrijsko stranjo dogovorjeno, da bo na predvidenem drugem zasedanju bilateralne komisije na Dunaju, javen le nastop obeh zunanjih ministrov, komisija pa bo lahko delala nemoteno, brez prisotnosti javnosti. Zdelo se je, da smo znanstveniki na nek način zmagali in kazalo je, da bomo na Dunaj vendarle šli.

Dne 25. januarja 2002 sem prejel elektronsko pismo, ki sta ga podpisala Arnold Suppan in Stefan Karner, poslal pa Arnold Suppan.¹¹ V njem ponavljata zahteve po spremembah in dopolnitvah zapisnika z novimi avstrijskimi sodelavci pri delu komisije, kar naj bi izhajalo iz nemškega poimenovanja komisije, ki naj bi ga sprejeli tudi na slovenski strani: »bilateralna odprta skupina ekspertov/bilaterale offene Expertengruppe«. Ne glede na to, da avstrijska stran nikoli prej ni zahtevala nemškega poimenovanja bilateralne komisije, z imenom »offene/odprta« in ne glede na to, da avstrijsko zunanje ministrstvo uradno to komisijo tudi po mariborskem zasedanju imenuje »Österreichisch-slowenische Historiker-Expertengruppe«¹², smo na slovenski strani tako poimenovanje brez pripomb sprejeli. Zavedali pa smo se, da želi avstrijska stran, da na tak način le pridobiti prostor za širjenje svojega dela komisije s »pravi mi ljudmi«. Za potrditev tega prepričanja je bilo treba počakati le do drugega plenarnega zasedanja bilateralne komisije.

Glede na to, da je določitev sodelavcev pri obravnavi dogovorjenih tem unilateralna stvar, smo njihove pripombe na zapisnik prvega plenarnega zasedanja bilateralne komisije sprejeli¹³, čeprav o tem na zasedanju nismo govorili in tak zapisnik ne odraža resničnega dogajanja na zasedanju.

⁸ Glej prilogi 2 in 3.

⁹ Ibid.

¹⁰ Zapisnik seje hrani avtor, citirano po elektronskem pismu Nečak – Suppan z dne 28. 12. 2001 – glej prilogo 4.

¹¹ Priloga 5.

¹² Glej npr.: Pismo veleposlanika Prosla – Nečaku z dne 18. januarja 2002, GZ 285.33.21/0010e-IV.3/2002, ali vabilo avstrijske zunanje ministrice dr. Benite Ferrero-Waldner ob otvoritvi dunajskega zasedanja bilateralne komisije – oba dokumenta hrani avtor.

¹³ Glej prilogo 6.

Večji del citiranega pisma so-predsednikov Karnerja in Suppana z dne 25. 1. 2002 pa je bil posvečen vabilu na drugo zasedanje bilateralne komisije predvideno za 28. 2. in 1. 3. 2002 na Dunaju. Potem, ko sta avstrijska so-predsednika poudarila začudenje avstrijskega zunanjega ministrstva, avstrijske zunanje ministrice in njuno začudenje, nad našim odklonilnim stališčem, do predloga ministrice, da bi bil vsaj del zasedanja komisije javen, sta me obvestila, da bo avstrijsko zunanje ministrstvo poslalo vabilo za drugo plenarno zasedanje na Dunaju. Na kratko sta opisala tudi potek zasedanja, pri čemer naj bi bil javni del le otvoritveni nastop obeh ministrov. Že na prvi pogled nenavadna pa je bila predlagana vsebina dela plenarnega zasedanja. Na prvem mestu sta namreč avstrijska sopredsednika predlagala, da bi se dogovorili o »dokončnem seznamu tem, dokončnem seznamu sodelavcev, konkretnih predštudijah, terminskem koledarju...«. Skratka o nalogah, ki smo jih že dorekli, zadnjič na mariborskem plenarnem zasedanju oktobra 2001.¹⁴ Očitno je bilo torej važnejše od strokovne vsebine zasedanja politično dejstvo, da zasedanje je.

Po faksu dne 28. 1. 2002 sem res prejel pismo iz avstrijskega zunanjega ministrstva, ki ga je podpisal veleposlanik dr. Christian Prosl in je bilo datirano z 18. 1. 2002.¹⁵ V njem mene in z menoj tudi ostale člane slovenskega dela bilateralne komisije, skladno z dogovorom med obema zunanjima ministroma, vabi na plenarno zasedanje na Dunaj. Priložen je bil tudi predhodni program »Wiener Konferenz – Österreich und Slowenien im 20. Jahrhundert«. Tudi iz slovenskega MZZ (19. 2.) smo dobili vabilo in program dela konference ter program obiska slovenskega zunanjega ministra na Dunaju.¹⁶

To pot so se na avstrijski strani držali dogovora in zasedanje organizirali skladno z dogovorom in odločeno je bilo, da se drugega zasedanja bilateralne komisije zgodovinarjev na Dunaju udeležimo. Z elektronskim pismom z dne 5. 2. 2002. sem sopredsedniku Arnoldu Suppanu in za nas zadolženemu sodelavcu avstrijskega zunanjega ministrstva Walter Maria Stojanu, sporočil imena desetih slovenskih udeležencev 2. plenarnega zasedanja komisije: Dušan Nečak, Peter Vodopivec, Božo Repe, Tone Ferenc, Franc Rozman, Igor Grdina, Mitja Ferenc, Ervin Dolenc, Žarko Lazarevič in Boris Jesih.

V prostorih dunajske diplomatske akademije smo po programu za v četrtek 28. 2. 2002 ob 10. uri začeli z 2. plenarnim zasedanjem bilateralne komisije. Na avstrijski strani je komisijo sestavljalo kar 18 kolegov – Arnold Suppan, Stefan Karner, Siegfried Beer, Ernst Bruckmüller, Ulfried Burz, Claudia Fraess-Ehrfeld, Tamara Griesser Pečar, Walter Lukan, Augustin Malle, Reinhard Reimann, Helmut Rumppler, Gabriela Stieber, Karl Stuhlpfarrer, Hellwig Valentin, Wilhelm Wadl, Marija Wakounig, Rüdiger Malli (opravičen), Peter Troper (še bo povabljen) – torej še enkrat več kot je bilo dogovorjeno julija 2001 med Suppanom in Vodopivcem in še enkrat več kot sta jih v komisijo imenovana oba ministra oktobra 2002. Bilo jih je tudi šest več, kot so jih deklarirali za prvo plenarno zasedanje v Mariboru. Število raziskovalnih tem pa se je povečalo samo za eno, od 14 na 15. Na slovenski strani se je zasedanja udeležilo napovedanih in dogovorjenih 10 kolegov.

Zasedanje je bilo izrazito delovnega-načrtovalnega značaja. Sprejeti smo bili prijazno, čeprav ne brez protokolarnih spodrslijajev. V poročilu o njem sem med drugi zapisal: »... Zasedanje smo opravili v konstruktivnem ozračju, čeprav smo največ časa posvetili ponovnemu definiranju tako imenovanih tematskih sklopov. Razen enega smo jih namreč definirali že na prvem, mariborskem zasedanju komisije 12. oktobra 2002. Očitno je bilo ponovno

¹⁴ Glej prilogi 5 in 6 t.j. e-pismo Suppana in Karnerja Nečaku, z dne 25. 1. 2002 in Zapisnik sklepov 1. plenarnega zasedanja komisije z dne 15. 10. 2001.

¹⁵ Pismo hrani avtor.

¹⁶ Vabili hrani avtor.

definiranje tematskih sklopov potrebno, ker se je z avstrijske strani komisija močno razširila, predvsem z zgodovinarji s Koroške... Kljub temu je delo potekalo brez večjih zapletov in v kolegialnem vzdušju. Lahko smo natančno definirali vseh petnajst tematskih sklopov, ki segajo od problematike Slovencev v Habsburški monarhiji do bilateralnih odnosov med državama od nastanka Republike Slovenije do danes. Uspeli smo se dogovoriti tudi o »časovnem načrtu«, načinu in metodah dela, sodelavcih na posameznih tematskih sklopih, obliki končnega rezultata in bili enotnega mnenja, da morajo biti na obeh strani odprti vsi arhivi za potrebe našega dela... Po skoraj enoletnih pripravah smo tako prišli do »startne črte«. Če bomo delo nadaljevali v takem vzdušju, v kakršnem smo delali tako na 1. zasedanju mešane komisije v Mariboru, kot tudi na 2. zasedanju na Dunaju, smo na dobri poti h končnemu rezultatu...«¹⁷

Toda tudi na tem zasedanju ni šlo brez zapletov. Vsi člani slovenskega dela komisije so namreč za zasedanje komisije pripravili že v Mariboru dogovorjene kratke referate (3 – 11 strani) ki smo jih bili tam pripravljeni predstaviti. Več kot polovica avstrijskih kolegov ni pripravila ničesar oziroma po eno stran nekakšnih napotkov za obravnavo tematskih sklopov. »Referate« smo si izmenjali in naj bi ostali izključno delovne, interne narave.

Na začetku je seja kazala precej kaotično lice, saj smo največ časa porabili za ponovno obdelovanje že obdelanih stvari, ker organizatorji niso imeli jasne slike, kaj naj bi na zasedanju sploh počeli, njihov del komisije se do tedaj sploh še ni sestal, veliko je bilo novih članov, ki jim je bilo treba marsikaj pojasniti, vračali smo se na popravila zapisnika, urejali so svoje finančne zadeve Na urejenost in konstruktivnost nadaljnjega dela smo vplivali zlasti slovenski člani komisije, ki smo nenehno zahtevali prehod k strokovnemu delu in konec administrativno-terminoloških razprav. V tem smo v celoti uspeli tako, da smo mogli doreči, že prej omenjeni časovni razpored dela in začeti z delom po skupinah. To delo je bilo uspešno. Že pred zasedanjem komisije pa sem posredoval pri sopredsedniku Suppanu inicirati demanti njegove izjave za ljubljansko Delo z dne 21. 2. 2002: »...medtem, ko so vsi avstrijski arhivi dostopni do leta 1970, Suppan ugotavlja, da slovenska stran ni pripravljena, da se odprejo arhivi tajne policije. Ob tem izraža bojazen, da se to ne bo zgodilo niti v naslednjih letih...« Na zasedanju komisije sem ponovno demantiral njegova izjavo, tudi z zadevnim pisnim demantijem direktorja Arhiva RS Vladimirja Žumra¹⁸ in podčrtal, da pričakujem, da bo takih nepremišljenih izjav v bodoče čim manj, saj otežujejo naše delo. Sopredsednik Suppan je demanti vzel na znanje. Poleg tega sem opozoril, da tudi brezbrežno razširjanje sicer »odprte skupine ekspertov« zagotovo ni v prid konstruktivnemu delu komisije. Izdelavo zapisnika dogovorjenih sklepov sta prevzela avstrijska sopredsednika Stefan Karner in Arnold Suppan.

Komaj pa smo se vrnili v domovino, že je izbruhnil naslednji »škandal«, katerega avtor je bil spet Arnold Suppan. STA je namreč 1. 3. posredovala medijem novico, da je avstrijski sopredsednik ob zasedanju komisije na Dunaju za avstrijsko tiskovno agencijo APA med drugim izjavil, da: »...so se na zasedanju pogovarjali tudi o avnojskih sklepih... Vprašanje avnojskih sklepov o razlastitvi in izgonu nemškogovorečih prebivalcev v nekdanji Jugoslaviji po drugi svetovni vojni bosta preučevali dve mešani raziskovalni komisiji. Pri tem gre za določitev kolektivne krivde, ki je po besedah Suppana tudi slovenski zgodovinarji ne zagovarjajo več...«¹⁹ O avnojskih sklepih ali o vprašanju kolektivne krivde na plenarnem zasedanju komisije nismo spregovorili niti besede. Netočna izjava Arnolda Suppana je bila očitno

¹⁷ Poročilo o 2. zasedanju slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev, Dunaj 28. 2. – 1. 3. 2002, hrani avtor in arhiv MZZ.

¹⁸ Demanti hrani avtor.

¹⁹ Vest hrani avtor.

potrebna za domačo politično rabo. Zato sem bil prisiljen njegovo izjavo nemudoma (2. 3. 2002 ob 10.14 uri) demantirati. Pisni demanti²⁰ sem poslal STA med drugim pa tudi na RTV Slovenija, dopisniku APA za Slovenijo Slavku Frasu, na MZZ in seveda Arnoldu Suppanu. Razburjenje v medijih in na STA je bilo veliko. TV, radijske, časopisne hiše in STA so želele mojo dodatno izjavo.... Toda sredi dneva, ob 13.43 sem od STA prejel E-sporočilo, da je do napake prišlo pri prevajanju vesti APA. (sic!). Opravičili so se za napako in mi posredovali popravljen verzijo vesti.²¹ O tem sem takoj obvestil kolego Suppana, ki pa je potreboval kar tri dni, da je odgovoril in odgovornost za nastali položaj prenesel na novinarja ter ni omenjal nikakršne napake pri prevodu njegove izjave.²²

Kazalo je, da je delo naše komisije vendarle prispelo v mirnejše vode. Počakati je bilo treba le še na zapisnik drugega plenarnega zasedanja in pot za skupno delo bi bila odprta. Izkušnje pa niso bile najboljše. Zapisnik prvega plenarnega zasedanja bilateralne komisije sem avstrijski strani poslal tri dni po koncu zasedanja, 15. 10. 2001. Odgovor s popravki slabe dve strani dolgega zapisnika sem dobil skoraj dva meseca kasneje, 10. 12. 2001. Drugič popravljen zapisnik je bil s slovenske strani poslan že 28. 12. 2001. Za dodatne popravke so na avstrijski strani spet potrebovali skoraj mesec dni, do 25. 1. 2002. Zapisnik je bil nato sprejet, na drugem plenarnem zasedanju bilateralne komisije na Dunaju 28. 2. 2002.

Na zapisnik drugega plenarnega zasedanja bilateralne komisije smo čakali več kot štiri mesece, do 5. julija 2002.²³ V kratkem spremnem dopisu vsem avstrijskim članom komisije ter meni in prof. Vodopivcu je kolega Suppan le kratko zapisal: »Po več neupešnih poskusih mi je končno uspelo izdelati zapisnik našega srečanja konec februarja. Upam, da se boste strinjali s določitvami tem in terminov. Želim vam intenzivno delo v poletju in se veselim zdravega snidenja na srečanjih delovnih skupin ali podobnih smotrnih priložnostih v jeseni. Stefan Karner bo avstrijskim kolegicam in kolegom v kratkem dostavil pogodbe o delu. Prosim Dušana Nečaka in Petra Vodopivca, da zapisnik posredujeta svojim kolegom...«²⁴ Očitno se avstrijski del komisije še vedno ni sestal in očitno člani avstrijskega dela komisije niso dobili nikakršnih delovnih pogodb, kolega Suppan pa je bil očitno še vedno prepričan, da ima slovenski del komisije dva predsednika, čeprav ne vem ali mu smem pripisati tako nevednost.

Zapisnik sem posredoval vsem članom slovenskega dela komisije in ko so se vsi vrnili z dopustov, sem po seji slovenskega dela komisije, ki je bila 17. septembra 2002, 27. 9. naše pripombe posredoval avstrijskemu sopredsedniku Suppanu.²⁵ Pripombe govorijo same zase! Do dneva ko zaključujem to pisanje (7. 3. 2004) nisva ne jaz ne moj naslednik prejela nikakršnega odgovora na poslane pripombe.

Na naši strani je delo potekalo nemoteno. Še pred na Dunaju dogovorjenim rokom – konec oktobra 2002 – je kolega Dolinar oddal svoj del besedila o cerkveni problematiki, kmalu zatem pa še skupno besedilo, ki sta ga napisala s avstrijsko sodelavko Tamaro Pečar Griesser. Tudi besedila drugih kolegov so prihajala po dogovorjenem terminskem planu. Zato sem dne 13. 11. 2002, dan po seji slovenskega dela komisije, lahko poslal kolegu Suppanu naslednje e-sporočilo: »...včeraj sem imel sejo našega dela komisije. Sporočam Ti, da je naš del besedil skoraj 100% pripravljen. Prosim za sporočilo, kako je na vaši strani. Predlagam, da se v dneh od 19. do 21. 12., ko bom z Albino (soprogo op.p.) na Dunaju, srečava in se

²⁰ Demanti hrani avtor.

²¹ Popravljenost vesti hrani avtor.

²² Suppanovo e-sporočilo z dne 4. 3. 2002, hrani avtor.

²³ Glej prilogo 8.

²⁴ Zadevno e-sporočilo hrani avtor.

²⁵ Glej prilogo 8.

dogovoriva o načinu nadaljnjega dela oziroma o izmenjavi besedil...²⁶ To pot je prišel odgovor relativno hitro. Dne 19. 11. 2002 mi je sopredsednik Suppan odgovoril: »...Slovenci ste očitno bolj pridni od Avstrijcev. Sam sem dobil doslej samo pet rokopisov, bom pa druge takoj terjal. Tvoj predlog, da med 19. in 21. 12. prideš na Dunaj, da bi morebiti izmenjali besedila se mi zdi pameten, kajti besedila morajo biti do srečanja v začetku marca pri vas prebrana... morda bo mogoče organizirati sestanek 19. 12. dopoldne. Vsekakor mora pred Božičem priti do kakršne koli izmenjave...«²⁷

Vsa besedila slovenskih avtorjev sem sproti pošiljal na MZZ tako, da je tudi naše zunanje ministrstvo vedelo, da so bila naša besedila pripravljena pravočasno t.j. v skladu z dogovorjenim terminskim planom na drugem plenarnem zasedanju bilateralne komisije na Dunaju. Točneje z 11 dnevno zamudo, do 11. 11. 2003. Dodatno sem dne 31. 3. 2003 zgoščenko z vsemi slovenskimi besedili predal še osebno zunanjemu ministru dr. Ruplu.

Do srečanja med sopredsednikom Suppanom in menoj, ob prisotnosti moje žene, je res prišlo na delovnem kosilu v kampusu dunajske univerze, 19. 12. 2002. Slovenskemu zunanjemu ministru sem o tem poročal sledeče, čemur nimam kaj dodati:

»Prof. dr. Dušan NEČAK

*Spoštovani gospod minister
prof. dr. Dimitrij RUPEL!
Ljubljana, 28.12.2003*

Dragi Dim!

Kot sem obljubil na najinem zadnjem pogovorom 18. 12. 2003 Te prav kratko obveščam o rezultatih mojega dunajskega srečanja s prof. dr. Arnoldom Suppanom, sopredsednikom avstrijskega dela Slovenko-avstrijske komisije zgodovinarjev, ki sem ga imel na dunajski univerzi 19. 12. 2003.

Prav za prav ni kaj novega dodati tistemu, kar sem Ti povedal že na sestanku pri Tebi. Čeprav sem imel sam s seboj vsa naša besedila, celo teze kolega Petra Vodopivca, je prof. Suppan še vedno govoril le o petih besedilih (od šestnajstih), ki da jih ima. Povedal mi je, da je svojim sodelavcem poslal elektronsko pošto z urgenco besedil. Vsaj dva, prof. Karner in prof. Rumppler, sta mu odgovorila, da se dela pred februarjem ne bosta lotila, nekateri sploh še niso podpisali pogodb, drugi spet so pogodbe vrnili v popravljanje, tretji, ki so pogodbe podpisali, pa so šele na dan mojega pogovora z njim, dobili vrnjene podpisane pogodbe. Skratka položaj je konfuzen in vse kaže, da do 1. februarja, ki je naš dokončen rok, ne bomo dobili besedil z avstrijske strani.

Sam sem mu ponovno (kot že na nepredvidenem sestanku na Dunaju 6. 12. 2003) zatrdil, da bo naša stran besedila izmenjala le v 100% obliki in da je končni rok za takšno izmenjavo 1. 2. 2003. Prof. Suppan je bil tudi sam precej prepričan, da do tega roka ne bo imel vseh besedil in me je poskušal prepričati, da naj bi delo dokončali v okrnjeni obliki. To sem seveda, tudi zaradi takega mandata našega dela komisije, zavrnil.

Ostajamo torej pri starem dogovoru:

Naša stran bo čakala le še do 1. februarja in se nato, v primeru če ne bo prišlo do 100% izmenjave besedil, lotila priprav za izdajo zbornika, ki bi lahko izšel v predvidenem roku t.j. do konca leta 2003.

²⁶ Zadevno e-sporočilo hrani avtor.

²⁷ Zadevno e-sporočilo hrani avtor.

Če želiš oz. boš želel, kakšno dodatno pojasnilo, sem Ti rad na voljo. Do tedaj pa Lep pozdrav in vse dobro v letu 2003.

*Dušan Nečak*²⁸

Torej, ko sem 23. 1. 2003 pisal redno poročilo o opravljenem delu za financerja MZZ sem moral ugotoviti: »...Ugotovitve iz poročila (glej zgoraj op.p.) veljajo tudi sedaj. Ob tej priložnosti še ugotavljam, da načrtovanega plenarnega sestanka konec februarja/začetek marca, tudi če bi avstrijska stran do 1. 2. 2003 poslala vsa besedila, zaradi nastale nekajmesečne zamude in z njo povezanih vsebinsko-tehničnih zapletov (prevodi besedil; usklajevalni sestanki...) ni mogoče realizirati...«²⁹ Ne vem ali se je kdo tistih, ki so na MZZ morda prebiral moja poročila zavedal »kritičnosti« nastalega položaja.

Očitno se je vsaj na načelni ravni, položaja zavedal slovenski zunanji minister dr. Dimitrij Rupel. Dne 9. januarja 2003 je na avstrijsko kolegico dr. Benito Ferrero-Waldner naslovil prijazno pismo, v katerem jo je med drugim opozoril: »...Spoštovana kolegica, nedavno sem se pogovarjal z vodjo slovenskega dela ekspertne skupine zgodovinarjev. Prof. dr. Dušan Nečak mi je povedal, da so slovenski zgodovinarji že pred časom, v dogovorjenem terminu pripravili študije na usklajene teme. Sledilo naj bi skupno delo z avstrijskimi kolegi, ki pa večine tekstov še nimajo pripravljenih. Danes se obračam Nate s prošnjo, da avstrijske eksperte še enkrat opozoriš na pomembnost nadaljevanja projekta, kot smo si ga prvotno zamislili...«³⁰

Avstrijska ministrica je pri odgovoru na pismo našega ministra ubrala staro in preiskušeno taktiko. Najprej je pismo dolgo pustila v »predalu« in se nato odločila za metodo »napad je najboljša obramba«. Odgovor je pripravljala skoraj dva meseca, saj je odgovorila šele 24. februarja 2003, potem, ko je bilo že jasno, da predvidenega tretjega plenarnega zasedanja bilateralne komisije ne bo. Medtem pa je poslala v boj vodstvo svojega dela komisije. Vsekakor niti pomislila ni, da bi priznala kakršno koli avstrijsko odgovornost za nastali položaj. Nasprotno, svoje strokovnjake in njihovo vodstvo je nedvoumno in odločno vzela v bran, odgovornost za zaplet pa zvrnila na predsednika slovenskega dela bilateralne komisije oz. na njen slovenski del. Med drugim je zapisala:

»...Ne delim pa Tvojih pomislekov – ali prej pomislekov gospoda prof. dr. Nečaka – glede avstrijsko-slovenske znanstvene skupine zgodovinarjev. Avstrijski člani znanstvene skupine so se temeljito pripravili na naslednje plenarno zasedanje, ki je bilo predvideno v Sloveniji za 6. in 7. marec 2003. 19. februarja so posredovali večji del gradiva, preostali del pa bodo zagotovili do začetka marca – torej pravočasno pred zasedanjem. Toliko bolj so bili presenečeni, ko jim je bilo 21. februarja sporočeno, da zasedanje, čigar termin je bil že več mesecev vnaprej določen, zaradi strokovnih vzrokov ne bo možno in da ga je slovenska stran odpovedala. Avstrijska sopredsednika pa do danes nista prejela niti en slovenski manuskript.

Avstrijski strokovnjaki so po načrtovani diskusiji tem v marcu predvideli predelavo manuskriptov v luči diskusije in odločitev o končni tiskani obliki, ki bi omogočila publikacijo rezultatov znanstvene skupine v jeseni tega leta, kakor je bilo načrtovano. Avstrijska stran je že vse pripravila za predstavitev publikacije v pozni jeseni. Avstrijskim članom znanstvene skupine ni znano, ali je načrtovanje publikacije tudi v Sloveniji že tako napredovalo.

Ta za avstrijsko stran nerazumljiva odpoved pomembnega zasedanja 6. in 7. marca ne postavlja samo pod vprašaj že dogovorjen časovni načrt dela, ampak je na žalost tudi med avstrijskimi strokovnjaki sprožila dvome...«³¹

²⁸ Pismo hrani avtor in arhiv MZZ.

²⁹ Poročilo hrani avtor in arhiv MZZ.

³⁰ Pismo hrani avtor.

³¹ Prevod zadevnega pisma hrani avtor.

Da v eno pismo spraviš toliko neresnic, podtikanj in sprenevedanj, kot jih je, očitno informirana od sopredsednikov avstrijskega dela komisije, zapisala avstrijska zunanja ministrica, moraš biti res na eni strani odličen diplomat in na drugi strani imeti zelo trdo kožo. Če bi citirano vsebino pisma poznal v času nastanka, bi seveda radikalno potezo, ki sem jo potegnil mesec dni kasneje, zagotovo potegnil že takrat.

Kaj pa se je v resnici dogajalo?

Do ponujenega roka (tri mesece po dogovorjenem roku) 1. 2. 2003 nismo prejeli nobene avstrijskega besedila, pa tudi pojasnila ne. Sredi februarja 2003 pa me je kar nekajkrat poklical sopredsednik Suppan in želel zvedeti, kaj bo z načrtovanim tretjim plenarnim zasedanjem bilateralne komisije. Jasno sem mu vsakokrat povedal, da po sklepu slovenskega dela komisije, zaradi nekaj mesečne zamude pri oddaji avstrijskih besedil srečanja ne bo, ker zanj ni nikakršne strokovne osnove. Ponovil sem argumentacijo, da bi bilo treba skladno z dogovori plenarnih zasedanj vsa besedila, slovenska in nemška najprej prevesti (vsi člani obeh delov komisije namreč ne obvladajo dovolj obeh jezikov in so zato prevodi nujni), jih nato vsaka stran posebej preštudirati, se zatem o njih po dogovorjenih skupinah pogovarjati in jih usklajevati. Zato smo v terminskem načrtu sprejetem na Dunaju predvideli kar štiri mesece, od novembra 2002 do februarja 2003. Odločno sem zavrnil sestanek zaradi sestanka oz. zato, ker tako želi/potrebuje, v prvi vrsti, avstrijska politika.

Sopredsednika sta se zatekla po pomoč na svoje zunanje ministrstvo in začel se je stopnjevan pritisk v prvi vrsti name pa tudi na slovenski del komisije. Najprej z e-sporočilom z dne 19. 2. 2003, s katerim je sopredsednik Suppan poslal nekaj avstrijskih besedil in na katerega sem mu še isti dan odgovoril:

»Lieber Dusan!

Wien, 19.2.2003

Nach Rücksprache mit unserem Außenministerium und Stefan Karner muß ich noch einmal auf die ursprünglich für 6./7. März in Slowenien geplante Tagung unserer gemeinsamen Expertengruppe zurückkommen. Da eine Verschiebung der Tagung unser ganzes Projekt auf den St. Nimmerleinstag verschieben könnte, möchten wir Dich und Deine slowenischen Kollegen doch dringend ersuchen, unseren Meinungsaustausch an Hand der vorliegenden Papiere bereits am 6./7. März 2003 durchzuführen. Hiezu übersende ich Dir im Attachment die ausgearbeiteten Manuskripte von Dolinar-Griesser-Tropper (3), Fraess-Ehrfeld, Reimann, Stieber (2), Suppan und Valentin (2). Karner wird Dir sein Manus am 24.2. aus Graz nachsenden; mit heutiger Post habe ich Dir die Kurzfassungen von Bruckmüller, Malle und Stuhlpfarrer geschickt. Von den anderen österreichischen Mitgliedern habe ich heute ihre Kurzfassungen bis 2.3. eingefordert. Damit stehen doch genügend österreichische Diskussionsmaterialien zur Verfügung, die in Gegenüberstellung zu Euren slowenischen Papieren einen wesentlichen Arbeitsfortschritt bringen könnten.

Hinsichtlich des Tagungsortes haben wir keine speziellen Wünsche; hinsichtlich der Anreisezeit wäre vielleicht Marburg zentraler, aber das mußst Du entscheiden. Selbstverständlich kommen wir auch nach Laibach. Jedenfalls ersuche ich Dich sehr, alle Möglichkeiten wahrzunehmen, um unsere nächste Tagung doch schon am 6./7. März in Slowenien durchzuführen.

Hinsichtlich weiterer technischer Details werde ich Dich morgen anrufen.

Mit herzlichen Grüßen, Arnold

Dragi Arnold,

hvala za sporočilo. Kar mene zadeva ostajam pri istih stališčih, kot sem ti jih posredoval ob najinem zadnjem pogovoru. Naj Ti še enkrat na kratko utemeljim svoje mnenje. Že samo bežen pogled na poslane mi članke pokaže, da besedila niti med vami niso usklajena (glej besedila Fraess-Erfeldove in Stieberjeve). Skupaj si mi poslal besedila sedmih članov vašega dela komisije kar je manj od polovice. Od nekaterih ostalih naj bi v najboljšem primeru dobili (teze za) besedila 2. 3. tj. štiri dni pred načrtovanim plenarnim zasedanjem komisije. Besedila je treba najprej prevesti, jih – tako kot smo se dogovorili na Dunaju (glej zapisnik, za katerega še danes ne vem ali ste sprejeli naše korekture) – komentirati in uskladiti na sestankih posameznih skupin. Vse to smo se dogovorili na zasedanju na Dunaju. Enak postopek velja za vas. Štiri dni so za kaj takega vsekakor mnogo premalo. Po našem dunajskem dogovoru bi za to potrebovali dobre štiri mesece, ne štiri dni. Zasedati samo zato, da bi ugodili politiki ni moj namen. To smo storili že na plenarnem zasedanju na Dunaju. Našo komisijo sem vedno razumel, kot komisijo strokovnjakov, ki deluje ob podpori zunanjih ministrstev.

Sklep našega dela komisije je popolnoma jasen: ko bomo dobili z vaše strani signal, da so pripravljena vsa besedila v obliki, ki omogoča usklajevanje, si jih bomo izmenjali, jih prevedli in po skupinah prediskutirali, ter šele nato obravnavali v plenumu. Še enkrat poudarjam, tako kot smo se dogovorili. Mi smo svoj del dogovora držali. Če se bo to moglo zgoditi do konca oktobra, ko se nam iztečejo pogodbe sem seveda zelo zainteresiran za realizacijo skupnega dogovora. Če ne...?

Vsekakor bom o tvojih/vaših željah obvestil naš del komisije. Lahko bodo odločili drugače, vendar sam svojih stališč ne bom spremenil. Za to nimam nikakršne strokovne osnove.

Brez zamere in lep pozdrav, Dušan»³²

Naslednji dan 20. 2. 2003 je prišlo na moj naslov že kar grozilno pismo/fax, napisano na uradni papir z glavo Ludwig Boltzmann Instituta, ki z našo komisijo nima ničesar skupnega, podpisal in z inštitutskim žigom opremil ga je drugi sopredsednik Stefan Karner. V njem je ponovil že znane zahteve avstrijske strani in ponovno dodal zahtevo, da naj bo del tretjega plenarnega zasedanja bilateralne komisije javen. Za avstrijsko stran naj bi javno nastopila Arnold Suppan in Stefan Karner, vsak s svojim referatom:

³² Obe e-sporočili hrani avtor.

20-FEB-03 DO 11:12

Ludwig Boltzmann Inst.

FAX NR. +43 316 822 500 33

S. 1

Ludwig Boltzmann Institut
für Kriegsfolgen-Forschung
Graz – Wien – Klagenfurt

Leiter: Univ.-Prof. Dr. Stefan Karner
Schörgetgasse 43
A-8010 Graz
Telefon: 0316/822500-0
Fax: 0316/822500-33
e-mail: bik-graz@gewi.kfunigraz.ac.at

Herrn
Univ.-Prof. Dr. Dušan Nečak

Fax-Nr. 00386/1/425 93 37

Ljubljana

Graz, am 20. Feber 2003
Kar/Laz

Mit getrennter Post übermittle ich meine beiden Diskussionspapiere zur Österreichisch-slowenischen Expertengruppe, wie dies bei der letzten Sitzung vereinbart wurde. Die österreichische Seite geht von der Durchführung der vereinbarten Tagung am 6./7. 03.2003 in Slowenien aus und hat ihre Mitglieder der Expertengruppe auch dahingehend informiert.

Die erste Tranche der Diskussionspapiere der österreichischen Historiker wurde bereits am 19.02.2003 übermittelt, die zweite Tranche wird termingerecht spätestens am 03.03.2003 an die slowenische Seite übermittelt werden.

Leider ist festzuhalten, dass der österreichischen Seite von den slowenischen Experten noch kein einziges Diskussionspapier übermittelt wurde. Es darf daher um fristgerechte Übermittlung (d. h. bis 03.03.2003) ersucht werden, damit sich die österreichischen Historiker mit den Papieren der slowenischen Kollegen noch vor Sitzungsbeginn befassen können.

Weiters gehen die österreichischen Historiker davon aus, dass im reziproken Prozedere zur Wiener Tagung 2002, auch in Slowenien der erste Teil der Tagung öffentlich sein wird und sehen dafür von österreichischer Seite zwei Referate (Karner und Suppan) vor.

Entsprechend den bisherigen Gepflogenheiten der Treffen der Österreichisch-slowenischen Expertengruppe wird das österreichische Außenministerium auch bei dieser Tagung vertreten sein.

Mit freundlichen Grüßen

Univ.-Prof. Dr. Stefan Karner
Co-Vorsitzender der Österreichisch-slowenischen Expertengruppe

Bankverbindung: Bank für Kärnten und Steiermark, Graz, BLZ 17 000, Kto.: 180-170.790
IBAN AT 12 1700 0001 8017 0790, BIC: BFKKAT2K

BTK

Tudi na to pismo sem odgovoril nemudoma in v njem poskušal še enkrat opredeliti naše dogovore in argumentacijo za strokovno nesmiselnost sklicevanja komisije:

Red. prof. dr. DUŠAN NEČAK
Gospod Univ. Prof. Dr. Stefan KARNER
LJUBLJANA, 20.2.2003

Potrujem prejem faksa z dne 20. 3. 2003.

Glede na v pismu izražene želje, da bi v dneh 6. in 7. 3. 2003 v Sloveniji organizirali plenarno zasedanje slovensko avstrijske komisije zgodovinarjev, sporočam, da to žal iz strokovnih razlogov, ni mogoče.

Avstrijski del komisije je namreč v večmesečni zamudi pri oddaji besedil. Naj spomnim, da je bilo na lanskem dunajskem plenarnem zasedanju jasno dogovorjeno, da bodo »bis 31. 10. 2003 Abgabe aller Rohmanuskripte an Karner/ Suppan (in deutscher Sprache) bzw. Nečak (in slowenischer Sprache...)«. V začetku novembra sem sopredsedniku avstrijskega dela komisije prof. Suppanu sporočil, da so na naši strani besedila pripravljena za izmenjavo. Na žalost na avstrijski strani ni bilo tako in še do danes ni tako. Niti dokončno potrjenega zapisnika dunajskega plenarnega zasedanja skupne komisije nismo prejeli.

Prav tako je bilo na dunajskem plenarnem zasedanju dogovorjeno, da bodo »Gruppen-diskussionen im November und Dezember bzw. Im Jaenner und Februar 2003«. Zaradi vaše zamude tega dogovora, ki je gledano s strokovnega vidika najpomembnejši, ni bilo mogoče opraviti. Na vse to sem sopredsednika avstrijskega dela komisije prof. Suppana zadnjič osebno opozoril na srečanju 19. 12. 2003 na Dunaju. Šele včeraj, 19. 2. 2003 sem od njega prejel besedila 6. avstrijskih kolegov, kar je mnogo manj od polovice.

Naj mi bo dovoljeno citirati še tretji dogovor dunajskega plenarnega zasedanja, ki pravi »Tagung am 6.3. — 7.3. in Slowenien (2Tage) mit Diskussion aller Themen (podčrtal pisec)«. Vsi citati so iz zapisnika, ki ste ga pripravili na avstrijski strani.

Iz zapisanega sledi, da je slovenska stran izpolnila vse dogovore. Zato še enkrat predlagam, kot sem to že predlagal prof. Suppanu: Ko bo avstrijska stran imela na voljo vsa predvidena besedila oz. bo povedala, če se je morebiti katerih odpovedala, naj to sporoči, da se dogovorimo o načinu izmenjave besedil. Zahvaljujem se sicer za poslana mi besedila, toda to ni bilo dogovorjeno in ste to storili po lastni volji. Ko si bomo vsa besedila izmenjali, jih prevedli, preučili in opravili dogovorjene pogovore oz. usklajevanja po skupinah, ki smo jih določili na dunajskem plenarnem zasedanju in o čemer smo se jasno dogovorili na dunajskem plenarnem zasedanju komisije, bomo lahko določili nov datum plenarnega zasedanja v Sloveniji. Resen strokoven pristop nam nalaga tak način delovanja. Zasedanje zaradi zasedanja nima nikakršnega strokovnega smisla.

Zato tudi slovenska stran slej ko prej ostaja na stališčih, da bo to tudi tretje plenarno srečanje, če bo do njega prišlo, delovne t.j. strokovne in ne politične narave. Če želita zunanji ministrstvi ob tem srečanju kaj prirejati je to seveda popolnoma njuna zadeva. Ne pri mari-borskem in ne pri dunajskem plenarnem zasedanju ni bilo nikakršnih referatov in jih tudi na tretjem v Sloveniji ne predvidevamo.

Na koncu naj še enkrat poudarim svoje prepričanje in prepričanje slovenskega dela komisije, da smatramo bilateralno komisija zgodovinarjev kot strokovno in ne politično telo, ki ga obe zunanji ministrstvi podpirata. Veseli bomo, če bomo lahko skupaj načrtovano strokovno nalogo uresničili.

O željah avstrijskega dela bilateralne komisije bom obvestil člane slovenskega dela komisije.

Z lepimi pozdravi
Dušan Nečak«

Z dopisom nisem bil uspešen. Nasprotno, da bi avstrijska sopredsednika zabrisala njuno/njihovo odgovornost, sta morala ubrati pota njune ministrice: napadati slovensko stran in nanjo zvrčati krivdo, še posebej na njenega predsednika. Že 21. 2. sta mi tako poslala »uradno« e- sporočilo, ki se o odstotku resničnosti trditev v njem ni v ničemer ločilo od prejšnjih, le bolj grobo je bilo:

»ÖSTERREICHISCH-SLOWENISCHE EXPERTENGRUPPE

Die österreichischen Vorsitzenden

Stefan Karner

Arnold Suppan

Graz, 21.2.2003

Herrn

Prof. Dr. Dusan Necak

Vorsitzender der Österreichisch – slowenischen

Expertengruppe

Dusan.necak@Uni-Lj.si

Lieber Dusan!

Bezugnehmend auf Dein FAX v. 20.3.2003 bedauern wir es zutiefst, daß die einvernehmlich für den 6./7.3.2003 in Slowenien festgesetzte Tagung einseitig und ohne Konsultation mit den österreichischen Vorsitzenden von der slowenischen Seite am 20.2.2003 kurzfristig abgesagt wurde. Dies müssen wir leider mit größtem Bedauern zur Kenntnis nehmen und werden die österreichischen Mitglieder der Expertengruppe von dem Beschluß in Kenntnis setzen.

Die angeführten Begründungen sind nicht stichhaltig, weil generell eine Entscheidung über die Durchführung oder Nicht-Durchführung einer gemeinsamen Tagung nur bilateral und gemeinsam getroffen werden kann. Die offenen sachlichen, historischen Fragen hätten am 6./7.3.2003 in den einzelnen Themengruppen bei der Tagung diskutiert werden sollen. Das Protokoll der Wiener Tagung 2002 wurde noch vor dem Sommer 2002 übermittelt. All-fällige Unklarheiten hätten natürlich bei der vorgesehenen Tagung in Slowenien am 6./7. 3. 2003 besprochen werden können, wie dies bei solchen Gremien allgemein üblich ist. Dies ist nun leider nicht möglich.

Zu den einzelnen in Deinem FAX dargelegten Punkten weisen wir darauf hin, daß

– ein Termin für den gegenseitigen Austausch der Rohmanuskripte nicht vereinbart war (schon gar nicht in der Form eines Gesamtpaketes), was u. a. auch aus dem Umstand hervorgeht, daß von österreichischer Seite die ersten 11 Manuskripte am 19. und 20. 2. 2003 übermittelt wurden, daß die restlichen bis 3. 3. 2003 folgen, während von slowenischer Seite bis dato noch kein einziges Manuskript eingegangen ist.

– kein Modus für den Austausch der Rohmanuskripte vereinbart wurde. In diesem Zusammenhang sind wir der Meinung, daß unsere Expertengruppe keine diplomatische Staatenkonferenz darstellt, sondern eine Gruppe von Wissenschaftlern, die über den »Modus des Austausches von Texten« nicht langmächtig zu beraten braucht, sondern die vorliegenden Texte – wie unter Kollegen üblich – informell Zug um Zug austauscht. Dies hat die österreichische Seite getan.

– der Termin »bis 31. 10. 2002...« eine interne und keine bilaterale Fristsetzung war.

– für die monierten, nicht stattgefundenen Gruppendiskussionen beide Seiten bereit sein müssen. Eine Einladung zu derartigen Diskussionen ist leider auch in den Fällen slowenischer Gruppensprecher unterblieben.

– *in der Frage der bilateral vereinbarten Teilöffentlichkeit der Konferenzen die slowenische Seite – aus welchen Gründen auch immer – die interessierte Öffentlichkeit zu scheuen scheint. Die österreichische Seite wird jedoch auf der diesbezüglichen bilateralen Vereinbarung deshalb bestehen, weil es ein großes, berechtigtes, öffentliches Interesse an unserer Arbeit auf beiden Seiten gibt. Auch bei der Wiener Tagung gab es, wie bekannt, einen öffentlichen Teil.*

– *vom österreichischen Außenministeriums kein Referat oder Beitrag zur Tagung geplant ist, sondern die Teilnahme eines Vertreters, wie dies auch bisher der Fall war.*

– *wir die vorschnelle Kritik an einzelnen von uns übersandten Rohmanuskripten österreichischer Kollegen als unkollegial und auch sachlich nicht gerechtfertigt betrachten.*

Generell drücken wir auch unsere Verwunderung darüber aus, daß immer wieder von slowenischer Seite dem österreichischen Teil der Expertengruppe und einzelnen Mitgliedern eine politische Funktion unterstellt wird. Wir weisen dies für die österreichische Seite mit Entschiedenheit zurück.

Daher appellieren wir beide an Dich, unsere gemeinsame Arbeit plangemäß wieder aufzunehmen und schlagen dazu folgende Vorgangsweise vor:

– *Übersendung der bisher vorliegenden slowenischen Manuskripte bis 3.3.2003. Damit hätten wir einen Gleichstand erreicht.*

– *Möglichst rasche Verständigung der Vorsitzenden der Expertengruppe über das weitere Prozedere, eventuell im Wege einer Zusammenkunft in Graz oder Maribor.*

– *Möglichst rasche gemeinsame Festlegung eines Konferenztermins in Slowenien zum ehest möglichen Zeitpunkt.*

In Erwartung Deiner Antwort und mit kollegialen Grüßen

*Arnold Suppan
Stefan Karner«*

Tako grobo, da sem na podoben način 24. 2. 2003 odgovoril tudi sam in zavrnil vse njune insinuacije:

»Spoštovani,

potrjujem E – mail sporočilo datirano z dne 21. 2. 2003 odposlano, 24. 2. 2003 ob 9.20.

Na žalost tudi to sporočilo ne odstopa od dosedanjih, ki sem jih prejel. Polno je sprenevedanj, žaljivih podtikanj in polresnic. Najprej o odpovedi sestanka. Nikjer ne piše in v nobenem dogovoru ne stoji, da je mogoče sestanek odpovedati samo bilateralno. Še manj je resnica, da smo to storili »kratkoročno« in brez konsultacije z vodstvom avstrijskega dela komisije. Zapisal sem že, da sem o tem obvestil kolego Suppana zadnjič 19. 12. 2002 v osebнем pogovoru z njim. O tem, da so naši rokopisi domala 100% končani sem sporočil kolegu Suppanu, v E-mailu 13. 11. 2002, ob 11.42 uri. Torej trinajst dni po preteku bilateralno dogovorjenega in nikakor internega dogovora o roku za oddajo. Naj še enkrat citiram zapisnik dunajskega plenarnega srečanja: »TOP 6) Zeitplan: Folgender Zeitplan wird einvernehmlich festgelegt: 1) bis 31. 10. 2002 Abgabe aller Rohmanuscripte an Karner/Suppan (in deutscher Sprache) bzw. Nećak (in slowenischer Sprache) bzw. Mitarbeiter in der jeweiligen Gruppe...« Kdo ne govori resnice je iz citata jasno razvidno. Če pa je že govor o »kratkoročnem odpovedovanju« dogovorjenih sestankov naj vaju spomnim le na vašo odpoved prvega skupnega sestanka v Ljubljani v začetku septembra 2001. Le dva dni pred sestankom ste ga odpovedali, pa ne zaradi strokovnih razlogov.

Odgovor na E-mail sporočilo z dne 13. 11. 2002: »Dragi Arnold, včeraj sem imel sejo našega dela komisije. Sporočam Ti, da je naš del besedil skoraj 100% pripravljen. Prosim za

sporočilo, kako je na vaši strani....«, sem dobil 19. 11. 2002 ob 19,00: *Lieber Dusan, Ihr Slowenen seid offensichtlich fleissiger als die Oesterreicher, ich habe bis jetzt nur fuenf Manuskripte, werde aber die anderen sogleich machen*... Tudi do osebnega srečanja s kolegom Suppanom 19.12. na Dunaju se ni na avstrijski strani nič spremenilo. Na srečanje sem sam prinesel disketo s slovenskimi besedili in jo ponudil sogovorniku, kar pa je le ta odklonil, kot sem jaz odklonil pošiljanje njegovih besedil. Za potrditev teh dogajanj imam priče.

Povsem nesprejemljiva in skrajno zavajajoča je trditev o zapisniku zadnjega plenarnega srečanja. Ne samo, da smo osnutek dobili dobre štiri mesece po srečanju, tudi predloga zapisnika, z vnesenimi našimi popravki bi morali dobiti v pregled, če bi ga že sprejemali na predvidenem zasedanju 6. 3. 2003. Nismo ga dobili!!

Prva alineja vajinega dopisa ne drži v nobeni postavki. Iz prej omenjenega citata osnutka zapisnika je jasno razvidno, da smo se dogovorili za »Abgabe aller Manuskripte«. Neresnica je tudi trditev, da ste predali 11 besedil. Po E-malu sem prejel 8 besedil, šestih avtorjev, tisto (3) kar pa mi je bilo poslano po pošti je sramota za pošiljatelja. Med njimi pa je denimo predlog projekta prof. Stuhlpfarrerja z dne 28.2.2002!!!, z zahtevkom za financiranje vred. Poleg tega smo se dogovorili za »Rohmanuskripte« in ne za teze! Se hočete iz nas norčevati ali nas le žaliti?

Že prof. Suppanu sem zapisal, da se o načinu izmenjave res nismo dogovorili. Imamo pa s tem eno zelo slabo izkušnjo. Saj se še spomnite »izmenjave« tez na dunajskem zasedanju, ko so vsi (10) slovenski člani predali svoje tekste, avstrijska pa komaj za polovico (7 od 14). Dogovorjeni pa smo bili za celovito izmenjavo besedil. V izogib temu želimo izvesti zamenjavo korektno, to je vsa besedila za vsa besedila. Naša stran je torej pripravljena takoj, ko bosta javila, da imata vsa besedila posredovati vsa naša. Tudi 3. 3. 2003.

Veliko sprenevedanje so navedbe v četrti alineji: Kako in s kom naj bi se naši kolegi pogovarjali, če pa je bilo še vsaj do 19. 12. na voljo le pet besedil na avstrijski strani. Kot podtikanje pa smatram navedbo, da bi mogli avstrijski kolegi dobiti vabilo s slovenske strani. Dogovorjeno je bilo le :«2) Gruppendiskussionen im November und Dezember 2002 bzw.im Jaenner und Februar 2003« (glej zapisnik str. 6) Vodstvo avstrijskega dela komisije je bilo vsaj od 13. 11. 2002 obveščeno, da so naša besedila pripravljena in da se pogovori po skupinah zaradi nas lahko začnejo. Nikakršnega vabila z avstrijske strani nismo dobili.

O peti alineji ni vredno izgubljati besed. Tudi o tem smo se že dogovorili, svoje delo bomo javnosti predložili, ko bo zbornik napisan, predvidoma v letu 2002 (glej zapisnik str.6). Slovenska stran tudi danes ne vidi nikakršnega razloga, da se delo komisije preden je zaključeno predstavlja javnosti, tako kot si to predstavlja avstrijska stran. Še enkrat ponavljam, tega ni bilo v Mariboru in ne na Dunaju. Na Dunaju sta pred zasedanjem komisije javnosti spregovorila le zunanja ministra, zato trditev, da je bil del zasedanja na Dunaju javen, ne odgovarja resnici.

Tudi navedbe v šesti alineji ne odgovarjajo resnici. Ne v Mariboru in ne na Dunaju na zasedanju komisije ni bil prisoten noben predstavnik zunanjega ministrstva. Kar pa zadeva predzadnji odstavek E-mail sporočila ni mogoče drugače kot spet potrditi očitno sprenevedanje piscev. Ne samo kot zgodovinarji, tudi kot ljudje imamo še zadosti spomina, da se spomnimo javne izjave kolege Karnerja na skupnem zasedanju komisije v Mariboru, kjer je izjavil, da nastopa v imenu avstrijskega zunanjega ministrstva. Še bližje pa nam je dejanje s pošiljanjem svojih dveh diskusijskih prispevkov, preko diplomatskega predstavništva Republike Avstrije v Ljubljani, kar zagotovo ni načelo kolegialnega in strokovnega načina izmenjave strokovnih besedil. Vsekakor sem tak način smatral za nedopusten pritisk name in na slovenskih del komisije, ki ga ni mogoče označiti drugače kot za političnega.

Naj zaključim. Slovenska stran je seveda zelo zainteresirana, da zaključimo skupno začeto delo. Vsekakor pa na dogovorjen način. Še enkrat poudarjam, da slovenska stran sodi, da je

smiselno zasedati v plenumu le, če si imamo celovito kaj novega povedati. Še naprej čakamo na sporočilo z vaše strani, da so pripravljeni vaši teksti. Ko bomo to sporočilo dobili, si lahko besedila na sestanku, tako kot sta predlagala, v Mariboru izmenjamo. Po izmenjavi tekstov mora slediti, dogovorjena faza, usklajevanja po skupinah in šele nato plenarno zasedanje. Menim, da lahko štirimesečni zaostanek skrajšamo in da skupno zasedanje v Ljubljani opravimo še pred poletjem.

*S spoštovanjem
Dušan Nečak*

Da bi bil pritisk še močnejši in videz neverodostojnosti predsednika slovenskega dela bilateralne komisije še izrazitejši, se je sopredsednik Karner poslužil še enega trika, ki sem ga omenil že v odgovoru na njegov faks. V dogajanje je neposredno vpletel tudi avstrijsko veleposlaništvo v Ljubljani, najbrž v upanju, da bom(o) morda le popustil(i). Svoji besedili je namreč poslal po diplomatski pošti in kurir veleposlaništva mi je obe besedili, proti podpisu izročil 24. 2. 2003.³³

Tako kot v vsem času vodenja slovenskega dela bilateralne komisije sem tudi sedaj o vsem dogajanju sproti obveščal vse člane slovenskega dela komisije bodisi preko e-sporočil, bodisi na rednih sestankih slovenskega dela komisije. Posebej sem bil vesel kratke reakcije kolege Vodopivca na moje pismu avstrijskima sopredsednikoma : »Dragi Dušan, zelo v redu, jasno, ostro, vendar ne žaljivo. Še enkrat: lep pozdrav Peter«³⁴ Zato me je toliko bolj presenetil nekoliko kasnejši potek dogodkov znotraj slovenskega dela bilateralne komisije.

Avstrijski pritisk je v prvih dneh marca nekoliko popustil, le rokopise so še kar naprej pošiljali in zahtevali naše. Korespondenca je spet tekla le me sopredsednikom Suppanom in menoj in 3. 3. ter 7. 3. 2003, ko je spet poslal nekaj rokopisov, je zatrjeval, da bodo večino besedil poslali še v marcu.³⁵ Tudi znotraj slovenskega dela bilateralne komisije so se začeli pojavljati drugačni pogledi na rešitev nastale situacije, zlasti v smeri popuščanja avstrijskim pritiskom in sprejemanju dela »krivde« za nastal položaj tudi na slovensko stran. Posebej pa ob tem poudarjam, da je bila politika delovanja komisije vedno s konsenzom sprejeta na sejah celotne komisije in ni v nobenem primeru šlo za samovoljno delovanje predsednika.

V takih okoliščinah sem za 10. 3. 2003 sklical sejo slovenskega dela bilateralne komisije zgodovinarjev. Zasedali smo v prostorih Izobraževalnega centra MO na Igu. Razprava je bila živahna in sprejeti so bili kompromisni sklepi, ki sem jih naslednjega dne posredoval sopredsedniku Suppanu:

»Dragi Arnold,

kot sva se dogovorila Ti takoj po zasedanju našega dela komisije sporočam naš predlog za nadaljnje delo. Komisija predlaga, da – skladno s Tvojim E-mailom z dne 3. 3. 2003, v katerem si navedel roke, do katerih boste predvidoma uspeli pripraviti preostale »Rohmanuskripte« – počakamo na ta besedila do konca marca 2003. Če se bo to zgodilo, Ti takoj pošljem vse naše tekste. Če pa ne boste uspeli pripraviti vseh »Rohmanuskriptov« Vam bomo takrat poslali vsa tista naša besedila, ki imajo pendant v vaših besedilih – ne konceptih. Tako se bo prevajanje »Rohmanuskriptov« lahko začelo in upam tudi končalo v mesecu aprilu. V maju predlagamo usklajevalne sestanke po skupinah oz. tematskih sklopih, tistih avtorjev, ki so svoje »Rohmanuskripte« oddali. Čeprav smo večinoma vsi v več skupinah upam, da bomo

³³ Zadevo e-korespondenco z avstrijskih veleposlaništvom hrani avtor.

³⁴ E-sporočilo z dne 25.2.2003, hrani avtor.

³⁵ E-sporočili z dne 3. 3. in 7. 3. 2003, hrani avtor.

v mesecu dni ta posvetovanja lahko opravili in v začetku junija – predlagamo, da v tednu od 3. – 10. 6. 2003 v Ljubljani opravimo za marec predvideno plenarno zasedanje. Štirimesečni zaostanek bi tako lahko skrajšali vsaj za mesec dni in na plenarnem zasedanju obravnavali po možnosti že usklajene predloge tekstov za vse dogovorjene in predvidene tematske sklope.

Še enkrat Te prosim, da mi sporočiš, če se je kateri od vaših avtorjev odpovedal sodelovanju v komisiji oz. besedila ne bo pripravil, da se bomo vedeli ravnati.

*Lep pozdrav,
Dušan«*

»Lieber Dusan!

Danke für Eure neuen Vorschläge. Ich werde sie sofort mit meinen Kollegen besprechen und Dir dann eine umfassende Antwort zukommen lassen. Ich denke doch, daß wir die meisten Manuskripte bis Ende März zusammenkriegen bzw. feststellen können, wer dann nicht mitmacht. So stünde dann auch einem Zug-um-Zug-Austausch nichts im Wege und die gemeinsame Arbeit ginge wieder voran.

Mit dem Termin 3.–10.6. habe ich selbst leider Probleme, da ich zwischen 2. und 4.6. in Wien festsitze und zwischen 5.6. und 9.6. in Moskau sein werde. Ich getraue mich aber noch keinen neuen Vorschlag zu machen, bevor ich nicht von der Mehrzahl der anderen Kollegen weiß, wann sie könnten.

Ich melde mich wieder am Freitag oder am kommenden Montag.

*Herzliche Grüße,
Arnold«*

Odgovora na poslane predloge nisem nikoli prejel.

Razprava na seji slovenskega dela komisije 19. 3. na Igu je bila, kot sem že zapisal živahna, mestoma vroča pa tudi konstruktivna, sam pa sem jo, zlasti zaradi izjav mojih najbližjih sodelavcev in najvplivnejših članov slovenskega dela komisije, dojel tudi kot neupravičeno, mestoma celo žaljivo, kritiko mojega dela. Take izjave so bile tiste, v katerih so zahtevali »vrnitev na stara pota« kar koli naj bi že to pomenilo, da naj sedaj vendarle popustim in bom »kasneje junak«, da naj se ne oziram na delovanje Stefana Karnerja, da ima avstrijska zunanja ministrica vendarle »malo prav«...skratka naj se odrečem vsej doslej vedno soglasno dogovorjeni politiki vodenja in delovanja slovenskega dela bilateralne komisije. Ko sem premišljal o konsenzkvencah, ki mi jih je potegniti po razpravi na seji na Igu, sem dojel, da tudi MZZ, kljub temu, da sem naše sodelovanje vedno imel za vzorno in korektno ter da je bilo ministrstvo sproti obveščano o vseh mojih/naših korakih pri vodenju slovenskega dela komisije in da nisem doživel nobene kritike mojega/našega dela, avstrijski strani ni nikoli odločno in jasno zavrnilo vse napade in diskvalifikacije na moj/naš račun. O tem, da na slovenski strani ne leži niti senca »krivde« za nastale zamude in z njimi povezane zaplete, ne dokazuje samo tak spis, temveč v prvi vrsti dejstvo, da smo do roka, ki nam ga je postavilo tako MZZ, kot tudi do rokov, ki smo si jih postavili za bilateralnih zasedanjih, svoje delo v celoti opravili. MZZ je od srede novembra 2003 imelo v rokah okoli 500 računalniških strani tekstov, vseh naših sodelavcev. Mi smo svoje delo opravili.

Prav to dejstvo, pa tudi zdravniška ugotovitev, da mi stresna situacija, ki jo prinaša predsednikovanje slovenskemu delu komisije resno načenja zdravje, je prevesilo tehtnico na stran odločitve, da že drugič od začetka dela komisije, to pot dokončno in nepreklicno odstopim z mesta predsednika. Svojo odločitev sem želel ministru prof. dr. Dimitriju Ruplu sporočiti osebno, vendar mu njegove obveznosti niso dovoljevale srečanja z menoj v doglednem času. Zato sem njemu in članom slovenskega dela komisije 21. 3. 2003 svojo odločitev sporočil pisno, v spremnem dopisu pa MZZ še opozoril, da se bo treba dogovoriti o prevzemu arhiva

komisije, ki ga hranim ter prosil, »da skladno s sklepom zadnjega sestanka slovenskega dela komisije z dne 10. 3. 2003, na Igu prispela besedila avstrijskih kolegov oddajo v prevajanje, da ne bi delo komisije po nepotrebnem zastalo...«³⁶:

»Spoštovani gospod minister,

Prof. dr. Dimitrij Rupel!

Dragi Dim!

Ljubljana, 21. 3. 2003

Ker na žalost nisem mogel dobiti termina za osebni pogovor s Teboj se, spoštovani gospod minister, tik pred odhodom v zdravilišče, obračam nate s temle kratkim pismom.

Potem, ko sem prebral odgovor ge. avstrijske zunanje ministrice na Tvoje pismo njej, v zvezi z delom naše komisije, Te prosim, da zaščitiš moje dobro ime. Prosim Te, da ji sporočiš, da je imelo slovensko MZZ vse od srede novembra 2002 na vpogled besedila slovenskih članov slovensko – avstrijske komisije zgodovinarjev in da torej niso moja izmišljotina, kot je razbrati iz njenega pisma.

Obenem pa Te tudi prosim, da vzameš na znanje mojo dokončno in nepreklicno odločitev, da iz osebnih in zdravstvenih razlogov odstopim z mesta predsednika slovenskega dela bilateralne komisije.

Lep pozdrav«

Očitno ne na MZZ in ne moji sodelavci niso pričakovali takšne moje reakcije. V naslednjih dneh sem dobil kopico pisem podpore domala vseh članov slovenskega dela komisije ter MZZ, in pozivov naj še enkrat premislim svojo odločitev. Med mnogimi odgovori kolegom naj tu navedem le enega, v katerem sem povedal pravzaprav vse, kar me je težilo:

»...hvala Ti za prijazne besede, zlasti pa za razumevanje položaja, v katerem sem se znašel. Mnogi, celo meni nekoč najbližji si najbrž predstavljajo, da bom kar v neskončnost igral njihovega pajaca in hodil namesto njih v kostanj po žerjavico. Najbrž so celo prepričani, da to rad delam. Toda enkrat je vsega dovolj. Kljub temu pa menim, da smo v letu in pol kar smo skupaj opravili veliko in dobro delo. Ni razloga, da ga ne bi tudi dokončali. Vodstvo pa naj prevzamejo tisti, ki so mehkejši in bodo krenili na stara pota, ki znajo dati Karnerja v oklepaj, ki bodo pustili, da se na njih zliva gnojnica in se jih javno označuje kot lažnivce, izmišljevalce, sprenevedavce, ki bodo trpeli, da partnerji nenehno kršijo dogovore, ki jim bo vseeno ali jih člani komisije v resnici podpirajo ali le zato, da njim ni treba v boj, ki bolj verjamejo avstrijski ministrici kot samemu sebi in prepričujejo, da ima avstrijska stran vendarle prav, ker v resnici nimajo naših besedil, ki čeprav niso prebrali morda niti enega avstrijskega besedila trdijo, da so ta dobra naša pa slaba, ker ne upoštevajo vse«relevantne« literature... Pa kaj bi našteval. V ponedeljek 31. 3. 03 je minister le našel toliko časa, da me bo sprejel. Odnese mu bom CD z našimi besedili pa naj ga posreduje avstrijski strani. Če bo želel bom seveda ostal član komisije.

Sicer pa vse dobro in lep pozdrav, Dušan.«

Minister me je sprejel 31. 3. 2003, zagotovil sem mu, da je moja odločitev dokončna in izročil zgoščenko z vsemi našimi besedili. Ko pa sem dva dni zatem iz MZZ dobil prevod pisma, ki ga je minister Rupel, najbrž tudi zaradi mojega odstopa in pismene prošnje naj zaščiti moje dobro ime, poslal avstrijski zunanji ministrici, sem dobil le še potrditev pravil-

³⁶ Zadevno e-sporočilo hrani avtor.

nosti svoje odločitve. Čeprav sem z MZZ dobil zagotovilo, da bo »minister dr. Rupel ministrici Ferrero-Waldner predstavil sliko o delu in napredku Vaše skupine ekspertov...«³⁷, v pismu z dne 24. marca 2004 ni bilo govora o kakršni koli zaščiti mojega dobrega imena:

»...Prepričan sem, da se bodo slovenski in avstrijski eksperti vendarle uspeli povzdigniti nad praktične težave pri usklajevanju časovnih terminov, saj je težje delo vsebinskega usklajevanja še pred njimi in da bodo nesoglasja reševali pragmatično. K temu jih lahko vzpodbujava tudi midva, ne da bi se spuščala v razčiščevanje nesoglasij med njimi. Gre za uveljavljene strokovnjake, ki se gotovo tudi sami zavedajo odgovornosti, ki so jo prevzeli s tem za obe državi pomembnim projektom.

Z zadovoljstvom Ti sporočam, da so slovenski zgodovinarji 10. marca opravili prvo interno usklajevanje tekstov. Na usklajevanje z avstrijskimi kolegi bodo pripravljene takrat, ko bo tudi avstrijska stran pripravila vse tekste. O tem je prof. dr. Nečak seznanil kolega prof. dr. Suppana tudi na osebnem srečanju decembra na Dunaju, ko je že imel pri sebi vse tekste razen enega (gre za tekste obsega približno 40 strani za vsako temo)...«³⁸

Po nekaj mesečnem zatišju na obeh straneh in iskanju novega vodstva slovenskega dela bilateralne komisije, je zunanji minister dr. Rupel vse slovenske člane komisije 11. junija 2003 povabil na delovno komisijo, da bi se o tem dokončno dogovorili. V njegovi odsotnosti je pogovor vodil državni sekretar Iztok Mirošič in po ne ravno prijetni razpravi je bilo sklenjeno, da bo vodstvo prevzel prof. dr. Božo Repe.

V pismu, s katerim je dr. Rupel vabil na delovno kosilo, je med drugim zapisal:

»...Člani skupine zgodovinarjev ste opravljali delo zelo dobro in se striktno držali dogovorjenih rokov. Za dosedanje rezultate gre nedvomno zahvala tudi vodji skupine prof. dr. Nečaku, ki je z vodenjem dela komisije pripomogel k pravočasnemu in ustreznemu doseganju zastavljenih ciljev. Sodelovanje z njim je bilo v vseh pogledih korektno. Ministrstvo je prejelo vsa besedila, iz česar je razvidno, da je prva faza dela končana...«³⁹

Hvaležen sem mu za te besede, škoda le, da jih ni že prej sporočil tudi avstrijski zunanji ministrici.

II. Obdobje 2003 – 2004 (Božo Repe)

Vodenje slovenskega dela avstrijsko-slovenske komisije sem na predlog kolegov iz komisije sprejel avgusta 2003. 19. avgusta 2003 mi je minister za zunanje zadeve prof. dr. Dimitrij Rupel v pismu imenovanje tudi potrdil.⁴⁰

Najprej sem naredil pisni pregled dotedanjega dela in odnosov med slovenskim in avstrijskim delom komisije in svoje videnje položaja.⁴¹ Z ugotovitveno bilanco sem ob prevzemu komisije seznanil vse člane slovenskega dela avstrijsko-slovenske komisije in pristojne na Ministrstvu za zunanje zadeve, 8. septembra 2003 pa sem sklical slovenski del komisije. Na sestanku je bilo dogovorjeno, da avstrijski strani predlagamo sestanek v prvi polovici oktobra, saj je bil po diplomatski poti predlagani rok (pismo avstrijske zunanje ministrice slovenskemu zunanjemu ministru) za sestanek v septembru prekratek za organizacijo srečanja.

³⁷ Zadevno e-sporočilo hrani avtor.

³⁸ Zadevno pismo hrani avtor.

³⁹ Pismo z dne 5. junija hrani avtor.

⁴⁰ Pismo dr. Dimitrija Rupla dr. Božu Repetu, 19. avgust 2003, hrani pisec.

⁴¹ Osnovne ugotovitve se ne razlikujejo od tistega, kar je v prvem delu poročila napisal kolega Nečak, zato jih tu ne ponavljam.

O vsem sem 26. septembra 2003 tudi obvestil sopedredujočega avstrijskega dela komisije prof. dr. Arnolda Suppana. Predlagal sem mu skupni dvodnevni sestanek obeh delov komisije v Sloveniji (Ljubljani ali okolici) v prvi polovici oktobra (41 ali 42 teden) in ga opozoril, da se obveznosti slovenskega dela komisije do MZZ končajo do konca leta, ko moramo oddati besedila, večina članov komisije pa tudi glede na druge obveznosti, ki jih ima, sodelovanja v projektu ne želi podaljševati. Na sestanku bi po kratkem začetnem zgolj formalnem plenarnem uvodu delali po skupinah in skušali predvsem ugotoviti, ali ima smisel besedila ene in druge strani usklajevati oziroma – če taka volja obstaja – kako to storiti, saj smo izgubili več mesecev, predvidenih za usklajevanje, v dveh dneh pa tega verjetno ni mogoče storiti. Na osnovi ugotovitev posameznih skupin, bi se potem dogovorili, kako naprej. Možna rešitev bi lahko bila tudi izdaja skupnega zbornika brez usklajevanj, vendar bi se o tem dogovorili po poročanju skupin.

Ker sem resnično želel preseči zastoj v sodelovanju z avstrijsko stranjo, sem slovenske kolege (čeprav so nekateri imeli pomisleke) prepričal, da avstrijski strani pošljemo besedila v celoti, ne glede na to, da so bila nekatera avstrijska še vedno zgolj na ravni tez ali pa so sploh manjkala. Avstrijski strani so bila tako dostavljena vsa besedila, razen besedila pokojnega dr. Toneta Ferenca, ki je vztrajal, da morata biti pripravljene obe besedili, saj bi se sicer verjetno zgodilo, da bi na skupnem sestanku razpravljali zgolj o njegovem, na kar pa glede na občutljivost teme ni hotel pristati. Predlagal sem tudi, da bi se na sestanku dogovorili, kako naprej. Možna rešitev sem videl v skupni publikaciji ali vsaj sočasni, čeprav brez usklajevanja besedil, za katerega ni bilo več časa.

Dr. Suppan je na pismo odgovoril slab mesec kasneje, 23. oktobra 2003. Na dunajski sestanek je imel drugačne poglede kot jaz in vztrajal je pri trditvi, da je avstrijska stran do aprila 2003 poslala dvanajst tekstov, medtem ko slovenska ni izročila nobenega. Po njegovem mnenju za zastoje (»setbacks«) ni kriva le avstrijska stran. Zapisal je, da s kolegom Karnerjem nista uspela organizirati srečanje z nami, da pa se strinja z morebitno skupno publikacijo, ki bi po njegovem mnenju lahko izšla pri Mohorjevi družbi (Hermagoras).

Na sestanku pri ministru za zunanje zadeve dr. Dimitriju Ruplu 29. oktobra 2003, je bil nato sklenjen dogovor, da je do 1. marca 2004 treba končati besedila o vseh temah slovenske strani (to je zadevalo tudi komisijo pravnikov) in najkasneje do konca leta 2004 izdati besedilo. Predlagano je bilo, da minister dr. Rupel sugerira avstrijski zunanji ministrici, naj vsaka stran poskrbi za svoje besedilo in njegov prevod v nemščino oziroma slovenščino in za redakcijo. Izražen pa je bil tudi interes, da bi obe knjigi (slovenska in avstrijska) izšli kot celota.⁴²

Na sestanku slovenskega dela komisije 6. novembra 2003, ki je sledil, so bili nato sprejeti naslednji pomembnejši sklepi⁴³:

Predsednik komisije bo v pismu dr. Suppanu:

- obžaloval, ker se avstrijska stran ni mogla organizirati za predlagani skupni sestanek oktobra 2003 v Sloveniji;
- se strinjal z ugotovitvijo, da nadaljnje usklajevanje besedil nima smisla, da pa je bilo skupno delo kljub temu velik dosežek in je nadgradilo dosedanje dobro sodelovanje avstrijskih in slovenskih zgodovinarjev;
- povedal, da je slovenska stran v skladu s pogodbo z Ministrstvom za zunanje zadeve republike Slovenije projekt zaključila z oktobrom 2003, da pa je dolžna besedila do konca leta 2004 dvojezično (v slovenščini in nemščini) izdati tudi v tiskani obliki;

⁴² Elementi za zapis sestanka pri ministru dr. Ruplu, 29. 10. 2003, zapisala prof. dr. Ivan Kristan, prof. dr. Božo Repe.

⁴³ Zapis sklepov s sestanka slovenskega dela avstrijsko-slovenske komisije, ki je bila v četrtek, 6. novembra 2003 ob 10. uri na oddelku za zgodovino FF v Ljubljani, Arhiv slovenskega dela avstrijsko-slovenske komisije.

– izrazil željo, da bi besedila avstrijskega in slovenskega dela komisije izšla istočasno in oboje dvojezično, vendar slovenski del komisije glede na sklenjene pogodbe z ministrstvom za zunanje zadeve z izdajo ne more odlašati čez dogovorjeni rok;

– predlagal, da glede na to, da do usklajevanja ni prišlo, člani obeh delov komisije v svojih besedilih ne komentirajo izmenjanih besedil druge strani dokler besedila ne bodo izšla;

– prenesel stališče slovenskega dela komisije, da bi rezultate dela komisije javnosti predstavili potem, ko bosta oba zbornika izšla.

Člani komisije bodo zato končno verzijo besedil pripravili do 1. marca 2004. Pri avtorjih, ki imajo skromnejša besedila, je zaželeno, da jih dopolnijo v skladu s predvidenim načrtom. V marcu bo zadnje usklajevanje celotnega besedila (dvo ali tridnevni »konklave«). Po usklajevanju bodo šla besedila v prevod, izšla pa naj bi najkasneje do konca leta 2004.

Potrjen je bil uredniški odbor v predlagani sestavi (dr. Dušan Nečak, dr. Peter Vodopivec, dr. Boris Jesih, dr. Božo Repe), kot možen izdajatelj je bil predlagan oddelek za zgodovino FF v Ljubljani. Objava besedil pravnikov v isti publikaciji ostaja odprta. Če se bodo slovenski pravniki s svojimi besedili držali roka, so v publikacijo lahko vključeni. Če bodo slovenski in avstrijski pravniki skupaj pripravili usklajeno besedilo, je bolj smiselno, da ga izdajo v posebni publikaciji.

Predsednik komisije bo mag. Reinhardu Reimannu, nemu od članov avstrijskega dela komisije, ki je 3. novembra 2003 samoiniciativno predlagal usklajevanje besedil med dr. Mallejem, dr. Mitjo Ferencem in dr. Repetom v informacijo poslal pismo dr. Suppana in se mu zahvalil za pokazano dobro voljo.

Navzoči so se strinjali, da se zbornik posveti umrlemu članu komisije prof. dr. Tonetu Ferencu.

Po sestanku sem o sklepih obvestil tudi kolega Suppana. Predlagal sem mu tudi da se – glede na to, da besedil nismo uskladili – v objavi vzdržimo medsebojnega komentiranja prejetih besedil.

V odgovor sem dobil skupno pismo obeh sopredsedujočih avstrijskega dela komisije, ki sta slovenski strani izrazila sožalje zaradi smrti prof. dr. Toneta Ferenca in jo obvestila, da tudi njim v nekaj mesecih poteče dogovor z avstrijskim ministrstvom za zunanje zadeve. Izrazila sta pripravljenost po skupnem tisku in predlagala, naj bi delo izdala Mohorjeva družba (Hermagoras) v Celovcu. V ta namen naj bi se pogosteje sestajala oba uredniška odbora (na avstrijski strani naj bi uredniški odbor sestavljala kolega Suppan in Karner) ali pa morebitna »pripravljalna odbora«. Prvi sestanek obeh uredniških odborov naj bi bil v decembru 2003 ali januarju 2004.

Na ta predlog sem, izhajajoč iz dotedanjih izkušenj, 25. decembra 2003 kratko odgovoril, da predlagam, da s sestankom počakamo do konca marca 2004, ko morajo naša besedila po dogovorjenih rokih v prevod. Takrat bi lahko tudi ocenili, kako daleč je s pripravami avstrijska stran in se dogovorili za morebitno sočasno izdajo.⁴⁴ Pismo je ostalo brez odgovora.

Ne glede na to, da končni cilj avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev, to je usklajeno skupno besedilo ni bil uresničen, se je možno strinjati s kolegom dr. Arnoldom Suppanom, ki je v že navedenem pismu 23. oktobra 2003 zapisal: »V kontekstu 30-letnega sodelovanja avstrijskih in slovenskih zgodovinarjev je priprava in izmenjava več kot dvanajstih besedil z obeh strani – ki prinašajo mnoga nova gradiva in poglede – sedaj pomemben korak naprej in verjetno dobra osnova za nove raziskave in skupne razprave...«.

⁴⁴ Pismo dr. Arnoldu Suppanu in dr. Stefanu Karnerju, 25. december 2003, Arhiv slovenskega dela avstrijsko-slovenske komisije.

Tudi oba podpisana sva prepričana, da bo objava besedil ene in druge strani spodbudila kvalitetno in objektivno znanstveno razpravo in pripomoglo k razčiščenju še odprtih zgodovinskih vprašanj.

Priloge

PRILOGA 1:

Red. prof. dr. Peter Vodopivec
Inštitut za novejšo zgodovino
Red prof. dr. Dušan Nečak
Filozofska fakulteta
Izred. prof. dr. Božo Repe
Filozofska fakulteta

AVSTRIJA – JUGOSLAVIJA – SLOVENIJA (1900–2000)

Izhodišča za raziskavo

1) Habsburška monarhija in Slovenci pred I. svet. vojno. Napredujoča germanizacija, jugoslovansko vprašanje, slovenski odnos do Avstrije in Nemcev, habsburški/nemški odnos do Slovencev, različni reformni načrti za preoblikovanje monarhije, politika državnega (posebej avstrijskega) vrha.

2) Prva svetovna vojna – slovenski odnos do vojne – slovenska politika v prvih dveh letih vojne – preganjanja Slovencev – obnovitev parlamentarnega življenja in deklaracijsko gibanje, minimalni in maksimalni majske program, nastajanje nove slovenske (in jugoslovanske) oblasti, razpad monarhije.

3) Nastanek Države SHS. Štajerski Nemci in problem severne meje. Sodelovanje z Dunajem, boji na Koroškem. Kraljevina SHS. Problem razmejitev na Koroškem, mirovna konferenca, koroški plebiscit.

4) Slovenski odnos do Avstrije, avstrijski odnos do Kraljevine SHS in Slovencev v 20. letih. Slovenske težnje stran od »nemštva« in »črno žolte preteklosti«, usmeritev na Balkan in k zahodni Evropi. Politika do štajerskih in kočevskih Nemcev. Koroški Slovenci: obljube plebiscitne propagande in dejansko stanje. Vprašanje koroške avtonomije, nemško štajersko (posebej celjsko) vprašanje. Jugoslovansko-avstrijski odnosi, gospodarski odnosi, oživitve kulturnih odnosov v drugi polovici 20. let.

5) Gospodarska kriza leta 1929 in nemški kapital (ter kapital habsburških naslednic v Sloveniji). Avstrijsko-jugoslovanski odnosi do leta 1934 in v letih 1934–38. Slovenski pogled na Avstrijo in avstrijski na Slovence. Nemci v Sloveniji in vzpon nacizma v Nemčiji. Koroški Slovenci v tridesetih letih (do Anschlusa).

6) Anschluss: razmere v Avstriji in na Koroškem. Meja nemškega rajha na Karavankah – slovenski odziv, politika Jugoslavije. Nemci na Slovenskem, spremenjeni položaj koroških Slovencev. Jugoslavija in Anschluss, vpliv Anschlusa na vzdušje v Sloveniji, zbliževanje med Beogradom in Berlinom.

7) Leto 1941 v Jugoslaviji. Avstrijci in nacizem. Okupacija Jugoslavije in Slovenije in vloga Avstrijcev pri okupacijski oblasti in politiki. Slovenske delitve, partizanski boj. Sodelovanje komunistov in partizanski-odporniški boj na Koroškem. Vloga Nemcev na Sloven-

skem v času druge svetovne vojne – posebnost usode kočevskih Nemcev. Žrtve na obeh straneh, (če so številke).

8) AVNOJ in politični sklepi jugoslovanskega vrha, kar zadeva povojno usodo jugoslovanskih Nemcev (in Avstrije), ter njihov širši evropski kontekst. Osvoboditev Slovenije, komunistični prevzem oblasti v Jugoslaviji in Sloveniji. Pregon partizanskih in komunističnih nasprotnikov, obračun z Nemci. Slovenski begunci na Koroškem in v Avstriji in njihov vpliv na povojno avstrijsko javno mnenje o Jugoslaviji in Sloveniji.

Avstrija leta 1945, vprašanje o prihodnosti Avstrije – avstrijska emigracija. Kratkotrajna slovenska-jugoslovanska zasedba Koroške. Mejno vprašanje. Slovenska-jugoslovanska pričakovanja in zahteve. Zavezniški in sovjetski odnos do avstrijske prihodnosti in koroškega vprašanja – koroški Slovenci, njihove delitve, slovenska in jugoslovanska komunistična politika do koroških Slovencev. Avstrija-Jugoslavija-Slovenija 1945–1955. Pogajanja za sklenitev ADP. Vračanje avstrijskih vojnih ujetnikov, Avstrija in tržaško vprašanje; Delovanje jugoslovanska politične emigracije v Avstriji in njen vpliv na sosedske odnose, Normalizacija odnosov po leta 1950; Gospodarsko in trgovinsko sodelovanje; Kulturni odnosi.

9) Avstrijska državna pogodba in meddržavni odnosi 1955–1991. Ratifikacija in graditev dobrososedskih odnosov. Manjšinsko vprašanje – uresničevanje določil člena 7: Obujanje nemškega nacionalizma in neonacizma; šolska in sodna reforma 1959; »mirna« šestdeseta leta; izbruh nemškega nacionalizma in zamrznitev odnosov med Jugoslavijo in Avstrijo 1972; Nova manjšinska zakonodaja (od šestojuljske do sedmojuljske zakonodaje 1972 – 1976); Konsolidacija odnosov in medsebojnega sodelovanja (1976–1991).

Gospodarsko, trgovinsko in kulturno sodelovanje. Multilateralno sodelovanje v OZN in na ravni nevtralne/neuvrščene države.

10) 1991 – 2000. Vloga Avstrije opri osamosvajanju Slovenije in njenem mednarodnem priznanju. Vprašanje nasledstva ADP, Reševanje tako imenovanega vprašanja priznanja »nemške narodne manjšine« na Slovenskem in vračanje njenega premoženja – posebej njen mednarodno pravni vidik in morebitne terenske raziskave. Nova, »slovenska« politika do slovenske manjšine v Avstriji in novo razmerje sil znotraj slovenske manjšine v Avstriji. Avstrija in slovenska pot v EU. Vprašanja avstrijske ideje o tako imenovanem strateškem povezovanju v srednjeevropskem prostoru.

Vpliv dviga Haiderijske politike na avstrijsko – slovenske odnose in na reševanje odprtih vprašanj (brezcarinske prodajalne, jedrska elektrarna, »Nemci« na Slovenskem).

Gospodarsko, trgovinsko in kulturno sodelovanje.

FINANČNA KONSTRUKCIJA

Predvidevamo, da bo pri uresničevanju projekta sodelovalo 8 (osem) stalnih raziskovalcev: Red. prof. dr. Peter Vodopivec (INZ), red. prof. dr. Dušan Nečak (FF), izred. prof. dr. Božo Repe (FF), red. prof. dr. Borut Bohte (PF), red. prof. dr. Karl Stuhlpfarrer (Uni – Celovec), univ. prof. dr. Arnold Suppan (Uni-Dunaj), univ. prof. dr. Ernst Bruckmüller (Uni – Dunaj) in dr. Avgust Malle (SZI – Celovec). Po potrebi bodo pritegnjeni tudi drugi raziskovalni in strokovni sodelavci. Delo po predvidoma trajalo dve leti, to je do konca leta 2002. Vsi štirje avstrijski kolegi so na sodelovanje pristali in sodijo med tiste avstrijske vrhunske strokovnjake, s katerimi je mogoče razumno sodelovati. V kolikor pa bo uradna avstrijska stran predlagala druge raziskovalce, se lahko položaj bistveno spremeni. V tem primeru, si pridržujemo pravico, da o smiselnost takega sodelovanja ponovno premislimo.

Finančna sredstva bodo porabljena za avtorske honorarje sodelavcev in materialne stroške, predvsem za: organizacijo bilateralnih in unilateralnih znanstvenih srečanj (delavnic), potne

stroške, terensko delo, prevode, predvsem slovenske znanstvene produkcije v nemščino, da bi se z njo lahko seznanili avstrijski kolegi, režijo ustanove, preko katere bo raziskovanje potekalo ipd....«

Ljubljana, 2. 3. 2001

Peter Vodopivec
Dušan Nečak
Božo Repe

PRILOGA 2:

Universitätsarcnvus • A-1090 Wieg

Univ.Prof. Dr. Arnold Suppan

Herrn Botschafter

Dr. Christian Prosl

Bundesministerium für auswärtige

Angelegenheiten

Ballhausplatz 9

1010 Wien

UNIVERSITÄT WIEN

Institut für Osteuropäische Geschichte

Universitätscampus 2-4/Hof 3

A-1090 Wien

Tel.: 01/4277-41106 Fax: 01/4277-9411

e-mail: arold.suppan.univie.ac.at

Wien, den 23. Juli 2001

Aktennotiz: Besprechung zwischen Univ.Prof. Dr. Peter Vodopivec (Ljubljana) und Univ.Prof. Dr.

Arnold Suppan (Wien) über österreichisch-slowenische Historikerkommission, Salzburg, 20.7.2001

1. Beide Seiten empfehlen, im Sinne früherer Besprechungen auf gemeinsamen Tagungen der Universitäten und Akademien der Wissenschaften im Rahmen der von den beiden Außenministerien geplanten Historikerkommission die gesamte österreichisch-slowenische Geschichte des 20. Jahrhunderts zu erörtern. Das Projekt sollte also lauten:

»Österreich-Slowenien **im** 20. Jahrhundert. Slovenija – Avstrija v 20. stoljetu«

Ziel wäre die Darstellung aller wichtigen – vor allem historisch belasteter – Themen, die Schließung von Wissenslücken, die Aufarbeitung der »weißen Flecken« in der Historiographie, die offene Besprechung von nationalen Stereotypen, der Abbau von Vorurteilen und die breite Information einer interessierten Öffentlichkeit. Das Gesamtprojekt sollte einvernehmlich von beiden Regierungen getragen werden. Die in der Historikerkommission zu leistende Arbeit wäre jedenfalls mit einem Endbericht bis **zum** September 2003 abzuschließen.

2. Als wesentliche Themenfelder – ohne weitere Präzisierungen zu präjudizieren – werden vereinbart:

1) Die Slowenen in der Habsburgermonarchie – eine Bestandsaufnahme ihrer Lage um 1910;

2) Das deutsch-österreichisch – slowenische Verhältnis im Ersten Weltkrieg 1914–1918;

3) Grenzfrage und Kärntner Plebiszit 1918–1920;

4) »Los von Österreich« und Nationalisierungen in Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur Sloweniens 1918–1929;

5) Wirtschaftsbeziehungen Österreich – Slowenien 1918–1938;

6) Deutsche in Slowenien – Kärntner Slowenen 1920–1938;

7) Die Deutschen in Slowenien 1938–1945 (Loyalität, Kollaboration und Widerstand, NS-Herrschaft in der Untersteiermark und Oberkrain sowie in der Operationszone Adriatisches Küstenland, Vergeltung, Flucht und Vertreibung, etc.);

- 8) Die Slowenen im Deutschen Reich (Loyalität, Kollaboration, Widerstand und Partisanenkrieg, die Rolle von OF und AVNOJ, Slovenska zveza, Slovensko domobranstvo, etc.);
- 9) Österreich – Slowenien (Jugoslawien) 1945–1955;
- 10) Österreich in der slowenischen Politik 1955–1990;
- 11) Jugoslawien und Slowenien in der österreichischen Politik 1955–1990;
- 12) Österreich – Slowenien 1991–2001;
- 13) Die Österreicher im Bild der Slowenen im 20. Jahrhundert;
- 14) Die Slowenen im Bild der Österreicher im 20. Jahrhundert.

3. Auf Grund des stark ausgeweiteten Themenkataloges ist auch eine Erweiterung des Personenkreises unumgänglich, der zu den einzelnen Themen bereits gut eingearbeitet ist.

Für die österreichische Seite werden vorgeschlagen: Für die slowenische Seite werden vorgeschlagen: Univ.Prof. Dr. Arnold Suppan, Wien (Sprecher) Univ.Prof. Dr. Dušan Nečak, Ljubljana (Sprecher)

Univ.Prof. Dr. Ernst Bruckmüller, Wien	Dr. Ervin Dolenc, Ljubljana
Univ.Prof. Dr. Stefan Karner, Graz	Dr. Mitja Ferenc, Ljubljana
Univ.Do. Dr. Walter Lukan, Wien	Dr. Bojan Godeša, Ljubljana
Dr. Augustin Malle, Klagenfurt	Univ.Prof. Dr. Igor Grdina, Ljubljana
Dr. Rüdiger Malli, Graz	Dr. Žarko Lazarevič, Ljubljana
Univ.Prof. Dr. Helmut Rumpler, Klagenfurt	Univ.Prof. Dr. Božo Repe, Ljubljana
Univ.Prof. Dr. Karl Stuhlpfarrer, Klagenfurt	Univ.Prof. Dr. Franz Rozman, Maribor
Univ.Do. Dr. Hellwig Valentin, Klagenfurt	Univ.Prof. Dr. Peter Vodopivec, Ljubljana
Univ.Prof. Dr. Marija Wakounig, Wien	

4. Zeitplan:

a) Die slowenische Seite lädt für den 3. September nachmittags/4. September vormittags alle vorgesehenen Teilnehmer zu einer ersten Besprechung nach Ljubljana ein, auf der die 14 Themenvorschläge genau abgestimmt, die jeweiligen Bearbeiter nominiert und der genaue Zeitplan bis zur Fertigstellung des Endberichtes festgelegt wird.

b) Im Rahmen des Besuches von Frau Bundesministerin Dr. Ferrero-Waldner beim Herrn Außenminister Dr. Dimitrij Rupel in Ljubljana am 12. September 2001 werden von den beiden Sprechern und je einem weiteren Kommissionsteilnehmer Themen, Mitarbeiter und Zeitplan der Historikerkommission der Öffentlichkeit vorgestellt.

c) Treffen der Historikerkommission in Tainach oder Retzhof am 28.2./1.3.2002, zu dem jeder Mitarbeiter ein Diskussionspapier von 2 Seiten vorzulegen hätte und Ergänzungen bzw. Abänderungen vorzunehmen wären.

d) Abgabe von ersten Fassungen der Manuskripte bis 30.9.2002 und Einsetzung eines sechsköpfigen Redaktionskomitees; erstes Treffen des Redaktionskomitees im-Herbst 2002 und Erstfassung eines Endberichtes bis Ende-Februar 2003;

e) Diskussion des Endberichtes im Frühjahr 2003 mit Gesamtkommission;

f) Abgabe und Vorstellung des Endberichtes im September 2003.

PRILOGA 3:

»Lieber Dušan!

Unsere Antwort auf Dein Protokoll von unserer Sitzung in Maribor hat sich leider wegen des Todesfalles von Prof. Plaschka, einer zehntägigen Japan-Reise Suppans und einer zehn-

tägigen Rußland-Reise Karners verzögert. Die politischen Aufregungen um unsere Expertengruppe dürften mittlerweile auch wieder verzogen sein.

Zum Protokoll haben wir sowohl einige Abänderungs- als auch einige Ergänzungsvorschläge:

S. 1

- a) dr. Malti schreibt sich mit »il«;
- b) Nicht nur Prof. Repe sondern auch Prof. Beer und Dr. Stieber waren entschuldigt;
- c) ad A 1): Die Kommission wurde als »bilaterale offene Expertengruppe« deklariert.

S.2

d) ad A 2) und 3): Da einige Nominierungen in den sich überschneidenden Wechselgesprächen

offensichtlich unterschiedlich aufgezeichnet wurden, geben wir noch einmal die ganze

Liste bekannt:

Thema 1: Vodopivec, Rozman – Rumpler

Thema 2: Vodopivec – Lukan

Thema 3: Vodopivec, Nećak – Beer, Suppan

Thema 4 und 5: Dolenc, Lazarević – Burz, Maul

Thema 6: Repe – Karner, Malle

Thema 7: Necak, M. Ferenc – Karner, Reimann

Thema 8: Godeša – Stuhlfarrer

Thema 9: Nećak – Stieber

Thema 10: Repe, Nećak-Burz, Suppan

Thema 11: Repe – Valentin

Thema 12: Grdina – M. Wakounig

Thema 13: Grdina – Bruckmüller

Thema 14: Es wurden mehrere Spezialthemen diskutiert: a) Generationen im Zusammen-, Nebeneinander- und Auseinanderleben; b) Assimilation; c) Kunst, Kultur.

e) ad A4) 2.sklep: »Delo skupine naj bo končano do konca leta 2003.«

S.3

»Die österreichische Seite verlangt eine Teilöffentlichkeit der Tagung in Wien als unabdingbar. Eine Einigung darüber wird nicht erzielt.«

2) Ergänzungsvorschläge:

Mehrere österreichische Kollegen monierten während der Marburger Tagung, daß bei unseren Themenfestlegungen konkrete Referate zu Themen wie: Gesellschaft, Frauen und Kirche zu kurz kämen. Mit einem Referat zu den »Generationen« im Verlauf des 20. Jahrhunderts könnten wir einem Einwand Rechnung tragen.

Lieber Dušan,

wir hoffen, Du kannst unseren Abänderungs- und Ergänzungsvorschlägen namens der slowenischen Kollegen zustimmen und sie entsprechend ins Protokoll einbauen. Bitte sende uns noch einmal das korrigierte slowenische Protokoll. Wir freuen uns jedenfalls auf unsere weitere gedeihliche Zusammenarbeit und bereiten uns bereits auf das Treffen Ende Februar/Anfang März nächsten Jahres vor.

Herzliche Grüße,
Arnold Suppan und Stefan Karner

PRILOGA 4:

Od: Nečak Dušen <dušan.necak@ff.uni-lj.si>

Za: Arnold Suppan <arnold.suppan@univie.ac.at> Poslano: 28. december 2001 17:40

Priloži: POPRAVLJEN ZAPISNIK.doc

Zadeva: Popravek zapisnika

Dragi Arnold,

priloženo Ti pošiljam popravljeni zapisnik prve seje zgodovinske komisije/ekspertne skupine, z dne 12. 10. 2001 v Mariboru. Popravke smo potrdili na seji našega dela komisije dne 17. 12. 2001. Kot boš videl smo upoštevali domala vse vajine predloge.

Nismo upoštevali le dveh. Tistega, da sta bila opravičena tudi prof. Beer in dr. Stieber in tistega po spremembi liste sodelavcev na posameznih temah. Ad.1 – Kot več je bilo med nama dogovorjeno, da na prvo zasedanje povabimo le tiste sodelavce, o katerih sta se dogovorila s Petrom Vodopivcem na sestanku v Salzburgu 20. 7. 2001. Pogojno sem pristal le še na povabilo prof. Brueckmuellerja, ki je bil predviden že v prvem, osnovnem predlogu morebitnih sodelavcev na projektu, na začetku naših dogovarjanj. Ti sodelavci so zapisani tudi v bilateralnem t. i. »ustnem mandatu« obeh ministrov, ki je bil pripravljen že za neuresničeni sestanek obeh ministrov dne 12. 9. 2001. Vaša stran je svojevoljno povabila še nekatere druge kolege, slovenska stran pa je prišla v takem sestavu, kot je bilo dogovorjeno, čeprav bi mogli in želeli povabiti še vrsto kolegov oz., jih na enak način, kot želi vaša stran mogli opravičiti. Od bilateralno dogovorjene skupine strokovnjakov za prvo zasedanje komisije/skupine ekspertov, je bil torej opravičen le prof. Repe. Glede na to, da je komisija/skupina ekspertov odprta, nismo na vaše dejanje reagirali.

Ad.2 – Člani slovenskega dela komisije in sam, ki smo bili navzoči na zasedanju komisije/skupine ekspertov v Mariboru, nismo mogli potrditi liste sodelavcev, ki sta nam jo posredovala. Sam še posebej ne npr. teme št. 9, ki bi jo naj obdelal skupaj s dr. Stieber. Nihče se tudi ni mogel spomniti, da je bilo govora o tem, da bo dr. Stieber (tema št. 7) sodelavec/sodelavka v našem projektu. Enako velja za nekega gospoda oz. gospo Reimann. Za tega sodelavca oz. sodelavko na projektu, sem prvič slišal iz vajinih popravkov zapisnika. Podobno je pri mnogih drugih vajinih predlogih. Vsekakor seveda dopuščamo možnost, da smo na naši strani kaj spregledali. Da bi se izognili morebitnim nesporazumom smo se odločili, da bomo pregledali stenogram našega zasedanja in potem dokončno dopolnili zapisnik. Zato pa je potrebujemo mnogo več časa, saj je treba pregledati kar za nekaj ur magnetograma. Ko bomo uspeli to napraviti Ti bom takoj sporočil. Sestava sodelavcev seveda ni v ničemer sporna in vsaka stran lahko v komisijo/skupino skupino imenuje kogar hoče, toda zapisnik je posnetek govornega in sklenjenega na konkretnem zasedanju. Oba kot zgodovinarja dobro veva, da v zapisnik sodi le tisto, kar je bilo dejansko dogovorjeno in sklenjeno, na 1. zasedanju komisije/skupine ekspertov 12. 10. 2001 v Mariboru.

V izogib nesporazumov naj Ti sporočim še, da je slovenska stran, kot več, brez pripomb sprejela vaš predlog, da boste bilateralno skupino imenovali »skupina ekspertov/Experten-gruppe«.

PRILOGA 5:

Od: Arnold Suppan [Arnold.suppan@univie.ac.at]

Poslano: 25. Januar 2002 18:21

Za: Dusan.necak@Uni-Ij.si

Kp: stefan.karner@kfunigraz.ac.at

Zadeva: Protokoll und Einladung

Lieber Dusan!

Wien, 25.1.2002

Danke für die Übersendung des Protokolls, Deines erläuternden Briefes und den jeweiligen Arbeitsübersetzungen. Zuerst haben wir uns etwas über Eure strikt ablehnende Haltung zum Vorschlag unserer Frau Außenministerin gewundert, in Wien eine zumindest teilweise öffentliche Sitzung durchzuführen. Immerhin wissen wir auf Grund Eurer einschlägigen Arbeiten, daß Du, Peter und noch einige andere Jederzeit in der Lage sind, über den derzeitigen Diskussionsstand zur einen oder anderen Frage zu referieren. Da aber unsere gesamte Arbeit und natürlich auch die Wiener Veranstaltung in einem einvernehmlichen Rahmen stattfinden soll, akzeptieren wir natürlich Euren Wunsch, der Öffentlichkeit vorläufig keinen Bericht vorzulegen.

Unser Außenministerium wird daher – wie zwischen den Ministern Ferrero-Waldner und Rupel besprochen – sowohl Dir als auch uns eine Einladung für den 28.2./1.3. schicken, mit der Bitte um Weitergabe an die jeweiligen Kollegen unserer Expertengruppe. Die Wiener Konferenz soll am 28.2. um 11,30 Uhr mit Statements der beiden Minister und entsprechenden Aufklärungen der beiden für die Medien beginnen. Willst Du als Vorsitzender der slowenischen Seite daran teilnehmen? Karner und Suppan wären dann auch dabei; sonst bleiben die beiden Minister allein.

Nach dem Mittagessen planen wir die 1. geschlossene Arbeitssitzung (nur für Mitglieder der Expertengruppe), die bis gegen 18,30 Uhr dauern sollte. Am Abend lädt uns Botschafter Prosl zu einem Heurigen ein. Am nächsten Vormittag wollen wir die 2. geschlossene Arbeitssitzung durchführen. Nach dem Mittagessen ist die Abreise vorgesehen. Wir hätten also insgesamt ca. 8 Stunden Zeit, um unsere Aufgaben durchzubesprechen: endgültige Themenliste; endgültige Referentenauswahl; konkrete Vorarbeiten; weiterer Terminkalender, etc. Wir hoffen, damit die gemeinsame Arbeit in Schwung zu bringen. Selbstverständlich sorgt die österreichische Seite auch für eine Simultanübersetzung und die Übernachtung vor.

Hinsichtlich des Protokolls sehen wir leider noch immer Auffassungsunterschiede. Natürlich sollte nur das auf der Marburger Konferenz Gesagte bzw. schriftlich Vorgelegte drinnen stehen. Dazu gibt es daher unsererseits noch immer einige Abweichungen zu Deinem Protokoll:

1) Da Du richtig feststellst, daß die österreichische Seite die Kommission als »bilaterale offene Expertengruppe« benannt hat, haben wir auch gleich auf die notwendige Erweiterung der ursprünglich vorgesehenen Kollegenzahl hingewiesen. Deshalb haben wir auch Beer und Stieber entschuldigt, da Sie an unserer Arbeit mitwirken sollen.

2) Zum Thema Nr. 3 (Grenzfrage und Ktn. Plebiszit) hatten wir uns die Nachnominierung eines zweiten Namens vorbehalten, der neben Beer nun Suppan sein soll.

3) Zum Thema Nr. 5 kam zwar der Vorschlag von Suppan, es mit Nr. 4 zusammenzuziehen, als österr. Referent ist aber nach der alten Gliederung Burz (und nicht Suppan) genannt worden.

4) Auch beim Thema Nr. 9 (1945–1955) ersuchten wir um Nachnominierung und schlagen daher Stieber (und nicht Suppan) vor.

5) Thema Nr. 14, unter Umständen noch Nr. 15 und Nr. 16, sollten in Wien nochmals genau besprochen werden. Aus Zeitgründen konnten die vielen angeschnittenen Fragen in Marburg nicht mehr ausdiskutiert werden.

Wir betrachten unsere relativ geringen Protokollunterschiede keineswegs als gravierendes Problem, da wir ja in Wien ohnehin über die offenen Punkte noch einmal sprechen müssen. Sinnvoll wäre es, etwa zu Thema 14 genauere Überlegungen anzustellen. Im übrigen werden wir uns bemühen, zumindest zu zwei/drei Themen auch schon Kurzreferate (mit schriftlicher Unterlage) vorzubereiten.

In der Hoffnung auf weitere ersprießliche Zusammenarbeit verbleiben wir mit herzlichen Grüßen

Arnold Suppan und Stefan Karner

PRILOGA 6:

ZAPISNIK SKLEPOV 1. KONSTITUTIVNE SEJE BILATERALNE KOMISIJE/SKUPINE EKSPERTOV SLOVENSКИH IN AVSTRIJSКИH ZGODOVINARJEV, MARIBOR, PEDAGOŠKA FAKULTETA, 12. 10. 2001⁴⁵

Začetek: 11h

Zaključek: 18h

Prisotni:

Prof. Suppan, prof. Karner, prof. Rumpler, prof. Stuhlpfarrer, prof. Bruckmueller, prof. Wakounig, doc. Lukan, dr. Valentin, dr. Malle, dr. Malli, dr. Burz;

Prof. Nečak, prof. Vodopivec, prof. Rozman, prof. Grdina, doc. M. Ferenc, dr. Lazarević, dr. Godeša, dr. Dolenc.

Odsotnost opravičil prof. Božo Repe.

Dnevni red:

1. Status komisije
2. Določitev tematskih sklopov
3. Določitev sodelavcev obdelav tematskih sklopov
4. Modalitete dela

Dnevni red je bil soglasno sprejet s pripombo, da drugo in tretjo točko obravnavamo skupaj.

Ad 1.)

1. sklep: Komisija, na željo avstrijske strani imenovana tudi bilateralna odprta ekspertna skupina, je skupina strokovnjakov, ki popolnoma neodvisno in brez vplivanja politike (diplomacije) raziskuje zgodovino bilateralnih odnosov v 20. stoletju. Za svoje neovirano delo in za svojo verifikacijo pa potrebuje »naročilo« (Auftrag) in ne »mandata« s strani države.

Ad 2) in Ad. 3):

1. sklep: Obdelane bodo naslednje teme, s predvidoma naslednjimi sodelavci:

⁴⁵ Ta verzija zapisnika je bila pripravljena 28.12.2001, potem ko je predsednik slovenskega dela komisije 10.12.2001 od sopredsednikov avstrijskega dela komisije pripombe na prvotni zapisnik z dne 15. 10.2001.

1. Slovenci v habsburški monarhiji okoli leta 1910 – Vodpivec, Rozman, Rumpler
 2. Nemško-avstrijski:slovensko-južnoslovanski odnos v prvi svetovni vojni 1914–1918 – Vodpivec, Lukan
 3. Mejno vprašanje in koroški plebiscit 1918 – 1921 – Vodpivec, Nečak, Beer
 4. »Stran od Avstrije«. Nacionalizacije v gospodarstvu, družbi in kulturi 1918–1938 – Dolenc, Lazarevič, Malli
 5. Odnosi Avstrija-Slovenija 1918–1938 – Lazarevič, Suppan
 6. Nemci v Sloveniji – Slovenci v Avstriji 1920 – 1938 – Repe, Malle
 7. »Nemci« na Slovenskem 1938– 1948 – Nečak, M. Ferenc, Karner
 8. Slovenci pod nacistično oblastjo – Godeša, Stuhlpfarrer
 9. Avstrija – Slovenija , 1945 – 1955 – Nečak, Suppan
 10. Slovenija in Avstrija med zahodom in vzhodom, 1955 – 1991– Repe, Nečak, Suppan, Burz
 11. Avstrija – Slovenija 1991 – 2001, Repe, Valentin
 12. Avstrijci v ogledalu Slovencev v 20. st. – Grdina, Wakounig
 13. Slovenci v ogledalu Avstrijcev v 20. st. – Grdina, Bruckmueller
 14. 14. Tematski sklop, ki naj obravnava vsakdanje življenje, življenje generacij v sožitju, bivanju ene poleg druge in vsaksebi (Generationen im Zusammen-,Nebeneinander- und Auseinanderleben), kulturo in umetnost, asimilacijo, ženska vprašanja... do 15. 1. 2002 pripravijo – Stuhlpfarrer, Wakounig, Bruckmueller. Več avstrijski kolegov je namreč opozorilo, da pri tematskih sklopih manjkajo konkretne teme kot so: družba , ženske in cerkev Prav tako so bili mnjenja, da lahko pri referatu o »generacijah« v 20. stoletju naletimo na ugovor.
- Razmislili bomo še o nekakšnem sklepnem poglavju, ki naj bi bilo nekakšno napotilo za bodočnost in bi izhajajo iz zgodovine ločenega in skupnega življenja ter življenja eden poleg drugega.

2. sklep: število sodelavcev na posameznih tematskih sklopih je odprto

3. sklep: podrobnejše opredelitve vsebine tematskih sklopov pripravijo sodelavci na njih do 15. januarja 2002 in si jih medsebojno izmenjajo po elektronski pošti.

Ad 4):

1. sklep: Rezultat našega dela naj bo zbornik s čim bolj poenotenimi besedili, v primeru neskladja pa z različnimi besedili na eno temo.
2. sklep: Delo komisije/skupine naj bo končano do konca leta 2003.
3. sklep: Ugotovljene »sive lise«, ki bodo potrebne globljega proučevanja naj se obdelajo v posebnih projektih, s posebnimi skupinami sodelavcev in so časovno neodvisne od dela komisije/skupine.
4. sklep: Naslednja seja komisije/skupine bo 28. 2. in 1. 3. 2002 na Dunaju, kjer bodo po možnosti z enim ali če bo nujno z več referati predstavljeni posamezni tematski sklopi. Za predstavitev enega tematskega sklopa bo na voljo 30 minut.
5. sklep: Seja komisije/skupine bo v obliki »znanstvene delavnice« (Workshop)
 - Avstrijska stran je zahtevo, da bi bil vsaj del delavnice na Dunaju javen postavila kot neobhodno. O tem ni bilo doseženo soglasje. Slovenska stran je zahtevo zavrnila in je vztrajala, da gre za izmenjavo mnenj in doseženih rezultatov med člani komisije/skupine oz. sodelavci tematskih sklopov!

Ljubljana, 15. 10. 2001

Zapisal: D. Nečak

PRILOGA 7:

PROTOKOLL – *Prvi zapisnik nosi naslov »Zapisnik sklepov...« in zato prosim, da tudi ta zapisnik nosi tak naslov, saj je bilo na zasedanju mnogo več govorenega in tudi v posameznih skupinah dogovorjenega pa ni v zapisniku. Torej v izogib očitkom, da smo kaj izpustili naj gre le za »Zapisnik sklepov 2. Zasednja slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev«.**

DER 2. SITZUNG DER ÖSTERREICHISCH-SLOWENISCHEN EXPERTENGRUPPE DER HISTORIKER

Wien, 28. Februar und 1. März 2002, Diplomatische Akademie

Eröffnung durch Frau Bundesministerin Dr. Benita Ferrero-Waldner und Herrn Außenminister Dr. Dimitrij Rupel

Begrüßung der Kolleginnen und Kollegen durch die drei Vorsitzenden: Univ.Prof. Dr. Stefan Karner (Graz), Univ.Prof. Dr. Dušan Nečak (Ljubljana) und Univ.Prof. Dr. Arnold Suppan (Wien)

Teilnehmerinnen und Teilnehmer:

Auf österreichischer Seite –

Univ. Prof. Dr. Siegfried Beer

Univ. Prof. Dr. Ernst Bruckmüller (Wien)

Ass. Prof. Dr. Ulfried Burz (Klagenfurt)

Dr. Claudia Fraess-Ehrfeld (Klagenfurt)

Dr. /Tatjana/ Tamara Griesser-Pečar (Wien)

Univ. Doz. Dr. Walter Lukan (Wien)

Dr. Augustin Malle (Klagenfurt)

Mag. Reinhard Reimann (Graz)

Univ. Prof. Dr. Helmut Rumppler (Klagenfurt)

Dr. Gabriela Stieber (Graz)

Univ. Prof. Dr. Karl Stuhlpfarrer (Klagenfurt)

Univ. Doz. Dr. Hellwig Valentin (Klagenfurt)

Dir. Dr. Wilhelm Wadl (Klagenfurt)

Univ. Prof. Dr. Marija Wakounig (Wien)

Nicht teilgenommen:

Oberrat Dr. Rüdiger Malli (Graz) – entschuldigt

Univ. Doz. Dr. Peter Tropper (Klagenfurt) – war noch nicht eingeladen

Auf slowenischer Seite –

Dr. Ervin Dolenc (Ljubljana)

Univ. Doz. Dr. Mitja Ferenc (Ljubljana)

Univ. Prof. Dr. Tone Ferenc (Ljubljana)

Dr. Bojan Godeša (Ljubljana)

Univ. Prof. DDr. Igor Grdina (Ljubljana)

Mag. Boris Jesih (Ljubljana)

Dr. Žarko Lazarević (Ljubljana)

* V kurzivnem tekstu so pripombe slovenskega dela komisije.

Univ. Prof. Dr. Franc Rozman (Maribor)
Univ. Prof. Dr. Peter Vodopivec (Ljubljana)
Univ. Prof. Dr. Božo Repe (Ljubljana)
Univ. Prof. Dr. France Dolinar (Ljubljana) – war noch nicht eingeladen

Tagesordnung:

1. Begrüßung und Vorstellung der Kolleginnen und Kollegen
2. Protokoll der 1. Kommissionssitzung am 12. Oktober 2001 in Maribor
3. Vorbereitete Referatspapiere
4. Endgültige Festlegung der Themen und Referenten
5. Berichte aus den Arbeitsgruppen
6. Zeitplan
7. Zusammenfassung

TOP 1) Karner und Suppan stellen die neu hinzugekommenen österreichischen Kolleginnen und Kollegen vor (Beer, Fraess-Ehrfeld, Griesser-Pečar, Reimann, Stieber, Wadl), Nečák die neu hinzugekommenen slowenischen Kollegen (Tone Ferenc, Jesih); bei einer offenen Expertengruppe ist eine fachlich erforderliche Ergänzung sinnvoll, aber es herrscht Einvernehmen darüber, daß bilaterale Gruppe nicht zu groß werden soll.

Nečák ersucht alle beteiligten Kolleginnen und Kollegen, keine zu schnellen Statements an die Medien abzugeben, die die interne Arbeit eventuell stören könnten. Von Einzelpersonen abgegebene Meinungsäußerungen bleiben davon unberührt. Zu der in der »Kleinen Zeitung« von Suppan angesprochenen Archivfrage stellt Nečák grundsätzlich fest, daß der offene Zugang auch schon für das OZNA-Archiv gelte.

TOP 2) Das Protokoll der 1. Sitzung vom 12. Oktober 2001 in Maribor/Marburg wird mit folgenden Änderungen einstimmig angenommen:

- a) Als entschuldigt galten nicht nur Repe, sondern auch Beer und Stieber.
- b) Als zusätzliche Referenten zum Thema 3 »Grenzfrage« waren auch Suppan und Wadl genannt.
- c) Als Referent zu Thema 7 war nicht Mitja Ferenc sondern Tone Ferenc genannt.
- d) »sive lise« ist mit »weiße Flecken« zu übersetzen.
- e) Die österreichische Seite betrachtet die österreichisch-slowenische Historikergruppe als »offene Expertengruppe«.

TOP 3) Einstimmiger Beschluß, daß die von slowenischer und österreichischer Seite mitgebrachten Thesenpapiere (Bruckmüller, Dolenc, M. Ferenc, T. Ferenc, Fraess-Ehrfeld, Godeša, Grdina, Griesser-Pečar, Lazarević, Malle, Nečák, Repe, Stuhlpfarrer, Suppan, Valentin, Vodopivec) kopiert und an alle Kolleginnen und Kollegen verteilt werden, aber bis zum Abschluß der gemeinsamen Arbeit nur intern verwendet werden sollen. Das heißt, *samo za strokovno rabo članov komisije*./daß sie auch nicht an Medien weitergegeben werden sollen!/
/Rumpler fragt, ob ein Thesenpapier oder eine quellenunterstützte Argumentation verfaßt werden soll?

Vodopivec betrachtet die vorgelegten Papiere als wichtig für die Vertretung der Standpunkte in der Gruppenarbeit./ *Naj odpade, ker ne gre za sklepe, temveč za mnenja. Bilo je tudi mnogo drugih in drugačnih mnenj!!!*

TOP 4) Endgültige Festlegung der Themen und Referenten/innen:

In offener Diskussion, an der sich alle Kolleginnen und Kollegen beteiligen, werden auf der Basis des in Maribor/Marburg gemachten Vorschlages die endgültigen Präzisierungen vorgenommen:

- 1) Die Habsburgermonarchie und die Slowenen: Lukan, Rozman, Rumpler, Vodopivec
- 2) Die österreichisch-slowenischen Beziehungen im Ersten Weltkrieg: Lukan, Rozman, Rumpler, Vodopivec
- 3) Die Grenzfrage (ab 1.11.1918): Beer, Nečak, Suppan, Vodopivec, Wadl
- 4) »Entösterreichung« in Politik, Verwaltung und in Kultur in Slowenien (Jugoslawien – »Großdeutschland«): Dolenc, Lazarević, Malli, Suppan
- 5) Wirtschaftliche und gesellschaftliche Beziehungen zwischen Österreich und Slowenien 1918–1938: Karner, Lazarević
- 6) Die Deutschen in Slowenien – die Slowenen in Österreich, 1920–1938: M. Ferenc, Malle, Reimann, Repe
- 7) Die »Deutschen« in Slowenien, 1938–1948: T. Ferenc, Karner, Nečak
- 8) Die Slowenen und Sloweninnen unter NS-Herrschaft: T. Ferenc, Godeša, Stuhlpfarrer, Wadl
- 9) Österreich – Slowenien, 1945–1955: Beer, Fraess-Ehrfeld, Jesih, Nečak, Stieber
- 10) Slowenien/Jugoslawien und Österreich zwischen Ost und West, 1955–1991: Burz, Jesih, Repe, Suppan
- 11) Die Beziehungen zwischen Österreich und Slowenien im überregionalen und bilateralen Rahmen. Wirtschaft und Kultur, 1945–1991: /M. Ferenc/ *Jože Prinčič*, Fraess-Ehrfeld, /Jesih/ *Aleš Gabrič*, Valentin- *Oba kolega na sestanki komisije še nista bila imenovane, ker ju še nismo konsultirali, zdaj pa vemo, da sta to oba zapisana. Toda ker o njiju nismo poimensko govorili lahko na za slovenske člane napišemo samo: »Slovenska stran bo svoja dva avtorja imenovala naknadno.« Vsekakor to nista M. Ferenc in B. Jesih.*
- 12) Österreich – Slowenien seit 1991: Burz, M. Ferenc, Jesih, Repe, Stieber, Valentin
- 13) Die Kirchen in Österreich und Slowenien im 20. Jahrhundert: France Dolinar, Godeša, Griesser-Pečar, Peter Tropper
- 14) Generationen, Kunst und Kultur, Bildung, Alltagsleben und Alltagskultur in Österreich und Slowenien: Bruckmüller, Grdina, Stuhlpfarrer, Wakounig
- 15) Das Bild vom Anderen (Mythen, Stereotypen, Symbole): Grdina, Wadl

Besprechung der Manuskripte:

- 1) Umfang der Manuskripte: pro Themeneinheit 40 Seiten (1 ½-zeilig, etwa 2000 Anschläge pro Seite)
- 2) *keine Fußnoten, sondern Endnoten???*- *Menim, da smo bili mnenja, da so v tej fazi potrebne »Fussnote«. O končni obliki bo odločala redakcija.*
- 3) Themen sind überblicksartig zu gestalten
- 4) Erarbeitung der Manuskripte in den Arbeitsgruppen
- 5) Redaktionsteam wird von den drei Vorsitzenden einvernehmlich bestimmt
- 6) *Verbindliche Zitierregeln werden rechtzeitig versandt – To dokazuje, da smo se dogovorili za »Fussnote«.*
- 7) Zusammenfassung sollte auch in englischer Sprache erfolgen

TOP 5) Berichte aus den Arbeitsgruppen:

Es werden 5 Themen-Gruppen gebildet, die getrennt beraten und zu folgenden Detailergebnissen kommen:

A) Thema 1 und 2 werden von Lukan, Rozman, Rumpler und Vodopivec gemeinsam erarbeitet. Einigung auf 4 Teilpapiere:

- Die Wiener Politik und die Slowenen, 20 S. – Rumpler
- Die Entwicklung der slowenischen Nationalgesellschaft und die Wiener Politik, 20 S. – Vodopivec
- Regionale Fragen: Steiermark, Kärnten, Krain, Görz, Triest, 20 S. – Rozman
- Die Slowenen und die Habsburgermonarchie im Ersten Weltkrieg, 20 S. – Lukan

B) Thema 3: je 20 S. von österreichischer und slowenischer Seite, eventuell Zusammenfassung zu einem Papier

Thema 4: je 20 S. von österreichischer und slowenischer Seite

Thema 5: je 20 S. von österreichischer und slowenischer Seite, möglichst Zusammenfassung zu einem Papier

Thema 6: je 10 S – Gottscheer (M. Ferenc), Untersteiermark (Repe), Kärntner Slowenen (Malle), Untersteiermark-Gottschee (Reimann)

C) Thema 7: je 20 S. von österreichischer und slowenischer Seite, eventuell ein gemeinsames Papier

Thema 8: je 20 S. von österreichischer und slowenischer Seite, aber ein gemeinsames Gesamtpapier

D) Thema 9: je 20 S. von österreichischer und slowenischer Seite

Thema 10: je 20 S. von österreichischer und slowenischer Seite

Thema 11: je 20 S. von österreichischer und slowenischer Seite

Thema 12: je 20 S. von österreichischer und slowenischer Seite

E) Thema 13: möglichst gemeinsames Papier (40 S.)

Themen 14 und 15:

- a) Generationen – Stuhlpfarrer und Wakounig, 20 S.
- b) Kunst + Kultur – Grdina, 20 S.
- c) Bildung – Bruckmüller, 20 S.
- d) Alltagsleben und –kultur – Wakounig, 10 S.
- e) Symbole, Stereotypen – Grdina, Wadl, 20 S.

TOP 6) Zeitplan:

Folgender Zeitplan wird einvernehmlich festgelegt :

1) bis 31.10.2002 Abgabe aller Rohmanuskripte an Karner/Suppan (in deutscher Sprache) bzw. Nečak (in slowenischer Sprache) bzw. Mitarbeiter in der jeweiligen Gruppe (*Auszahlung der 1. Rate*) – *Ta oklepaj naj odpade, saj to ni bil sklep oz. dogovor celotne komisije. Slovenskega dela se to ne tiče.*

2) Gruppendiskussionen im November und Dezember 2002 bzw. im Jänner und Februar 2003

3) Tagung am 6.3–7.3.2003 in Slowenien (2 Tage) mit Diskussion aller Themen

4) Abgabe der fertigen Manuskripte bis 30.4.2003 bei Karner/Suppan (in deutscher Sprache) bzw. Nečak (in slowenischer Sprache); *Anfertigung von Übersetzungen- Mislim, da smo tu dogovorili, da avstrijska (Suppan/Karner) in slovenska stran (Nečak) do tega dne dobila končna besedila ne glede na to v kakšnem jeziku so napisana!!!*

5) im Juni 2003 gemeinsame Tagung in Österreich mit Abstimmung der 15 Themeneinheiten und Zusammenfassung (*Auszahlung der 2. Rate*)- *Oklepaj naj iz istih razlogov kot pri točki 1) odpade.*

6) Redaktionskonferenz bis 30.9.2003 in Tainach/Tinje

7) Vorstellung des fertigen Bandes im Jahre 2004 – sowohl in Wien/Dunaj als auch in Ljubljana/Laibach!

TOP 7) Zusammenfassung:

Zusammenfassend halten die Vorsitzenden nochmals fest:

- 1) DankfüPapiere, Diskussion, Arbeitseinteilung
 - 2) Schriftliche Fixierung der Einteilung ergeht an Nečak bzw. Karner/Suppan??? – *Tega ne razumem?? Prosim pojasni mi zakaj gre!*
 - 3) Treffen der 5 Themen-Gruppen A bis E im Sommer oder Herbst 2002 bzw. Winter 2002/03 (Organisierung durch Lukan, Suppan, Nečak, Burz und Wakounig)
 - 4) Terminkalender ziemlich knapp, daher die Bitte um sofortigen Arbeitsbeginn!
 - 5) *Nečak und Karner/Suppan werden jeweils für die Ausfertigung entsprechender Werkverträge sorgen. – Naša skupina ima že dolgo natančne pogodbe zato zame to ne velja!!!*
- Protokoll: Arnold Suppan, Wien, 5. Juli 2002
 Popravki: Dušan Nečak in člani komisije, Ljubljana, september 2002.

PRILOGA 8:

Prof. Dr Arnold Suppan, Chairman of the Austrian part of the Slovenian-Austrian Commission of Historians

Dear Prof. Dr Suppan, dear colleague,

As you are already aware, I assumed the Chairmanship of the Slovenian part of the Austrian-Slovenian Commission of Historians from Dr Dušan Nečak on 19 August 2003. I undertook this task at the unanimous proposal of my colleagues and, above all, in the wish – which I believe is shared by all members of both parts of the Commission – to bring the set task successfully to its end. When assuming the chair, I also took over the archives of the commission, which were scrupulously conducted by Mr Nečak and which also include the entire e-mail correspondence between Mr Nečak and yourself and other correspondence associated with the work of the Commission. Considering all this, I carried out a thorough analysis of the existing contacts and work. I do not wish to go into details and renew polemics; however, I do believe that a clear picture should be provided prior to our next meeting (and hopefully, the successful conclusion of the project). The reconstructed picture is as follows:

On 2 March 2001, Prof. Dr Dušan Nečak, Prof. Dr Peter Vodopivec and Prof. Dr Božo Repe launched an initiative on the bilateral research on Austrian-Slovenian relations in the 20th century, and also drafted starting points for this work. The initiative was accepted positively by both sides; however, the next months saw differences of opinion, different interpretations of the purpose and content of the Commission's work and premature political claims, which presented difficulties in forming the commission⁴⁶¹^Ć. Despite these facts, the commission was formed. The first joint session of the Commission was on 12 October 2001 in Maribor, when the topic clusters were generally determined and members presented (membership of the commission has later been supplemented). The work of the Commission was publicly presented twice by the two foreign ministers at press conferences, first in Ljubljana and second in Vienna, mainly at the request of the Austrian side. Since the second meeting in Vienna⁴⁷ between 28 February and 1 March 2002, the course of events was as follows:

⁴⁶ See details in the letter from Dr Dušan Nečak to the then State Secretary, Prof. Dr Iztok Simoniti, of 1 October 2001 (Archives of the Slovenian part of the Slovenian-Austrian Commission of Historians).

⁴⁷ The meeting, which was otherwise successful, raised polemics and cancellations because of the statement of Dr Arnold Suppan that the »issue of the AVNOJ Decrees on the expropriation and expulsion of German-speaking population in Yugoslavia would be examined by two mixed research commissions«, which should particularly determine collective guilt, which, according to Mr Suppan, »is also no longer advocated by the Slovenian historians.« The

I. The adopted plan in terms of time and content⁴⁸:

1. By 31 October 2002 the handover of all manuscripts to Karner/Suppan (in German) and Nečak (in Slovenian) or colleagues of the respective part of the Commission
2. Group discussion in November and December 2002 or in January and February 2003
3. Session on 6–7 March 2003 in Slovenia (2 days), including discussion on all topics
4. Handover of completed manuscripts by 30 April 2003 to Karner/Suppan (in German) and Nečak (in Slovenian); translations.
5. In June 2003, joint session in Austria to coordinate 15 topics and summary.
6. Review conference by 30 September 2003 in Tainach (Tinje)
7. Presentation of finished compilation in 2004 – in Vienna and in Ljubljana.

II. Implementation:

Texts have not been exchanged and joint meetings of individual groups have not been held within the scheduled three or four months (December 2003 – February 2004) (except for the group dealing with the status of the Catholic church in Austria and Slovenia and the (unsuccessful) attempt by Prof. Dr Tone Ferenc to organise the work of the group dealing with the status of Slovenians under the Nazi regime (1941 – 1945)).

The Slovenian side drafted all texts (except for one) encompassing around 1,000,000 characters, which accounted for more than 550 pages, by November 2002, as bound by the contract concluded with the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Slovenia. The texts were submitted to the Ministry of Foreign Affairs by the Head of the Slovenian part of the Commission in one copy. By that time, the Austrian side had submitted to the Slovenian side no text. It was agreed that each member from both sides would bring draft theses to the second joint conference in Vienna from 28 February – 1 March 2002. The Slovenian side fulfilled the agreement entirely and also submitted the theses to the Austrian side, while the Austrian side did not have the theses drafted (during the conference and afterwards, several draft theses of the Austrian side were submitted at the insistence of the Slovenian side). The conference led to the situation that the discussion mainly focused on the Slovenian texts. Following this experience and in order to avoid such a situation, the Slovenian side agreed that the entire collection of contributions be exchanged, thus also avoiding the situation when one side would have submitted only and particularly (politically) non-problematic texts while the other side would submit texts regarding issues presenting the greatest burden to the two nations, thus preventing fair expert dialogue. Prof. Dr Nečak informed Prof. Dr Arnold Suppan of such a position at an (unscheduled) meeting in Vienna on 6 December 2002. He brought to the scheduled meeting in Vienna on 19 December 2002 a CD with complete Slovenian texts. The texts were not exchanged since Dr Suppan stated that he only had five texts (mostly in the form of theses) out of the anticipated 16; several members had allegedly not yet signed contracts or had comments thereon, and several members had told Mr Suppan that they would not start their work before February 2003.⁴⁹

second statement referred to the alleged closure of the Udba archives (the Yugoslav political police). The first statement was denied in the press by Dr Nečak (the meeting never discussed two research commissions and the Slovenian historians have never advocated »the collective guilt of the German-speaking population in Yugoslavia«); the second statement was denied by the Director of the Archives of the Republic of Slovenia, Mr Vladimir Žumer.

⁴⁸ PROTOKOLL DER 2. SITZUNG DER ÖSTERREICHISCH-SLOWENISCHEN EXPERTENGRUPPE DER HISTORIKER, Vienna, 28 February in 1 March 2002, Diplomatic Academy (the protocol has not yet been officially endorsed by the two sides; the then Chairman of the Slovenian part of the Commission, Prof. Dr Nečak, submitted to Prof. Dr Arnold Suppan comments, which have not yet been included therein).

⁴⁹ Letter from Dr Dušan Nečak to Dr Dimitrij Rupel, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Slovenia, of 28 December 2002.

Considering the situation, the Slovenian side unanimously concluded to wait until 1 February 2003 (one month prior to the planned joint conference); if the entire exchange with the Austrian side is not carried out by then, the Slovenian side will prepare a publication of its texts in a compilation, which could be published by the end of 2003 as scheduled. Such a position was conditioned both by the signed contracts as well as by the burdened work and other commitments by the members of the Slovenian part of the Commission.

On 9 January 2003, Dr Dimitrij Rupel, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Slovenia, informed Dr Benita Ferrero-Waldner of the absence of texts by the Austrian colleagues and requested her to draw attention of the Austrian experts to the importance of the continuation of the project.

By 1 February 2003, the Slovenian side had still not received the texts. Only on 21 February, seven texts were received (four of which were the same as those presented as theses in Vienna). The Austrian foreign minister replied to the Slovenian foreign minister on 24 February 2003 and wrote, *inter alia*, that she did not share the scepticism of Prof. Dr Nečak on the Austrian-Slovenian expert group of historians. According to her information, the Austrian members of this group had thoroughly prepared themselves for the next plenary session which was scheduled for 6–7 March 2003 in Slovenia. On 19 February they submitted a large part of the material, and the remaining part was to be provided by the beginning of March – i.e. in due time prior to the session, while the Austrian co-chairs received no manuscript from the Slovenian side, she wrote. The Austrian side was even more surprised when, on 21 February, it was informed that the session – whose date was determined several months in advance – could not be held due to technical reasons, and that the Slovenian side had cancelled it.

The remaining texts of the Austrian historians⁵⁰ were then submitted as follows: several texts at the end of February, six texts on 3 March, which is three days prior to the scheduled session, and the remaining texts at the end of March and at the beginning of April, thus resulting in unusual situations⁵¹. By 28 February 2003, more than a half of the texts submitted by the Austrian side were in the form of theses, of which some were still the same as those presented at the meeting in Vienna.

In view of the above situation, particularly with regard to the fact that three months – with one exception – brought no coordination in the groups, the Slovenian side did not find it reasonable to hold the joint meeting scheduled for 6 and 7 March 2003, as it would only be a formal meeting for meeting's sake and not a general debate on the topics already harmonised in groups in terms of contents.

Owing to this method of work and also owing to the letter by the Austrian Foreign Minister, who all the time held the Slovenian side responsible for the stagnation of work (we believe that this opinion resulted from the information provided to her by co-chairs of the Austrian part of the commission), Prof. Dr Dušan Nečak, as chairman of the Slovenian part of the Commission, resigned in protest on 21 March 2003. He notified the Slovenian Foreign Minister of the reasons for his resignation. Nevertheless, criticisms at the expense of the Slovenian part of the commission continued to be levelled. Thus, the Ambassador of the Republic of Austria, Mr Ferdinand Mayrhofer-Grünbühl, stated at the meeting with Ms Ida Močivnik, Head of Department for Neighbouring States and South-Eastern Europe of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Slovenia, held on 27 May 2003, that the

⁵⁰ See the list of contributions submitted to the Slovenian side by the Austrian side, compiled by B.R.

⁵¹ For example, Prof. Karner sent his text to Prof. Nečak through diplomatic channels through the Austrian Embassy in Slovenia instead of using e-mail as the usual means.

Slovenian side cancelled the meeting of the Commission of Historians in March 2003, although the Austrian side had submitted all manuscripts and received none. In addition, only recently, at the beginning of September 2003, the Austrian Foreign Minister wrote in a letter to her Slovenian counterpart that Austrian colleagues proposed to their Slovenian counterparts that the plenary meeting be held in week 38, for which a relevant invitation was expected. She also added that neither the experts nor the two ministers had ever talked about or agreed upon conditioning the forwarding or exchange of texts with the simultaneous reception or drawing up of all contributions. According to the Austrian Foreign Minister, this is not customary practice in international scientific cooperation.

Dear Arnold,

I am convinced that the above reconstruction, supported by documentation in all key points will clearly show to every neutral observer how the course of events developed, which side was responsible for the setbacks, and why the Slovenian side decided to insist on the exchange of all texts. I did not embark upon the tedious work of reconstructing the events because I (or someone else on our side) was being petty-minded or holding a grudge, or else would like to avoid direct confrontation or particularly good cooperation with the Austrian colleagues, which has, as you know, been evident in a number of other joint projects. Instead, I would prefer to start my work by keeping straight accounts and preventing the unjustified reproaches at our expense from continuing. I also believe that we must share the responsibility for concluding the project at the same level and that we all – if we have assumed the task – must give this task priority over other obligations (and believe me, Slovenian historians have no fewer obligations than their Austrian colleagues), or else give up the cooperation altogether.

On 8 September 2003, I convened the Slovenian part of the commission with the view of overcoming the existing stand-still. As the meeting in the proposed 38th week was not feasible, we propose that a joint two-day meeting between both parts of the commission be held in Slovenia (Ljubljana or its surroundings) in the first half of October (week 41 or 42). In case the coordination of dates presents any problems, a later date may also be arranged, however, not later than the end of October (week 43 or 44). At that time, our contracts will expire and most of the members, in view of their other obligations, do not wish to continue participating in the project. The meeting would start with a short formal plenary introduction, to be followed by work in groups. We would particularly try to establish whether it is reasonable to harmonise the texts of the two sides and – if there is the will to do so – how to do it, as we have lost several months scheduled for harmonisation, therefore it probably cannot be done in two days. On the basis of the findings of individual groups, arrangements would then be made as to how to proceed. One possible solution might be to publish a joint collection of scientific papers without harmonising them, however, this would be agreed upon after the groups have submitted their reports.

Most members of the Slovenian part of the commission also accepted my proposal to send you our texts, regardless of the fact that some of the Austrian texts are still no more than theses (e.g. the contribution by dr. Avgustin Malle, Dr Maria Wakounig, Dr Walter Lukan and some other colleagues). But my colleagues also suggested me to tell you, that they are not willing to harmonize their texts with eventual new versions of Austrian texts which would be written after our common meeting.

From our side now is missing only common text from Dr Tone Ferenc and Dr Bojan Godeša which is already written, but Dr Ferenc doesn't see any sense to discuss only his contribution without any text from your side (as you know one of the key contributions on the Nazi period, which supposed to be covered by Dr Karel Stuhlpfarrer is completely missing).

The entire meeting would have a strictly working character and the media would not be informed of it.

I would appreciate it if you could let me know as soon as possible whether your side finds such a scenario acceptable. I would also be grateful if you could complement the enclosed list of your texts if there were any changes and to send us new texts, if any.

In the wish that we may conclude our common work within a reasonable term, please accept my warmest regards,

Yours sincerely,

Božo Repe

Ljubljana, 26. September 2003

Encl.:

- List of Slovenian texts;
- Texts of the Slovenian part of the Austrian-Slovenian Commission of Historians (Ervin Dolenc, France M. Dolinar, Mitja Ferenc, Aleš Gabrič, Igor Grdina, Boris Jesih, Žarko Lazarevič, Dušan Nečak, Jože Prinčič, Božo Repe, Franc Rozman, Peter Vodopivec);
- List of contributions acquired by the Slovenian side from the Austrian part of the Austrian-Slovenian Commission of Historians.

PRILOGA 9:

Dear Božo,

Sorry for my late answer – but we did not start a »normal« semester since at the moment our whole university organisation is in question, concerning our faculty and all our institutes of humanities. Therefore, we do have meetings after meetings, discussions after discussions, because our rector has to establish a new structure up to the begin of 2004!

I confirm your letter from September 26, 2003, and your package with the following Slovene manuscripts: Ervin Dolenc (21 pp.), France M. Dolinar (14 S.), Mitja Ferenc – Božo Repe *Jugoslavija/Slovenija* (55 pp.), Mitja Ferenc – Božo Repe, *Nemska manjina* (13 pp.), Ales Gabric (27 pp.), Igor Grdina, *Nevarna razmerja* (32 pp.), Igor Grdina, *Simboli* (15 pp.), Boris Jesih (25 pp.), Zarko Lazarevic (22 pp.), Dusan Necak (47 pp.), Joze Princic (44 pp.), Franc Rozman (9 pp.) and Peter Vodopivec (15 pp.). Unfortunately, I did not get the manuscripts of Tone Ferenc – Bojan Godesa and of Mitja Ferenc – Božo Repe (1991–2002).

I am sending you today the following Austrian manuscripts, which are – more or less – in the final version: Siegfried Beer (13 pp.), Ernst Bruckmüller (42 pp.), Ulfried Burz – Arnold Suppan (21 pp.), France M. Dolinar – Tamara Griesser-Pecar – Peter G. Tropper (49 pp.), Claudia Fräss-Ehrfeld (14 pp.), Reinhard Reimann (17 pp.), Helmut Rumpler (19 pp.), Gabriela Stieber, *Slowenien/Jugoslawien* (9 pp.), Gabriela Stieber (9 pp.), Arnold Suppan – Siegfried Beer, *Grenzfrage* (14 pp.), Arnold Suppan (23 pp.), Hellwig Valentin, *Österreich-Slowenien* (15 pp.), Hellwig Valentin, *Kulturbeziehungen* (18 pp.), Marija Wakounig (27 pp.). The manuscripts of Stefan Karner, Walter Lukan and Avgustin Malle are still works in progress – hopefully up to the end of October 2003.

I agree with your standpoint as the new chairman of the Slovene part of our group of experts that we should bring our task successfully to the end. Therefore, to mobilize all our colleagues I am sending all complete manuscripts of your side and our side to all Austrian colleagues, hoping also that some direct contacts are still possible and the discussion is going on.

I don't have the time to make a thorough analysis of our bilateral work in the last two years, but I am wondering that you forgot some important steps:

- In July 2001, Peter Vodopivec and I made a concrete proposal with 9 cooperators from each side and with concrete themes.

– Both sides, the Slovene and the Austrian side, changed draft theses during the Vienna conference. Therefore, I cannot remember that we discussed mainly the Slovene texts.

– While the Austrian part sent a dozen of manuscripts up to the begin of April 2003, the Slovene part did not send any paper to us, although Dusan Necak told me in December 2002 – as you mentioned – that all Slovene manuscripts were completed.

– Therefore, I cannot accept your conclusion that only one side – you are meaning the Austrian part – is responsible for the setbacks. (I think we don't need a neutral observer).

Unfortunately, it was not possible for Stefan Karner and me to arrange a two-day meeting in the last weeks. I agree with the attitude of your colleagues that we don't have enough time to harmonize our manuscripts. Therefore, we should discuss if we could prepare a common publication in both languages – perhaps at Hermagoras. Nevertheless, it could be important for the public to present our manuscripts or at least the publication.

However, looking back on 30 years of cooperation by the Austrian and Slovene historians, only the collection and exchange of more than a dozen manuscripts from both sides – with many new materials and a lot of new perspectives – is now an important step forward and perhaps a good basis for new research works and common discussions. Therefore, we should try to conclude our common work with thoughtful steps to improve the knowledge on both sides.

Yours sincerely,
Arnold Suppan

PRILOGA 10:

Professor Dr. Arnold Suppan

Dear Arnold,

I apologise for this late answer to your letter of 23. October 2003. I spent some time abroad. The situation here is similar to yours: we keep talking a lot about the reform of the University and even more about the changing research programmes. Unfortunately, these changes drastically reduce the number of research hours intended for the humanities and social sciences, and especially for national sciences, and impose on them the criteria of natural sciences. Anyway, we can discuss these matters some other time. I wanted to confirm the reception of Dr Malle's text that you sent me on 29 October 2003. Dr Mitja Ferenc's and my own contributions have been combined, so that the text you have received comprises also the period from 1991 to 2002. They have only been separated in the table of contents that will appear in the compilation. However, we didn't send the text of the late Dr Tone Ferenc and Dr Bojan Godeša – as already mentioned in my letter of 26 September 2003 – due to Dr Tone Ferenc's opinion that we should first obtain a corresponding text from your side, otherwise the then still foreseen harmonisation would not be possible. The fact is that Dr Tone Ferenc was strictly opposed to the idea that the Austrian colleagues would only discuss his contribution without revealing the results of their research and presenting their view of the Nazi occupation of Slovenia and the role of the Austrians in the occupation. Having in mind that this is one of the most sensitive issues in contemporary Slovene-Austrian relations and, of course, one of key subjects in our project, Dr Ferenc's position is quite understandable. One also has to bear in mind that, concerning the mentioned issue, Dr Ferenc has strived hard for cooperation of Slovene and Austrian historians, and tried to organise a joint meeting of both groups in charge of the Second World War at his birthplace Veržej. Unfortunately, his efforts were in vain.

On 6 November 2003, I convened the last meeting of the Slovene part of the commission. At the end of October 2003 our agreement with the Ministry of Foreign Affairs expired and now our only obligation is to publish the contributions. All members have received a copy of your letter immediately after I had received it (as well as all other correspondence during the work of the Austrian-Slovene history commission) and we have discussed it at the meeting. We were very sorry to hear that you hadn't succeeded to make arrangements for a joint meeting with us. We do, however, agree that further attempts to harmonise the texts would not be reasonable. We are of the opinion that our common work, despite the fact that we could not harmonise the texts, represents a great achievement and an important enhancement of previous cooperation between Austrian and Slovene historians. Even though we do not agree on many topics, the written contributions will be a good basis for future joint projects, but also for a critical confrontation of our views. Since the harmonisation phase has been abandoned, we would suggest that we stop arguing with the texts we have exchanged so far, until they are published in both compilations. We are still in favour of the position, agreed upon already at the beginning of work of the Austrian-Slovene history commission, that all your and our contributions be published in both languages (Slovene and German). According to our agreement with the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Slovenia, we are obliged to publish them by the end of 2004, at the latest. We have already appointed an editing committee. We would also wish that the contributions of both Austrian and Slovene parts of the commission be published at least simultaneously, if not with the same publisher. For the time being, we haven't discussed this last issue since we think this can be agreed upon in spring when we will see how far both sides have come concerning the translations. At that moment we would also decide upon a possible joint press conference. I suggest that we stay in touch to be able to agree on this matter later.

I would ask you to thank the Austrian team on our behalf and I wish you every success in your future work.

Yours sincerely,
Božo Repe

PRILOGA 11:

—— Original Message ——

From: Arnold Suppan

To: bozo.repe@guest.arnes.si

Sent: Thursday, December 11, 2003 2:23 PM

Subject: WG: Slowenien

Dear Bozo!

Many thanks for your e-mail from 19 November 2003 and your thoughtful remarks and proposals.

At first we would like to say our most sincere condolences upon the passing away of Tone Ferenc. We estimated him as a scholar with a very precise knowledge on contemporary history and as an important member of our bilateral commission. Of course, we do understand his standpoint to change his paper only together with a similar paper from the Austrian side. Stefan Karner will try to arrange this.

Let us answer now to your suggestions and questions point after point:

1) Our time schedule with our Ministry of Foreign Affairs is also expiring in some months. Therefore, we have to finish the last of our papers – especially the lacks, which happened on the period of World War II, because two colleagues could not fulfill their duties.

2) The next step of our side will be the preparation of our contributions for publishing. We are also thinking to appoint an preparatoring committee (as editors Stefan Karner and Arnold Suppan were nominated) to make the publishing process sure. Perhaps both editing committees should come in closer contacts.

3) Although we agree that hamonising the papers would not be reasonable, we should look to publish our compilations simultaneously, or – this would be better – with the same publisher. For the Austrian side of our commission a common publication is still the better way to finish our work. A publisher who could organise not only publishing but also translating would be Hermagoras in Klagenfurt. But this is only a proposal.

4) At the very end of the publishing process we could arrange a common conference with a joint press conference of our ministers.

To finalize our common project in the year 2004, we would like to propose a meeting of the editors (and perhaps of the preparatoring committees) in Graz – either on 9 January, or on 23 January – both at 10,30 a.m. in the Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Graz, Universitätsstraße 5.

In the name of the Austrian part of our history commission we wish to thank you and your colleagues for the cooperation in this year and we wish you the best success in the next year.

Yours sincerely,
Arnold Suppan
Stefan Karner

PRILOGA 12:

(December 25, 2003)

Dear Arnold and Stefan,

sorry for late answer. I was out of the country (in Rumania and Kosovo). At first, many thanks for expressed condolence with the death of Professor Tone Ferenc. The death was really unexpected and painful. We console us with the fact, that he passed away in the middle of the work and that he left exceptional opus of scientific work (his last book is still in print). Our part of commission has already decided, that our publication will be dedicate to him.

Concerning the meeting of both editor teams we propose to wait till the end of March, when our part must be finished with the work and texts will go into translation. If your part will be ready in that time too, we can meet and discuss about simultaneously publishing of our work and about the way, how to do it.

I also thanks for the cooperation and I wish You and all colleagues in Austrian part of commission Merry Christmas and Happy New Year.

Mit herzlichen Grüßen
Božo Repe

Zusammenfassung

Dušan Nečak – Božo Repe

Entstehung und Zielsetzung der bilateralen slowenisch-österreichischen Historikerkommission (2001–2003)

Der Beitrag analysiert die Entstehungsgeschichte und Zielsetzung der bilateralen slowenisch-österreichischen Historikerkommission, die auf Vorschlag von Prof. Dr. Peter Vodopivec und mit Unterstützung des slowenischen Außenministeriums die slowenisch-österreichischen Beziehungen im 20. Jahrhundert fachkritisch untersuchen sollte.

Die Kommission wurde in der Mitte des Jahres 2001 gegründet, ihre Leitung wurde auf slowenischer Seite von Prof. Dr. Dušan Nečak übernommen. Bereits zu Beginn der Arbeit der Kommission tauchten einige Probleme auf, die ihre Arbeit eigentlich bis zu deren Auflösung im Oktober 2003 begleiteten. Als wesentliches Problem beim slowenischen Teil der Kommission stellte sich der Status der Kommission heraus. Bis zum Ende wurde nämlich das Dilemma nicht gelöst, ob es sich um eine echte Staatskommission handelt, deren Mitglieder von der Regierung ernannt werden, oder um eine unabhängige Expertengruppe, die ihre Gesprächspartner selbst wählt. Auch auf bilateraler Ebene wurde dieses Dilemma nicht gelöst. Der Status der Kommission blieb unentschieden. Der slowenische Außenminister Dr. Dimitrij Rupel verlas auf der Pressekonferenz anlässlich des Besuchs der österreichischen Außenministerin Dr. Benita Ferreiro Waldner am 3. Oktober 2001 eine Art Mandat der Kommission, jedoch in einer Weise, die die Mitgliedschaft in der Kommission offen ließ.

Auf inhaltlich-methodologischer Ebene gab es keine erwähnenswerten Schwierigkeiten bei der Festsetzung der gemeinsamen Arbeit. Auf den beiden Plenarsitzungen der bilateralen Kommission in Maribor am 12. Oktober 2001 und in Wien vom 28. Februar bis 1. März 2002 kam die Kommission relativ schnell über die fünfzehn Themen überein, die fachkritisch untersucht werden sollten. In thematischer Hinsicht stellte sich die Kommission die Aufgabe, die Problematik der slowenisch-österreichischen Beziehungen im 20. Jahrhundert darzustellen, und zwar von den Fragen im Zusammenhang mit der Stellung der Slowenen im Rahmen der Habsburgermonarchie, über die wirtschaftlichen Beziehungen, die Frage der »Deutschen« in Slowenien, bis zu den zwischenstaatlichen Beziehungen von 1991 bis heute und zur Kulturproblematik sowie Problematik der Mythen und Stereotypen. Jede der beiden Seiten sollte ihre eigene Einstellung zum einschlägigen Thema vorstellen, worauf die Texte abgestimmt werden sollten, um in einer zweisprachigen Publikation veröffentlicht zu werden. Nur im Falle, dass die Autoren keine gemeinsame Sprache finden sollten, würden zwei getrennte Texte, ein slowenischer und ein österreichischer, veröffentlicht werden.

Im Gegensatz dazu tauchten später viel mehr unüberbrückbare Probleme auf operativer Ebene auf. Die österreichische Seite verstand die Kommission offensichtlich als verlängerten Arm der österreichischen Politik. Zuerst vergrößerte sie die Mitgliederzahl der Kommission von den ursprünglich vereinbarten 5 auf endgültig 18 Mitglieder. Auf Druck des Kärntner Landeshauptmanns Haider stellte sie dem Vorsitzenden Suppan als Mitvorsitzenden Prof. Dr. Stefan Kraner an die Seite, der fortan die Politik der Kommission bestimmte, worauf sie die Forderung stellte, dass auch die Zwischenergebnisse öffentlich vorgestellt werden sollten. Es sollte so aus einer Expertenkommission ein Gremium geschaffen werden, mit dem die Politik unmittelbar manipulieren könnte. Der politische Druck auf den Vorsitzenden des slowenischen Teils der Kommission und auf die gesamte Kommission steigerte sich, bis der Vorsitzende der slowenischen Kommission im März 2003 endgültig zurücktrat. Der Hauptgrund dafür lag darin, dass er die Haltung der österreichischen Seite als durchaus inakzeptabel erachtete. Vor allem die Tatsache, dass sie sich an keine Vereinbarungen, vor allem Termine, hielt. Auch die bis dahin einmütige Unterstützung, die die Mitglieder des slowenischen Teils der Kommission dem Vorsitzenden hinsichtlich der Arbeitsstrategie gewährten, begann zu bröckeln.

Bis zum festgesetzten Zeitpunkt, dem 31. Oktober 2002, legte die slowenische Seite alle Texte zur Abstimmung vor, die österreichische lediglich 5 Manuskripte von insgesamt 18 Autoren. Die slowenische Seite bestand auf dem vereinbarten Austausch aller Manuskripte. Auch bis zum verlängerten Termin, dem 1. Februar 2003, legte die österreichische Seite der slowenischen kein weiteres Manuskript

vor. Sie stellte jedoch die Forderung, dass die bilaterale Kommission, wie vorgesehen, ein drittes Mal Anfang März 2003 in Ljubljana zusammentrete. Die slowenische Seite lehnte eine Sitzung ab, die statt der Behandlung der bereits abgestimmten Manuskripte einem politischen Selbstzweck dienen sollte. Der politische Druck auf den slowenischen Teil der Kommission wurde von der österreichischen Seite noch verstärkt, es wurden allerlei Handschriften österreichischer Autoren eingereicht, auch solche, die als Vorlage zu einzelnen Themen mit beigelegtem finanziellem Schema bereits auf der Wiener Plenarsitzung Ende Februar 2002 vorgelegt worden waren.

Die Arbeit der gemeinsamen Kommission geriet ins Stocken. Die Mitglieder des slowenischen Teils der Kommission brachten dagegen ihren Teil in der vorgesehenen Frist, im vorgesehenen Umfang, aber auch in der vorgesehenen Qualität korrekt zum Abschluss. Nachdem der slowenische Kommissionsvorsitzende zurückgetreten war, vergingen einige Monate, bis der slowenische Teil der Kommission einen neuen Vorsitzenden erhielt. Im Juni 2003 übernahm Prof. Dr. Bože Repe dieses Amt. In der Eröffnungsbilanz bestätigte der neue Vorsitzende zunächst die Feststellungen seines Vorgängers und versuchte danach, das gestellte Ziel dennoch zu erreichen: Eine gemeinsame, fachgerecht abgestimmte zweisprachige Publikation. Der österreichischen Seite wurden alle slowenischen Texte überreicht, mit Ausnahme dessen von Prof. Dr. Tone Ferenc, der darauf bestand, dass zwei Texte vorbereitet werden müssten. Der Vorsitzende schlug ein gemeinsames zweitägiges Treffen Mitte Oktober 2003 in Ljubljana vor, auf dem die Kommission mit der Abstimmung der vorgelegten Texte beginnen sollte. Dem Beschluss des slowenischen Teils der Kommission gemäß stellte er sogar die Herausgabe eines gemeinsamen Sammelbandes ohne Abstimmung in Aussicht. Aber auch sein Vorschlag blieb ohne nennenswerten Erfolg. Der österreichischen Seite gelang es nicht, ein Treffen zu organisieren, sie stimmte lediglich der Herausgabe einer gemeinsamen Publikation zu. Aus diesem Grund wurde von der slowenischen Seite Ende Oktober 2003 der Beschluss gefasst, für die slowenischen Manuskripte den Redaktionsschluss anzuberaumen (1. März 2004), und die Zusammensetzung des Redaktionsausschusses (Dr. Dušan Nečak, Dr. Peter Vodopivec, Dr. Božo Repe und Dr. Boris Jesih) bestimmt. Die Publikation soll von der Abteilung für Geschichte der Philosophischen Fakultät in Ljubljana herausgegeben werden. Darüber wurde auch die österreichische Seite in Kenntnis gesetzt, die jedoch ihr mehrmonatiges Schweigen am 11. Dezember 2003 brach. Sie drückte ihre Bereitschaft aus zur Herausgabe einer gemeinsamen Publikation bei der Mohorjeva družba/Hermagoras in Klagenfurt. Zu diesem Zweck sollten beide Redaktionsausschüsse öfters zusammentreten (der österreichische setzte sich lediglich aus den beiden Mitvorsitzenden zusammen), die erste Sitzung sollte gleich im Dezember 2003 oder im Januar 2004 stattfinden. Die slowenische Seite antwortete bereits am 25. Dezember 2003 und schlug darauf vor, mit dem Treffen bis Ende März 2004 abzuwarten, wenn die slowenischen Texte für die Übersetzung bereitgestellt werden sollten. Dann könnte man auch feststellen, wie weit die Vorbereitungen auf österreichischer Seite gediehen sind. Dieses Schreiben blieb ohne Antwort, so wie auch jenes vom März 2004, in welchem die slowenische Seite den österreichischen Mitvorsitzenden darüber informierte, dass sie die Texte zum Übersetzen gegeben hatte, da sie das Buch anlässlich des Beitritts Sloweniens zur EU herausgeben wollte.

Den umfangreichen zweisprachigen Sammelband (805 Seiten) gab die slowenische Seite zur vereinbarten Frist am 2. November 2004 heraus.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejšje zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

ZAPISI

Peter Štih

Glose k novi monografiji o Karantaniji

Hans-Dietrich Kahl, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.) / Država Karantancev. Dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru (7.–9. stol.)*. Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze. Dopolnilni zvezek / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Ergänzungsband (izd./Hg. Rajko Bratož, Situla 39, supplementum – Razprave SAZU I/20, Ljubljana 2002) 562 str. + 7 slik.

Konec septembra 1998 je v Ljubljani potekal velik interdisciplinarni in mednarodni simpozij o alpsko-jadranskem prostoru med antiko in karolinško dobo s poudarkom na slovenskem ozemlju in temah, pomembnih za slovensko zgodovino obravnavanega časa. Rezultati tega doslej največjega zgodnjersrednjeveškega simpozija pri nas so imponantni: tri debele knjige v skupnem obsegu skoraj 1700 strani¹ prinašajo toliko novega in pomembnega, da jih lahko umestimo med temeljno in neobhodno študijsko literaturo za zgodovino alpsko-jadranskega prostora v zgodnjem srednjem veku. Da je to delo, pri katerem je sodelovalo skoraj štirideset mednarodno uveljavljenih referentov-avtorjev in ki je zahtevalo tudi veliko redakcijskega napora, že tako kmalu po simpoziju – prva dva zvezka sta izšla z letnico 2000, tretji pa z letnico 2002 – postalo v knjižni obliki dostopno zainteresirani javnosti, ki se je doslej tudi že večkrat zelo pozitivno odzvala,² je v prvi vrsti zasluga Rajka Bratoža, glavnega organizatorja simpozija in nato tudi izdajatelja vseh treh zvezkov.

¹ Poleg tu predstavljene monografije H.-D. Kahla še: Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I, II (izd./Hg. Rajko Bratož, Situla 39 – Razprave SAZU I/18, Ljubljana 2000) 1130 str.

² Gl. Ludwig Steindorff, Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo : začetki slovenske etnogeneze, v: Zgodovinski časopis (=ZČ) 55 (2001) 137–139; Wolfgang L. Gombocz, Slowenien (und auch Kroaten!) in Spätantike und Frühmittelalter: Rajko Bratožs zweibändiges Standardwerk zur Ethnogenese der »Kinder« der Alpendslaven, v: Pannonisches Jahrbuch / Panonski ljetopis 2002 (Pinkovac – Güttenbach 2002) 388–391; Alina Sorocceanu, Das Ljubljana-Symposium 1998 und das Konzept der Ethnogenese: Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche, v: Antiquité Tardive. Revue internationale d'histoire et d'archéologie (IVe–VIIIe s.) 11 (2003) 331–344; Andrej Pleterski, Hans-Dietrich Kahl : Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.), v: Arheološki vestnik 54 (2003) 462–464; Lujo Margetić, Hans-Dietrich Kahl : Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.), v: Croatica Christiana Periodica 52/XXVII (2003) 206–208; Katja Škrubelj, Rajko Bratož (ur.): Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo (začetki slovenske etnogeneze), v: Pravnik 59/4–6 (2004) 338–346; Jerzy Strzelczyk, Hans-Dietrich Kahl : Jako badacz dziejow dawnej slowianszczyzny, v: Roczniki Historyczne 69/2003 (2004) 202–217, zlasti 210 sl.; Massimo Disaaderi, Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese, Supplementum: Hans-Dietrich Kahl, Der Staat der Karantanen Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–8. Jh.) / Država Karantancev: dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru (7.–9. stol.), v: Memorie Storiche Forogiuliesi 83 (2003) 266–269.

Medtem, ko sta prva dva zvezka po svojem značaju zbornika (referatov in člankov) in tvorita skupaj celoto, ki se navzven kaže že v enotni paginaciji obeh delov, pa predstavlja tretji zvezek samostojno monografijo, ki je kot *supplementum* dodana prvima dvema in je njenemu avtorju Hans-Dietrichu Kahlu zrasla iz njegovih dolgoletnih raziskav in ljubljanskega simpozijskega prispevka. Kahlova, v nemščini napisana monografija predstavlja doslej najobsežnejše znanstveno delo o slovanski Karantaniji nasploh. Topogledno je bila primerjana z Ustoličevanjem Boga Grafenauerja,³ ki pa karantanski zgodovini ne namenja toliko pozornosti in prostora kot se običajno misli, saj več kot polovico knjige zavzema kritika virov za ustoličevanje, ki so z izjemo enega vsi visoko in poznosrednjeveški, ter rekonstrukcija obreda od 11. stoletja naprej; vprašanja, zvezana s karantansko, se pravi zgodnesrednjeveško zgodovino, obravnava Grafenauer v tem delu pravzaprav le v okrog eni tretjini teksta in to v širšem časovnem razponu kot Kahl. Omembe vredno pri tej primerjavi se mi zdi tudi dejstvo, da je med obema deloma vendarle tudi pol stoletja razlike, v katerem je prišlo na podlagi t.i. etnogenetskih raziskav do bistveno drugačnega razumevanja zgodnesrednjeveških ljudstev, njihovih podlag, oblikovanja in funkcioniranja.⁴ Na karantansko zgodovino je te nove metodološke pristope in poglede prvi apliciral Herwig Wolfram v svojem paradigmatičnem komentarju Konverzije iz leta 1979⁵ in znotraj tega na novo postavljenega koordinatnega okvira se giblje tudi Kahlova obravnava.

Hans-Dietrich Kahl se je pisanja te težke in v posameznih partijah nemara tudi po nepotrebnem nekoliko preveč ekstenzivno zastavljene knjige, v katero je evidentno vložil velik napor, lotil kot upokojeni profesor univerze v Gießnu v Nemčiji. Po svoji izobrazbi je zgodovinar, germanist in klasični filolog, ki je kot medievist velik del svoje raziskovalne pozornosti namenjal tudi Slovanom vzhodno od nekdanje karolinške-nemške meje na Labi in Sali ter spada tako med odlične poznavalce tistega področja, ki ga pokriva pojem *Germania Slavica*. Poleg tega se zadnjega četrta stoletja tudi izredno plodovito, inovativno in zato tudi polemično, ukvarja s karantansko oziroma alpskoslovansko zgodovino zgodnjega srednjega veka.⁶ Pri tem tega ne počne zaprt v raziskovalni kabinet, ampak je v dolgih letih svojega pečanja z zgodovino regije »med Salzburgom in Trstom, od Pustriške doline do Semmeringa in Gorjancev«, le-to tudi sam prevandral in prepotoval in tako poleg njene zgodovine dobro spoznal tudi njene ljudi in njen prostor. K temu je dodati še Kahlovo izrazito občutljivost glede metodoloških izhodišč pri reševanju posameznih problemov, saj je od njih v največji meri odvisna verodostojnost in prepričljivost dobljenih rezultatov. Njegove razprave, vključno z monografijo o Karantaniji, so topogledno napisane na visokem nivoju, z vedno jasno opredeljenim – in če je potrebno tudi problematiziranim – metodološkim pristopom in lahko služijo za zgled, kako se pristopa k reševanju zgodovinskih problemov. Vse to: odlična zgo-

³ Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Dela SAZU I/7, Ljubljana 1952) 623 str.

⁴ Gl. Walter Pohl, *Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz*, v: Karl Brunner und Brigitte Merta (Hg.), *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31, Wien – München 1994) 9 sl.

⁵ Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien* (Graz 1979) 167 str.

⁶ V kolikor je moj pregled njegovega tozadevnega dela vsaj okvirno pravilen, je njegova prva obsežna razprava iz te problematike: Hans-Dietrich Kahl, *Zwischen Aquileja und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderungszeitlichen Binnen-Noricum (7.-8. Jahrhundert)*, v: Herwig Wolfram und Falko Daim (Hg.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* (Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 4, Denkschriften der ÖAW, phil.-hist. Klasse 145, Wien 1980) 33-81.

dovinska in filološka izobrazba, strokovna kompetentnost, temelječa na dolgoletnem akumuliranem znanju in širina raziskovanja, ki mu omogoča primerjave med vzhodnoalpskim in severovzhodnonemškim slovanskim prostorom – nekaj, kar se mimogrede, že dolgo časa kaže kot nujno potreben metodološki in raziskovalni pristop⁷ in, ki je prav v Kahlovi monografiji našel svojo najboljšo možno potrditev –, uvršča Hans-Dietricha Kahla med zagotovo najbolj kompetentne zgodovinarje za delo, ki ga je opravil, pa čeprav predstavlja njegovo neznanje slovenščine veliko oviro, saj mu je bila tako v veliki meri (ne pa povsem) onemogočena recepcija slovenskega zgodovinopisja, ki je od Ljudmila Hauptmanna, Milka Kosa, Boga Grafenauerja, Sergija Vilfana pa do danes delujočih raziskovalcev, pomembno prispevalo k reševanju s Karantanijo povezane problematike.

Vsebinska knjige ni v toliki meri prikazati, kako je Karantancem tekla zgodovina od njihovega oblikovanja po slovanski naselitvi v vzhodne Alpe pa do njihovega konca, zvezanega z ukinitvijo njihove državne tvorbe in njene gentilne ureditve, kar je pripeljalo tudi do ugasitve njihove etnične identitete, kolikor osvetliti temeljne strukturne elemente, ki so opredeljevali karantansko stvarnost. Kahl je na nek način izbral enciklopedijski pristop in v posameznih poglavjih je obravnaval teme kot so heterogena izhodiščna struktura prebivalstva, oblastna in sakralna struktura, gospodarske podlage karantanske družbe, problemi meja in s tem obsega Karantanije. V središču njegovega zanimanja je tako Karantanija v času preden je prišla pod bavarsko-frankovski vpliv in nadoblast; v prvi vrsti ga zanimajo *strukture* slovansko opredeljene družbene in politične skupnosti v času, ko je le-ta bila še svobodna oziroma neodvisna. Zato v knjigi tudi niso obravnavane nekatere sicer centralne teme karantanske zgodovine, kot je npr. postopna integracija Karantancev v frankovsko državo, zvezana s pokristjanjevanjem in prodiranjem novega pravnega in političnega reda.

Pri tem je zanimivo, da Kahl kot odločilne cezure v zgodovini Karantancev ne jemlje dogodkov iz okrog 743–45, ko so Karantanci na račun Bavarcev in Frankov izgubili tisto »absolutno« samostojnost, ki so jo imeli dotedaj, ali pa dogodkov po upor Ljudevita Posavskega, ko je bila (najkasneje do 828) z vpeljavo grofovske organizacije dokončno ukinjena njihova gentilna ureditev s knezom na čelu in s tem njihova lastna (pa čeprav podrejena) državna tvorba. Kahlu predstavlja odločilni prelom leto 772, ko je bavarski vojvoda Tasilo III. z neposredno vojaško intervencijo zadušil zadnji, največji in tri leta trajajoči upor Karantancev, s čimer naj bi ti izgubili svojo samostojnost. Nedvomno je zmaga bavarskega vojvode v Karantaniji imela velike in daljnosežne posledice: pomenila je z bolj ostrim režimom zvezano povečanje bavarskega vpliva, ki se v virih še najbolj kaže v intenziviranju pokristjanjevanja;⁸ to pa je bilo tudi pomembno orodje integracije. Toda izgube samostojnosti dogodki okrog 770 niso pomenili in s stališča sprememb v karantanskih strukturah – in te so v tej knjigi v ospredju – se vendarle kaže, da so bili dogodki okrog 743–745 in 828 bistveno usodnejši za Karantance. Podreditev Bavarcem in preko njih frankovskim kraljem okrog 743–745 ni le odprla vrata pokristjanjevanju, ampak je s tem hočeš-nočeš prišlo do posega v

⁷ To potrebo je v slovenskem zgodovinopisju najbolj izrazito izpostavila razprava Milka Kosa, *L'Etat slovène en Carantanie*, v: *L'Europe au IXe-XIe siècles* (Warszawa 1966) 123–132 (slovenski prevod Država karantanskih Slovencev, v: Milko Kos, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*. Izbrane razprave (Ljubljana 1985) 182–191), v kateri je avtor na nekaj primerih demonstriral pomembnost takšnega pristopa.

⁸ Gl. Herwig Wolfram, *Salzburg – Bayern – Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (=MIÖG) Ergänzungsband 31, Wien – München 1995) 282 sl. V ta čas spada najverjetneje tudi ustanovitev samostana v Molzbichlu pri Spittalu. Gl. nazadnje Karl Amon (Hg.), *Der heilige Nonnosus von Molzbichl* (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001) 288 str.

sakralno strukturo Karantancev. S tem pa je prišlo tudi že do sprememb v njihovi gentilni strukturi, katere del je bil tudi njihov pravni red, kjer je tudi prišlo do bistvenega premika, saj je frankovski kralj – izpričano ob postavitvi Gorazda in Hotimirja za kneza – dobil *pravico soodločanja* pri postavitvi novega kneza Karantancev, ki so, kot se zdi, postali dolžni tudi vojaško pomagati novim (nad)oblastnikom.⁹ Kot še bolj radikalen poseg v gentilno strukturo Karantancev je oceniti dogodke iz okrog 828, ko je bil na mesto karantanskega kneza postavljen frankovski, iz Bavarske izvirajoči grof. Zamenjava gentilne ureditve z grofovsko je pomenila izgubo politične identitete ter strukturno in institucionalno najpomembnejšo integracijo Karantancev v frankovsko državo, ki jo je – kot sta to formulirala Harald Krahwinkel in Herwig Wolfram – po pomenu povsem upravičeno primerjati s preoblikovanjem federatske države v rimsko provinco.¹⁰

Nekoliko preseneča tudi naslov, ki ga je Kahl izbral za svojo monografijo: *Staat der Karantaner / Država Karantancev*. To pojmovanje sicer ni brez tradicije,¹¹ vendar tu preseneča v toliko, ker skuša biti avtor v svojih izvajanjih kolikor se le da tudi terminološko-pojmovno natančen, kar v prvi vrsti pomeni, da poskuša izhajati iz pojmov virov tistega časa. Beseda država (namreč nem. *Staat*, it. *stato*, fr. *état*, špan. *estado*, ang. *state* iz lat. *status*) pa je, kot je dobro znano, šele pojem novega veka. Zadrego, ki jo je zaradi tega imel avtor, kaže že podnaslov knjige, kjer je za oznako te karantanske »države« uporabil drug, manj precizen – in nemara zato bolj ustrezen – pojem: *Machtbildung* oziroma *državna tvorba*. Zavedajoč se problema ustreznega poimenovanja politične tvorbe, ki so si jo ustvarili Karantanci, se je Kahl v uvodnem prvem poglavju (str. 21–40), ki vsebuje nekaj – kot sam pravi – predhodnih pojasnil, podrobneje ustavil tudi pri spornem pojmu država. Kot točno ugotavlja, se pojem država pojavi sočasno z moderno državo novega veka, katere vsebino tudi označuje. Vsebina novoveške teritorializirane in institucionalizirane države pa je bila vse kaj drugega kot vsebina zgodnjerednjevških državnih tvorb, ki so prvenstveno funkcionirale kot t.i. *Personenverband*. Z drugimi besedami to pomeni, da si je v primeru zgodnjega srednjega veka pod pojmom država potrebno predstavljati povsem druge vsebine in zato je seveda vprašljivo ali je primeren. Tega se več kot dobro zaveda tudi Kahl, a hkrati ostaja pri njem z utemeljitvijo, da ni ustreznega nadomestnega izraza. S tem se lahko strinjamo, če iščemo nek splošen pojem,¹² če pa govorimo konkretno o politični tvorbi Karantancev, potem zanjo po mojem mnenju vendarle obstaja bolj natančen izraz, ki izhaja iz virov, nanašajočih se prav na Karantance in ki hkrati opredeljuje tudi obliko njihove državne tvorbe. Takšen izraz je *gentilna kneževina*, ki karakterizira državno tvorbo Karantancev natančno tako, kot so jo videli in razumeli njihovi

⁹ Če so s *Sclavi* v *Annales Mettenses* (ed. Georg Heinrich Pertz, MGH Scriptores I, Stuttgart 1976) 327 sl.) ad a. 743 res mišljeni Karantanci, kot je *communis opinio*, je njihova udeležba v bavarski vojski izpričana že 743 v bitki med Franki in Bavarci ob Lechu. K tej bitki gl. Wilhelm Störmer Früher Adel. Studien zur politischen Führungsschicht im fränkisch-deutschen Reich vom 8. bis 11. Jahrhundert I (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 6/I, Stuttgart 1973) 167 sl.

¹⁰ Harald Krahwinkel – Herwig Wolfram, *Der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, v: Andreas Moritsch (Hg.), *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 2001) 109.

¹¹ Gl. op. 3, 7.

¹² Čeprav naj opozorim, da je Gerhard Sappok, izhajajoč iz razmišljanj Otta Brunnerja že 1942 predlagal, da v zgodnjerednjevški vzhodni Evropi ne bi govorili o *Staatsgründungen*, temveč o *Herrschaftsbildungen*, kar se zdi smiselno. Gl. k temu Peter Štih, *Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naseljenem prostoru v Vzhodnih Alpah*, v: *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU* (od 9. do 11. novembra 1994) (Razprave SAZU I/17, Ljubljana 1995) 23 sl.

sodobniki: to skupnost je organizacijsko-oblastno po eni strani opredeljeval pojem *gens*, po drugi pa *dux* (knez), ki je stal na njenem čelu.¹³

Ob državi je Kahl posebno pozornost v prvem poglavju predhodnih pojasnil namenil tudi skupini pojmov kot so npr. etnogeneza, *gens*, polietničnost in ki so v modernem zgodovino-pisju uveljavljeni za opisovanje procesov oblikovanja zgodnesrednjeveških kolektivnih subjektov z izraženo skupno zavestjo in za njihovo označevanje. Marsikdaj so mu ti izrazi preohlapni, premalo precizni in lahko celo zavajajoči za opisovanje zgodovinskih realitet in njihovih vsebin. Tako predlaga zamenjavo latinskega *gens* in nemškega *Stamm* s *Völkerschaft* (slov. *ljudstvo*), namesto polietničnost (*Polyethnie*) se mu zdi primernejši izraz heterogenost (*Heterogenität*), enako nastanek (*Entstehung*) [ljudstva] bolje kot njegovo oblikovanje (*Bildung*). Kar se tiče predloga, da bi za označevanje zgodnesrednjeveških *gentes* uporabljali pojem ljudstvo – pojem, ki ga je mimogrede František Graus že pred leti označil zgolj kot »čisto stilistično zasilno rešitev«¹⁴ –, pri katerem po Kahlu ne odzvanja napačna predstava, da gre za skupnost, determinirano z izvorom, je vedarle opozoriti, da je prav predstava o skupnem izvoru bila sestavni del imaginarija zgodnesrednjeveških *gentes* in ena glavnih podlag njihovega obstoja kot skupnosti (nič drugače ni tudi pri današnjih modernih narodih, ki so v veliki meri konstituirani na podlagi neke imaginarne, v daljno preteklost konstruirane skupne zgodovine). Na tem nivoju je bila ta predstava del njihove realnosti in ni nemara nič narobe, če odzvanja tudi v pojmu samem. Poleg tega je izraz ljudstvo v slovenščini semantično večznačen in lahko pomeni tudi samo določen (nižji) družbeni sloj ali sploh povsem neopredeljeno maso ljudi;¹⁵ z njim skratka lahko označujemo tudi nekaj, kar je zelo daleč od zgodnesrednjeveških politično-etničnih skupnosti z izoblikovanim »mi«-občutkom in pripadnostjo. V zgodnesrednjeveškem kontekstu razume Kahl z ljudstvom jezikovno in kulturno heterogeno združbo, ki je na nižji stopnji od *naroda* oziroma *etnijske* (*Ethnos*), ki naj bi bila jezikovno in kulturno kolikor toliko enotna. Toda, ali takšna gradacija res odslikava pojmovne predstave iz zgodnjega srednjega veka, kjer so bili npr. tako Bavarci, za katere Kahl smatra, da so dosegli stopnjo etnije kot Karantanci, za katere smatra, da so ostali na stopnji ljudstva, označeni kot *gens*. Kot bo v nadaljevanju pokazano prav na primeru Karantancev, se kaže problem tudi v tem, da je marsikdaj klasifikacija neke politično-etnične skupnosti v eno ali drugo skupino lahko zelo sporna. Neke spoznavne koristi od predlagane sistematizacije ni videti, prej nas vodi k novemu nepotrebnemu predalčkanju in fragmentiranju.

Neposredni »vstop« v témo knjige predstavlja drugo poglavje s predstavitev virov, ki jih je avtor razdelil na pisane, jezikovno-toponomastične, arheološke in ljudsko izročilo (str. 41–50). Nasplošno je virov za karantansko zgodovino 7. in 8. stoletja zelo malo. In še ti ki so, omogočajo velikokrat zelo različne interpretacije in zaključke, ki se marsikdaj ne morejo dvigniti nad nivo hipotez, kar je jasno razvidno tudi iz Kahlove knjige. Marsikje si je premike v smeri bolj trdnih spoznanj, kar pomeni potrditev ali pa zavrnitev določenih hipotez, obetati predvsem (in zgolj) od nadaljnjih arheoloških raziskav (npr. Gospa Sveta, Krnski grad, Možberk), ki so v zadnjih dveh desetletjih prav neverjetno obogatile naše vedenje o

¹³ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (ed. Georg Waitz, MGH Scriptorum rerum germanicarum in usum scholarum 48, Hannover 1878, 194) V 22: *Slavorum gens in Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum; Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (ed. Fritz Lošek, MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997) c 4: *Samo nomine quidam Sclavus manens in Quarantanis fuit dux gentis illius, Fuitque tunc dux eorum [i.e. Carantanorum] Boruth nomine; c. 5: prenominate dux Carantanorum [i.e. Cheitmar] petiit Virgilium episcopum visitare populum gentis illius; c. 6: Waltunc dux eorum [i.e. Carantanorum]*.

¹⁴ František Graus, *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter* (Nationes 3, Sigmaringen 1980) 13.

¹⁵ Gl. npr. Slovar slovenskega knjižnega jezika (Ljubljana 2002) s. v.

zgodovini koroškega prostora zgodnjega srednjega veka.¹⁶ Za zgodovinarja in njegov način dela so seveda v ospredju pisani viri, med katerimi Kahl povsem pričakovano izpostavlja predvsem *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, čeprav se je težko strinjati z njegovo trditvijo, da je to edini pripovedni vir, ki nam posreduje vsaj nekaj drobcev o politični strukturi Karantanije. V to skupino je po mojem mnenju vendarle potrebno šteti tudi nič manj pomembno poročilo Fredegarjeve kronike o knezu Valuku in marki Vinedov,¹⁷ ki ga Kahl začuda ne omenja. To poročilo, za katerega skorajda ne more biti dvoma, da se nanaša na koroško Podravje, lahko po njegovem pomenu primerjamo s Konverzijo: v omembi *marca Vinedorum* in *dux Winedorum* so ohranjeni že za čas pred sredo 7. stoletja prvi sledovi politične organiziranosti tamkajšnjih Slovanov. Oblastno-strukturno se položaj Valukovih Slovanov v osnovi ni razlikoval od položaja Borutovih Karantancev in začetke Karantanije, kot posebne državne tvorbe, je potrebno iskati prav tu. So pa bile potrebne še približno dve, tri ali nemara celo štiri generacije, da se je iz te politično-pravne skupnosti razvila še posebna etnična skupnost z individualnim gentilnim imenom. Poleg tega je to Fredegarjevo poročilo, ki govori o zatočišču, ki so ga bolgarski ubežniki dobili pri Valuku, pomemben vir tudi za vprašanje politične strukture karantanskega prebivalstva, o čemer bomo v nadaljevanju še govorili.

Prav tako preseneča, da avtor med pisanimi viri ne omenja listine bavarskega vojvode Tasila III., s katero je 769 dotiral novoustanovljeni samostan v Innichenu.¹⁸ Visoko mesto tega dokumenta, ki je za karantansko zgodovino 8. stoletja pomemben dvakratno – z ozirom na njene meje (ki jih Kahl obsežno obravnava in tam seveda to listino tudi upošteva) in pokristjanjevanje – izhaja že iz tega, da gre za edini listinski vir za karantansko zgodovino pred 9. stoletjem in da gre seveda za sodoben zgodovinski vir. Slednje velja za obdobje, ki ga v svoji knjigi obravnava Kahl, samo še za Fredegarjevo kroniko.

Še slabše je stanje virov za prostor južno od Karavank, kjer se je kot del Avarije nahajala Karniola. To je bil prostor, ki je v resnici bil v »v senci izročila«, kot je Kahl poimenoval tretje poglavje knjige, v katerem se ukvarja z njim (str. 59–66). Tu je zelo pomembno njegovo opažanje glede imena prebivalcev zgornjega Posavja, ki se v Frankovskih državnih analih za leto 820 omenjajo kot Karniolci, *Carniolenses*.¹⁹ Avtor meni, da gre pri tem za tujo oznako; za poimenovanje od zunaj in ne za ime s katerim bi se prebivalci zgornjega Posavja sami imenovali. Za domače, v slovanščini tistega časa tvorjeno ime, bi bilo po Kahlovem mnenju in ob pritegnitvi analogiji z *Carantani*, *Marav(an)i*, *Timociani*, *Guduscani* ipd., pričakovati obliko tvorjeno s sufiksom –ani; se pravi **Carniol(i)ani*. Ker ni izpričana in ker poznamo samo obliko *Carniolenses*, se Kahl postavlja vprašanje ali so že tvorili gentilno skupnost ali pa je šlo bolj za regionalno opredeljeno skupnost, kot so jo v tistem času npr. predstavljali Furlani, ki se na enak način kot Karniolci (*Foroiulienses*) omenjajo skupaj z njimi celo v istem stavku državnih analov. Če k temu dodamo še, da nam ni s prostora ob zgornji Savi izpričan noben knez, potem se kaže Kahlova skepsa o gentilni strukturi Karniole in Karniolcev še toliko bolj upravičena.

¹⁶ Odličen pregled materialne kulture na Koroškem v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku predstavlja delo: Paul Gleirscher, *Karantanien. Das slawische Kärnten* (Klagenfurt 2000) 165 str.

¹⁷ *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii libri quattuor* (Bearb. Andreas Kusternig, *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters* 4a, Darmstadt ²1994, 242) IV 72.

¹⁸ *Die Traditionen des Hochstifts Freising I (744–926)* (Hg. Theodor Bitterauf, *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte* N. F. 4, München 1905) št. 34.

¹⁹ *Annales regni Francorum* (Neubearb. Reinhold Rau, *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte I, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters* 5, Darmstadt ²1987, 122) ad a. 820.

Vendar je na drugi strani potrebno opozoriti tudi na sledeče. Če pogledamo primer Moravanov (v njihovem takratnem jeziku *Moravlene*, kot je razvidno iz Žitja Metoda²⁰), kjer najdemo v latinskih virih tistega časa poleg oblike *Maravi*, *Maravani*, *Marahoni* ipd. tudi obliko *Marahenses*, *Maravienses*, *gens Mara(h)ensium*, *Sclavi Marahenses*,²¹ potem jasno sledi, da tudi oblika *Carniolenses* sama po sebi še ne more pomeniti tuje oznake, ampak je lahko šlo le za latinizirano obliko domačega imena **Carniol(i)ani*. Zadeva z obliko *Carniolenses*, ki jo je mogoče interpretirati kot tujo ali pa kot latinizirano domačo oznako, je skratka takšna, da gentilne ureditve Karniole ne more potrditi, vendar je tudi ne more zanikati. Zato pa jo vsekakor dopušča. Menim celo, da je tudi verjetna, čeprav se tega trdno ne da dokazati.

Pomembne indice za takšno mnenje nam daje primerjalna metoda. Po eni strani gre za tipološko primerjavo nastanka imena Karantanci in Karniolci, kjer gre za enaka procesa: etnonima sta nastala iz horonima; pri enih in drugih je njihovo ime izpeljano iz imena pokrajine v kateri so živeli.²² Po drugi strani pa gre za upoštevanje časovnega in prostorskega konteksta, v katerem se prvič (in edinkrat) omenjajo Karniolci, se pravi za primerjavo s širšim prostorom avarskega kaganta po njegovem propadu. Vidimo, da je v prvih desetletjih 9. stoletja prišlo na obrobju nekdanjega avarskega kaganata do »etnonimske zgostitve«,²³ do pojava cele vrste individualnih gentilnih imen kot so Čehi, Moravani, Guduskani, Timočani, Abodriti oziroma Praedenecenti, Srbi (in nekoliko kasneje tudi Hrvati). Ta imena so nadomestila kolektivno gentilno ime Slovani in njihov pojav je razumeti kot del procesa velikega etničnega, družbenega in gentilnega preslojevanja, ki je zajelo propadli kaganat. V ta kontekst je potrebno umestiti tudi edino omembo Karniolcev leta 820, ki tako v Posavju odlikava etnogenetske procese na nekdanj avarskih tleh. Druga primerjava v tem sklopu pa je sledeča: po uporabi Ljudevita Posavskega, ki je v začetku dvajsetih let 9. stoletja dodobra zamajal frankovski jugovzhod, je na tem prostoru prišlo do uvajanja grofovske uprave, ki je zamenjala bolj samostojno in s tem manj zanesljivo gentilno. Tako sta na ozemlju »frankovskega« avarskega kaganata med Donavo in Rabo nastali dve grofiji, v Karantaniji je zadnjega domačega kneza Etgarja zamenjal bavarski grof Helmwin. Domače kneze so izgubili tudi panonski Slovani, ki so 827 prišli pod Bolgare, saj so ti njihove *duces* zamenjali s svojimi *rectores*, kar so Franki po ponovni osvojitvi tega prostora s postavitvijo Pribine za grofa le potrdili. Gledano iz te perspektive oziroma v tem kontekstu pa lahko razumemo pojavitev frankovskega grofa (z Bavarske izvirajočega Salacha) ob zgornji Savi v tridesetih letih 9. stoletja kot posledico odprave gentilno strukturirane Karniole in njega samega kot naslednika plemenskega kneza Karniolcev.²⁴

O gentilni ureditvi Karniole pa nemara obstaja še en indic, na katerega je opozoril Sergij Vilfan.²⁵ Gre za običaj, zabeležen že pred sredo 15. stoletja in po katerem je moral kosez, ki je imel v fevdu koseški dvor v Logu na vzhodnem obrobju Ljubljane peljati ob prihodu

²⁰ Žitje Metoda (pripr. Metod Benedik, Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100 letnici Metodove smrti, Acta Ecclesiastica Sloveniae 7, Ljubljana 1985, 225) c. 10.

²¹ Gl. Graus, Nationenbildung (kot v op. 14) 156 sl.

²² Gl. Harald Krahwinkler, Ausgewählte Slaven-Ethnonyme und ihre historische Deutung, v: Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I (izd./Hg. Rajko Bratož, Situla 39 – Razprave SAZU I/18, Ljubljana 2000) 413 sl.

²³ Krahwinkler, Slaven-Ethnonyme (kot v op. 22) 418.

²⁴ Gl. Štih, Plemenske in državne tvorbe (kot v op. 12) 38 sl.

²⁵ Sergij Vilfan, Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane, v: Hauptmannov zbornik (Razprave SAZU I/5, Ljubljana 1966) 190 sl.; isti, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996) 109.

deželnega kneza v slavnostnem sprevodu slovesno okrašenega vola v mesto in ga oddati vladarjevi kuhnji. Zadnjič je imetnik tega koseške fevda oddal vola ob dednem poklonu Karlu VI. 1728. Vilfan (upravičeno) meni, da v tradirani obliki običaj ne odraža njegovega prvotnega pomena in da je bil prvotno zvezan le s prihodom deželnega kneza ob priliki dednega poklona (ta je na simbolni ravni povsem primerljiv z obredom ustoličevanja, na kar kaže tudi to, da je bil na Koroškem v 16. in 17. stoletju prav vojvodski stol večkrat prostor poklonitve novemu deželnemu knezu²⁶) in tudi oddaja vola za kuhinjo bo prejkone napačno razumljen prvotni pomen običaja. Poleg tega je k isti skupini loških kosezov spadal tudi kosez, ki se je imenoval Kamnar in ni bil v nobeni zvezi s kamnoseštvom ali kamnolomom. Kosez, kamen, dedni poklon, okrašen vol, slovesen sprevod – vse to spominja na koroški obred ustoličevanja in novoveški običaj iz obrobja Ljubljane bi lahko skrival spomin na obred, s katerim se je nekdaj izročala oblast karniolskim knezom in bi lahko bil relikv gentilne ureditve Karniolcev.

Pri vsem tem razpravljanju pa se je potrebno zavedati, da tudi ta, na podlagi zgornjih izvajanj precej plavzibilna gentilna ureditev Karniole, ne pomeni nič drugega, kot to, da imamo opraviti z etnogenetskim procesom, ki ne samo, da ni bil dokončan, ampak je bil po vsej verjetnosti nasilno prekinjen že v njegovi zgodnejši fazi. In čeprav je slovenski prostor južno od Karavank bil, kot točno pravi Kahl, v »senci izročila«, ni za podceniti njegovega pomena za proučevanje družbenih struktur alpskih Slovanov in s tem tudi Karantancev. V mislih imam predvsem vprašanje o vlogi in mestu županov v staroslovanski družbi, o katerem se je začel z Janom Peiskerjem razviti velika in dolgotrajna znanstvena diskusija; njeno izhodišče pa je predstavljalo urbarialno gradivo, nanašajoče se na južno Štajersko.²⁷

Iz »sence izročila« nas na nekoliko bolj osvetljeno sceno prostora severno od Karavank vodi četrto poglavje knjige (str. 67–78), ki ga je avtor naslovil »Ljudje iz Karante«. To je pomen imena Karantanci, o katerem Kahl razpravlja na tem mestu. Že dolgo je znano, da je ime etimološko zagotovo predslovanskega izvora, vendar pa gre, kot naglašava avtor, za besedo, tvorjeno na podlagi slovanskih jezikovnih zakonitosti. Sami so se verjetno imenovali **Karantane*, čeprav sta enako možni tudi obliki **Karentane* in **Karontane*. Etnonim je namreč izpeljan iz horonima, ki nam v 9. stoletju ni sporočen samo v samostalniški obliki *C(h)aranta*, ki jo navaja Kahl, ampak tudi v obliki *C(h)arenta*, medtem ko srečamo pri anonimnem ravenškem geografu za Karantance oznako *Carontani*, v Nestorjevi kroniki, kjer imamo njihovo ime prvič zabeleženo v slovanskem jeziku, pa je oblika *Horutane*.²⁸

Pokrajinsko ime Karanta/Karenta, ki se običajno lokalizira na prostor Šenturške gore in Gosposvetskega polja, Kahl povezuje predvsem z masivom Šenturške gore, saj naj bi se etimološki pomen besede Karanta/Karenta, ki naj bi izvirno imela nekaj skupnega s skala oziroma kamen, težko nanašal na bolj zamočvirjeno Gosposvetsko polje. Ob predpostavki, da predlagana razlaga karantanskega imena res drži, o čemer pa med etimologi ni enotnega mnenja,²⁹ ima Kahlov argument svojo težo. A svojo ima tudi dejstvo, da je cerkev Gospe svete stala *ad Carantanam*. Njena prva omemba s to oznako je iz leta 860 in je kronološko

²⁶ Gl. Bogo Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod, gradnja slovenskega državnega mita in vpliv na oblikovanje slovenskega naroda v 19. stoletju, v: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994) (Razprave SAZU I/17, Ljubljana 1995) 64.

²⁷ Gl. zlasti Ljudmil Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu (Dela SAZU I/10) 7–74.

²⁸ Gl. Krahwinkler, Slaven-Ethnonyme (kot v op. 22) 415 sl.

²⁹ Gl. Eberhard Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten I (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 50, Klagenfurt 1956) 24 sl. in tudi Kahl, Staat der Karantanen, 71 in op. 77, kjer je razvidno, da je drugačnega mnenja tudi Gottfried Schramm v meni nedostopnem delu Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnennamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. (Stuttgart 1981).

primerljiva z prvo omembo Krnskega gradu (888 *Carentanum, curtis Corontana*) in precej starejša od prve omembe Šenturške gore (983 *mons Carentanus*).³⁰ V kontekstu, v katerem je omenjena, pa *ad Carantanum* lahko razumemo tako, da je cerkev Gospe svete ležala pri Karanti ali pa v njej. Možnost, da je pojem Karanta prvotno pokrival tudi Gosposvetsko polje, se mi ne zdi tako majhna.³¹ Kakorkoli že, to vprašanje niti ni tako bistveno – vsega skupaj gre le za dobra 2 kilometra zračne razdalje. Bolj pomembno se zdi, da horonim, iz katerega so Karantanci izpeljali svoje ime, Kahl ne povezuje s političnim ampak versko-kultnim središčem Karantancev, o čemer bo v nadaljevanju še govora.

Karantanci so po Kahu bili heterogen (običajno bi rekli polietničen) *gens* in o sestavi njegovega prebivalstva razpravlja v petem poglavju (str. 79–136). Po terminologiji, ki jo je predlagal v prvem poglavju, naj še ne bi dosegli stopnje jezikovno in kulturno kolikor toliko enotne etnije (*Ethnos*), ampak naj bi ostali na stopnji jezikovno in kulturno bolj heterogenega ljudstva (*Völkerschaft*). Da je karantanska skupnost imela heterogene (polietnične) korenine je uveljavljeno spoznanje že od Wolframovega komentarja Konverzije, ne vidim pa pravih argumentov za Kahlovo mnenje, da je ostala na stopnji ljudstva; se pravi jezikovno in kulturno heterogena. O tem nimamo niti jezikovnih niti arheoloških pričevanj. Še več, v knjigi večkrat omenjani moški grob iz Grabalje vasi/Grabelsdorf, z avarsko (bizantinsko?) pasno garnituro in merovinškim orožjem, priča nemara ravno obratno o uspešnem spajanju različnih kulturnih tradicij. Že to, da so Karantanci funkcionirali kot politična in pravna skupnost, z imenom, ki je izražalo njihovo skupno identiteto, in da so v očeh sodobnikov veljali kot slovanski *gens*, so dejstva, ki pričajo o že doseženi stopnji homogenosti in hkrati elementi, ki so morali pospeševati tudi jezikovno in kulturno poenotenje. Verjetno ne bomo nikoli (iz)vedeli, v kolikšni meri je slovanščina do konca 8. stoletja uspela izpodriniti ostale idiome v Karantaniji, vendar ne more biti dvoma, da je morala imeti daleč prevladujoče mesto, da je bil to jezik oblasti – in zato atraktiven tudi za neslovanske prebivalce Karantanije – in da je od naselitve Slovanov v pokrajino pa do konca obdobja, ki ga obravnava Kahl, vendarle preteklo najmanj šest generacij; to pa je za jezikovno in kulturno asimilacijo kar dolga doba. Navedeno prej govori za to, da so Karantanci postali tudi že kolikor toliko jezikovno in kulturno enotna skupnost, kot pa obratno. Posledično bi jih v skladu s Kahlovo terminologijo lahko označili tudi že kot etnijo.

Kar se tiče t.i. polietnične strukture Karantanije, Kahlovo obsežno razpravljanje pravzaprav ni prineslo nič bistveno novega, oziroma še manj od pričakovanega. Etnični substrat Karantancev mu poleg Slovanov predstavljajo še Hrvati (pri čemer podlago v virih poleg »hrvaških« toponimov in »hrvaškega okraja« (*pagus Chrouuati*) predstavlja tudi neomenjena

³⁰ Gl. Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren (ed. Paul Kehr, MGH Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinarum I, München 1991) 102 (za *ad Carantanam ecclesia sanctae Mariae*); Die Urkunden Arnolfs (= D- Arn.) (ed. Paul Kehr, MGH Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinarum III, Berlin 1955) 42 (za *actum Carentano*); Annales Fuldenses (Neubearb. Reinhold Rau, Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte III, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 7, Darmstadt 1992, 148) ad a. 888 (za *curtis Corontana*); Die Urkunden Otto des II. (=D. O. II.) (ed. Theodor Sickel, MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1, München 1980) 292 (za *mons Carentanus*).

³¹ S tem v zvezi se postavlja tudi vprašanje razmerja med pojmom Karanta in (*pagus*) *Carentariche* (*Karintriche*). Po listini Otona II. iz 980 se je slednji pojem, ki je pokrival tudi Gosposvetsko polje, nanašal prav na jedro Karantanije oziroma Koroške (D. O. II. 216); gl. Heinz Dopsch, Gewaltbote und Pfalzgraf in Kärnten, v: Carinthia I 165 (1975) 132 in op. 37 ter zemljevid na strani 137 (ponatisnjen tudi v: Karl Brunner, Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Österreichische Geschichte 907–1156 (Wien 1994) 67). Drugačno sliko nudi listina Arnulfa iz 898 (D. Arn. 162), kjer se je pojem *Charintariche* nanašal na zgornjo dolino Krke in prostor Selč/Zeltschach.

decima od Chrowat ob zgornji Muri),³² romanski (romanizirani) staroselci³³ in germanski drobci (Vzhodni Goti). Prisotnost slednjih izpeljuje zlasti iz besede Edlinger, za katero presumira, da gre za izpeljanko iz drugače neizpričanega gotskega **adaliggs* (v pomenu Häuptling, poglavar). Koliko ima tu prav, lahko presodijo le jezikoslovci, nedvomno pa je, da je podlaga, na kateri gradi svojo tezo o prisotnosti gotskega substrata, zelo skromna in nezanesljiva, čeprav je seveda z gotskimi drobci treba računati že zaradi njihovega političnega gospostva v koroškem prostoru v prvi polovici 6. stoletja. Zato še toliko bolj čudi, da v svoje razčlenjevanje etničnega substrata Karantancev ni pritegnil vprašanja Avarov, katerim Kahl drugače pripisuje velike vplive na Karantance. Avari, ki so v koroški prostor prišli skupaj s Slovani in mu (jim) nekaj časa tudi gospodovali, so pustili nedvomno močnejše sledi kot Goti in se kažejo tako v toponomastičnem³⁴ in nemara tudi onomastičnem gradivu³⁵ kot tudi v arheološkem materialu. Pogrešam tudi obravnavo vprašanja Bolgarov kot možnega elementa karantanskega substrata.³⁶ Izhodišče za to vprašanje je znano in že omenjeno Fredegarjevo poročilo o knezu Valuku, h kateremu se je po 630 zatekla večja skupina bolgarskih ubežnikov pod svojim knezom Alcio- kom in tam ostala okrog trideset let. Vsekakor ni izključiti, da so v tem, približno generacijo dolgem obdobju bivanja, nekateri Bolgari ostali v koroškem Podravju.

Kar bi si bilo želeli in kar bi tudi spadalo v to poglavje, je vprašanje, kako si avtor predstavlja konkreten potek etnogeneze Karantancev; kako je potekalo zlivanje teh različnih etničnih (in nemara tudi družbenih) substratov; kdaj je prišlo do oblikovanja karantanskega gentilnega imena in s tem do zaključka (določene stopnje) etnogeneze ipd.? Avtor na različnih mestih svoje knjige sicer delno posega tudi v ta vprašanja, celovito pa se problematike ne loti.

Šesto poglavje obravnava dostojanstva in (oblastne) institucije karantanske družbe (str. 137–221) in je gotovo eno med obsežnejšimi pa tudi najpomembnejšimi v Kahlovi knjigi. Na čelu karantanskega gensa je stal v latinskih virih tistega časa kot *dux* označen oblastnik. Kako so ga imenovali Karantanci, v virih ni neposrednih sporočil. Je pa moč z največjo mero verjetnosti – pravzaprav gotovostjo – meniti, da so tako Karantanci, kot tudi Slovani širšega prostora, gentilnega poglavarja označevali z besedo *knjaz/knez*. Da je ta izraz del najstarejše slovanske državnopravne terminologije, izpričujejo najstarejši starocerkvenoslovanski teksti, kot so Žitja Konstantina in Žitja Metoda in nič manj tudi Nestorjeva kronika.³⁷ V slovenskem zgodovinopisju je to vprašanje bolj ali manj razrešil že Milko Kos pred več kot šestdesetimi leti³⁸ in pridružuje se mu tudi Kahl, čeprav hkrati opozarja tudi na manj verjetno možnost, da se je imenoval *vladika*. Zlasti v jezikoslovnih krogih se je namreč odpiralo vprašanja ali ne gre tako pri Valuku (*Walluc dux Winedorum*) iz prve polovice 7. stoletja kot

³² Josef Zahn (Hg.), *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I* (Graz 1875) št. 77, str. 91.

³³ Tu je opozoriti, da povezovanje sinonima *krščénica* – *dekla* z družbeno strukturo alpskih Slovanov in mestom romanskega staroselskega prebivalstva znotraj nje, ki je uveljavljeno že od Linharta naprej, ni nujno. Možno ga je razlagati tudi s službovanje krščenic iz revnejših družin na vasi pri njihovih premožnejših botrah: Bogo Grafenauer, *Pripombe k drugi knjigi Linhartovega »Poskusa«*, v: Anton Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1 in 2* (Ljubljana 1981) 398.

³⁴ Gl. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch I* (kot v op. 29) 59 sl.

³⁵ Gl. Otto Kronsteiner, *Gab es unter den Alpenlawen eine kroatische ethnische Gruppe?*, v: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 24 (1978) 144 (zlasti sumljivo je ime *Cacatius* za kneza »Gorazda«, pa tudi *Wallucus* kneza Valuka).

³⁶ Herwig Wolfram, *Karantanija med vzhodom in zahodom*. Obri, Bavarci in Langobardi v 8. in 9. stoletju, v: *ZČ* 45 (1991) 177.

³⁷ Gl. Štih, *Plemenske in državne tvorbe* (kot v op. 12) 27 in op. 39. O pomenu Nestorjeve kronike za najstarejšo slovansko državnopravno terminologijo gl. Radoslav Katičič, *Pretorjanci kneza Borne*, v: *Starohrvatska prosvjeta* III 20 (1990) 72 sl.

³⁸ Milko Kos, *Vojvoda in knez v krajevnih imenih*, v: *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 24 (1943) 77–83, ponatis v isti, *Izbrane razprave* (kot v op. 7) 225–233.

pri Valtunku (*Waltunc*), ki je bil karantanski knez po 772, pravzaprav za naslov (titulaturu) in ne za osebno ime. Vsekakor se Kahl pri tem vprašanju, kot tudi glede dednosti knežje oblasti v Karantaniji oziroma že etabliranja posebnega knežjega rodu (*stirps regia*; morda boljše *genus ducale*), giblje po že uhojenih in dobro poznanih poteh. Na nova pota pa nas vodi pri interpretaciji obreda na knežjem kamnu, okrog katerega pomena in izvora je v zadnjem času prišlo do novih (poskusov) razlag.³⁹ Z naslonitvijo na stepskonomadske običaje, kjer so bili pogodbe svečano sklenjene z žrtvovanjem belega konja za boga neba in črnega goveda za boginjo zemlje, Kahl meni, da imamo pri poznanem izročilu obreda ustoličevanja opravka s sekulariziranim obrednim običajem, ki je prvotno simboliziral sklenjeno pogodbo med novim knezom in njegovim ljudstvom. Njegov izvor s tem išče na vzhodu; bil naj bi izraz stepskonomadskih, avarskih vplivov pri Karantancih.

V nasprotju s tradicionalnim, od Hanziča († 1766) in njegovega postumno objavljenega dela *Analecta seu Collectanea pro Historia Carinthiae I* (Nürnberg 1793), uveljavljenim mnenjem, da je bil sedež karantanskega kneza na Krnskem gradu ob vzhodnem vznožju Šenturške gore – torej na tistem centralnem območju, ki ga je pokrival horonim Karanta/Karenta – Kahl meni, da je knežjo rezidenco treba iskati v Možberku (Moosburg), okrog deset kilometrov zahodno od Šenturške gore. Zato pa naj bi bil Krnski grad prizorišče kultno-žrtvovanjskih ritualov Karantancev in naj bi skupaj s Šenturško goro, na katere vrhu Kahl domneva glavno svetišče (po poročilu Christalnica so se ljudje zaradi verovanja, da ima zdravilno moč, še v 16. stol. drgnili ob razpočeno skalo na njenem vrhu; vse skupaj ima avtor za odsev opuščenega predkrščanskega kulta in skala z razpoko naj bi – po analogiji s podobnimi, »kabila« imenovanimi slovanskimi kultnimi kamni – predstavljala nadčloveško vulvo, v kateri so videli podobo materinskega božanstva), tvoril njihov sakralni center.

Tezo o Možberku, kot političnemu centru Karantanije, je Kahl predstavil že pred časom⁴⁰ in za njo navedel tudi vrsto tehtnih argumentov, ki jih tukaj ne gre ponavljati. Vsekakor je avtorjeva zasluga, da je pokazal, kako kot dejstvo recipirano mnenje o Krnskem gradu kot sedežu karantanskega kneza nima ustrezne podlage v virih. Vendar hkrati te podlage v virih nima tudi teza o Možberku. Oba kraja se prvič omenjata šele v poznem 9. stoletju za časa kralja Arnulfa. Na obeh, na Krnskem gradu zagotovo, na Možberku pa z določeno mero verjetnosti (ni namreč mogoče izključiti možnosti, da gre za panonski Možberk-Blatenski kostel ali pa za bavarski Moosburg), je Arnulf tudi listinil. Medtem, ko je pri Reginu iz Prüma (na začetku 10. stoletja, vendar za opis dogodkov 880) Možberk označen kot *castrum munitissimum* in sicer na način, ki daje vtis, da gre za centralni kraj Koroške,⁴¹ vemo iz Fuldskih analov, da je Arnulf božič 888 praznoval na Krnskem gradu, ki je tako imel funkcijo vladarske pfalce in s tem prav tako vlogo centralnega kraja. In če je bil na eni strani Možberk z obrambno-vojaškega stališča gotovo boljša lokacija za sedež kneza kot Krnski grad, govori na drugi strani v prid slednjega po mojem mnenju vendarle še bolj tehten argument: ime

³⁹ Gl. zlasti Axel Huber (Hg.), *Der Kärntner Fürstenstein im europäischen Vergleich* (Gmünd/Kärnten 1997) 246 str.; Hans-Dietrich Kahl, *Solium Ducatus Carinthie. Fragen um Kärntens Fürstenstein und seine Rituale*, v: *Carinthia I* 188 (1998) 185 sl.

⁴⁰ Hans-Dietrich Kahl, *Das Fürstentum Karantanien und die Anfänge seiner Christianisierung*, v: Günther Hödl – Johannes Grabmayer (Hg.), *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (Wien – Köln – Weimar 1993) 51 sl.

⁴¹ Čeprav tudi tu mnenja niso enotna in že Hans Pirchegger, *Karantanien und Unterpannonien in der Karolingerzeit*, v: *MIÖG* 33 (1912) 309, je postavil tezo, da se opis nanaša na Blatenski kostel v Panoniji. Vse (tudi sporne) vire, ki pridejo v poštev za najstarejšo zgodovino Možberka na Koroškem je na enem mestu zbral Robert Svetina, *Quellensammlung zur Geschichte und Geschichtstradition Moosburgs in Kärnten*, v: *Moosburger Museumshefte* 7 (1999) 7 sl.

politične tvrobe, kateri je načeloval karantanski knez. Karantanija je dobila ime po s prostom Krnskega gradu zvezanim toponimom Karanta/Karenta. Zato je predvidevati, da je tam moral biti njen oblastni center in da je ime Karantanija pokrilo ves tisti prostor, do koder je segala oblast kneza s Karante-Krnskega gradu. Kahl sicer meni, da bi se ime lahko razširilo po pokrajini tudi iz njenega sakralnega središča, vendar za to ne ponudi nobenega argumenta, niti niso poznane paralele takšne vrste. Nasprotno, sočasen primer sosednje Furlanije, ki je svoje ime dobila po sedežu langobardskega in nato tudi frankovskega nosilca oblasti v Julijevem Forumu (Forum Iulii/Čedad), ali primera nekoliko kasnejših, a prav tako sosednjih dežel Štajerske, Tirolske in Goriške, ki so svoja imena dobila po matičnih gradovih svojih vladajočih rodbin (Steyer, Tirol, Gorica), kažejo in potrjujejo, da so *politični* teritoriji – in to je bila tudi Karantanija – ime dobili po svojih *oblastnih centrih*.⁴² V kolikor bi v karantanskem primeru to bil Možberk, bi bilo pričakovati, da bi pokrajina (in posledično njeni prebivalci) dobila ime, ki bi bilo izpeljano iz njega, pa ga ni. Ime Karantanije (izpričano pri Pavlu Diakonu že pred koncem 8. stol.) je tako ob stanju, ko za čas, ki ga obravnava Kahlova knjiga, nimamo drugih sočasnih virov, glavni argument, da je Krnskemu gradu potrebno dati prednost v vprašanju sedeža karantanskega kneza. Nova spoznanja in dodatne razjasnitve pa si je s tem v zvezi obetati predvsem od (še ne opravljenih⁴³) arheoloških raziskav na obeh lokacijah.

Kot neke vrste podkneze v strukturi oblasti pri Karantancih domneva Kahl bane. Bili naj bi torej drugi najvišji nosilci oblasti za knezom, institucijo pa povezuje z avarsko dediščino v koroškem prostoru. To je vsekakor možno, a nič več, kajti podlago v virih predstavljajo le štirje toponimi, tvorjeni iz besede ban (Fanning, Fohnsdorf, Faning/Baniče, Pfannsdorf/Banja ves), ki so izpovedno nujno zelo skromni. Sploh se postavlja vprašanje, ali ni teh toponimov povezovati že z avarsko dobo koroške zgodovine (konec 6. – prva desetletja 7. stol.) in ne s kasnejšo karantansko dobo in ali posledično ne odražajo oblastne strukture avarske in ne slovansko-karantanske Koroške. Glede problematike banov v Karantaniji bi bilo dobro, če bi Kahl v obravnavo v primerjalnem kontekstu – to je eno njegovih pomembnih metodoloških vodil – pritegnil tudi zgodnjeresrednjeveško Hrvaško, kjer so po poročilu Konstantina Porfirogeneta⁴⁴ Hrvati imeli samo enega bana (pod knezom) in tudi v kasnejši Bosni se je ta naslov vezal na eno samo osebo, le s to razliko, da so tam z njim označevali celo svojega vladarja. Vsekakor te primerjave ne podpirajo ravno Kahlove teze o večih sočasnih banih pri Karantancih. Menim tudi, da je avtor s preveliko lahkoto opredelil konjeniški grob iz Grabalje vasi/Grabelsdorf z avarsko (bizantinsko?) pasno garnituro in merovinškim mečem kot grob, v katerem je bil pokopan takšen »karantanski« ban. Na podlagi vira (arheološkega gradiva) takšen zaključek preprosto ni mogoč. Tam pokopani konjenik je lahko bil tudi marsikaj drugega. K temu je dodati, da je prišlo na isti lokaciji lansko poletje do odkritja še enega takšnega »knežjega« groba z, po časopisnih poročilih sodeč⁴⁵, identičnimi grobnimi pridatki, kar na vse skupaj meče novo luč.

⁴² Tako že Kranzmayer, Ortsnamenbuch I (kot v op. 29) 22.

⁴³ Na Krnskem gradu so leta 1939 na željo Heinricha Himmlerja sicer potekala izkopavanja, ki jih je vodil SS-Hauptsturmführer prof. dr. Hans Schleif, z željo, da bi potrdili zgodnjo prisotnost »nemštva« na jugovzhodu rajha, vendar so bile tako najdbe kot dokumentacija izkopavanja izgubljene (verjetno v vojni); objavljena so bila le prehodna in nepopolna poročila npr. v Carinthia I 129 (1939) in Kärntner Grenzruf št. 217/218 z dne 19./20. 8. 1939, gl. Gleirscher, Karantanien (kot v op. 16) 77 sl.; Hans-Dietrich Kahl, Die Karolingerpfalz Karnburg, v: Personen der Geschichte – Geschichte der Personen. Studien zur Kreuzzugs-, Sozial- und Bildungsgeschichte. Festschrift für Rainer C. Schwinges (Hg. von Christian Hesse, Beat Immenhauser, Oliver Landolt und Barbara Studer, Basel 2003) 376 sl.

⁴⁴ Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio (ed. Gyula Moravcsik, engl. transl. by Romilly J. H. Jenkins, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Dumbarton Oaks, Washington D. C. 1967, 144) c. 30.

⁴⁵ Kronen Zeitung, 18. 8. 2003, str. 14; Novice, št. 19, 22. 8. 2003, str. 7.

Glede županov, ki jih Kahl obravnava kot naslednjo instanco v strukturi oblasti, je pomniti, da tudi o njih ne vemo takorekoč nič trdnega. Ali so načelovali eni veliki družini (zadruga) kot meni avtor ali pa so načelovali že teritorializirani župi, kot dopušča Vilfan,⁴⁶ ostaja odprto. Prav tako ali so imeli nad seboj bana (če je ta institucija sploh obstajala pri Karantancih) ali pa so bili neposredno podrejeni knezu, kot je npr. sklepati iz seznamov prič hrvaških vladarskih listin.⁴⁷ Vsekakor problematike zgodnj srednjeveških županov (in tudi kosezov) v Karantaniji ni mogoče reševati samo znotraj njenega okvira, ker je za kaj takšnega preozek, ampak je – ob upravičeni predpostavki, da so družbene strukture slovansko opredeljenih gentes širšega prostora bile vsaj podobne in s tem primerljive⁴⁸ – potrebno smiselno pritegniti tudi gradivo širšega prostora. To po mojem mnenju vendarle kaže, da so imeli župani bolj pomemben oblastni položaj, kot jim ga hoče v Karantaniji pripisati Kahl: v ustanovni listini za Kremsmünster iz 777, ki je edini sočasen vir za institucijo župana pred koncem 8. stoletja nasploh, nastopa župan Physso kot gentilni vodja tam naseljene skupine Slovanov, ki je ni mogoče zreducirati na eno samo veliko družino, in pravnozavezujoča oseba nasproti tretjim.⁴⁹ Konstantin Porfirogenet pa celo pravi, da dalmatinski in ostali Slovani sploh nimajo arhontov (knezov) ampak župane-starešine.⁵⁰ Naslov veliki župan za vladarja pri Srbih (prvič izpričan konec 11. stoletja) je mogoče povezovati prav s takšno ureditvijo: ko se je eden od županov-starešin uspel povzpeti nad ostale in si zagotoviti oblast nad njimi, je razliko do njih izrazil tudi v svojem novem naslovu.

Seveda pri obravnavi karantanske oblastne in družbene strukture Kahl ni mogel mimo kosezov, ki še vedno fungirajo kot eden osrednjih problemov. Kahlov prispevek k reševanju tega problema je vsekakor zelo originalen. Njegova osnovna teza glede izvora kosezov, ki jih v nemščini poznamo pod imenom Edlinger, je sledeča: kosezi imajo dvojni (»domač« in tuj) izvor, ki se odraža v dvojnem imenu tega sloja. Kosezi so v pokrajino prišli ob slovanski naselitvi, kjer so naleteli na skupino, ki jim je bila po družbenem položaju podobna. Šlo naj bi za ostanke Gotov, poveljnike manjših postojank, ki naj bi se obdržali v pokrajini tudi po propadu njihovega kraljestva. Ti poveljniki, v gotščini domnevno imenovani **adaliggos* (ed. **adaliggs* v pomenu poglavar, tisti, ki je na prvem mestu), naj bi se prostovoljno podredili novim oblastnikom in bili zato sprejeti v karantansko heterogeno (i.e. polietnično) skupnost, kjer so se s kosezi prišlekov zlili v eno skupino. Pri tem naj bi dvojno poimenovanje ostalo in gotško ime so v obliki Edlinger kasneje prevzeli Bavarci in Franki.

Prvo vprašanje, ki se postavlja pri Kahlovi tezi je, ali je takšen razvoj, kot ga domneva sploh verjeten (ali je mogoč puščam ob strani, kajti mogoče je vse, kar ni v nasprotju s pozitivnimi dejstvi). Ali je socialnogodovinsko verjetno, da bo neka bolj ali manj koherentna družbena skupina potem, ko naj bi se iz dveh različno imenovanih korenin zlila v eno samo, še naprej obdržala dve različni imeni, s katerima naj bi označevala *samo sebe*? Seveda ni verjetno. Še toliko bolj, ker naj bi se ena od teh dveh korenin (domnevno gotška) v nov sloj

⁴⁶ Sergij Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941* (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968) 58; isti, *Zgodovinska pravotvornost* (kot v op. 25) 190 sl.

⁴⁷ Marko Kostrenčič (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I (743–1100)* (Zagreb 1967) št. 3 (852), 20 (892), 28 (950?) itd.

⁴⁸ Podrobnejšo utemeljitev gl. pri Peter Štih, *Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku*, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I* (izd./Hg. Rajko Bratož, Situla 39 – Razprave SAZU I/18, Ljubljana 2000) 376.

⁴⁹ Gl. Wolfram, Salzburg – Bayern – Österreich (kot v op. 8) 366 sl.; Matthias Hardt, *Der Suppan. Ein Forschungsbericht*, v: *Zeitschrift für Ostforschung* 39 (1990) 162.

⁵⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* (kot v op. 44) c. 29.

zlila iz podrejenega izhodišča in zato bi bilo še toliko prej za pričakovati, da se bo ob (domnevnem) zlitju v eno družbeno skupino zanjo uveljavilo tudi eno samo ime (namreč dominantnega dela skupine, se pravi koseško).

Drugo vprašanje, ki se zastavlja je, koliko je utemeljena Kahlova izpeljava besede Edlinger iz presumirane gotske **adaliggs*. Kot je bilo rečeno že zgoraj, lahko sodijo o tem vprašanju le jezikoslovci, medtem, ko lahko zgodovinar k temu doda sledeče. Izhodišče za Kahlovo etimologijo je njegova ugotovitev, da je beseda Edlinger »nemška po glasovni podobi, ne pa po pomenu«. S tem hoče povedati, da si je pod imenom Edlinger, če res ima za osnovo besedo *Adel*, predstavljati bolj ali manj visok plemiški položaj; to pa naj bi bilo v nasprotju s položajem kosezov, ki so bili »privilegirani kmetje-vojaki v posebnem položaju«, skratka neplemiči. Zaradi te pomenske neskladnosti meni, da izvora besede Edlinger ni mogoče iskati v osnovi *Adel* ampak drugje; našel jo je v **adaliggs*. S takšnim sklepanjem bi se lahko strinjali, če bi bilo njegovo izhodišče točno. Vendar je tu Kahl zadevo prejudiciral in proglasil koseze za kmete-vojake, čeprav tega za zgodnji srednji vek ne vemo oziroma ne moremo trditi. Nasprotno je Hauptmann že natančno pred petdesetimi leti na konkretnih primerih *dokazal*, da so bili (posamezni) kosezi še v 12. stoletju v socialnem oziru izenačeni z ministerialnim plemstvom, kar razume kot etapo v njihovem padanju po družbeni in pravni lestvici.⁵¹ In tudi Vilfanova rekonstrukcija koseščine na vzhodnem obrobju Ljubljane, ki je pokazala, da je koseški dvor lahko obsegal sto hektarjev, prav tako kaže, da so kosezi prvotno morali imeti visoko mesto v družbeni strukturi.⁵² Mnenje, da imamo pri kosezih opraviti z neke vrste karantanskim oziroma alpskoslovanskim (proto)plemstvom (ali so se do tega privilegiranega položaja povzpeli kot knežja družina ali kako drugače, puščam tu ob strani), ki je bilo nato deloma integrirano v novo, v glavnem z Bavarske prihajajoče plemstvo, deloma (večinoma?) pa je začelo izgubljati svoj prejšnji privilegiran položaj, se zdi dobro utemeljeno. Bavarski (nemški) sosedje so tako ob stiku s Karantanci (alpskimi Slovani) lahko videli v kosezih skupino, ki se je vsaj do neke mere pokrivala z njihovimi predstavami o plemstvu in so jih temu ustrezno poimenovali z Edlinger.⁵³ Ta razlaga izvora nemške besede Edlinger za koseza se zdi vsekakor bolj sprejemljiva od Kahlove teze.

Še manj trdnih zaključkov in ugotovitev prinaša naslednje, sedmo poglavje knjige (str. 222–291). Pa vendar ga je kljub temu šteti za enega med najpomembnejšimi v knjigi. V njem obravnava gentilnoreligiozno sakralno strukturo Karantanije, za katero je Kahl v primerjalnem kontekstu prepričljivo pokazal, da je *morala* obstajati tudi pri Karantancih, pa čeprav za to ne bi imeli nobenega vira, in da je predstavljala enega od glavnih strukturnih elementov njihove majhne ekumene. Ta našim očem zastrt, a nujen element vsake predkrščanske gentilne družbe, je začel kazati pri Karantancih prve konkretne konture pred nekaj leti z odkritjem okrog trideset centimetrov velikega marmornatega torza iz St. Martina am Silberberg (severno od Šentvida na Glini), ki ga je prav Kahl prepričljivo identificiral kot upodobitev slovanskega božanstva (Triglav?) in ga s tem umestil v karantansko sakralno sfero.⁵⁴ Njen center umešča avtor na podlagi različnih indicev na področje Karante/Karente, se pravi Šenturške gore, na katere vrhu – kot je bilo omenjeno že zgoraj – je v poznem 16. stoletju odstranjena razpočena skala nekdanj morda predstavljala materinsko božanstvo,

⁵¹ Hauptmann, Staroslovenska družba (kot v op. 27) 75 sl., zlasti 122.

⁵² Vilfan, Koseščina v Logu (kot v op. 25); isti Rechtsgeschichte (kot v op. 46) 60 sl.

⁵³ Gl. Sergij Vilfan, Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II: Družbena razmerja in gibanja (Ljubljana 1980) 291.

⁵⁴ Že v monografiji Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenslawen Oberkärntens (Vorträge und Forschungen Sonderband 46, Stuttgart 1999) 38 sl.

medtem, ko naj bi na lokaciji Krnskega gradu bilo glavno kultno mestno, v katerega neposredni bližini si Kahl predstavlja tudi zborna mesto (*veča*) Karantancev s knežjim kamnom. To so vse seveda nujno le hipoteze in zgoraj so bili tudi že predstavljeni argumenti, da je Krnski grad prejkone vendarle bil sedež karantanskega kneza.

Obstoj sakralne sfere predpostavlja tudi obstoj posebne družbene skupine, ki je imela monopol nad njo oziroma jo je upravljala. Lahko si predstavljamo, da je svečeništvo, ki je nasplošno evidentno iz (kasnejših) poročil o Slovanih, in ki je v Karantaniji z novo politiko kneza in z začetkom širjenja krščanstva nujno začelo izgubljati svoje družbene pozicije, imelo eno glavnih vlog v uporih, ki so v šestdesetih letih 8. stoletja pretresali kneževino. Sled tega sloja se je po Kahlovem mnenju morda ohranila v t.i. vojvodskem kmetu, kosezu iz Blažnje vasi/Blasendorf pri Celovcu, ki je v poznem srednjem veku po dednem pravu na knežjem kamnu ustoličeval novega koroškega vojvodo. Ta naj bi bil sekulariziran naslednik vrhovnega karantanskega svečenika-šamana, ki naj bi svoj sedež imel prav v Blažnji vasi in naj bi tudi pripadal kosezom. Glavni argument, oziroma natančneje povedano slaboten indic, za to hipotezo je Kahl prav ime kraja samega, ki ga – ob predpostavki, da izvira najkasneje iz 8. stoletja – etimološko povezuje z *blag/blazen* (**blaz*) s semantičnim jedrom »kultno neoporečen«. Zopet so etimologi in jezikoslovci tisti, ki so v prvi vrsti poklicani, da o tem novem predlogu⁵⁵ razlage imena Blažnja vas povedo svoje mnenje. Zgodovinar lahko samo ugotovi, da vrsta stvari, na katere je v veliki meri opozoril že Kahl sam, te teze ravno ne podpira.

Najprej gre tu za tradicijo poznanih virov o ustoličevanju, znotraj katere poznajo le mlajši viri od Otokarja iz Geule in Janeza Vetrinjskega naprej dednost ustoličevalca znotraj enega (koseškega) rodu, medtem, ko po času nastanka starejša vrinka v Švabsko zrcalo o tem ne vesta nič.⁵⁶ Kahl skuša to ob naslonitvi na Grafenauerjeve analize razložiti s tem, da je predloga obeh vrinkov nastala v času investiturnega spora in boja za novo obliko volitev kralja v Nemčiji; napisana naj bi bila v gregorijanskem reformnem duhu in naj bi tudi za svetne kneze »priporočala« kot vzor ideal svobodnih volitev po kanonskem principu idoneitete. Ob tem, da, če prav vidim, s takšno interpretacijo obeh vrinkov praktično zanika njun viroslovni pomen in vrednost za proučevanje obreda samega, mora biti vsakomur, ki je bral Grafenauerjevo in za njim tudi Kahlovo⁵⁷ utemljevanje, da je predloga za oba vrinka v Švabsko zrcalo nastala v drugi polovici 11. stoletju, jasno, kako skromne, samo iz širših razmer v cesarstvu izpeljane argumente sta lahko ponudila za svojo datacijo. Nastanek predloge vrinka v času, ki ga presumirata, še zdaleč ni zagotovljen in s tem tudi njena interpretacija v Kahlovem smislu ne. Dokler je tako, govori *starejše* izročilo ustoličevanja proti kontinuiteti dednega vojvodskega kmeta v zgodnji srednji vek.

Podobno je po mojem mnenju tudi z Blažnjo vasjo. Ta se prvič sicer omenja že 980, vendar kot kraljeva zemlja, ki je takrat prišla v privatne roke (koroškega vojvode, Salijca Otona »iz Wormsa«).⁵⁸ A kontinuiran razvoj iz karantanskega obdobja naprej v Blažnji vasi, ki ga zagovarja Kahlova teza o tamkajšnjem vojvodskem kmetu-kosezu kot sekulariziranem

⁵⁵ Poleg etimologije, ki jo je predlagal Kranzmayer, Ortsnamenbuch II (kot v op. 29) 33 in jo Kahl edino pozna, gl. tudi France Bezljaj, Eseji o slovenskem jeziku (Ljubljana 1967) 96; isti, Zbrani jezikoslovni spisi II (ur. Metka Furlan, Ljubljana 2003) 1044; isti in Alenka Šivic, Leksikološke glose, v: Jezik in slovstvo 17 (1971/72) 43 sl. Med temi različnimi predlogi je seveda lahko pravilen največ eden!

⁵⁶ Gl. Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 3) 74 sl.

⁵⁷ Hans-Dietrich Kahl, Der »Richter des Landes« zu Kärnten in Überlieferungen des sogennanten Schwaben-spiegels, v: Carinthia I 190 (2000) 137 sl.

⁵⁸ D. O. II. 216.

nasledniku glavnega karantanskega šamana, predpostavlja posledično tudi posestno-lastniško kontinuiteto. To pa ni v skladu z *dejanskim* stanjem, ki na začetku posestne tradicije Blažnje vasi pozna najprej kraljevo in nato vojvodovo lastnino in s tem jasno diskontinuiteto v posestno-lastniški strukturi. Ali ni zato morda tudi Blažnje vasi šteti v skupino sekundarnih, postkarantanskih koseških naselbin? To domnevo potrjujejo tudi raziskave poljske razdelitve v Blažnji vasi Hansa Krawarika, po katerem »bi lahko vojvodski kmet opravljal koseško funkcijo najprej od 11. stoletja«. ⁵⁹ In nenazadnje, Blažnja vas je od Krnskega gradu, domnevnega kultnega središča Karantancev, kar precej oddaljena. Razdalja znaša več kot pet kilometrov zračne črte in, kar se mi zdi zelo pomembno, z njim nima niti vidnega stika. Ali ni nekoliko nenavadno, da bi bil domnevni sedež glavnega karantanskega svečenika toliko oddaljen od svetišča, za katerega naj bi bil pristojen? Ali ne bi bilo prej pričakovati ravno obratno? Skratka, podlage, na katerih poskuša Kahl rekonstruirati karantansko sakralno strukturo so tako skromne in nezanesljive, da je – razen dejstva, da je takšna sakralna struktura morala obstajati – vse še povsem odprto.

Veliko impulzov za nadaljnja razmišljanja in raziskave daje tudi naslednje, osmo poglavje monografije, ki je posvečeno vprašanju gospodarskih podlag karantanske družbe (str. 292–315). Tudi tu ni moč povedati veliko trdnega, vendar je predvsem pomembno, da se tudi to vprašanje postavi na dnevni red. Tu ne gre samo za vprašanje, od česa (in kako) so ljudje živeli ampak tudi npr. za vprašanje povezav med karantansko gospodarsko in družbeno strukturo: je obstajala proizvodnja (orožja npr.), ki je bila monopolizirana v rokah določenega sloja ali skupine; je moč privilegiranih družbenih slojev temeljila predvsem na agrarni produkciji in lastniških odnosih znotraj nje ali pa sta pri tem imela pomembno vlogo tudi obrt in trgovina; je mogoče računati s tujci kot nosilci določenih gospodarskih dejavnosti (visokospecializirane obrtne dejavnosti, rudarstvo, trgovina na daljše razdalje); so obstajali produkti, ki so bili morebiti zanimivi tudi za zunanje trge? To in podobno so vprašanja na katera nemara nikoli ne bomo dobili (jasnih) odgovorov – tudi na tem področju si je še največ obetati od novih arheoloških odkritij –, a kljub temu je uspelo Kahlu v relativno kratkem poglavju vsaj v obrisih skicirati gospodarstvo pri Karantancih. Temeljna ugotovitev je, da je v primerjavi s predhodnim Norikom, katerega ekonomsko uspešnost je simboliziralo noriško železo, eksportirano po sredozemskem bazenu, prišlo do velikega gospodarskega upada in nazadovanja. Večina prebivalstva je v Karantaniji živela na razmeroma primitiven agrarni način in uporabljala orodja, ki so pomenila korak nazaj od predhodnih rimskih. Prevladovalo je poljedelstvo s pašništvom in planšarstvom. V ospredju je bila predvsem preskrba za lastne potrebe, denarnega plačilnega prometa ni bilo, čeprav po drugi strani ni izključiti pridobivanja žlahtnih kovin (npr. izpiranje zlata iz Drave). Specializirana obrtna proizvodnja je bila prejkone slabo razvita, čeprav jo orožje, brez katerega ni šlo, predpostavlja. Določena specialna znanja in s tem nastavke za obrtno dejavnost predpostavlja tudi vsaka gradbena dejavnost, ki je imela ambicije preseči običajne minimalne bivanjske potrebe. Vsekakor lahko soglašamo s Kahlom, da je moral biti življenjski standard za večino ljudi v Karantaniji zelo nizek.

Nikakor pa se ne morem strinjati z avtorjevim zaključkom, da se v času obstoja karantanske kneževine ni izoblikovala specifična in zaključena (materialna) kulturna skupina znotraj njenih meja, kar razume kot podporo svoji tezi, da je pri Karantancih etnogenski razvoj pripeljal samo do izoblikovanja posebnega ljudstva in ne etnije. S tem se ne morem strinjati

⁵⁹ Hans Krawarik, *Weder Weiler noch Dörfer, Zur neuen methodologischen Konzeption siedlungsgenetischer Forschung*, v: *MIÖG* 110 (2002) 108.

iz dveh razlogov. Najprej, ker je povezovanje določene (arheološke) kulturne skupine ali kulture s točno določeno (politično-)etnično skupnostjo metodološko napačen in (v arheologiji) že precej časa opuščen pristop.⁶⁰ Vzpostavljane korelacij med arheološko kulturo in etničnostjo je pripeljalo do največjih možnih interpretativnih zmot, ki jih najbolj ilustrira – ker je nemara najbolj poznana – Kossinova germanska teorija, zgrajena na njegovi t.i. »poselitveno arheološki metodi«, ki ji Kahl na tem mestu v bistvu sledi.⁶¹ Zato je pričakovanje, da bi se pri Karantancih lahko izoblikovala specifična in z mejami njihove kneževine (etnije) zaokrožena materialna kultura anahronistično; vprašanja v tej smeri so zgrešena in odgovori so zato lahko le napačni. Drugič se s tem Kahlom mnenjem ne morem strinjati zato, ker vidi v materialni kulturi merilo za določanje dosežene stopnje v etničnem razvoju. V razliko od prejšnje točke, kjer izhaja iz že opuščenih teoretsko-metodoloških pristopov, uvaja Kahl na tej točki povsem nov teoretsko-metodološki pristop soodvisnosti med stopnjo materialne kulture in stopnjo etničnega razvoja. To pa bi bilo potrebno šele utemeljiti – in dvomim, da je to mogoče – in ne samo trditi.

Deveto poglavje (str. 316–400) je posvečeno problemom meja Karantanije. Zanimivo je, da bolj poglobljena in natančna razprava o teh vprašanjih niti ni tako stara, zaključki pa so (bili) zelo različni.⁶² Zato ne čudi, da je avtor temu vprašanju posvetil veliko pozornost, kar kaže že obseg poglavja samega, ki je poleg onega o dostjanstvih in institucijah najboljše v knjigi. Generalno je za ta segment karantanske zgodovine zelo pomembno avtorjevo opozorilo, da obseg Karantanije ni bil nujno vedno enak in da se je npr. obseg Borutove Karantanije lahko (nemara celo verjetno) razlikoval od Karantanije po koncu zmagovitih avarskih vojn, v katerih so prejkone sodelovali tudi karantanski vojaški oddelki. V metodološkem oziru postavlja ta ugotovitev pod vprašaj izpovednost virov 9. stoletja za rekonstrukcijo meja Karantanije v 8. stoletju.

Na konkretnem nivoju je Kahl z novimi argumenti zavrnil tezo o posebni kneževini Liburniji ob zgornji Dravi in Muri, ki naj bi obstajala poleg Karantanije in o kateri je ne tako dolgo tega potekala pri nas polemika v Zgodovinskem časopisu.⁶³ Z novimi argumenti je tudi potrdil in utrdil domnevo, ki jo je (kar je manj znano) prvi izrazil že Ernst Klebel⁶⁴ in dodatno utemeljil Wolfram, da je pasus v darovnici kralja Arnulfa za Waltunija iz 895, ki govori o podelitvi ob spodnještajski Savi, kasnejša interpolacija v besedilo listine (vsaj za tri kraljeve

⁶⁰ Zelo dobro je v slovenskem prostoru to problematiko predstavila Irena Mirmik Prezelj, *Re-thinking Ethnicity in Archeology*, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I* (izd./Hg. Rajko Bratož, Situla 39 – Razprave SAZU I/18, Ljubljana 2000) 581 sl., zlasti 592 sl.

⁶¹ O Kossinovi teoriji oz. o pomenu arheoloških najdb za presojo etničnih vprašanj gl. poleg predhodne op. tudi Bogo Grafenauer, *Ob tisočstiristoletnici slovanske naselitve na današnje slovensko narodnostno ozemlje*, v: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)* (Maribor 1988) 346 sl.

⁶² Wolfram, *Conversio* (kot v op. 5) 78 sl.; isti, *Salzburg – Bayern – Österreich* (kot v op. 8) 75 sl.; Heinz Dopsch, *...in sedem Karinthani ducatus intronizavi...* Zum ältesten gesicherten Nachweis der Herzogseinsetzung in Kärnten, v: *Regensburg, Bayern und Europa. Festschrift für Kurt Reindel* (Hg. Lothar Kolmer und Peter Segl, Regensburg 1995) 127 sl. (s karto na str. 133); Andrej Pleterski, *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 17, Ljubljana 1997) 42 sl.; Kahl, *Solium Ducatus Karinthie* (kot v op. 39) 218 sl.

⁶³ Pleterski, *Mitska stvarnost* (kot v op. 62) 42 sl.; Peter Štih, *O vojvodskem stolu in Liburniji ter o metodi in znanstveni korektnosti neke razprave*, ZČ 51 (1997) 113 sl.; Andrej Pleterski, *Lepi, grdi, zli. O metodah, Liburniji, Karantani, vojvodskem stolu, Konverziji in Brižinskih spomenikih*, v: ZČ 52 (1998) 232 sl.; Peter Štih, *Za zaključek*, v: ZČ 53 (1999) 110; Andrej Pleterski, *Vozi me vlak v daljave*, v: ZČ 54 (2000) 113; Peter Štih, *Pojasnilo*, v: ZČ 54 (2000) 116.

⁶⁴ Gl. Kurt Reindl, *Die bayerischen Luitpoldinger 893-989. Sammlung und Erläuterung der Quellen (Quellen und Forschungen zur bayerischen Geschichte N. F. 11, München 1953) 6 in op. 41*

kmetije v Rajhenburgu/Brestanici je to zanesljivo, še vedno nekoliko manj za posest v Krškem oziroma na Krškem polju). Ugotovitev ni pomembna samo za vprašanje južne meje Karantanije (v postavarskem obdobju), ampak še bolj za zgodovino karolinške Karniole, za katero nimamo tako izpričane nobene vladarske podelitve; kasnejši konstrukt pa je tudi tam navedeno ime *marchia iuxta Souwam*. Glede znamenite razsodbe Karla Velikega iz 811 o cerkvenoupravni razdelitvi Karantanije med Salzburg in Oglej po reki Dravi, ki da teče po sredini pokrajine, iz česar bi bilo možno sklepati, da se je na jugu Karantanija raztezala tudi v slovensko Posavje in Posavinje, je Kahl mnenja, da te trditve (o Dravi kot sredinski reki) ne smemo jemati dobesedno in da je Oglej v Karantaniji dobil manj kot Salzburg, vendar je to na daljši rok kompenziral s podreditvijo istrskih škofij na sinodi v Mantovi 827. Menim, da je v tem vprašanju potrebno pritegniti mnenju Reinharda Härtla,⁶⁵ da je listina iz 811 za problematiko južne meje Karantanije brezpredmetna. Karl Veliki se je namreč zaradi argumentov, ki so dajali prav tako oglejski kot salzburški strani (na eni strani *antiquitas* svojih pravic, na drugi *auctoritas* papeža), znašel pred nalogo razsoditi tako, da njegova vloga pravičnega sodnika ne bo postavljena pod vprašaj in da hkrati v tem sporu ne bo poraženca. Kot izhodišče za delitev tako velike pokrajine, kot je bila Karantanija, je prišla že od vsega začetka – še zlasti pri v tistem času običajnemu preferiranju mokre meje – lahko v poštevsamo Drava, ki edina predstavlja resnično jasno razmejitveno črto. Ob izrecnem priznanju, da imata obe sprti strani enakovredno pravico, je moral Karel Veliki objekt spora z dobesedno salomonsko pravičnostjo razdeliti na dva enaka dela: Drava je tako morala biti razglašena za sredinsko črto, ne glede na to, ali je to tudi resnično bila. Izjava, da teče Drava po sredini Karantanije je tako lahko izvirala iz potrebe, da se razsodba cesarja prikaže kot pravična in dokler bo obstajala možnost takšne interpretacije, tako dolgo listine iz 811 v diskusiji o južni meji Karantanije ni mogoče uporabljati.

Po zavrnitvi nekaterih starejših poskusov določiti meje Karantanije, kjer imamo na eni strani opraviti z, kot pravi, maksi (Wolfram), na drugi pa z mini (Pleterski) Karantanijo, je skušal Kahl rešiti to vprašanje s ponovnim pretresom že poznanih virov in tudi s pritegnitvijo novih v obravnavo. Rezultat je nekakšna midi Karantanija (za čas okrog srede 8. stoletja), pri kateri Kahl loči prostor, katerega pripadnost je verjetna in prostor, ki je lahko pripadal Karantaniji (zemljevid na str. 392). Trdo jedro naj bi tako tvorila dolina Drave od klavž pri Sachsenburgu in izliva Mölla na zahodu do približno Radelj na vzhodu. Vanjo naj bi zagotovo spadala tudi zgornja dolina Mure od njenega izvira v Lungau do izliva Murice. Južno mejo so predstavljale Karavanke, vzhodno Kor- in Gleinalpe, na severu pa glavni alpski greben med zgornjo Anizo in Muro. Kot ozemlje, za katerega z manjšo mero verjetnosti dopušča, da je tudi spadalo h Karantaniji pa šteje dolino Zilje nekje do Mauthena in Kötschacha, zgornjo dolino Drave do Kristeinbacha v Pustertalu, zgornjo dolino Aniže med približno Radstadtom na zahodu in Pürggom na vzhodu ter pri nas slovenjegraški konec do razvodja pri Vitanju.

Zlasti kar se tiče pripadnosti Ziljske doline in zgornje doline Drave h Karantaniji menim, da je bil Kahl po nepotrebnem preveč skeptičen. Za mejo Karantanije v sektorju Ziljske doline imamo poročilo Pavla Diacona, da je prišel v prvi četrtini 7. stoletja pod oblast furlanskih Langobardov »okoliš Slovanov, ki se imenuje *Zellia*, do kraja z imenom *Medaria*« in da so tamkajšnji Slovani plačevali *pensio* duksom v Čedadu vse do časa vojvode Ratchisa (737–744).⁶⁶ Po danes uveljavljenem mnenju je *regio Zellia* (spodnja) dolina Zilje s svojimi

⁶⁵ Reinhard Härtel, Das Ostarrîchi-Millennium in Innerösterreich, v: *MIÖG* 106 (1998) 337 in op. 44.

⁶⁶ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (kot v op. 15) IV 38. Glej k temu komentar Boga Grafenauerja v: Pavel Diakon (kot v op. 61) 192 in op. 66, 67.

pritoki,⁶⁷ Medaria pa Maglern/Meglarje pri Thörlu/Vratih ob Ziljici, ker je na Hoischhüglu že v pozni antiki stal kastel, katerega strateški pomen je evidenten: na koroški strani je kontroliral in zapiral staro rimsko cesto, ki je po Kanalski dolini povezovala furlanski in koroški prostor.⁶⁸ Vendar Langobardi po poročilu Pavla Diakona niso zasedli celotnega okoliša *Zellia*, ampak samo tisti njegov del, ki je (bil za njih strateško pomemben in je) segal do (*usque*) Meglarij: to pa je gledano iz Furlanije lahko le dolina zgornje Ziljice.⁶⁹ Spodnja Ziljica in dolina Zilje po tej najbolj plavzibilni in danes splošno sprejeti interpretaciji nista spadali pod oblast furlanskih Langobardov, ali drugače povedano: spadati sta morali h Karantaniji. In tudi če zaradi kakršnihkoli že razlogov zgornja interpretacija ne bi držala in bi Langobardi kontrolirali tudi dolino Zilje, se je langobardska zasedba spornega ozemlja končala že pred sredo 8. stoletja in je ta prostor torej v vsakem primeru šteti h Borutovi Karantaniji.

V zvezi s pripadnostjo zgornje doline Drave zahodno od sachsenburških klavž h Karantaniji 8. stoletja je temeljni vir seveda dotacijska listina bavarskega vojvode Tasila III. za samostan v Innichenu iz leta 769, kjer je podeljena posest segala *usque ad terminos Sclavorum*.⁷⁰ Če bi bilo v listini govora o *terminos Carantanorum* potem ne bi moglo biti nobenega dvoma, tako pa pušča Kahl odprto, da to lahko ni bila meja Karantanije ampak da so tamkajšnji Slovani morda imeli »težko opredeljiv poseben položaj«. Za to ne vidim nobene prave možnosti. Najprej, pričakovati od listine iz 769, da bo v njej zapisano karantansko ime, pomeni morda imeti prevelike zahteve: to bi bila namreč najstarejša nesporna omemba karantanskega imena sploh! Poimenovanje *Sclavi* tako dobro ustreza času, v katerem je listina nastala. Nadalje, z misijonom povezano ustanovitev samostana (*propter incredulam generationem Sclavanorum ad tramitatem veritatis deducendam*), je najlažje povezati z razmerami v Karantaniji, kjer je po Hotimirjevi smrti izbruhnil, tretji, največji in tudi proti krščanski veri uperjen upor. Ustanovitev Innichena in s tem zvezana naloga misijonarjenja je razumljiva le v kontekstu sočasnih karantanskih dogodkov. In končno, da je prostor ob zgornji Dravi spadal v Karantanijo, nam potrjuje še en vir: že omenjena razsodba Karla iz leta 811. Po njej je bila *provincia Karantana* (to je najstarejša listinska omemba karantanskega imena!) cerkveno-upravno razdeljena po reki Dravi. Da je bil tu očitno mišljen tudi njen zgornji tok, izhaja iz naracije dotične listine, kjer je rečeno, da se je oglejski patriarh Ursus v sporu in procesu, ki je sledil, skliceval na to, da je Karantanija (kot naslednica nekdanjega Notranjega Norika) še pred prihodom Langobardov v Italijo leta 568 spadala pod oglejsko cerkev, o čemer pričajo sinodalni zapiski, iz katerih izhaja, da so *predictae Karentane provincie civitates* spadale pod oglejsko cerkev. S *civitates* so seveda lahko mišljena le nekdanja noriška mesta in škofijski sedeži Aguntum, Teurnia in Virunum. Prostor Lienza, kjer je nekoč stal Aguntum, so torej tudi šteli v okvir Karantanije.

Eno od orodij, s katerim si je Kahl obilno pomagal pri ugotavljanju mej Karantanije, so kosezi oziroma njihova razprostranjenost. Pri tem je izhajal iz predpostavke, da gre za staro-karantansko (in ne širšo alpskoslovansko) institucijo ali z drugimi besedami: tam kjer so bili kosezi, tam naj bi bila Karantanija. Problem je ta, da poznamo koseze tudi v okoljih, ki zagotovo niso spadala h Karantaniji (v Posavju npr.). Zato Kahl predpostavlja, da gre pri delu

⁶⁷ Strukturo zgodnesrednjeveške poselitve tega prostora, ki jo je mogoče slediti še v 8. stoletje, je izluščil Hans Krawarik, *Zur frühen Besiedlung der »Regio Zellia«*, v: *Carinthia I* 186 (1996) 463 sl.

⁶⁸ Gl. Franz Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum. Eine archäologische Entdeckungsreise* (Darmstadt 1997) 88 sl.; Gleirscher, *Karantanien* (kot v op. 16) 21 sl.

⁶⁹ Gl. Klaus Bertels, *Carantania. Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter*, v: *Carinthia I* 177 (1987) 99 sl.

⁷⁰ Gl. op. 18.

kosezov za sekundarno kolonizacijo, kar je verjetno tudi res (vendar to velja tudi za koseze znotraj Karantanije-Koroške!). Toda kriterijev in argumentov, na podlagi katerih bi bilo mogoče trditi, da so npr. kosezi v Posavju in Posavinju rezultat takšnega sekundarnega razvoja, ni predstavil in je povsem subjektivno razsojal o tem vprašanju. Z metodološkega stališča takšnega postopanja ni mogoče braniti, kot tudi ne prelaganja dokazovanja na druge. Ravno to namreč počne Kahl, ko postulira kranjske in spodnještajerske koseze kot sekundarne in hkrati od tistih, ki bi menili drugače, pričakuje, da dokažejo nasprotno. Takšno stališče je nesprejemljivo, saj ima nalogo podati argumente v prvi vrsti tisti, ki tezo postavi. Dokler ne bo razrešeno vprašanje (če sploh kdaj bo), katere koseške naselbine izvirajo iz zgodnjega srednjega veka in katere so rezultat kasnejšega razvoja in dokler ne bo s tem v zvezi razjasnjeno vprašanje ali so kosezi samo starokarantanska ali morda širša, alpskoslovanska institucija, ni videti prave možnosti, da bi s pomočjo razširjenosti kosezov reševali vprašanje meja Karantanije in zato so vsi tovrstni poskusi na sedanji stopnji védenja nujno obsojeni na neuspeh.

Deseto, ne čisto zadnje, pa vendar zaključno poglavje knjige (str. 401–412) se ukvarja z vprašanjem, kaj je nastalo iz tako rekonstruirane karantanske države in Karantancev. Odgovor nakazuje že njegov naslov »Obglavljena etnogeneza«. Uvedba grofovske uprave po uporu Ljudevita Posavkega, odprava domačih knezov, integracija v frankovski pravni in družbeni red, skratka konec politično-državnega okvirja, so stvari, ki so povzročile propad karantanskih gentilnih struktur in s tem podlag za nadaljnji obstoj in razvoj. V primerjavi s Čehi ali npr. Bavarci, ki so uspeli ohraniti vse do danes, gre resnično za obglavljeno oziroma nedokončano etnogenezo. Posledica je bila, da so Karantanci postali »disponibilna masa prebivalstva«, ki je stala na razpolago za nove etnične procese. Toda ta tragični razvoj – in tu se je povsem strinjati z avtorjem – je prejkone šele omogočil, da je v nekem drugem času in ob ugodnih pogojih prišlo v novi etnogenezi do oblikovanja slovenstva. In čeprav so Slovenci začetke svoje nacionalne zgodovine retrogradno povezali prav s Karantanijo, v kateri so videli oziroma še vedno vidijo zlato dobo svoje zgodovine, ki jim po teh predstavah teče od takrat kontinuirano naprej,⁷¹ je šele propad karantanske zgodbe omogočil nastanek slovenske. Med zgodnj srednjeveško Karantanijo in Karantanci na eni in sodobno Slovenijo in Slovenci na drugi strani tako ni neposredne, premočrtne in generične razvojne povezave: Karantanci niso bili niti Slovenci niti so predniki Slovencev; so samo eni od njihovih prednikov. Prav tako je njihova državna tvorba imela poteze, ki jo opredeljujejo kot slovansko, vendar zopet: to niso bili začetki slovenske državnosti. Nosilec in nadaljevalec tradicije stare Karantanije je postala Koroška, ki je prevzela njeno ime – vendar v drugi vlogi: izgubilo je svoj etnični pomen in postalo deželno. Bavarci, Franki in ostali, ki so prišli, so prav tako kot karantanski »staroselci« postali prebivalci Koroške in s tem posledično Korošci.

Stvari o katerih Kahl razpravlja v tem poglavju in o katerih je v preteklosti že večkrat pisal,⁷² so temeljnega pomena za razumevanje razmerja med Karantanci in Slovenci in s tem tudi za razumevanje etnogeneze Slovencev. Gre za pomemben prispevek k demistifikaciji

⁷¹ Gl. Peter Štih, Slovenske predstave o slovensko-nemških odnosih v srednjem veku, v: *Studia Historica Slovenica* 1 (2001) 313 sl.

⁷² Npr. Hans-Dietrich Kahl, *Wer ist in Kärnten »autochton«? Anmerkungen zur Bevölkerungsgeschichte zwischen Karawanken und Tauern*, v: *Carinthia I* 186 (1996) 419 sl.; isti, *Der Mythos vom Zollfeld/Gosposvetsko polje*, v: Andreas Moritsch (Hg.) *Karantanien – Ostarrichi 1001 Mythos (Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja 5, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana – Wien 1997)* 51 sl.; isti, *Slowenen und Karantanen. Ein europäisches Identitätsproblem*, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese II* (izd./Hg. Rajko Bratož, Situla 39 – Razprave SAZU I/18, Ljubljana 2000) 978 sl.

uveljavljene podobe nacionalne zgodovine Slovencev, ki (je) gradi(la) na kontinuiteti s Karantanijo. A vendar je potrebno k temu tudi dodati, da čeprav zgodovina Slovencev ni kontinuirano ali generično nadaljevanje karantanske zgodovine, ima slednja vendarle zelo pomembno in konstitutivno vlogo v procesu formiranja Slovencev kot naroda. Eden od temeljnih pogojev za to je oblikovanje lastne identitete, »mi«-občutka in zamejitve nasproti drugim. Ena od središčnih točk takšne identitetne identifikacije je prav prepričanje v dolgo zgodovino skupnosti; če te zgodovine ni, jo je potrebno konstruirati in projicirati v daljno preteklost. Tudi pri Slovencih ni bilo bistveno drugače. Ko so se ti proti koncu 18. stoletja začeli oblikovati kot moderen narod, sicer z jezikom kot centralno identifikacijsko in zamejitveno točko, se je postavilo tudi vprašanje njihove skupne zgodovine. Njeni začetki so bili v duhu takratnega časa prepoznani v času kralja Sama in Karantanije. Tako konstruirana nacionalna zgodovina, ki je bila po vzoru drugih evropskih narodov projicirana nazaj, v obdobja, ko narodov v sodobnem smislu sploh še ni bilo, je imela velik emancipatoričen in identifikacijski pomen za Slovence; postala je eno od osišč njihove identitete in temeljna sestavina njihovega nacionalnega imaginarija. Znotraj tega imaginarija je pripadalo Karantaniji, v kateri so videli svojo prvo lastno državo in najsvetlejšo točko svoje v glavnem z negativnimi atributi percipirane preteklosti, prav posebej visoko mesto. V tem smislu je torej Karantanija imela pomembno vlogo v etnogenezi Slovencev; ne kot realno, ampak kot imaginarno izhodišče slovenskega naroda in ne v zgodnjem srednjem veku, ampak v času razsvetljenstva in romantike.

Knjigo formalno zaključuje enajsto poglavje (str. 413–435), v katerem je Kahl povzel svoje ugotovitve; kot slovenski povzetek je to poglavje prevedeno tudi v slovenščino (str. 473–495). Na koncu sta dodana še dva precej obsežna ekskurza. V prvem avtor kritično in odklonilno obravnava slovenske in nemške avtohtonistične teorije (str. 436–460), drugi pa je namenjen Brižinskim spomenikom (str. 461–471), kjer predlaga, da bi njihov jezik poimenovali proto- oziroma predslovenski. Na žalost je bil ta prispevek spregledan v bibliografiji Brižinskih spomenikov v njihovi zadnji in dopolnjeni znanstvenokritični izdaji,⁷³ ki je izšla ob razstavitvi teh rokopisov v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici spomladi 2004. Sledijo (po slovenskem povzetku) še seznam virov in literature ter registri virov, oseb, krajev, stvari in avtorjev (str. 497–562).

S knjigo Hansa-Dietricha Kahla je tako na knjižne police prišlo delo, ki v marsikaterem pogledu širi horizonte našega vedenja o Karantaniji; morda celo bolj kot katerokoli delo pred njim. V njem je uspel rešiti številna vprašanja, a postavil je še veliko več novih. Na nek način je paradoksalno, da je po Kahlovi monografiji odprtih in vprašljivih več stvari iz karantanske zgodovine kot pred njenim izidom. Vsekakor podoba Karantanije, ki jo je naslikal, marsikje odstopa od tradicionalne slike. Knjiga je tako tudi pomemben impulz za nadaljnja poglobljena raziskovanja, kjer si je želeli, da bi poleg zgodovinarjev in arheologov bolj intenzivno sodelovali predvsem specialisti za jezikoslovna vprašanja različnih vrst. Kljub evidentno velikemu naporu, ki ga je Kahl vložil v to delo, in kljub temu, da je (zgodovinsko) znanost marsikje prignal do meja njenih spoznavnih zmožnosti, je njegova podoba karantanske države v velikem delu zelo hipotetična. To odpira polje argumentirane znanstvene diskusije – tudi pričujoči prikaz skuša iti v tej smeri – ki je neizogibna, če hočemo stvari pomakniti naprej. In ne glede na to, koliko se strinjamo z avtorjevimi pogledi, je nesporno, da je Hans-Dietrich Kahl napisal zelo pomembno knjigo, mimo katere ne more iti noben raziskovalec karantanske preteklosti. Temu priznanju je potrebno dodati tudi občudovanje, da je v svojih visokih letih zmozel intelektualni napor, potreben za takó kapitalno delo.

⁷³ Brižinski spomeniki. Monumenta Frisingensia. Znanstveno kritična izdaja (ur. Darko Dolinar in Jože Faganel, tretja in dopolnjena izdaja, Ljubljana 2004) 191.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994. – 1.000 SIT

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995. – 1.500 SIT

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996. – 1.000 SIT

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996. – 500 SIT

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996. – 1.500 SIT

Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998. – 2.000 SIT

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30- zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001. – 2000 SIT

Zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

Hans-Dietrich Kahl

Nekaj misli o moji knjigi »Država Karantancev« (Ljubljana, 2002) ob njeni predstavitvi v Slovenskem znanstvenem inštitutu na Dunaju, dne 14. junija 2003

Nihče ne obžaluje bolj srčno kot jaz, da pričujočega razmišljanja ne morem predstaviti sam. Dolga leta sem si želel intenzivno razpravo o vprašanjih, ki jih sedaj povzema moja knjiga. Pričujoča prireditev mi vliva upanje, da bi se razprava zdaj lahko razvnela. Vendar mojih 83 let terja svoj davek. Temu se moram pokoriti in zato lahko le prosim za prijazno razumevanje moje odsotnosti.

Kaj sem pravzaprav hotel? Izhajam iz tradicije Herberta Ludata (1910–1993), na čigar inštitutu v Gießnu sem imel priliko delati šest let; istočasno me vodi želja, da bi prispeval k nadaljevanju življenjskega dela svojih preminulih prijateljev Wolfganga H. Fritzeja (1916–1991) in Františka Grausa (1921–1989). Pripadamo generaciji, ki jo je globoko zaznamovala druga svetovna vojna in njene posledice, vsakega na prav poseben način. Zaradi te izkušnje smo se, kakor mnogi drugi, še posebej močno zavedali, kako zgrešeno in nezadostno je bilo tako dolgo veljavno pojmovanje zgodovine, na primer Leopolda von Rankeja (1795–1886) z vsem, kar je povzročilo, saj je šlo za koncepcijo romansko-germanskega Zahoda. Več kot potrebno je, da vanjo končno vključimo predvsem slovanske partnerje, pa tudi baltske, finske, madžarske in druge, saj je to nujno, če želimo pojasniti svojo skupno evropsko identiteto. Ob tem pa moramo upoštevati tudi raznotero premikanje prebivalstva v vseh smereh, ki so ga spremljale menjave jezika in drugi procesi asimilacije v teku stoletij, ki so vedno znova meglili pogled na kljub vsemu še obstoječe skupne točke. Med dejavnike, ki ločujejo sedanje nemštvo od starejšega germanstva, sodi prekrivanje in spojitev s pomembnimi keltsko-romanskimi in slovanskimi elementi, katerih naslednikov v mlajših generacijah ni več mogoče ločiti od jezikovno prevladujočih germanskih skupin – oboje je eno. Temu primeru bi zlahka dodali še druge.

Tovrstni uvidi, ki sem jih želel pojasniti, so me pred petimi do šestimi desetletji pripeljali do tega, da sem posebno znanstveno pozornost namenil začetku trenja med celinskimi Zahodnimi Germani, kasneje Nemci, in nosilci slovanskih idiomov. Vemo, da gre za celo vrsto procesov iz različnih obdobj zgodnjega in visokega srednjega veka, ki so se, grobo rečeno, odvijali med Jadranom in Baltikom, vzdolž linije, ki je v času Karla Velikega potekala od Kiela preko Magdeburga, Erfurta, Bamberga, Passaua in Linza do Ogleja – seveda gre le za približen potek. To območje sem skušal postopoma raziskati z ustreznimi zgodovinskimi metodami za preučevanje posamezne dežele – samo po sebi se razume, da to ni bilo mogoče enakomerno, temveč so se težišča vseskozi menjavala. Nisem pričel pri Karantancih, temveč na območjih, kot sta Brandenburško in Meklenburško, ki sta mi bili iz osebnih razlogov sprva bližji, vendar je moj pogled že zelo zgodaj pritegoval tudi vzhodnoalpski prostor: prav tam je to svetovno zgodovinsko trenje povzročilo prve vidne valove, in prav tam je, prav pod vodstvom Karantancev, nastala edina politična tvorba pod slovansko oblastjo, pri kateri lahko med pozno antiko in karolinško dobo prepoznamo vsaj nekatere temeljne poteze. Zasičenega z lažnim germanskim ponosom, kakršnega sem izkusil v mladih letih, me je zamikalo, da bi si poleg Gotov, Frankov in drugih zvezdnikov t.i. preseljevanja ljudstev nekoč ogledal tudi

kaj drugega, drugačnega vse do verskih temeljev, kajti prav tu so se morali pripetiti odločilni dogodki pred začetkom pokristjanjevanja in to brez sodelovanja bolj ali manj neokrnjenih krščanskih cerkva kot dejavnikov, ki zagotavljajo kontinuiteto in državo. Izvrstna knjiga o Avarih izpod peresa mladega dunajskega kolega Walterja Pohla (1988), katerega napovedanega sodelovanja na tej prireditvi sem še posebej vesel, je dokončno pokazala, kako pomembna so lahko za to obdobje tovrstna dopolnila tradicionalnih raziskovalnih tokov, ki jih še razvijamo. Želja, da bi dobili nekaj podobnega tudi za Karantance, je bila vse večja.

Seveda ni šlo brez težav. Neposredno dostopna baza informacij glede Karantancev je – kljub vsem naporom in prizadevanjem – še vedno pomanjkljiva. Podobno kot številne druge, tudi germanske skupine iz tistega časa, niso zapustili nikakršnih pisnih virov, kar pa se je zdelo krščansko-«nemškim» sodobnikom vredno, da zabeležijo, je napisano omejeno in enostransko, vrh tega pa je tudi tendenčno prikrojeno. Strokovna literatura je nudila določene trdne predstave, ki jih je tradicija prenašala iz priročnika v priročnik in ki sem jih sprva prevzemal. Pri poskusu, da bi jih uskladil z viri, pa so se pojavile težave, ki jih je bilo treba na takšen ali drugačen način razčistiti. Vendar so se moje ugotovitve le težko uveljavile, saj so bile za marsikoga moteče. Zaslužen starosta tovrstnega raziskovanja narodovih korenin, ki sem ga zato zaprosil za razgovor, me je, denimo, odslovil z besedami, da je to že davno raziskano in da s tem ni več treba tratiti časa. Njega ni več med živimi. Po drugi strani pa sem v sosednjih deželah naletel na rezultate, ki so si zaslužili, da sem jih vključil. Nisem pa opazil, da bi bili sprejeti tam, kjer bi bilo potrebno.

Tako sem, da ne bi izgubil stika in da bi še dodatno razjasnil svoje predstave, iskal dalje in, kakor se mi je zdelo, napredoval. Vendar si sam nikdar ne bi upal teh izsledkov strniti v obširno monografijo, kajti manjkal mi je in mi žal še vedno manjka temeljni predpogoj: pomembnih predhodnih del v slovenskem jeziku ne morem ustrezno razumeti in upoštevati. To pomanjkljivost sem in jo še vedno močno občutim. Vendar mi je miselni preobrat v zgodovinski znanosti v končno samostojni Sloveniji kljub temu skorajda na strežaj odprla vrata. Prav tu so me sprejeli kot sogovornika in naposled povabili, naj svoje izsledke izčrpno predstavim! To je bil izreden izziv, ki pa sem ga rad sprejel, čeprav sem pravzaprav imel druge načrte, ki bodo zdaj verjetno ostali neuresničeni. Bil sem deležen podpore, kakršno si človek lahko le želi, in po zaslugi skoraj neverjetne zavzetosti, s kakršno so moji slovenski prijatelji spremljali delo in ga spodbujali, je nastala pričujoča knjiga. Ne morem izraziti, kako hvaležen sem vsem, v prvi vrsti pa naj navedem svoja prijatelja Rajka Bratoža in Andreja Pleterskega.

Najprej je bilo treba kar najbolj zaokrožiti materialno podlago. Najpomembnejše je bilo, da obstoječe vire, ki so zgodovinarju najbolj dostopni, dopolnimo z arheološkimi dognanji. Tudi pri tem sem bil deležen velikodušne in nesebične podpore, predvsem s strani svojega prijatelja Franza Glaserja iz Celovca. Vključiti je bilo mogoče tudi jezikoslovne in teološke pristope. Tako ustvarjenemu celostnemu sklopu virov sem se poskušal približati na način, ki je bil za to območje doslej redko uporabljen, namreč s primerjalnimi metodami. Bolje izpričane sanje zgodneslovanskega življa o lastni domovini jasneje kažejo, kaj je bilo takrat možno, sicer nekoliko kasneje, toda z merodajnim faznim zamikom, ki je značilen za toliko evropskih razvojnih tokov. Naj potemtakem pri Karantancih zares ne bi obstajale nikakršne ustreznice tega, kar zasledimo v teh poročilih – ustreznice, ne nujno vzporednice?

Tu se skriva past, ki se ji moramo izogniti. František Graus in drugi so vedno znova opozarjali, da glede na izredno prostranost slovanskega jezikovnega prostora ne smemo le na podlagi jezikovne sorodnosti kar takoj sklepati tudi o skupnih točkah pravnega ali siceršnjega značaja. Ko pa si enkrat zastavimo omenjena vprašanja, pa skromni karantanski material neredko spregovori na doslej neupoštevani način; gre za majhne namige, ki jih sicer zlahka prezremo, vendar naenkrat dobijo svojo težo. Vodilo me je metodološko načelo, da lokalni

viri vsekakor morajo vsebovati oporne točke, in temu vodilu sem neomajno sledil. Od tod v določenih okoliščinah izhajajo tudi nove različice prej poznane. Na splošno sem se lahko oprl na določeno poznavanje dežele – planinarjenje in popotovanja sem že od nekdaj imel za eno izmed najpomembnejših pomožnih zgodovinskih ved. Kar je koristilo predvsem poskus, da bi vsaj približno določil in ne le domneval, kje so potekale meje karantanske države.

Vsa ta prizadevanja pa nam jasno kažejo eno: analiza karantanske države in okoliščin njenega obstoja je sočasno prispevala pomemben delež tudi k splošnemu preučevanju etnogeneze, čigar sodobne metode po mojem mnenju prav tako še niso bile uporabljene na tem območju. Menim, da sem prispeval tudi k preciznejši strokovni terminologiji, ko sem razlikoval med *etnijsko* (Ethnos) kot jezikovno in kulturno kolikor toliko enotno enoto ter *ljudstvom* (Völkerschaft) kot jezikovno in kulturno heterogeno združbo, ki lahko, če ima na razpolago dovolj časa, dozori v zaokroženo etnijo, ni pa nujno, da do tega pride. Takšno ljudstvo so po mojem mnenju ostali tudi Karantanci; ostali so na začetku etnogeneze, ki je bila predčasno prekinjena, pri čemer se mi njihov zaton zdi bistvena predpostavka za nastanek kasnejšega slovenstva – če bi se njihova država ohranila in utrdila kakor denimo češka, bi njene meje verjetno ovirale širšo etnogenezo, do kakršne je potem dejansko prišlo. Poleg tega terminološkega predloga se mi je zdelo pomembno, da močnejše poudarim pomen jezikovnih premikov, t.j. predvsem glasovnih sprememb, ki se dokazano vedno širijo, ne da bi se ozirale na obstoječe politične meje, ne da bi nujno ustrezale nekemu etnogenetskemu procesu ali da bi s svojimi učinki pričale o preseljevanju etničnih skupin. Germanistika je predvsem v Spodnji Avstriji in na Koroškem odkrila številne sledi, ki jih tolmačijo kot ostanke neke zgodnejše bavarske širše poselitve v teh krajih, najmanj v osmem stoletju. O najdenih jezikovnih sledih verjetno ne gre dvomiti, pač pa o tovrstni interpretaciji. Tudi sam teh sledi ne morem dokončno pojasniti, moram pa se vprašati, ali ne gre ob tem za jezikovne premike, na primer za vplive visoko nemške glasovne premene, ki so zajemali deloma izrecno izpričane ostanke Germanov iz časa preseljevanja ljudstev skupaj z Bavarci in drugimi, ne da bi to pomenilo, da so bili tukaj tudi naseljeni. Dejstvo, da so Germani v tujejezičnem okolju svoj plemenski jezik lahko ohranili več generacij, pa čeprav v obliki splošne dvo- ali večjezičnosti, na osupljiv način dokazujejo Krimski Goti, kjer še iz 16. stoletja poznamo zapise živega jezika. Ti elementi naj bi se potemtakem izgubili zaradi prihoda Bavarcev. – Tudi glede nastanka slovenstva bi si lahko predstavljal, da je pri njem odločilno sodelovala cela vrsta najrazličnejših jezikovnih gibanj, ki so od zunaj prodirala v deželo, vendar bi bilo tudi to treba še podrobneje preučiti.

Izmed strukturnih elementov, ki jih je, po mojem mnenju, mogoče zaznati pri karantanski državi, je poleg slovanske dediščine treba računati tudi s prehodnim stepsko-nomadskim vplivom. Rezultat vsega tega je mogoče označiti kot model predstave, ki omogoča splošno orientacijo, ne da bi ga bilo mogoče do potankosti dokazati. Stanje virov nas sili v to, da se zadovoljimo z različnimi stopnjami verjetnosti – in le redko lahko nekaj neizpodbitno dokazemo. Nedvomno bo v prihodnje mogoče in treba popraviti ali modificirati marsikaj od tega, kar sem poskušal predstaviti. Takšna je sama narava našega početja. Nihče pa mi ne bo mogel oporekati, da se nisem trudil kar najbolj približati virom, in v celoti mislim, da se je trud izplačal, saj smo tako dobili prvi strnjen povzetek različnih pogledov, ki predstavlja nov temelj za nadaljnje raziskave.

Če kdo ve več, naj ne odlaš. Ne želim imeti prav, temveč želim doseči napredek znanosti, kar pa nikdar ni mogoče v obliki monološkega oznanjevanja neizpodbitnih resnic, temveč vedno le v diskurzu, v teku katerega zavzemamo stališča in jih preverjamo, sprejemamo ali zavračamo. In k temu diskurzu sem želel prispevati svoj delež.

Prevedla Amalija Maček Mergole

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Dragan Matič, Nemci v Ljubljani. – Ljubljana 2002. – 1500 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

Špela Bregač

Inkunabule novomeškega frančiškanskega samostana

Slabo leto, od septembra 2003 do avgusta 2004, sem raziskovala repertorij novomeškega frančiškanskega samostana 15. in 16. stol., pri čemer mi je izdatno pomagal p. Felicijan Pevec, ki naslove knjižnega gradiva v samostanu gotovo najbolj pozna, saj je njihov hranitelj. V središče svojega raziskovanja sem postavila inkunabule omenjenega samostana in prišla do zanimivih ugotovitev – samostan namreč hrani 38 inkunabul, enajst več, kot sta jih našla A. Gspan in J. Badalič in popise 27 najdenih objavila v delu *Inkunabule v Sloveniji*, ki je izšlo pri Inštitutu za literaturo SAZU-ja 1957. leta. Pri popisu sem si pomagala z Gspan, Badaličevim delom in katalogom, ki ga omenja že p. Alfonz Furlan, knjižničar in kronist novomeškega samostana v *Zgodovini frančiškanskega samostana in cerkve v Novem mestu* v 27. nadaljevanju v Dolenjskih novicah (1919), kjer omenja katalog, v katerem je vpisanih 12 inkunabul. Pri popisu so me zanimale vezave, sestava zvezkov, iluminacije, ekslibrisi, grbi ter najrazličnejši poznejši vpisi, ki kažejo na način nabave, lastnino ali pa si pomagajo pri razlagi vsebine.

Vezave

- a) stiška: polusnjena, ima bel ali rjav hrbet s črno nalepko in zlatim napisom, kartonaste platnice, prevleče s temno rjavim drobno pikčastim papirjem.
- b) vezava novomeških frančiškanov: podobna stiški; rjavo usnje, na hrbtu črna nalepka z zlatim napisom.
- c) vezava bistrske kartuzije: polusnje, svetlo rjav hrbet s po eno nalepko opečnordeče in zelene barve ter zlatim napisom.
- d) vezava ljubljanskih frančiškanov: belo usnje s črtnimi in rastlinskimi okraski in frančiškanski grb, na hrbtu zlat napis in Marijina podoba, rdeča obreza.
- e) vezava ljubljanske Licejke: spada v mlajšo skupino, je polusnjena, s svetlo rjavim hrbtom z dvema temnejšima nalepkama, zlatim napisom in letnico, modrim marmoriranim papirjem kot prevleko platnic in zeleno obrezo.

Sestava zvezkov

V zbirki enajstih novopopisanih inkunabul sta dve knjigi, v katerih je v eni vezavi strnjениh več tiskov. Bonaventurove Meditacije o Kristusovem življenju so vezane s še dvema zvezkoma iz leta 1503, ki mu sledita, Hibernicus je vezan s še tremi zvezki, od katerih je prvi iz leta 1520, drugi iz 1527, tretji je Hibernicusova inkunabula, in četrti zvezek je iz leta 1526. Ta dela so večina smotrno sestavljena; v njih so združena dela istega avtorja ali sorodne vsebine. Med novopopisanimi inkunabulami pa je še ena enolistna – *O sedmih smrtnih grehih* – ki pa predstavlja le delček celote in služi kot spojni list v knjigi Vincentiusa Bellovacensis.

Illuminacije

V celotni zbirki, t.j. 38 inkunabul, sem našla nekaj izdaj, opremljenih z razkošnimi, na roko slikanimi zlatimi inicialami, pa tudi dve taki, iz katerih so te izrezali.

Nekdanji lastniki inkunabul

S kulturnozgodovinskega stališča je zanimivo, kdo so bili nekoč lastniki predstavljenih inkunabul in kako so menjavale lastništvo. To se da večkrat razbrati iz podpisov ali drugih beležk na knjigi ali v njej, z ekslibrisi ali naslikanimi grbi.

Večina inkunabul je bila last novomeškega frančiškanskega samostana, nekaj jih je v samostan prišlo iz ljubljanskega samostana, kar pričajo ekslibrisi, pisani z roko.

Domnevam, da je marsikatero inkunabulo v samostan prinesel p. Bernardin Gregorič, rojen v Novem mestu leta 1657. Ko je bil star 20 let, je stopil v frančiškanski red, šolal pa se je v Rimu pri Lovrencu Cozzi (Koča), ki je kasneje postal vrhovni predstojnik reda in naposled kardinal. 1692 je p. B. Gregorič postal gvardijan na Trsatu, čez tri leta pa provincial. Kot tak je skrbel, da so popravili novomeški samostan, kamor se je stalno naselil leta 1607 in ostal do svoje smrti, 21. avgusta 1733. P. Bernardin Gregorič je 17 let vodil novomeški samostan in v tem času prenovil obe zakrstiji, dal narediti nove oltarje, na novo postavil oltarja pod korom, uredil bolnišnico in knjižnico, »kateri je veliko knjig pridobil.«¹

Opera varia R. Caracciola so bila 1607 last iškega vikarja Janeza Zdravja.

Peter Jurko je bil lastnik Salernske knjige o zdravju, tiskane v Benetkah 1500. leta, vezane v moder papir. Dr. Peter Nikolaj pl. Jurko je bil rojen v Trstu, medicino pa je študiral v Rimu, menda kot štipendist kranjskih deželnih stanov. Dr. Drago Mušič piše, da je bil »ljudomil in dober zdravnik«, ² ki je reveže zdravil zastonj, poleg tega pa jim je večkrat kupoval celo zdravila. Po svoji smrti avgusta 1766. je knjige, predvsem s področja medicine, zapustil novomeški frančiškanski knjižnici, sam pa je pokopan v kapeli samostana.

Prva knjiga od treh Vincentiusa Bellovacensis, *Speculum historiale*, je bila last p. F. Benkovića, kar potrjuje njegov podpis, v drugi knjigi pa je podpis Frančiška Glavinića.

Frančišek Glavinić je bil frančiškanski pisatelj, sin plemiške rodbine iz Glamoča, rojen v Istri 1608. ali dve leti kasneje, kamor je ena izmed treh družin istega roda pribežala pred Turki. Bil je dolgoletni gvardijan na Trsatu, v letih 1610, 1616 in 1619 pa provincial. Cesar Ferdinand II. mu je ponudil senjsko škofijo, Glavinić je ponudbo zavrnil. Duhovščina v Istri, hrvaškem Primorju in otokih ga je prosila, naj za tisk pripravi staroslovanski misal in brevir, kar je s pomočjo svojega učenca, p. Rafaela Levakovića, tudi storil. Po zapletih z glagolskimi črkami sta bila glagolski misal in brevir natisnjena v Rimu 1631. P. Frančišek Glavinić je umrl 6. decembra 1650 na Trsatu. Dela: *Szvitlost dusse verne*, Venezia 1632; *Ceteri poslidnja čovika*, Mletci 1628; *Historia Tersactana*, Udine 1648; *Confessario catholico*. Udine 1642; *Cvit szvetih to jest Život svetih*, Mleci 1702; *Manus Christi amoris, divisa in quinque libros*, Venetiis 1625; »*Origine della Provincia Bosna-Croatia*«, Udine 1648.³

¹ P. Alfonz Furlan, Zgodovina frančiškanskega samostana in cerkve v Novem mestu. V: Dolenjske novice, 1919, 4. nadaljevanje.

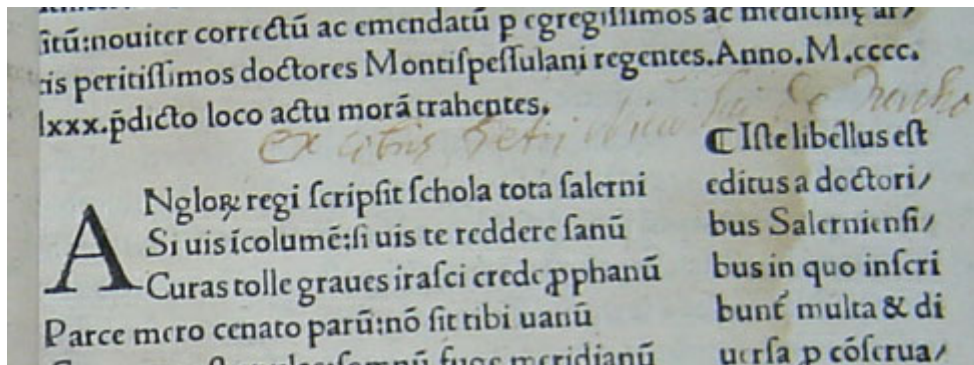
² Drago Mušič, Zdravstvo starega Novega mesta. V: Kronika slovenskih mest, letnik VII, šte. 1, Lj 1940, str. 19–26.

³ P. Alfonz Furlan, Pisatelji frančiškanske hrvaško-kranjske pokrajine sv. Križa. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, št. XXI, 1926, str. 29–57.

Prvi lastnik Bonaventurovih Meditacij o Kristusovem življenju je bil Janez Krstnik Seebach, sin Petra Seebacha, 5. ljubljanskega škofa, ki se je javno oženil s Heleno Kreutzer iz kranjske plemiške družine. Janez Krstnik je bil zbiralec rokopisov in inkunabul, rojen 23. 6. 1546 v Burgschleinitzu na Spodnjem Avstrijskem. Študiral je na Dunaju in v Padovi, kamor ga je poslal oče, da bi se seznanil z retoriko in pravom. 1566. se je naselil pri očetu na Gornjem Gradu. Po očetovi smrti je verjetno zadržal knjige iz gornjegrajske knjižnice in na ta način ohranil vsaj pet rokopisov, ki jih je označil s kraticami S. J. B. in 72 (74) inkunabul, ki jih hrani ljubljanski NUK.⁴

Tretji lastnik iste inkunabule je bil p. Filip Marouth, profesor s Kranjske, ki je 18. marca 1831., star 40 let, umrl v novomeškem samostanu.⁵

Lastnik inkunabule Pija II., Pisma iz časa Piccolominijevega papeževanja (1473), je bil predstojnik novomeškega samostana iz leta 1472, pater Andrej, verjetno iz Dunajskega Novga mesta.⁶

Ex libris Petri Nicolai de Jurko

Novopopisane inkunabule novomeškega frančiškanskega samostana

S. BONAVENTURA, *Commentariuris in secundum librum Sententiarum Petri Lombardi*. Tarvisii, 1477

Komentar k drugi knjigi Sentenc Petra Lombarda je knjiga, prišla iz tiskarne Hermannusa Liechtensteina, pisana je v romanici – latinici in predstavlja enkrat zgibano tiskovno polo. Vezava novomeških frančiškanov 17. stol: rjavo usnje, obrobne črte, na hrbtu zlat napis, rdeča obreza. Na notranji strani prednje platnice nalepljen ex libris novomeških frančiškanov – *Conventis Neostadiensis P. P. Franciscanorum*. Na začetku je nekaj marginalij, ki pa so močno obrezane.

BONAVENTURA, *Meditationes vitae Christi*. Ulmae, ca. 1487

Meditacije o Kristusovem življenju so prišle iz ulmske tiskarne Johanna Zainerja in predstavljajo dvakrat zgibano tiskovno polo. Pisava je gotica. V knjigi so zapisi treh različnih

⁴ Slovenski biografski leksikon, zv. 10, (Ljubljana 1967), str. 263–269.

⁵ P. Alfonz Furlan, Zgod. frančiškanskega samostana in cerkve v Novem mestu. V: Dolenjske novice, 1919, 30. nadaljevanje.

⁶ Prav tam, 27. nadaljevanje.

lastnikov: prvi lastnik je bil Joannes Baptista a'Seepach, za njim je knjiga leta 1680 prišla v last ljubljanskih kapucinov, ti so jo tudi vezali. Na hrbtu knjige si sledijo od zgoraj navzdol naslov, signatura, zadnja je nalepka, ki priča o vsebini knjige. V tem primeru gre za ascetiko (pobožno branje). Tretji lastnik je znan iz tiskanega ekslibrisa, to je bil gimnazijski profesor v Novem mestu, Philippi Marouth. Inkunabula je vezana še z dvema knjigama podobne vsebine. Prva knjiga je inkunabula, druga in tretja sta bili natisnjeni 1503 leta.

CARCANO, Michael de, *Sermonarium de decem praeceptis per quadragesimam*. Venetiis, 18. I. – 1. III: 1492/93

Knjigo govorov o desetih (božjih) zapovedih za postni čas sta tiskala Johannes in Gregorius de Gregoriis in predstavlja dvakrat zgibano tiskovno polo. Založil jo je Alexander Calcedorius. Pisava je gotica. Na notranji strani prednje platnice vlepljen ekslibris: *Conventus Neostadiensis P.P. Franciscanorum*. Vezava je iz 17. stol.: rjavo usnje, na hrbtu zlat napis, ob robu obeh platnic črte. Rdeča obreza.

MARCHESINUS, Johannes, *Mamotrectus super Bibliam*. Venetiis, 23. 9. 1479

Najlepše svetopisemske zgodbe so nastale v tiskarni Nicolausa Jenson in predstavljajo dvakrat zgibano tiskovno polo. Pisava je gotica. Vezava 17. stol.: rjavo usnje, obrobne črte na obeh platnicah, na hrbtu zlat napis, rdeča obreza. Preproste dvobarvne iniciiale zelenkaste in rdeče barve. Na notranji strani prednje platnice prilepljen ekslibris novomeških frančiškanov.

Von den sieben Todsünden. 15. XI. (14)74 (O sedmih smrtnih grehih)

Zapis v knjigi: *Augustae Vindelicorum* in tiskar nam razkrijeta podatek, da je delo nastalo v Augsburgu, v tiskarski delavnici Johanna Bämleja. List predstavlja enkrat zgibano tiskovno polo, pisava je gotica. Fragment, ohranjena le dva spojna lista v knjigi Vincentiusa Bellovacensis.

Valerius Maximus cum commento Oliuerri Arzignanensis Vicentini. Venetiis, 1500 (V. M. z razlago Oliverja Arzigmanskega)

Po vsebini zgodovina, ki jo je tiskal Albertinu Vercenelenzen v Benetkah. Pisava je romanična, knjiga je visoka 31 cm in široka 23 cm. Vezava novomeškega frančiškanskega samostana iz 18. stol.: kartonaste platnice, oblečene v rjavo usnje, rdeča obreza. Na notranji strani prednje platnice vlepljen ekslibris novomeških frančiškanov. Tekst je obdan s komentarjem, lesorezne iniciiale. P. Felicijan domneva, da je knjigo v samostan prinesel p. B. Gregorič, nekdanji gvardijan in vizitator, ki je zaradi narave svojega dela potoval in na tak način pridobil marsikatero knjigo. Knjižnico je obogatil s knjigami z vsebinami iz medicine, zgodovine, filozofije in teologije.

HIBERNICUS, Mauricius, *Lectura accuratissima Mauriti Hybernici in q. doc. subtilis super ysagogis Porphyrii. Modorum quoque significandi seu grammatices speculatiue eiusdem subtilis Scoti. vt fama est. tractatus perutilissimus*. Ferrara, 28.VIII.1499 (Natančna razlaga Mavricija Škotskega vprašanja Subtilnega dohtarja o Porfizijevi knjigi Isagoge. Pa tudi Način označevanja ali Speklativna gramatika istega subtilnega Scota, kot je splošno znano: zelo koristen traktat)

Knjiga je prišla iz Ferrare, tiskar ni naveden, po vsebini gre za filozofske razprave. Pisava je gotica. V prvi vrstici naslova je nad njim z roko napisano: de Portu. Knjigo sestavljajo štirje zvezki, vsi so filozofske razprave. Prvi je iz leta 1520, drugi iz 1527, tretji je inkunabula in zadnji je nastal leta 1526. Velikost: 30 x 23 x 5, vezava novomeškega frančiškanskega samostana: rjavo usnje, na hrbtu temna nalepka z napisom, na notranji strani prve platnice vlepljen ekslibris novomeškega frančiškanskega samostana. Rdeča obreza. Številni iniciali velikosti 2 x 2 cm, največja in edina iniciala meri 5 x 4.5 cm. Domnevam, da gre za tiskarja Laurentiusa Rubeisa, ki je v Ferrari tiskal od 1489 do 1499.

VALLENSIS, Johannes, *Communiloquium s. Summa collationum. Summa de regiminiae vitae humanae seu Margarita doctorum ad omne propositum*. Venetiis, 30. VII. 1496

Suma primerjav. Suma o vladanju človeškega življenja ali Biser učenjakov za vsako priložnost je tiskal beneški tiskar Georgius Arrivabene in je trikrat zgibana tiskovna pola (8°), pisana v gotici. Vezava novomeškega frančiškanskega samostana: rjavo usnje, na hrbtu temna nalepka z zlatim napisom, na notranji strani prednje platnice vlepljen ekslibris novomeškega frančiškanskega samostana: *Conventus Neostadiensis P. P. Franciscanorum*. Rdeča obreza. Prazni prostori različnih velikosti, namenjeni ročnemu vpisu inicial.

Regimen sanitatis Salernitanus. Venetiis, 1500

Salermska knjiga o zdravju je zdravstveni priročnik, brošura, ki spada med dela z medicinsko tematiko, in je prišla iz tiskarne beneškega tiskarja Bernardinusa Venetusa de Vitalibusa. Je dvakrat zgibana tiskovna pola (4°), pisava romanica. Vezava sodi med vezave 19. stol: brošura, naraven moder papir, na hrbtu preprosta nalepka s signaturo. Na notranji strani prednje platnice nalepka z žigom: *conventus Neostadiensis P. P. Franciscanorum*. Številne sočasne marginalije.

CARACCIOLUS, Robertus, *Sermones quadragesimales de poenitentia*. Venetiis, 1472

Postne knjige o pokori so knjiga, ki prihaja iz tiskarne Bartholomaeusa Cremonensisa in je dvakrat zgibana tiskovna pola, pisava je romanica. Vezava je delo novomeškega frančiškanskega samostana: rjavo usnje, na platnicah obrobne črte, na hrbtu zlat napis. Rdeča obreza. Na notranji strani prve platnice prilepljen ekslibris: *Conventus Neostadiensis P. P. franciscanorum*. Knjiga je močno obrezana, naslov je z roko vpisan na prvem listu, številne sočasne marginalije. Manjka več kot ¾ teksta, šestnajsti list (16) je bil odtrgan, a je restavriran.

PIUS II., *Epistolae in Pontificatu editae*. Mediolanum, 25 V. 1473

Pisma iz časa Piccolominijevega papeževanja je tiskal Antonius Zarottus. Knjiga je velikosti tiskovne folije (f°), pisava je romanica. Na notranji strani prve platnice je prilepljen ekslibris novomeškega frančiškanskega samostana: *Conventus Neostadiensis P.P. Franciscanorum*, na foliji 1 pa še ročen: *Con tus Neostadiensis*. Vezava 17. stol: rjavo usnje, obrobne črte na platnicah, na hrbtu zlat napis, rdeča obreza. Knjiga je močno obrezana. Sočasne marginalije. Prazni prostori za iniciale. Na zadnjem listu zapis: *fr: Andreas*.

Inkunabule novomeškega frančiškanskega samostana po tiskarskem poreklu

Na Slovenskem se tiskarstvo ni razvilo, zato pa tiskarsko poreklo osemintridesetih novomeških inkunabul ni slučajno, saj je pogojeno z geografskim položajem Slovenije.

Daleč največ inkunabul novomeškega frančiškanskega samostana je delo beneških tiskarjev, kar pa ni presenetljiv podatek, saj je v Benetkah tedaj delovalo 76 tiskarn⁷, Benetke pa so bile tedaj najmočnejši tiskarski kraj v Evropi z močnim zaledjem dežel, kjer tiskarn ni bilo ali pa so bile zelo redke. Benetke so imele prav tako široko razpredeno trgovsko mrežo na vse strani in po teh poteh je v Evropo prišla skoraj tretjina vseh inkunabul. V novomeškem frančiškanskem samostanu je takih 27 inkunabul, kar predstavlja 71% fonda. Sicer pa so inkunabule v samostanu delo tiskarjev iz devetih evropskih tiskarskih centrov – Augsburga, Benetk, Ferrare, Lyona, Milana, Nürnberga, Strasbourga, Trevisa in Ulma.

Univerzitetno mesto *Strasbourg*, po starosti med najdenimi primerki najstarejši tiskarski kraj, je v zbirki inkunabul, ki sta jih popisala A. Gspan in J. Badalić, najmočnejše predstavljen

⁷ A. Gspan, J. Badalić, *Inkunabule v Sloveniji*. Ljubljana, str. 54.

tiskarski center, tedaj ležeč na nemškem jezikovnem območju, med novomeškimi inkunabulami pa je ta kraj predstavljen s tremi primeri. Eden od prej znanih primerkov ima v kolofonu zapisan podatek nastanka, to je kartuzijanski samostan, drugi, Opera Joh. Gersona, pa v nobenem od treh zvezkov nima podatka o tiskarju. Nekateri ta tisk zato pripisujejo Joh. Grüningerju (Stillwell), drugi Prüsu (Proctor). Oba sta tiskala v letih od 1483 do 1500, prvi je znan kot mojster ilustrirane knjige.

Po velikosti šesti evropski kraj je *Augsburg*, v katerem je delovalo 23 tiskarn z desetimi tiskarji. Prvi augsburški tiskar je bil Günter Zainer (1468–1478), njegovo delo sta tudi dva primerka Via contemplationis Jesu Christi, to je enolistni tisk z lepim lesorezom, poleg tega je znan le še en izvod. Na njegovi hrbtni strani je odtisnjen Almanach auf das Jahr 1480, enolistni tisk iz tiskarne Joh. Bämleja (1472–1495). Gre za primer tiskarske makulature, iz katerega je razvidno, da je Bämle od Zainerja prevzel ves inventar tiskarne, poleg črkovnega materiala tudi nekurentne tiske, ki jih je za tem uporabljal za poskusne tiske. Poleg tega pa je Bämlejeva še ena inkunabula, ki sta jo popisovalca spregledala, njen nastanek pa sega v leto 1474. V Augsburgu najdemo tudi prvo tiskarko, Ano Rügerico, ki pa s svojim delom novomeške frančiškanske knjižnice ni oplemenitila. Slovenci imamo en primerek njenega dela, omenjam pa jo kot edino predstavnico med tiskarji.

V *Milanu* je prvi s tiskarsko obrtjo začel A. Zarottus (1470–1497), med 31 tiskarji, kolikor jih je delovalo v 15. stol., pa najdemo tudi J. A. de Honantea (1477–1489).

V *Benetkah* se je tiskarstvo pojavilo enako kot v Milanu, ok. leta 1470, prvo tiskarsko ime pa je Johann de Spira (1469–1470), ki je bil še Gutenbergov učenec. Dobršen del beneških inkunabul je juridične vsebine, sorazmerno največ verske literature pa izvira iz nemških tiskarn. Od inkunabul, katerih tiskarji se pojavljajo v obravnavani knjižnici, naj omenim Joh. in Gregoriusa de Gregoriis (1480–1500) z dvema primerkoma, R. de Novimagia (1477–1496), Octavianusa Scotusa, sprva tiskarja (1479–1484), kasneje pa samo še založnika, velepodjetnika B. de Tortisa (1481–1500), B. Locatellusa (1486–1500), Fr. Rennerja (1471–1483), specialista za liturgične knjige...

V 15. stol. je v *Nürnbergu* delalo 19 tiskarjev. Prvi tamkajšnji tiskar je bil Joh. Sensenschmidt (1470–1478), tiskarna Antona Kobergerja (1471–1500) pa se je razrasla v velepodjetje, ki ga je po produktivnosti mogoče primerjati s Plancktovim v Rimu. Kobergerjeva dejavnost je združevala stari in novi svet, Slovenci imamo poleg nemške Biblije, sholastične literature, zbirke pridig in legend iz njegove delavnice tudi juridična, antična in humanistična dela.

Iz *Lyona* prihaja Joh. Siber (1481–1500).

Prvi *Ulmski* tiskar Joh. Zainer (1472–1493) je bil zelo delaven, slovenska zbirka danes šteje devet njegovih tiskov, v novomeškem samostanu je bil namreč naknadno najden še primerek iz leta 1487.

Ustanovitev prve tiskarne v *Ferrari* pade v leto 1471, L. Rubeis je bil tiskar, ki je med drugim natisnil po lepi opremi znameniti prevod Hieronimovih Epistol, ki pa so ga Italijani odnesli iz Kopra⁸.

V osemdesetih letih 15. stol. doseže krivulja evropskega tiskarskega razvoja svoj prvi vrh. Knjiga je tedaj našla pot do širokega kroga bralcev, kar povezujemo z njeno pocenitvijo. Pri tem pa je utrpela lepota tiskov, saj so folianti z razkošnimi belimi robovi postajali vse redkejši, formati manjši, črke drobnejše in tisk bolj zbit. Na roko slikan knjižni okras je postal redkost, nadomeščal ga je tisk inicial, izginjala je ročna rubrikacija.

⁸ Prav tam, str.59.

Prvi rod tiskarjev, tistih, ki so prvotno pripadali drugim poklicem, zlatarjem, skriptorjem, iluminatorjem, se umika drugi generaciji, manj utesnjeni po tradiciji, zato pa prevzeti s poslovnim duhom, mnogi izmed njih so potovali iz kraja v kraj in iskali možnosti zaslužka. Na tak način se je nekdaj tiskarska umetnost spreminjala v rokodelstvo.

Inkunabule novomeškega frančiškanskega samostana po tiskarskih krajih in tiskarjih

Augsburg

Johann Bämle (1472–1495); Johannes Bämle je začel kot iluminator strasburških inkunabul, ki so jih še neokrašene prepeljali v Augsburg, kasneje je postal tiskar.

Monasterium SS. Ulrichi & Aefae (1473–1474)

Günter Zainer (1468–1478)

Benetke

Bonetus Loccatelus (1486–1500)

Octavianus Scotus (1479–1484)

Johann Herbort (1481–1495)

Johannes de Gregoriis (1480–1500)

Gregorius de Gregoriis (1480–1500)

Reynaldus de Novimagio (1477–1496)

Thomas de Blavis (1476–1477 in 1481–1500)

Christphorus Arnoldus (1472–1479)

Franz Renner (1471–1483)

Nicolaus de Frankfordia (1482–1489)

Theodorus de Ragazonibus (1488–1500)

Hermann Liechtenstein (1482–1494); Tiskarjevo ime se pojavi tudi v inkunabuli S. Bonaventure, vendar v povezavi z drugim tiskarskim krajem – Trevisom, iz česar sklepamo, da je moral imeti svojo tiskarsko delavnico pred Benetkami tudi tam, saj je omenjena knjiga nastala 1477. leta.

Bernardinus Benalius (1492–1493)

Hieronymus de Paganinis (1492–1497)

Baptist de Tortis (1481–1500)

Jacobus de Paganinis (1490–1491)

Philippus Pincus (1490–1500)

Gregorius Arrivabene (1483–1500)

Bernardinus Vitalibus (1493–1500)

Bartholomaeus de Cremonensis (1472–1474)

Albertinu Vercenelenzen (?)

Nicolaus Jenson (1470 1480)

Ferrara

Laurentius Rubeis (1489–1499)

Lyon

Johannes Siber (1481–1500)

Milano

Johannes Antonius de Honate (1477–1489)

Ulrich Scinzenzeler (1487–1500)

Leonhard Pachel (1477–1490)

Antonius Zarottus (1470–1497)

Nürnberg

Anton Koberger (1471–1500), Anton Koberger je bil izjemen poslovnež, ki je svoje številne tiske razpošiljal po vsej Evropi. Izpostave je imel na Dunaju, v Dresdnu, Krakovu, Budi, Benetkah, Lyonu in Parizu. Do leta 1500 je objavil 200 tiskov, od teh okoli 20 ilustriranih⁹.

Strasbourg

Johann Prüss (1483–1500)

Johann (Reinhard) Grüninger (1483–1500)

Monasterium Carthusianorum (1474)

Ulm

Johann Zainer (1473–1493)

Sklep

Središča srednjeveške kulture so bila prav gotovo samostani, med njimi tudi novomeški frančiškanski samostan, ki danes v svoji knjižnici hrani pravo bogastvo – poleg rokopisov tudi 38 inkunabul, enajst več, kot sta jih evidentirala A. Gspan in J. Badalić in njihov opis predstavila v delu *Inkunabule v Sloveniji*.

Ena od poti, po katerih so z drobnimi koraki in naše kraje prihajale nove ideje, je bila gotovo tudi tista, ki so jo utirale knjige. Četudi gre za dela, ki so plod tujega duha, so vendar že s svojo navzočnostjo v našem prostoru sestavni del njegove kulturne podobe, saj kažejo, v kakšni smeri se je slovenski človek tedaj odzival na nove duhovne tokove. Med tremi rokopisi v novomeški frančiškanski knjižnici sta dva s področja glasbe, med inkunabulami pa najdemo juridična dela, ki so služila potrebam cerkvene administracije, filozofska za potrebe filozofskega študija, ki je potekal v samostanu od 1714 do 1784, teologija in medicina, dva slovarja, v eni knjigi so še aritmetika, geometrija in glasba. Dotok knjig je bil živ in najmočnejši iz bližnje Italije, med inkunabulami, ki jih hrani novomeški frančiškanski samostan, je samo v Benetkah nastalo kar 22 tiskov od vseh najdenih. Koliko inkunabul je na Slovenskem in hkrati tudi v novomeškem samostanu v 15. stol. že bilo, ni znano, kajti iz tega obdobja na naših tleh ni ohranjenega nobenega kataloga. Da so bili uporabniki teh knjig predvsem patri frančiškani, je povsem jasno, med inkunabulami pa najdemo eno, za katero vemo, da jo je samostan dobil kot zapuščino po zdravniku Petru Nikolaju pl. Jurku. Kako so v samostan prišle ostale inkunabule – ali z nakupi, menjavo, morda kot dar – tega ni moč ugotoviti. Zapisov namreč ni. Večina inkunabul ima namreč »domači« ekslibris, med ostalimi pa najdemo tudi ekslibrise ljubljanskih frančiškanov in kapucinov. Da so bili tudi samostani v naših krajih tista mesta, kjer so se pokazali življenjski znaki nove duhovne usmeritve, priča tudi knjižnica novomeškega frančiškanskega samostana. Repertorij te knjižnice iz 15. in 16. stol. je gotovo pomemben dokaz kulturnega razvoja ne le Novega mesta, pač pa tudi širšega prostora in je odraz zunanjih silnic, ki so jih Slovenci sprejemali v tem obdobju. Je dokument preteklega časa, ki dokazuje, da smo bili že pred 1. 5. 2004 del zahodne Evrope.

Marija Pevec

Slovensko šolstvo na Kozjanskem med 2. svetovno vojno

Kratek oris slovenskega – partizanskega šolstva med 2. svetovno vojno

Tujci, ki so zasedli slovensko ozemlje leta 1941, so imeli isti namen, to je potujčiti slovenski narod in ga uničiti. Pomemben element v tem procesu je bilo njihovo šolstvo. Deli slovenskega ozemlja, ki so ga zasedli Nemci in Madžari, so čez noč morali sprejeti tuje šolstvo. Slovenske učitelje so odpustili, izgnali ali zaprli. Naše otroke so začeli poučevati tuji vzgojitelji v tujem jeziku in duhu. Italijani so uporabili drugačne metode za iste cilje. Sicer so pustili slovensko šolstvo v Ljubljanski pokrajini in obljubljali spoštovanje slovenskega jezika. Prve resne odpore pa so doživeli, ko so hoteli v čimveč slovenskih šolah uvesti pouk italijanskega jezika. Svojo posebno negativno izkušnjo s fašizmom pa so imeli primorski Slovenci.

Slovenski učitelji so bili narodno zavedni. Malo je bilo takih, ki so sodelovali z okupatorjem. Za sodelovanje so se odločili tisti, ki so bili nemškega rodu, ki so bili predvojni člani *Kulturbunda* ali tisti, ki so jih prepričali okupatorjevi sodelavci.

Novo obdobje za slovenske šole pomeni nastanek osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini leta 1942. Izdan je bil odlok o poslovanju slovenskega šolstva, ki ga je objavil Slovenski poročevalec. Tako so bile dane temeljne usmeritve za delovanje slovenskega šolstva na vseh kasnejših osvobojenih ozemljih po Sloveniji. V njem so bili poudarjeni vsebina dela, narodna zavest, domoljubje, manj pa organizacijski ukrepi. Ti so bili prepuščeni pobudi okrožnih in okrajnih odborov OF, ter celo posameznim krajem in učiteljem.

Po prvem zasedanju SNOS-a, februarja 1944, je bil osnovan odsek za prosveto, ki je vodil vso prosvetno politiko, vse do osvoboditve. V okrožjih so bili organizirani odseki za prosveto in imenovani šolski nadzorniki. Predpisan je bil tudi začasni učni načrt za nižje in višje razrede osnovne šole. Za učitelje so bili organizirani pedagoški tečaji.

Razmere na Kozjanskem

Slovensko šolstvo se je na Kozjanskem, ki je del Spodnje Štajerske, razvijalo v veliko težjih razmerah, kakor v drugih predelih okupirane Slovenije. Na tem področju so bili Slovenci izpostavljeni močnemu terorju ponemčevanja. Eno najmočnejših sredstev za ponemčevanje naših ljudi je bila nemška šola in nemški jezikovni tečaji. Po vdoru in vojaški zasedbi Kozjanskega /11.4.1941/, so Nemci odpustili iz služb slovenske učitelje in veliko so jih aretirali. Izselili so jih v Srbijo in na Hrvaško. Namestili so svoj učiteljski kader; veliko od njih ni imelo primerne izobrazbe. V mnogih primerih jim je bila glavna naloga, da so znosili slovenske knjige in šolske arhive pred šolo in jih zažgali.¹

¹ Stane Terčak: Partizansko šolstvo na okupiranem spodnjem Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve 1958, (dalje Terčak), str. 203–212.

V šolah po Kozjanskem so uvedli nemški pouk. Na OŠ Jurklošter so nemški učitelji stanovali v stanovanjskih prostorih šole. Učitelji niso imeli pedagoške izobrazbe. V OŠ Kalobje so odstranili vse slovenske napise in jih nadomestili z nemškimi. Sredi maja 1941 sta prišla iz Šentjurja pri Celju nacistična učitelja. »Popisala« sta otroke od desetega do štirinajstega leta starosti. Poučevala sta enkrat tedensko, največ petje. Obisk pouka je bil zelo slab. Ljudje so sovražili nemško šolo, slovenske pa ni bilo.²

Prve neorganizirane oblike slovenskega pouka so se na Kozjanskem začele že leta 1942. Janko Regvat, ki je bil imenovan za prvega šolskega nadzornika, je zapisal: »Pojavljajo se majhne ilegalne grupe otrok, ki jih poučujejo zavedne slovenske žene. Učili so se pisanja in čitanja, o Osvobodilni fronti...« Na »glavo« Janka Regvata so razpisali na gestapovski komandi deset tisoč nemških mark, se spominja Kristina Vah.

Osvobojeno ozemlje in organiziranost slovenskih šol

Kozjanski odred je v sodelovanju z Bračičevo brigado izvedel številne akcije, s katerimi je prisilil Nemce, da so se umaknili iz Kozjanskega. Poleti 1944, ko je bilo Kozjansko osvobojeno, so na tem področju začeli organizirati tudi šolstvo.³

Pokrajinski odbor OF za Štajersko je izdal, avgusta 1944, poziv učiteljem na Štajerskem: »...Mladina in starši v teh področjih kličejo strokovno učiteljstvo, da prevzame po treh letih zaslužnjenja, vzgojo in pouk naše mladine v svoje roke. Pozivamo vas kot strokovne tovariše, da se odzovete klicu svojega naroda...Kliče vas vojska, kliče vas naša mladina...« Učiteljica v OŠ v Št. Vid pri Planini je izjavila, da so ljudje z velikim zanosom sodelovali pri odpiranju šole, saj so s cvetjem okrasili poslopje in razvili transparent: »Pozdravljeni slovenski vzgojitelji! Ljubim te šola, ker me slovenski učiš«.⁴

Odlok o organizaciji šolstva na osvobojenem ozemlju iz maja 1942 je poudaril vsebino dela, narodnoosvobodilno zavest, domoljubje. Podana je bila temeljna usmeritev, kaj učiti in kako vzgajati. Organizacija pa je bila prepuščena samim šolam.

Dopis iz Kozjanskega, septembra 1944 nam priča, s kakšnim zanimanjem so se lotili organizacije šolstva. »...S posebnim zadovoljstvom sprejema ljudstvo organizacijo slovenskih šol, ki so ustanovljene po predhodnih sestankih z roditelji. Osvobojeni teritorij nam nudi priliko, da ustanovimo še več šol, kakor hitro bomo imeli učiteljstvo. Dobro bi bilo, če bi nam Odsek za šolstvo poslal okvirne učne načrte. Okrožni odbor bo v najkrajšem času predlagal šolskega referenta...« V okrožjih so organizirali odseke za prosveto. Imenovani so bili šolski nadzorniki in prosvetni referenti. Priprava in začetek pouka je bila v tem času njihova prva skrb. Redno so obiskovali šole in pomagali učiteljem pri njihovem delu. Na skupnih sestankih so obravnavali šolsko delo, analizirali učni načrt. Učitelj je svoje delo povezal z delovanjem v kraju, kjer je bila šola. To je bilo kulturno in propagandno udejstvovanje.⁵

Kadar govorimo o slovenski šoli med vojno, imamo pred očmi posebne razmere, v katerih so šole delovale. Pouk se je prilagodil temu, da je delo zmotila nemška hajka ali ofenziva. Ni bilo nekega ustaljenega reda in življenja. Šola je delovala v tesni povezanosti z odporniškim gibanjem in dogodki, ki so se odvijali v okolišu.⁶

² Muzej novejšje zgodovine v Celju, (dalje MNZC), fasc.56A. Naši kraji med vojno in okupacijo.

³ Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj na območju sedanje občine Krško. Krško skozi čas. Krško 1977, str. 465–503.

⁴ Terčak, 203–212

⁵ Kolar Vilko: Služba Šolskega nadzornika za časa narodnoosvobodilne borbe. Sodobna pedagogika 1951, str. 178.

⁶ Slavica Pavlič, Viktor Smodej: Partizansko šolstvo na Slovenskem. Partizanske osnovne šole. Ljubljana 1981, 31–32.

Vloga in delo učitelja

Prvo poročilo o delovanju slovenskih šol na Kozjanskem je iz srede julija 1944. Poročilo je napisala Fani Košir – Meta. Prva šola, ki je začela delovati je bila OŠ Henina. Pouk se je pričel 1. julija 1944. Do srede oktobra je delovalo enajst šol, po poročilih okrožnega odbora OF Kozje je bilo novembra delujočih trinajst šol.⁷ Okrožje je organiziralo akcijo, da bi pritegnili učitelje k ustanavljanju šol. Namenili so jo vsem, ki bi bili kakorkoli pripravljeni in sposobni dati mladini vsaj osnovno znanje. Da bi bil učni kader usposobljen za poučevanje na ustanovljenih šolah, so bili organizirani pedagoški tečaji. Učitelji so se javljali od povsod, največ iz obrobja Kozjanskega.⁸

Učitelj iz OŠ Prevorje poroča o znanju otrok naslednje: »Znanje otrok, zlasti kar se tiče slovenskega jezika, je obupno. Učenci nimajo nobenega besednega zaklada, ne razumejo najpreprostejše Gregorčičeve pesmi, ne znajo pisati po nareku in celo prepisovanje iz table jim dela težave. Peti razred čita tako kot sicer drugi razred na začetku leta.«⁹ Učitelji so bili zelo aktivni. Ustanavljali so pevske zборе, pomagali pri organiziranju partizanskih mitingov in organizirali amaterske igralske skupine. Na Planini so ustanovili »Dom ljudske prosvete«. V posebnem prostoru so imeli čitalnico in knjižnico.¹⁰ Obisk pouka je bil po šolah različen. OŠ Henina je obiskovalo povprečno 113 otrok, razdeljenih v štiri oddelke. Vse otroke sta poučevali dve učiteljici. Iljica Trampuž v svojih spominih pripoveduje, kako radostno in veselo so starši in otroci pričakali pouk. »Od ust do ust se je širil glas: Šola bo!«.¹¹ Ves inventar in knjige v šolski knjižnici so ob začetku vojne uničili Nemci. Člani okrožja v Kozju in njihovi kurirji so priskrbeli nekaj slovenskih knjig, kredo, zvezke in nekaj barvnikov.¹² Učiteljici sta poučevali brez vsakega učnega načrta. Kot učno gradivo je služila »bivša čitanka«, pesmarice, ki so jih poslali iz okrožja v Kozjem, mladinski list »Novi rod«, list za učitelje »Prosveta«. Kurirji postaje TV 25, so priskrbeli razne igrice, ki so jih igrali na proslavah. Za branje so uporabljali tudi Poročevalca.¹³ Iljica Trampuž poroča o znanju otrok takole: »Znanje slovenskega jezika je obupno. Otroci niso znali ne brati, ne pisati...« Kdor je šel mimo heninske šole, je videl pred šolo stati pionirje z » lesenimi puškami«. To je bila ti.« pionirska straža«, ki je opozarjala pred morebitnim prihodom nemških vojakov. Ob učiteljičini mizi je vedno stal nahrbtnik. Vanj so pospravili knjige, če so dobili novico, da so v bližini nemški vojaki.¹⁴ Pouk je bil večkrat prekinjen. V avgustu je šla preko Henine prva večja hajka. Šolski razred je bil nabito poln, ko so dobili obvestilo, da prihajajo nemški vojaki. Pouk je bil za nekaj dni prekinjen. Nemci so iskali »banditsko učiteljico«, kot so imenovali Iljico Trampuž.¹⁵ Učiteljici za svoje delo nista prejemale denarne podpore. Zaradi nevarnosti prihoda Nemcev sta velikokrat prenočevali na prostem.

OŠ Jurklošter je bila odprta sredi julija 1944. Učenci so bili razdeljeni v tri oddelke. Oddelek s starejšo skupino je vodil Viljem Žener. Predmetnik je bil sestavljen iz: računstva, slovenskega jezika, prirodoznanstva, zemljepisa, telovadbe in petja. Učitelj Žener pravi v svojem šolskem poročilu: »Poučujem največ brez urnika in največ snov iz NOB.... Cilj je

⁷ Terčak, str. 12.

⁸ Strašek Milenko: Učili so se ABC v vojni. Novi tednik 1974, št. 35.

⁹ Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, (dalje INZ), fasc. 657.

¹⁰ Terčak, str. 217.

¹¹ MNZC, fasc. 32, Poročilo Iljice Trampuž, 23. 10. 1950.

¹² Stane Mervič: Partizansko šolstvo. Med Bočem in Bohorjem. Šmarje pri Jelšah – Šentjur pri Celju, str. 326–330.

¹³ Ustna izjava učiteljice Anice Vutkovč.

¹⁴ MNZC, fasc. 32, Spomini Iljice Trampuž.

¹⁵ INZ, fasc. 657.

obvladati osnovne pojme, katere naj bi učenci v tej starostni dobi posedovali, a jih je nemška šola izbrisala.«¹⁶ V OŠ na Planini, so se ob vdoru Nemcev (aprila 1941), učitelji odločili za prekinitev pouka, učencem pa so naročili, naj skrijejo slovenske knjige. Kmalu zatem so Nemci organizirali svojo šolo.¹⁷

Sredi avgusta 1944 je Vlado Majhen – Rafael sklical sestanek učiteljev, ki so se takrat nahajali na Kozjanskem. Dogovorili so se katere šole bodo začele delovati in kdo jih bo poučeval. Po 20. avgustu so začeli učence vpisovati v šolo. Rautar Janez je bil določen za ravnatelja, hkrati pa je bil imenovan za prosvetnega referenta za okraj Planina- Sevnica. Čitanke, zvezke in svinčnike so si učenci priskrbeli sami. Šolsko kredo so učitelji dobili od svojih zaupnikov in sodelavcev. Obisk pouka je bil zelo dober, saj so otroci radi hodili v šolo. Organizirani so bili trije oddelki po okoli dvajset otrok. Vsako učno uro je spremljala pesem. Zelo priljubljena je bila pesem »Le naprej odred kozjanski«. Izhodišče učnih ur je bil osvobodilni boj v Jugoslaviji, Sloveniji in na Kozjanskem.¹⁸

Učiteljica iz OŠ Št. Vid pri Planini pripoveduje, da je bilo v času vojne najtežje dobiti papir. Pisali so kar na »škrniclje« od sladkorja. Zelo rada pove o odnosu učencev do pouka: »Šola je mladim v tistem času mnogo pomenila. Pri pouku je vladala tista prava disciplina. Otroci so hoteli čimveč znati.«¹⁹

Šolsko knjižnico so uredili tako, da so pripeljali knjige iz Rude. »Zbirali« so jih tudi po okoliških vaseh. Knjižnico je vodil učitelj Viljem Žener. Padel je v nemški ofenzivi decembra 1944.²⁰

Oktobra 1944 so pripravili proslavo v spomin obletnice rojstva Simona Gregorčiča. Začela se je s slavnostnim govorom prosvetnega referenta, nadaljevala z deklamacijami učencev, šolskim pevskim zborom, mladinskim pevskim zborom. Proslava je imela velik odmev med ljudmi in veliko udeležbo.²¹

Osnovne šole so ustanovile podmladek Rdečega križa Slovenije. Učitelji so učencem razložili pomen ustanovitve. Priredili so proslavo. Učilnice so okrasili s cvetjem in zelenjem. Stene pa z zastavami RK. Na tabli je bil napis »Vse za naše ranjence«. Zbirale so sanitetni material, prostovoljne prispevke, sadje, zdravilne rastline, moko, jajca, volno za nogavice, med, slanino... Imeli so še posebne nabiralne akcije, za vojsko in za ranjence. V OŠ Henina je pri akcijah sodelovalo 63 učencev. Vse prostovoljne prispevke in članarino so izročili RK v Jurkloštru. Prispevki so bili zelo skromni. Imajo pa veliko težo, zaradi razmer v katerih so bili zbrani. Otroci in njihovi starši so pokazali veliko solidarnosti.²²

Šole so ustanovile svoje roditeljske svete, v skladu z odlokom iz februarskega zasedanja SNOS 1944 v Črnomlju. Na svojih sejah so obravnavali najbolj aktualne probleme: vzpodbujanje staršev, da so pošiljali svoje otroke redno k pouku, preskrba obleke učencem, sodelovanje pri organiziranju kulturnih prireditev. Svet je priskrbel poleg tega tudi kurjavo – drva za ogrevanje učilnic. Delo roditeljskega sveta je pripomoglo k večjemu obisku pouka.

Učitelji so z učenci organizirali proslave, ob stoti obletnici rojstva Simona Gregorčiča, ob obletnici oktobrske revolucije in proslavo v čast prihoda Rdeče armade na jugoslovanska tla.

¹⁶ INZ, fasc. 101/II, 101/III.

¹⁷ MNZC, fasc. 32.

¹⁸ Ustna izjava učitelja Janeza Rauterja.

¹⁹ Ustna izjava učiteljice Darje Rautar.

²⁰ Ustna izjava učiteljice Slavice Jazbinšek.

²¹ INZ, fasc. 657.

²² Prav tam.

Program je bil sestavljen iz govora učitelja ali prosvetnega referenta, deklamacij, petja partizanskih pesmi. Proslav so se udeležili tudi starši. Posebna oblika prireditve je bilo »miklavževanje«. Pripravili so ga člani roditeljskega sveta in učenke višjih razredov. Šolske otroke so obdarovali z zvezki, s svinčniki, s suhim sadjem, peresniki. Na prireditvi so peli pesmi, igrali na harmoniko in deklamirali...²³

Decembra 1944 so Nemci v svoji ofenzivi ponovno zasedli Kozjansko. Pouk je bil prekinjen. V večini šol so uničili inventar, pisni material. Šolsko poslopje na Planini so nemški vojaki izropali in zažgali. V Kalobju so se v šoli nastanili nemški vojaki.²⁴

²³ Prav tam.

²⁴ MNZC, fasc. 32.

Nove publikacije Zbirke Zgodovinskega časopisa

V zadnjem letu dni smo ob rednih zvezkih Zgodovinskega časopisa – ZČ izdali še več zvezkov Zbirke Zgodovinskega časopisa.

24. in 28. zvezek Zbirke ZČ, ki smo ju izdali v sodelovanju s tržaškim Krožkom za družbena vprašanja Virgil Šček, objavljata delo mag. Petra Rustje **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu**. V prvem delu so študija akademika prof.dr. Vasilija Melika, življenjepis dr. Otokarja Rybára kot predstavnika »zlate dobe« tržaških Slovencev, vrsta fotografij in dokumentov, nekaj avtorjevih pojasnil, članki iz Edinosti ter povzetki celotne izdaje v slovenščini, italijanščini, nemščini in češčini. V drugem delu so Rybářevi parlamentarni govori in vprašanja ter pomenljivejši članki iz Edinosti, ki jih je Peter Rustja s kratkimi veznimi besedili tudi komentiral. S tema zvezkoma se končuje niz knjig, posvečenih parlamentarnim nastopom primorskih poslancev v dunajskem in nato rimskem parlamentu. Oba zvezka skupaj v prosti prodaji staneta 4.400 SIT, za člane ZZDS 3.300 SIT, za študente pa 2.200 SIT.

26. zvezek Zbirke ZČ, ki smo ga izdali v sodelovanju s Študentsko založbo, je druga, dopolnjena izdaja standardnega učbenika akademika prof. dr. Rajka Bratoža **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo**. Tej izdaji je dodan izbor novejšje literature za grško zgodovino, predstavljene so novosti iz raziskovanj grške kolonizacije na Jadranu in navzočnosti Grkov na današnjem slovenskem ozemlju ter v njegovem sosodstvu, delo pa zaokrožajo kazala literarnih virov, oseb, krajev in avtorjev. Maloprodajna cena je 4.800 SIT, za člane ZZDS 3.600 SIT, za študente 2.400 SIT.

27. zvezek Zbirke ZČ smo izdali v sodelovanju z ljubljanskim Inštitutom za narodnostna vprašanja in objavlja delo akademika prof.dr. Janka Pleterskega **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu = Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«**. Po obsegu drobna, po vsebini pa bogata publikacija predstavlja referenčni pregled historičnih dognanj o prelomnem dogodku slovenske zgodovine. Maloprodajna cena je 800 SIT, za člane ZZDS 600 SIT, za študente pa 400 SIT.

Vse številke ZČ in Zbirke ZČ lahko dobite na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 01/24-11-200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si.

Miha Preinfalk

Zgodovinopisje na Slovenskem in njegov odnos do plemstva

Nekdanje plemstvo na Slovenskem si počasi, a vztrajno znova utira pot v slovensko družbo. Plemiške rodbine so predmet znanstvenih in poljudnih razprav, o njih snemajo televizijske oddaje, pripadniki nekdanjih »slovenskih« plemiških rodbin pogosto obiskujejo domovino svojih prednikov (tudi v povezavi z denacionalizacijo) in na ta način zbuja zanimanje medijev... Plemstvo, ki je bilo dolga stoletja prisotno na slovenskih tleh, je sestavni del slovenske zgodovine in zanikanje tega dejstva je metanje peska v oči ter potvarjanje ali bolje rečeno pohabljanje slovenskega zgodovinskega spomina. Zato bo namen pričujočega prispevka na kratko predstaviti specifičen položaj plemstva na Slovenskem in razložiti, zakaj je sintagma »slovensko plemstvo« historično vprašljiva. Hkrati bo skušal članek predstaviti položaj plemstva v zgodovinopisju na Slovenskem, ki je v veliki, če ne celo odločilni meri pripomogel k odnosu slovenske družbe in slovenskega javnega mnenja do tega »izgubljenega stanu«.¹

Slovenska družba ima do plemstva na Slovenskem ambivalenten odnos – brez njega ne moremo, z njim pa tudi ne. Če se po eni strani slovenska družba navdušuje nad plemiško kulturo (npr. srednjeveški grajski dnevi, viteške igre, poroke v tem stilu in podobno) in povzdiguje dosežke posameznikov, ki so odločilno pripomogli k nastajanju in uveljavljanju slovenske kulturne in nacionalne identitete (npr. Janez Vajkard baron Valvasor ali Žiga baron Zois), pa po drugi strani ugotovimo, da se nekdanjega plemstva še vedno drži stigma izkoriščevalskega in predvsem tujerodnega družbenega razreda, ki je zatiral, izkoriščal in dušil slovensko, predvsem kmečko prebivalstvo. Krivdo za takšno stanje gre pripisati predvsem dejstvu, da se je slovensko zgodovinopisje že po prvi svetovni vojni, predvsem pa seveda po drugi svetovni vojni, zavestno odreklo temeljitemu in sintetičnemu raziskovanju plemstva na Slovenskem, oziroma ga marginaliziralo z argumentom, da je plemstvo v slovenskem prostoru neavtohtoni tujek, s tujim jezikom in kulturo, ki je zatiral slovenskega kmeta in zaviral nastajanje slovenske nacionalne identitete.²

Resnica, kot ponavadi, ni enostavna, črno-bela, ampak leži nekje vmes. Vse gornje argumente lahko brez večjih težav ovržemo z nekaj preprostimi dejstvi in primeri. Prvič: vprašanje nacionalnosti. Dejstvo je, da je vprašanje nacionalne identitete pojav konca 18., predvsem pa 19. stoletja. Prebivalstvo, ne glede na družbeni razred, se je do razmaha nacionalnih idej opredeljevalo zgolj po deželni pripadnosti ali po pripadnosti vladarju. Pojem nacionalnosti je pojav moderne dobe in ga zato ne moremo brez zadržkov aplicirati na pretekla stoletja. Merila, ki danes določajo neko nacionalno identiteto, so bila v preteklosti povsem irelevantna. Delitev na Slovence in Nemce je šele od začetka 19. stoletja dobivala vedno ostrejša poteza in je dejansko prisilila prebivalstvo slovenskih dežel, predvsem plemstvo, da se je opredelilo bodisi za eno bodisi za drugo stran. Velika večina plemstva se je odločila za nemško stran, saj je plemstvo pripadalo tistemu skupnemu srednjeevropskemu kulturnemu krogu, ki je nosil germanski predznak. Ta delitev je poenostavljala veliko bolj zapleteno nacionalno sliko. Plemstvo

¹ ŽVANUT, Maja, *Od viteza do gospoda*, Ljubljana 1994, str. 8.

² ŠTIH, Peter, *Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje*, v: RAJŠP, Vincenc i. dr. (ur.), Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje, Ljubljana, 2001, str. 61–72.

je bilo v svojem bistvu pravzaprav nadnacionalno, lahko bi rekli tudi multietnično, saj se je po žilah praktično vsakega plemiča pretakala ne le germanska, ampak tudi slovanska, romanska in madžarska kri. Nacionalne delitve in nasprotovanja, ki so doživeli vrhunec z nastankom novih, nacionalnih držav, so na Slovenskem v končni fazi (kljub formalni odpravi plemstva leta 1919, njihovemu izseljevanju in izgubi gospodarskega in političnega pomena) med drugo svetovno vojno pripeljali do fizične eliminacije še zadnjih posameznikov iz vrst nekdanjega plemstva in njihove materialne kulture (gradovi). Dodatno pa je k stigmatizaciji plemstva, kot že rečeno, pripomogla povojna oblast, ki je še potencirala delitev na izkoriščevalsko nemško plemstvo in izkoriščani slovenski kmečki razred.

S pojmom nacionalnosti je tesno povezan tudi pojem avtohtonosti, ki se ga da zelo hitro zlorabiti. Trditev, da plemstvo na Slovenskem ni avtohtono, temveč prišlek od drugod, drži le delno. Res je, da so se nekatere plemiške rodbine na slovenska tla priselile šele v zadnjih stoletjih (npr. italijanske rodbine Lazarini, Codelli, Zoisi), po drugi strani pa imamo stare rodbine, ki so tu že od srednjega veka ali še dlje (npr. rodbina Auersperg, ki ji na slovenskih tleh sledimo (vsaj) že od 12. stoletja). Če tu še malo dregnemo v osje gnezdo med uradno zgodovino in t.i. venetologijo, lahko rečemo tudi, da Slovenci na tem prostoru nismo povsem avtohtoni, temveč mešanica Slovanov iz zgodnjega srednjega veka in starega prebivalstva, ki je na tem prostoru bivalo pred Slovani. Pa tudi ti niso bili tu že od nekdaj, temveč so prišli od drugod. Skratka gre za vprašanje, kdo je bil prej, ki pa hitro izgubi svoj naboj, saj tu ne gre za vprašanje let ali desetletij, temveč stoletij in celo tisočletij. Marsikatera plemiška rodbina na Slovenskem je tu prebivala veliko dlje in je veliko bolj avtohtona kot marsikatera danes povsem slovenska neplemiška rodbina. Tudi kriterij uporabe jezika in opismenosti ne stoji na trdnih tleh, saj je dokazano, da je praktično vse plemstvo, ki je živelo na današnjem slovenskem etničnem ozemlju, poznalo in uporabljalo tudi slovenski jezik. Zlasti na Kranjskem je bila slovenščina med plemstvom tako razširjena, da pogojno lahko govorimo celo o slovenščini kot o prvem jeziku kranjskega plemiča.³ Lep primer »multietničnosti« predstavljata Janez Vajkard baron Valvasor – po rodu iz današnje Italije, ki je ustvarjal v nemškem jeziku in se je imel za Kranjca (pogojno rečeno Slovenca). Zanimiv primer je tudi Katarina Elizabeta grofica Auersperg, rojena Ursini grofica Blagaj, ki je umrla 1702 in bila poznana kot Špela (*vulgo Spela Sclavonice vocata*).⁴ Nenazadnje lahko na tem področju vlečemo vzporednice z današnjim časom, ko v praktično vse svetovne jezike in kulture vdirajo elementi angleškega jezika in kulture, pa se nihče, ki ni Anglež ali Američan, ne opredeljuje kot takšen.

Zato je po mojem mnenju problematično govoriti o »slovenskem plemstvu«, saj se plemstvo samo, kot rečeno, ni opredeljevalo po nacionalnosti, temveč po deželni pripadnosti. Auerspergi so na primer veljali za kranjsko plemstvo, Trauttmansdorffi za štajersko, Trautsoni za tirolsko in podobno. Slovenija v tem pogledu velja za neke vrste izjemo, saj njen etnični teritorij do razpada avstro-ogrske monarhije ni predstavljal enotne politične tvorbe, ampak je bil razdeljen na štiri, celo pet dežel (Kranjska, Štajerska, Koroška, Goriška in Prekmurje kot del Ogrske). Drugi narodi (Čehi, Madžari, tudi Hrvati) lahko s tega stališča veliko bolj upravičeno govorijo o nekem »nacionalnem« plemstvu, saj so bili njihovi etnični teritoriji, iz katerih so kasneje zrasle nacionalne države, kot celota vključeni v monarhijo in niso bili razdeljeni tako kot slovenski prostor. Poleg tega so vsi trije omenjeni narodi imeli lastno državo in plemstvo do formalne vključitve v habsburško cesarstvo in so tako na podlagi tega zgodovinskega spomina lahko razvijali idejo svojega lastnega nacionalnega plemstva, kar pa

³ ŽVANUT, *Od viteza*, str. 32–35.

⁴ BENEDIK, Martin in KRALJ, Angel, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja štajerska kapucinska provinca*; *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 16, str. 566.

je bilo Slovincem zaradi zgodovinskih danosti onemogočeno. Prav te okoliščine so narekovale tistemu delu plemstva, ki je dejansko izšel iz vrst slovanskega (slovenskega) prebivalstva na Slovenskem, da so se, lahko bi rekli, germanizirali – prevzeli so nemško verzijo imena (Fedran-Födransperg, Jelovšek-Fichtenau, Oblak-Wolkensperg...) in nemško kulturo, ki ji bila v preteklih stoletjih pač kultura dvora in visoke družbe. Z nacionalnostjo in narodno zavednostjo nimajo ti pojavi do 19. stoletja praktično nobene zveze.

Edini kriterij, po katerem bi del nekdanjega plemstva v habsburški monarhiji pogojno lahko označili kot slovenskega, je kriterij ozemeljske pripadnosti. Kranjska ter del Štajerske, Koroške in Goriške so se ozemeljsko pokrivali z ozemljem današnje Slovenije. Plemstvo v teh deželah se je, čeprav na prvi pogled obarvano z germanskim predznakom, tesno, skorajda organsko prepletalo s slovenskim prebivalstvom. Zato je ob preučevanju slovenske zgodovine, torej zgodovine nekega prostora (ob upoštevanju dejstva, da je npr. izraz zgodovina Slovencev že davno presežen) in vseh pojavnih oblik in fenomenov, ki so se odvijali na tem prostoru, nujno potrebno vključiti tudi netipično slovenske pojave, torej tudi plemstvo. Samo s tega vidika lahko nekdanje plemstvo na Slovenskem pogojno označimo tudi kot slovensko plemstvo.

Tu moramo omeniti tudi fenomen Celjskih grofov, ki so edini, ki jim slovenska historiografija priznava (oz. jim je priznavala) neke vrste slovenski predznak. Toda tu gre pravzaprav za dvojna merila. Celjski niso bili nič bolj oziroma nič manj slovenski kot ostalo takratno plemstvo v slovenskem prostoru. Argumente, s katerimi nekateri zavračajo ostalo plemstvo kot »slovensko«, v primeru Celjskih uporabljajo praktično brez zadržkov. Celjski verjetno niso znali nič bolje in nič slabše slovensko kot večina takratnega plemstva v našem prostoru; četudi je njihov rod izhajal iz rodbine sv. Heme Krške, to še ne pomeni, da so bili dejansko kaj bolj »slovenski« in avtohtoni od številnih drugih plemiških rodbin; in tudi njihovo politično delovanje, ki mu mnogi pripisujejo pridih slovanstva, celo jugoslovanstva, ni nič drugega kot splet okoliščin – prostor na severu, v cesarstvu, je bil že tako zasičen s številnimi drugimi, njim podobnimi ambicioznimi in stremuškimi plemiškimi rodbinami, da je bil maneverski prostor Celjskih močno omejen. Zato so se, tudi s pomočjo ženitnih zvez usmerili na jug oz. jugovzhod (Hrvaška, Bosna, Srbija, celo turški dvor), kjer so se jim ponujale večje možnosti za njihovo ekspanzionistično politiko. Pri tem so imeli močno podporo v cesarju Sigismundu, ki je bil z njimi tudi sorodstveno povezan (njegova žena je bila Barbara Celjska).⁵ Govoriti o Celjskih kot o slovenskem plemstvu, pa je, vsaj po mojem mnenju, pretirano in zgodovinsko netočno.

Eden od argumentov, ki ga Slovenci pogosto uporabljamo proti nekdanjemu plemstvu, je tudi izkoriščanje kmeta. Z današnjega stališča je bila družba v preteklih stoletjih brez dvoma krivična, toda ljudje tistega časa je niso dojemali na ta način. Za njih je bila družbena ureditev postavljena od boga, torej je morala biti pravična in sprejemljiva. Seveda je prihajalo do nezadovoljstev, večjih ali manjših kmečkih uporov, toda ti so izbruhnili skoraj brez izjeme le takrat, ko so si fevdalci (torej plemiči) dovolili posegati v staro ureditev, in so navijali davke in dajatve preko meje. Geslo upora leta 1515 je bil boj za staro pravdo, torej za tisto ureditev, ki je veljala nekdanj. Zahtevali so znižanje dajatev, ne pa njihovo odpravo. Poleg tega se moramo zavedati, da plemstvo ni bil nek tog in statičen organizem, temveč se je razvijal in je sledil toku časa. Zato ne moremo enačiti plemstva srednjega in tudi zgodnjega novega veka s plemstvom 18. in 19. stoletja. Če je bilo prvo res v veliki meri precej izkoriščevalsko in

⁵ O problematiki Celjskih grofov glej predvsem razprave Petra Štiha, npr. *Celjski grofje – še vedno raziskovalni problem*, v: FUGGER GERMAĐNIK, Rolanda (ur.), *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja. Zbornik mednarodnega simpozija*, Celje 1998, str. 11–22.

neobčutljivo za tegobe svojih podložnikov (kar se jim je pogosto maščevalo), pa je imelo plemstvo kasnejših obdobj (seveda ne v celoti) bolj razvit socialen čut. Hkrati je sprejemalo novosti v razvijajočem se kmetijstvu in industriji in je te uvajalo tudi na svojih gospodstvih. S tem se ni izboljšala le podoba in donosnost zemljišča, temveč tudi standard podložnikov. Plemiči so na svojih gospodstvih ustanavljali ustanove za socialno šibke (npr. zapuščene otroke, bolne in onemogle uslužbenke gospodstva, šole...). Zato so mnogi podložniki tudi po zemljiški odvezi in odpravi podložništva leta 1848 radi ostali v službi svojih nekdanjih gospodarjev, zdaj seveda proti plačilu. Poleg tega se je potrebno zavedati, da je plemstvo skozi stoletja izgubljalo svojo moč, saj so jim vladarji (Maksimiljan I. v začetku 16. stoletja, Jožef II. konec 18. stoletja) v svojih absolutističnih težnjah odpravljali plemiške predpravitve. Po letu 1848 je tako plemstvu ostala le še pravica do uporabe plemiških atributov (ime, grb, predikati), leta 1919 pa je bilo tudi to formalno odpravljeno.

Iz vsega povedanega torej jasno vidimo, da plemstvo nikakor ni bil nek parazitski tujek v družbi preteklih stoletij. Njegov nastanek in obstoj sta bila normalen pojav v razvoju človeške družbe, ki pa je s pojavom idej o enakosti vseh ljudi, počasi izgubljal na pomenu in je postajal neke vrste anahronizem v družbi, zato je bil tudi formalno odpravljen. Nikakor pa ob vsem tem ne smemo pozabiti na veliko vlogo, ki jo je plemstvo igralo pri političnem, gospodarskem, kulturnem in družbenem razvoju posameznih dežel in posledično tudi kasnejših držav. Zato je preučevanje plemstva v vseh njegovih vidikih, brez dvoma historiografsko ne le upravičeno, temveč nujno.

To je seveda zgolj teoretični prikaz dejstev, na podlagi katerega sem predstavil nujnost pritegnitve plemstva v historiografske raziskave. Kakšno pa je dejansko stanje v zgodovino-pisju na Slovenskem in njegovem odnosu do plemstva? Najprej je potrebno poudariti, da plemstva ne moremo znanstveno raziskovati zgolj z enega (npr. genealoškega) vidika. Aspekt raziskovanja je in mora biti večplasten. Plemstvo je v preteklosti obvladovalo praktično celotno javno življenje – od politike in javne uprave do cerkve in vojske. Plemstvo je bilo nosilec gospodarskega in kulturnega razvoja, vplivalo je na izobraževanje, znanost, arhitekturo in izgled kulturne pokrajine... To velja za celotno obdobje formalno-pravnega obstoja plemiškega stanu, čeprav je bil njegov vpliv v različnih obdobjih seveda različen. Raziskovanje katerega koli področja iz evropskega srednjega in novega veka je zato istočasno tudi raziskovanje različnih vidikov življenja in delovanja plemstva.

Vseeno pa bi lahko zgodovino-pisje na Slovenskem, ki se ukvarja eksplicitno s plemstvom kot takim, v grobem razdelili na pet obdobj. Prvo obdobje zajema čas do 19. stoletja, torej do razvoja in ustalitve zgodovino-pisja kot znanstvene vede. To je obdobje, za katerega veljajo tri splošne ugotovitve: pisci iz tega časa ustvarjajo skoraj izključno le v nemškem ali latinskem jeziku, težišče njihovega raziskovanja je veliko bolj kot v kasnejših obdobjih usmerjeno na plemstvo, njihove raziskave pa se osredotočajo bolj ali manj le na genealoške vidike plemstva. To je seveda povsem razumljivo, če upoštevamo, da je bilo plemstvo v preteklih stoletjih vodilni sloj družbe, ki je imel v rokah niti gospodarskega, političnega, kulturnega in družbenega razvoja. Ker je bila ena od glavnih značilnosti plemiške družbe elitizem, je bilo poreklo nekega plemiča odločilnega pomena za njegovo življenje. Pri organiziranju poročnih zvez so družine izdelale rodovnike, ki so segali tri ali štiri generacije nazaj in več ko je imel nekdo plemenitih prednikov, boljšo poročno partijo je predstavljal. Seveda tu niso šteli le očetovi, temveč tudi in enakovredno materini predniki. Po navadi je bil takšen rodovnik izdelan v obliki pahljače, pri čemer so levo stran predstavljali predniki po moški, desno stran pa predniki po ženski strani. Običajno je bil ob vsakem predniku narisana tudi grb njegove rodbine. Podobne rodovnike je bilo potrebno predložiti tudi pri potegovanju za različne cerkvene ali posvetne službe, pri prošnjah za dodelitev raznih ustanov oziroma štipendij

(*Stiftung*) in podobno. Ko je cesarica Eleonora (princesa iz Mantove), vdova cesarja Ferdinanda III. leta 1668 ustanovila red zvezdnega križa (*Sternkreuzorden*), je v pravilih določila, da morajo prosilke za podelitev reda poleg izkazane pobožnosti predložiti tudi rodovnik, ki je zajemal vsaj 16 plemenitih prednikov po očetovi in materini strani, ter istočasno še enak rodovnik za moževo družino. Če takšnega moževega rodovnika ni bilo mogoče izdelati (kar pomeni, da je bil mož »manj« plemenit od prosilke), se red zvezdnega križa ni podelil oziroma ga je bilo potrebno vrniti. To, t.i. preverjanje prednikov (*Ahnenprobe*) je bilo podvrženo strogemu nadzoru s strani različnih neodvisnih (seveda plemenitih) komisij, ki so s svojim podpisom in pečatom jamčile za verodostojnost podatkov. Kasneje so podobno vlogo prevzele različne plemiške organizacije, ki so vodile evidenco članov posameznih plemiških rodbin in so te evidence tudi javno objavljale v tiskani obliki (kar je praksa tudi dandanes).

Zato ne preseneča, da so v tem, prvem obdobju zgodovinopisja na Slovenskem nastajala številna dela, ki se ukvarjajo z izvorom neke plemiške rodbine ter z rodbinskimi povezavami njenih članov z drugimi plemiškimi rodbinami. Takšna dela so pogosto nastajala po naročilu, kar pomeni, da so si pisci v želji ugoditi svojim naročnikom pogosto izmišljali podatke in pri izvoru rodbine segali daleč v zgodovino. Če zraven prištejemo še nepoznavanje virov, lahko z nekoliko bolj pozornim in kritičnim preverjanjem hitro ugotovimo znanstveno neuporabnost takšnih genealogij. Seveda to velja predvsem za genealoške prikaze srednjeveškega plemstva. Raziskave za novoveško obdobje so veliko zanesljivejše, kajti njihovi avtorji so bili sodobniki preučevanih rodbin in so pogosto iz prve roke poznali sorodstvena razmerja. V prvi vrsti je potrebno v tem kontekstu omeniti Janeza Ludvika Schönlebnu in njegove štiri genealoške prikaze rodbin Auersperg, Gallenberg, Ursini-Blagaj in Attems s konca 17. stoletja.⁶ Izpod njegovega peresa izvirajo tudi številne kratke genealoške predstavitve kranjskih plemiških rodbin, ki pa so ostale večinoma v rokopisu.⁷ Schönlebnu je bil zgled Janez Gregor Lukančič, čigar rodoslovna raziskovanja kranjskega plemstva prav tako niso doživela izdaje v tiskani obliki, ampak jih danes hrani Arhiv Republike Slovenije med rokopisi.⁸ Veliko se je s plemstvom ukvarjal tudi znameniti Janez Vajkard Valvasor, ki je (sicer po poreklu tudi sam plemič z nazivom baron) velik del svoje Slave vojvodine Kranjske posvetil prav svojim bližnjim in daljnim sorodnikom oziroma »stanovskim kolegom«.⁹

Seveda pa je potrebno na tem mestu poudariti, da plemstvo in njegova genealoška podoba še zdaleč nista bila edina ali morda celo prevladujoča tematika, s katero so se ukvarjali novoveški zgodovinopisci. Že v obdobju pred 19. stoletjem lahko sledimo številnim poskusom pisanja zgodovine nekega zaključenega prostora, ki je bil pred nastankom nacionalnih držav pač okvirjen z deželnimi mejami. Takšna dela imajo z današnjega stališča znanstveno vrednost le v tam, kjer so avtorji opisovali sodobne dogodke. Opisi starejših obdobj, ki segajo v antične ali celo svetopisemske čase, imajo za današnjega zgodovinarja le posredno veljavo – razkrivajo namreč mentaliteto časa in prostora, v katerem je posamezni zgodovinopisec živel

⁶ SCHÖNLEBEN, Janez Ludvik, *Genealogia illustrissimae familiae principum, comitum et baronum ab Auersperg*, Labaci 1681; isti, *Genealogia illustrissimae familiae sac. rom. imp. comitum de Gallenberg*, Labaci 1680; isti, *Rosa Ursina in provinciis Austriacis florens*, Labaci 1680; isti, *Genealogia illustrissimae familiae D. D. comitum ab Attimis*, Labaci 1681.

⁷ SCHÖNLEBEN, Janez Ludvik, *Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae sive Genealogica*, s.l. 1654 (rokopis).

⁸ LUKANČIČ (Lucantschitsch), Janez Gregor, *Crainisch Stammenbuch der anderer Theil von denen Freyherrn, Herrn und Landtleuthen auch andern ritterlich und adelichen Geschlechten des löbl. Fürstentums in Crain* (rokopis), Laibach 1700; isti, *Genealogien Fürsten unnd Graffen Standts des Löbl. Herzogtums Crain* (rokopis iz leta 1681).

⁹ VALVASOR, Janez Vajkard, *Die Ehre dess Herzogthum Crain I–XV*, Laybach 1689.

in deloval. Na območju Kranjske je potrebno izpostaviti že omenjena polihistorja Janeza Ludvika Schönlebn in njegovo delo *Carniola antiqua et nova* (1681) ter Janeza Vajkarda Valvasorja, avtorja znamenite *Die Ehre des Herzogthums Krain* (1689). Na Koroškem so se deželni zgodovinski pisci posvečali številni avtorji od Jakoba Unresta in Paracelsusa do Hieronima Megiserja, (uradnega) avtorja *Annales Carinthiae* iz leta 1612. Zelo razvito je bilo tudi zgodovino na Goriškem in v Furlaniji, kjer bi izpostavili morda le Martina Bavčerja in njegovo Zgodovino Norika in Furlanije (*Historia rerum Noricarum in Forojuliensium* iz leta 1663).¹⁰ Zanimivo in hkrati značilno za omenjeno obdobje pa je, da številna domoznanska dela iz tistega časa veliko pozornosti in prostora namenijo tudi pomembnim plemiškim rodbinam, ki so izvirale iz njihove dežele in pomembno zaznamovale njeno zgodovino in razvoj.

Zgodovino se je s preoblikovanjem v moderno znanstveno vedo v 19. stoletju prav tako v veliki meri osredotočilo na plemstvo kot na nosilca družbenega, kulturnega in političnega razvoja. V tem času so se začele pojavljati periodične publikacije (*Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* (MMK), *Carniola*, *Carniola*, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, *Letopis Matice Slovenske...*), v katerih so znani, pa tudi danes neznani in pozabljeni ljubiteljski zgodovinarji (Radics, Steklasa, Dimitz, Komatar, Koblar in mnogi drugi) objavljali najrazličnejše prispevke s področja slovenske zgodovine.¹¹ Plemstvo so obravnavali in predstavljali v obliki biografskih skic posameznikov ali celotnih rodbin, posvečali so se njihovim vojaškim in političnim dosežkom, preučevali so zgodovino gradov in dvorcev ter objavljali vsebino grajskih inventarjev in arhivov. Seveda razprave niso izhajale samo v periodičnem tisku, temveč tudi v obliki samostojnih publikacij in monografij.¹² Latinščina praktično izgine, v ospredje pa začne stopati slovenščina. Vzporredno s prodorom slovenskega jezika v zgodovino se in v skladu s prebujajočimi se slovenskimi in nemškimi nacionalnimi idejami, se pojavijo tudi prvi poskusi, da bi se plemstvo na Slovenskem obravnavalo kot slovensko plemstvo. Slovensko pišoči zgodovinarji začnejo sloveniti osebna imena plemičev in tudi njihove »priimke« prevajajo s slovenskimi toponimi. Tako Johann Auersperg postane Ivan Turjaški, Johann Josef Egkh-Hungerspach je Ivan Jožef Brdsko-Vogrski, še celo Friderik Celjski se v Orožnovi Celjski kroniki prelevi v Mirka. S tem se je tudi v slovenskem prostoru uveljavila praksa, ki je bila in je še danes v splošni uporabi tudi pri drugih narodih (češko zgodovino na primer Johanne preimenuje v Jane, madžarsko v Jánose, italijansko pa v Giovanni). To je po svoje razumljivo in upravičeno, saj se vedno znova pokaže, da ljudje, ki živijo v etnično mešanem okolju prej ali slej v celoti ali pa vsaj delno prevzamejo navade večinske okolice. Tudi ko gre za vprašanje osebnih imen (indikativen primer v tem smislu je že omenjena Katarina Elizabeta grofica Auersperg s konca 17. stoletja, ki je bila v svoji okolici poznana kot Špela).

Vsem zgodovinarjem 19. stoletja, ne glede na jezik, ki ga pri svojem delu uporabljajo, pa je skupno, da se zavedajo zanimive in bogate zgodovine, ki se je odvijala na slovenskih tleh in h kateri so posamezniki (predvsem iz plemiških vrst) prispevali pomembne deleže, ne

¹⁰ Prim. MARUŠIČ, Branko in ŠTIH, Peter, *Pater Martin Bavčer. Ob štiristoletnici rojstva*, Nova Gorica/Ljubljana 1995.

¹¹ Priznati je treba, da je bil takšen razvoj značilen predvsem za osrednjo slovensko deželo – Kranjsko. Ostale dežele so na tem področju (torej področju slovenskega zgodovinarstva) zaostajale. Omembe vredno je le delo Antona Krempla z naslovom *Dogodivšine štajerske zemle s posebnim pogledom na Slovence* (izšlo v Gradcu leta 1845) in pa Časopis za zgodovino in narodopisje, ki je začel v izhajati v Mariboru leta 1904.

¹² Npr. RADICS, Peter von, *Herbard VIII., Freiherr zu Auersperg (1528–1575)*, Wien 1862; isti, *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*, Laibach 1910; BECKH-WIDMANSTETTER, Leopold von, *Die Familienchronik der Grafen Barbo von Wachsenstein*, 1881, s.l..

glede na svojo morebitno nacionalno pripadnost. Plemstvo je morda kulturno res pripadalo germanskemu svetu, a je bilo hkrati tesno povezano, v določenih segmentih celo zlito s slovanskim okoljem, v katerem je živelo in delovalo. Svoje sile je zato plemstvo usmerjalo v zaščito in blagostanje svojega okolja in se pri tem ni oziralo na nacionalne aspekte. Takšno prepričanje je mogoče zaslučiti tudi v zgodovinarskih prispevkih iz tistega časa. Pri svojem raziskovanju se avtorji opirajo na zgodovinske vire, tudi tiste, ki danes morda niso več dostopni, ter jih (vsaj nekateri) kritično vrednotijo. Tudi zato krajša in daljša historiografska dela iz tega še danes predstavljajo dragocen vir podatkov za raziskovanje zgodovine plemstva na Slovenskem.

Kljub vsemu pa je neke od zadnje četrtine 19. stoletja dalje opaziti, da nacionalni konflikti prodrejo tudi v zgodovino in določajo njegove smernice. Zlasti slovensko orientirani in slovensko pišoči zgodovinarji se raje kot plemstvu, ki je bilo takrat večinoma (nikakor pa ne v celoti!) v nemškem taboru, posvečajo drugim, pogojno rečeno bolj slovenskim temam. V ospredje stopijo meščanstvo, zgodovina mest (njihov nastanek, pravice, razvoj, župani in mestna uprava), umetnost in arhitektura, industrija in podobno. Članki o plemstvu v historiografskih publikacijah tistega časa postajajo vedno bolj izjema kot pravilo. Če je na primer v MMK po grobi oceni tretjina do četrtina prostora namenjena prispevkom, ki se tako ali drugače ukvarjajo z življenjem in delovanjem plemstva, se v slovenski periodiki do konca prve svetovne vojne stanje povsem spremeni – le tu in tam se pojavi članek na temo plemstva.¹³ Delno izjemo od te ugotovitve predstavljajo članki Ivana Steklase o znamenitih (plemiških) vojskovodjih, ki so redno izhajali v Letopisu oz. Zborniku Slovenske matice.¹⁴ Na tem mestu je potrebno omeniti tudi genealoške pripomočke za raziskovanje plemstva, ki jih je v treh knjigah v prvem desetletju 20. stoletja izdal Ludvik Schiviz pl. Schivizhoffen,¹⁵ ter zasebna genealoška zbirka barona Ludvika Lazarinija, v kateri je zajeto ne le plemstvo na Slovenskem, temveč plemstvo na splošno.¹⁶ Omenjene genealoške zbirke jezikovno sicer sodijo v nemško (pogojno rečeno) historiografijo na Slovenskem, a so vseeno pokazatelj, da je bilo plemstvo v tistem času še vedno do neke mere aktualno.

Historiografsko »zapostavljanje« plemstva po drugi strani lahko razložimo tudi z dejanskim stanjem v takratni družbi. Plemstvo, ki je skozi stoletja počasi izgubljalo svoje predprave, s tem pa dejansko tudi svojo moč in družbeni vpliv, je po letu 1848 stopilo na pot družbene degradacije in biološkega redčenja. Vedno več plemičev se je odločalo za samsko življenje, s čimer so onemogočili biološko reprodukcijo svojega stanu. Plemkinje pa so se vedno pogosteje poročale s pripadniki meščanstva, s čimer so prevzele njihov stan in izgubile svojega. Druga polovica 19. stoletja je za plemstvo v družbenem, ekonomskem in nacionalnem smislu predstavljala velik izziv, na katerega so znali in zmogli odgovoriti le redki

¹³ KOVAČIČ, Fran, *Vitezi Pesničarji*, v: Časopis za zgodovino in narodopisje 9/1912, str. 1–41; STESKA, Viktor, *O Lambergih*, v: Carniola n.v. 6/1915, str. 81–89.

¹⁴ STEKLASA, Ivan, *Andrej Turjaški (1557–1594)*, v: Letopis Matice Slovenske (LMS) 1890, str. 1–51; isti, *Franč Karol Turjaški, karlovški general (1660–1713)*, v: Zbornik Matice Slovenske (ZMS) 4/1902, str. 86–111; isti, *Herbard X. Turjaški, karlovški general (1613–1669)*, v: ZMS 3/1901, str. 90–119; isti, *Herbert Turjaški (1528–1575)*, v: LMS 1889, str. 88–121; isti, *Ivan Turjaški, krajiški zapovednik (?–1580)*, v: LMS 1898, str. 130–158; isti, *Ivan Vajkard Turjaški (1615–1677)*, v: LMS 1897, str. 39–112; isti, *Ivan Josip Herberstein (1630–1689)*, v: ZMS 9/1907, str. 77–153; isti, *Jurij Lenkovič*, v: LMS 1895, str. 53–145; isti, *Vid Kisel, karlovški general (1602–1609)*, v: ZMS 6/1904, str. 23–57.

¹⁵ SCHIVIZ v. SCHIVIZHOFFEN, Ludwig, *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*, Görz 1904; isti, *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*, Graz, 1909; isti, *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*, Görz, 1905.

¹⁶ Danes zbirko hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana pod signaturo LJU 340. Zbirka obsega 26 škatel in 12 fasciklov.

posamezniki iz vrst plemstva. Tudi v zgodovinarskih vrstah so prevladovali neplemiči, le redki posamezniki modre krvi so se odločali za znanstveno raziskovanje preteklosti (npr. Peter pl. Radics, Arnold Luschin pl. Ebengreuth, arheolog Michelangelo baron Zois pl. Edelstein in kasneje Rudolf Andrejka pl. Livnodolski...). Odsotnost plemstva v zgodovino-pisju je torej pojav, ki je premo sorazmeren s izginjanjem plemstva v družbi. To situacijo zelo slikovito opisujejo besede pisatelja Friedricha Gagera (sicer barona), ki je nekoč dejal, da je dolžnost starega plemstva, da izumre.

Ta trend se je nadaljeval in se še okrepil po prvi svetovni vojni z nastankom nove jugoslovanske kraljevine, katere del so postale tudi slovenske dežele. Plemstvo je bilo formalno odpravljen, ne le v Kraljevini SHS, temveč tudi v novi avstrijski republiki. Neformalno pa se je tudi v javnosti še vedno uporabljalo plemiške nazive. Plemiški način življenja se v temeljnih potezih ni bistveno spremenil – otroke so še vedno vzgajali v plemiški tradiciji in jih pošiljali na šolanje v tujino, še vedno so smeli obdržati plemiška bivališča, ki so jih tudi na zunaj ločevala od drugih državljanov, tudi družili so se med seboj tako kot prej, le da sedaj morda še bolj intenzivno, kar je vodilo v neke vrste izolacionizem. Bili so prepuščeni sami sebi, saj niso imeli podpore beograjskega dvora. Poleg tega je večina nekdanjih avstroogrskih plemičev v častniški vlogi aktivno sodelovala v prvi svetovni vojni na strani cesarja in bivše monarhije, kar je med njimi in Kraljevino SHS ustvarjalo še dodatno mero nezaupanja. Nadalje je plemstvo prizadela agrarna reforma, ki jim je odvzela velik del njihove nekdanje posesti ali pa jo spravila pod državno nadzorstvo. Zato so se mnoge plemiške rodbine odločale za prodajo posesti in izselitev v tujino (npr. baroni Zoisi, del grofov Auerspergov...). Z odnosom novih oblasti do starega plemstva je bila povezana tudi odločitev slednjih, ali bodo obdržali avstrijsko državljanstvo ali pa se bodo odločili za jugoslovanskega. Višje plemstvo (npr. knezi Auerspergi) so se odločili za prvo opcijo, nižje (npr. grofje Auerspergi, grofje Barbo, baroni Lazarinji...) pa so postali jugoslovanski državljani. V takšnih razmerah so ostanki nekdanjega kranjskega (pa tudi štajerskega in koroškega) plemstva na Slovenskem dočakali drugo svetovno vojno.

Marginalizacija plemstva po letu 1918 odseva tudi v medvojnem zgodovino-pisju. Zgodovino-pisna periodika iz tistega časa (*Časopis za zgodovino in narodopisje* (sicer že od leta 1904), *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, *Kronika slovenskih mest...*) pozornost usmerja v prvi vrsti na področje gospodarske dejavnosti in vsakdanjega življenja predvsem meščanstva in podeželskega prebivalstva. Glavne teme raziskovanja naj bi pokrivalo »pravo« slovensko zgodovino oziroma zgodovino Slovencev (v skladu z Linhartovo koncepcijo raziskovanja Slovencev kot zgodovinskega naroda), hkrati pa tudi zgodovino drugih jugoslovanskih narodov, ki so zdaj s Slovenci tvorili novo državo. Članki o nekdanjem nemškem oziroma avstrijskem plemstvu in njihovem življenju in delovanju so vedno bolj sporadični.¹⁷ Še redkejša so bila samostojna dela s področja plemiške tematike.¹⁸

Nato je prišel neke vrste prelom v podobi druge svetovne vojne. Partizansko gibanje in revolucija sta med vojno in po njej dokončno opravila s plemstvom – bodisi so jih prisilili v izgnanstvo bodisi so z njimi fizično obračunali, njihovo premoženje pa uničili ali nacionalizirali.

¹⁷ JARC, Janko, *Franc Anton pl. Breckerfeld. O Novem mestu ob koncu XVIII. stoletja*, v: *Kronika slovenskih mest* (KSM) 5/1938, str. 99–106, 144–151; PETTAUER, Leopold, *Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj. Imenoslovsko zgodovinska razprava*, v: KSM 5/1938, str. 7–17; LUKMAN, Franc Ksaver, *Rod Pollinijev in ljubljanski zdravnik Janez Krizostom Pollini*, v: KSM 7/1940, str. 32–34; LUSCHIN v. EBENGREUTH, Arnold, *Die Freiherren von Raigersfeld*, v: *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* (GMDS) 14/1933, str. 103–108; ANDREJKA, Rudolf, *Polhograjski baroni*, v: GMDS 25–26/1944–45, str. 105–108.

¹⁸ Npr. ZUPANC, Lojze, *Turjačani*, Kočevje 1937.

Tudi slovensko povojno zgodovino je sledilo duhu novega časa. Ob tem pa je potrebno poudariti, da skoraj popolno izginotje plemstva iz slovenskega povojnega zgodovino ni toliko odraz povojne politične usmeritve na Slovenskem, temveč mnogo bolj nadaljevanje tistega procesa v slovenski družbi in posledično tudi historiografiji, ki so ga nacionalna trenja vzpodbudila že ob koncu 19. stoletja. Razlika med predvojnimi in povojnimi obdobjem se v zgodovino kaže v tem, da zgodovinska dela oziroma članki s plemiško tematiko zdaj niso več le sporadični, temveč jih praktično ni. Pozitivna vloga plemstva in njegov vpliv na razvoj slovenskih dežel sta bila pozabljena, poudarjalo se je zgolj plemičevo neslovensko poreklo in njegov izkoriščevalski stan. Plemstvo na Slovenskem je v zgodovino prvih povojnih desetletij obstajalo kot nujno zlo, kot nekaj, kar je sicer potrebno bežno omeniti, ne pa tudi podrobno raziskovati.¹⁹ Prve posamezne lastovke so se v obliki krajših člankov začele pojavljati sicer že od 50. let 20. stoletja dalje,²⁰ opaznejšo otoplitev na tem področju pa so prinesle šele v začetku 80. let, konkretnije na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju leta 1982, na katerem so vodilni slovenski zgodovinarji ugotovili, da je potrebno popraviti dotedanjo sliko o slovenski zgodovini in da je vanjo potrebno vključiti tudi plemstvo.²¹

Z novim stoletjem in novim tisočletjem je tudi v slovenskem prostoru zavel nov veter. Ljudje so naveličani sive povprečnosti, želijo si blišča in stvari, ki izstopajo, bodejo v oči. Zato ni presenetljivo, da je znova oživelo zanimanje za gradove, monumentalne zgradbe, ki bolj ali manj trmasto kljubujejo zobu časa in vzvišeno strmijo nad nestanovitnostjo človeka. Hkrati je naraslo zanimanje za prebivalce teh gradov – kdo so bili, kako so živeli, kakšna je bila njihova usoda... Takšni trendi odsevajo tudi v slovenskem zgodovino, ki je plemstvo začelo odkrivati na novo. Počasi, a vztrajno se vrstijo dela, ki korak za korakom odstrajajo tančice skrivnosti, ki so desetletja dolgo prekrivale nezaželeni plemiški stan. Plemstvo na Slovenskem je z 21. stoletjem z zgodovinskega stališča stopilo v novo renesanso.

Vendar pa bo preteklo še veliko vode, preden bomo slovenski zgodovinarji uspeli vsaj delno nadoknaditi zamujeno iz zadnjih desetletij. Kljub pozitivnim premikom v smeri raziskovanja plemstva, se za tovrstno raziskovanje ne odloča veliko zgodovinarjev. Med strokovnjaki za srednji vek bi bilo v tem pogledu potrebno izpostaviti predvsem Petra Štiha, Dušana Kosa ter pokojnega Andreja Komaca,²² za novejša obdobja pa npr. Majo Žvanut, Marka Štuhca, Staneta Grando, Miha Preinfalka, Barbaro Žabota, in druge.²³ Njihove raziskave se

¹⁹ Indikativno, čeprav ne ravno merodajen je tudi naslednji podatek: če v bibliografski bazi COBISS vpišemo med ključne besede »plemstvo« in se omejimo zgolj na slovenski jezik, nam sistem najde 140 zadetkov, od tega dva izpred leta 1945, štiri do leta 1990, ostalih 134 prispevkov v slovenščini na temo plemstva pa je nastalo po letu 1990.

²⁰ Npr. ŽONTAR, Jože, *Neznana pisma Žige Zoisa* v: Kronika 2/1954, str. 188–191; ŠORN, Jože, *Merkantilist Franc Rakovec-Reigersfeld (1697–1760)*, v: Kronika 3/1955, str. 81–87; ZELKO, Ivan, *Zemljišče Belmura*, v: Kronika 11/1963, str. 167–178; OTOREPEC, Božo, *Iz zgodovine turjaškega gradu*, v: Kronika 21/1973, 147–152.

²¹ O tej tematiki glej prispevek Petra Štiha (kot v op. 2).

²² Npr. ŠTIH, Peter, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1994; KOS, Dušan, *Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – Kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*; Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Thesaurus memoriae, Dissertationes 1, Ljubljana 2003; KOMAC, Andrej, *Vzpon Turjaških v srednjem veku*, v: ZČ 54/2000, str. 15–48, 151–178.

²³ Npr. ŽVANUT, Maja, *Od viteza do gospoda*, Ljubljana 1994; ŠTUHEC, Marko, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren (plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir)*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1995; PREINFALK, Miha, *Genealoška in socialna podoba rodbine Auersperg v srednjem in novem veku*, Ljubljana 2003 (doktorska disertacija); ŽABOTA, Barbara, *Rodbina Khisl – novoveška zgodba o uspehu*, v: Kronika 51/2003, str. 1–26; GRANDA, Stane, *Razpad posesti knezov Auerspergov na Kranjskem*, v: Kronika 28/1980, str. 200–212. Sicer se z novoveškim plemstvom ukvarjajo tudi ljubiteljski zgodovinarji, npr. Lidija SLANA, *Brdo pri Kranju*, Ljubljana 1996; ista, *Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem*, v: Kronika 48/2000, str. 20–41.

osredotočajo predvsem na socialne aspekte plemstva, njihovo kulturo in vsakdanji način življenja, delno pa tudi na njihovo genealogijo oziroma medsebojne družinske povezave. Kljub svojemu danes nekoliko eksotičnemu in romantičnemu pridihu pa nekdanje plemstvo na Slovenskem počasi pridobiva tisto vlogo, ki mu v slovenski zgodovini in zgodovinopisju tudi pripada.

IN MEMORIAM

Prof. dr. Dennison Rusinow (1930 – 2004)

20. januarja 2004 je v rojstnem St. Petersburgu na Floridi v triinsedemdesetem letu in za posledicami nesmiselne prometne nesreče umrl profesor Dennison Rusinow, eden najboljših ameriških poznavalcev komunistične Jugoslavije in avtor knjige *Jugoslovanski eksperiment (1948-1974)*¹, ki je – čeprav je izšla že leta 1977 – še danes klasično in pogosto citirano delo o razvoju jugoslovanske federacije. Rusinow je od konca osemdesetih let do leta 2000, ko se je upokojil, predaval na Centru za mednarodne študije univerze v Pittsburghu, tudi po upokojitvi pa je aktivno nastopal v javnosti in sodeloval na mednarodnih znanstvenih srečanjih, kjer je predaval in razpravljal o vzhodnoevropskih, jugoslovanskih in slovenskih tematikah.

Rusinow je študiral na ugledni univerzi Duke v Severni Karolini, doktoriral pa je kot štipendist Rhodsove fundacije na St. Antony Collegeu v Oxfordu, s katerim je ostal povezan vse življenje. Leta 1963 je prvič prišel v Jugoslavijo, kjer je nato s krajšimi presledki živel več kot desetletje. Že v šestdesetih letih preteklega stoletja je večkrat obiskal tudi Ljubljano in si pridobil v Sloveniji znance in prijatelje. Leta 1969 je pri oxfordski univerzitetni založbi izšla njegova prva knjiga z naslovom *Italy's Austrian Heritage 1919-1946*, v kateri je obravnaval južno-tirolski problem in avstrijsko-italijanske odnose po razpadu habsburške monarhije. Čeprav se je k vprašanju o avstrijski dediščini in državah naslednicah habsburške monarhije še vračal, mu je trajni ugled v ameriških akademskih krogih pridobila prav knjiga o Jugoslaviji, v kateri je kritično in z ameriške razdalje analiziral jugoslovanski politični in nacionalni razvoj od vzpona komunistov na oblast in napovedal stagnacijo jugoslovanskega samoupravnega in federativnega sistema. Odtlej je užival in s svojimi publikacijami in predavanji potrjeval sloves strokovnjaka za nacionalna vprašanja, Jugoslavijo in režim Josipa Broza Tita. Ko je Tito umrl, se je zavedal, da nastopa za Jugoslavijo novo, negotovo obdobje in se je udeležil Titovega pogreba.

Rusinow je bil navezan na Jugoslavijo in je boleče doživljal njen razkroj. V člankih in publikacijah, ki jih je objavljala od konca osemdesetih let, je analiziral vzroke za razpad jugoslovanske federacije in jih odkrival v nerešenih nacionalnih, političnih in gospodarskih problemih. V času tragične bosanske vojne je postal oster kritik srbske politike, leta 1999 pa je

¹ Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, C. Hurst Company for the Royal Institute of the International Affairs, London 1977. Kratek zapis ob smrti Denissona Rusinova sem poskušal februarja letos objaviti v prilogi *Znanost dnevnika Dela*, kjer pa mi ga kljub obljubam, niso natisnili. Očitno za urednike *Delove* priloge *Znanost* ameriški eksperti, ki so bili specialisti za komunistično Jugoslavijo, niso več toliko zanimivi, da bi jim ob smrti posvetili vsaj skromen zapis, pa čeprav so bili tudi veliki poznavalci in prijatelji Slovenije.

opozarjal na srbsko nasilje nad Albanci na Kosovu in podprl ameriško vojaško intervencijo v Srbiji, prepričan, da ima Kosovo le dve možnosti: ali postane evropski protektorat ali pa ga je treba razdeliti po narodnostnih – etničnih merilih.

Rusinow je bil ne le strokovnjak za Jugoslavijo, temveč tudi dober poznavalec Slovenije in slovenske zgodovine.² Kot dobrega poznavalca južnotirolskega vprašanja so ga med drugim zanimali problemi Slovencev na avstrijskem Koroškem, ki jim je že v sedemdesetih letih, ko je še deloval v ameriški organizaciji American Universities Field Staff (to bi lahko svobodno prevedli kot »ameriški univerzitetni strokovnjaki po svetu«), posvetil vrsto zelo pronicljivih analiz. H Koroškim Slovencem se je vrnil v referatu na zborovanju ameriškega Združenja za pospeševanje slovanskih študij na Floridi leta 1998, ki ga je pomenljivo naslovil z »Avstrijski Slovenci: Na začetku – in na koncu? – le elita« Slovenske znanstvenike je vabil k sodelovanju v projektih in publikacijah, ki jih je snoval in organiziral, na letnih konferencah ameriškega slavističnega združenja pa je aktivno sodeloval na okroglih mizah in v razpravah s slovensko in jugoslovansko tematiko, kjer je pojasnjeval in komentiral tudi slovenska stališča. K publikaciji referatov Leopoldine Plut-Pregelj, Boža Repeta in Aleša Gabriča na letni konvenciji ameriškega združenja za pospeševanje slovanskih študij leta 1998, ki so dve leti pozneje izšli v ugledni *The Donald Treagold Papers* univerze Washington v Seattlu³, je napisal spremno besedo, kar je nedvomno pripomoglo k njihovemu izidu. Njegova beseda je imela v ZDA in zahodni Evropi pač posebno težo, saj je užival velik ugled kot vsestransko angažiran in demokratično misleč izobraženec. Med načrti, ki jih ne bo mogel uresničiti, je bila tudi študija o slovenskih in jugoslovanskih izobražencih po drugi svetovni vojni. Leta 2002 se je namreč kot komentator udeležil okroglih miz o slovenskih in srbskih izobražencih in njihovi vlogi v procesu zaostrovanja nacionalnih konfliktov v Jugoslaviji, leta 2003 v Torontu v Kanadi pa je sodeloval v razpravi o zgodovinopisju pri Srbih, Hrvatih in Slovencih po razpadu Jugoslavije. Tudi referate in predavanja na teh strokovnih srečanjih je želel izdati in pospremiti s strokovnim komentarjem, kar pa mu ni več uspelo.

Vsi, ki smo Dennija Rusinowa osebno poznali, se ga bomo hvaležno spominjali kot izjemnega človeka, široko razgledanega sogovornika in strokovnjaka, ki je izvrstno poznal in razumel tako habsburško Srednjo Evropo kot večnacionalno Jugoslavijo, hkrati pa tudi slovenski položaj v obeh državnih okvirih. Prav zato pa ga bomo na vseh prihodnjih srečanjih v Evropi in ZDA tudi zelo pogrešali, saj strokovnjakov, kot je bil Rusinow ne le v ZDA, temveč tudi v Evropi ni veliko.

Peter Vodopivec

² O tem več: Carole Rogel in Tom Priestly v *SSS (Society for Sloven Studies) Letter*, No. 55 (April 2004), str. 7–8.

³ *The Repluralization of Slovenia in 1980s: New Revelations from the Archives*, Leopoldina Plut-Pregelj et al., *The Donald W. Treagold papers* No. 24, The Henry M. Jackson School of International Studies, The University of Washington, Seattle 2000'.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Mednarodna znanstvena konferenca: Zločini brez žrtev

Koper, 23. – 25. oktober 2003

Mednarodno obarvana in vesela družina zgodovinarjev se je, tako kot se to zgodi vsako jesen na dve leti, oktobra 2003 znova zbrala v Kopru, kjer je v prostorih Pokrajinskega muzeja Koper potekala konferenca na temo *Zločini brez žrtev*, s podnaslovom *Žrtev v scenariju kazenskega procesa*. Organizatorji tega srečanja so bili Znanstveno-raziskovalno središče Koper (Univerza na Primorskem), Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Univerza v Benetkah. V vlogi soorganizatorja je nastopila tudi na novo ustanovljena Fakulteta za humanistične študije Koper (Univerza na Primorskem).

Po svečani otvoritvi, ki je bila v četrtek, 23. oktobra, ob 9.00 in uvodnemu pozdravu dr. Darka Darovca, enega od glavnih organizatorjev, ter trojezičnih pozdravnih nagovorih dr. Lucije Čok, v.d. direktorice Univerze na Primorskem, Salvatorja Žitka, direktorja Pokrajinskega muzeja Koper in dr. Antona Gosarja, dekana Fakultete za humanistične študije Koper, se je znanstvena konferenca tudi uradno začela. Od 36 prijavljenih se je konference naposled udeležilo 30 referentov iz Slovenije, Hrvaške, Italije, Avstrije, Španije, Francije in Združenih držav Amerike.

Najprej nas je o vsebini teme, ki je bila tokrat izbrana za naslov konference, v svojem kratkem predgovoru seznanil *Claudio Povo*. Takoj za njim je svoja dognanja o regulativi pristopa do javnih prostorov v Italiji 16. stoletja, predstavil *Edward Muir* iz Severozahodne univerze v ZDA, in kot prvi referent tudi prebil led vsem ostalim sodelujočim. Skozi njegov prispevek smo spoznali odnos med pravnimi normami, kot so bile zapisane v statutih skupnosti, in dejanskimi vedenjskimi vzorci v italijanskih skupnostih v poznem srednjem veku in v zgodnji novoveški Italiji. Avtor je skušal dokazati, kako je izključitev določenih kategorij ljudi iz življenja skupnosti (žensk iz javnih prostorov, predvsem magistratov) omogočila gradnjo zaupanja med sosedi (moškimi, ki se med seboj niso zelo dobro poznali). A kljub tej izključitvi, so ženske v skupnosti še naprej ostale vidne in dejavne.

O spretnih in iznajdljivih ponarejevalcih denarja, ki jih je vse do 19. stoletja čakala smrtna kazen, zatem pa visoke zaporne kazni, o prizadevanjih države, da bi ta zločin preprečila, o gledanju družbe na te kršitelje zakona in o njihovih nepazljivih žrtvah, nam je spregovoril *Andrej Pančur* iz Inštituta za novejšo zgodovino.

Guy Lemeunier iz Nacionalnega znanstveno-raziskovalnega centra v Franciji se je posvetil »privatnim« vojnam, to se pravi bojem med španskimi političnimi frakcijami v kraljevini Murcii, med leti 1560-1720. Na podlagi notarskih registrov nas je seznanil o maščevanjih žrtvinega klana, nemoči uradnih sodišč, da bi to preprečila in o vlogi mirovnikov (veliki plemiči, kraljevi predstavniki in svetovno spoštovani duhovniki), ki so edini lahko dosegli sporazum med sprtima stranema.

Vlogo zaslišanega in vloge žrtve v beneškem kazenskem procesu v nerazsvetljenski luči, nam je osvetlil *Gianni Buganza* iz Univerze v Benetkah.

Natančneje se je s sodnim postopkom proti Nicolu Mignognu in njegovi sodelavki Antonietti De Pace ter drugim dvanajstim osebam, ki so sodelovale v obsežni in razvejani revolucionarni mreži zarote, ukvarjala *Maria Sofia Corciulo* iz Univerze v Rimu.

Kako so potepuštvu obravnavali italijanski kazenski zakoniki 19. stoletja, smo lahko izvedeli od *Maria Da Passana* iz Univerze v Sassariju. Pred združitvijo Italije sta obstajala dva modela, francoski, ki je opredeljeval potepuštvu kot zločin, in avstrijski, ki potepuštvu ni uvrščal med obnašanja, ki so se kazensko preganjala. Šele po zedinjenju Italije so se pokazale težnje po izbrisu norm francoskega pokrepla, kar se je dokončno zgodilo v Zanardellijevem zakoniku iz leta 1889.

Referat *Dragana Matića* iz Inšpektorata RS za varstvo kulturne dediščine nas je popeljal v primere sodnih zmot iz konca 19. oziroma začetka 20. stoletja, do katerih je prišlo zaradi načrtnega zatiranja

slovenščine kot uradnega jezika na sodiščih, kar je mnogokrat povzročilo, da so nekoga po krivem obtožili. Torej, domnevni zločinec je potemtakem postal žrtev državnega sistema.

S tem prispevkom se je zaključila tudi dopoldanska sekcija referatov, kateri so predsedovali Darko Darovec, Edward Muir in Claudio Povoło in je nekako zaobjela tematiko žrtve pred svetovno oblastjo.

Po okrepčilu in dvehurnem odmoru smo nadaljevali s popoldanskim delom programa, tokrat pod budnim očesom predsednikov, Guy Lemeunierja, Andreja Pančurja in Maria Da Passana, in z referenti, ki so govorili predvsem o žrtvah pred cerkveno oblastjo.

Prvi med njimi je svoje raziskovanje o (nedolžnih) žrtvah španske inkvizicije predstavil *Juan Antonio Alejandre* iz Univerze v Madridu. Najprej nas je seznanil o posameznih korakih (ovadba, ocena prijave, zbiranje dokazov, uvedba postopka, pripor osumljenca), ki jih je sodišče moralo prehoditi, preden je nekoga dokončno spoznalo za krivega. Nato pa še o pogostih sodnih zmotah, ki so imele za posledico obsodbo kakšne nedolžne žrtve.

Tudi *Vittorio Sciuti Russi* iz Univerze v Catanii se je ukvarjal s problematiko žrtv inkvizicije. Skozi njegov referat smo nekaj več izvedeli o dramatičnem dogodku, ki se je zgodil v Palermu marca leta 1657, in sicer v španskih inkvizitorskih zaporih. Avguštnski menih Diego La Matina je namreč tam smrtno ranil inkvizitorja Juana Lopeza de Cisnerosa. Svoje »pogumno« dejanje je plačal s sežigom na grmadi.

Giovanna Paolin iz Univerze v Trstu je prikazala, kako so v zgodovini rimske inkvizicije poleg želje po povečani kontroli verskega sodišča, nadzorovali tudi obnašanja, ki so jih smatrali za drugačna in ki so spadala v okvir spolnosti. Najbolj primerni za takšno kontrolo so bili spovedniki in pridigarji.

Na podlagi cele vrste virov, vključno s poročili o sojenjih, z zgodovinskimi pričevanji in s časopisnimi članki, je *Alisa Plant* iz Univerze Tulane (ZDA) skušala osvetliti koncept mučeništva v Franciji v 16. stoletju. Pri tem je, s pomočjo zbranih primerov hugenotskega mučeništva, raziskala tako napetosti med nasprotujočimi si definicijami zločina in žrtve, kakor tudi vlogo žrtve med sojenjem in ob poznejši usmrčitvi.

Kakšna obnašanja vse – krivoverstvo, bigamijo, prešuštvo, sodomijo, priganjanje k spovedi, čarovništvo, magijo in vraževernost, klanovsko povezanost, poroke duhovnikov, hlinjenje duhovniškega stanu in oderuštvo – je španska inkvizicija zatirala, nam je predstavila *María Jesús Torquemada* iz Univerze v Madridu. V svojem referatu je razmišljala tudi o konceptu žrtve, saj so obstajali zločini, kjer je ta tudi konkretno obstajala, kakor tudi tisti, kjer sta žrtvi postali cerkev oziroma družba.

Kot poslednji referent prvega konferenčnega dne se nam je s svojimi dognanji predstavil *James Boyden* iz Univerze Tulane (ZDA), ki je na osnovi dokazov iz Mehike ugotovil, da je bila ob koncu 18. stoletja osveščenost o zlorabi, katere žrtve so bile spokornice, ki so jih v spovednicah zapeljevali duhovniki, že višja kakor v potridentskem obdobju.

Verjemite, da se nam je po napornem dnevu večerja, ki so jo organizatorji pripravili v Bio hotelu, zelo prilegla. Poleg tega je bila to tudi odlična prilika za pogovor in medsebojno druženje.

Naslednji dan smo, pod predsedstvom Darje Mihelič, Maríe Jesús Torquemada in Lovorke Čoralčić, začeli z žrtvami pri spolnih zločinih.

Serijo teh referatov je otvoril *Janez Cvirn* iz Univerze v Ljubljani, in sicer s prispevkom k zgodovini homoseksualnosti na Slovenskem ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja. Kljub 1867. leta predlagani dekriminalizaciji homoseksualnosti, je le-ta v monarhiji še vedno veljala za zločin, a vendarle so v Avstriji preganjali predvsem »male ljudi«, medtem ko so si oblasti pred bolj ali manj odkrito homoseksualnostjo posameznikov iz višjih družbenih slojev raje zatiskale oči. Vse te trditve so bile podkrepjene tudi s precej sočnimi primeri.

Celoten pregled (od srednjega veka naprej) problema sodomije, ki je veljala za najhujši zločin proti naravi, nam je podal *Andrej Studen* iz Inštituta za novejšo zgodovino. Od greha, kot takšno jo je obsojala katoliška cerkev, se je sodomija prelevila v zločin, saj se je preko predstav sholastičnih mislecev počasi zasidrala tudi v posvetno zakonodajo. Zaradi sodomije je bilo usmrčenih tako veliko ljudi kakor tudi živali, saj le-te niso bile obravnavane kot žrtve, temveč kot sotorilke kaznivega dejanja.

Sama sem skušala na podlagi statutov osvetliti položaj prostitutk v srednjeveški Istri in odnos družbe do njih. Torej, jih na eni stran prikazati kot opravljalke poklica, ki je bil od mestnih in cerkvenih oblasti do neke mere dovoljen (javne hiše), na drugi strani pa prostitucijo prikazati kot prepovedano in preganjano (ulične prostitutke in privatni bordeli), pri čemer je vlogo žrtv spet prevzela družba kot celota.

Poleg tega sem govorila tudi o primerih, kjer so bile prostitutke tudi žrtve (posilstva, ugrabitve, fizični in verbalni napadi).

Zadnja v nizu referatov na temo žrtev pri spolnih zločinih, nam je svoje izsledke o kaznivem dejanju bigamije v Beneški republiki, predstavila *Claudia Andreato* iz Univerze v Benetkah. Kaznivo dejanje bigamije je predstavljalo institucionalno dojemanje zelo zapletenega družbenega pojava, v katerem se lik žrtve ni pokazal kulturno enotnega. Večkrat je namreč prijava moževega zločina (ženinega) predstavljala razkol v osebnih odnosih med zakoncema. Kdor je do tega trenutka ostal »pasivni krivec«, je lahko dvoumno prevzel vlogo žrtve.

Zaradi manjših sprememb, ki so nastale zaradi upravičene oziroma neupravičene neprisotnosti nekaterih prijavljenih referentov, sta nam dva sodelujoča, ki sta bila sicer predvidena za popoldan, svoje prispevke predstavile že v dopoldanskem delu.

Najprej nas je v svet »zločina« in »žrtve« hazardnih iger na Slovenskem v preteklosti popeljala *Darja Mihelič* iz Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU. Igre na srečo so bile znane že v prazgodovini in so se kot takšne ohranile vse do današnjih dni. In prav tako so bile vseskozi prisotne tudi prepovedi zoper profesionalno ukvarjanje z igrami na srečo (legalno je postalo šele v obdobju samostojne Slovenije), pri čemer so bile izvzete tiste, od katerih se je polnila državna blagajna (loterija). Žrtve hazardiranja sta bila potemtakem oba »zasvojena« igralca, najprej pa seveda tisti, ki je izgubil.

Z eno samo igro na srečo, in sicer s kriminalizacijo sanjskih knjig za igro loto v Avstriji 18. in 19. stoletja, se je ukvarjal *Manfred Zollinger* iz Dunajsko poslovno-ekonomske fakultete. Skozi njegov referat smo spoznali nastanek, motive in posledice prestopka, ki so izhajale iz nagnjenosti igralcev loto k različnim magičnim in verskim praksam, predvsem uporabi sanjskih knjig. Ukrep avstrijske vlade, ki je leta 1755 in 1801 prepovedala tiskanje in prodajo takšnih knjig, je bil popolnoma neučinkovit, saj so le-te postale še bolj priljubljene.

Preden smo si privoščili kosilo in odmor, je nekatere od nas tu in tam zanimala še kakšna podrobnost iz posameznega referata, čemur je bila namenjena diskusija.

V popoldanskem delu programa, v katerem je bilo govora o žrtvi pri zločinih »participacije«, so se na predsedniške stolčke usedli, James Boyden, Dragan Matić (po premoru ga je zamenjal Dušan Kos) in Andrea Romano.

Lovorka Čoralić iz Hrvatskega inštituta za povijest nam je poleg življenja, delovanja in usode dalmatinskega frančiškana Filipa Grabovca (1698–1749), predstavila tudi njegova dela, ki so povzročila učinkovito in za avtorja pogubno reakcijo državnih magistratur Beneške republike. Grabovčeva dela so bila namreč označena kot knjige, ki so imele nevarne namene in so bile usodne za stabilnost beneške oblasti v Dalmaciji.

Na primeru Wolfa Sigmunda Gallenberga in žene Jožefe Marije nam je avtor naslednjega referata, *Dušan Kos* iz Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU, povedal nekaj več o melanholiji, na podlagi katere je lahko oziroma ni moglo priti do razveze zakona. Prikazal nam je avtopsijsko razkrojevanje zakonske zveze zaradi psihičnega nasilja in oblikovanje podobe zločina, storilca in žrtve pri sorodstvu, v javnosti in nazadnje tudi na sodišču v 18. stoletju.

Kako pa so obravnavali samomor v kriminalistiki 16. stoletja, smo lahko izvedeli od *Giana Paola Massetta* iz Univerze v Milanu. Prikazal nam je zločin, ki je imel mnogotere pomembne vidike.

Tudi v petek popoldan je bil program rahlo spremenjen in glede na to so nam trije referenti, ki so bili predvideni šele v soboto, svoja dognanja razkrili že tedaj.

Luca Rossetto iz Univerze v Padovi je v svojem prispevku predstavil vlogo žrtve v scenariju mednarodnega kazenskega prava. Posebno pozornost je namenil resničnosti mednarodnega kazenskega sodišča za bivšo Jugoslavijo, a pri tem ni izgubil iz vidika druge izkušnje, kot na primer izkušnje mednarodnega kazenskega sodišča, ki je bil ustanovljen pred kratkim, kakor tudi ne komisije za ugotavljanje resnice in pravice.

V svojem referatu se je *Egon Pelikan* iz Univerze na Primorskem ukvarjal s pojavom »permanentne zločinskosti« določene družbene skupine, kot so jo prikazovale in praviloma v svoje imunizacijske strategije vgrajevale velike avtoritarne oziroma totalitarne evropske ideologije 19. in 20. stoletja. Za slovensko področje nam je to prikazal na antisemitizmu ideologije političnega katolicizma, ko se je ta ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja soočal z modernizacijo in sodobnimi družbenimi vplivi.

O statistiki zločinov in o nekaterih vidikih le-te v začetku 17. stoletja smo se lahko prepričali iz prispevka *Alfreda Viggiana* iz Univerze v Padovi. Leta 1607 je Svet desetih pozval urade rektorjev, ki so bili poslani v večja mesta pod oblastjo Beneške republike, da naj pošljejo v glavno mesto natančno poročilo o prestopnikih ter o obsojenih na zaporno in smrtno kazen od leta 1600 naprej. V tem referatu je avtor poskušal, veliko bolj kot natančno prikazati številke, očrtati meje konteksta, v katerem se omenjena poizvedba izvaja.

Tudi popoldanskemu delu je seveda sledila diskusija, za njo pa nas je čakal tisti bolj sproščen in druženju namenjen del konference. Večerja z morskimi specialitetami, namreč.

Na zadnji, sobotni, dan te mednarodne konference v Kopru so nas za predsedniško mizo čakali Darko Darovec, Edward Muir in Claudio Povo.

Prvi v sklopu referentov, ki so tokrat govorili o pojavu žrtve na sodiščih, je prišel na vrsto *Giovanni Chiodi* iz Univerze v Milanu. Orisal je razpravljanje, ki se je pojavilo v Italiji v drugi polovici 19. stoletja ob spremembah kazenskega postopka. Ob tem je upošteval najvidnejši doprinos italijanske pravne teorije od znamenitega posega, ki ga je imel Francesco Carrara leta 1875, do sprejetja italijanskega zakonika kazenskega postopka leta 1913, ki je naposled odklonil odpravo monopola javnega tožilca.

O treh poglobitvenih problemih (dolgo obdobje po prvih večjih sojenjih v Nürnbergu od 1946 dalje, posledice dvajsetletne prekinitve v javnih diskusijah, osebne interese in izkušnje sodnikov, advokatov in porote) v pravnih postopkih proti nacističnim hudodelcem po zlomu nacizma v Evropi, je razpravljajal *Karl Stuhlpfarrer* iz Univerze v Celovcu.

Urbicidu, izraz so skovali razni časnikarji, umetnostni strokovnjaki, urbanisti in izobraženci, in sicer primeru le-tega na Vukovarju, se je posvetil *Leonardo Barattin* iz Univerze v Benetkah.

Kako je bilo z inkvizicijskim in obtožbenim modelom ter vlogo žrtve v kazenskem procesu, nas je seznanil *Ettore Dezza* iz Univerze v Pavii. V svojem prispevku je nakazal tako prednosti kot tudi slabosti, ki sta jih oba različna modela imela skozi zgodovino in jih še vedno imata glede pravic, ki pripadajo žrtvi in po drugi strani tudi obtožencu.

Kot trideseti, torej zadnji, je svoja spoznanja o zločinih brez žrtve in o vdoru žrtve v družbeno in politično debato, predstavil še *Andrea Romano* iz Univerze v Messini.

V zaključni diskusiji smo ugotovili, da zelo težko najdemo zločin, kjer ni prisotna tudi žrtev. Velikokrat je vlogo žrtve prevzela kar družba kot celota. Glede na to so se tudi vsi referati veliko bolj ukvarjali z žrtvijo kot z zločinom brez nje. Torej, veliko bolj smo se udeleženci mednarodne konference v Kopru držali podnaslova (Žrtev v scenariju kazenskega procesa), kakor pa osrednje teme Zločinov brez žrtve.

Ob slovesu nam je dr. Darko Darovec razkril še temo, ki bo v Kopru burila duhove čez dve leti. Takrat se bo namreč govorilo o deviantih.

Naj na koncu še posebej omenim in pohvalim organizatorje, predvsem že omenjenega dr. Darka Darovca, Alenko Obid in Jureta Gombača, zaradi katerih je vse potekalo kot po maslu. Seveda bi tudi brez prevajalcev, ki so simultano prevajali naše prispevke, marsikatera zagata ostala nerešena oziroma nepojasnjena.

Mojca Kovačič

Genocide and Human Rights in the 20th Century

Salzburg, 18. – 20. april 2004

Pod tem naslovom je potekal od 18. do 20. aprila 2004 v Salzburgu seminar, ki ga je organiziral Svet Evrope skupaj z avstrijskim šolskim ministrstvom (Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur) in sicer z oddelkoma *Abteilung Politisches Bildung und Umweltbildung* in *Abteilung für internationale Beziehungen*. Seminarja so se v okviru štipendije Svet Evrope udeležili še učitelji iz Madžarske, Romunije Španije in Slovenije. Seminar je bil organiziran za učitelje zgodovine iz Avstrije, udeležile pa so se ga tudi številne priče holokavsta.

V programu tridnevnega seminarja so z referati sodelovali mednarodno priznani strokovnjaki iz Avstrije in Nemčije. Med njimi je potrebno izpostaviti tri še posebej zanimive. Univ. prof. dr. Wolfganga Benza iz Berlina je z referatom *Völkermord an Juden und Roma und Sinti* ob opisu množičnega poboja 33.771 Židov v kraju Babij Jar pri Kijevu 29./30. 9. 1941 opozoril na ideologijo nacional-socilastičnega režima, ki je s skrbnim načrtovanjem želel iztrebiti židovski manjšino. Kljub temu ob tem ne gre pozabiti, da je tovrsten genocid primerljiv z drugimi kot na primer s poboji Romov in Sintov, to je pripadnikov nemških Romov.

Dr. Anke Sembacher je imela odmeven referat, kjer je kršenje človekovih pravic in primer holokavsta v 20. stoletju prikazala na primeru Ruande: *Genozide am Beispiel Ruanda*. Nazorna predstavitev problema je pokazala visoko strokovno znanje predavateljice, pri čemer je potrebno poudariti, da je referat odmeval še zvečer pri večerji.

Še posebej močno pa se mi je vtisnil v spomin predavanje univ. prof. dr. Manfreda Nowaka iz Dunaja z naslovom *Universalität der Menschenrechte und Genozid im ehemaligen Jugoslawien*. Ugledni strokovnjak je bil po naročilu Združenih narodov med leti 1994–1997 tudi sam precej dejaven na področju bivše Jugoslavije, med drugim je vodil odkop množičnega grobišča v Ovčari, pristojen pa je bil tudi za sojenje kršitev človekovih pravic. Po uvodni predstavitvi političnega položaja Jugoslavije pred slovensko samostojnostjo, je posebej izpostavil položaj Bosne in Kosova. V nadaljevanju je nekaj več besed namenil vojni na Hrvaškem, osrednja tema, pa je bila vojna v Bosni. Opisu vojaških dogodkov so sledili konkretni primeri genocida, kot na primer Srebrenica. Ob tem je poudarjal, da je postopek uničenja nekega naroda tak, kot ga poznamo iz druge svetovne vojne. Ideje in postopki so bili enaki. Pri problemu vojne v Bosni je izpostavil (ne)množ mednarodne skupnosti ter dejstvo, da za umiritev razmer in sožitje med narodi še vedno ne potekajo tako imenovani procesi, ki so temelji za mir. Ob koncu je izpostavil problem Kosova, kjer mu največji problem predstavlja dejstvo, da ne obstaja akt, ki bi opredelil status te dežele.

Zanimivi so bili tudi ostali referati dunajskih predavateljev: dr. Aleksandra Pollaka z zgornjim naslovom *Die Darstellung der Wehrmacht in den Medien nach 1945* ter poročilo univ. prof. dr. Clemensa Jablonerja *Bericht der österreichischen Historikerkommission*. Nekaj besed o mednarodnem pravu nam je zadnji dan seminarja povedal poslanik dr. Hans Winkler v referatu z naslovom *Interationales Recht und Globale Justiz*. Zadnji večer smo si lahko ogledali film *Mit 16 ins KZ*. Šlo je za posnetke pričevanja Fritza Kleinmanna, ki je 6 let preživel v različnih koncentracijskih taboriščih.

Predavanjem je navadno sledila kar precej živahna diskusija, v kateri so bili aktivni tako učitelji zgodovine, kot tudi priče holokavsta, po večini Židje. Njihove replike, večkrat tudi osebne izpovedi so bile zame včasih zelo pretresljive in ganljive. Podobno sem občutila tudi v neformalnih pogovorih z njimi med odmori ali obedi. Občudovala sem njihov življenjski optimizem, vrednote ter njihovo vitalnost. Mnogi med njimi so namreč svojo visoko starost zelo dobro skrili.

V pogovorih z avstrijskimi kolegi sem izvedela, da priče holokavsta sodelujejo pri pouku zgodovine. Stremi se k temu, da se teh grozodejstev ne sme pozabiti in da je o tem potrebno javno govoriti. Še zlasti mladim generacijam, ki v tem modernem svetu sploh nimajo odnosa do še ne tako starih dogodkov. Država obiske prič na šolah tudi finančno podpira. Poleg avtentičnih informacij, ki jih dijaki na ta način dobijo, gre pri tem tudi za vzgojni moment. Tu mislim predvsem na razvoj vrednot, ki v današnjem moderniziranem svetu gotovo niso v ospredju. Podobno mnenje so imeli tudi avstrijski kolegi, ki so ob koncu še poudarili, da so ure zgodovine, na katerih sodelujejo priče, izredno odmevne, dijaki pa zelo zainteresirani.

Osebnostno je bil seminar pomemben zaradi dveh razlogov. Poleg številnih informacij o kršenju človekovih pravic, so ganljivi pogovori s pričami holokavsta zbudili že pozabljene vrednote za preproste reči. Za stvari, ki jih v brezglavi dirki vsakdanjika ne vidimo, kaj šele občutimo.

Mojca Peternel

10. letno srečanje IHA – mednarodne agencije za zgodovino obveščevalnih služb

Gradec, 4. – 6. junij 2004.

Konferenca je potekala v prostorih izobraževalnega središča *Mariatrost*, v predmestju Gradca. Naslov srečanja je bil »*Vzhodna razsežnost. Glavne obveščevalne izkušnje v srednji in jugovzhodni Evropi od leta 1900*«. Srečanje je bilo prvič organizirano v Avstriji, izven Nemčije, kjer so do sedaj potekala vsakoletna zborovanja. Z njim so obeležili vstop novih članic v Evropsko skupnost, zato so bili povabljeni tudi referenti iz teh držav. Namen srečanja je bil dvojen – na eni strani pregledati in primerjati dosežke na področju zgodovinopisja o obveščevalnih službah, kar je relativno novo področje v novejši zgodovini. Na drugi strani pa je bil namen srečanja tudi izmenjava pogledov na pereča vprašanja, s katerimi se srečujejo obveščevalne službe in oblikovanje skupne strategije oziroma oblikovanje evropske obveščevalne politike, zato so se srečanja udeležili tudi predstavniki nekaterih vladnih institucij, žal na tem področju nihče iz Slovenije.

Konferenca je potekala pod pokroviteljstvom Inštituta za zgodovino Univerze Karla Franca v Gradcu v sodelovanju z novoustanovljenim »*Avstrijskim centrom za obveščevalne, propagandne in varnostne študije*« – ACIPSS. Organizator konference je bil prof. dr. Siegfried Beer.

V petek popoldan, ko se je konferenca začela pod vodstvo prvega delovnega predsednika Siegfrieda Beera, je bila prva tema posvečena »*Nemškim zadevam*« – Avstriji, Nemčiji in Južni Tirolski. Prvi referent Martin Moll, docent na univerzi v Gradcu je govoril o obveščevalnih pripravah na prvo svetovno vojno. Naslov njegovega prispevka je bil: »*Spoznavanje svojega bodočega nasprotnika: Avstro-Ogrska protiobveščevalna dejavnost pred prvo svetovno vojno. Neznani in presenetljivi vpogledi na lokalni ravni*«. Govoril je o področju takratne Štajerske – torej tudi današnje Slovenije in o dejstvu, da podatki niso le v arhivu dunajskega notranjega ministrstva, kjer jih raziskovalci pogosto iščejo, ampak tudi v lokalnih arhivih in v arhivih drugih vladnih služb kot n.pr. gospodarstvo, statistika – katerih informacije so bile vitalne za obveščevalno sliko predvojnega stanja.

Oliver Hemmerle iz Mannheima je govoril o primeru dr. Wilhelma Hottla »*Nespremenjena pripadnost*«. V svojem dolgem življenju – rojen je bil leta 1915, umrl pa je leta 1999, je bil in ostal zvest ideji nacizma, pri čemer se je v nacistično stranko vključil ilegalno že leta 1931, uradno pa 1935. Interniran je bil le dve leti po koncu vojne, bil je priča na Nürnberškem procesu, po njem pa je svoje obveščevalne izkušnje delil mnogim obveščevalnim službam – od francoske do izraelskih. Pod psevdonimom Walter Hagen ga poznamo po njegovih objavljenih delih tudi v Sloveniji, saj je že leta 1951 izdal knjigo »*Nevidna fronta*«, ki je znana tudi pri nas. Ni pa to edina njegova knjiga. Bil in ostal je nacist po prepričanju in kot tak tudi ena od sivih eminenc neonacizma, s katerega vodji si je aktivno dopisoval, ostal pa je tudi idejni vodja desno usmerjenih strank v avstrijski politiki, kot je referent izpostavil v svojem prispevku.

V nadaljevanju je pod delovnim predsedstvom Roberta D. Billingerja iz univerze Wingate prvi predstavil svoj prispevek William Stivers iz Washingtona z naslovom »*Ameriške obveščevalne zaznave notranjega razvoja v sovjetski coni okupirane Nemčije*«. Ugotavljal je, da je bilo že v prvih letih jasno, da skuša SZ sovjetizirati svoje zasedbeno področje, zato tudi ustanovitev zahodne Nemčije ni bila stvar notranje nemške odločitve ampak rezultat zahodne obsedenosti z nevarnostjo iz Vzhoda. V razpravi se je postavilo vprašanje, ali so na to temo že odprti tudi ruski arhivi, da bi lahko ustvarili bolj enakomerno oceno in ali so pri odločitvah upoštevali mnenje ljudi, ki so množično bežali iz sovjetske zasedbene cone. Ugotovitev je bila, da ti arhivi še niso in kot kaže še dolgo ne bodo dostopni niti raziskovalcem.

Naslednji referent je bil Gerald Steinacher iz državnega arhiva v Bolzanu, ki je imenovan tudi za eksperta vojaškega tožilstva s strani italijanske vlade za proučevanje vojnih zločinov iz druge svetovne vojne. Pod naslovom »*Južna Tirolska kot nacistična luknja v zakonu. Ali so se obveščevalni strokovnjaki in vojni zločinci reciklirali?*« je prikazal južno Tirolsko oz. v Italiji bolj znano kot Alto Adige kot matično področje, v katerem so vodilni nacisti kot n.pr. Adolf Eichmann, Klaus Barbie, Josip Mengele

in drugi dobili ponarejene osebne dokumente, na podlagi katerih jim je kot »beguncem« Rdeči križ izstavil potne liste, s katerimi so odšli v južno Ameriko ob nezanemarljivi pomoči posameznih redov katoliške cerkve n.pr. frančiškanov. Pri tem pa se je pogosto dogajalo, da so se, ko so čakali na pot, v isti hiši znašli – ne da bi vedeli drug za drugega, na eni strani nacisti in na drugi strani njihove žrtve – Židje, ki so čakali na dokumente za pot v Palestino. Kar pa se tiče recikliranja – Američani oz. njihove obveščevalne službe so bivše nacistične oz. njihove obveščevalne in vojne izkušnje uporabili v hladni vojni kot vir informacij proti svojim medvojnimi zaveznikom in kasnejšim nasprotnikom – Sovjetski zvezi.

Zadnja referentka prvega dne je bila Michaela Koller iz Münchna, ki je v svojem prispevku z naslovom »Interesi in delovanje STASI-ja na južnem Tirolskem v letih po 1980« dokazala, da je v seriji terorističnih napadov, ki je zajela južno Tirolsko v osemdesetih letih v zvezi s političnimi zahtevami po avtonomiji vzhodnonemška obveščevalna služba Stasi plačevala vsaj enega od teroristov, ki pa je hkrati delal tudi za Italijane. Ker se arhivi Stasija sicer odpirajo, a zelo počasi, se bo prava slika pokazala šele po proučitvi vseh ali večine dokumentov tajnih služb. Nedvomno pa je za teroristično dejavnostjo na južnem Tirolskem stala vzhodnonemška država in njena tajna služba oz. tudi druge obveščevalne službe.

V večernem delu je Robert D. Steele iz Oaktona podal zelo črn scenarij možnega razvoja svetovne varnosti z naslovom »Nova moč obveščevalnih služb: Retrospektivna zgodovina od leta 2020«. V svojem prispevku je bil skrajno kritičen do ameriške države oz. trenutnega predsednika Georga Busha, okostelosti, skorumpiranosti in birokratizacije celotnega obveščevalnega stroja kakor tudi neustreznosti NATA in institucij evropske skupnosti. Glede na izkušnje v zvezi z dogodki 11. septembra kot tudi z neobstoječimi dokazi, ki naj bi upravičili ameriški poseg v Iraku je predlagal radikalno spremembo strategije zbiranja obveščevalnih informacij, ki so v obdobju, v katerem smo glede na informacijsko družbo javne in dostopne na svetovnem spletu. O svojih idejah, ki vključujejo javnost informacij, visoko stopnjo zavesti državljanov, ki jim mora demokratična država zaupati in sodelovanje obveščevalnih služb namesto njihove konkurence v vprašanjih terorizma danes – jutri pa bodo ta vprašanja v svetovnem merilu: voda, nove, še neodkrita in mutirajoče nalezljive bolezni in vprašanje nadzorovanja rojstev je predlagal vključitev v OSS.NET, zasebno in nevladno obveščevalno informacijsko omrežje, ki ga je ustanovil z namenom povezovanja in izmenjave izkušenj. Vsekakor pa podpira vojaške ustanove v smislu reda in discipline proti korumpiranosti državnih uradnikov, o čemer je govoril iz svojih tridesetletnih izkušenj obveščevalca ZDA v Nikaragvi in pri delu drugod v južni Ameriki. Trgovanje z mamili, orožjem in pranje denarja ne bi smele biti metode dela demokratičnih obveščevalnih služb. Predvsem novo nastajajočo obveščevalno skupnost v razširjeni Evropski skupnosti je pozval, naj ne nasade izkušenjam predvsem pa naj ne ponovi napak v ameriških obveščevalnih prizadevanjih.

Njegovim zelo kritičnim izvajanjem se je odzval rojak in refrent naslednji dan Herbert Roberstein, ki se kot predstavnik vlade ZDA ni strinjal s tako žaljivimi obdolžitvami predvsem ameriškega predsednika kot tudi institucij ameriške države. Glede na to, da smo naslednji dan izvedeli, da je tega dne odstopil Robert Tennent, šef CIE, je bila kritika, v kolikor je bila mišljena pozitivno v smislu izogibanja bodočih napak vsekakor vsaj delno upravičena.

Drugi dan posvetovanja v soboto je bil posvečen dopoldan pretežno vprašanjem od prve do druge svetovne vojne, popoldan pa obdobju hladne vojne. V začetnem izvajanju je Matitiahu Mayzel iz Tel Aviva predstavil »Rusko/Sovjetsko obveščevalno aktivnost in strategijo v zvezi z Balkanom v obeh svetovnih vojnah.« Zaradi omejenosti časa – vsak poročevalec je imel na voljo le 15 do 20 minut, saj je bila po vsakem referatu tudi razprava, je Mayzel v svojem referatu prikazal le oris razmer in vzroke za interes Rusije na Balkanu, ki segajo vsaj 200 do 300 let nazaj v zgodovino. Pri tem pa je izpostavil, da se je Rusija vmešala v prvo svetovno vojno na strani Srbije in zaradi Srbije in da ji je to Jugoslavija vrnila s svojo udeležbo v drugi svetovni vojni. Drugo vprašanje pa je dostopnost oz. bolj nedostopnost arhivov v Rusiji, v katerih dobiš podatke eventualno za obdobje carizma, niti najmanj pa za kasnejše obdobje. Popolnoma nedostopni so tujim raziskovalcem podatki tajnih obveščevalnih služb od ČEKE dalje.

Herbert Romerstein, direktor Centra za varnostne raziskave na Inštitutu za vzgojo in izobraževanje v Washingtonu in profesor na Inštitutu za mednarodne študije, sicer pa vodja protiobveščevalne dejavnosti proti SZ je v svojem prispevku »Nekateri novi pogledi na zgodovino II. svetovne vojne v luči prestreženih radijskih poročil ISCOT« opozoril na nekatere vidike sodelovanja oz. vodilne vloge Kominterne kot obveščevalnega aparata sovjetske države z jugoslovanskimi, poljskimi in drugimi komunističnimi odporniškimi gibanji proti nacizmu med drugo svetovno vojno. Kratica ISCOT pome-

ni prestrežena radijska sporočil med Kominterno v Moskvi na eni strani in na drugi strani med gverilskimi skupinami, ki so se borile znotraj nemških vojnih linij. Prestrezala jih je britanska obveščevalna služba od maja 1943 do konca druge svetovne vojne, komunikacije s kitajsko partijo pa vse do leta 1947. Projekt »Venona«, ki je pomenil dešifriranje teh tajnih sporočil je od leta 1995 deklasificiran tako s strani angleške kot ameriške vlade in je javno dostopen tako v PRO kot v knjižnici NSA in muzeju v Fort Meadu, avtor referata in nekateri drugi pa so o tem objavili v zadnjih letih tudi nekaj knjig.

Maria Matusu iz Prage je predstavila »SOE in Special group D. Priprave na specialne operacije v protektoratu 1942 – 1945«. Prikazala je dejavnost britanske obveščevalne službe in njeno aktivnost v zvezi z akcijami od priključitve Češko moravskega protektorata dalje ter temu ustrezno organiziranost medvojne češke obveščevalne službe, kakor je bila organizirana iz Londona. Ker je bil poudarek referata na organizacijski shemi se z akcijami ni posebno ukvarjala.

John M. Nomikos iz Aten je v pregledu »Grške obveščevalne službe 1926 – 2003. Preteklost, sedanjost, prihodnost« izpostavil spremembe v organiziranosti služb, posebej v času II. svetovne vojne, v času vojaške diktature po letu 1974 in po ponovni vzpostavitvi demokratičnega sistema. Kot poseben varnostni izziv in pozornost javnost v tem letu pa je izpostavil seveda na letošnje olimpijske igre, na katere je Grčija kljub terorističnim grožnjam – posebno po zadnjem atentatu v Madridu, dobro pripravljena.

Ljuba Dornik Šubelj iz Arhiva Republike Slovenije iz Ljubljane je predstavila v referatu »Obveščevalna in protiobveščevalna dejavnost v bivši Jugoslaviji 1941 – 1946« ustanovitev in vlogo varnostno obveščevalne službe na strani narodnoosvobodilnega gibanja, kakor je nastajala od VOS v Sloveniji leta 1941 preko enot PPK na Hrvaškem do ustanovitve OZNE za Jugoslavijo leta 1944 in njene vključitve v ministrstvo za obrambo. Pri tem ni zanemarljiva vloga sovjetskih obveščevalnih inštruktorjev, podobnost jugoslovanskih in sovjetskih obveščevalnih organizacij kakor tudi vloga te službe v zagotovitvi oblasti komunistične partije po vojni. Glede na vlogo narodnoosvobodilnega gibanja na strani zmagovitih zavezniških enot je bila ena od njenih dejavnosti tudi priprava gradiva za procese proti vojnim zločincem, ki so v času druge svetovne vojne delovali na področju Jugoslavije kot tudi neposredno po vojni obračun z njihovimi sodelavci iz domačih vrst. Preimenovanje in reorganiziranje OZNE ni spremenilo osnovnih izhodišč njenega dela vse do razpada bivše Jugoslavije 1991.

Jerca Vodušek Starič je v referatu »Konkurenca zavezniških (britanskih) in jugoslovanskih (slovenskih) obveščevalnih nalog in aktivnosti 1938 – 1950« predstavila predvojno aktivnost kroga slovenskih naprednjakov, ki so se organizirali že v času prve svetovne vojne na narodnostni osnovi in se vključili v protinacistični boj na strani zahodnih zaveznikov oz. britanske obveščevalne službe že v času, ko je Hitler osvajal Evropo in preden je dosegel jugoslovansko in s tem slovensko mejo. Sodelovali so na razne načine in z različnimi dejanji, vendar ob koncu druge svetovne vojne niso dosegli priznanj, ampak so bili pogosto žrtve vladajoče partije in oblasti. Najmanj, kar se jim je lahko zgodilo pa je bilo, da so ostali anonimni in njihov prispevek v protinacističnem boju ni bil uveljavljen in upoštevan vse do nedavnega. Z razkritjem »Venone« so se njihovi dvomi, ki so jih že med vojno izražali do komunistov in njihove navezanosti do Kominterne izkazali za resnične, čeprav jih je uradna politika zanikala in trdila, da je vse od spora z Informbirojem pretrgala stike s sovjetsko partijo.

Pavel Začek iz Prage je govoril o »Nastanku in razvoju prvega direktorata češkega notranjega ministrstva. Komunistična špijonaža v petdesetih letih.« S konkretnimi primeri je na podlagi arhivskih dokumentov, ki so javno dostopni po demokratizaciji na Češkem, je prikazal vlogo češke obveščevalne službe oz. njenega prvega direktorata, ki je svojo aktivnost razvil v petdesetih letih ne le po Evropi ampak tudi in predvsem v Afriki in v južni Ameriki, kjer so bili češki obveščevalci prisotni pri mnogih obveščevalnih igrah, z dobavo orožja pa tudi pri mnogih državnih udarih.

Gyorgy Gyarmati iz Budimpešte je predstavil »Tajno policijo na Madžarskem v času Rakosija 1945 – 1956.«. Obdobje najhujšega terorja in stalinizma kakor tudi notranji obračuni z dejansko ali navidezno opozicijo so pripeljali do madžarske vstaje in množičnih prebegov na Zahod. Zaradi spora z Informbirojem so bili posebno zaostreni odnosi z Jugoslavijo, saj je prišlo tudi do procesov kot n.pr. proti L. Rajku.

V nadaljevanju popoldanskega dela se je težišče premaknilo na obdobje hladne vojne in čas po njej. Prvi referent je bil Jurij Totrov iz Moskve, bivši obveščevalec KGB in drugi svetnik na veleposlaništvu SZ v Tokiu, ki je prikazal »Zahodne obveščevalne operacije v vzhodni Evropi 1945 – 1956«. Opozoril je, da so bivši zavezniki iz časa druge svetovne vojne postali smrtni sovražniki in da je Zahod pri tem

popolnoma pozabil na število žrtev, ki jih je prispevala v boju proti nacizmu sama Sovjetska zveza, ki je daleč prekašalo izgube zahodnih zaveznikov, saj je šlo v milijone. Kljub temu so se zahodne obveščevalne službe trudile na vse načine odstraniti Sovjetski zvezi naklonjene vlade vzhodnoevropskih držav, kar pa jim v opisanem obdobju v nobenem primeru ni uspelo. Odnosi med bivšimi zavezniki so se le poslabšali. Prizadevanja zahoda so se nekoliko zmanjšala leta 1953 po smrti Stalina, ko so pričakovali spremembe v sami Sovjetski zvezi.

Richard Cummings iz Düsseldorfa je govoril o »Vojni v etru: sovražne obveščevalne dejavnosti usmerjene proti radiu Svobodna Evropa in radiu Svoboda«. Prišlo je namreč do eksplozije bombe v poslopju Radia Svobodna Evropa prav v času, ko je bil referent imenovan za vodjo varnosti tega objekta, ki je bil – kot so ugotovili ob atentatu – popolnoma nezavarovan.

Donald D. Steury iz Washingtona D. C. je v referatu že v naslovu opozoril, da »Predhodno oboroženi še niso predhodno obveščeni. CIA in sovjetska invazija na Čehoslovaško 1968«. Po hudi zaostritvi v začetku 60-ih let med obema velesilama, ko je bila velika nevarnost jedrskega spopada, je kljub stopnjevanju oboroževalni tekmi, ki je pomenila za ZDA veliko taktično prednost v tekmovanju glede zbiranja informacij, je CIA popolnoma odpovedala, saj ni vedela za taktične premike, ki so pomenili pohod čet Varšavskega pakta na ČSSR, dokler se ti niso začeli.

Miroslav Lehky iz Bratislave je na primeru »Oče Premysl Coufal. Smrt katoliškega duhovnika v ognjišču tajne policije 1981« prikazal odnos komunistične tajne policije do preganjanja katoliške vere in cerkve, tako legalne kot ilegalne, kateri je pripadal tudi v referatu omenjeni duhovnik, ki so ga angažirali kot agenta obveščevalne službe, kar je povzročilo njegovo smrt.

V zaključnem delu popoldanskega srečanja, ki je segal v čas hladne vojne in po njej, so bili še štirje referati. Jordan Baev iz univerze v Sofiji je govoril o »Vlogi bolgarske tajne službe v južnem krilu bipolarne konfrontacije v Evropi v letih 1945 in 1989.« Na podlagi v celoti deklasificiranih dokumentov ter na podlagi raziskovalnega dela tudi v grškem državnem arhivu v Atenah je predstavil dejavnost bolgarske obveščevalne službe v tujini ter delo posebnega direktorata proti Jugoslaviji, Albaniji, Grčiji in kasneje Kitajski.

Drugi referent iz Bolgarije Konstantin Grozev je v referatu »Upoštevanje tretje košarice Helsinškega sporazuma: delovanje bolgarske službe državne varnosti proti intelektualcem in akademikom v Bolgariji 1975 – 1989« predstavil delo šestega direktorata, ki je delal na disidentih in je v ta namen nastal šele v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja in notranjepolitično situacijo v Bolgariji na podlagi v zadnjem letu odprtih dokumentov bolgarske politične policije. Poudaril je tudi, da je bil ta oddelek tesno povezan s petim oddelkom KGB, nastal pa je v obdobju detanta – torej uradnega popuščanja napetosti med vzhodom in zahodom. V zvezi z vprašanjem v razpravi, ali je dokazan domnevni vpliv bolgarske obveščevalne službe v atentatu na papeža Janeza Pavla leta 1981, je odgovarjal bivši vodja bolgarske obveščevalne službe general Todor Bojadžijev, da dokazov o tem ni, razen če se skrivajo v tistih nekaj tisoč škatlah gradiva bolgarske obveščevalne službe, ki jih je dal bivši bolgarski premier Želev prepeljati v Washington na podlagi svoje korespondence z Zbignievom Brzezinskim, tedanjim predsednikovim svetovalcem za nacionalno varnost ZDA. Po mnenju generala je bil atentat na papeža delo samih nasprotnikov papeža znotraj katoliške cerkve v povezavi z italijansko obveščevalno službo SISMI.

Ben de Yong iz Amsterdama je v referatu »KGB v vzhodni Evropi med hladno vojno: nekaj raziskovalnih pripomb« najprej opozoril na dejstvo, da za raziskovalce niso dostopni ruski arhivi, medtem ko so odprti in dostopni arhivi v Bolgariji in na Češkem. Vedno ga je zanimalo, ali je KGB v vzhodni Evropi rekrutirala vohune, saj naj bi bila po Stalinovi smrti takšna dejavnost s strani sovjetske države uradno prepovedana. Na podlagi na zahodu obstoječe literature kot n.pr. Mitrohinov arhiv, ki jo uradna Rusija zanika kot neverodostojno, je obdelal pojme agent, zaupnik in vlogo partijskih članov na primeru iz Poljske Edvarda Gierka. Kar se tiče bivše Jugoslavije je izpostavil operacijo »Progres« in poudaril, da se je po letu 1968 nadaljevalo rekrutiranje v KGB – za razliko od prejšnjega obdobja, ko je bilo to legalno, je bilo kasneje ilegalno. V razpravi se je postavilo več vprašanj v zvezi z verodostojnostjo literature objavljene na to temo na Zahodu. Dejansko je o sovjetski politični obveščevalni službi mnogo več znanega kot o sovjetski vojaški obveščevalni službi.

Zadnji referat ta dan je imel Cees Wiebes iz Amsterdama, ki je na podlagi svojih izkušenj v prispevku »Prisluškovalna vojna v Bosni 1992 – 1995«, ki bo izšel kot prva knjiga IIHA prikazal, kako so z najbolj primitivnimi sredstvi Srbi uspeli slediti najbolj sofisticirani opremi, ki so jo imeli v enotah

UNPROFOR v Bosni in so bili tako vedno korak pred njimi, rezultat česar so bili potem masakri civilnega prebivalstva kot n.pr. Srebrenica.

Po referatih je bil ob osmi uri letni članski sestanek mednarodne zveze za zgodovino obveščevalnih služb.

V nedeljo je bila tema okrogle mize »Razširitev Evropske skupnosti – novi izzivi za evropsko obveščevalno skupnost.« Na okrogli mizi, ki jo je vodil upokojeni admiral nemške mornarice Sigurd Hess so sodelovali Franz Berndorfer iz avstrijske vojaške obveščevalne službe, Gert – Rene' Polli, direktor avstrijske notranje varnostne službe, Marco Giaconi iz italijanskega obrambnega ministrstva iz Rima, Miroslav Tudjman profesor na zagrebški univerzi in bivši predstojnik hrvaških obveščevalnih služb, Marijan Gula iz Bratislave, direktor Inštituta narodnega spomina, general Todor Bojadijev, član bolgarskega parlamenta in bivši vodja bolgarske obveščevalne službe, Cees Wiebes iz univerze v Amsterdamu in Robert D. Steele, v imenu OSS.NET iz Oaktona. Najkrajši povzetek vseh referatov in razprav po njih bi bil, da se v sodobnem svetu terorizem globalizira, medtem ko so obveščevalci vsake države podrejeni nacionalnim interesom, omejeni z nacionalnimi mejami in da bi za bolj uspešno borbo proti terorizmu in drugim varnostnim izzivom morali svojo dejavnost bolj povezati in odpraviti medsebojno nezaupanje, kar pa bo glede na preteklost zelo težko. Takšna srečanja so priložnost za medsebojno spoznavanje in izmenjavo izkušenj. Nujno pa bi morali v vodenju obveščevalnih služb več pozornosti nameniti zgodovinskim dejstvom in spoznanjem, da ne bi ponavljali napak.

Glede na to, da so bili referenti vse tri dni strogo omejeni na dvajset minutno predstavitev svoje teme, ki so ji sledile razprave je organizator pozval vse navzoče, da daljšo verzijo svojega prispevka pripravijo do konca septembra za tisk.

Posvetovanje se je končalo v nedeljo popoldan s kratkim obiskom zgodovinskih znamenitosti Gradca, mesta, ki ga je John Le Carre, ki je bil tudi povabljen, a ni uspel priti, opisal v mnogih svojih zelo branih knjigah, saj je v njem neposredno po koncu vojne opravljal obveščevalne in protiobveščevalne naloge v britanski zasedbeni coni po koncu druge svetovne vojne.

Ljuba Dornik Šubelj

Mednarodna konferenca »Rethinking the Dissolution of Yugoslavia«

London, 18. – 19. junija 2004.

V organizaciji Centra za jugovzhodnoevropske študije na Fakulteti za slovanske in vzhodnoevropske študije na Univerzi v Londonu (*Centre for South-East European Studies, School of Slavonic and East European Studies, University College London*) je 18. in 19. junija 2004 potekala mednarodna konferenca z naslovom »*Ponovno razmišljanje o razpadu Jugoslavije*«. Konferenco sta organizirala Jasna Dragović-Soso s Centra za jugovzhodnoevropske študije ter Lenard Cohen s Simon Fraser University v Vancouvru, Kanada. Konferenca je bila prvotno zamišljena kot priprava na poročilo Druge skupine »Pobude znanstvenikov za jugovzhodno Evropo«, vendar pa sta se organizatorja ločila od te »Pobude« in tako organizirala konferenco kot neodvisno prireditev.

Na začetku sta organizatorja orisala problematiko razpadanja Jugoslavije in pri tem skušala odgovoriti na že nič kolikokrat postavljena vprašanja o »krivcih« za razpad Jugoslavije ter na vprašanje, ali je šlo v jugoslovanskem primeru za razpad celotne države ali za odcepitev posameznih republik. Nato je Carol Lilly z Univerze v Nebraski predstavila zgodovino nacionalnih ideologij z vidika »preživetja« jugoslovanske države in to tako za Jugoslavijo kot celoto kakor tudi za njene posamezne narode, voditeljica britanske delegacije na konferenci v Daytonu Dame Pauline Neville-Jones pa britanske poglede na razpadanje Jugoslavije ter svoje spomine na daytonsko konferenco. Mark Biondich, zgodovinar zaposlen na oddelku za zločine zoper človeštvo pri kanadskem Ministrstvu za pravosodje, in Stevan K. Pavlowitch z Univerze v Southamptonu sta orisala zgodovino razvoja jugoslovanske ideje med

obema svetovnima vojnama. Ob zaključku prvega dne konference je Nicholas Miller z Boise State University predstavil še vlogo intelektualcev pri razvoju posameznih nacionalizmov v Titovi Jugoslaviji, Predrag Marković z Instituta za suvremenu historiju v Beogradu pa boj za skupna šolska jedra v osemdesetih letih 20. stoletja.

Drugi dan konference je Audrey Helfant Budding s harvardske univerze predstavila samoodločbo narodov, ljudstev in republik v okviru socialistične Jugoslavije, Jill Irvine z Univerze v Oklahomi pa prispevek z naslovom »Ponovno odprtje nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji v šestdesetih letih 20. stoletja«, katerega soavtor je bil pokojni Dennison Rusinow. Zelo zanimivo je bilo predavanje Michaela Palaireta z Univerze v Edinburghu, v katerem je predstavil boj za denarna sredstva iz zvezne blagajne med posameznimi jugoslovanskimi regijami v osemdesetih letih in razpad Jugoslavije. Eric Gordy z Univerze Clark je nato odprl dilemo, ali je bil razpad jugoslovanske federacije načrten ali rezultat »taktike«. Podobno vprašanje si je ob orisu slovenskega in hrvaškega predloga za konfederalno ureditev Jugoslavije zastavil Dejan Jović z Univerze Stirling. V nadaljevanju konference se je Florian Biber z Evropskega centra za manjšinska vprašanja v Beogradu v svojem prispevku ukvarjal z vlogo Jugoslovanske ljudske armade v procesu razpadanja nekdanje Jugoslavije, avtor teh vrstic pa z vlogo izseljenških skupnosti z območja nekdanje Jugoslavije. Ob zaključku je Paul Shoup z Univerze v Virginiji orisal vlogo Zahoda pri razpadanju Jugoslavije, pri čemer se je opiral zlasti na poročila CIA-e o nevarnosti procesa razpadanja Jugoslavije, ki so datirana v mesec oktober 1990.

Referati s simpozija bodo objavljeni v posebni knjigi, ki jo bo izdala Purdue University Press iz West Lafayette, Indiana.

Matjaž Klemenčič

34. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf-Modinci

Nagyatád, 29. junija – 2. julija 2004.

Letošnji, že 34. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf je v organizacijskem smislu imel dve pomembni novosti. Prva je ta, da so se udeleženci zbrali v zdraviliškem kraju Nagyatád v županiji Somogy, to pa je pomenilo, da je med organizatorje pristopila še tretja madžarska županija Somogy, poleg dosedanjih Vasa in Zale. K županiji Somogy spada univerza v Pécsu. Druga novost je bila ta, da se je prvič zgodilo, da na simpoziju ni sodelovala slovenska stran, za katero v organizacijskem smislu skrbi mariborska univerza. Na uradnih vabilih sta bili sicer natisnjeni imeni dveh referentov dr. Olge Janša-Zorn in dr. Andreja Studna, ker pa mariborska univerza kot organizatorica slovenske strani, ni hotela plačati prevodov referatov, kar bi sicer po sklenjenem mednarodnem dogovoru morala, referentov pač ni bilo. Bilo ni tudi nobenih slovenskih udeležencev, navzoča sva bila le člana mednarodnega organizacijskega komiteja, od katerih je eni stroške plačala mariborska univerzitetna knjižnica, drugi pa je šel na lastne stroške. Presenečenje med ostalimi delegacijami in udeleženci je bilo kar precejšnje, mene, ki že 18 let vodim slovensko delegacijo pa je bilo tudi sram, ker se je vodstvo mariborske univerze tako mirno odločilo, da s tem simpozijem noče imeti nič več, čeprav je bila prav predhodnica mariborske univerze ustanovna članica te večdesetletne znanstvene konference in je bilo to tedaj eno prvih, če ne sploh prvo mednarodno sodelovanje porajajoče se univerze v Mariboru. Strokovna revija pač ni mesto, kjer bi razpravljali o tem, zakaj je do tega prišlo, vseeno pa je prav, če povemo, da si je univerza s to potezo napravila škodo, kajti tu ne gre samo za neko konferenco, pač pa tudi za sodelovanje univerz v Gradcu, Salzburgu, Dunaju, Budimpešti, Pécsu in Zagrebu. Odločitev mariborske univerze je prišla prav v času, ko naj bi univerze čimbolj sodelovale med seboj, izmenjevale študente in profesorje ter se spoznavale.

Zato je odločitev rektorja mariborske univerze milo rečeno nenavadna in težko razumljiva. Omalovaževanje tega simpozija se je začelo čutiti že pred nekaj leti, trend se je vsako leto stopnjeval in letos

doživel svoj vrhunec. Da se bliža huda ura, je bilo opaziti že lani, ko kot prirediteljica simpozija v Murski Soboti univerza ni plačala referentom stroškov in tega ni storila še do danes.

Letošnji prireditelji so se v organizacijskem pogledu zelo potrudili in nam pripravili prijetno bivanje in zanimivo ekskurzijo v okoliške kraje. Omenim naj, da se je simpozija udeležil tudi predstavnik Vojvodine, ki bi se tudi rada vključila med prireditelje simpozija in vse kaže, da se bo to verjetno zelo kmalu uresničilo. Še pred Vojvodino naj bi bila sprejeta južna Slovaška, ki se za članstvo poteguje že nekaj let.

Tema letošnjega simpozija je bilo nadaljevanje lanskoletnega, in sicer obravnavanje potovalne kulture od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Domačine sta z referati zastopala dva profesorja univerze v Pécsu, in sicer je *Zoltán Kaposi* imel referat o spremembah v ogrskih deželah in procesu pomeščanjenja od 1867 do 1939 in pa *János Majdán*, ki je referiral o spremembah panonskega prostora, ki so se zgodile z izgradnjo železniškega in cestnega omrežja. Tretji referent iz gostiteljske županije je bil direktor arhiva v Kaposváru *Sándor BQsze*, ki je bil tudi najbolj zaslužen za dobro organizacijo simpozija, in je pripravil referat o družbenem pomenu meščanskih društev na Ogrskem in to na primeru kopališkega društva na Blatnem jezeru. Gradišćanska referenta sta bila *Jakob Michael Perschy* iz Eisenstadta, ki je obravnaval razglednice kot posrednice med klišeji in resničnostjo na primeru Gradišćanske. Druga je bila *Ute Braun* iz Schattendorfa, ki je govorila o ustanovitvi deželne turistične zveze na Gradišćanskem leta 1925 in o začetkih množičnega turizma do druge svetovne vojne. Štajerska referenta sta bila oba iz Gradca, in sicer je *Nikolaus Reisinger* govoril o spremembah v kulturi potovanja, ki jih je povzročila železnica in pa *Gerhard Dienes*, ki je obravnaval odmev Južne železnice v literaturi (v nemškem jeziku). *Imre Halász* iz Zalaegerszega je pripravil referat o smereh razvoja turizma v južnopanonskem prostoru do druge svetovne vojne, *Márta Juszti* iz Budimpešte pa referat o turizmu in propagandi na Madžarskem med obema vojnama. *Vlasta Švoger* iz Zagreba je predstavila pomen potovanj v javnem in privatnem življenju na Hrvaškem sredi 19. stoletja, *Silvija Pisk* iz Zagreba pa je opisala potovanje po Moslavini na začetku 20. stoletja. Kljub temu, da slovenskih referentov ni bilo, je bil sklep simpozija, da naj bi bila objavljena v zborniku referatov. To bosta prispevka *Olge Janša-Zorn* o zgodovini turizma v vzhodni Sloveniji do druge svetovne vojne in pa *Andreja Studna* o vplivu železnice na potovalno kulturo in na razvoj turizma v Sloveniji.

Na letošnjem simpoziju je bilo opazno manj udeležencev, deloma zato, ker slovenske delegacije sploh ni bilo, deloma pa zato, ker so manjkali številni predstavniki Štajerske in Gradišćanske, ker je v teh dveh avstrijskih zveznih deželah pouk na šolah še trajal do 1. julija, profesorji na graški in dunajski univerzi pa so imeli izpite. Tudi zato bo naslednji simpozij nekaj kasneje, in sicer od 5. do 9. julija 2005 in to v Bad Radkersburgu s temo Politične, socialne, gospodarske, kulturne elite od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne. Upajmo, da bodo slovenski udeleženci spet poleg.

Franč Rozman

OCENE IN POROČILA

Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujkega. Zbornik razprav. Ur. p. Slavko Krajnc OFMConv. Ptuj : Minoritski samostan sv. Viktorina : Nadžupnijski urad sv. Jurija, 2003. 282 strani.

Ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujkega sta Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani in mino-ritska provinca 25. in 26. oktobra na Ptuj organizirali mednarodni simpozij, ki se ga je udeležilo devet predavateljev iz Italije, Avstrije, Madžarske in Slovenije. Njihove prispevke so organizatorji še pred začetkom simpozija natisnili v zborniku razprav in z njim prijetno presenetili in razveselili vse navzoče.

Zbornik z izjemo enega vključuje vsa na simpoziju predstavljena predavanja. Ta so pisana v sloven-skem, nemškem, angleškem in italijanskem jeziku. Razen v enem primeru so prispevki tujih avtorjev v celoti prevedeni v slovenščino in tako dostopni številčnejšemu krogu slovensko govorečih bralcev. Prispevki slovenskih avtorjev sicer niso prevedeni, so pa vsi opremljeni s krajšim nemškim ali angleškim povzetkom.

Glede na predstavljeno tematiko sestavljajo zbornik trije vsebinski sklopi, na katere v uvodnem prispevku opozarja urednik, p. Slavko Krajnc, čeprav v samem zborniku niso posebej izpostavljeni. Prvi sklop predstavlja prevod Viktorinove razlage Razodetja, v drugem sklopu so zajeti prispevki, ki osvetljujejo posamezne vidike preteklosti v obdobju, v katerem je živel svetnik, tretji sklop pa vključuje prispevke, ki predstavljajo življenje in delo sv. Viktorina.

Viktorinova Razlaga Razodetja na samem simpoziju sicer ni bila posebej predstavljena, vendar kot najpomembnejše in najbolj znano izmed ohranjenih svetnikovih del vsekakor upravičeno stoji na prvem mestu v Viktorinu posvečenem zborniku. Besedilo je predstavljeno v prevodu Mirana Špeliča, ki je bil prvič objavljen v delu: Viktorin Ptujski, Razlaga Razodetja in drugi spisi, prevedel, uvod in opom-be napisal fr. Miran Špelič OFM, Zbirka Cerkevni očetje 9, Celje 1999. Žal v Zborniku predstavljenega prevoda ne uvaja vsaj kratko uvodno besedilo, ki bi bralca z osnovnimi podatki o nastanku, vsebini in namenu besedila uvedlo v branje prevoda in mu tako vsebinsko bolj približalo tako predstavljeno delo kot njegovega avtorja.

Sledijo na simpoziju predstavljeni referati. Med njimi prispevki Rajka Bratoža, Reinhardta Harreit-herja, Dorottye Gáspár in Antona Stresa obravnavajo posamezne vidike življenja v Viktorinovem času, prispevki Slavka Krajnc, Marie Veronese, Giancarla Panija in Mirana Špeliča pa se podrobneje posvečajo predstavitvi samega Viktorina, njegovega dela in sprejemanju svetnikove misli. Ker vrstni red prispevkov v zborniku ne upošteva predstavljenih vsebinskih sklopov, se bom pri njihovi predstavitvi držala zaporedja, po katerem so v zborniku razvrščeni in ne vrstnega reda, ki sem ga glede na vsebino refera-tov zgoraj navedla.

Rajko Bratož v članku z naslovom *Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana* prinaša temeljit pregled mučeništev v posameznih provincah obrav-nanega področja (*Noricum Ripense, Noricum Mediterraneum, Pannonia Savia, Pannonia Prima, Valeria, Pannonia Secunda, Dalmatia, Moesia Prima, Dardania, Praevalitana, Dacia Mediterranea in Dacia Ripensis*) s podrobno navedbo virov in najpomembnejše novejša literature. Pregledu preganjanj po provincah sledi avtorjeva sinteza predhodno predstavljenih ugotovitev, v kateri posebej izpostavi vprašanje števila žrtev, njihove prostorske in časovne umestitve, kronološkega pregleda žrtev v Diokle-cijanovem času, vprašanje o osebni udeležbi cesarjev pri preganjanjih, poteku preganjanj, njihovih izvajalcih, odzivu kristjanov in oblikah usmrtnih. Glede na število žrtev avtor ugotavlja, da preganjanje, ki je podonavske province prizadelo predvsem v obdobju od pomladi do jeseni leta 304, ni bilo posebno intenzivno in pokristjanjevanju ni moglo povzročiti resne škode, saj razen v dveh središčih, Sirmiju in Saloni, število žrtev ni bilo veliko in je na celotnem obravnavanem območju prizadelo le ožjo skupino

prebivalstva (največ žrtev je bilo med pripadniki cerkvenih struktur in vojske, medtem ko se med žrtvami ne omenja noben senator, pripadnik municipalne aristokracije, predstavnik kmetov ali suženj).

Podoba preganjanj kristjanov v balkansko-podonavskem prostoru dopolnjuje prispevek Reinhardta Harreitherja *Hagiographische Quellen zu den Martyrern der Provinz Scythia Minor*, v katerem avtor predstavlja najnovejša spoznanja o mučencih in preganjanju kristjanov v provinci Mali Skitiji ob spodnji Donavi. Prikaz zajema predstavitev mučencev po mestih, kjer so bili usmrčeni (najprej so predstavljeni mučenci iz glavnega mesta Tomis ob Črnem morju, nato pa po vrsti sledijo predstavitve mučencev iz mest Aksiopolis, Dinogetia, Noviodunum in Halmiris (*Halmyris*)). Zelo natančen in kritičen prikaz preganjanj v navedeni provinci temelji na upoštevanju vseh hagiografskih (Sirski martirologij, Hieronimijanski martirologij, *Passio Epictiti et Astionis*) in arheoloških virov. Informacije hagiografskih besedil dopolnjuje avtor z izsledki arheoloških raziskovanj, ki z odkritji kript zgodnjekrščanskih cerkva in grških napisov z omembami imen mučencev ne le dokazujejo pristnost pisanih virov, marveč te tudi vsebinsko dopolnjujejo ter nam tako omogočajo še slikovitejši vpogled v dobo preganjanj kristjanov in kasnejši razvoj čaščenja domačih mučencev.

Dorottya Gáspár se v svojem prispevku z naslovom *Some words about the basilica* ukvarja z vprašanji, povezanimi s pojavom krščanske bazilike. Po kratkem uvodnem prikazu zgodovine te oblike sakralne stavbe se v nadaljevanju podrobneje posveti trem potezam v razvoju krščanske stavbene arhitekture in z njo povezanega liturgičnega obreda. Ker so se kristjani sprva srečevali v sinagogah ali zasebnih hišah, avtorica domneva, da lahko oznako *tituli*, ki označuje hišne cerkve, v katerih so se dobivali kristjani v Rimu, enako upravičeno uporabimo tudi za hiše, kjer so se srečevali kristjani v provincah, četudi za slednje ne poznamo imena lastnika ali patrona. Sprva so člani skupnosti te stavbe uporabljali v povsem nepredelani obliki, kasneje pa so njihove prostore vse bolj predelovali in jih tako prilagajali liturgičnim potrebam. Kljub temu so stavbe ohranile prvotno obliko zasebne hiše in so bile le deloma namenjene opravljanju obredov. Šele v Konstantinovem času dobi prostor, v katerem so se srečevali kristjani, podoba veličastne bazilike z eno glavno in dvema stranskima ladjama. Odločitev za to obliko stavbe bi lahko bila, kakor domneva Gáspárjeva, posledica Konstantinovega prizadevanja za družbeno enotnost v rimskem cesarstvu. Bazilika se je namreč že prej uveljavila tako v javnem kot zasebnem življenju Rimljanov in je kot zasebna stavba vse od 1. stoletja dalje služila kot prostor srečevanja prvih kristjanov. Zato naj bi bazilika po uradnem priznanju krščanstva povezovala tako javno in zasebno kot poganstvo in krščanstvo, pa tudi pravoverno in heretično. A kakor je zunanja podoba krščanskih cerkva s priznanjem krščanstva postajala vse bolj mogočna, tako je istočasno deloma oslabila njena notranja moč. Ker je za kristjane s Konstantinom Velikim nastopilo obdobje, ko se jim ni bilo več treba ničesar bati, in so krščanstvo sprejemali tudi ljudje, ki niso imeli trdne vere, se je način življenja kristjanov v 4. stoletju spremenil. Da bi jih ohranili na pravi poti, so njihovo pozornost usmerili v čaščenje mučencev. Posledica tega so bila vse bolj množična romanja, gradnja večjih cerkva, ki bi te romarje lahko sprejele, in postopno spreminjanje cerkvenega obreda.

Slavko Krajnc, ki začel svoj prispevek s kratkim prikazom življenja in dela sv. Viktorina, se v nadaljevanju posveča predvsem predstavitvi svetnikovega čaščenja. Čeprav je bil Viktorin škof v Petovionu, se zdi, da je spomin nanj v tem mestu kasneje zamrl. Verjetno so prav zaradi tega glavno cerkev na Ptuj v 9. stoletju posvetili Juriju in ne Viktorinu. Šele v 17. in 18. stoletju je čaščenje sv. Viktorina na Ptuj znova oživel. Takrat je namreč leta 1653 Francoz J. de Lanoy zavrnil hipotezo, po kateri naj bi bil Viktorin škof v galskem Piktaviju in ne v Petovionu. To razkritje je spodbudilo Viktorinovo čaščenje na Ptuj in na prošnjo škofa Slomška je bilo v Rimu mariborski škofiji dovoljeno, da v bogoslužju Viktorinu javno izkazuje čast. Dokaz tega čaščenja so številne upodobitve sv. Viktorina iz 19. in 20. stoletja, ki jih Slavko Krajnc z navedbo osnovnih podatkov in sliko predstavlja ob koncu svojega prispevka.

Vsebinsko in vpliv v Viktorinovem času prevladujočih filozofskih usmeritev predstavlja članek *Filozofija v času Viktorina Ptujkega*. Po uvodni opredelitvi odnosa med filozofijo in patristiko se avtor članka, Anton Stres, posveti Platonu in njegovemu razumevanju resnice, skepsi, sinkretizmu in eklekticismu, duhovnosti stoiške etike, gnostičnemu iskanju razodetja in odrešenja ter Plotinu in njegovemu novoplatonstvu. Čeprav Viktorin v ohranjenih delih filozofije ne omenja, je bila patristika z njo vendarle preveč prepletena, da bi se ji mogel povsem izogniti. Stik z velikimi aleksandrijskimi razlagalci Svetega pisma in želja, da bi svetopisemsko misel čim nazorneje razložil, sta Viktorina posredno navezala na filozofijo, do katere so imeli prav krščanski pisci v Aleksandriji najbolj pozitiven odnos. Meja

med filozofijo in religijo ni bila ostro začrtana. Kakor so nekateri krščanski pisci pomoč za razumevanje božjega iskali tudi v filozofiji, tako so posamezne filozofske usmeritve (platonizem, novoplatonizem, filozofska skepsa in gnosticizem) v religioznosti iskale pravo dovršitev filozofske modrosti in duhovnosti.

Vpliv Viktorinovih del na krščanske pisce v Akvileji podrobno predstavlja Maria Veronese v članku z naslovom *L'infusso di Vittorino di Petovio sugli scrittori Aquileiesi*. Čeprav se je do danes ohranil le zelo majhen del Viktorinove pisne zapuščine, omembe Viktorina v delih poznoantičnih krščanskih piscev in primerjava njihovih del z ohranjenimi spisi petovionskega škofa dokazujejo, da njegov vpliv na latinsko pišoče avtorje nikakor ni bil zanemarljiv. Maria Veronese analizira vpliv, ki so ga imeli Viktorinovi spisi na pisanje treh akvilejskih avtorjev, Fortunacijana, Kromacija in Rufina. Na osnovi primerjave njihovih del ugotavlja, da so vsi trije škofova dela zelo dobro poznali. Medtem ko lahko pri Fortunacijanu in Kromaciju vplivu Viktorinove misli neposredno sledimo skozi razlage, ki sta jih oba pri svojem pisanju povzela po petovionskem škofu, Viktorinovega vpliva na Rufina iz njegovih spisov sicer ne moremo razbrati, kljub temu pa avtorica domneva, da je Viktorin nanj še močnejše in usodnejše vplival kot na prva dva. Rufin naj bi se prav pod vplivom Viktorinovih spisov navdušil nad Origenovim delom in se odločil za pot v Aleksandrijo z namenom, da se z Origenovo ustvarjalnostjo podrobneje seznani in jo v latinskem prevodu predstaviti tudi na Zahodu.

Giancarlo Pani v prispevku *Chiesa, impero romano, e Anticristo nel Commento all'Apocalisse di Vittorino di Petovio* osvetljuje Viktorinovo razlago 13. in 17. poglavja knjige Razodetja, v kateri petovionski škof predstavlja svoje razumevanje vloge rimskega cesarstva v odnosu do Cerkve in kraljestva Jezusa Kristusa. Gre za eno najbolj zanimivih mest Viktorinovega dela. Avtor, po svojem prepričanju milenarist, verjame, da bo šele prihod Kristusovega kraljestva dokončno uničil rimsko cesarstvo, utelešenje največjega zla, ki ga v Razodetju predstavljata prispodobi zveri in vlačuge. Kot vladar, ki bo izšel iz tega cesarstva, bo na svetu zavladal Antikrist, oživljeni Nero, ki bo premagal druge kralje in kot ponarejeni mesija zase zahteval božje čaščenje. Vendar ga bo kljub njegovi sposobnosti pretvarjanja mogoče prepoznati in njegovo kraljestvo bo uničeno z zadnjim Kristusovim prihodom, ko se bo začelo kraljestvo svetih. Podoba Nerona-Antikrista je ena najbolj izvirnih potez v Viktorinovem komentarju Razodetja, saj je petovionski škof tedaj znano legendo o oživilnem Neronu na svojski način vključil v svojo razlago.

Viktorinovo ustvarjalnost na področju razlaganja Svetega pisma osvetljuje tudi zadnji v zborniku natisnjeni strokovni prispevek z naslovom *Viktorin Ptujski v družbi desetih devic*. Njegov avtor, Miran Špelič, nam v njem podrobno predstavi Viktorinovo razlago evangeljske prilike o desetih devicah (Mt 25, 1-11). Besedilo, ki je najverjetneje nastalo kot pridiga in ne kot pisana razprava, je v članku najprej predstavljeno v latinskem originalu z vzporednim slovenskim prevodom, temu pa sledi podrobna in zanimiva slogovna, virolovna in vsebinska analiza predstavljenega besedila. Ta nam ne približa le samega besedila in njegovega avtorja, marveč nas hkrati popelje v prostor in čas, v katerem je delo nastalo in je s svojimi posebnostmi Viktorinu narekovalo, da je svojo razlago zasnoval tako, kot jo danes poznamo.

Zbornik zaključujeta program dvodnevne simpozija in sinopsis, ki prinaša osnovne podatke o avtorjih in kratek dvojezični povzetek njihovih prispevkov.

Nekoliko neobičajno je, da zbornik izide še pred začetkom samega simpozija. Takšna odločitev za kakovost zbornika ni povsem brez nevarnosti, saj čas priprave zbornika močno omeji in povsem onemogoči kakršenkoli vpliv srečanja na njegovo vsebino. Tem nevarnostim se zato ni mogel povsem ogniti tudi predstavljeni zbornik sv. Viktorinu posvečenega simpozija. Vendar pa vrednost v njem objavljenih prispevkov zaradi tega ni v ničemer manjša. Prispevki so odlični in naše dosedanje poznavanje obravnavane tematike dopolnjujejo z vrsto dobro utemeljenih novih spoznanj. Tudi izbor predstavljenih vsebin je dobro zamišljen in bralca ne seznaja le z življenjem in delom slavljenega svetnika, marveč mu odpira pogled tudi v čas in prostor, v katerem je živel. Zato si zbornik vsekakor zasluži pozornosti tako strokovne javnosti kot tudi manj zahtevnega bralca. Vsem, ki so pri pripravi zbornika sodelovali, in vsem, ki so simpozij pripravili, pa naj velja priznanje in zahvala za marljivo prizadevnost, sposobnost in srčno prijaznost, katere smo bili deležni vsi, ki smo se simpozija na Ptuj udeležili.

Alenka Cedičnik

Pavel Krafl, **Synody a statuta Olomoucké diecéze období středověku**. Praha : Historický ústav AV ČR, 2003. 272 strani. (Series B – Editiones ; 2)

Vsak škofijski arhiv, ki premore vsaj približno ohranjen arhiv, hrani v originalu ali prepisih nekaj ali celo veliko zapisnikov s škofijskih sinod. Sinode in iz njih izhajajoči dokumenti so posledica določb četrtega lateranskega koncila iz leta 1215. Redno periodično srečavanje klerikov neke škofije je imelo in ima predvsem razsojevalni, nadzorni, preventivni in tudi kurativni namen pri upravi cerkvene službe in v vsakodnevnem duhovnem življenju v škofiji. Na njih naj bi se odpravljale zmote in napake, v skladu s cerkvenim pravom pa tudi precizirale nedorečenosti, ki so izhajale iz ne dovolj natančnih splošnih določil. Sinodalni in škofijski statut sta tako pomenila partikularno cerkveno pravo zadevne škofije. Zaradi popolne vpetosti cerkvenega (duhovnega) v vsakodnevno življenje vse do 18. stoletja, ponekod pa še mnogo kasneje, so sinodalni statuti dragocen vir ne le za ožjo cerkveno zgodovino, pač pa tudi zgodovino vsakdanjega življenja v najširšem smislu. V tem so jim podobni vizitacijski zapiski, ki pa so bolj orientirani v odpravljanje napak v mikrookoljih (posameznih župnijah), medtem ko so sinode to počele v »splošnem« in za celo škofijo. To so znana dejstva, tako kot tisto, da je ohranjenost tovrstnih virov za obdobje zgodnjega novega in srednjega veka za konkretno območje najprej odvisna od obstoja oz. sedeža škofije na nekem ozemlju. Denimo, za ozemlje prvotne ljubljanske škofije, ustanovljene v letih 1461–1462, lahko pričakujemo tovrstne viře šele za precej mlajši čas, za starejše obdobje pa se moramo ozreti po virih oglejskega patriarhata. Nasploh pa je obsežnejših (uradnih) zapisov, ki bi podrobneje odslikavali vsakodnevne zadrege klera in laikov na današnjem slovenskem ozemlju, za obdobje pred sredo 15. stoletja sila malo. Eden najstarejših in izčrpnjših, ki je nastal kot patriarhova potrditev zapisnika reformne sinode v Ljubljani, nosi šele letnico 1448. Ker pa tedaj še ni moglo iti za klasično škofijsko sinodo, pač pa za zbor duhovnikov iz vzhodnega dela patriarhata, ki so ga patriarhi nadzorovali prek arhidiakonov in delegiranih netitularnih škofov, se hrani – logično – v kapitelskem arhivu v Vidmu (Udine).¹ Pomanjkanje tovrstnih še starejših virov za preučevanje cerkvene in vsakodnevne zgodovine na nekem konkretnem območju, pa (sploh ne paradokсно) niti ni zelo usodno. Cerkevno pravo in delovanje hierarhije je bilo univerzalno, duhovna kultura po deželah zahodnega krščanstva bolj ali manj tudi, zato so si bili življenjski in duhovni problemi zvečine podobni po vsej katoliški Evropi. S tem pa tudi njihovo uradno reševanje. Prav zato smo seveda lahko tudi v Sloveniji veseli znanstvenih edicij srednjeveških cerkvenih virov, četudi prihajajo iz nam oddaljenejših dežel.

Objava sinodalnih zapisnikov in statuten škofije v Olomoucu na Moravskem je zagotovo ena tistih, ki potrjujejo zadnji stavek. Pavel Krafl, eden najplodovitejših čeških zgodovinarjev mlajše generacije,² je v monografiji objavil ohranjene sinodalne statute (uradne sklepne določbe) od leta 1282 do 1498, škofijske statute iz let 1253–1461 in še nekaj povezanih dokumentov za obdobje 1386–1498. Krafl, sodelavec zgodovinskega inštituta Češke akademije znanosti v Pragi, ki se ukvarja predvsem s srednjeveško cerkveno-pravno zgodovino, je svoje delo izpeljal imenitno – kritično in natančno. V obsežni uvodni študiji (str. 35–102) je zaradi pojasnitve pomena in razlik med viri najprej opredelil pojme kot so škofijska sinoda, statut, akt, protokol itd. ter vsebinske, pravne in diplomatične razlike opredelil na primerih ohranjenih statuten praške, olomouške, litomyšlske in vratislavske dieceze. Npr.: sinodalni in škofijski statut sta imela v obravnavanem času značaj subjektivno stilizirane listine, ki jo je izdal škof ali generalni vikar (administrator). Prvi je pomenil javni dokument sinode, drugi dokument škofije ob nastopu novega škofa. Hierarhično še višje sta bila provincialni statut, ki ga je izdal metropolit, ter legatski statut (papeški legat). Obe osnovni skupini (sinodalna in diecezna) sta se delila na konstitucije (sistematične natančne določbe) – včasih že kodifikacije – in mandate (predsinodalni akti v konkretnih zadevah). Po Kraflavih besedah je moč sinodalno življenje na Moravskem razdeliti na tri obdobja: v prvem (1240–1280) so škofje predvsem uveljavljali svojo avtoriteto v posameznih primerih, manj pa v splošni legislativi. Drugo obdobje (od začetka 14. stoletja do druge tretjine 15. stoletja) je

¹ Objavil ga je Josip Gruden v delu *Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije* (Ljubljana, 1908), str. 134–42.

² Njegova bibliografija doslej obsega skoraj trideset razprav in člankov v češkem in tujem strokovnem časopisu (gl. poglavje *Prameny a literatura* na str. 24–25).

bilo v znaku redkosti sinod, po drugi strani pa v ekstenzivnih statutih. V zadnjem obdobju pa je podatkov o sinodah zelo malo.

Temu poglavju sledi razdelek o dosedanjih raziskavah in objavah tovrstnih statutow v čeških deželah. Češka historiografija je namreč že v 18. stoletju začela obravnavati tovrstne dokumente. Sledi poglavje o srednjeveških sinodah praške, vratislavske in litomyšlske škofije. V njem je Krafl analiziral sinodalno prakso (frekventnost sinod, priprave na sinode, termini, kraji in vodenje sinod, udeležba, vloga stolnih kapituljev). V naslednjem poglavju je Krafl obdelal vpeljavo in razvoj cerkvenega prava na Moravskem v luči uvajanja kanonskega prava od 11. stoletja naprej. Končno se posveti tudi olomouškim sinodam, pri čemer začne razpravo s »protosinodami« škofov Konrada s Friedberga (1240–1247) in Bruna s Schauenburga (1245–1281) in se dotakne pravih sinod v 14. in 15. stoletju. Tudi tu ga zanimajo kraji in termini srečanj, frekvenca, udeleženci itd. V poglavju o olomouških statutih je na prvem mestu analiza variant ohranjenih srednjeveških prepisov (v originalu je ohranjen le statut sinode iz leta 1380) in dosedanjih objav, kjer opozarja na vsebinske in edicijske razlike ter na diplomatično zgradbo statutow. Prepisov statutow je namreč precej, saj so bili zaradi hierarhične uprave poslani številnim cerkvenim funkcionarjem v škofiji. Tudi nekatere pisarje je mogoče indentificirati, prav tako poznejše lastnike rokopisov. Temu poglavju je dodano 24 strani posnetkov pagin iz posameznih rokopisov, tako da bralec lahko dobi tudi bolj neposreden diplomatično-paleografsko vpogled v njihovo raznolikost, pa tudi v avtorjevo edicijsko tehniko, ki jo na ustreznih mestih lahko primerja z reprodukcijami.

Seveda je za bralca najpomembnejša vsebina statutow. V razdelku A (str. 125–212) je Krafl objavil sedem sinodalnih statutow (iz let 1282, 1318, 1349, 1380, 1413, 1431 in 1498), v razdelku B (str. 213–234) tri škofijske statute iz let 1253, 1419 in 1461, v razdelku C (str. 235–244) pa še šest dokumentov iz let 1386–1498, ki zadevajo sinode in statute olomouške škofije. Statuti so razdeljeni na tematske člene, ki vsebujejo dispozicijo z negativno sankcijo; tu pa tam je dodana tudi naracija, celo arenga z intitulacijo in devocijo, salutacijo, promulgacijo itd. Izdajatelj je objavo zasnoval temeljito, z obsežnim znanstvenim aparatom, v katerem opozarja na razlike v prepisih (eno najbolj mukotrpnih opravil), razrešuje datacije in identifikacije in opozarja na citate in recepcije kanonskega prava, Biblije in literarnih virov; v začetnih registrah navaja nahajališča dokumentov, dosedanje objave in pomembnejšo literaturo, narejen pa je tudi uporaben osebni, krajevni in stvarni register. Statuti se dotikajo najrazličnejših vprašanj: člene se da razdeliti na tiste z administrativno in sodno vsebino, na življenje in moralo klerikov, praznike, zakramente, razmerje med posvetno in cerkveno oblastjo, kleriško, kriminaliteto, dogmatična vprašanja in problematiko Judov. Natančneje naj med več kot dvesto vsebinsko različnimi členi (seveda vsi statuti ne vsebujejo vseh) izpostavim tiste o krščevanju, aretacijah klerikov, plemiških duhovnikov, praznikih, konkubinatu klerikov, desetinah, nastavljanju župnikov, posvečevanju klerikov, o praznovanju praznika sv. Cirila in Metoda, o Judih, učiteljih, o zakonski zvezi, raznih cerkvenih funkcijah, o javnih notarjih, relikvijah, pečatenju, simoniji, dotah, gostilničarstvu, davkih, vizitacijah, zglednem življenju klerikov, cerkvenih sodiščih itd. Vsekakor so objavljeni statuti bistveno pestrejši od naših sinodalnih zapisih iz 15. stoletja (gl. zgoraj). Še posebej pa je Kraflava edicija vobče uporabna zaradi kontinuiranosti podobnih členov, saj lahko spremljamo razvoj posameznega fenomena, problema skozi dvestoletno obdobje in zaznavamo spremembe ne le v uradnih pogledih na cerkveno dogmo in organizacijo, pač pa predvsem razvoj mentalitet v in ob Cerkvi v nekem okolju.

Kraflava objava je torej le na videz »lokalna«. V resnici gre za široko uporabno delo, zgledno strukturirano in egdocijsko izvrstno izpeljano zbirko dokumentov. Eno tistih, pri katerih se velja vedno spomniti, da lokalno včasih (če je dobro) lahko celo nadomešča globalno.

Dušan Kos

Ignacij Voje, **Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku**. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2003. 367 strani.

Dubrovniška republika, drobcena državica na vzhodni obali Jadranskega morja, velika dobrih 1000 km² in z vsega skupaj do okoli 35.000 prebivalci v obdobju poznega srednjega in zgodnjega novega veka, je imela ob sicer skromnih naravnih virih posebno mesto in vlogo v posredniški trgovini v prostoru med svojim balkanskim zaledjem in Sredozemljem. Sprva imenovana kot komuna v zadnjih stoletjih pa kot republika je bila v dvanajstih stoletjih obstoja stalno ogrožena od svojih sosedov. Njeno preživetje, ki ga lahko poimenujemo z izrazom »settebandierismo«, se je zato izražalo v sposobnosti nenehnega prilagajanja močnejšim silam. A zastave močnejših držav, ki jih je dubrovniška plemiška republika priznavala, so potem, ko se je otesla beneške odvisnosti sredi 14. stoletja (a po beneškem vzoru uredila svoj državni ustroj), pomenile zaščito ne pa nadoblasti. Za ohranitev samostojnosti in neodvisnosti, to je suverenosti, v okolju, kjer se je srečeval katoliški, pravoslavni in muslimanski svet (osmanski državi je priznavala zaščitniško vlogo do skoraj zadnjih let svojega obstoja v začetku 19. stoletja), pa je bila potrebna izjemna prodornost njenih ljudi. Njeno svobodo namreč ni zagotavljalo le močno mestno obzidje, na katerem je vihrala zastava s podobo svetega Vlaha – zaščitnika mesta, njegovi kipi posejani po obzidju pa naj bi dajali mogočnim zidovom dodatno trdnost pred morebitnimi napadalci, ampak predvsem njeni učinkoviti pooblaščen predstavniki, ki so prepričali mogočne sosedbe ob njihovih vsakokratnih vojnopolitičnih konfliktih, da je Dubrovniška republika nevtralna. Politična modrost, diplomatska spretnost, informiranost, verska doslednost in hkrati premišljena strpnost ter delavnost Dubrovčanov je ustvarila republiko z visokimi političnimi in gospodarskimi standardi. V besednjaku 20. stoletja lahko nekoliko pretirano in ilustrativno rečemo, da je bila dubrovniška državica gospodarsko nekakšen renesančni Hongkong, politično pa neuvrščena (nonaligned). Politična stabilnost in gospodarska uspešnost pa sta ji zagotovile take podlage, da so sprostile kreativnost kulturnih, umetniških in znanstvenih energij, ki so bile po številu presežnih rezultatov povsem v nesorazmerju z njenim obsegom in številom njenih prebivalcev.

Zaradi svoje izjemnosti je zgodovina dubrovniške države z imenitno ohranjenim arhivom uživala in še vedno uživa veliko pozornost številnih domačih hrvaških in tujih znanstvenih radovednežev. Zgodovinarji, umetnostni zgodovinarji, literarni zgodovinarji, pravniki, jezikoslovci, naravoslovci in še mnogi drugi so o Dubrovniku napisali zelo obsežno in že težko obvladljivo število znanstvenih, strokovnih, poljudnih in priložnostnih knjig, razprav in člankov. Samo v preteklih dvanajstih mesecih so izšle štiri (morda pa tudi kakšna več) monografije vredne naše bralne pozornosti: delo Vesne Čučić, *Poslednja kriza Dubrovačke republike* (Zagreb – Dubrovnik 2003) govori o položaju v republiki, mednarodnih političnih in vojaških silah, ki so odločale o njeni usodi na prelomu v 19. stoletje, vojni, njenih posledicah na ozemlju republike ter njeni ukinitvi; o državnosti dubrovniške republike v obdobju od 1358 do leta 1815 govori ponatis knjižnega standarda Ilije Mitića, *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici* (Zagreb 2004), ki ga mora verjetno poznati vsakdo, ki ga vsaj malo zanima fenomen dubrovniške neodvisnosti; Robin Harris je napisal zelo berljivo in pregledno knjigo, ki živo približa zgodovino dubrovniške preteklosti tudi širšemu bralskemu krogu (*Dubrovnik. A history*. London: Saqi 2003); Ignacij Voje pa je s pričujočo knjigo, o kateri teče poročilo, posegel na področje gospodarske zgodovine v zadnjih dveh stoletjih srednjega veka, ko je Dubrovniška republika stopila v svoje »zlato obdobje«; to je, ko se je vzpostavila kot uravnotežena celota z vitalnim gospodarstvom in dejavno državno ureditvijo. Kot je razvidno iz zadnjega poglavja Vojetove knjige, so bili tudi Slovenci odlični poznavalci »skrivnosti«, ki jih hrani arhiv v Dubrovniku in so v zadnjih sto petdesetih letih prispevali pomemben delež v bibliografijo o dubrovniški zgodovini. Ko nas avtor seznanja z vlogo in pomenom Frana Miklošiča pri izdajah cirilskih listin, je njegov zapis pomemben tudi zato, ker govori o zanimivi usodi cirilskih listin iz dubrovniškega arhiva in njihovih izdajah. Kaže se »boj« učenjakov za prvenstvo pri izdajah listinskega gradiva v času prevladujočega pozitivizma in v času oblikovanja idejnega (ideološkega) sveta, ki je jemal za aktualno afirmacijo svojih stremeljenj narod, uokvirjen v takrat veliko širše državne meje. Pri tem uzmemo, da ni šlo le za objavo dragocenega zgodovinskega gradiva, ampak tudi za politiko, ki si listine v državnem interesu prisvaja in jih odnaša v svoja državna arhivska hranilišča. Očitno je, da kdor hrani izvirnike pomembnih dokumentov, ima tudi moč nad zgodovino. Drugi Slovenec, ki je posegel s svojimi razpravami na številna področja dubrovniške zgodovine od dešifriranja tajnih pisav diplomatske prakse do dubrovniških slikarjev, je bil Karel Kovač. Nadarjen zgodovinar in šolan arhivist

ter načelnik državnega arhiva v Dubrovniku je na vrhuncu svoje ustvarjalne moči tragično umrl. Leta 1917 je padel na soški fronti v bitki pri Tolminu. Leta in leta je sistematično pregledoval dubrovniški arhiv Gregor Čremošnik in postal eden njegovih najboljših poznavalcev. V svojih številnih razpravah je posegel na široko področje kulturne zgodovine ter pisal o denarnem sistemu srbske srednjeveške države, izdal dubrovniške vire za srbsko zgodovino 13. stoletja in se z razpravami in poznavanjem uveljavil kot imeniten strokovnjak za srednjeveško paleografijo, diplomatiko in sigilografijo. Gregor Čremošnik je bil učitelj in lahko rečemo tudi vzornik Ignaciju Vojetu, ki je prav pod njegovim mentorskim vodstvom, kasneje pa kot njegov naslednik na univerzi, začel s plodnim raziskovalnim delom na področju gospodarske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika. Več desetletno sporadično delo v dubrovniškem arhivu in stalno poglobljeno spremljanje literature o dubrovniški zgodovini je pri Vojetu rezultiralo v desetine razprav, študij in monografiji predvsem o srednjeveški gospodarski zgodovini Dubrovnika in zalednih balkanskih dežel.

Ignacij Voje sega s svojo prvo knjigo (Kreditna trgovina v srednjovekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976) in sedaj s svojo drugo knjigo o poslovni uspešnosti trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku na tisto področje, ki govori o gospodarstvu – o tisti materialni podlagi, iz katere vznika ves sijaj države. Knjiga, ki je pred nami, je posledica dolgoletnega dela in zajema predvsem čas zadnjih dveh stoletij srednjega veka, ko je Dubrovnik, daleč od pomembnih središč in osvobojen beneške nadoblasti, izkoristil politične razmere na Jadranu, utrdil gospodarske povezave z zalednimi deželami in postal glavna izvozna in uvozna luka za velik del balkanske trgovine. Kako je raziskovalno delo avtorja z leti raslo, kaže to, da je nekatera poglavja iz prve knjige dopolnil, predelal in nadgradil z novimi spoznanji ter pred bralca postavil konsistentno knjigo z naslednjimi notranje smiselno razgrajenimi šestimi poglavji: Oblike in tehnika trgovine in poslovanja, Poskusi kvantifikacije trgovskega prometa in proizvodnje, Trgovske in kreditne povezave z nekaterimi sosednjimi deželami, Portreti nekaterih domačih in tujih trgovcev, Ljubljanci v srednjeveškem Dubrovniku ter že omenjeno šesto poglavje z naslovom Slovenci in dubrovniški arhiv.

Avtor je zasnoval svoje delo predvsem na analizi obsežne serije notarskih knjig (*Debita notariae*), v katerih so vpisane zadolžnice v trgovske in obrtne posle vpletenih ljudi. Poleg knjig zadolžnic pa je pisec uporabljal med drugim še sorodne notarske in kancelarske knjige, ki tvorijo posebne arhivske serije (*Diversa notariae*, *Diversa cancelariae*) ter tri ohranjene zasebne poslovne knjige. V predstavitvi notarske službe, notarjev in notarskih knjig nas avtor v prvem poglavju seznani s temelji, oblikami in načini kreditnega poslovanja. Z analizo in vsebinsko razgradnjo zadolžnic (z različnimi oblikami trgovskih družb, meničnim poslovanjem, kako so se zainteresirani zadolževali, kakšni so bili blagovni krediti in v kakšni višini, kakšni so bili pogoji vračanja, kakšne obresti oziroma kako so jih obračunavali, kakšni so bili časovni roki, kakšne vrste blaga, cene, obseg trgovine itd.) ilustrira vse oblike kreditnega poslovanja, v katerega so bili vpleteni vsi prebivalstveni sloji. Seveda ne vsi v enaki meri. Številno ponavljanje istih posojilodajalcev in posojilojemalcev v večjih in velikih poslih kaže na ozek krog ljudi, ki je sodil v družbeni hierarhiji v zgornji sloj – med plemiče, trgovce in deloma obrtnike. Ti so obvladali in obvladovali kapitalsko poslovanje zahodnega tipa, razvitega zlasti na italijanskem področju, ki je imel za posledico različne vrste proizvodnje, širitev trga, trgovsko mobilnost in dobiček, ki je bil glavni motiv. Vendar je osebno bogatenje, ki je gnalo v tveganja posameznike oziroma v trgovske družbe povezane ljudi (mimogrede: brez tveganja tudi ni zgodovine), posredno ustvarjalo državno blaginjo. Država, ki je dajala trgovini svobodo, trgovcem zagotavljala varnost in bila znotraj svojih meja pravno stabilna (seveda ne v popolnosti, a je k temu prepoznavno težila), je zagotavljala s tem tiste življenjsko pomembne okvire, v katerih so se obetavno razvijali zgodnjekapitalistični blagovno-denarni odnosi, od katerih je imela korist celotna družbena vertikala in tudi sama država. Kot avtor poudari, so bile notarske knjige od srede 13. stoletja državna lastnina. Iz tega jasno izhaja, da si je s tem država zagotovila tudi nadzor nad gospodarskim poslovanjem njenih državljanov oziroma nadzor nad gospodarstvom, iz katerega je sama črpala moč. Krog je bil s tem sklenjen. Dubrovniško republiko je vzpostavljalo kot uravnoteženo celoto njeno gospodarstvo in njena državna ureditev. Kot urejena skupnost, socialno jasno strukturirana, vendar družbeno večinoma težko prehodna, se je zavedala, iz česa izhaja njena samostojnost. To pa ji je omogočilo izoblikovati jasn lasten državniški razmislek in skupni interes.

Na osnovi zadolžnic, ki so jih notarji vpisovali v svoje registrirne knjige iz dneva v dan in iz leta v leto, je, kot smo že omenili, moč ugotoviti, s katerimi vrstami blaga se je trgovalo oziroma katere vrste

blaga so bile trgovsko najzanimivejše, kakšne so bile količine, vrednost blaga ter od kje je bilo po izvoru, torej s katerimi deželami so bili trgovski stiki vzpostavljeni in kakšna je bila njihova intenzivnost. Avtor se je tako lotil v drugem poglavju, v katerem skuša prikazati obseg in vrednost kreditne trgovine, zahtevne naloge. Z zavedanjem, da je raziskovalcu potrebno poznavanje mer, uteži, cen, denarne vrednosti, pomembnosti in kakovosti blaga v določenem času ipd., je Ignacij Voje opravil pregled knjig zadolžnic od prve ohranjene leta 1282 do knjige zadolžnic leta 1500. Posamične podatke o najzanimivejših vrstah blaga, ki so ga v Dubrovnik uvažali (srebro, glamsko srebro, svinec, svinčev glaj) oziroma iz njega izvažali (sukno), je strnil v sumarne rezultate po posameznih obdobjih. Na eni strani je to narekovala deloma ohranjenost knjig zadolžnic, na drugi strani pa predvsem sam zgodovinski položaj v zalednih deželah, s katerimi je potekala trgovinska dejavnost, ki je po vrednosti in količini blaga nihala v skladu z vojno političnimi razmerami v njih. Trgovino z balkanskim zaledjem je v precejšnji meri oviral fevdalni partikularizem, ko pa so ta prostor zasedli Turki, so se po prvotnem zatišju trgovske možnosti za podjetne Dubrovničane razprle. Politično in carinsko poenotena osmanska država je dajala trgovcem boljše možnosti in promet je po obsegu in vrednosti narasel. Takrat se je trgovina v samem Dubrovniku demokratizirala, saj so se s trgovskimi posli, ki so jih obvladovali plemiči, v večji meri začeli ukvarjati (in jo prevzemati) veliki trgovci in tudi obrtniki. Dubrovčani so takrat v nekrščanski osmanski državi »odkrili« še eno dobičkonosno dejavnost: odkupovanje sužnjev in ujetnikov je postalo pomemben vir njihovih dohodkov. Avtor se povsem jasno zaveda, da v tem poglavju o kvantifikaciji trgovskega prometa in proizvodnje ne daje popolne slike, vendar pa rezultati odražajo določeno stanje in razmere na takratnem gospodarskem tržišču.

S trgovskimi povezavami Dubrovnika s sosednjimi balkanskimi deželami in z deželami v Sredozemlju se je uspešno ukvarjalo več zgodovinarjev. Voje, ki sodi mednje in tudi v tej knjigi tega področja ne zanemarja, pa je vendarle trgovinsko in trgovsko podobo dubrovniške iskateljske podjetnosti razširil. Pozornost je usmeril v manj raziskana ali sploh neraziskana področja: v Dalmacijo, italijanske Marke, slovenske dežele, Istro in Trst. Medtem, ko je bila pozornost zgodovinarjev usmerjena v trgovske stike Dubrovnika z južno Italijo in Sicilijo, je Voje zaoral ledino in pokazal na široke trgovske povezave med Dubrovnikom in Markami ob srednji italijanski obali. Fragmentarni podatki o prisotnosti Dubrovničanov v Istri in v slovenskih deželah pa kažejo zgolj na to, do kod so segale njihove trgovske tipalke, ki pa njihovega obsežnejšega interesa niso spodbudile. Tudi obratno je bilo podobno. Glas o Dubrovniški državi, ki je v 15. stoletju začela doživljati svoje zlato obdobje, je segel tudi do nekaterih redkih »Slovencev«. A zdi se, da jih je v samo mesto, kot kaže Vojetovo skrbno brskanje po arhivskem gradivu, prej kot preiščena življenjska poteza pripeljala usoda. V dveh stoletjih so bili trije, vendar med njimi tudi Francisco de Pavonibus de Lubiana, ki velja (prav po Vojetovem odkritju) za prvega znanega glasbenika slovenskega rodu. Tudi Trst v srednjem veku za Dubrovničane ni bil privlačen. Šele v 18. stoletju, potem, ko je postal osrednja luka in svobodni emporij izredno ozemeljsko povečane Avstrijske monarhije, se je trgovinski interes med obema obalnima mestoma občutno povečal. Prišlo je do živahne blagovne menjave; med drugim se je dubrovniška republika oboroževala prav preko tržaškega pristanišča z boroveljskimi puškami.

Voje je v knjigo vključil tudi štiri portrete ljudi, ki so se ukvarjali s trgovino. Posebej zanimiva sta dva: Mihajlo Martinušić iz 14. stoletja in najpomembnejši latinist in pesnik Dubrovnika Ilija Crijević iz 15./16. stoletja, ki je prehodil življenjsko pot od vzkipljivega pretepača, poeta, šolnika, duhovnika in denarnega prekupčevalca. Avtor ne dopolnjuje zgolj našo vednost o njunem življenju z novimi podatki, ampak poda jasno podobo o tem, kakšen je bil lik trgovca nasploh, če je hotel biti uspešen v, kot pravi Filip de Diversis, »republiki trgovcev, ki nosijo plemiški naziv«. Od idealno zamišljenega trgovca, o katerem je pisal Benko Kotruljević v svojem teoretičnem priročniku z naslovom »O trgovini in popolnem trgovcu«, je bil trgovec v realnem svetu prej tak, kot sta bila Crijević in predvsem Martinušić: brezkompromisen in poslovno agresiven v želji po sklenitvi posla, razvraten, oderuški, neprizanesljiv do dolžnikov. Plemiške plemenitosti (ki je seveda dejansko produkt romantike) je bilo malo ali nič, razen v doslednem sledenju načelu, ki se je izražalo v grobi praksi, ki naj bi pripeljala do dobička v vseh stvareh, ki se je trgovec lotil: v goljufanju države, če je le mogoče, v posojanju denarja, v družabništvu, v vlaganju in posel in goljufanju pri tem, v posredništvu, pri izkoriščanju lastnih uslužbencev in služabnikov, ali pa celo pri kockanju, ki je že v srednjem veku preraslo v pravo igralništvo. Za knjigo, ki strogo v znanstvenem jeziku meri gospodarski utrip Dubrovniške republike v zadnjih stoletjih

srednjega veka, stoji živa slika mesta, ki vrvi od množice ljudi v pristanišču, v carinarnici, v krčmah, v karanteni, v predmestju v suknarskih manufakturah, v državnih upravnih zgradbah in skladiščih, v trgovskih in obrtnih hišah in delavnicah, na slikarskih odrih v cerkvah, v šolah. V zasenčenih sobah hiš se je razmišljalo o zvezdah, umetnosti, filozofiji, kjer so misli segale v zarobje čudeža krhkega človeškega življenja. V borilnici pa so mladi plemiški sinovi nabirali izkušnje v sabljanju in spoznavali ob koncu 15. stoletja rušilno moč topov in ubijalsko moč ognjenega orožja. Pri vsem tem je imela trgovina izreden pomen in močan vpliv na mentaliteto, običaje, življenjski slog – na vse tisto kar lahko prepoznamo kot vrednote, iz katerih so izhajali, ko so tkali svoje načrte in ko so vstopali v svet preko meja svoje države. Trgovina je bila eden od tistih skupnih imenovalcev, ki so zagotavljali uspešnost države v odnosu do drugih in ki so omogočali sobivanje v neki urejenosti, ki jo lahko smatramo za moderno v svetu, ki jih je obkrožal.

Knjiga »Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku« je napisana skrbno, podrobno in natančno. Zadovoljila bo zahtevne specialiste, vedoželjne študente in tudi tiste, ki jih zanima gospodarski fenomen srednjeveških plemiških republik, še posebej dubrovniške. Hkrati pričujoča knjiga potrjuje dr. Ignacija Vojeta za gotovo najboljšega poznavalca dubrovniške zgodovine pri nas in za enega najboljših poznavalcev srednjeveške zgodovine Dubrovnika nasploh.

Vasko Simoniti

Igor Grdina, **Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860-1918**. Ljubljana : Študentska založba, 2003. 386 strani.

Zgodovina habsburške monarhije, srednjeevropskega imperija številnih narodov, kultur in ver, je eno od tistih področij zgodovinopisja, ki nikoli ne izgubijo svoje atraktivnosti. V Zahodni Evropi in v ZDA ni zanimanje zgodovinarjev zanjo nikoli zamrlo; ponekod je pogosto tudi presegalo meje kritične presoje kompleksnih političnih, kulturnih in gospodarskih procesov mnogonarodne tvorbe v srcu Evrope in se izgubljalo v idealističnih pretiravanjih. Po drugi strani pa so v državah, ki so po prvi svetovni vojni nastale na vzhodu nekdanje habsburške monarhije številni pisci kar tekmovali med sabo, kdo bo znal opisati zloglasno »ječo narodov« v temnejših in grozovitejših barvah. Tudi v slovenski historiografiji tovrstnih gorečnejšev ni nikoli manjkalo, čeprav je treba priznati, da se je nemajhen del znanstvenikov tudi v jugoslovanski dobi uspel izogniti čerem nekritičnega vrednotenja slovenskega bivanja v habsburški monarhiji; to velja tako za monarhistično kot tudi komunistično Jugoslavijo.

Po državni osamosvojitvi smo tudi slovenski zgodovinarji intenzivirali raziskovanje slovenske politike v habsburški monarhiji, pri čemer smo se znali vklopiti v tedanji prevladujoči tok v srednjeevropskih historiografijah, ki je na novo odkrival nekatere najbolj zanimive segmente habsburške preteklosti. Eden od znakov renesanse na tem področju so bile tudi študije o vodilnih slovenskih politikih staroavstrijske dobe (dr. Janeza Evangelista Kreka, dr. Antona Korošca, dr. Ivana Šusteršiča, dr. Janka Brejca...). Nekoliko dlje pa smo morali počakati na monografijo, ki bi kritično ovrednotila celotno obdobje slovenskega dozorevanja v politični narod, od trajne uveljavitve ustavne ureditve v habsburški monarhiji (1860/61) pa do njenega razpada in vključitve Slovencev v jugoslovanski državni okvir (1918). Danes že lahko rečemo, da se je čakanje izplačalo, saj smo lani dobili na knjižne police mojstrski prikaz *Slovencev med tradicijo in perspektivo*, ki ga je v obliki *političnega mozaika* zapisal ddr. Igor Grdina.

Nekoliko bolj pozorni spremljevalci Grdinovega izjemno bogatega znanstvenega dela smo njegov pogled na slovensko zgodovino v okviru habsburške monarhije že lahko spremljali in ocenjevali v njegovih številnih študijah, v katerih je znal bralstvo pritegniti s svojim priostrenim čutom za podrobnosti in mogočnim narativnim talentom. Grdinova knjiga o *Slovenih med tradicijo in perspektivo* vsebuje najboljše elemente kvalitetne zgodovinske študije, pri čemer združuje vse dobre lastnosti tradicionalnega zgodovinopisja in sodobnih znanstvenih prijemov, ki iz množice podatkov in citatov ustvarjajo izredno berljivo in fascinantno besedilo v obliki mozaika človeških usod izginulega, a nikoli pozabljenega imperija v srcu Evrope.

Grdina začenja svojo pripoved s kratko oceno začetkov slovenskega narodnega gibanja, ki je že od konca 18. stoletja delovalo kot »nekakšna koalicija med 'razsvetljenci z dežele' (Anton Tomaž Linhart,

Valentin Vodnik, pozneje Bleiweis in njegov krog), tradicionalističnimi duhovniki (o. Marko Pohlin) in lokalnimi imenitniki (Žiga Zois baron Edelsteinski), ki jim je dunajski centralizem – čeprav na različne načine – izpodmikal tla pod nogami«. Sploh je potem skozi celotno knjigo Grdina zelo kritičen do t. i. »slovanske politike« dunajskih vladnih krogov, pri čemer pa njegova kritika nikoli ne prestopi meje uravnotežene predstavitve razmerij med centrom in slovenskimi deželami. Tako tudi ugotavlja, da se je v začetku ustavne dobe slovensko narodno gibanje, ki je sprva »temeljilo predvsem na neformalnih (prijateljskih, znanskih, poklicnih) zvezah«, zdelo z dunajske perspektive »precej benigno«. Slovensko narodno gibanje takrat ni imelo niti enega dnevnika, njegova glavna institucionalna oblika pa so bile čitalnice, ki »so po vplivu na javno življenje močno zaostajale celo za angleškimi družabnimi klubi ali francoskimi kulturnimi saloni«.

Slovensko narodno gibanje se je profiliralo v prvi vrsti v boju z nemškimi ustavoverci, na zahodni meji pa v obrambi pred agresivnim italijanskim nacionalizmom. Obkroženost z močnimi nasprotniki je slovenske politike silila v »slogaštvo«, ki je v sedemdesetih letih 19. stoletja izgubilo na udarni moči zaradi nastopa radikalnih »mladoslovencev«. Spoznanje, da notranjepolitične delitve zgolj krepijo zunanje »sovrage«, je slovensko politiko kmalu spet združilo pod zastavo slogaštva, ki je nato ponosno vihrala vse do začetka devetdesetih let.

Grdina nam ponudi svež pogled na slovensko vztrajanje v konservativnem klubu Karla grofa Hohenwarta, kot glavnem stebri znamenitega »železnega obroča«, na katerem je temeljila moč Taaffejeve vlade. Ta je monarhiji prinesla stabilnost, slovenski narod pa osvobodila pritiska nemških liberalcev in mu omogočila prehod iz etnografskega fenomena v politični narod z izoblikovano strankarsko sceno. Grdina meni, da »demokratizacija Francjožefovega cesarstva dejansko nikoli ni prerasla v pravo vladavino (večine) ljudstva«, za kar pa razloga »ne gre iskati samo v sporih in spopadih med številnimi narodi, temveč tudi v 'starosvetni' mentaliteti velikega dela političnih elit in dvora«. Njegova kritika sega še dlje za ugotovitvijo, da »demokraciji v podonavskem imperiju ni bil priznan status načela, temveč je veljala le za sredstvo v političnem boju«.

A tudi tako obarvani demokratizacijski procesi so v končni fazi voditeljem slovenskega naroda vendarle omogočili aktivno sodelovanje v parlamentarnem in političnem življenju habsburške monarhije, še zlasti po uvedbi splošne in enake volilne pravice (1907). Biografski portreti prvakov, ki so poveljevali slovenskim političnim strankam, in njihovih nemških oz. renegatskih nasprotnikov, so ena od najbolj atraktivnih značilnosti Grdinove knjige. Ob tem izstopajo zlasti portreti glavnih liberalnih protagonistov Frana pl. Šukljeta, dr. Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja, ter katoliško-narodnih voditeljev dr. Ivana Šusteršiča, dr. Janeza Evangelista Kreka in dr. Evgena Lampeta, ki so po zlomu slogaštva diktirali tempo deželne politike na Kranjskem. Njihova prevlada v osrednji slovenski deželi je sovpadla z vzponom agresivnih nacionalizmov na ravni države, ki je po Taaffejevem odhodu postala »talec najbolj neodgovornih nemškonacional(istič)nih elementov«, v končni fazi pa je »prav sledenje logiki (pan)germanskih skrajnežev« dunajske vladne kroge »pripravilo do dejanj, ki so povzročila izbruh I. svetovne vojne«.

Po mnenju Grdine Dunaj ni delal usodnih napak samo v notranji politiki, ampak se tudi diplomacija ni najbolje znašla na razgreti mednarodni sceni. Poraze, ki jih je doživel v boju za prevlado v italijanskem in nemškem prostoru, je cesar in kralj Franc Jožef poskušal kompenzirati z aktivno politiko na Balkanu. A tudi tu ni imel najbolj srečne roke, saj je poskus širitve habsburškega vpliva na jugovzhodno Evropo trčil ob »jugoslovanski Piemont« Srbijo. Načrte avstro-ogrskih vladnih krogov je še dodatno pokvaril razmah jugoslovanskega gibanja v slovenskih in hrvaških deželah, ki je glavna impulza doživelo z aneksijo Bosne in Hercegovine ter z balkanskimi vojnami. Grdina podrobno opisuje različne koncepte reševanja jugoslovanskega vprašanja, za katerega ugotavlja, da se je zaradi odlašanja, nasprotovanja in tudi nesposobnosti odločilnih faktorjev v monarhiji razvilo v najbolj usodno dilemo mnogonarodnega cesarstva.

V senci velikih dogodkov na Balkanu je v osrednji slovenski deželi Kranjski zavladovala Slovenska ljudska stranka, ki sta jo Šusteršič in Lampe učinkovito instrumentalizirala za zagotovitev primata političnega katolicizma. Liberalno vodstvo ni bilo sposobno zaznati vseh razsežnosti sprememb, ki sta jih prinašala demokratizacija javnega življenja in politizacija širših slojev prebivalstva. Grdina posrečeno zapiše, da so Tavčarjevi liberalci »na lovorikah preprosto zaspali«, saj so menili, »da bo sodobnost mogoče podaljš(ev)ati v nedogled – in so se zato postopoma levili v pravcate konservativce«. Nasprotno

so Šusteršič in njegovi privrženci z zavzemanjem za splošno in enako volilno pravico »na Slovenskem v marsičem prevzeli prapor politične naprednosti«. Iz Grdinovih citatov v knjigi je lepo razvidna vsa paradoksalnost slovenskega strankarsko-političnega razvoja na prelomu stoletja: narodno-napredni liberalci so se povezali v koalicijo z nemškimi ustavovernimi veleposestniki in na koncu z nasprotovanjem demokratizaciji pristali na konservativnih okopih, nekdanji konservativci pa so se z doslednim uveljavljanjem kraščanskosocialnih načel in s posluhom za probleme t. i. »malega človeka« razvili v moderno krščanskodemokratsko stranko.

Šusteršič je kot »nekronani vojvoda kranjski« v svojih rokah v letih pred prvo svetovno vojno združil že skoraj neverjetno politično moč, ki jo je manifestiral tako na deželni ravni kot tudi v parlamentarnih bojih in zakulisnih pogajanjih na Dunaju. Kot ugotavlja Grdina, je bil Šusteršič edini slovenski politik, ki mu ni mogel do živega zloglasni »prastrah« pred nemštvom, ki so mu podlegali drugi strankarski prvaki. Politika Šusteršičevega kova bi se ne branila nobena resna stranka v takratni monarhiji; in če kdo od Slovencev iz staroavstrijskega obdobja zasluži naziv državnika, je to prav gotovo ravno Šusteršič. Njegova samozavest, avtoritarnost in brezobzirnost pri izpolnjevanju strankarsko-političnih ciljev pa mu niso nakopale samo cele vrste sovražnikov v vrstah nemških nacionalcev, ampak so vzbudile tudi odpor znotraj Slovenske ljudske stranke.

Na čelo upornikov se je na predvečer prve svetovne vojne postavil »ljudski tribun« Krek, ki je uspel potisniti Šusteršiča v politično izolacijo, kar Grdina zelo slikovito opiše na podlagi citatov iz dnevnikov Evgena Lampeta in knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča. Zmaga Krekove struje, ki se ji je pridružil tudi štajerski prvak dr. Anton Korošec, odločilno pa jo je okrepil Jeglič, je v končni fazi pomenila tudi zlom avstrodinastičnega patriotizma na Slovenskem. Korošec se je znal spretno postaviti na čelo jugoslovanskega gibanja, ki je v temeljih zamajalo temelje starodavne monarhije. Z dinamičnim prikazom slovenskega slovesa od Avstro-Ogrske in vstopa v obljubljeni jugoslovanski deželni Grdina tudi zaključuje svojo monografijo.

Knjiga *Slovenci med tradicijo in perspektivo* ni zgolj svež pogled na slovenski politični razvoj druge polovice 19. in začetka 20. stoletja, ampak tudi zelo izviren prikaz pozne habsburške monarhije, ki je zaradi nerešenih narodnostnih nasprotij morala zapustiti zgodovinski oder. Grdina se je znal vživet v duh časa in nam ga prepričljivo prikazati v vseh njegovih zanimivih razsežnostih. Napotilo, ki je običajno za zaključek tovrstnih recenzij, da je namreč knjiga obvezno čtivo za vse, ki študirajo in raziskujejo zgodovino habsburške monarhije, tokrat ne zadostuje. Grdinova knjiga je knjiga za vse, ki imajo radi zgodovino.

Andrej Rahten

Andrej Pančur, **V pričakovanju stabilnega denarnega sistema**. Celje : Zgodovinsko društvo, 2003. (Zgodovini.ce ; 1)

V slovenskem zgodovinopisju se je na področju ekonomske zgodovine v zadnjih letih zgodil velik premik. Raziskovalno polje se je razširilo, tematski obseg raziskav je postal pester kot še nikoli, hkrati pa je prišlo še do velikega metodološkega premika. Mlajše generacije gospodarskih zgodovinarjev so namreč pričele v svoj repertoar analitičnih orodij vključevati še interdisciplinarne prijeme. Ob doslednem upoštevanju običajnih zgodovinarskih metodoloških pristopov so se oprijeli tudi spoznavnih načinov, ki so jih izoblikovale druge stroke. V primeru gospodarske zgodovine je bila najbližja ekonomija. S svojimi spoznanji, zakonitostmi in neizčrpnim repertoarjem analitičnih orodij se je ponujala kar sama sebe. Interdisciplinarni pristop se je pokazal kot učinkovito sredstvo za odpiranje novih raziskovalnih tem.

V to miselno okolje se povsem umešča tudi knjiga Andreja Pančurja »V pričakovanju stabilnega denarnega sistema«, v kateri predstavlja monetarno politiko v Habsburški monarhiji in odzivih nanjo pri Slovencih od srede devetnajstega stoletja do izbruha prve svetovne vojne. Potreba po raziskavi monetarne politike se je kazala že dolgo časa, vendar je tematika dosledno ostajala ob strani. Veljala je za hermetično, naporno/zahtevno in predvsem za težko razumljivo v spoznavnem in interpretativnem smislu. Monetarni politiki ni bilo mogoče slediti oziroma jo razumljivo tolmačiti brez navezave na

teorijo, brez temeljitega poznavanja del ekonomistov na to temo. Zelo obsežen seznam literature in številna sklicevanja v tekstu Pančurjeve knjige pričajo, da se je tega dobro zavedal.

Rezultat kombinacije monetarne teorije in empiričnih spoznanj z avstro-ogrskega in slovenskega prostora je kakovostna knjiga, ki v marsičem izstopa med dosedanjimi slovenskimi knjižnimi izdajami na področju gospodarske zgodovine. Pančur je obravnavo monetarne politike zastavil na široko, ni je obravnaval izolirano temveč jo je umestil v širši socialni, gospodarski in politični kontekst. V ospredju obravnave je sicer monetarna politika, vendar pa se nam v ozadju izrisujejo domišljene konture splošne gospodarske in politične zgodovine Habsburške monarhije do prve svetovne vojne. Mestoma je posegel še dlje in tudi same avstrijske razmere uvrščal v širši evropski okvir. Andreja Pančurja je k vključevanju drugih dimenzij – politične in splošne gospodarske ter socialne zgodovine – vodilo spoznanje, da je družbeni razvoj enovit in vzročno posledično povezan. Monetarna politika se je namreč dogajala v konkretnem okolju in prostoru. Iz tega okolja in prostora je izhajala in bila z njim tudi determinirana. Izolirana obravnava bi bila vsekakor mogoča, vendar ne bi bila celostno zaokrožena. Tej skušnjavi pa Andrej Pančur v svoji sistematičnosti in z občutkom za sintezo ni podlegel. Monetarne politike ni interpretiral iz nje same, temveč iz okolja v katerem je nastajala in učinkovala.

Knjiga je pregledno razdeljena na trinajst vsebinskih poglavij, pridružujejo pa se jim še priloge, seznam okrajšav in obsežen seznam virov in literature. Na koncu pa je dodan še skromen povzetek v angleščini. V poglavjih se druga za drugo razvrščajo zgodbe o različnih vrstah denarja, denarni ureditvi, proračunski politiki in vzročno posledični povezanosti posameznih gospodarskih politik. Nazorno so prikazane razmere, ki nastajajo kot posledica neusklajenosti posameznih gospodarskih politik ter vplivov in navezav na splošno gospodarsko stanje v državi. Sledimo obravnavam različnih denarnih reform, emancipaciji avstrijske narodne banke kot avtonomne emisijske ustanove, nadalje prehajanjem s srebrne na zlato podlago in končno velikim dilemam s konvertibilnostjo ob zadnji valutni reformi v Habsburški monarhiji iz leta 1892. Skozi vsa poglavja pa se prepletajo in jih kot rdeča nit povezujejo odzivi na Slovenskem, tako gospodarstvenikov kot politikov, časopisje pa je pričalo tudi o odzivih med ljudstvom. To je obenem temeljni vsebinski poudarek, ki nam prikazuje monetarno politiko skozi slovensko optiko, s stališča vpliva na slovenski prostor ter doživljanja in sprejemanja denarja in več desetletij trajajoče denarne nestabilnosti v slovenskem prostoru. V tem oziru je Pančurjeva knjiga temeljno in originalno delo.

Pančur je knjigo zasnoval predvsem kronološko, kar je posledica dogajanja oziroma značilnosti problematike same. Drugo polovico devetnajstega stoletja označuje v monetarnem smislu izrazita nestabilnost pri oblikovanju splošno sprejetega merila vrednosti, kar naj bi denar navsezadnje bil. Sledenje mnogim spremembam, ki jih je kot najmanjši skupni imenovalac združevala le pregovorna nestabilnost in stalno prisotno prizadevanje za stabilizacijo razmer, je onemogočala doslednejšo uporabo problemskega principa. Dejstvo je, da bi marsikateri posamezen vidik monetarne politike druge polovice devetnajstega stoletja lahko bil zaradi svoje kompleksnosti in tehtnosti tudi predmet samostojne obdelave.

Knjiga Andreja Pančurja, končno naj vendarle povemo, da gre za natis disertacije, gotovo predstavlja v slovenskem zgodovinopisju, natančneje seveda znotraj gospodarskega zgodovinopisja, velik korak naprej zaradi svoje izvirnosti. Hkrati je tudi res, da tako kompleksno zastavljenih del dosedaj ni bilo prav veliko. Andrej Pančur je tako v slovensko zgodovinopisje vpeljal problematiko, ki je bila do sedaj le malo ali skorajda nič poznana, še manj pa raziskana. V metodološkem in vsebinskem oziru Pančurjevo delo vsekakor izstopa izmed dosedanjih knjižnih objav s področja gospodarske zgodovine, prav tako po obsežnosti in zahtevnosti obravnavane snovi ter po posegu v dolgo časovno obdobje. Na koncu je potrebno še opozoriti, da se je Andrej Pančur na široko ognil skušnjavi, da bi zahtevne monetarne zgodbe in zgodbece tolmačil na jezikovno zapleten način. Ubral je drugo pot, ki je neprimerno bolj prijazna, kar bodo bralci gotovo znali ustrezno ceniti.

Žarko Lazarević

Staat-Land-Nation-Region. Gesellschaftliches Bewußtsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740 bis 1918. Ur. Harald Krahwinkler. Celovec, Ljubljana, Dunaj : Mohorjeva založba, 2002. 362 strani.

Kot 9. zvezek serije *Zgodovina brez meja*, ki sta jo skupaj začela izdajati Oddelek za zgodovino vzhodne in jugovzhodne Evrope na Univerzi v Celovcu in pa Dom prosvete Sodalitas v Tinjah, je v uredništvu Haralda Krahwinklerja izšla publikacijam z navedenim naslovom, posvečena prerano umrlemu profesorju Andreasu Moritschu, ki je bil tudi gonilna sila te serije.

Deveti zvezek vsebuje referate zadnjih dveh zasedanj avstrijsko-slovenske zgodovinske komisije in ker sem bil z njenim delovanjem dobrih petnajst let neposredno povezan, se mi zdi potrebno, da napišem nekaj besed. Takorekoč v slovo. Mimogrede naj omenim, da gre za komisijo, ki je nastala kot nadaljevanje nekdanje avstrijsko-jugoslovanske komisije in nima nič skupnega s sedanjo komisijo, ki je nastala na pobudo obeh zunanjih ministrov in je tudi njeno delo drugače zastavljeno. V kratki spremni besedi je izdajatelj povedal, da gre za objavo referatov, ki jih je dobil na Moritschevi pisalni mizi. Ne vem sicer, zakaj vsako od srečanj te komisije imenuje z drugim imenom, ker bi bilo edino prav, da bi obe označil za zasedanje komisije, ki se je v začetku imenovala še avstrijsko-jugoslovanska in je organizirala tri zasedanja, ves čas pa je vsaj z naše strani delovala prav mukoma. Po osamosvojitvi Slovenije je v začetku kazalo, da bo sodelovanje boljše, potem pa se pričakovanja niso uresničila in komisija je nazadnje, zgleda, dokončno zamrla. Za osvežitev spomina naj povem, da je bilo prvo zasedanje komisije 1976 v Gössingu, po daljšem presledku je sledilo drugo 1984. na Otočcu in 1988. tretje na Dunaju.

Razpad Jugoslavije je naslednje zasedanje, ki naj bi bilo leta 1991, sicer preprečil, vendar pa je delo prejšnje komisije v nekem smislu nadaljevala avstrijsko-slovenska komisija in že 1993 je prišlo do prvega zasedanja na Bledu, 1996 v Tinjah do drugega in 1999 do tretjega v Ljubljani, ki je bilo tudi zadnje. Na avstrijski strani si je predvsem prof. dr. Richard Plaschka zelo prizadeval, da bi se komisija sestajala in prav njegova zasluga je, da je do dveh zasedanj v Avstriji tudi prišlo. Komisija je bila ustanovljena na pobudo avstrijske akademije znanosti, jugoslovanski partner pa je bil svet jugoslovanskih akademij in naš prvi predsednik je bil prof. dr. Fran Zwitter, za kratek čas ga je nasledil beograjski profesor dr. Andrej Mitrović in na njegov predlog sem bil za tretjega izbran jaz ter ostal do konca jugoslovanske komisije, potem pa vodil slovenski del avstrijsko-slovenske komisije. Stroške udeležbe naj bi za vse jugoslovanske člane in referente pokrivala republiške akademije in vse so to tudi storile, razen slovenske, ki je pokrivala stroške le za referente, ki so bili akademiki, za druge pa ne, kar nam je povzročalo ne malo težav. Avstrijska stran je obstoj komisije pogojevala z akademjskim okvirom. Ker pa je bil prof. Plaschka zelo zainteresiran za delovanje komisije, je avstrijska akademija krila stroške tudi za slovenske člane in referente, če je bilo zasedanje v Avstriji. Ko smo novembra 1993 pripravili prvo zasedanje nove, avstrijsko-slovenske komisije, je kazalo, da bomo ujeli triletni ritem prirejanja zasedanj, pa tudi zbornik referatov smo relativno hitro izdali, že leta 1995. Zaradi bolezni je prof. Plaschka kmalu nato odstopil kot predsednik avstrijskega dela komisije in na njegovo mesto je bila imenovana prof. dr. Grete Klingenstein. Stikov med nama ni bilo in kmalu sem izvedel, da je vodenje komisije prepustila prof. dr. Andreasu Moritschu, ki je do mene kazal izrazito animoziteto in to se je poznalo tudi pri delu komisije. Kdaj, zakaj in kako se je avstrijska akademija odločila, da komisijo s svoje strani ukine, uradno nisem bil obveščen in tako komisija praktično od zadnjega zasedanja oktobra 1999, ki je bilo organizirano v Ljubljani s strani SAZU in kjer sem bil, kljub predsedovanju iz organiziranja odrinjen. Kasneje je hotel prof. Moritsch izdati referate zadnjih dveh zasedanj komisije, torej v Tinjah in v Ljubljani, skupaj in v enem zvezku, čemur pa smo nasprotovali, saj je bilo dotlej običajno, da država prirediteljica izda zbornik sama. Zato v zvezku, o katerem poročamo, tudi ni referatov slovenske strani z zasedanja v Ljubljani. Na žalost pa slovenska stran še ni uspela objaviti referatov iz Ljubljane in prav nič ne kaže, da bo do tega prišlo. Res je škoda, da referati obeh zadnjih zasedanj komisije niso izšli v celoti, saj je bila tematika zanimiva in pomembna, kvalitetni pa so bili tudi referati, ki smo jih poslušali. Res pa je, da je zasedanje v Tinjah spremljala izjemna smola in splet nesrečnih okoliščin, saj sta kar dva slovenska referenta zaradi bolezni odpadla, pa tudi na avstrijski strani sta manjkala dva. V objavljeni verziji na naši strani manjka referat dr. Jožeta Pirjevca, na avstrijski strani pa ni prispevkov dr. Rüdigerja Mallija in dr. Grete Klingenstein, katere referat je nadomeščen z referatom Armina Wallasa. Objavljen tudi ni uvod v dolgoročni program dela komisije, ki ga je v Tinjah

imel dr. Moritsch in tudi ne moje pozdravne besede, kar je bil sicer običaj. S povedanim seveda ne kritiziram izdajatelja dr. Krahwinklerja, ki je objavil pač tisto, kar je našel. V drugem delu zvezka, ki prinaša referate zasedanja v Ljubljani, seveda manjkajo vsi slovenski (Melik, Cvirn, Grdina, Holz, Marušič in Granda), od avstrijskih pa referat dr. Claudie Fräss-Ehrfeld in dr. Helmuta Rumplerja, ki pa se ljubljanskega zasedanja sicer ni udeležil. Zdaj vse kaže, da tovrstnega sodelovanja ne bo več, vsaj v takšni obliki ne. Zamrle so še nekatere druge komisije, ki so v nekdanji skupni državi uspešno delovale, kot na primer češka in že znatno preje še italijanska.

Pričujoči zvezek predstavlja torej torzo dveh zanimivih in kvalitetnih srečanj avstrijskih in slovenskih zgodovinarjev, ki se najbrž ne bodo več ponovila. Tako so iz prvega srečanja v Tinjah objavljeni referati Armina Wallasa o konfliktih med državo in stanovi in o uveljavljanju upravnih reform na Koroškem v času Marije Terezije, Franceta M. Dolinarja o jožefinizmu in novi vlogi višje duhovščine s posebnim ozirom na ljubljanskega škofa Janeza Karla Herbersteina, Petra G. Trooperja z naslovom Pastir, učitelj, voditelj, zdravnik in oče, s podnaslovom Jožefinizem in nova vloga nižje duhovščine, Theodorja Domeja o jezikovni politiki in šoli na Koroškem v letih 1774 do 1848, Wilhelma Bauma o Urbanu Jarniku in samozvesti koroških Slovencev v predmarčnem času, Branka Marušiča o avstrijskem Primorju od srede 18. stol. do 1848, Staneta Grande o gospodarstvu Kranjske od srede 18. do srede 19. stol. kot prehodu iz fevdalne v kapitalistično družbo in pa Vasilija Melika o letu 1848. Manjkajo pa, kot že rečeno, Moritschev načrt dolgoročnega programa zasedanj komisije, Grete Klingenstein o reformah prosvetljenega absolutizma na podeželju, Rüdigerja Mallija o odmevih na reforme na Štajerskem in Jožeta Pirjevca o odmevih na terezijansko-jožefinske reforme v Trstu. Iz zasedanja v Ljubljani so objavljeni referati Hansa Petra Hyeja o koroškem deželnem zboru od 1861 do 1918 v luči virov dunajske vlade, Haralda Krahwinklerja o jeziku in nacionalnosti v goriškem deželnem zboru od 1861 do 1918, Andreasa Moritscha o procesih nacionalne diferenciacije do 90. let 19. stol. in pa Arnolda Suppana o jezikovnih sporih, nacionalnem boju in nacionalnem izključevanju v Notranji Avstriji od 1895 do 1918. Manjkata referata Helmuta Rumplerja z naslovom Država-dežela-pokrajina-narod v razpravah državnega zbora 1848/49 in Claudie Fräss-Ehrfeld o domovini na primeru Koroške. Manjkajo seveda vsi slovenski referenti. To so bili Eva Holz, ki je govorila o narodni zavesti državnih uradnikov na Kranjskem in Goriškem, Vasilij Melik je govoril o mednarodnih predstavah v notranjeavstrijskem prostoru, Igor Grdina o narodnostnih razmejevanjih od devetdesetih let 19. stol. do 1918, Janez Cvirn o Štajercu (Karl Glaserju) v Trstu, Branko Marušič o Trstu kot emporiju podonavske monarhije od 1848 do 1918 in Stane Granda o izgubi gospodarskih in političnih položajev plemstva na Kranjskem. Krahwinkler je zaslužen, da je objavil vsaj del referatov dveh zasedanj nekdanje obetavne komisije dveh sosednjih narodov in tako postavil nekakšen spomenik žalostnemu koncu nekega sodelovanja.

Franc Rozman

Pavle Rant, **»To sem bil« : prispevki k zgodovini slovenske politične emigracije**. Ur. Jože Rant. Buenos Aires : Samozaložba, 2003. 299 strani.

V Buenos Airesu, kjer vse redkeje zagledajo luč sveta slovenske knjige, je oktobra 2003, s finančno pomočjo neimenovanega mecena iz ZDA, izšla knjiga bratov Pavleta in Jožeta Ranta. Čeprav je kot avtor naveden le prvi od obeh imenovanih, lahko vsaj soavtorstvo pripišemo tudi Jožetu, ki je skrbno pregledal bratovo zapuščino (arhiv) in iz obilice gradiva izločil tisto, kar je posebej zanimivo za bralce. Škoda, da je knjiga izšla v daljni Argentini in je tako na nek način »nedostopna« bralcem v Sloveniji. Tega se je zavedal tudi Jože Rant, ki je dalj časa poskušal najti v Sloveniji založnika za knjigo, žal neuspešno.

Predno se lotimo podrobnejše analize same knjige smo bralcem dolžni nekaj pojasnil o samem avtorju, ki je v Sloveniji živel premalo časa, da bi bil tukaj dovolj poznan. Rojen je bil leta 1923 v Kranju v številni trgovski družini (5 otrok) očetu Jankotu Rantu in materi Marija Gogala. Osnovno šolo je obiskoval v Kranju in se nato vpisal v Škofove zavode v Šentvidu. Tu je bil sourednik Jutranje zarje (glasila nižješolcev) in Domačih glasov (glasila višješolcev od 1939 do 1940). Že v gimnazijskih letih

se je aktivno vključil tudi v dijaško politično delovanje (kot predsednik Fantovskega odseka) in prišel v konflikt s prefektom dr. Janezom Jenkom – zato je moral leta 1940 »zaradi upornosti«, zapustiti zavod. Zadnji letnik gimnazije je tako zaključil na klasični gimnaziji v Ljubljani in tu konec junija 1941 tudi maturiral. Jeseni se je vpisal na Pravno fakulteto, ki pa je nikoli ni dokončal. Ob začetku vojne se je pridružil skupini, ki se je zbirala okoli Fanuša Emmra – deloval je v obveščevalnem centru. Po umoru Emmra, se je priključil Glavačevi skupini. Po kratkem bivanju v Padovi (da se je rešil pred italijansko aretacijo), je že konec leta 1942 začel pisati za časnik Slovenec, za list Domoljub in v kranjski časopis Gorenjec. Ob časnikarskem delu, je bil vseskozi vključen tudi v obveščevalno službo, nazadnje je bil pri domobranski politični policiji. Ob koncu vojne se je umaknil najprej v Vetrinj in se nato vpisal na pravno fakulteto v Gradcu, da bi dokončal študij (6. in 7. semester), a se je moral julija 1947, zaradi nevarnosti aretacije, umakniti v Rim, kjer se je zaposlil na Slovenskem socialnem odboru (SSO), ki je bil »zadolžen« za pomoč in za preseljevanje beguncev v prekomorske države. Leta 1948 se je tudi sam preselil v Argentino in se aktivno vključil v tamkajšnje politično, društveno, šolsko in publicistično delovanje. Najdemo ga pri osrednjem časopisu SPE (Svobodna Slovenija) in glasilih (Vestnik, Glas SKA, Koledar Zbornik Sv. Sl.). Politično je vseskozi deloval v okviru Slovenske ljudske stranke (kasneje SLS-SKD). Ob tem je veliko pisal, čeprav mu zaradi ostrine (tona) niso vsega objavili – tako med svojo generacijo, kot med mladino je bil poznan po svoji ostrini in neprizanesljivosti – toda ob tem je skušal ostati »pravi demokrat in pluralist«. Morda je prav ta njegova zadnja značilnost, v veliki meri doprinesla k nastanku obsežnega arhiva, ki šteje »10 obširnih listnic (map)«. Iz tega gradiva sta njegova žena Mirijam Peršuh Rant in brat Jože, naredila izsek oz. povzetek arhivskega gradiva, ki obsega preko 500 strani (format A4, font črk 10 – kar je v bistvu še veliko več strani »normalnega tiska«!) in ki je bil tudi osnova knjigi, ki je sedaj pred nami.

Knjiga je sestavljena iz 8 poglavij – od katerih jih 6 prikazuje njegovo delo v različnih obdobjih in krajih. Sedmo poglavje je namenjeno »odmevom« ob njegovi smrti; osmo »Priloge« pa prinaša seznam Pavletovih spisov, seznam nekaterih dokumentov v arhivu in kratke biografske oznake najvidnejših oseb, ki nastopajo v knjigi.

Prvo poglavja prikazuje Rantovo mladost (avtobiografija) in odhod v begunstvo (dnevnik od maja 1945 do decembra 1947); drugo poglavje »Rimsko obdobje« (od avgusta 1947 do septembra 1948); tretje poglavje »Življenje v Argentini«.

Poglavja od 4 – 6 opredeljujejo njegovo poklicno udejstvovanje. Že na prvi pogled se vidi, da je najboljše njegovo novinarsko udejstvovanje (obsega strani od 93–188), nato sledi »poklic« politika (str. 189–223) in »poklic« vzgojitelja (str. 225–245). In ob vseh teh njegovih »poklicih« je nastajala obsežna korespondenca (iz te korespondence je v knjigi objavljenega kar precej dopisovanja z dr. Mihom Krekom, s katerim ga je vezalo ne le podobno politično prepričanje, ampak tudi pravo prijateljstvo), ki predstavlja največji del arhiva pokojnega Pavleta Ranta. Po avtorjevi oporoki, naj bi »to gradivo 20 let (oz. 30) po njegovi smrti prišlo v Narodno in univerzitetno knjižnico, če ne bo ovir. Če bodo razmere za slovensko Cerkev doma bolj ugodne, potem pošljite Spomine in te mape ljubljanski škofiji, ne pa knjižnici.« Na to zadnjo spremembo »volila« je morda vplivalo njegovo dolgoletno znanstvo in na nek način tudi posebno mentorstvo (vzgojno in politično, ki ga je kasneje tudi »prestavilo« iz liberalnega, v katoliški politični blok) predvojnega kranjskega dekana, msgr. Matije Škerbca (siva eminenca SPE – ki bi si zagotovo zaslužil bolj podrobno historično raziskavo / je avtor več pomembnih knjig – Spomini in reminiscence na katoliško gibanje med Slovenci zadnjih 35 let; Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja (2 zv.); Rdeča zver, pijana krvi (3 zv.); Krivda rdeče fronte (3 zv.) – vse knjige, razen prve, so izšle v petdesetih letih v Clevelandu).

Največ svojega požrtvovalnega dela je namenil glasilu Društva slovenskih protikomunističnih borcev – Vestniku, ki je izhajal v Buenos Airesu (1949–1993). V okviru le-tega je opravljal vse možne funkcije – bil je urednik, sodelavec, tehnični urednik, sourednik, glavni urednik in predvsem najbolj »plodovit« pisec, ki se je pogosto skril za različne psevdonime (da bi se ne videlo, da je včasih napisal sam več kot polovico člankov). Že sam Pavle Rant je naredil seznam svojih prispevkov, ki jih razdeli v naslednja poglavja: Načelni članki, Gradivo k zgodovini revolucije; Ocene knjig; Priložnostni članki; Polemika; Nekrologi; Slavljenci; Razno (skupno več kot zavidljivo število – kar 150, samo v Vestniku v času od 1960–1981). Temu sledijo še članki v časopisu Svobodna Slovenija, Koledar-Zbornik Svobodne Slovenije, Glas s Pristave in drugod.

Brat Jože je namenoma dodal podnaslov »Prispevki k zgodovini SPE« – deloma so ti »prispevki« zajeti v korespondenci oz. pismih P. Ranta, v katerih se »razčiščujejo« nekatera ključna vprašanja predvojnega / medvojnega / in povojnega dogajanja v Sloveniji in v svetu. In prav 60-leta prejšnjega stoletja so v delovanju SPE najbolj ključno obdobje. Od usodnih dogodkov (Vaške straže, domobranstvo, Narodni odbor, umik maja 1945 in vračanje domobrancev v Jugoslavijo, povojni poboji, razseljevanje beguncev po svetu), je minilo že dovolj časa, da so si nekateri »upali razkriti« tudi manj prijetne stvari iz tega obdobja in imenovati tudi prave ali vsaj morebitne krivce za ta dejanja. Ob tem »razčiščevanju in polemikah« pa med vrsticami izvemo tudi veliko podatkov o nekaterih arhivih, ki jih hranijo določeni posamezniki, o zbiranju gradiva za posebno »Zgodovinsko komisijo«, ki bo na podlagi tega zbranega gradiva nato napisala »objektivno zgodovino SPE«. To delo, naj bi opravil dr. Tine Debeljak / v opombi pod črto Jože Rant zapiše, naj bi bilo to gradivo še vedno shranjeno pri Debeljakovih potomcih, čeprav gre za skupno premoženje (ki bi moralo biti shranjeno v skupnem arhivu SPE, ki se sedaj urejuje v Slovenski hiši na Ramon Falconu, op. RŠ.). V knjigi najdemo še en podatek o »izgubljenem arhivu« in sicer o Erjavčevem gradivu, ki naj bi ga vzel avtor s seboj v Ljubljano, ko se je za stalno vrnil v Slovenijo. (V Rokopisni zbirki NUK je ohranjena zapuščina Frana Erjavca in sicer pod dvema številkami – Inv. št. 1/61 in Inv. št. 18/66, žal pa je nekdo pred predajo tega gradiva NUK-u, ta arhiv dodobra pregledal in očitno odtujil najbolj zanimivo arhivsko gradivo).

Knjiga je opremljena tudi s številnimi opombami pod črto, ki pojasnjujejo osebe, razrešujejo psevdonime in osvetljujejo nekatere manj znane dogodke. Urednik, dr. Jože Rant je zagotovo opravil veliko delo in iz včasih suhoparnega arhivskega gradiva ali pisma, naredil zanimivo branje. Oba brata skušata do vseh stvari ohraniti kar se da objektivni odnos – pri Pavletu izstopa zlasti njegova trma »priti stvari do konca«, zato se v pismih večkrat vrača k tistim vprašanjem, na katera še ni dobil ustreznega pojasnila/odgovora; Jože pa ima to prednost, da lahko »za nazaj« uporabi današnje znanje/poznavanje določenih dogodkov, ljudi itn.

Žal, pa bodo številni zgodovinarji in naključni bralci ostali nepotešeni. Zaradi obsega knjige se je moral urednik pogosto zateči k izpuščanju dela besedila (kar pa vedno korektno označi). Še bolj moteče (in nesrečno) pa je dejstvo, da je v celoti originalno gradivo za sedaj nedostopno za preučevalce – zgodovinarje v Sloveniji in tako bomo v naši novejši zgodovini še dolgo priče »črnim lisam«, ki jih povzroča dejstvo, da je še po petdesetih letih veliko originalnega arhivskega gradiva v tujini, pogosto celo na neznanih (ali namerno prikritih!) lokacijah. Čas bi že bil, da se za skupno mizo usedejo strokovnjaki/zgodovinarji iz zdomstva/izseljenstva in iz domovine, in da se dogovorijo za skupno akcijo evidentiranja in zbiranja arhivskega gradiva. Predvsem smo to dolžni narediti zato, da se to gradivo tudi ustrezno obdelata, zaščiti in zavaruje(!).

Rozina Švent

Makedonien: Geographie, Ethnische Struktur, Geschichte, Sprache und Kultur, Politik, Wirtschaft, Recht. Ur. Walter Lukan, Peter Jordan. Wien : P. Lang 1998. 479 strani. (Osthefte ; Sonderband 14)

Čeprav je knjiga »Makedonien« izšla že leta 1998, je še danes, ko se Republika Makedonija sooča s permanentno notranjo krizo, zelo aktualna. Gradivo, ki je zbrano v knjigi bo zelo uporabno tako za zgodovinarja, geografa, etnologa ali slavista, kot za politologa ali sociologa. Na publikacijo o Makedoniji, ki jo je kot posebno tematsko izdajo razprav izdal Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju, je zaradi preglednosti in navajanja sodobnih statističnih podatkov o prebivalstvu in drugih vprašanjih vsakdanjega življenja, treba opozoriti slovensko zgodovinsko javnost. V uvodu redaktorja zbornika Walter Lukan in Peter Jordan poudarjata, da sicer obstaja o Makedoniji obsežna literatura, čeprav gre v glavnem za specialne študije. Ugotavljata pa, da še ni bil zaobsežen multidisciplinaren in celovit pogled na makedonsko vprašanje. To vrzel skuša zapolniti omenjena publikacija. Namen izdajateljcev je, da bi bila bralcu posredovana čimbolj objektivna slika o Makedoniji. Prav zaradi

tega redakcija ni povabila k sodelovanju raziskovalce makedonske problematike v Bolgariji, Srbiji ali Grčiji, ampak so se raje odločili za mednarodno neopredeljene, politično nedeterminirane strokovnjake.

S posebno izdajo publikacije o Makedoniji so imeli uredniki namen dati prerez in širok pogled na geografsko, zgodovinsko, etnično in kulturno podlago, kot tudi na aktualne gospodarske, pravne razmere ter na notranjo in zunanjepolitično situacijo Makedonije v balkanskem prostoru. V zborniku sodeluje 19 sodelavcev in sicer 8 iz Avstrije, 6 iz Nemčije 3 iz Makedonije, po eden pa iz Poljske in Avstralije. Zbornik je razdeljen na štiri večje sklope tem in vprašanj.

V prvem sklopu sta zajeti geografija in etnična struktura. Predstavljene so štiri teme, ki jih obdela pet avtorjev. *Aleksander Stojmilov* (Skopje) daje zelo obširen geografski pregled z navajanjem osnovnih podatkov s področja splošne geografije (relief, geologija, klima) in s področja družbene geografije (migracije, zdomstvo, poselitev). Očrta tudi geopolitični položaj Makedonije. Zelo podrobno študijo o prometnem položaju Makedonije v jugovzhodni Evropi prispevata *Peter Jordan* in *Florian Parti* (Dunaj). Slednji je opremil tekst z zelo preglednimi kartami prometne mreže. Posebno poglavje namenja *Peter Jordan* svobodni trgovinski coni v Solunu. Posebno pozornost pritegne prispevek *Petra Jordana* (Dunaj) o etničnih skupinah v Makedoniji, z navajanjem statističnih podatkov dobljenih na podlagi popisov prebivalstva. Republiko Makedonijo označuje kot mnogoetnično državo, v kateri je živel po popisu iz leta 1991 2.033.964 prebivalcev, od tega 64,6 % Makedoncev. Poleg njih naj bi bilo takrat v Makedoniji še 21% Albancev, 4,8% Turkov, 2,7% Romov, 2,2% Srbov, 2,6% Vlahov. Ostale etnične skupine (Bolgari, Grki, Črnogorci) so zastopane z manj kot 1%. Seveda se to razmerje kasneje spreminja na škodo Makedoncev in v korist Albancev. Naravni prirast prebivalstva je zelo neugoden za Makedonce, ki ga avtor ugotavlja na podlagi novejših statističnih podatkov. Rodnost pri Albancih narašča, pri Makedoncih upada. Avtor predpostavlja proces, ki bi v nekaj desetletjih privedel do tega, da bodo Albanci predstavljali v Makedoniji večino, Makedonci pa manjšino. Zato ne preseneča zahteva Albancev, da so tudi oni konstitutivni del Makedonije. Avtor podrobno analizira posamezne etnične skupine, išče njihove korenine, identiteto ter oriše njihov kulturni, socialni in gospodarski profil. Pri tem posebej poudarja, da naj bi se Makedonci kot narod oblikovali šele v času druge svetovne vojne ter tako postali eden najmlajših narodov v Evropi. Koncentriranost posameznih etničnih skupina na področju Makedonije ilustrira z zelo preglednimi kartami in grafikoni. Albanskemu vprašanju v Makedoniji je posvetila posebno razpravo *Irena Stawowy-Kawka* (Krakov). Navaja podatke iz preteklosti ter analizira stanje v sodobnosti. Pri tem pa opozarja, da se je oprla predvsem na makedonske vire. Dotaknila se je najpomembnejših mejnikov albanske ekspanzije v preteklosti v makedonski prostor. Dotakne se tudi napetosti, ki so po letu 1991 izbruhnile med Makedonci in Albanci, kar je privedlo do ustanovitve albanske univerze v Tetovu leta 1994, ter posega OZN leta 1993, ki je na meje Republike Makedonije poslala 1100 vojakov.

Zgodovinskemu (drugemu) sklopu je posvečenih pet študij s šestimi avtorji. *John Shea* (Avstralija – njegov prispevek je edini, ki je objavljen v angleščini) obravnava Makedonijo v zgodovini v luči mitov in resničnosti. Čeprav v nekaterih poglavjih seže nazaj v zgodovino, v srednji vek, ko ugotavlja korenine makedonske nacionalne zavesti, ali ko obravnava delovanje makedonske (ohridske) pravoslavne cerkve, se pri vprašanjih oblikovanja nacije in nacionalne identitete posveti dogodkom polpreteklega in sodobnega razvoja. Obravnava med drugim tudi Makedonce izven matične domovine (v egejski in pirinski Makedoniji), jezik, zastavo in nacionalne simbole. Zaključuje razpravo z obravnavo razvojne kontinuitete. Ostali zgodovinski prispevki so zgodovinsko omejeni na 19. in 20. stoletje. *Georgi Stojčevski* (Skopje) se v prispevku dotakne pojave »makedonskega vprašanja« in njegovega razvoja kot pomembnega problema mednarodne politike povezanega z razkrojem Osmanskega cesarstva. V okviru »Vzhodne krize« se po Berlinskem kongresu 1878 mednarodna skupnost posveti tudi razreševanju makedonskega vprašanja, ki mu avtor sledi vse do leta 1919. Podrobno navaja stališče takratnih velikih sil do tega vprašanja, zanima pa ga tudi odnos balkanskih dežel (Srbije, Bolgarije, Grčije) do reševanja tega vprašanja. Makedonsko vprašanje tudi z vključitvijo Makedonije v državo SHS ni bilo rešeno, zato ostaja še naprej jabolko spora med balkanskimi državami. Poveden zgodovinski material, ki priča o težnjah makedonskih študentov na Dunaju med obema vojnama po osamosvojitvi domovine, objavljata *Max Demeter Peyfuss* in *Nataša Vittorelli* (Dunaj). Material so zbrali absolutni slavisti na Dunaju. Gre za korespondenco, fotografije, grafike in natise. Posebno pozornost pritegnejo grafični osnutki znamk za neodvisno državo Makedonijo, in predstavljajo filatelistično redkost. V dodatku objavljata

spisek brošur, dopisnic in propagandnih spisov. *Novica Veljanovski* (Skopje) predstavlja ustavnopravni položaj Makedonije v komunistični Jugoslaviji (1944/45–1991). Poudarja, da je to vprašanje v makedonskem zgodovinoписju nezadostno in nezadovoljivo raziskano in prikazano. Pomembno vlogo v makedonskem nacionalnem gibanju ima revolucionarna organizacija VMRO, ustanovljena leta 1893. Tajno gibanje je nastalo kot odpor proti turškemu gospostvu v času, ko je osmanska država zašla v hudo krizo. Analizo tega gibanja od ustanovitve pa do vključitve Makedonije v OZN leta 1993, je podrobno predstavil *Stefan Troebst* (Flensburg). VMRO ocenjuje na osnovi zgodovinske perspektive, pri čemer ugotavlja tri faze delovanja. Opozarja na vplive, ki so prihajali iz sosednjih držav (Bolgarija, Srbija) ter postavlja organizacijo v zapletene balkanske razmere med obema vojnoma. Še posebej prikaže delovanje gibanja v Titovi Jugoslaviji. Zaključuje z ugotovitvijo, da je VMRO po razpadu Jugoslavije sodelovala pri utrditvi suverenosti nove Republike Makedonije, vendar je pod zunanjimi pritiski morala pristati na sprejetje oznake države »Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija« (FYROM).

Tretji sklop razprav v knjigi je namenjen obravnavi razvoja jezika in kulture. *Rudolf Preinerstorfer* (Dunaj) se ukvarja v obsežni študiji z razvojem makedonskega knjižnega jezika. Poudarja, da se je pojem »makedonski jezik« začel uporabljati ob koncu druge svetovne vojne. Avtor je mnenja, da je makedonski jezik umetna tvorba. Na osnovi sklepov ASNOM-a iz leta 1944 so ustanovili komisijo za jezik in pravopis, ki so jo sestavljali filologi, pisatelji, učitelji in partijski funkcionarji. Za makedonski knjižni jezik je bilo sprejeto narečje osrednje Makedonije (med Bitolo in Velesom), ki se je najbolj razlikovalo od srbskega in bolgarskega jezika. Komisija je sprejela makedonski črkopis – cirilico in postavila slovnična pravila. Avtor opozori tudi na poglede avstrijskih slavistov (Kopitar, Jagić, Miklošič, Oblak) na jezike južnih Slovanov, še posebej na makedonski jezik. Ugotavlja, da je literatura o makedonskem jezikovnem vprašanju čisto zelo polemična in prežeta z emocijo. Strokovno specializirana z jezikovnega stališča je razprava *Petra M. Hilla* (Hamburg). Makedonski knjižni jezik obravnava na osnovi dialektov. Makedonski knjižni jezik je uradni in upravni jezik Republike Makedonije, ki je bil po drugi svetovni vojni kodificiran in standardiziran in ima svojo predzgodovino v 19. stoletju. Avtor se ukvarja z zgodovinskim pogledom na makedonski knjižni jezik, pa tudi z obravnavo dialektov, ki so po njegovem mnenju vir današnjega makedonskega knjižnega jezika. Zaključuje z drugačnim pogledom predhodnega avtorja, kajti meni, da makedonski knjižni jezik ni umetna tvorba. Njegova kodifikacija naj bi se izvajala organsko iz mnogih elementov. *Helmut W. Schaller* (Marburg) obravnava makedonski jezik v zgodovini in sedanjosti pri čemer se sklicuje na podatke, ki jih navajajo že avtorji pred njim. Posebnost njegove razprave je v tem, da postavi makedonski jezik v okvir južnoslovanskih balkanskih jezikov. V tem okviru ugotavlja tipologijo, morfologijo in sintakso makedonskega jezika ter opozarja na posebnosti. Pri tem se posebej zaustavlja pri bolgarskem stališču do makedonskega jezika. Makedonski literaturi, predvsem njenemu razvoju po letu 1944 se posveča *Elisabeth von Erdmann-Pandžić* (Erlangen–Nürnberg). Kot problem postavlja raziskovalno izhodišče časovnega obsega makedonske literature. Je to čas po letu 1944 ali že pred tem? S kulturno politiko Makedonije na splošno po letu 1944 pa se ukvarja v svojem prispevku *Peter Bachmaier* (Dunaj). Avtor v uvodu ponavlja že znana dejstva o nastanku makedonske ideje, ustanovitvi makedonske države (1944 – ASNOM) ter ustvarjanju makedonskega knjižnega jezika. Oriše tudi kulturno politiko ASNOM-a. Podrobno predstavi razvoj makedonskega šolstva, nastanek skopske univerze, ustanovite Akademije znanosti in umetnosti ter kulturnih ustanov. Ni se izognil aktualnim kulturnim vprašanjem, kot je ustanovitev albanske univerze v Tetovu leta 1994 ter krize, ki je nastala zaradi zahtev Albancev na kulturnem področju. Po letu 1991 pa naj bi se v Makedoniji čutil povečan anglo-ameriški vpliv v kulturi. V dodatku k razpravi pa objavlja kratke biografije vidnih makedonskih osebnosti (25 po številu), ki so prispevali k utrjevanju makedonske kulture. Med njimi prevladujejo politiki. Med naštetimi pogrešam nekatere makedonske zgodovinarje, ki bi morali najti svoje mesto v seznamu. Naj omenim dva. Akademik Ljuben Lape (1910–1985) je bil eden od pionirjev sodobnega makedonskega zgodovinoписja in eden od ustanoviteljev Filozofske fakultete v Skopju. Bil je tudi eden glavnih pobudnikov širjenja prosvete v Makedoniji. Angažiral se je na širokem strokovnem področju. Bil je eden prvih makedonskih zgodovinarjev, ki so začeli intenzivno in načrtno zbirati dokumente za prikaz nepopačene podobe zgodovinskega razvoja makedonskega naroda. Velika je tudi njegova zasluga za izdajo prve celovite zgodovine makedonskega naroda v treh delih (v makedonščini Skopje 1969, v srbskem prevodu Beograd 1970). Pomembna je bila tudi vloga v makedonskem zgodovinoписju prezgodaj umrlega prof. zgodovine in rektorja Skopske univerze

dr. Hristova Andonova-Poljanskega (1927–1985). Bil je eden prvih učencev Ljubena Lapeja. Kot asistent je bil na specializaciji v Ljubljani na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete. Ukvarjal se je predvsem z zgodovino makedonskega naroda v 19. in 20. stoletju. Proučeval je tudi odnose med Makedonijo in Slovenci in izdal o tej temi posebno monografijo (Skopje 1978). Zelo pregleden prispevek je namenjen verskim skupnostim v Makedoniji. Avtor *Ekkehard Kraft* (Dossenheim) je največ prostora namenil pravoslavnim verskim skupnostim, ki prevladujejo v Makedoniji. Kot makedonski narod je tudi makedonska cerkev otrok 20. stoletja. Po kratkem pregledu delovanja ohridske nadškofije v srednjem veku in pod Turki, se avtor osredotoči na delovanje makedonskih eparhij po ukinitvi ohridske avtokefalne nadškofije leta 1767. V Makedoniji je prevladal vpliv srbske pravoslavne cerkve, ki se je še posebej okrepil po letu 1919. V Titovi Jugoslaviji je Makedoncem uspelo po padcu Rankovića, vneta zagovornika centralizma, ločiti makedonsko cerkev od srbske patriarhije. Z dovoljenjem komunističnih oblasti je cerkvena sinoda leta 1967 razglasila avtokefalnost makedonske cerkve, s čimer so Makedonci še posebej hoteli poudariti svojo nacionalno identiteto. Mednarodno priznanje je preprečila srbska pravoslavna cerkev, ki je odcepitvi nasprotovala. Za razglasitev avtokefalnosti Makedonci niso tudi pridobili privolitve ekumenskega patriarha v Carigradu. Opozoril bi na tem mestu odlično študijo priznanega jugoslovanskega turkologa Branislava Đurđeva, ki je proučil odnos med ohridsko nadškofijo in peško patriarhijo v času turške oblasti, ki jo avtor žal ni citiral in upošteval (B. Đurđev, Odnos između ohridske arhiepiskopije i srpske cerkve od pada Smedereva /1459/ do obnavljanja pečke patrijaršije /1557/, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH, XXXVIII, Sarajevo 1970, str. 184–227). Avtor obdela tudi ostale cerkvene skupnosti. Precej prostora posveča katoliški cerkvi in vlogi lazaristov pri njenem širjenju. Sledi tako širjenju unijatstva kot tudi aktivnemu delovanju rimsko katoliške škofije v Skopju, kjer je deloval kot škof (1924–1939) tudi Slovenec Janez Gnidovec. V katoliško cerkev naj bi bilo vključeno tudi določeno število Albancev. Islamska verska skupnost, ki ji avtor namenja posebno pozornost, daleč prekaša katoličane, saj ji pripada večina Albancev. Podrobno nas seznanja z njeno organiziranostjo. Avtor pri vseh treh glavnih verskih skupnostih prinaša statistične podatke o številu pripadnikov, o številu duhovnikov, šolstvu, karitativni dejavnosti in verskih objektih.

Četrti sklop zbornika je namenjen v celoti razvoju Makedonije po razpadu Jugoslavije leta 1991. Njen v sestanski razvoj obdelajo štirje avtorji. *Wolfgang Libal* (Dunaj) obdela notranjepolitični razvoj Makedonije po razglasitvi neodvisnosti. Osredotoči se na politične razmere v zvezi strankarskimi razprtijami in predvsem odnosom med večinskim makedonskim narodom in Albanci. Posveča posebno pozornost albanskemu vprašanju. Svoja izvajanja zaključuje s krizo na Kosovu, ki je zelo prizadela Makedonijo. Makedonski pravni problem v zvezi z osamosvojitvijo obravnava *Peter Hilpold* (Innsbruck). Ob razpadu Jugoslavije so se v zvezi z osamosvojitvijo Makedonije pojavili številni problemi, ki jih avtor podrobno razčlenjuje. Makedonija se je znašla v drugačni situaciji kot Slovenija in Hrvaška. Predvsem je imela Makedonije veliko težav na mednarodno političnem področju. V začetku leta 1992 je sicer dobila pozitivno mnenje Badinterjeve komisije (avtor objavlja njeno ekspertizo), vendar je na priznanje s strani Evropske skupnosti morala čakati še nekaj časa. Grčijo so motili makedonski državni simboli in ime Makedonija. Ker državi nista rešili spornih vprašanj, je Grčija uvedla leta 1992 gospodarsko zaporo, ki ji posveča avtor posebno pozornost tudi z vidika mednarodnega prava. Nesoglasja med Makedonijo in Grčijo, ki so ohromila oblikovanje stališča EU do južnega Balkana, so bila do neke mere zgajena šele septembra 1995 s podpisom sporazuma v New Yorku. Ker je imela Makedonija precej nerešenih vprašanj z ZRJ, zlasti glede meje, je mednarodna skupnost na to mejo razporedila 1100 vojakov OZN, ki naj bi preprečili širitev vojne na makedonsko ozemlje. Mednarodna skupnost ni smela dopustiti destabilizacije Makedonije. Gospodarski razvoj Makedonije po letu 1991 oriše *Walter Gruber* (München) s podrobnimi statističnimi podatki in razdeli na več faz. Secesijska kriza naj bi trajala od 1991 do 1993, stabilizacija in preobrazba naj bi se vršila med 1994 do 1995. Do gospodarske obnove pa naj bi prišlo leta 1996. V zadnjem prispevku pa nas *Ilona Slawinski* (Dunaj) seznani z razvojem prava v Makedoniji po letu 1991.

Namen izdajatelj je bil dosežen, saj so avtorji prispevka objavili mnogo novih, svežih podatkov in odprli več temeljnih vprašanj sodobnega razvoja Makedonije. Tako kot je bil narejen temeljit geografski oris, ali prikazan etnološki razvoj posameznih regij in etnične razmere v Makedoniji, tako bi bilo treba dati tudi celoten okvirni zgodovinski razvoj Makedonije od naselitve Slovanov do vključitve Makedonije v okvir Osmanske države in do sodobnosti. Moram tudi pripomniti, da se posamezna

vprašanja (Albanci, jezikovno vprašanje, balkanske vojne) pri različnih avtorjih ponavljajo, včasih tudi razlikujejo, kar daje vtis neusklajenosti pri oblikovanju koncepta knjige. Večina avtorjev utemeljuje svoja dognanja v opombah pod črto, nekateri pa na koncu prispevka navajajo samo spisek uporabljene literature.

Opozoriti moram, da obstajajo v slovenščini tri študije, ki so posvečene Makedoncem, oziroma Makedoniji in nekaterim ključnim vprašanjem razvoja. *Bogo Grafenauer* razpravlja v svoji študiji o vzporednicah in razlikah zgodovinskega razvoja pri Makedoncih in Slovencih (Glasnik Slovenske maticе, letnik VI/1, Ljubljana 1982, str. 41–53). V prispevku skuša zajeti vprašanje geneze makedonskega naroda v celoti, vendar se poda na pot v preteklost s primerjanjem sodobnega in polpreteklega položaja. Pri tem ugotavlja, da se podobnosti makedonskega in slovenskega razvoja in današnjega položaja začenjajo že v značilnostih zemljepisnega položaja in značaja obeh področij. Grafenauer tudi poudarja, da pri Slovencih in Makedoncih pomeni eno izmed bistvenih značilnosti njihove zgodovine občutno zmanjšanje njihovega prvotnega etničnega ozemlja. Etnogenetski procesi pri obeh narodih pridejo do izraza v končnem obdobju narodnega osveščanja. *Matjaž Klemenčič* je v odlični in pregledni razpravi posebno pozornost posvetil kvantitativni analizi razvoja prebivalstva v okviru celotnega pregleda Makedonije od naselitve Slovanov v Makedonijo v 6. stoletju do najnovejšega časa. (Zbornik Janka Pleterškega, ZRC SAZU, Ljubljana 2003, str. 91–110) Pri tem je še posebej izpostavil vprašanje narodnostne, jezikovne, oziroma etnične pripadnosti prebivalstva. Svoje zaključke utemeljuje s štirimi tabelami, v katerih podaja podatke o nacionalni strukturi prebivalstva Makedonije. Priložene so tudi karte na katerih je upodobljen teritorialni razvoj Makedonije od naselitve do leta 1992 (upoštevajo spremembe meje v 20. stoletju). Dotakne se tudi albanskega vprašanja in prispevek zaključuje z ohridskim sporazumom leta 2001. *Ignacij Voje* je v obliki eseja obdelal sporno zastavo, ki so jo Makedonci kot državni simbol sprejeli po osamosvojitvi in se pri tem dotaknil tudi zgodovinskih vprašanj v zvezi z makedonskimi simboli (Pod zlatim soncem Filipa II. Makedonskega, Delo, 22. avgust 1992, str. 23).

Mnenja sem, da bo zbornik razprav o Makedoniji lahko koristil vsem, ki jih zanima bodoči razvoj večetnične Republike Makedonije, ko ji pritiski iz Evrope krojijo nadaljnjo usodo.

Ignacij Voje

Jens Lüning, et. al., **Deutsche Agrargeschichte. Vor- und Frühgeschichte.** Stuttgart : Verlag Eugen Ulmer, 1997. 497 strani.

Čeprav z zamudo velja vseeno prav na kratko, bolj v obliki gesel, predstaviti kapitalno delo iz nemške agrarne zgodovine, dosežek njenih štirih vodilnih predstavnikov. To delo je prva knjiga na novo koncipirane agrarne zgodovine, ki naj bi bila naslednica pred tridesetimi leti izšle, ki jo je v več knjigah izdal nestor nemške agrarne zgodovine profesor Günther Franz. Na agrarnozgodovinskem področju je bilo v zadnjih desetletjih odkritega toliko novega, da se je pokazala potreba po izdaji nove zbirke, ki bo upoštevala nova dognanja. Delo ima sicer naslov nemška zgodovina, obravnava seveda vse nemške dežele, zlasti severne in vzhodne, dejansko pa v precejšnjem obsegu obravnava srednjeevropsko kmetijstvo in se zato nanaša tudi na naš prostor. Kmetijstvo je v vseh državah, tako tudi pri nas, zdaj v središču javne pozornosti predvsem zaradi njegovih domnevno neustreznih pridelovalnih postopkov, ki naj bi ogrozili tako naravno okolje kakor celo zdravje ljudi. To se v javnost kolportira predvsem kot skrb za varstvo okolja in trajnostni razvoj. V resnici pa ne gre za nič drugega kakor za zanikanje odvisnosti ljudi glede prehrane od narave, za izgubo povezave večine prebivalstva s podeželjem in kmetijstvom, za razvrednotenje živeža, ker ga pač lahko kupimo v najbližji trgovini. Zato ne more biti napak, če se seznanimo, kako je bilo s kmetijstvom v davni preteklosti, od njegovega nastanka naprej. Agrarna zgodovina zajema izjemno široko področje, saj je bilo kmetijstvo dolgo časa popolnoma prevladujoča gospodarska panoga in ne samo to, bilo je preprosto način življenja. V njem in po njem so se oblikovale tudi družbene strukture. Ta knjiga se z družbeno platjo kmetijstva ukvarja le v najnujnejšem obsegu, glavna tematika pa je naravoslovno tehnično področje.

Delo ima v prvem oddelku Začetki in zgodnji razvoj kmetijstva v neolitiku (5500-2200 pr. Kr.) tri velika poglavja s številnimi podpoglavji. Tu so prikazane razmere, ki so omogočile nastanek kmetijstva, predvsem z nastankom neolitika na Bližnjem vzhodu in njegovim širjenjem v Srednjo Evropo. Na kratko so prikazane naselitvene, gospodarske in družbene razmere v Srednji Evropi v različnih stopnjah neolitika. Posebej so obdelani naravni parametri klima, relief in tla, rastlinstvo in živalstvo. Klima je bila v starem in srednjem neolitiku občasno precej toplejša in bolj vlažna kakor je zdaj in sicer poleti do 2, pozimi pa do 0,5°C. V arheologiji že dolgo obstaja tendenca, da naj bi kulturne in zgodovinske spremembe bile vzročno povezane s spremembami klime, kar se v tej knjigi zavrača, ker spremembe povzročajo pač več dejavnikov. Pri reliefu in tleh je pomembno, da so že tedaj nastale antropogene spremembe tal prav tako kakor velike spremembe zaradi erozije. Palinološka dognanja (analize peloda) nakazujejo velike spremembe krajine iz prejšnje pretežno gozdne v kmetijsko in gozdno. Obdelani so seveda tudi ostanki semen in plodov, posebej še časovni razvoj pridelave z različnimi postopki, vključno s shranjevanjem, žit in drugih gojenih rastlin v raznih stopnjah neolitika. Precej prostora je namenjenega lovu in živinoreji v teh stopnjah, pri čemer so obdelane lovne in domače živali z njihovimi značilnostmi in produkti, ki jih je iz njih pridobival človek. Pri domačih živalih je obdelana reja na paši (zlasti tudi v gozdovih) in v hlevih ter načini krmjenja, npr. tudi z vejniki. Z živinorejo je bilo omogočeno, da so ljudje prodrli v območja, ki za rastlinsko pridelavo ne ustrezajo in so si tako povečali prirejne zmogljivosti. Obdelana so kmetijska obdelovalna orodja in njihovi sledovi v tleh, orodja za spravilo, mlačev in čiščenje ter kmetijske stavbe vključno s hišami. Obdelani so tudi kmetijski sistemi in razvoj kmetijskih obratov.

V drugem oddelku Agrarna zgodovina bronaste dobe in predrimske železne dobe (od pribl. 2200 pr. Kr. do Kristusovega rojstva) sta najprej prikazani kulturna in časovna razčlenjenost bronaste in predrimske železne dobe, nato si sledijo po približno isti shemi opisi, kakor so prikazani za neolitik, dodatno so zajeta podpoglavja o živežu in prehrani, o kmečkem letu, o razmerju med kmetijstvom in krajino, o gozdu in njegovi izrabi. V treh dodatkih so navedena izbrana najdišča bronasto- in železno-dobnih rastlinskih ostankov, kosti domačih živali (goveda, koz, ovc, svinj, psa, konja in kokoši) ter favne (lovnihi živali, glodalcev, ptic, rib, dvoživk in mehkužcev). Od žit so bile razširjene pšenica enozrnica in dvoznica, pira, gol in plevasti ječmen, oves, manj rž. Omenjene vrste pšenice je sčasoma izpodrinila sedanja vrsta pšenice. Od stročnic, ki so bile izredno pomemben vir živeža, z njimi so ljudje namreč zadovoljevali nujne potrebe po beljakovinah, so bile razširjene grah, leča, tu in tam lečasta grašica, predvsem pa bob, ki naj bi izviral iz vzhodnih in jugovzhodnih območij Evrope. To je bila v tedanjem času izredno pomembna rastlina. V nekaterih območjih pa je bilo njeno uživanje tabuizirano, najbrž zaradi »favizma«. Bob je namreč povzročal alergijo, ki se je včasih končala s smrtjo. Naj dodam, da je v zvezi z ržo gotovo prihajalo tudi do hudih zdravstvenih motenj, kakor skozi vso zgodovino do konca 18. stoletja, zaradi naravne okužbe rastlin z glivo rženim rožičkom. To v knjigi ni zapisano, ker so materialne dokaze za ta pojav našli šele pred nekaj desetletji. Omeniti velja, da so v tedanjem času gojili in uživali rastline, ki jih zdaj štejemo za plevelce, npr. belo metliko, slak, kislice, stoklaso. Od oljnic so gojili predvsem lan (ki so ga uporabljali seveda tudi za vlakna), mak in riček. Riček so včasih uporabljali za prehrano, zdaj se uporablja le za zdravilne namene (pri nas so ga pred nedavnim gojili le še v Vuhredu ob Dravi). Tudi pri njem je lahko prihajalo do zdravstvenih motenj. Naj omenim še nekaj o ljudeh. V predrimskih kovinskih dobah izboljšane prehranske razmere niso imele zaznavnega vpliva na populacijo ljudi. Pri približno enaki smrtnosti dojenčkov (in visoki smrtnosti otrok) je bilo življenjsko pričakovanje novorojenih 20-29 let, povprečna starost ob smrti odraslih pa je bila 30-35 let. Ljudje so imeli znamenja številnih bolezni, telesnih hib, posledic nezgod, ipd. Najpogostejši so bili karies, parodontozna, zlomi kosti, osteo-artritis, otrdelost hrbtnic, rahitis, napadali pa so jih tudi trihine in gliste. Več znamenj je bilo za neustrezno prehrano v otroški dobi.

V tretjem oddelku Agrarna zgodovina Nemčije v rimski cesarski dobi znotraj meja rimskega imperija je podan najprej zgodovinski pregled do konca 1. stoletja po Kr. nato pa pridobivanje kultivirane krajine. Opisani so zapleteni kontinuitetni problemi in prikazana graditev prometnih poti (cest, plovnihi poti, mostov). Nato sledi zgodovinski pregled do opustitve zgornjenemškega limesa 259/260 po Kr., ko je bila cvetoča doba, popolno zavzetje krajine. V tem poglavju so obdelana tla in naselitvene oblike, klimatski razvoj, arheobotanika, arheozoologija, agrarna tehnika in *Villa rustica* (rimska pristava). Sledi zgodovinski pregled do konca rimske dobe v 5. stoletju in opis splošnih tendenc. Obdelana je podeželska naselitev med pozno antiko.

Zadnji veliki oddelek vsebuje 15 krajših poglavij: podeželske naselbine, poljska razdelitev, gnojenje, pridelava poljščin, oblike shramb, sadje zelenjava in vrtnarstvo, živinoreja, hlevi, kmetijska orodja, uporaba kmetijskih surovin, lov in ribolov, gojitev čebel, pridobivanje soli, jedi in pijače, žrtvene živali in jedila. Tradicionalno gospodarjenje in prizadevanje tudi še v tem tisočletju po mnenju tedanjih ljudi ni zadostovalo za kontinuirane pridelovalne in rejske uspehe pri gojenih rastlinah in domačih živalih. Za to je bila potrebna podpora višjih sil, od katerih je bilo potrebno z žrtvenimi darovi pridobiti naklonjenost in dobrohotnost. To je bil bolj ali manj trajen običaj, ki so ga opravljali v najrazličnejših oblikah.

Jože Maček

Madeleine Albright, **Madam Secretary. A Memoir.** New York : Miramax Books, 2003. 562 strani.

Knjiga Madeleine Albright, nekdanje ameriške ambasadorke pri OZN in državne sekretarke v drugi Clintonovi administraciji, predstavlja na eni strani njeno biografijo, na drugi pa dokument časa, mimo katerega ne bodo mogli pisci svetovne zgodovine, še posebej za obdobje druge Clintonove administracije (1997–2001).

Knjiga je razdeljena na štiri dele. V prvem delu z naslovom »Od Madlenke do Madelaine Albright« je predstavljena pot hčerke češkoslovaškega diplomata Josefa Körbela. Ta je bil leta 1935 imenovan za tiskovnega atašea češkoslovaškega poslaništva v Beogradu, nato pa se decembra 1938 vrnil v Prago. Ko so Nemci marca 1939 okupirali Prago, je družina Körbel (skupaj z drugimi člani tedanje češkoslovaške vlade) pobegnila v London, kjer je ostala vse do maja 1945. Nato so se Körbelovi vrnili v Prago. Septembra 1945 je bil Madlenkin oče imenovan za ambasadorja v Jugoslaviji ter Albaniji, kjer je ostal vse do leta 1948. Že septembra 1947 so starši Madlenko poslali na šolanje v zasebno šolo v Švico. V prvih dneh februarja 1948 je bil Josef Körbel kot predstavnik Češkoslovaške imenovan v komisijo Združenih narodov za Kašmirsko vprašanje. Le nekaj tednov za tem je prišlo na Češkoslovaškem do prevzema oblasti s strani komunistov in preden ga je nova češkoslovaška komunistične oblast odpoklicala s položaja člana komisije za Kašmirsko vprašanje, se je skupaj z družino preselil v ZDA. Potem ko je vsa družina dobila od ameriški oblasti politično zatočišče, se je preselila v Denver v Koloradu, kjer se je Madlenkin oče zaposlil kot profesor političnih ved. Knjiga nato prikazuje življenje Körbelove družine v ZDA, nato pa študijska leta Madlenke na Wellesley Collegeu. Po tem, ko je Madlenka avgusta 1957 dobila ameriško državljanstvo, se je julija 1959 poročila z Joem Albrightom, sinom enega od lastnikov več časopisnih hiš.

Nato avtorica predstavi leta, ki jih je preživela v času študija v New Yorku, kjer je pripravljala doktorat političnih znanosti na tamkajšnji Kolumbijski univerzi, in leta (1978–1981), ko je v Carterjevi administraciji delala za tedanjega Carterjevega svetovalca za državno varnost, Zbigniewa Brzezinskega. V knjigi je tudi predstavljena ločitev zakoncev Albright. Po ločitvi se je zaposlila na Univerzi Georgetown, kjer je poučevala politične vede s posebnim ozirom na vzhodno Evropo. V letih 1989–1991 je pozorno sledila dogodkom v Pragi (»žametni revoluciji«).

Po izvolitvi Billa Clintona za predsednika ZDA je postala ameriška ambasadorka pri OZN, s tem pa tudi članica Clintonove administracije. S tega položaja je zagovarjala odločnejši nastop ZDA v jugoslovanski krizi in trši pristop do Srbov, še zlasti po srbskih napadih na tako imenovana varnostna območja Združenih narodov v Bosni in Hercegovini. Odločnejši nastop ZDA je zagovarjala tudi na drugih svetovnih kriznih žariščih. Zanimivo je, da naj bi – glede na to kar je Albrightova objavila v svojih spominih – pri prvi širitvi NATA (leta 1997) bile kandidatke za pristop k tej vojaški zvezi poleg Češke, Poljske in Madžarske, ki so bile tedaj dejansko sprejete, še Slovaška in Romunija. Na drugi strani pa naj Slovenija tedaj ne bi bila v igri za sprejem, saj jo Albrightova omenja skupaj z Baltskimi državami.

Po nastopu službe državne sekretarke se je ukvarjala z vsemi svetovnimi žarišči. Iz tega obdobja so zanimivi zlasti njeni vtisi s pogovorov z njenim ruskim kolegom Primakovom, pa tudi z vsemi drugimi pomembnimi voditelji tega časa. Na zanimiv način je opisan tudi njen obisk Severne Koreje. Skupaj z ženo predsednika Clintona, Hillary, je ZDA predstavljala tudi na konferenci o ženskih pravicah v Pekingu ...

Leta 1997 je Albrightova ugotovila, da so njeni stari starši bili Judje in da so jih nacisti pobili v koncentracijskem taborišču.

Albrightova v svoji knjigi opisuje tudi dogodke, ki so privedli do podpisa daytonskega sporazuma, ki je končal vojno v Bosni in Hercegovini, ni pa dokončno rešil jugoslovanske krize: še vedno je ostalo nerešeno kosovsko vprašanje. Albrightova nato opiše vzdušje v Beli hiši v času pred napadom na Zvezno republiko Jugoslavijo, njeni spomini pa se končajo s poskusom Clintona, da bi prispeval k rešitvi bližnjevzhodnega zapleta, pri čemer je sodelovala tudi Albrightova. Zelo zadržano opisuje tudi razmere v Beli hiši ob procesu poskusa odstavitve predsednika Clintona zaradi afere z Monico Lewinsky.

Skupaj s spomini Billa Clintona, Hillary Clinton in Richarda Holbrooka prispeva tudi ta knjiga k razjasnitvi notranje- in zunanjepolitičnih vprašanj zgodovine ZDA v zadnjem desetletju 20. stoletja.

Matjaž Klemenčič

Problemi Sjevernog Jadrana. Zagreb, Rijeka : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povjesne i društvene znanosti u Rijeci i Područna jedinica u Puli, 2003. 314 strani. (Svezak ; 8)

Kot že nekaj prejšnjih zvezkov te publikacije velja slovenski zgodovinarški srenji predstaviti tudi 8. zvezek. Slaven Bertoša objavlja izvirni znanstveni prispevek Društvena povijest Istre: O konjušarima, kuharima, majordomima, nadglednicima, slugama i sobarima u gradu Puli od XVII. do XIX. stoljeća (str. 7–28). O tej skupini višjih in nižjih služabnikov je na voljo zelo malo podatkov. Zato je toliko bolj dragoceno, da je pisec za obravnavano obdobje analiziral matične knjige mesta Pulja. Drugi naštetih izrazi so razumljivi sami po sebi, nadglednici pa so bili nadzorniki pri delu na kmetijskih posestvih, nekaki valpti, majordomi pa upravniki teh posestev v lasti višjih družbenih plasti. Ta skupina podrejenih oseb je bila zelo številna in je veliko prispevala k družbenemu življenju Pulja, najbolj znamenitega južnoistrskega središča. Te osebe so bile zlasti Italijani, ki so izvirali predvsem iz Benetk in mest beneške Terraferme, bili pa so tudi domačini iz okolice Pulja ali bolj oddaljenih krajev, iz Kvarnerja, območja Reke in iz »slovenskih zemalja«.

Alojz Štoković je prispeval razpravo Bičevalački običaji u kaštelu Svetvinčenat nakon uskočkog rata 1615–1617. (Prilog promišljanju socialno religioznih pokreta u Istri tijekom XVII. Stoljeća) (str. 29–63). Stanje na istrskem polotoku je bilo krizno že več stoletij, »uskočka vojna [uskočki rat] 1615–1617« pa je bila krona vseh nesreč. Iz te krize so poskušali najti izhod z bičarsko iniciativo na velikem gospostvu Svetvinčenat – specifičnem projektu duhovno-socialnega angažiranja, pri katerem so sodelovale cerkvene in civilne oblasti, najbrž tudi lastniki gospostva Grimaniji. V to gibanje je takoj pristopilo 75 ljudi, kar je veliko v primerjavi s 500, kolikor je bilo vseh. Bičarji so v nočnih procesijah bosi in oblečeni le v halje iskali božjo pomoč. To naj bi bila odkupnina Vsemogočnemu za vse človeške grehe. V taki zagretosti ni bilo mogoče imeti pod nadzorom kolektivne psihoze. V teh razmerah je *coram publico* bila sežgana priseljenka, doma iz Zadra. V razpravi je prikazano tematično obdobje istrske preteklosti.

Miroslav Bertoša je napisal kratek znanstveni prispevek Prijepori oko liječničke »condotte« u Rovinju (Primjeri iz XVII.–XVIII. stoljeća) (str. 65–71). Sestavek temelji na gradivu arhiva v Benetkah. Rovinj je kot bogato mesto lahko imelo v svojem sestavu tri zdravnike (dva zdravnika splošne prakse in kirurga). Z njimi je mestni svet sklepal pogodbe (*condotte*), v katerih so bili zajeti predpisi, ki naj bi onemogočali zlorabe, nezakonite privilegije, nepotizem in zanemarjanje zdravniških dolžnosti. Bili so torej pogodbeni zdravniki. Posebno sporno je bilo določilo občinskega statuta, da se za zdravnika ne sme izbrati rojen Rovinjan. Leta 1704 je bil dosežen sporazum, da lahko za mesto zdravnika konkurirajo poleg tujcev tudi domačini, le da se morajo prijaviti na razpis, obelodaniti svoja spričevala in dokaze o opravljeni praksi. Kandidata so izbrali z balotiranjem.

Tudi s slovenskega stališča je zelo zanimiva razprava Stipana Trogrlića, Porečko – pulska biskupija u vrijeme biskupa Ivana Flappa (1885–1912) (str. 73–106). V članku so analizirane družbene, cerkvene in verske razmere v omenjeni škofiji, ko je bil njen ordinarij Ivan Flapp. Ta je postal škof za »slavenskim nacionalistom« Jurjem Dobrilo in »umjerenom slavenofilom« Ivanom Glavino. Flapp je bil po rodu Ita-

lijan, duhovnik goriške nadškofije, gojenec dunajskega avguštineja in bogoslovni profesor cerkvenega prava in cerkvene zgodovine v goriškem bogoslovju. Bil je kabinetni intelektualac, ki so ga podpirali italijanski liberalni krogi. Razmer v Istri sploh ni poznal, razen iz knjig italijanskih piscev, kjer je bila ta dežela prikazana kot »terra italianissima«, ki jo že Dobrilovih časov vznemirjajo hrvaški in slovenski duhovniki politikanti (»poeti Croati e Cragni politici«). Že pred škofovskim imenovanjem je bil znan kot dosledni branitelj »nepromenljivega latineta Crkve« ter se je z vsemi silami zavzel za zatrtje glagolice in hrvaščine kot bogoslužnega jezika. Niti najmanj ni upošteval, da je pri tem šlo za vernike, ki so zahtevali tradicionalno bogoslužje v navajenem jeziku in torej le za pastoralno vprašanje. Seveda je imel popolno podporo Vatikana in Dunaja. Ves čas njegovega službovanja so bile razmere zelo napete, še posebej zato, ker je duhovnike za jezikovne prestopke v bogoslužju tako ostro kaznoval, da so morali zapustiti njegovo škofijo, čeprav je sicer domačih duhovnikov primanjkovalo in so v njej službovali tudi duhovniki iz drugih tudi severnih avstrijskih dežel. Glede glagolice so se razmere slabšale tudi zato, ker se je mladi duhovniki niso imeli kje naučiti in so jo nadomeščali s hrvaščino, kar zopet ni bilo prav. Razprava je odličen prispevek o zatiranju »slovenskega elementa« v Istri.

Lovorka Čoralic je prispevala članek Iz cerkvene prošlosti grada Raba – Inventar crkve sv. Ivana Evanđelista (1784. god.) (str.107-116). Avtorica poudarja pomen arhivskega gradiva za proučevanje kulturne in umetniške preteklosti cerkvenih ustanov na Hrvaškem. Na kratko so predstavljeni zgodovinski razvoj samostana in cerkve istega imena, gradbene spremembe, ki so na njima opravljene v preteklosti in razčlenjen inventar raznih cerkvenih predmetov, pri čemer je večja pozornost namenjena umetninam (slikam) in izdelkom umetne obrti.

Ivan Pederin je objavil obsežno razpravo Jadransko pitanje u talijanskoj političkoj i znanstvenoj publicistici (str. 117-182). V nekaj stavkih ni mogoče predstaviti obsežne razprave. Omenim naj le, da je »jadransko vprašanje« nastalo s tem, ko sta bili z Londonskim dogovorom obljubljeni Italiji Dalmacija in Istra, s čimer pa na mirovni konferenci v Parizu ni soglašal predsednik ZDA Thomas Woodrow Wilson.

Rajni Antun Giron je prispeval razpravo Cresko-Lošinski otočni prostor u kolopletu političkih, ideoloških i vojnih sukoba u jesen 1943. godine (str. 183-216). Prikazani so dogodki na omenjenem območju od zloma kraljevine Italije septembra 1943 do vzpostavitve nemške Operativne cone Jadransko primorje v začetku naslednjega leta. V tem času so se prebivalci te pomembne severnojadranske skupine otokov našli v neverjetni zmešnjavi sporov med četniškimi formacijami, pristaši Badoglijeve vlade, nasledniki leve in v italijanski Delovni nacionalni fronti, med partizanskim gibanjem in silami Tretjega Rajha.

Rajni Josip Miličević je prispeval zelo zanimivo razpravo Narodna medicina i religija (str. 217–250). Ker zdravstvenih ustanov v preteklosti ni bilo, preprosti ljudje pa njihovih uslug tudi ne bi imeli s čim plačati, so se pač zdravili s tistimi sredstvi, ki so jih šteli za zdravilne in so jih našli v svoji okolici. Ker niso poznali vzrokov bolezni, so jih šteli za delo zlih sil. Bolezni so skušali preprečevati ali zdraviti s čaranjem, ognjem, vodo in z zdravilnimi zelišči. Da bi pa ti postopki bili zares učinkoviti je bilo treba z molitvijo doseči Božjo pomoč. In s tem smo že pri religiji, o čemer je v razpravi veliko navedb o svetnikih, ki so bili specializirani za zdravje, o posebnih praznikih, romanjih, votivnih darovih, o zdravilcih in o uspešnih primerih zdravljenja.

Objavljena sta dva krajša prispevka. Prvi je od Sandija Blagonića Izmedju lokalnog i nacionalnog: Istra u devetnaestom stoljeću (str. 253–267). Avtor je raziskoval etničnost nižjih družbenih plasti, posebno kmečkoga prebivalstva v omenjenem stoletju. Pri tem prebivalstvu je bila v Istri dominantna subetnična in regionalna, ne pa etno-nacionalna identifikacija. S Hrvaško in torej tudi s Hrvati so Istrani označevali deželo in prebivalce osrednje in severozahodne Hrvaške, nikakor pa ne svoje dežele in sebe. V sestavku je veliko zanimivih opažanj, ki jih lahko še zdaj potrdi vsakdo, ki je imel kaj več opravka z Istrani.

Igor Duda objavlja prispevek Samoposluga kao vijest dana. Počeci suvremenog potrošačkog društva 1950-ih in 1960.ih godina (str.267-278). Pisec meni, da so se velike spremembe in pospešeni razvoj dogajale v omenjenem obdobju, tedaj pa naj bi se tudi začela oblikovati potrošniška družba. S tem so se ustvarjale nove navade in izražale nove zahteve. Samopostrežne trgovine so začeli odpirati leta 1962. Vse to se je odrazilo tudi v književnosti in v znani TV seriji Naše malo misto.

Jože Maček

Zbornik Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2003. 378 strani. (Vol. ; 21)

V tem Zborniku objavljajo svoje prispevke hrvaški zgodovinarji ne le iz inštitutov, ki so v sestavu akademije, temveč tudi iz drugih ustreznih ustanov. Zoran Ladić objavlja razpravo Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture (str. 1–28). Avtor na podlagi neobjavljenih in objavljenih oporok presoja pojav novih vrst legatov, ki so jih v poznem srednjem veku dalmatinski zapustniki darovali v pobožne namene: obleko in tkanine, živež in naravne pridelke, slike, liturgične predmete in oltarje ter knjige. Te vrste legatov so zaradi pojava novih vrst prejemnikov kot posledice porasta prebivalstva, pa tudi zaradi zvišanja kulturne in umetniške ravni v poznosrednjeveških dalmatinskih mestih pomemben vir za proučevanje vsakodnevnega življenja in materialne kulture te dobe.

Irena Benyovsky je napisala krajši prispevek Komunalno reguliranje gradskog prostora u srednje-vjekovnom Trogiru (str. 29–43). V delu je analiza, kako je trogirski komuna pravno urejevala mestni prostor v razvitem srednjem veku. Obdelana so predvsem statutarne določila, ki naj bi na organizacijo mestnega prostora vplivala predvsem zaradi zaščite pred zasebnim prilaščanjem ter zaradi higienskih ali obrambnih razlogov. Vendar ta določila niso bila nujno upoštevana v praksi.

Ante Nazor je prispeval razpravo Granica između Splita i Poljica i splitsko-poljički sukobi u XIV. i XV. stoljeću (Dio drugi – Splitsko poljički sukobi tijekom XIV. i XV. stoljeća) (str. 45–81). Gre za nadaljevanje razprave v prejšnji številki Zbornika. Šlo je za razmejitve posesti med Splitom in Poljicami ter za spore, ki so bili na dnevnem redu v obravnavanem obdobju. Dela ne moremo v podrobnosti povzeti. Vzroki za spore so bili po mnenju več avtorjev v podrobnostih različni, vendar se večina nagiba k temu, da so pravi vzroki enako v etnični razliki kakor v teritorialnih pretenzijah obeh strani. A. Škobalj pa vidi vzrok za spore v dveh kulturah in dveh etničnih elementih.

Razpravo Novi prilozi istraživanju illočkog »statuta« i srednjevekovnog Iloka je prispeval Stanko Andrić (str. 83–118). V njej se avtor kritično spoprijema z zbornikom del nedavno izvedenega znanstvenega srečanja in primerja rezultate vsakega posameznega prispevka z že prej doseženo stopnjo znanja o tem statutu in srednjeveškem Iloku. Sklep razprave je, da le malo del uvrščenih v zbornik, pomeni pozitiven premik glede na stopnjo dosedanje raziskanosti te srednjeveške dediščine.

Ivan Jurković je napisal razpravo Raseljena plemićka obitelj za osmanske ugroze: Primjer Berislavića *de Werhrea de Mala Mlaka* (Dio drugi – Nasljednici Stjepana Berislavića tijekom 16. st.) (str. 119–181). Po narativnem prikazu rodovine Berislavića Vrhričkih, ki so bili iz plemenitega rodu Čubranićev, od njihove priselitve v Malu Mlaku 1486 in do konca 16. stoletja, daje avtor na primeru te rodovine socialno-zgodovinsko analizo hrvaškega srednjega in nižjega plemstva, ki so se preselili zaradi vojne ogroženosti. V tej izredno bogato dokumentirani razpravi prikazuje pisec življenjsko dobo Jurja Berislavića, sina Stjepana Berislavića, ter Jurjevih sinov in vnukov.

»S one bane mora« – hrvatske prekojadranske migracije (XV.-XVIII. stoljeće) (str. 183–199) je naslov prispevka Lovorke Čoralić. Hrvaške prekojadranske migracije so zapleten in dolgotrajen proces, ki ga je treba spoznavati v kontekstu državno-političnih, vojnih, družbenih in gospodarskih razmer na širšem območju evropskega jugovzhoda. V času turških prodorov in osvajanj od druge polovice XV. do konca XVI. stoletja so s hrvaškega etničnega in državnega teritorija potekali množični migracijski procesi proti zahodnojadranski obali. V delu so predstavljena središčna območja hrvaške naselitve (Furlanija, Apulija, Molise, Marke, Veneto in Benetke). Prikazana je domovina in izvor migrantov ter proces prilagoditve in vklapljanja v okolje nove domovine.

Tihana Luetić objavlja razpravo Demografska analiza stanovništva grada Samobora od kraja 18. stoljeća do 1857. godine (str. 201–242). V delu so raziskane osnovne demografske spremembe na območju mesta Samobor od konca 18. stoletja do prvega modernega ljudskega štetja 1857. Na podlagi podatkov iz matičnih knjig o rojenih, poročenih in umrlih avtorica prikazuje gibanje in strukturo prebivalstva Samobora kot majhne urbane enote severozahodne Hrvaške v predtranzicijskem obdobju razvoja prebivalstva. Ta razprava bi lahko rabila za primerjavo ob podobnih raziskavah v naših obmejnih mestih, npr. Brežicah in Krškem.

Razpravo Moderna civilizacija u stvaralaštvu Franje Račkog je prispeval Tomislav Markus (str. 243–265). V njej je avtor obdelal koncepcije enega najuglednejših hrvaških politikov, nacionalnega

ideologa in zgodovinarja Franja Račkega o tehnični civilizaciji XIX. stoletja, s posebnim ozirom na družbene funkcije intelektualnega raziskovanja. Njegove ideje analizira v sklopu tedanjih političnih in družbenih razmer na Hrvaškem, v habsburški monarhiji in v Evropi ter v povezavi s prevladujočimi tendencami v hrvaškem nacionalizmu XIX. stoletja. Sklepa, da je pri Račkem, kakor tudi v tedanji hrvaški javnosti na splošno dominiralo nekritično zaupanje v tehnično civilizacijo z izrazitim »fetišiziranjem« znanosti, ki je tudi sicer na splošno prevladovalo v Evropi v »dolgem stoletju« (1790–1918).

Ivica Zvonar objavlja Pet pisam Ivana Kostrenčiča Franji pl. Markoviću (str. 267–275). Objavljeni so prepisi in kratki komentarji petih pisem, ki jih je v letih 1872 in 1873 pisal Ivan Kostrenčič, poznejši prvi ravnatelj Kraljevske vseučiliške knjižnice v Zagrebu, Marković pa je bil znan književnik, urednik in prvi profesor filozofije na obnovljenem zagrebškem vseučilišču. Oba sta bila znana javna delavca. V pismih dobimo uvid v dogodke v njihovem zasebnem življenju ter družbeno delovanje v omenjenih letih.

V oddelku Gradivo objavlja Jakov Stipišić Regesta pergamena iz zbirke obitelji Fanfogna Garagnin u muzeju grada Trogira (Dio drugi – Isprave XVI., XVII. i XVIII. stoljeća) (str. 279–319). V delu so objavljene regeste pergamentov iz družinskega arhiva trogirске veje patricijske družine Fanfogna Garagnin za omenjeno obdobje, ki so shranjeni v trogirskem mestnem muzeju. V tem nadaljevanju gre predvsem za pergamente iz zgodnjega novega veka ter regeste listin na papirju ter papeške bule.

V predstavljenem zborniku je objavljenih še 16 recenzij oz. prikazov in nekrolog slavistu Henriku Birnbaumu (1925–2002).

Jože Maček

Summary

Jure Gašparič

Municipal Elections in the Drava Province on October 15, 1933, and the Former Slovene People's Party

In the Yugoslav part of Slovenia, the summer of 1933 was similar to the current political situation: long and hot. After January 6, 1929 the flurry, turbulent events of the 1920's were replaced by the period of dictatorship, which was also the period without the old political parties. Initially, there were two Slovene representatives (first Anton Korošec, then Dušan Serbec) of the former Slovene People's Party (SLS) in the newly established government of King Alexander. Prior to the period of dictatorship, the SLS had been the strongest political force in Slovenia. But due to numerous doubts about the Party's participation in the unitaristic and centralistic government of King Alexander, Korošec decided to resign; Serbec's resignation followed in September 1931. The SLS representatives to Belgrade were swiftly replaced by Slovene Liberals. After the Liberals had joined the new pro-government Yugoslav National Party (JNS), the now formally non-existent SLS was cast in the trying role of opposition.

In the fall of 1933, the rigid political and election lull during King Alexander's dictatorship was stirred up by municipal elections. Though municipal elections were considered only a minor event in democracies, the 1933 elections denoted something much more. October 15 elections stand out in that the former Slovene People's Party had decided to run. It is highly significant that provincial councilors from the ranks of the Yugoslav National Party proposed a postponement of the elections; they were namely afraid that should the opposition take part in the elections the outcome might be very unfavorable for their party. The problem was that the Yugoslav government had to present, at least seemingly, a democratic façade, and these elections represented a suitable opportunity to do so.

The political fight in the fall of 1933 was thus fought by two highly uneven political sides, that of the strong pro-regime Yugoslav National Party, and the now formally non-existent Slovene People's Party as its opponent. Even though the latter managed to keep its *Slovenec* Newspaper in print, the newspaper had to undergo strong censorship. The media of that period did not print or broadcast any poignant political debates between the Liberals and the catholically oriented politicians that were so characteristic for the lively 1920's. The only strong verbal attacks, viewpoints and political explanations could be found in the *Jutro* Newspaper, which was financed by the Yugoslav National Party. Its commentaries on and descriptions of the current political and election situation, however, did have their own dark side as well. A special report of the former SLS party, which was probably a confidential document, describes a shocking, racy, and entirely different picture of the election fight. By citing examples of political terror, total lack of legitimacy and numerous irregularities it manages to unmask the Yugoslav National Party regime of the Drava Province. Based on the report it may be presumed that all of them had been systematically planned beforehand. The government utilized almost every possible instrument available to it at the time. Election events were actively and intolerably interfered with by municipal politicians, gendarmes, the Drava Province ban, government officials and even private entrepreneurs. In such circumstances, the outcome of the elections denoted a severe disappointment for the Slovene People's Party, which had won in 54 municipal regions out of 369.

This was not the result that could satisfy the former SLS, nor did it please the Yugoslav National Party that was faced with the fact that one seventh of municipal units had voted for the opposition. The fight had to continue, but this time in the courtroom. After the election, both parties overwhelmed the Drava Province Administrative Court in Celje with the total of 143 complaints about the irregularities that allegedly took place on Election Day. The Court dealt with them by the spring of 1934 and complied with 25 of them. Consequently, the outcome of the elections was nullified in 25 municipalities. Out of the 25 complaints 23 were lodged by the opposition. Despite the fact that in October 1933 the Minister of Justice replaced the judges of the Celje court with »more suitable« ones, the arguments of the JNS persuaded the Court in only two cases. The former SLS had thus provided very convincing proofs that the October elections were carried out incorrectly.

Why had the former SLS decided to run in the first place? In November 1931, when far more important elections for the assembly members had taken place, the SLS had successfully advocated election abstinence; political circumstances two years later did not change for the better. The SLS party leaders were in confinement, and the current political situation did not give hope to a political democratization in the near future. One of the possible explanations why the SLS had took part in the October 1933 elections was the fact that municipality presidents were the ones who delegated members for the senate, and the senate was one of the places where the SLS longed to be. Another was that the role of opposition was one of hardship and, if prolonged for much longer, could lead to auto destruction. When objectively evaluating the consequences of the Slovene People's Party participation in the 1933 elections, it becomes clear that the SLS did not gain much. Its attempt to win a sufficient number of votes to be able to elect its own senators was not successful. What is more, its unforeseen success in 54 municipalities had other, considerably more fatal consequences: the planned elections into the Drava Province Provincial Council, where the representatives of the SLS could voice their standpoints, had been »postponed« because the regime became frightened of its success at the October 1933 elections. The expectations of the leadership of the former SLS might have been too high as well; Croatian politician Ante Trumbić wrote after the elections that the leaders of the SLS should regret their decision to take part in the elections because their outcome denoted but a favor to the regime.

OBVESTILA

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

Prispevke za Zgodovinski časopis sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana (zgodovinski.casopis@uni-lj.si). Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnosti z elektronskim naslovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo priložene na posebnem listu in hkrati shranjene na disketi. Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Šolska kronika

Zbornik za zgodovino šolstva

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoge, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, do objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva – Šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Damir G l o b o č n i k, Alešovčev Brencelj – prvi slovenski satirični list 7–45
Brencelj, the First Slovene Satirical Newspaper
- Jure G a š p a r i č, Občinske volitve v Dravski banovini 15. oktobra 1933 in nekdanja
Slovenska ljudska stranka 47–67
Municipal Elections in the Drava Province on October 15, 1933, and the Former
Slovene People's Party
- Bojan G o d e š a, Tisova Slovaška – »priljubljeni sen slovenskega klerofašizma«? 69–80
The Slovakia of Josef Tiso – »A Favorite Dream of Slovene Fascist-Oriented Clergy«?
- Žarko L a z a r e v i č, Zavarovalništvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno 81–98
Insurance Companies in Slovenia during World War II
- Marjan L i n a s i, Še o zavezniških misijah ali kako in zakaj je moral umreti britanski
major Cahusac 99–116
More on Allied Missions and the Mysterious Death of British Major Cahusac
- Todor K u l j i ć, Tito u novom srpskom pokretu sećanja 117–129
The Altered Memory of Josip Broz Tito in Serbia
- Moritz C s á k y, Ambivalentnost kolektivnega spomina v Centralni Evropi. Moderna
in/ali postmoderna razpoloženost 131–142
Ambivalence of Collective Memory in Central Europe
- Herwig W o l f r a m, Manjšine – spomini na začetke Evrope 257–271
Minorities – Memories of European Beginnings
- Janez M l i n a r, Janez Vetrinjski in njegovo poznavanje Kranjske v Knjigi resničnih zgodb
(*Liber certarum historiarum*) 273–300
Janez Vetrinjski (Johannis abbatis Victoriensis) and His Knowledge of Kranjsko, Manifested
in His Book of True Stories (Johannis abbatis Victoriensis *Liber certarum historiarum*)
- Stanislav J u ž n i č, Kostel med zadnjimi turškimi vpadi in Zrinjsko-frankopansko zaroto ... 301–336
Kostel between the last turkish attacks and the conspiracy of Zriny-Frankopan
- Aleksej K a l c, Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih
in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj 337–376
The Women of Trieste in 1775: Socio-Demographic and Economic Aspects
and Methodological Issues
- Vladislav B. S o t i r o v i ć, Nacionalno samoodređenje Hrvata i Srba putem jezika u Trojedinoj
Kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, 1835. – 1848. g. 377–389
National self-determination of the Croats and Serbs by the language in the Triune Kingdom
of Dalmatia, Croatia and Slavonia, 1835–1848

Aleksandra Berberih-Slana, Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji. Od volitev v Narodno skupščino leta 1923 do volitev v Narodno skupščino leta 1925	391–413
Stjepan Radić and the Republican Movement in Slovenia. From the 1923 to the 1925 Elections to the National Parliament	
Dušan Nećak – Božo Repe, O nastanku in namenu Avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev (2001–2004)	415–465
The Origin and Purpose of the Austrian-Slovene Committee of Historians (2001-2003)	

ZAPISI – NOTES

Na poti k zgodovini onstran koncepcije družbe (Igor Grdin a)	143–152
On the Path to the History beyond the Concept of Society	
O pojmovanjih znanja v gimnazijskem učnem načrtu in zgodovini na maturi (Vilma Brodnik)	153–167
The Concept of Knowledge in Upper Secondary School Syllabus and History as an External Examination Subject	
Značilnosti in primerjava zunanjih srednješolskih izpitov iz predmeta zgodovine v Republiki Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in mednarodnih šolah (Danijela Tršk a n)	169–185
Characteristics of External Examination on History in Slovenia, as Compared to France, Great Britain, and International Schools	
Muzej kot vir za poučevanje zgodovine (Dragan Potočnik)	187–195
Museum as an Aid for Teaching History	
Je stal pranger tudi pri gornjelendavski župnijski cerkvi? (Jožef Smej)	197–201
Was There a Pillory next to the Parish Church in Gornja Lendava?	
Glose k novi monografiji o Karantaniji (Peter Štih)	467–487
Glosses on the New Monograph about Carantania (Peter Štih)	
Nekaj misli o moji knjigi »Država Karantancev« (Ljubljana 2002) ob njeni predstavitvi v Slovenskem znanstvenem inštitutu na Dunaju dne 14. junija 2003 (Hans-Dietrich Kah l)	489–491
Comments on My Book »The State of Carantanians« (Ljubljana 2002) at the Press Conference at the Scientific Institute in Vienna on June 14, 2003 (Hans Dietrich Kah l)	
Inkunabule novomeškega frančiškanskega samostana (Špela Bregač)	493–500
Incunabula of the Franciscan Monastery in Novo mesto (Špela Bregač)	
Slovensko šolstvo na Kozjanskem med 2. svetovno vojno (Marija Pevec)	501–505
Slovene Schools in Kozjansko during the Second World War (Marija Pevec)	
Zgodovinopisje na Slovenskem in njegov odnos do plemstva (Miha Preinfalk)	507–516
Historiography in Slovenia and Its Attitude toward the Nobility (Miha Preinfalk)	

IN MEMORIAM

Prof. dr. Tone Ferenc (1927–2003). (Dušan Nećak, Miroslav Stiplovšek)	203–205
---	---------

Prof. dr. Jadran Ferluga (1920–2004). (Ignacij Voje)	207–209
Prof. dr. Dennison Rusinow (Peter Vodopivec)	517–518

KONGRESI, SIMPOZIJ IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Posvet ob 100-letnici smrti Ivana Nabergoja (1835–1902), Trst, 7. september 2002. (Milan Pahor)	211–212
33. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf – Modinci, <i>Murska Sobota</i> , 1.–4. julija 2003. (Franc Rozman)	213–214
K analizi aktualnih razprav o beguncih in izgnancih v času 1938–1950 v srednji in vzhodni Evropi. Delovno srečanje v okviru projekta Forost: »Diskurzi v evropskih pristopnih državah Poljski, Češki, Slovaški, Madžarski in Sloveniji o prisilnih selitvah v letih 1938–1950«, München, 11. oktober 2003. (Christiane Brenner)	214–218
Mednarodna znanstvena konferenca: Zločini brez žrtev. (Mojca Kovačič)	519–522
Genocide and Human Rights in the 20 th Century. (Mojca Peternel)	522–523
10. letno srečanje IIHA – mednarodne agencije za zgodovino obveščevalnih služb. (Ljuba Dornik Šubelj)	524–528
Mednarodna konferenca Rethinking the Dissolution of Yugoslavia. (Matjaž Klemenčič)	528–529
34. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf-Modinci. (France Rozman)	529–530

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Giuseppe Albertoni, Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter (9.–11. Jahrhundert). (Gustav Pfeifer)	219–220
Darja Mihelič, Piranska notarska knjiga (1289–1292), Tretji zvezek. (Ignacij Voje)	220–222
Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet des Republik Slowenien. 6. zvezek in 7. zvezek. Ur. Vincenc Rajšp. (Ignacij Voje)	222–226
Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800–1860; 1861–1883; 1884–1899. Ur. Janez Cvirn. (Borut Batagelj)	226–228
Eric Hobsbawm, Gefährliche Zeiten. Ein Leben im 20. Jahrhundert. (Jože Maček)	228–230
Ljudmila Bezljaj Krevel, Prvo leto delovanja Poštnege in brzojavnega ravnateljstva za slovensko ozemlje v Ljubljani: katalog k razstavi ob 85-letnici ustanovitve slovenske poštne uprave. (Borut Batagelj)	230–233

Janez Stanovnik, Aleš Stanovnik in njegov čas. (Bojan B a l k o v e c)	233–234
Dan Shiffman, Rooting Multiculturalism: The Work of Louis Adamic. (Matjaž K l e m e n č i č)	234–235
Božo Repe, Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma. (Miroslav S t i p l o v š e k)	235–237
General Maister. Zbornik referatov s simpozija. Ur. Bruno Hartman, Miha Pauko. (Franc R o z m a n)	238–239
Zbornik Janka Pleterskega. Ur. Oto Luthar, Jurij Perovšek. (Jure G a š p a r i č)	239–240
Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Jožeta Žontarja. (Maja G o m b a č)	241–244
Werner Bätzing, Die Alpen. Geschichte und Zukunft einer europäischen Kulturlandschaft. (Jože M a č e k)	244–246
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike. Ur. Sandi Sitar. (Jože M a č e k)	246–249
Igor Grdina, Poti v zgodovino (O t o L u t h a r)	249–251
Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujkega. (Alenka C e d i l n i k)	531–533
Pavel Krafl, Synodi a statuta Olomoucké diecéze období stredoveku. (Dušan K o s)	534–535
Ignacij Voje, Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku. (Vasko S i m o n i t i)	536–539
Igor Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860-1918. (Andrej R a h t e n)	539–541
Andrej Pančur, V pričakovanju stabilnega denarnega sistema. (Žarko L a z a r e v i č)	541–542
Staat-Land-Nation-Region. Gesellschaftliches Bewußtsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740-1918. (France R o z m a n)	543–544
Pavle Rant, »To sem bil«: Prispevki k zgodovini slovenske politične emigracije. (Rozina Š v e n t)	544–546
Makedonien. Geographie, Ethnische Struktur, Geschichte, Sprache und Kultur, Politik, Wirtschaft, Recht. (Ignacij V o j e)	546–550
Jens Lüning, et. al., Deutsche Agrargeschichte. Vor- und Frühgeschichte. (Jože M a č e k)	550–552

Madeleine Albright, Madame Secretary. A Memoir. (Matjaž Klemenčič)	552–553
Problemi Sjevernog Jadrana. Svezak 8. (Jože Maček)	553–554
Zbornik Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Vol. 21. (Jože Maček)	555–556

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 58/2004	559
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 58/2004	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 55, 2001, 3–4 (124), 57, 2003, 1–2 (127), 58, 2004, 1–2 (129), 58, 2004, 3–4 (1309)	I–VIII, IX–XIV
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 55, 2001, 3–4 (124), 57, 2003, 1–2 (127), 58, 2004, 1–2 (129), 58, 2004, 3–4 (130)	

UDK 940.323.1 WOLFRAM Herwig, dr., akad., red. prof. v pok., Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Dr- Karl Lueger Ring 1, 1010 Wien, Avstrija Manjšine – spomini na začetke Evrope Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 3–4 (130), str. 257–271, 78 cit. Ključne besede: antika, zgodnji sredni vek, manjšine 1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (De., Sn., En.) Avtor na celi vrsti primerov odpira veliko, a v zgodovinskih raziskavah zapostavljeno polje manjšin, ki se zdaleč niso samo fenomen novejšega časa. Tako med drugim zelo jasno pokaže, da je bilo obdobje »preseeljavanja ljudstva« med 4. in 6. stoletjem čas manjšin in mešanji par excellence in da so bili takrat položeni »mešani« temelji Evrope. Peter Štih	UDK 94(497.4 KOSTEL)''15'' JUŽNIČ Stanislav, dr., Fana 2, 1336 Vas Kostel med zadnjimi turškimi vpadi in Zrinjsko-Frankopansko zaroto Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 3–4 (130), str. 301–336, 240 cit. 1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.) Opisujemo razvoj gospodstva Kostel v stoletju po zadnjih turških vpadih do zadnjih graščakov iz rodu Langramantlov. Z uporabo doslej neobdelanega arhivskega gradiva obravnavamo organizacijo obrambe, davke, trgovino in krmečke v upore v Kostelu. Dokazujemo, da sta relativno zatiše med tridesletno vojno in ivotvorjenje v svoboda pristanišča Zrinjskih omogočili v turških vojnah preizkušeni Kostelcem razmeroma liter gospodarski vzpon. Uspešnost kostelskih ivotovnikov povežujemo z velikim številiom njihovih ivotovnih živali. Avtorski izvleček
UDK 930(497.4): 929 MILINAR Janez, dr., asistent, Oddetek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI–1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.mlinar@guest.arnes.si Janez Vetrinjski in njegovo poznavanje Kranjske v Knjigi resničnih zgodb Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 3–4 (130), str. 273–300, 175 cit. 1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (De., Sn., En.) Avtor skuša na osnovi pasusov iz Knjige resničnih zgodb (Johannis abhatis Victorensis Liber certarum historiarum), ki se nanašajo na Kranjsko, analizirati vire in način pisanja Janeza Vetrinjskega. Pri tem potrjuje Schneiderjevo tezo, da je Janez Vetrinjski poznal arhiv oglejski patriarhov, dopuša pa tudi možnost, da je bil Janez seznanjen z arhivom Filipa Spanheimskega. Avtorski izvleček	UDK 314.96(450.361)''17'' KALC Aleksej, dipl. zgod., Narodna in študijska knjižnica, 34138 Trst, Ul. Petronio 4 in Znanstveno raziskovalno središče Univerze na Primorskem, 6000 Koper, Garibaldijeva 1, Aleks.Kalc@zrs-kp.si Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 3–4 (130), str. 337–376, 57 cit. 1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (It., Sn., En.) Po proglasitvi proste tlake, leta 1719, se je za Trst začelo obdobje naglega demografskega in družbeno-gospodarskega vzpona, ki je slonel na priseljenkem doprinosu iz neposrednega in širšega geografskega zaledja. Prispevek ponuja vpogled v žensko komponento tržaškega družbenega tkiva na osnovi polimenskega popisa prebivalstva iz leta 1775, izpostavljajoč nekatere tipične razvojne in strukturne poteze kot tudi metodološka in interpretacijska vprašanja, povezana s tipologijo vira. Poseben poudarek je na modelih doseljavanja in vključevanja žensk v stvarnost pristaniškega mesta, na oblikah njihovega pridobitnega gospodarskega udejstvovanja in na izvornu priseljenških tokov, ki so prispevali k oblikovanju družbene in kulturne podobe »novega« Trsta. Avtorski izvleček

KALC Aleksej, BA of History, Narodna in študijska knjižnica, 34138 Trst, Ul. Petronio 4 and Znanstveno raziskovalno središče Univerze na Primorskem, 6000 Koper, Garibaldijeva 1, Aleks.Kalc@zrs-kp.si The Women of Trieste in 1775: Socio-Demographic and Economic Aspects and Methodological Issues <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 3–4 (130), pp. 337–376, 57 notes Language: Sn. (It., Sn., En.) After 1719, when Trieste acquired the status of a free port, the town entered the period of rapid demographic growth and economic prosperity, much of which was based on the influx of immigrants from the hinterland. Based on the 1775 census which listed the population of Trieste by name, the author discusses the position of women living in this city. Emphasized are some typical developmental and structural elements as well as methodological and interpretative problems pertaining to the typology of this source. Stress is laid upon different models of immigration, incorporation of women into the lifestyle and reality of Trieste, their ways of earning an income, and the origin of immigration streams that contributed to social and cultural transformations of the »new« Trieste. Author's Abstract	UDC 314.96(450.361)''17'' WOLFRAM Herwig, PhD., Member of Academy of Science, Full Professor, Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Dr- Karl Lueger Ring 1, 1010 Wien, Austria Minorities – Memories of European Beginnings <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 3–4 (130), pp. 257–271, 78 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Key Words: antiquity, Early Middle Ages, minorities Based on a number of examples, the article focuses on a significant, though only seldom researched, question of minorities that is by no means restricted only to the present. It is clearly indicated that the period of great migrations of peoples between the 4th and the 6th centuries was an era of minorities which interconnected and affected one another <i>par excellence</i>; it was then that the foundations of present-day »mixed« Europe had been laid. Peter Štih
JUŽNIČ Stanislav, PhD., Fara 2, 1336 Vas Kostel between the last turkish attacks and the conspiracy of Zriny-Frankopan <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 3–4 (130), pp. 301–336, 240 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) We researched the development in Kostel manor from the last Turkish attacks in the late 16th century up to the time of the last landlords of the family Langenmandl in the late 17th century. By using some archive sources for the first time, we described the defense, taxes, trade and rebellions in Kostel. We proved that by living far enough from the battles of the thirty years Kostelians prospered with the trade to the free harbors of Zrinjski. Their success can be connected with the high number of their packhorses. Author's Abstract	UDC 930(497.4): 929 MLINAR Janez, PhD., Assistant, Department of History, Faculty of Art, University in Ljubljana, SI–1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.mlinar@guest.arnes.si Janez Vetrinjski (Johannis abbatiss Victorienis) and His Knowledge of Kranjsko, Manifested in His <i>Book of True Stories (Johannis abbatiss Victorienis Liber certarum historiarum)</i> <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 3–4 (130), pp. 273–300, 175 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Based on the passages from Janez Vetrinjski's <i>Book of True Stories</i> (Johannis abbatiss Victorienis Liber certarum historiarum) that refer to Kranjsko (Carniola) the author attempts an analysis of sources for this book and of the writing style of Janez Vetrinjski. Accepted is Schneider's hypothesis that Vetrinjski knew the archives of the Aquileian patriarchs and that he might have been familiar with the archives of Philip von Spanheim. Author's Abstract

UDK 323.1(497.5)"18" B. SOTIROVIĆ Vladislav, dr., Univerza v Vilniusu, Filološka fakulteta, Odd. za slovansko filologijo, Universiteto Gaivė 5, Vilnius LT-01513, Lithuania (Lietuva), E-mail: vsotirovic@serbiancsl.com Narodna samoprotiditev Hrvatov in Srbov skozi jezik v Troedini Kraljevini Dalmacije, Hrvaške in Slavonije med leti 1835 in 1848 Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 3–4 (130), str. 377–389, 14 cit. 1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.) Članek obravnava vlogo in pomen jezika v procesu oblikovanja nacionalne identitete pri Hrvatih in Srbih, ki so v prvi polovici 19. stoletja živeli na ozemlju Hrvaške, Dalmacije in Slavonije. Avtorja še posebej zanima problem narodne identitete dubrovniške literarne dediščine v luči nacionalistične jezikovne politike Hrvatov in Srbov, in sicer v času hrvaškega nacionalnega gibanja in standardizacije obeh nacionalnih jezikov. Avtorski izvleček	UDK 930.1(436.497.4) NEČAK, Dušan, dr., redni prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Askerčeva 2; REPE, Božo, dr. redni prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Askerčeva 2 O nastanku in namenu avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev (2001-2003) Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 3–4 (130), str. 415–465, 51 cit. Jezik: Sl. (De., Sl., En.) Prispevek podrobno razčlenjuje delovanje in namen avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev, ki je bila ustanovljena sredi leta 2001. Govori o oblikovanju strokovnih tem, ki jih je komisija obdelovala, predvsem pa o operativnih težavah, ki so spreminjale njeno delovanje. Prilazuje razloge zato, da komisija ni uresničila svojega temeljnega cilja, izdaje dvojezičnega skupnega zbornika o slovensko-avstrijskih odnosih v 20. stoletju. Avtorski izvleček
UDK 329.12(497.4)"192" BERBERIĆ-SLANA, Aleksandra, dr., Pedagoška fakulteta, Koroska cesta 160, SI-2000 Maribor Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji. Od volitev v narodno skupščino leta 1923 do volitev v narodno skupščino leta 1925 Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 3–4 (130), str. 391–413, 124 cit. 1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.) Priljubljeni članek opisuje vlogo Stjepana Radića v slovenski politiki od volitev v Narodno skupščino leta 1923 do volitev leta 1925 ter širjenje in razvoj republikanskega gibanja v Sloveniji v tem obdobju. Temu procesu so nasprotovali številine slovenske politične stranke, še posebej Slovenska ljudska stranka. Zaradi tega je prišlo do številnih nesporazumov in sporov, ki so vplivali na slovensko – hrvaške odnose na splošno. Avtorski izvleček	UDK 341.24(497.1 : 450)"1973" ŠKORJANEC Viljenka, spec. za mednarodne odnose, prof. zgodovine in sociologije, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4 Neuspeh jugoslovansko-italijanskih diplomatskih pogajanj v letu 1973 Zgodovinski časopis, 57/2003, št. 1–2 (127), str. 147–162, 42 cit 1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.) Ključne besede: jugoslovansko-italijanski odnosi, diplomacija, pogajanja, pogajalske taktike V razpravi je predstavljena v primerjavi z že tradicionalno spretnostjo italijanske diplomacije jugoslovanska dobra pripravljenost v pogajanjih, kjer je pazljivo spreminjala pogajalsko taktiko partnerja v praksi. Sledila je večplastna analiza doseženega po korakih v pogajanjih. Na primeru diplomatskih pogajanj med jugoslovanskim pooblaščenecem Perišcem in italijanskim Mlesijem Ferretijem v letu 1973 je razvidna neuspešnost pogajanj, ki kljub strokovnosti kadrov niso odročila sadov zaradi pomanjkanja politične volje na italijanski strani. Avtorski izvleček

UDC 341.24(497.1: 450)"1973" ŠKORJANEC, Viljenka, Expert on International Relation, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4 Failure of Yugoslav-Italian Diplomatic Negotiations in 1973 <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 147–162, 42 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) The author analyzes and compares the traditionally skillful Italian diplomatic strategies with Yugoslav tactics. Well-prepared for negotiations, Yugoslavia carefully monitored Italian strategic movements in practice. The author analyzed each step of the negotiations, which were carried out by Yugoslav proxy Perišić and Italian proxy Milesi Ferretti, from several aspects. Due to a lack of proper political motivation on the Italian side, and regardless of the expertise of both proxies, the negotiations were unsuccessful. Author's Abstract	UDC 329.12(497.4)"192" BERBERI-SLANA Aleksandra, Ph.D., Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor Stjepan Radić and the Republican Movement in Slovenia. From the 1923 to the 1925 Elections to the National Parliament <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 3–4 (130), pp. 391–413, 124 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) The article discusses the role of Stjepan Radić and his Croatian Peasant Party in Slovene politics between the 1923 and 1925 elections to the National Parliament; analyzed is also the development of the republican movement in Slovenia at that time. The republican movement was met with considerable opposition from a number of Slovene political parties, especially the Slovene People's Party. This resulted in numerous disagreements and conflicts that greatly affected the relations between Slovenia and Croatia in general. Author's Abstract
UDC 930.1(436.497.4) NEČAK, Dušan, Ph.D., Full Professor, Department of History, Faculty of Art, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 REPE, Božo, Ph.D., Full Professor, Department of History, Faculty of Art, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 The origin and Purpose of the Austrian-Slovene Committee of Historians (2001–2003) <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 3–4 (130), pp. 415–465, 51 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Examined are the purpose and the activities of the Austrian-Slovene Committee of Historians that was founded in the middle of 2001. Aside from discussing technical topics dealt with by the Committee the article examines operative difficulties that arose in the course of its activities. Analyzed are the reasons why the Committee had not realized its primary goal, which was the publication of a bilingual joint journal on Slovene-Austrian relations in the 20th century. Author's Abstract	UDC 323.1(497.5)"18" B. SOTIROVIĆ, Vladislav, Ph.D. Vilniaus Universitetas, Filologijos fakultetas, Slavs filologijos katedra (Vilnius University, Faculty of Philology, Department of Slavic Philology), Universiteto gatvė 5, Vilnius LT-01513, Lithuania (Lietuva), E-mail: vsotirovic@serbiancafe.com National self-determination of the Croats and Serbs by the language in the Triune Kingdom of Dalmatia, Croatia and Slavonia, 1835–1848 <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 3–4 (130), pp. 377–389, 14 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) This article deals with the question of the role and importance of the language in the process of creation of the national identity among the Croats and Serbs from the territory of Croatia, Dalmatia and Slavonia in the main part of the first half of the 19th century. A special research attention of the author is focused on the problem of national identity of the Dubrovnik literal inheritance in the light of nationalistic linguistic policies of the Croats and Serbs in the time of Croatian national revival movement and the time of standardisation of their national languages. Author's Abstract

UDK 341.24(497.1 : 450)''1973'' ŠKORJANEC Viljenka, spec. za mednarodne odnose, prof. zgodovine, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Petičeva 4 Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovniškega srečanja zunanjih ministrov 1973 Zgodovinski časopis, Ljubljana 55/2001, št. 3-4 (124), str. 465-487, 101 cit. 1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.) Razprava obravnava dvopomenskost srečanja zunanjih ministrov Giuseppeja Medicija in Miloša Minića marca 1973 v Dubrovniku. Za osvelitev dotedanjih meddržavnih odnosov so podrobno predstavljene mejniki po letu 1954 na poti do srečanja. Srečanje predstavlja kakovostni prenik v meddržavnih odnosih in pogajalskem procesu na poti do Osinskih sporazumov. Italijanska stran je po večletnih zavlačevanjih in spretni rabi svojih pogajalskih veščin pristala, da se v Dubrovniku namesto prejšnjih izvedencev imenuje dva pooblaščenca, ki bi pripravila predlog končnega sporazuma, hkrati so bili postavljeni konkretni roki za izpolnitev italijanskih obvez. Ob uradnem diplomatskem kanalu sta ministra na štiri oči predvidela še en poseben, vzporedni kanal, za tajna pogajanja političnih pooblaščencev kot možnost kontinuirate pogajanj; v kolikor bi prav tako tajna diplomatska pogajanja ne napredovala. Politično vodstvo Italije, zlasti stranka Kriščanskih demokratov, je želelo preko drugega kanala vzpostaviti neposredni dialog vzporedno z državnimi odnosi, ki jih je usmerjala diplomacija. Avtorski izvleček	
---	--

	UDC 341.24/497.1: 450:"1973" ŠKORJANEC, Viljenka, Expert on International Relation, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4 Relations between Yugoslavia and Italy in the Light of the 1973 Dubrovnik Meeting of Foreign Ministers <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 55/2001, No. 3-4 (124), pp. 465-487, 101 notes Language: Sn, En, En.) The paper focuses on the dual meaning of the meeting of Italian foreign minister Giuseppe Medici and Yugoslav foreign minister Miloš Minić, which took place in Dubrovnik in March 1973. In order to better understand the complex relations between the two countries at the time, the author discusses other turning-points in the history of Italy and Yugoslavia after 1954. The Dubrovnik meeting denoted a considerable qualitative shift in international relations and the negotiation process on the way to the Osimo Accord. After several years of procrastination and a deft use of its negotiating skills, the Italian side finally agreed to appoint two mandates who would meet in Dubrovnik. In order to prepare a proposal of the final agreement, these mandates replaced experts who had previously conducted the negotiations. Concrete time limits for the fulfillment of the obligations on the Italian side were formed simultaneously. Aside from the official, diplomatic channel, the ministers privately agreed to establish another, parallel channel for secret negotiations of political mandates as a possibility to continue negotiations should the – likewise secret – official negotiations fail to progress. The Italian political leadership, and especially the Christian Democratic Party, wished to use the second channel in order to establish a direct dialog alongside the official state relations that had been created by the diplomacy. Author's Abstract